

908

9

ग्रन्थनामः-

कर्तृनामः-

विषयः-

अथ

“निर्णयसिन्धुः”

कमलाकरभट्टः

“धर्मशास्त्रम्”

Nirnaya Sindhu

Kamalakara Bhatta .

H.SS. Catly. P-34

S. No. 23

104

1

4/0

१ श्रीगणेशायनमः	२ मंगलविशेषः कृत्यच	६ मंलवृत्तविशेषः	१० स्त्रीणां व्रतविधिः
१ अथ निर्णयसिंघातुक्रम	४ रात्रौ स्नानादि०	८ पक्षनिर्णयः	व्रते संकल्पविधिः
१ शिकारिख्यत	४ जम्बूद्वीपसंक्रमे शांतिः	८ तिथिनिर्णयः	व्रतारंभकालः
१ अथ प्रथमपरिच्छेदस्य०	४ चोदमासः	८ वेधस्वरूपं	विष्टिनिर्णयः
१ मंगलाचरणं	४ तेषां व्यवस्था०	८ युग्मवाक्यादिव्यवस्था	खंडतिथिनिर्णयः
१ अष्टनिर्णयः	४ मलमासस्वरूपं०	८ एकभक्तनिर्णयः	व्रते नियमाः
१ अष्टभेदाः	४ क्षयमासः	८ नक्तनिर्णयः	११ महस्यभोजनं०
२ अथ ननिर्णयः	४ तदागमनकालः	८ प्रदोषस्वरूपं	व्रतोद्घातविशेषः
२ क्रतुनिर्णयः	४ मलमासे कार्याकार्यं	८ अयाचितनिर्णयः	क्षाराः
२ मासनिर्णयः	४ मले वार्षिकश्चादनिर्ण०	८ नक्षत्रव्रतकालः	व्रतत्यागिप्रायश्चित्तं
२ संक्रांतिनिर्णयः	४ मलमासे वर्ज्यानि	८ व्रतपरिभाषा	१२ स्त्रीव्रतेषु विशेषः
२ संक्रांतिदानानि	४ शुक्रगुरुवारस्तादिनिर्ण०	८ व्रताधिकारिणः	स्तवकादौ व्रते निर्णयः०
२ तत्रोपवासश्चादि०	४ बाल्यादिपरिमाणं		

१२ क्षताशोचनिर्णयः	१४ गौरीचतुर्थनिर्णयः	१६ विद्वादशस्युपवासे प्रा०	१८ व्रतमानि
१२ रजस्वलादिव्रतविधिः	१४ पंचमीनिर्णयः	१६ उदयवेधः	तत्र प्रायश्चित्तानि
१२ प्रतिनिधिस्वारः	१४ षष्ठीनिर्णयः	१६ कपालवेधः	२० एकादश्यां श्राद्धप्राप्तौ०
१२ व्रतादिसंनिपातेनि०	१४ सप्तमीनिर्णयः	१६ वेदसंवेकादशीनिर्णयः	अव्रतघ्नानि
१२ प्रतिपदादितिथिनि०	१४ अष्टमीनिर्णयः	१६ स्मार्तकादशीनिर्णयः	संकल्पविधिः
१२ तिथिषु वर्ज्यान् युक्ता०	१४ नवमीनिर्णयः	१६ हेमादिभेदेकादशीनि०	एकादशीनियमः
१२ द्वितीया निर्णयः	१४ दशमीनिर्णयः	१६ दशम्यत्यं०	द्वादश्याः विधिः
१२ तृतीया निर्णयः	१४ एकादशीनिर्णयः	१६ व्रताधिकारिणः	द्वादश्यां वर्ज्यानि
१४ चतुर्थनिर्णयः	१४ नित्यकाम्यविधिः	१६ उपवासाशक्तौ०	२१ स्तवके व्रतविधिः
१४ नागचतुर्थनिर्णयः	१४ अशक्तौ व्रतभक्ष्यं०	१६ व्रताकरणे च०	रजोदशनि व्रतविधिः
१४ संकष्टचतुर्थनिर्णयः	१४ दशमीवेधः	१६ काम्यव्रतविधिः	अष्टौ महाद्वादश्याः
	१४ अरुणोदयवेधः		

२१ अल्पद्वादश्याविधिः
संकटेजलपारणा०
२२ द्वादशीनिर्णयः
त्रयोदशीनिर्णयः
चतुर्दशीनिर्णयः
श्रृणिमानिर्णयः
अमावास्यानिर्णयः
इष्टिकालः
अमायांमार्गविशेषः
कातीयानामिष्टिका०
खर्विकास्वरूपं०

२३ चंद्रदर्शनयोगनिर्णयः
शेषपर्वणिविशेषः
२४ अन्यांमणीयानि०
मलमासशुक्रास्तादि०
विद्यतिनिर्णयः
पशुकालः
सोमकालः
आधानकालः
२५ सोमाधानेविशेषः
श्राद्धअमानि०
कातीयानांपिंडपित०

२६ आपस्तंबानांपिंडपित०
२७ आश्वलायनानांपिंडपि०
व्यतिषंगविचारः
खंडपर्वनिर्णयः
आहिताग्नेःपिंडपित०
पितृयज्ञाकरणेप्राय०
२८ निरग्नेर्दर्शननिर्णयः
दर्शिवार्षिकप्राप्तौ
अनुपनीतेअमाश्राद्ध०
श्राद्धातिक्रमेप्राय०
साग्निकानिरग्नेकस्वरूपं०

२९ ग्रहणनिर्णयः
वैधनिर्णयः
ग्रस्तास्तेविशेषः
३० वैधकालेभोजनेप्राय०
ग्रहणेउपवासः
ग्रहणेस्नानकालः
ग्रहणेतीर्थविशेषाः
३१ ग्रहणेश्राद्धविधिः
ग्रहणेआशोचेश्राद्ध०
रजस्वलायाःग्रहणं
३२ ग्रहणवार्षिकप्राप्तौ०

७ अथवेशारवः मेषसक्रमः वेशारवस्तानम् तीर्थनामाज्ञाने तत्रदानानि उद्यापनम् अक्षयतृतीयाश्राद्धं अन्नगंगास्तानम् दानविशेषः रात्रिभाजनप्रायश्चित् श्राद्धाकारणप्रायः	७ समुद्रस्नानम् परशुरामजयंती सप्तम्यांगंगात्यतिः बोधवतारश्च १० द्वादश्यायोगविशेषः नृसिंहजयंती पोर्णमास्यादानानि इतिवेशारवः ११ अथज्येष्ठमासः दृषसंक्रांतिः देवगलंतिका	११ तृतीयायांरमावृतं दशहरादशमीशु १२ ज्येष्ठशुक्लैकादशी सावित्रीव्रतम् तिलदानम् मन्वादिश्व इतिज्येष्ठः अथाषाढमासः मिथुनसंक्रांतिः १२ रथात्मवः १३ स्कंदपष्ठी	१३ मन्वादिः द्वादश्यापारणाविधिः विदुशयनोत्सवः चतुर्मास्यव्रतारंभः १४ व्रतग्रहणप्रकारः शाकादिव्रतम् १५ आभिषाणि हविष्याणि व्रतसमाप्तौदानानि १६ तप्तमुद्राधारणम् कोकिलाव्रतम्
---	--	---	--

१६ व्यासप्रज्ञाच शिवशयनात्मवः इत्याषाढः अथश्रावणमासः कर्कसंक्रांतिः १७ कशरवंदनिषधः नदीनारजोदाषः महानद्यः कृपादोर्जोदाषः शुक्लतृतीयामधुसवारथा चतुर्थ नागपंचमीव्रतम्	१८ द्वादश्यादोषव्रतं विष्णुपवित्रारोपणं १९ चतुर्दशी उपाकर्मविचारः २२ उत्सर्जम् २३ रक्षाबंधनम् हयग्रीवात्यतिः श्रवणाकर्म अश्वयुजशयनव्रतम् इतिश्रावणः अथभाद्रपदमासः २४ सिंहसंक्रांतिः	२४ सिंहेगोपसवेशांतिः कज्जलाव्रतंरुद्रतृतीय वज्रलाव्रतंरुद्रचतुर्थी गोः प्रज्ञादिच हलपष्ठीरुद्र शीतलाव्रतंरुद्रपक्षे २४ ज भाद्रमीव्रतंरुद्र २५ पारणानिर्णयः तत्रप्रतिमापूजा २६ प्रतिमासकृद्भाष्ट्यां अमायाकुशग्रहणं हरिवालिकाव्रतंशु	२६ सिद्धिविनायकव्रतं चंद्रदर्शननिषेधश्च २७ ऋषिपंचमी सूर्यपष्ठी अमुकाभरणव्रतम् दुर्वाष्टमीव्रतम् अगस्त्योदये ज्येष्ठाष्टमीव्रतम् २९ द्वादश्यापारणम् विष्णुपरिवृतश्च ध्वजोत्थानं श्रवणेद्वादशी
---	--	--	---

हि.पञ्च.क.२
४

३२ वामनावतारव्रतच
३३ दुःखव्रतविचार
अनंतचतुर्दशी
अगस्त्यार्घ्यः
३४ पौर्णमास्यांश्राद्धं
३५ इतिभाद्रपदः ६
अथाश्वयुजमामः ७
कन्यासंक्रमे
महालयश्राद्धं
३६ विधवायाः श्राद्धवि.
सकृन्महालयतीर्थे

३६ नदादिषु पिडानिषेधः
३७ सन्यासिनां सकृन्महालय
पक्षे श्राद्धकरणे गौणक
आमश्राद्धनिषेधः
३८ श्राद्धदेवताः
पार्वणिकोद्दिष्टव्यवस्था
कर्तुः श्राद्धाशक्तौ
एकोद्दिष्टस्वरूपे
एकोद्दिष्टपार्वणयोस्तत्र
अत्रपाणिहोमः
विश्वेदेवो धुरिलोचनौ

३९ सन्यस्तजीवसितकस्य
श्राद्धपिडानिषेधः
४० संकल्पविधिश्च
श्राद्धांगतर्पणं महालये
मलमासे श्राद्धनिषेधः
पित्रोर्मतोपथमाह
नित्यकाम्यमिदं
महालयातिक्रमे प्राय-
श्चरणीश्राद्धं
कपिलापक्षीव्रतं
चंद्रपक्षीव्रतम्

४१ साध्यावर्षश्राद्धम्
महालक्ष्मीव्रतम्
अन्यष्टकाश्राद्धम्
अविधवानवमीतत्रैव
अधिकारिणश्च
अनुपनीतस्याधिका
अत्रसुवासिनीभोज-
अशक्तावनुकल्पः
श्राद्धकरणे प्रायश्चित्तं
सन्यासिनोद्वाद्दश्यावि-
त्रयोदशीश्राद्धविधिः

रामः
४

२० ग्रहणे आगमदीक्षा
जन्मराश्यादोग्रहणे
२० ग्रहणशान्तिः
मंगलदृष्ट्येवधः
ग्रहणे पुरश्चरणं
२१ कुरुक्षेत्रदानविधिः
कुरुक्षेत्रप्रतियेष्टा
पूर्वसंकल्पितद्रव्यस्य
अंधस्य ग्रहणादर्शने
२२ समुद्रस्नानविधिः ७

२३ इति प्रथमपरिच्छेदः
१ अर्थाद्वितीयपरिच्छेदः
१ मीनसंक्रांतिः
१ संवत्सरप्रतिपत्त
२ तत्राभ्यंगस्नानं
चैत्रनवरात्रम्
प्रयादानम्
चैत्रशुक्लतृतीयायां देव-
गौरीव्रतम्
साभाग्यशयेन व्रतम्

२ मन्वादिनिर्णयः
पञ्चवर्तिश्राद्धनिर्णयः
मत्स्यजयंती
दशावतारजयंत्यः
२ चैत्रशुक्लपंचमीकृत्या
चैत्रशुक्लष्टम्या भवात्युत्प-
अशोककलिकाप्रशव-
पुनर्वसत्यागो विशेषः
ब्रह्मपुत्रस्नानम्
रामनवमीनिर्णयः

४ राममूर्तिदानम्
५ दालात्मवः
६ दुर्गनात्मवः
चैत्रशुक्लत्रयोदश्यां मंगल-
चतुर्दशीनिर्णयः
प्रणिमायां विशेषः
तत्रदमनप्रज्ञा
मन्वादिः
७ महावारुणिमंजुकोयोगः
चैत्रकुरुचतुर्दश्यानिर्णयः
इति चैत्रमासः समाप्तः

५४ पारणस्तकपासो-
रजस्वलायाः पारणे-
देवीविसर्जनं
विजयादशमी
५५ तत्रशमीपूजा
चैर्णमास्योलक्ष्मीपूज-
आश्वयुजीकर्म
आग्रयणं
अकरणपायश्चि-
इत्याश्विनः ६
अथकार्तिकमासः

५६ तुलामंक्रांतिः
कार्तिकस्तानादि-
तुलसीकाष्ठमालाधारणं
पुष्पाणिचपूजा-
धात्रीवनेपिंडदानादि-
द्विदलव्रतं
५७ ककुदादिव्रतम्
भक्षधान्यवर्ज्यशाकाः
अकाशदीपः
करकचतुयउरुहूप-
ककुदादश्यांगोवत्सप-

५९ नीराजनं
यमदीपः
तेलाभयंगश्चतुर्दश्यां-
५८ प्रदोषदीपदानम्
माषपत्रशाकभोजनं
यमतर्पणं
भीष्मतर्पणं
अमायाप्रातरभयंगः
पंचत्वग्दकस्तानम्
अत्रदिवाभोजननिषेधः
५९ अलक्ष्मी निःसारणम्
गोश्रीउत्तंशुक्र-

५९ बलेः पूजा
५९ दूतविविः
गोवर्धनपूजा-
६० मार्गपालीबंधनम्
यमद्वितीया-
शुक्लनवमीयुगादिः
विष्णुत्रिरात्रम्
भीष्मपंचकव्रतम्
६१ द्वादश्यांपारणाम्

६१ दवांथापनं-
चातुर्मास्यव्रतसमाप्ति-
बोधिनीविधिः
मन्वादिः शुक्र-
वैकुण्ठचतुर्दशी-
कार्तिकोद्यापनं-
६१ महाकार्तिकी
६२ मत्स्यावतारः
त्रिपुरोत्सवः
वृषोत्सर्गः

६२ कार्तिकेयदर्शनम्
इति कार्तिकः
अथमार्गशीर्षमासः
कालाष्टमीमार्गकृष्ण-
नागपूजाशुक्र-
चंपा पंचमी
स्कंदपर्वी
पिशाचविमोचनपात्रा
दत्तात्रेयोत्पतिः
६३ अष्टकाश्राद्धम्

६३ अशक्तौल्यष्टकाः
मार्गादिरविवारपुव्रतं
इतिमार्गशीर्षः
अथपुष्यमासः
धनुसंक्रमः
उत्सर्जनम्
मन्वादिः
अर्धोदययोगः
महोदययोगः
६४ इतिपौषः

६४ अथमाघमासः
माघस्नानम्
अधिकारिणः
जयागस्तानफलम्
अहस्तानम्
६५ माघस्नानेनियमाः
दानानिचोते
उद्यौपनम्
मकरसंक्रांतिः
६६ संक्रांतौदानविधिः

अ. क्र. द्वि. प. २
६६

६६ यमतर्पणमूकचतुर्दश चतुर्थशु-तिलसंज्ञा कुंदचतुर्थमाघशु श्रीपंचमीशु रथसप्तमीविधिः दानविशेषः मन्वादिः भीष्माष्टमीशु भीमद्वादशीशु	६७ पूर्णिमा महामाघी कृष्णाष्टमीअष्टका सीतापूजाकृ शिवरात्रिः पारणा मासशिवरात्रिः युगादिः अमायायोगविशेषः	६८ इतिमाघः अथफाल्गुनमासः होलिका तत्रभद्रानिषेधः भद्रामुखं तत्रचंद्रग्रहेहोलिका होलिकापूजामंत्रः मन्वादिः विष्णोर्दोषारोहः	६९ चैत्रकृष्णवसंतो त्यवः तत्रैवविशेषः होलिकावंदनम् चूतकुसुमप्राशनं मन्वादिश्रै. ३० इतिद्वितीयपरिच्छे दः ७१॥२१॥ ७१॥
---	--	---	---

रामः
६

७१ अस्यांविभक्तयोः पृथक्कृति अत्रविंशतिविधः अस्वमलमासे त्रयोदश्यादिश्रादानांतत्रं चतुर्दशीश्रादंशस्त्रहतस्य अमागजलाया होहित्रप्रतिपदुडं तत्रविचारश्च नवरात्रंआश्विजशुक्ले प्रतिपदादिनि ७४ एकरात्रपक्षः	७२ उपवासादिः देवीपूजारात्रौ प्रतिपदिदेवप्रतियोगे कलशस्थापनरात्रिनिषेधः पूजाविधिः कुमारीपूजातत्रलक्षणं वदपारायणम् चंडीपाठविधिः तिथिङ्गामपूजा स्वस्याशक्तौपूजा मौल्यादिदोषानास्ति	७३ साध्वस्यअश्वपूजा प्रतिपदादिषुपूजाविशे मध्येआशौचपाने रजस्वलायाः स्त्रीणांताबलादि उपांगललितावतंशु सरस्वतीस्थापने षष्ठ्यादिषुपूजा पत्रिपूजादि देवीत्रिरात्रम् देवीपूहादि सप्तमीपूजा	७४ महाष्टमी नवमीच पुत्रवतउपवासनिषेधः लोहाभिसारिकवि छत्रचामरादिमंत्राः महानवमी तत्रबलिहोमादि होमद्रव्यमंत्रादि बलिप्रकारः शतचंडीविधिः सहस्रचंडी नवरात्रपारणा
--	---	--	---

७	२२	दुग्धपानम् कर्णवेधः ताबूलमक्षणम् निष्क्रमणम् उपवेशनम् २३ अन्नप्राशनम् अहृष्टतिः २४ कटिरुजबंधः अथचोलम् २५ मातरिगर्भिण्यांचोलं २६ मंडनोत्तरमुडने सोदरयोरकावे०	२७	आशौचनिर्णयः पंचशिखादि स्त्रीश्रद्धयोःशिखा चोलमोजनेप्रायश्चित्तम् विद्यारंभः २८ धनुर्विद्या अनुपनीतस्य शौचं उपनयनं २९ उपनयनगौणकालः उपनयनेजन्ममासादिव० ३० उपनयनेगुरुबले नैमित्तिकानध्यायाः	३१	मीनचेषप्रशंसा गल्यग्रहादि ज्येष्ठमासादिविचारः सोपपदाः प्रदोषस्वरूपम् ३२ अक्षय्यतृतीया पुनरुपनयने उपनयनेनक्षत्राणि शारवाधियाः जातः संध्यागर्जशान्तिः उपनयनेधिकारिणः ३३ षंडादीनामुपनयनं	३४	कुंडगोलकादिरूपनयनम् गायत्र्युपदेशः सिखाविधिः संस्कारलोपप्रायश्चित्तम् युगपत्संस्कारेनादी उपनयनाग्निः उपनयनेमध्याह्नसंध्या ब्रह्मयज्ञारंभः ब्रह्मचारिधर्माः ३५ ब्रह्मचारिमेखलाः ब्रह्मचारिदंडाः ब्रह्मचारिअजिनानि
---	----	--	----	---	----	--	----	---

३६	ब्रह्मचारियज्ञोपवीतविधिः	४३	स्नातकव्रतानि	५७	सगोत्राविवाहेप्रायश्चित्तम्	६३	अकालवृष्ट्यादि०
३७	ब्रह्मचारिव्रतलोपप्रायश्चित्तम्	४४	छुरिकाबंधः	५८	कन्या विवाहेकालः	६४	भूकंपादौ०
३८	ब्रह्मचारिस्त्रीसंगे	४५	विवाहाः	५९	कन्यागुर्वर्कबलं	६५	कन्यावेधव्ययोगे०
३९	उपवीतनाशः	४६	सापिंड्यनिर्णयः	६०	निषिध्यकालः	६६	कुंभविवाहः
४०	पुनरुपनयनम्	४७	मातुलकन्यापरिग्रहः	६१	बृहस्पतिशान्तिः	६७	अश्वयुजविवाहः
४१	स्त्रीणामुपनयनम्	४८	सापलमातामहसापिंड्यं	६२	कन्यादातृक्रमः	६८	विह्वलमूर्तिविवाहः
४२	अनध्यायाः	४९	त्रिगोत्रांतरिते	६३	परिकीयकन्यादानेवि०	६९	प्रतिकूलादि०
४३	प्रदोषः	५०	दत्तकसापिंड्यं	६४	पविवाहेमासादि०	७०	मातरिरजसि०
४४	सहानास्यादिव्रतलोपप्रा	५१	गोत्रप्रवरनिर्णयः	६५	ज्येष्ठज्यादि०	७१	एकक्रियानिर्णयः
४५	समावर्तनम्	५२	द्विगोत्राः	६६	दशदोषाः	७२	विवाहमध्ये श्राद्धं०
४६	समावर्तस्य पूर्वाशौचं नि	५३	मानगोत्रनिर्णयः	६७	अतिचारगुणो०	७३	दशोमासिकापकर्षः

अ.क.नि.सि.३६

सोदरयोर्विवाहः
सपत्नीजयोर्विवाहः
यस्येर्विवाहः
विवाहमध्येकन्यारजसि०
६८ ऋतुमतीविवाहः
६९ ऋतुप्रायश्चित्तं
पेशाचविवाहः
गंधर्वादिविवाहः
६९ कन्यापहारे
आशौचविवाहः
आरंभोत्तरमाशौचं०

७० आशौचः, न्तादिषु०
धर्मार्थविवाहकरणे०
कन्यागृहेभोजनेप्रायः
स्त्रियासहभोजनं
विवाहनक्षत्राणि
७१ विवाहेमंडपादि
तेलवेदिकादि०
विवाहवेदिषु
मृदाहरणम्
वरस्य० वाग्दानविधिः
७२ वाग्दत्तयावरमृतौ

वाग्दानोत्तरवरदेशोत्तरगम
अनेकेषुवरषुवाग्दाने
७३ आद्यविवाहेनादी०
लग्नघटीस्थापनं
मधुपर्कः
७४ कन्यादानविधिः
गृहप्रवेशनीयहोमः
ओपासनारंभकालः
देवकोथापनं
विवाहमध्येऽनंतरं कन्या
७५ कन्यायाः प्रथमचेत्रादेः

पित्रादिगृहवासे०
वधूप्रवेशवर्षनियमः०
७६ पतिशुक्रादि०
द्विरागमनेकालः
७७ पुनर्विवाहस्तत्राग्निकालश्च
तृतीयाविवाहनिषेधः
अर्कविवाहः
७८ आधानंतन्मक्षत्राणि
७९ अग्निहोत्रहोमकालः
आवसथ्याधानं
परिवत्तादिविचारः

रामः
८

१ अथतृतीयपरिच्छेदः
१ प्रथमरजोदर्शनेतिथ्यादि
२ रजोदर्शनशान्तिः
३ ग्रहणेरजोदर्शने
रजोदर्शनेनियमाः
प्रथमतोः पूर्वस्त्रीसंगे
४ ऋतुगमनेतिथ्यादि
५ आधादौस्त्रीसंगे
६ ऋतुयोगपक्षेगमने
७ ऋतोभगमनेविधिः
गर्भाधानाकरणप्रा
८ रजोर्जोदर्शनादौ०

अकालेरजोदर्शः
रजस्यनिवृत्तौ०
रजजेरजसि०
रजस्वल्योः स्पर्शः०
रजस्वालायाश्चंडालस्पर्शः०
८ रज० नैमित्तिकस्नानं
रज० स्नानम्
रज० स्नानम्
रज० स्नानम्
आतुरस्नानम्
पुंसवनं
६ सीमंतः
१० सीमंतातिक्रमेप्रायः०

सीमंतभोजनप्रायश्चित्त
गर्भिणीतसतिधर्माः
११ सूतीगृहप्रवेशः
जातकर्म०
१२ अशौचमध्येकर्तव्यं
मृदादिलक्षणं
जन्मनिदुष्टकालाः
१३ गंडोतास्तत्रदानानि
१४ आश्लेषाफलं
मूलफलम्
मूलवृक्षः
विशाखाफलम्

१५ व्यतीपातजनने०
रुद्रचतुर्दशीजनने०
एकदशजनने०
ग्रहणजननादौशान्तिः
१६ उर्ध्वदंतजननेशान्तिः
त्रिकशान्तिः
१७ षष्ठीपूजा
१८ दत्तपुत्रपरिग्रहविधिः
१९ यमयोः सस्कारक्रमः
स्तनिकारस्नानम्
नामकर्म
२१ दालाराहः

८०	परिवेत्ताअपवादः अग्निहोत्राधिकारः	८६	प्रतिमाश्रुदस्यायधिका प्रतिमाभेदादि०	९०२	केशवादिमूर्तश्चालक्ष्णम् लिंगप्रतिष्ठा	९०६	शय्या०
८१	श्रुदसंस्काराः	८७	लिंगभेदागृहेऽनर्थाः लिंगेपंचस्त्रीनिर्णयः	९०३	मूर्तिप्रासादभेदेन०	९०७	शिवनिर्माल्यमक्षणप्रा०
८२	अथश्रुदकालाः जलाशयस्यकालः कूपदेशाः उत्सर्गविधिः	८८	शालग्रामाश्रुदानधि०	९०४	तुलसीग्रहणम्	९०८	कविचिवनिर्माल्यग्रहणं
८३	वृक्षारोपणम् मूर्तिप्रतिष्ठा० प्रतिष्ठानक्षत्राणि	८९	पार्थिवपूजाविपुंड्रम् रुद्राक्षधारणादि०	९०५	पुष्पादेःपर्युषितत्वम्	९०९	शस्त्रधारणे०
८४	प्रतिमानाधिकारिणः	९०	शिवेमहास्तानम् विद्मोमहास्त्रीनम्	९०६	शिवनिर्माल्यं	९१०	स्वामिसेवाकालः
		९१	पंचामृतप्रेमाणम् पंचायतनस्थापनम्	९०७	कविकालः	९११	गजाधारोहणम्
				९०८	धान्यवपनादि०	९१२	नित्यारंभः
				९०९	नववस्त्रधारणेकालः	९१३	राजदर्शनम्
				९१०	अलंकारवल्यादिधारणेकालः	९१४	क्रयविक्रयोवस्त्रं च०
				९११	स्त्रीकर्मकालः	९१५	सेतुबंधनकालः
						९१६	पशुकल्प

गजहतछेदः	होमेआहुतिपातः	११४	अथकलिवर्ज्यानिः	नवान्त्राधे०
निक्षेपकालः	तत्रशांतिः		इति ७	शेखपद्मकादियोगः
१०८ कृणमोक्षः नष्टवस्तुविना	१०९ चरोत्पत्तोशांतिः	११५	अथआधनिर्णयः	११६ प्रतिकल्पपक्षेआधे०
राजमुद्रा०	मेघमकालाः		आधक्षणं०	व्यतीपातेआधे०
नौकाकृत्यं०	आरोग्यस्तानम्	११८	आहुभेदाः	११९ तिथिविशेषेआधफलं०
शयनासनाभोगाः	११० दंतधावनकालाः	११९	आहुदेशाः	१२० नक्षत्रेआधे०
शमश्रुकर्म०	आमलकरुनानम्		गयाआहुम्०	१२१ आधाधिकारिणः
१०९ इंधनसंग्रहः	तैलनिषेधः		गयाशिरःपमाणम्०	१२२ अनुपनीतस्य०
नवान्नभोजनं०	१११ गृहारंभकालः		सप्तगोत्राणि०	१२३ अधिकारिविशेषेणआ०
नवभोजनपात्रं०	११२ तृणकाष्ठागारयोः०	१२०	आहुनिषिध्यदेशाः	१२४ ब्रह्मचारीआधे०
नवफलादिसक्षणं०	११३ नूतनगृहप्रवेशः	१२१	परिग्रहेआधे०	१२५ आविभक्तानांआधे०
			आहुकालाः	

१७५ दीपपात्रादिदानम्
आछादनानि०
स्त्रीश्राद्धे०
यज्ञोपवीतेदेयानि०
स्त्रीश्राद्धे लंकाः
१७६ कार्पासवस्त्रनिषेधः
कटुमैलादिदानम्
विश्वेकांडं अर्घ्यार्घ्यं०
१७७ अर्घ्यसव्यापसव्यं०
१७८ अर्घ्यपात्ररूपनं०
१७९ भोजनपात्रासाहनं०
मंडलानिपात्राणां०

१८० कदलीपत्रनिर्णयः०
अग्नौकरणम्०
१८१ पाणिहोमः
अलेऽनेकर्णे०
१८२ होमेषश्राद्धे०
आपस्तंबानामग्नौकरणं
१८३ परिवेषणं०
१८४ परिवेषणपात्राणां०
अंगुष्ठनिवेशनं०
१८५ अपोशनं०
चित्राङ्कतिः
अभिषेवणं०

१८६ भोजनेनियमाः
विषाणागुदस्त्रावे०
विषवमने०
१८७ तृप्तिपत्रं०
विकिरं०
हस्तप्रक्षालनं०
पिंडदानं०
उत्तरापोशनं०
१८८ पिंडप्रमाणं०
पित्रादिनामाज्ञाने०
मात्रादीनापिंडदेशः पश्चि
दुर्लभपादि०

१८९ उच्छिष्टपात्रचालनम्
पिंडप्रवाहणम्
विषविसर्जनं०
१९० पिंडप्रतिपत्तिः
पिंडोपघाते०
पिंडदाने निषिद्धकालः
उच्छिष्टोद्वासनं०
श्राद्धदिने वैश्वदेवः
१९१ नित्यश्राद्धं
रात्रौश्राद्धम्
श्राद्धशेषभोजननिषेधः

१९२ इतिपार्वणश्राद्धं०
श्राद्धानुकल्पः०
दर्शवदुश्राद्धं०
अग्नौश्राद्धं०
आमश्राद्धं०
१९३ हेमश्राद्धसंकल्पश्राद्धं०
आमश्राद्धे ऊहः
सर्वासाविः नुकल्पः
१९४ श्राद्धसुक्तोपायश्चित्तं०
क्षयाहश्राद्धं०
१९५ एकोद्दिष्टपार्वणविचारः
क्षयाहद्वये०

१९६ दर्शक्षयाहः
शुद्धिश्राद्धं०
क्षयाहज्ञाने०
श्राद्धविधौ०
१९७ आशौचे श्राद्धपाते०
श्राद्धमध्ये आशौचेपाते०
भार्यारजोदर्शने०
२०० अन्वारोहणतत्र०
२०१ सुवासिनीभोजनं०
२०२ श्राद्धसंपात्ते निर्णयः०
श्राद्धोगतर्पणं०
२०३ तिलतर्पणनिषेधः

२०४ वृद्धिश्राद्धं०
२०५ तत्राधिकारिणः
जीवत्पितृकस्य वृद्धिश्राद्धं०
२०६ इष्टितिकर्तव्यता०
२०७ जीवत्पितृकश्राद्धं०
२०८ जीवत्पितामहश्राद्धं०
२०९ विमक्ताविमक्तनिर्णयः
२१० तीर्थश्राद्धं
२११ वपनादिच
२१२ अश्राद्धं
२१३ श्राद्धशौचं

२१४ स्तिकायाविशेषः
कन्याप्रसवेपितुः
मृत्ताशौचं
२१५ अदंतमृते०
सदंतमृते०
२१६ कृतसूदमृते०
कन्यामृतौ०
२१७ अनुपनीते विशेषः
२१८ अनुपनीते पिंडविधिः
२१९ स्त्रीणां पिंडदाने विकल्पः
२२० अनृद्धशुद्धो विशेषः

२२१	जात्याशौचं	२२८	शवस्यशौचाशौचं		दासमेदाः	२३६	अन्वगोहणविशेषः
२२२	चतुर्वर्णेषु दशाहादि		निर्हाराशौचं		रात्रौ जननमरणे		आशौचापवादः पंच
२२३	दत्तकीतपुत्रे सपिंडत्वे		शवालंकरणे	२३१	अतिकांताशौचं		ब्रह्मचार्यादीनामाशौचं
२२४	व्यभिचारिण्यामृतौ पुत्र		ब्रह्मचारिकर्तव्यनिषेधः	२३१	देशांतरे अतिकांताशौचं	२३६	कर्मण्याशौचाभावः
	ऊढकन्याप्रसवमरणे	२२९	समोक्तुष्टानुगमने	२३२	देशांतरलक्षणं	२३७	श्रौतकर्मणि विशेषः
२२५	पित्रोर्मरणे कन्यायाः		हीनवर्णस्य दहादौ		देशांतरे पित्रोर्मृतौ		गृह्याग्निहोमे आशौचं
	मातामहादिमृतौ		हीनयाजने प्रायश्चित्तं		देशांतरे सपत्नमातृमृतौ	२३८	आशौचे संध्यादि
२२६	स्वगृहे मृतौ		शौदने आशौचं		आशौचसंपाते		ग्रहणे श्राद्ध आशौचाभा
२२७	क्रियाकर्तुं दशाहादि		आशौच्यन्मक्षणे	२३३	दशमे द्वि आशौचांतरा	२३९	द्व्येषाशौचाभावः
	पुंड्रमृते आशौचं	२३०	दासाशौचं		रात्रिशेष आशौचांतरा		मृतदोषः
	दंष्ट्रिभिर्मृते आशौ		दास्याविशेषः	२३५	पित्राशौचमध्येमावाशौ		आत्मघातिनाम्

रामः
११

१११	दत्तकस्य आर्था निर्णयः	१४४	गयाविशेषविशेषः	१६२	श्राद्धातिलादिकुतुपाः	१६६	मंत्रोहविचारः
११२	मृत्युकीतानां आर्धं	१४५	विप्रनिमंत्रणम्		श्राद्धदेशे वर्ज्यानि	१७०	पाद्यमंडलादि
११३	जारजानां आर्धं		विप्रसंख्या	१६३	श्राद्धादिनक्षत्रम्	१७१	आसनानिनीवी
	धर्मार्थ आर्धगयायां	१४६	विप्रमावे		श्राद्धपाकारं सः	१७२	देवाच्याः
११४	स्त्रीशूद्रयोः आर्धविधिः	१४७	कर्तृभोक्तृनियमाः	१६४	पाकसांडादि		अर्घ्यपात्रं
११५	आर्धपितरः विशेषतः	१४८	आर्धवस्तूनि		पाकाग्निः	१७३	विश्वेदेवनामाज्ञाने
११६	आर्धानस्वरूपपितृणां		कुशाः श्राद्धं	१६५	श्राद्धोपक्रमः		गंधाः
११७	विश्वेदेवाः आर्धविशेषतः	१४९	हविः श्राद्धं	१६६	ऊर्ध्वपुंड्रादि	१७४	धारणं च
११८	विप्राः आर्ध उत्तमाः	१५०	मांसमधुविचारः	१६७	श्राद्धारंभकालः		पुष्पाणि
११९	आर्धमध्यमाः		क्षीरादि		श्राद्धपरिभाषा	१७५	तुलशीनिषेधः
१२०	विप्राः आर्धवर्ज्याः	१५१	वर्ज्यद्रव्याणि		गोत्रनामाज्ञाने		धूपाः
		१५२	श्राद्धजलं	१६८			दीपाः

२५५	वर्षादिनाग्निनाशे० पत्नीमरणे०	२५६	प्रतपिंडविधिः असंस्कृतानां० चरुपात्रं०	२५७	आशौचांत्यदिनकृत्यं० दशनेदिनेवपनं० एकादशाहः०	२५८	उदकुंभदानम्० दीपदानम्० मासिकानि०
२५६	अपत्नीकस्याधानं० विधुरादेरग्निः०	२५७	अवयवपिंडाः दशाहमध्येदर्शपाते०	२५८	एकोद्दिष्टधर्माः अन्तावेकोद्दिष्टे० दृष्टोत्सर्गः०	२५९	त्रिपुष्करलक्षणम्० षोडशश्राद्धानि० ऊनमासिकानि०
२५७	साम्नेःपात्रन्यासादि० अग्निनाशेनरतद्देहलाभे०	२५८	अस्त्रिसंचयनं० तीर्थेअस्त्रिक्षेपः०	२५९	पददानं० स्त्रीपुविशेषः० शय्यादानम्०	२६०	एककालेषोडशश्राद्धवि० अनुमासिकानि० दंडामासिकार्पकर्मः०
२५८	दंपत्योरेकदामृतो० उदकदानविधिः०	२५९	नवश्राद्धानि० नवश्राद्धविधौ०				
२५९	आशौचेनियमाः०						

अन्वारुहसहगमनयोराशौ
तिपक्षेपृथक्पिंडइतिपक्षे

२६०	सपिंडीकरणम्० तत्राधिकारी०	२६१	स्त्रीसपिंडनेविशेषः कोकिलमतानु० सारिणाम्०	२६२	शमशानेजीवत्पुन रागमने० ब्रह्मचारिमृतो०	२६३	उदक्याऽन्वारोहणे० विधवाधर्माः० सन्यासग्रहणम्०
२६१	निरग्नेसपिंडीकरणं० सपिंडीकरणनक्षत्रा०	२६२	अपुत्राणांसपिंडने० यतिमृततुपार्वणं० प्रेथमाह्निपिडानि०	२६३	कुष्ठिमृतो० रजस्वलामृतो० स्तृतिकामृतो०	२६४	अष्टौश्राद्धानि० निरग्नेःसन्यासः० विरजाहोमादि०
२६२	वर्षातेसपिंडीकरणं० संवत्सरविमोक्षश्राद्धं०	२६३	तेद्दिधिः पित्रोर्मृतो०	२६४	गर्भिणीमृतो० अन्वारोहणे० सहगमनेविधिः०	२६५	यतिधर्माः० यतिभिक्षा० यतिसंस्कारः०
२६३	गोत्रजादेःसपिंडनो धिकारः०	२६४	पंचकमृतो० त्रिपादसमृतो०	२६५	चितिभक्षस्त्रियाःप्रायः०		
२६४	व्युत्क्रममृतोसपिंडनं०	२६५					

अन्वारुहसहगमनयोराशौ
च दशापिंडानेदिवससंख्या
च

इति श्री निर्णय सिंधो
रनुक्रमणिका समाप्ता
ग्रंथसंख्या २४०
शके १७३० वर्षे विम
वनाम संवत्सरे उत्तरा
यणे श्री भूतार्जुनेष्वमा
सिद्ध रूपे चतुर्थ्या
मंदवासेरेतद्दिने समाप्तः॥

शुभं ह्यथा ॥ ॐ ॥
॥ ॐ ॥ ॥ ॐ ॥ ॥ ॐ ॥

रामः
१३

२४१ आहिताग्नेविशेषः
प्रमादमरणे०
२४२ सर्पहतेविशेषः
दुर्मरणेदानानि
वैधमरणेनदोषः
२४३ तीर्थमरणे०
२४४ सहगमनविधिः
कलौगमननिषेधः
२४५ पतितानांविशेषः

२४६ आत्मद्यातप्रायश्चित्तं
नारायणबलिः
पतितोदकविधिः
२४७ नारायणबलिप्रयोगः
२४८ सर्पहतेनागदानम्
२४९ युद्धमृतादौ०
सत्यासिमृतौ०
यतीनांनारायणबलिः
२५० कृतजीवछाडिमृतौ०
आहिताग्नेपोषितमृतौ०

२५१ अनग्नेपोषितमृतौ०
तद्वातीनाकर्णनेच०
तिथ्यज्ञानेच०
पर्णशरदाहः
प्रेतसंस्कारकालः
२५२ निषिद्धकालेदाहदानानि
अमृतस्यदाहादौ०
तत्पत्नीसहगमने०
सर्पसंस्कारविधिः
घटस्फोटविधिः

२५३ पतितसंग्रहविधिः
अंत्यक्रियाविधिः
तत्राधिकारिणः
धर्मपुत्रः
२५४ मोक्षधेन्वादित्शदानानि०
दुर्मरणेप्रायश्चित्तं०
रात्रौदाहनिषेधः
२५५ वपननिर्णयः
सामेर्मृतौविशेषः
प्रेताधानं०

लोचनेन मेषसंक्रांत्या समाप्ता वा स्यात्कलं चैत्रत्वमिति लक्षणान्मेषसंक्रांते सौरश्वेज इति वदन्ति। तन्ना मेषसंक्रमेयदादर्शद्वयं तदा वैशारवस्ये
 वाधिमासत्वात्तत्पूर्वभावी मीनः शुद्धश्चैत्रः। सौरमासप्रसंगात्संक्रांतिनिर्णीय उच्यते। तत्र पूर्वतोऽपि परतोऽपि संक्रमात्पुण्यकालघटिकास्त
 षोडशेति सामान्यतः पुण्यकालः सर्वैरुक्तः। विशेषतश्च्यते। अत्र मासकाः सत्रहश्लोकाः। प्रागृध्वोदश पूर्वतः षोडशानि सहा पराः पूर्वतः त्रिंशत् षोड
 श पूर्वतोऽथ परतः पूर्वाः पराः स्युर्दश। पूर्वाः षोडशानां तत्राः क्रतुभुवः पश्चात्तव वेदाः पुनः पूर्वाः षोडशानां तत्राः पुनरथो पुण्यारक्तमेषादितः १ अस्यार्थः।
 मेषप्रागृध्वे च दशघटिकाः पुण्यकालः। वृषे पूर्वाः षोडशानि मिथुने पराः षोडशानि। कर्के पूर्वा त्रिंशत्। सिंह पूर्वाः षोडशानि। कन्यायां पराः षोडशानि। तुलायां
 प्रागृध्वोदशानि। वृश्चिके पूर्वाः षोडशानि। धनुषि पराः षोडशानि। मकरे पराः श्वत्वारिंशत्। इदं च हेमाद्रिमतोक्तं। माधवमतं तत्र परा विंशतिः पुण्याः। कुं
 भे पूर्वाः षोडशानि। मीने पराः षोडशानि। याप्युत्तरा पुण्यतमामयान्ता सायं भवेत्सायदिसापि पूर्वा। पूर्वा तु योक्तायदिसा विभाते साप्युत्तरा रा
 त्रिनिषेधतः स्यात्। अर्वाः उः निशीथाद्यादिसंक्रमः स्यात्पूर्वदि पुण्यं परतः परेदि। आसनयामद्वयमेव पुण्यं निशीथमध्ये तु दिनद्वयं स्यात्।
 कर्के अपेक्षेवमिति द्वावे हेमाद्रिस्तरिश्च तथा परार्कः। शषः प्रदोषे यदि वार्धरात्रे परेदि पुण्यत्वं कर्कटश्चेत्। प्रभातकाले यदि वानिशी
 थे पूर्वदि पुण्यं त्विति माधवार्यः। अत्र मूलवचनानि माधवा परार्कहेमाद्र्यादिषु दृष्टव्यानि। सर्वास्संक्रांतिषु दानविशेषो हेमाद्रौ दानका
 उक्तः। विश्वामित्रः। मेषसंक्रमेणानोर्मेषदानं महाफलं। वृषसंक्रमेणोदानं गवां प्रोक्तं तथैव च। वस्त्रान्नपामदानानि मिथुने विहितानि तु घृ
 तधेनुप्रदानं च कर्कटोपि विशिष्यते। सप्तवर्षे च दानसिंहोपि विहितं सदा। कन्याप्रवेशे वस्त्राणां वेश्मनोदानमेव च। तुलाप्रवेशे तिलानां गो
 रसानामपीष्टदं। अन्नकीचलिते भानोदीपदानं महाफलं। अन्नकीचुश्चिः। धनुःप्रवेशे वस्त्राणां पानानां च महाफलं। शषप्रवेशे दारुणादा

श्रीमहागणपतये नमः॥ श्रीविजयादुर्गाय नमः॥ निर्विघ्नमस्तु॥ ॐ कारुण्येकनिकेतं रामं सीतालतायुक्तं॥ विश्वामित्रान्ववायव्रततिसमालंब
शास्त्रिनं वंदे १ लक्ष्मीसहायंकल्पद्रुतलंजितगोकुलं॥ बर्हिपीडघनश्याममहःकेचिदुपास्महे २ वेदार्थधर्मरक्षायमायामानुषकृपिणं॥
पितामहं हरिं वंदे भद्रनारायणाद्वयं ३ यत्पादसंस्मृतिः सर्वमंगलप्रतिभूर्मता॥ तान् भद्ररामकृष्णरव्यान् श्रीतातचरणान्वुमः ४ सर्वकल्या
णसंदोहनिदानं यत्पदद्वयं॥ धुनरीसौंदरीमंवाभुमारव्यानौमिसादरं ५ विंदुमाधवपादाब्जरोलंबीकृतविग्रहं॥ ज्यायां संभ्रातरं भद्रदिवाकर
मुपास्महे ६ हेमाद्रिमाधवमते प्रविचार्य सम्यगालोक्य तत्त्वमथ तीर्थं कृतं परेषां॥ श्रीरामकृष्णतनयः कमलाकरारव्यः कालेयधामतिविनि
र्णयमातनोति ७ संतियद्यपि विद्वांसस्तन्निबन्धाश्च कोटिशः॥ तथाप्यमुष्यवेदगंधी केचिद्विज्ञातुमीशते ८ तत्र संक्षेपतः कालः षोढा
अबोयनमृतमोसः पक्षोदिवसइति॥ तत्राबोयमाधवमते पंचधा॥ सावनः सौरश्चाद्रोनाक्षत्रो बाहस्पत्यइति॥ गुरोर्मध्यमराशिभोगेन बाहस्प
त्यः स च ज्योतिःशास्त्रे प्रसिद्धः॥ हेमाद्रिस्त्वं स योर्धर्मशास्त्रेऽनुपयोगातिश्रएव विधा आह॥ तत्र वक्ष्यमाणैः सावनादिद्वादशमासेस्तत्तदंबं॥ म
लमासतु सति षष्टिदिनात्मक एकोमासइति द्वादशमासत्वमविरुद्धं॥ तथा च व्यासः॥ षष्ट्या तु दिवसेर्मासः कथितो बाहस्पत्येति॥ तत्र चाद्रो
बः षष्टिभेदः॥ तदाहनारदः॥ प्रभवो विभवः शुक्लः प्रमोदो धप्रजापतिः॥ अंगिराः श्रीसुरवो भावो युवाधाता तथैव च॥ ईश्वरो बहुधान्यश्च प्रमाथी विक्र
मावृषः॥ विज्रभानुः सुभानुश्च तारणः पार्थिवो व्ययः॥ सर्वजित् सर्वधारी च विरोधी विकृतिः बवरः॥ नंदनो विजयश्चैव जयो मन्मथबुर्मुखो॥ हेमलंबी वि
लंबी च विकारी शार्वरीप्लवः॥ शुभकृष्णभनः क्रोधी विश्वावस्व पराभवो॥ श्रवंगः कीलकः सोम्यः साधारणविरोधिकृतः॥ परिधावी प्रमाथी च अ

श्रीरामः
९

नंदोराक्षसोनलः॥ पिंगलः कालयुक्ताक्षीसिद्धाद्यिरोद्रुर्मती॥ दुंदुभीरुधिरोद्गारी रक्ताक्षी क्रोधनः क्षया इति॥ यद्यपि ज्योतिषे गुरोर्मध्यमरा
शिभोगेन प्रभवादीनां माघादौ प्रवृत्तिरुक्ता तथापि प्रभवादीनां चांद्रत्वमप्यस्ति॥ चांद्राणां प्रभवादीनां पंचके पंचके युगे इति माधवोक्तः॥ तेन
चांद्रप्रभवादिश्चैत्रसिते प्रवर्तते॥ बाहस्पत्यस्तु माघादौ॥ तयोर्विनियोगो ज्योतिर्निबन्धे ब्रह्मसिद्धेति॥ व्यावहारिकसंज्ञायं कालः स्मृत्यादिकर्म
कायो ज्यः सर्वत्र तत्रापि जैवो वानमदो नरे॥ आर्षिषेणः॥ स्मरेत्सर्वत्र कर्मादौ चांद्रसंवत्सरं सदा॥ नान्यं यस्माद्दत्तरादौ प्रवृत्तिस्तस्य कीर्ततेति॥
॥ अयं न तु सौरतुत्रयस्मकः॥ सौरतुत्रितयं प्रदिष्टमयनमिति दीपिकोक्तः॥ तद्विधिः॥ दक्षिणायनं चेति॥ कर्कसंक्रांतिर्दक्षिणा॥ मकरऽस्य॥ अनयोर्वि
नियोगमाह मदनरत्ने सत्यजतः॥ देवतारामवाप्यादिप्रहृतिषोदद्वयं रवेरवो॥ दक्षिणाशमुरवे कुर्वन् तत्फलमवाप्नुयात्॥ वेरवानसो मातृभेर
ववाराहनारसिंहजिवे क्रमाः॥ महिषासुरहं च्यश्च स्थाप्या वै दक्षिणायने॥ वेशब्देऽप्यर्थः॥ न तु दक्षिणायने एवेति नियमः॥ पूर्वववने दक्षिणायने निषि
द्धाया देवप्रतिष्ठाया देवविशेषप्रतिप्रसवमात्रात्॥ रत्नमालायां गृहप्रवेशादिदिवप्रतिष्ठाविवाहबालव्रतबंधपूर्वसोम्यायने कर्मशुभविधयं
कृतं तत्तत्तद्विधिः॥ अस्यापवादः काशीरवंडो सदा कृतयुगं चास्तु सदानास्तु तारायणं॥ सदा महोदयश्चास्तु काश्यानिवसतां सतां॥
॥ इत्ययनं॥ कृतमसिद्धयात्मा॥ मलमासे तु मासद्वयात्मक एकोमासस्तेन मासद्वयात्मकत्वमविरुद्धं॥ सहेरधा॥ चांद्रः सौरश्च॥ वेत्रारंभावस
तादिश्चोद्गः॥ मीनारंभो मेघारंभो वासोरः॥ मीनमेघयोर्मेषयोर्वीर्यसंतडातिबोधायनोक्तः॥ अनयोर्विनियोगमाह त्रिकोणमंडनः॥ प्रोतस्मानोक्ति
यः सर्वाः कुर्याच्चांद्रमस्तु॥ तदा भावतु सौरतुत्रितयं ज्योतिर्वेदमतां॥ सद्भिधोऽपि षोढा॥ वसंतो ग्रीष्मो वर्षाः शरद्वर्षः शिशिरइति॥ इत्युक्तः॥
मासश्चतुर्धा॥ सावनः सौरश्चाद्रो नाक्षत्रइति॥ त्रिशदिनः सावनः॥ अर्कसंक्रांतेः संक्रांत्यवधिः सौरः॥ अत्र केचित् हेमाद्रिमाधवकालादर्शिता

हयं विविधपदं न युक्मिथुनं। अत्र च विपरीतं हि तं श्राद्धं कुर्यात्। तथा चापराधं मास्ये। अयनद्वितये श्राद्धं विषुवद्वितये तथा। संक्रांतिषु
 च सर्वस्मिन् विनिर्वापणादिते इति। श्राद्धश्रुतपाणिस्त्वस्य निर्मूलत्वात् समूलत्वेऽपि ततः प्रभृति संक्रांतिषु परागादिपर्वसु। त्रिपिंडमान्वरे श्राद्ध
 ने कोटिहं मृताहनीतिमात्र्योक्त्यर्थे हणाग्रहणवद्विकल्प एवेत्याह। तन्ना। अस्य पावणानुवादकत्वेन विंशविधायकत्वात्। विंशो व्याक्तिः। अन्यथे
 कपेदपि उानुवादत्रित्वविधौ ववषट्कर्तुः प्रथमभक्षइति वद्वैरुपपापतेः। मंगलकृत्येषु विशेषमाह ज्योतिर्निबंधेनारदः। त्याज्याः सूर्यस्य संक्रां
 तेः पूर्वतः परतस्तथा। विवाहादिषु कार्येषु नाज्याः षोडशो षोडश। एतत्पुण्यकालोपलक्षणाभातोः संक्रांतिभोगश्च कुलिकश्चार्धयामिक इति ज्यो
 तिः प्रकाशे वर्ज्येषु परिगणनात्। अयनव्यातिरिक्तास्तदशस्त संक्रांतिषु रात्रौ स्नानश्राद्धादिनकार्ये। आदिसंक्रमणेषु पुण्यमहः कृत्स्नं प्रकीर्तितं। रा
 त्रौ संक्रमणे भानोर्दिनाधं स्नानदानयोः। अर्धराधाधस्तस्मिन् अर्धरात्रौ पुनरिष्टा। ऊर्ध्वसंक्रमणे चोर्ध्वमुदयात्तरहृयां पूर्णवेदधरात्रेतु यदा
 संक्रमते रविः। प्रादुर्दिनद्वयपुण्यं मुक्तामकरककंटाविति वृद्धवसिष्ठादिवचनेन हः पुण्यत्वात् तपारात्रौ संक्रमणे भानोर्दिवा कुर्यात्तु तत्क्रियाः। पूर्वस्मा
 त्परतो वापि प्रत्यासन्नस्य तत्फलमिति वसिष्ठवचनाच्चाद्यां रात्रौ स्नानादिनिषेधमतीतेः। यानितु विवाहव्रतसंक्रांतिप्रतिष्ठाकृतजन्मसु। तथा
 परागपाताद्यो स्नानदाने निशाशुभेति। प्रादुर्दिनसंक्रांतिविवाहास्य वृद्धिषु। स्नानदानादिकं कुर्यात्निशिकाम्यजतेषु चेत्यादीनि विष्णुगोभि
 लादिवचनानि तानि मकरककंटाविति तयोर्दिवानुष्ठानस्य पर्युदासत्वादिति हेमाद्रिमाधवाचार्यैः। वस्तु
 तस्तु प्रागुक्तवचनेन तयोर्दिनद्वयपुण्यत्वादेरेव पर्युदासाच्च मकरककंटयोरपि स्नानदानं परेहनीत्यादिभिरहः पुण्यत्वात्। अहः पुण्यत्वात् नुपपत्त्या

कल्परात्रिनिषेधस्य च प्रत्यक्षरात्रिविना बाधात् सर्वसंक्रांतिषु रात्रौ नुष्ठानविकल्पः। सच देशाचाराद्यवतिष्ठत इति युक्तं पंथाः। अयनयोस्तु व
 क्तव्या विशेषाः श्रावणेमाघे च वक्ष्यते। ज्योतिर्निबंधे गर्गः। संक्रांतेषु धरनक्षत्रं त्रिकं षट् पुनः पुनः। पंथाभोगे व्यथा वस्त्रं हानिं च विपुले धन
 यस्य जन्मर्हमासाद्य रविसंक्रमणं भवतः। तन्मासाभ्यंतरे तस्य वैरकेशधनक्षयाः। इति तगरसरोरुहपत्रे रजनीसिद्धार्थलोभसंयुक्तेः। स्नान
 जन्मर्हगते रविसंक्रमणे नृणां शुभं। हेमाद्रिः। आद्वेद्रात्रियुग्मस्याद्रात्रौ चेद्वासरहृयां संक्रांतिः पक्षिणी हि या दानाधयनकर्मसु। यत्तु
 गोडाः। संक्रांत्यां पक्षयोरते द्वादश्यां श्राद्धवासरे। सायं संध्यां कुर्वत कुर्वश्च पितृहा भवेदिति कर्मोपदेशिन्यां व्यासोक्तेः। सायं पुण्यकाले
 संध्यानिषेधमाहुस्तन्निर्मूलं। अन्यत्र बद्धवक्तव्यं विस्तरभीत्या नोच्यते। इति संक्रांतिनिर्णयः। पक्षयुगज्ज्वां मासः। सद्देधा। शुक्ला
 दिमांतः। कृष्णादिः पूर्णिमांतश्च। तथा च त्रिकांशमंडनः। चांद्रोपि शुक्लपक्षादिः कृष्णादिर्वेति च द्विधेः कृष्णादशभेदेन तद्व्यवस्था माह। कृष्ण
 पक्षादिकं मासं नांगी कुर्वति केचन। यपी कुंतिन तेषामपीष्टो विंध्यस्य दक्षिणे इति। विंध्यस्य दक्षिणे कृष्णादिनिषेधादुत्तरतो द्वयोरभ्यनुज्ञा
 गम्यते। तत्रापि शुक्लादिर्मुख्यः। कृष्णादिर्गोणः। शास्त्रेषु च त्रयं शुक्लप्रतिपदो वचां इति संवत्सरं भोक्तेः। तदुक्तं दीपिकायां। चांद्रो बोमधुशुक्ल
 प्रतिपदारभ इति। नहि ये कृष्णादिमन्यंते तेषां वत्सरारभो भिद्यते। अतः शुक्लादिर्मुख्यः। कृष्णादिना मूलमासा संभवान्। चंद्रस्य सर्वे नक्षत्रा
 गेन नाक्षत्रमासः। सावनादीनां व्यवस्था कृद्देमाद्रौ ब्रह्मसिद्धांते। अमावास्यापरिच्छिन्नमासः स्याद्वाह्यणस्य तु। संक्रांतयोर्णिमासीभ्यां तथे
 व नुपवेश्ययोः। अत्र ब्राह्मणादीनां वचनांतरेण यत्र कर्मविशेषे वसंतो ब्राह्मणाग्नीनादधीतेत्यादिव मास उक्तस्तत्र दशंतित्वमात्र नियम्यते न तु
 सर्वकर्मसु दशंतित्वेति वृष्ट्या धर्मसोरभेदीयादिनिधननियमवद्विधा लाघवात्। त्रैवर्णिकानां सर्वकर्मसु मासविशेषविधेः सावनादीनां च

इतनुलोभादिपरत्वापत्तेतिगुस्वरणाः ज्योतिर्गर्गः सौरोमासो विवाहादौ यज्ञादौ सावनः स्मृतः आदिकेपितृकार्ये च चांद्रो मासः प्रशस्यते ॥
 ऋष्यशृंगः विवाहव्रतयज्ञेषु सौरमासः प्रशस्यते ॥ पार्वणेत्यष्टकाश्राद्धं चांद्रमिष्टं तथादिके ॥ स्मृत्यंतरे ॥ एकोदशविवाहादौ ऋणादौ सौर
 सावनौ ज्योतिर्गर्गः आयुर्दायविभागश्च प्रायश्चित्तक्रिया तथा ॥ सावनेनैव कर्तव्या श्राद्धाणां चाप्युपासना ॥ विष्णुधर्मे ॥ नक्षत्रसत्राप्यय
 नानि चंदोर्मासेन कुर्याद्गणनात्मकेनेति ब्राले ॥ तिथिकृत्तुचक्रादिं ब्रते शुक्लादिमेव च ॥ विवाहादौ तु सौरादिमासं कृत्वा विनिर्दिशेत् ॥ अ
 धमलमासः ॥ तत्रैकः संक्रांतिरहितः सितादिश्चांद्रो मासो मलमासः ॥ एकसंक्रांतिरहितमसंक्रांति त्वेन संक्रांतिद्वयत्वेन च भवतीति मल
 मासो द्वेधा ॥ अधिकमासः क्षयमासश्चेति ॥ तदुक्तं काठकगृह्ये ॥ यस्मिन्मासेन संक्रांतिः संक्रांतिद्वयमेव वा ॥ मलमासः सविहेयो मासः स्या
 तु त्रयोदशे इति ॥ सत्यव्रतोपि ॥ राशे द्वयं यत्र मासे संक्रमेतादिवाकरः ॥ नाधिमासो भवेत्क्षयमासस्तत्रैव लमिति ॥ अधिकमासस्य काल
 नियममाह वासिष्ठः ॥ द्वात्रिंशद्दिनैर्मैमासे दिनैः षोडशभिस्तथा ॥ घटिकानां चतुष्केषु पतत्याधिकमासक इति ॥ एतच्च सावनादिमानेन संभ
 वार्थं न तु नियमार्थः ॥ अन्यथा षोडशदिनाधिक द्वात्रिंशन्मासानंतरं कुरुपक्षनियमेन शुक्लादिवर्तमाना पतेः ॥ तेन न्यूनाधिककाले मलमा
 समीपात्तिपिन दोषः ॥ अत एवोक्तमाधवीये ॥ मासे त्रिंशत्तमे भवेदिति ॥ क्षयस्यापि ज्योतिः शास्त्रे ॥ असंक्रांतिमासो धिमासः स्फुटं स्याद्वि
 कांतिमासः क्षयारब्धः कदाचित् ॥ क्षयः कार्तिकादित्रये नान्यतः स्यात्तदा वर्षमध्यधिमास इत्येव ॥ एकः क्षयात्पूर्वं परतश्चैक इत्यधिमासद्व
 यं भवतीत्यर्थः ॥ अत्र विशेषमाह नाबालिः ॥ मासद्वयेऽर्द्धमध्ये तु संक्रांतिर्नियदा भवेत् ॥ प्राकृतस्तत्र पूर्वः स्यादधिमासस्तथांतर इति ॥
 उत्तर एव कालाधिक्यं पूर्वस्मिन्नित्यर्थः ॥ यत्तु ब्रह्मसिद्धांते ॥ वैशाखेऽर्द्धे नाधिमासः परतस्त्वधिको भवेदिति ॥ तत्र वैशाखपूर्वमसंक्रां

श्रीरामः
४

नमग्नेस्तथैव चाकुंभप्रवेशे दानं तु गवामंबुतृणास्य च ॥ मीनप्रवेशे स्नानानां मालानामपि चोत्तममिति ॥ अत्रोपवासमाह हेमा
 द्रवापस्तंबः ॥ अयनविषुवच्चैव त्रिंशत्तमो पविता नरः ॥ स्नात्वा यस्त्वं च ये ज्ञानु सर्वकामफलं लभेत् ॥ अशक्तो तु वृद्धवा सिष्ठः ॥ अयनसं
 क्रमे चैव ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः ॥ अहोरात्रोषितः स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ अत्रोपवासः संक्रांतिदिने दानादितु पुण्यकालदिने इत्या
 न्वार्यचूडामाणि ॥ विधिलाघवात्पुण्यकालदिने एवाभयमिति वृद्धाः ॥ इदं च पुत्रिगृहस्थातिरिक्तविषया ॥ आदित्यहनि संक्रांतौ ग्रह
 णे चंद्रसूर्ययोः ॥ उपवासो न कर्तव्यः पुत्रिणा गृहिणा तथेति जैमिनि वचनात् ॥ अत्र श्राद्धमुक्तं हेमाद्रौ विष्णुधर्मे ॥ श्राद्धसंक्रम
 णभानोः प्रशस्तं पृथिवीपते ॥ अपरां कपि विष्णुः ॥ आदित्यसंक्रमणं विशेषेणाबनहयं जन्मभूम्युदयश्च ॥ एतां स्तु श्राद्धकालान्वेकाभ्यां नृहप्र
 जापतिरिति ॥ द्वादशादिदिने रवौ गयनां प्रवृत्ता वपि पुण्यं वक्तुमयनग्रहणं ॥ अन्यथा संक्रमेण सिद्धयनं ग्रहणं व्यर्थं स्यादित्यपरां कः ॥ हेमा
 द्रावपि गालवः ॥ अयनां शकतुल्येन कालेनैव स्फुटं भवेत् ॥ मृगकूर्कादिगसूर्ये याम्योदगयने सति ॥ तदा संक्रांतिकाले स्फुटं विष्णुपदादय इ
 ति ॥ अयनां शक्यतिरूपे संक्रांतिकाले विष्णुपदादयः प्रवर्तते तेन तत्पुण्यं पुण्यकालादि ज्ञेयमिति स एव व्याचरन्त्यो ॥ तच्च मेघायनं वृषायनं
 मित्यादि सर्वत्र ज्ञेयं ॥ माधवीये नाबालिः ॥ संक्रांतिषु यथा कालस्तदीयं यजेत तथा ॥ अयने विशतिः पूर्वमकरे विंशतिः परेति ॥ मकरायने पूर्व
 विंशति घटिकाः पुण्याः मकरसंक्रांतौ तु पश्चाद्विंशतिः पुण्याः ॥ अन्यत्रायने तत्संक्रांतिवदित्यर्थः ॥ विष्णुपदादिस्वरूपं वदीपिकायामुक्तं ॥ ह
 र्यधिरवर्षसिंहचक्रकदंष्ट्रकूर्कजैः स्य संक्रमः कन्यामीनधनुर्नयुक्च पशुश्रीत्यास्यं तुलामेषयोः ॥ प्रोक्तं तद्विषुवसं षण्मनुदक्कं काठके दक्षिणमिति

तकर्मचारोगेशांतिरलभ्येवयोगेश्च अत्राविच। प्रायश्चित्तं निमित्तस्य वशात् पूर्वपरत्र च। अब्दोदकं भ्रमन्वादिमहालययुगादि
 शु। आर्द्रदर्शप्यहरहः। आर्द्रमृनादिमासिकं। मलिम्लुचान्यमासेषु मृतानां आर्द्रमासिकं। आर्द्रं तु पूर्वदृष्टेषु तीर्थेषु वयुगादिषु। म
 न्वादिषु च यद्दानं दानं देनं दिनं च यत्। तिलगोभूरिष्यानां संधोपासनाः क्रियाः। पूर्वहोमश्चाथ यथासागरेरिषिश्च पूर्वणि। नि
 त्याग्निहोत्रहोमश्च देवतातिथिपूजनं। स्नानं च स्नानविधिनाप्यभक्ष्यापयवर्जनं। तर्पणं चानिमित्तस्य निष्पत्तादुभयत्र वेति। एते
 पुंसवसीमंतौ। एतच्च गर्भाधानाद्यन्तःप्राशनांतसंस्कारोपलक्षणं। तदुक्तं दीपिकायां। गर्भाधानमुरवं च चोत्त विधितः प्राज्ञातयागं
 विना कृते घ्रात्रयपांगजेदुपुरतश्छाया मघानंगयोः। तीर्थे दुक्षययोश्चापि त्र्यम्भधिके मास्ये वमाद्याचरेदिति। अलभ्ययोगेऽर्धोदयप
 भ्रकोदोकाभ्यामपि ब्रतादीनि कार्याणीत्यर्थः। पूर्वपरत्रमलेषु चेत्यर्थः। महालयशब्देन मघात्रयोदश्युच्यते इति माधवः। दर्शश्चार्द्रम
 लेपिकायां। यत्तु कृष्णशृंगः। संवत्सरातिरेकेण मासोयः स्यान्मलिम्लुचः। तस्मिंस्त्रयोदशे आर्द्रं न कुर्यादिदु संक्षय इति तत्काम्यदर्शश्चा
 र्वविषयः। काम्यं नैव कदाचनेति वचनात्। दर्शच काम्यं आर्द्रं कन्या कन्यावेदिनश्चेत्यादिनायाहवत्प्येनोक्तं। नित्यं तु मलेपि भवत्येव।
 दर्शप्यहरहः। आर्द्रं दानं च प्रतिवासरंगोभ्राते लहिरिष्यानां मासेपि स्यान्मलिम्लुचेति मात्स्योक्तं। इति हेमाद्रादयः। दिवोदासीयेपि। अ
 निंदुरिंदु पूर्णा च हरिवारो बुधाष्टमी। नाधिमासे परित्याज्याः सीमंता न्नाशने शिशो रिति। अनिंदुदर्शः। द्विविधमप्यमा आर्द्रं न कार्यमिति
 त्वपराकः। तत्र यदि हि तं कर्म उत्तरे मासिकारयेदित्युक्तेः। षष्ठ्या तु दिवसे रिति शुद्धमासकरणे पिशात्त्रार्थोपपत्तेर्दर्शश्चार्द्रमेतेन कार्यमि
 ति प्राचीनगोडाः शूलपाणिश्च। संवत्सरप्रदोपेपि। एकराशिष्ठिते सूर्ये यदा दर्श इयं भवेत्। दर्शश्चार्द्रं तदा दो स्यान्मपरत्रमलिम्लुचे। अ

त्रापि प्राग्बह्ववस्था। यद्यपि कालादर्श सर्ववर्षिकं मासद्वये कार्यमित्युक्तं तथापि हेमाद्रिमाधवापराकीदिमता ह्यथमवर्षिकं त्रयोदशे मलमासे
 द्वितीयाद्यादिकं तु शुद्धमासे एव कार्यं। असंक्रांतेपि कर्तव्यमादिकं प्रथमं हि जैः। तथैव मासिकं आर्द्रं सपिंडीकरणं तथेति हारीतोक्तः। आदिकं प्र
 थमं यत्स्यात्तत्कुर्वितमलिम्लुचे। चतुर्दशे तु संप्राप्ते कुर्वितपुनरादिकमिति स्मृत्यन्तरोक्तेः। पुनरादिकं द्वितीयादि वार्षिकं त्रयोदशमासे ज्ञाते च
 तुर्दशाद्यदिने कुर्यादित्यर्थः। संग्रहेपि। मलिम्लुचे मासि मृतस्य पुंसां त्रयोदशमासि प्रथमादिकं स्यात्। मध्येऽधिमासेपि मृतस्य तद्दंसेधि
 मासे द्वादशमासकेव। यत्तु सत्यत्र तः। वर्षे वर्षे तु यच्छां मातापि जर्मतेहानि। मलमासेन तत्कार्यं व्याघ्रस्य वचनं यथेति तद्वितीयादि वार्षि
 कविषयः। आदिकं प्रथमं यत्स्यात्तत्कुर्वितमलिम्लुचे इति पूर्वोक्तवचनात्। यत्र द्वादशमासिकं शुद्धमासे भवति तत्र त्रयोदशेऽधिके एवाद्या
 दिकं कार्यं यत्र त्वधिक मध्ये द्वादशमासिकं तत्र तस्य द्विरावृत्तिं कृत्वा चतुर्दशे शुद्धे एव प्रथमादिकमिति निष्कर्षः। तेन द्वितीयादि शुद्धमा
 से एव। पृथ्वी चंद्रोदयो दिवोदासीये मदनपारिजाते चैव। मलमासमृतानां तु यदा सरवाधिकः स्यात्तदा तत्रैव कार्यं। यथाह पैठीनसिः।
 मलमासमृतानां तु आर्द्रं यत्प्रतिवत्सरं। मलमासेपि कर्तव्यं नान्येषां तु कथंचनेति। यत्तु वृद्धवसिष्ठः। आर्द्रायाह निसंप्राप्ते अधिमासो
 भवेद्यदि। मासद्वयेपि कुर्वितश्चार्द्रमेवं न मुह्यति। मन्वासाः उत्तरे देवकार्याणि पितृकार्याणि चोभयोरिति तन्मासिकादिविषयः। यो
 गारिकमासिकं च आर्द्रं च परपक्षिकं। मन्वादि कं तैथिकं च कुर्यान्मासद्वयेपि चैतस्मृतिचंद्रिकोक्तः। तैथिकं तीर्थं आर्द्रं। तत्र मासद्वये
 पिकार्यमिति त्रिष्ठली सेतोभट्टाः। केचित्तु प्रतिमासं मृताहं च आर्द्रं यत्प्रतिवत्सरं। मन्वादे च युगादे च तन्मासो रभयोरपीति मरीचिवच

नात्तु वर्षवर्षे तु यच्छ्राद्धं मातापित्रोर्मृतो हनिमासद्वये पितृकुर्याद्वा अस्य वचनं यथेति गालवोक्तेष्व। प्रत्यादिकं मासद्वये कार्यमित्याहुः। तत्तुच्छा
प्रतिमासं मृताहे क्रियमाणं मासिकं। प्रति संवत्सरं क्रियमाणं कल्यादिश्राद्धमिति मरीचिवचनसोमहनरले व्याख्यानात्। गालवीयस्य च मा
सद्वयात्मके क्षयमासे इति माधवेन व्याख्यानात् यच्च केचिदुक्तं प्रथमादिकं मासद्वये कार्यं। आदिकं प्रथमं यस्यात्तत्कृत्तुमिति मूलम्। त्र
योदशे च संप्राप्ते कृत्तुं पुनरादिकमिति यमोक्तेरिति तदभिचिंत्यं। पुनरादिकं द्वितीयादिवार्षिकं त्रयोदशे तीते चतुर्दशे कुर्यात्। अन्यथा स
वत्सरं न वर्द्धत श्राद्धं तत्र मृतो हनीति पौनस्यविरोधः स्यादिति हेमाद्रौ पृथ्वी चंद्रोदये च। एतेन न वर्द्धत न छिंद्याच्छ्रुदपि कुर्यादेवेत्यनेन भद्रव्या
ख्यामानाभावात्परास्ता। पूर्वव्याख्यातुहारी तीये प्रथमग्रहणमेव मानं। यदपि निर्णयामृतं पूर्वोक्तकालाद्विचनान्मलमासे श्राद्धदिनस्य वं
ध्यत्वनिरासार्थं पित्रुदेशेन ब्राह्मणान्भोजयित्वा शुद्धमासे संपिंडं श्राद्धं कुर्यात्। पिंडवर्ज्यमसंक्रांते संक्रांते पितृसंयुतं। प्रतिसंवत्सरं श्राद्ध
मेवं मासद्वये पितृवत्तु पराशरोक्तेरिति तदभिचिंत्यं। पूर्वोक्तवचनस्य क्षयपूर्वभावाच्च अधिकमासविषयत्वात्। तत्र हि मासद्वये श्राद्धमुक्तं। तदाह स
त्यव्रतः। एक एव यदा मासः संक्रांतिद्वयसंयुतः। मासद्वयगतं श्राद्धं मलमासे पिशस्यत इति। मासद्वयगतं पूर्वसंक्रांतगतं क्षयगतं च। मलमासे
क्षयमासे। अपिशब्दाच्च पूर्वोधिमासे चेति हेमाद्रिः। द्वापिकापि। तत्राक्सं ग्यधिमासको यदि भवेत्तत्रत्यसांवत्सरं तस्मिन् शुद्धतया क्षये च वचना
कुर्याद्द्वयोः कोविद इति। कालादशोप्येतद्विषय एवेत्यलंबद्वना। मलमासे वर्ज्या न्युक्तानि कालादर्शं। अनित्यमाने मिने च दानं च महदा
दिकं। अग्न्याधानाध्वरा पूर्वतीर्थयात्रा मरेश्वरादेवारा मृतडागादिप्रतिष्ठा मोजिबंधनं। आश्रमस्वीकृतिः कामे वृषात्सर्गश्च निष्क्रमः। राजा
भिषेकः प्रथमश्रुता कर्मव्रतानि च। अन्नप्राशनमारभोगृहाणां च प्रवेशनं। स्नानं विवाहो नामानि पञ्च देवमहोत्सवः। प्रतारं भसमाप्ती

श्रीरामः
६

तद्वये पूर्वो नाधिकः किंतु परद्वयार्थः। यच्च ज्योतिः सिद्धं तो। धरकन्यागते सूर्ये वृश्चिके वाथ धान्विनि। मकरे वाथ कुंभे वा नाधिमासो वि
धीयत इति तद्विश्वकादिचतुष्टये मलमासे सति पूर्वतुला कन्यागते सूर्ये क्षयात् पूर्वकालाधिक्यनिषेधार्थं न त्वधिकमात्रस्य। दशानां का
लानादीनां प्रायो माघस्य च क्वचित्। न पुंसकत्वं भवतीत्येषास्त्रविनिश्चय इति हेमाद्रौ विष्णुधर्मविराध्यात्। मलमासेऽष्टकादिनि
षधानुपपत्तेश्च। मकरे वाथ कुंभे वेति दृष्टान्तार्थं प्राप्यभावात्। क्षयस्यागमनकाल उक्तः सिद्धांतशिरोमणौ। गतोऽप्यदिनं दैर्मितेश
ककालतिथी शैर्भविष्यत्यथांगाक्षसूर्यः। गजाद्वसिभूमिस्तथाप्रायशोयं कुवेदं दुर्बर्षः क्वचिज्जो कुभिश्चेति। अध्ययश्चत्वारः ४ अद्र
यः सप्त ७ नंदाः नव ९ एषां प्रातिलोम्येन पाते ९४ तैर्मिते वर्षे कश्चित् क्षयमासः पूर्वजात इत्यर्थः। तिथयः १५ ईशाः ११ एकत्र १११५ एवं मि
तेयाते कश्चिद्विष्यतीत्यर्थः। अंग ६ अक्ष ५ सूर्याः १२ एकत्र १२५६ गजाः ८ अद्रयः ७ अगतयः ३ भूमिः १ एकत्र १२७८ कुं वैदाः ४३ दुः १ एकत्र १४१ मा
नलिभुवे। तिथिनक्षत्रवारोक्तं काम्यं नैव कदा चनेति। अयं च काम्यनिषेधः आरंभसमाप्तिविषयः। असूर्यानामयमासान्तेषु मम समेतः। व्रता
नांचैव यज्ञानामारंभश्च समापनमिति तेनैवाक्तत्वात्। असूर्या अधिकमासा इत्यर्थः। तत्र मंडलं तपते रवेरिति वचनात्। कारीयादिः काम्य
स्यत्वारंभसमाप्ती भवत एवेत्यादिरन्यत्र विस्तरः। काठकगृहेपि। मलेऽनन्यगतिं कुर्यान्नित्यानेमिति कीं क्रियामिति। तानि नैमित्तिका
निदीपिकाया मुक्तानि। यन्नैमित्तिकमग्निन ह्यनुगताग्न्याधानमर्चास्तवासंस्कारादिविकोपने सति पुनः प्राक्तं प्रतिष्ठादिकमिति। गत्यं
तरयुतं तु सोमादिहेयमेव। तत्र कर्मव्यान्युक्तानि कालादर्शं। द्वादशगहसपिंडांतं कर्मग्रहणा। जन्मनोः सीमंते पुंसवै श्राद्धं द्वावेतौ जा

शुभोतिशुभेशस्तोयतस्तावुपचीयमानो। वसिष्ठः। अतिचारगतेजीवेवर्जयेत्तदनंतरं। ब्रतोद्वाहादिकार्येषु अष्टाविंशतिवासराणां वा
 न्यादिलक्षणमुक्तं ब्रह्मसिद्धांतो। राविपासक्तिरन्येषां ग्रहाणामस्तउच्यते। ततोवाग्वाधेकं प्रोक्तमूर्ध्वं बाल्यं प्रकीर्तितमिति। बाल्यादिप
 रिमाणं च वृत्तशते। बालः शुक्रोदिवसदशकं पंचकं चैव वृद्धः पश्चादङ्गवितयमुदितः पक्षमेष्टां क्रमेण। जीवो वृद्धः शिशुरपि तथा पक्षमन्येष्टां शिशु
 तो वृद्धो प्रोक्तो दिवसदशकं चापरेः सप्तरात्रं। पश्चिमतउदये दशदिनानि बालः। अस्ते पंचदिनादिनिवृद्धः। पूर्वतो दिनत्रयं बालः। पक्षं च वृद्ध इत्यर्थः।
 जीवो गुरुः। अन्यत्र लघुपक्षोक्तं। प्राक् पश्चादुदितः शुक्रः पंच सप्तष्टदिनं शिशुः। विपरीततु वृद्धत्वं तद्देवगुरो रपीति। एषां च पक्षाणां व्यवस्था
 माहमिहिरः। बहवो दर्शिताः कालाये बाल्ये वा ईकपि वा। ग्राह्यास्तत्राधिकाः शेषा देशभेदादुतापदीति। देशभेदश्च मदनरत्ने गार्ग्यः। शुक्रो
 गुरुः प्राक् पश्चात् पराक् च बालो विंधे दशावन्तिषु सप्तरात्रं। वंगेषु हूणेषु च षट् पंचशेषे च देशत्रिदिनं वदंतीति। अस्तादेशपवादः काशीरवंडे नग्र
 हास्तोदयकृतो दोषो विश्वेश्वरालयो। त्रिस्थली सेतो वायवीये। गोदावर्यंगेयायां च श्रीशैले ग्रहादयो। सुरासुरगुरुणां च मोक्षपदोषो न विद्यते।
 ग्रहादये तन्निमित्तकुरुक्षेत्रयात्रादानादावित्यर्थः। **तदाह त्रिस्थली सेतो लल्लः। उपल्लुवशी तलभानुभान्वोरधोदये वैकपितारव्यपस्थाः।** स्त
 रासुरे ज्यास्तमये पितृर्धन्यात्राविधिः संक्रमणे पित्रास्त इत्यलंबदुना। **मलमासं च व्रतविशेष उक्तो हेमाद्रौ पाद्रे। अधिमासे तु संप्राप्ते**
गुडसर्पिर्गुतानि च। त्रयस्त्रिंशद्वर्षाणि दत्तव्यानि दिने दिने। साज्यानि गुडमिश्राणि अधिमासे नृपात्तम। अधिमासे तु संप्राप्ते त्रयस्त्रिंशत्तु दवना। उ
द्दिश्या पूषदानेन पृथ्वी दानफलं लभेत्। त्रयस्त्रिंशद्वर्षाणां कां स्प पात्रे निधाय च। सधृतं साहेरण्यं च ब्राह्मणाय निवेदयेत्। विष्णुरूपी सहस्रांशः

सर्वपापप्रणाशनः। अपूपान्नप्रदानेन मम पापं व्यपोह तु। नारायणजगद्धीजभास्करप्रतिरूपका व्रतेनानेन पुत्रांश्च संपदं वा भिर्कुर्यात्। यस्य हस्ते
 गदाचक्रगह्वराय स्पवाहनं। शंखकुरतले यस्य समे विष्णुः प्रसीदतु। कलाकाष्ठादिरूपेणानिमेषघटिकादिना। यो वंचयति भूतानि तस्मै क
 लात्मने नमः। कुरुक्षेत्रमये देशः कालः पर्वद्विजो हरिः। पृथ्वीसममिदं दानं गृहाण पुरुषोत्तम। मलानां च विशुद्धये पापप्रशमनाय च। पुत्रपो
 त्राभिर्वृद्धये तव दास्यामि भास्कर। मंत्रेणानेन यो दद्यात्त्रयस्त्रिंशद्वर्षकान्। प्राप्नोति विपुलां लक्ष्मीं पुत्रपौत्रादिसंपदं इति। **इति क**
मलाकरभट्टकृते निर्णयसिंधौ मलमासनिर्णयः। पक्षनिर्णयस्तु देवेश्वरव्यः शुक्लपक्षः कृष्णः पित्र्यविशिष्यते इति माधवेनोक्तः॥
॥ अथातिथिनिर्णयः। तत्रतिथिर्द्वधा। शुद्धविज्ञा च। दिनेति ध्यंतरसंबंधरहिता शुद्धा। तद्रहिता विज्ञा। तत्र शुद्धायामसंदेहाद्विज्ञानि
पश्यते। तत्र सामान्यतो वेधमाह माधवीये पौर्णमासीः। पक्षद्वये पितृधन्यस्तिथिपूर्वतथा उत्तरां। त्रिभिर्मुहूर्तैर्विध्यते सामान्यो या वेधिः
स्मृत इति। हेमाद्रिमदनरत्नादौ तु द्विमुहूर्तोऽप्युक्तः। उदिते देवतं भानो पित्र्यं चास्तमिते रवौ। द्विमुहूर्तौ त्रिरहश्च सातिथिर्हव्यकव्ययोरिति विष्णु
धर्मोक्तेः। द्विमुहूर्तं चानुकल्पः। द्विमुहूर्तोऽपि कर्त्तव्यायातिथिर्द्विगामिनीति दक्षेणापिशब्दोक्तेः। अयं वेधः प्रातरेवा। सायंतु त्रिमुहूर्तं वेध एव। यातिथि
समनुप्राप्य यास्तं पात्रिनीपातिः सातिथिस्तदिने प्रोक्ता त्रिमुहूर्तं वया भवेदिति वस्कादोक्तेः। दीपिकापि। त्रिमुहूर्तं गातु सकला सायेति। यानि तु प्रतो
पवासस्नानादौ घटिके कापिया भवेति। उदये सातिथिर्ग्राह्या विपरीता तु पतके इत्यादीनि स्कांदादिवचनानि तानि वैश्वानराधिकरणान्यायेना वयव
स्तुत्या त्रिमुहूर्तं प्रशंसापराणि। तिथिविशेषवेधविशेषः स्कादे। नागोद्दशनाडीभिर्दिक्पंचदशभिस्तथा। भूतोद्दशनाडीभिर्दिक्पंचदशभिस्तथा।
थिमिति। अयंचोपवासातिरिक्तविषय इति वक्ष्यते। इति वेधः। तत्र सर्वातिथिर्यद्दहः कर्मकालव्यापिनी सेवग्राह्या। कर्मणो यस्य यः

कालस्तकालमापिनीतिथिः। तया कर्मणि कुर्वन्तद्रासवृद्धीनकारणमिति विष्णुधर्मोक्तेः। दिनद्वयेतद्व्यासावेकदेशव्याप्तो वायुगमवा
 व्याप्तिर्णयः। तस्य पूर्वाबाधेनोपपत्तेः। अन्यच्च कर्मकालस्य प्राधान्याच्च। युग्मवाक्यं तु निगमः। युग्माग्नि युगभूतानां षष्ठमुन्यावेकदेशयोः।
 रुद्रपाद्वाद्दशीयुक्ता चतुर्दश्या च पूर्णिमा। प्रतिपद्युग्ममावास्यातिथ्यो युग्ममहाभफला। एतच्च सप्तमहादोषं हति पुण्यं पुराकृतमिति। अत्र रं धाताः
 शब्दाः द्वितीयादिनवम्यंततिथिवाचकाः। रुद्रः एकादशी। द्वितीया तृतीयायुता। स्याच्च द्वितीयायुतेतिसप्तयुग्मानीत्यर्थः। इदं च शुक्लपक्षे अमाप्र
 तिपद्युग्मस्य पूर्णिमायाश्च तत्रैव सत्त्वादितिकेचित्। तत्तु अमाप्रतिपद्युग्मात्कृष्णपक्षलिंगात्तद्व्यपराभिदा। तत्तद्विशेषवाक्येः कृष्णतिथिवि
 शेषः। पोद्यत इति। दशमीतुक्ता पुराणसमुच्चया। संपूर्णदशमीकार्या मिश्रिता पूर्वयाथवेति। संपूर्णशुक्लपक्षे। त्रयोदशीतुक्ता मंतुनोक्ता।
 त्रयोदशीतुक्ता व्याद्वाद्दशीसहिता मुने इति। कृष्णपक्षे वापस्तंबः। प्रतिपत्सहितीयास्याद्वितीया प्रतिपद्युता। चतुर्थसंतयुताया च सा
 तृतीयाफलप्रदा। पंचमी च प्रकर्तव्या षष्ठा युक्ता तु नारदः। कृष्णपक्षे। षष्ठी चैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी। पूर्ववेद्या प्रकर्तव्या परविज्ञानकुत्रवि
 त्। दशमी च प्रकर्तव्या सद्गो द्विजसत्तमः। षष्ठ्यष्टमी अमावास्या कृष्णपक्षे त्रयोदशी। एताः परयुताः पूज्याः पराः पूर्वणा संयुता इति। यत्तु व्या
 घ्रः। स्वर्वादर्पस्थथा हिंसा त्रिविधं तिथिलक्षणं। स्वर्वादर्पपरो पूज्यो हिंसा स्यात्पूर्वकालिकीति। स्वर्वाः साम्याः दपो वृद्धिः। तयोः परा हिंसा
 क्षयः। तत्र पूर्वस्यार्थः। तत्र पूर्वस्यार्थः। एतच्छास्त्रदिविषयः। द्वितीयादिकयुग्मानां पूज्यतानियमादिषु। एकोद्विष्टादिवृद्धादोक्ता सवृद्धादि
 वादनेति व्यासोक्तेः। नियमादिषु ब्रतदानादिदेवकर्मसु। एकोद्विष्टादिनिधेर्वृद्धादावित्यर्थः। कर्मकालव्याप्तभावे तु कर्मोपक्रमकाल
 भवत्याह। कर्मोपक्रमकालगातुकृतिभिर्ग्राह्या न युग्मादर इति दीपिकाक्तेः। यानितुयांतिथिसमनुप्राप्य उदयं याति भास्करः। सा

श्रीरामः

८

चक्राभ्यां कर्मचपापानां। प्रायश्चित्तं तु सर्वस्य मलमासे विवर्जयेत्। उपा कर्मोत्सर्जनं च पवित्रदमनापिणं। अवरोहश्च हेमंतः सर्पाणां बलिरस्य का
 ईशानस्य बलिर्विष्णोः शयनं परिवर्तनं। दुर्गे इच्छापनोत्थाने ध्वजोत्थानं च वाज्रिणः। पूर्वत्र प्रतिविज्ञानि परत्रान्यच्च देविकमिति। अत्र मूलवच
 नानि हेमाद्रिमाधवादिषु हेयानि। दिवादासीयेपि। यात्रोत्सवं च देवादिशपथं दिव्यमेव च। मलमासेन कुर्वन्तव्यास्तस्य वचनं यथेति। अयं
 निर्णयः क्षयमासे पिज्ञेयः। राविसंक्रमहीने यो वर्ज्या वर्ज्या विधिः स्मृतः। स एव तु द्विसंक्रांते मलमासे युदीरित इति काठक गृह्योक्तेः। क्षय
 मासस्मृतानां प्रत्याबिके विशेषो हेमाद्रौ। तिथ्यर्धे प्रथमे पूर्वा द्वितीयेर्धे तथोत्तरः। मासाविति बुधैश्चित्त्यौ क्षयमासस्य मध्यगौ। आबिक
 वृद्धोपने पिज्ञेयः। यन्मलमासे वर्ज्यमुक्तं तच्छुक्रगुर्वरस्तादिषु पिज्ञेयं। तदा ह बृहस्पतिः। बाले वायादिवा वृद्धे शुक्रे वा स्तंगते गुरौ। मलमास
 इवेतानि वर्जयेद्देवदर्शनीमिति। अनादिदेवतां दृष्ट्वा शुक्रः स्युर्नष्टभागे। मलमासेष्वना वृत्ततीर्थयात्रां विवर्जयेत्। आवृत्ततीर्थदोषाभाव
 मात्रं न तु फलमिति वाचस्पतिमिश्राः। तन्न। असति बाधकफलहेतुत्वापत्तेः। ललोपि। नीचस्थे वक्रसंस्थे याति चरणगते बालवृद्धास्तंगे वा सत्या
 सो देवयात्रा ब्रतनिषेधविधिः कर्णवेधस्तदीक्षा। मौंजीबंधांगनानां प्रतियमनविधिर्वास्तु देवप्रतिष्ठा कर्ज्याः सद्भिः प्रयत्ना त्रिंशत्पतिगुरासि
 हराश्चिह्नितेति। दीक्षायागदीक्षा। नत्वागमदीक्षा। तथा। उद्यानचूडा ब्रतबंधदीक्षा विवाहयात्रा च वधू प्रवेशः। तडागकूपत्रिंशत्पतिष्ठा वृ
 हस्पतो सिंहगतेन कुर्यात्। दिवादासीये। गुर्वोदिते गुरोसिंहेन वृद्धे शुक्रमलिम्बुवे। गृहकर्म ब्रतं यात्रां मनसापि न चिंतयेत्। अस्यापवादस्त
 त्रैव ब्राह्मणमुनेनोपवासश्च गौतम्यासिंहगे गुरोः। कन्यागते तु कृष्णायान्तु तं नीरवासिनां। तथा। आद्यासागौतमी गंगा द्वितीया जाडूवी स्मृता।
 सर्वतीर्थफलं स्नानाद्गौतम्यासिंहगे गुरोः संहिता प्रदीपः। स्यात्समरात्रं गुरुशुक्रयोश्च बालवृद्धा दशकचवाध्यां वृद्धो सितेज्या व

तएव तत्र रवं उमंडलस्य संध्यात् मुक्तं विज्ञानेश्वरेण। यच्च मदनरत्नेन कस्य वैधत्वाद्वाग्राप्तभोजनगोचरो निषेध इत्येकं तत्र विधिनिषेधा
विरोधात्। अन्यथा कपिलानि तत्र त्रिभ्योधिकानां हि सन स्यात्। सायंकाले नक्तं तु दिनद्वये प्रदोषास्पर्शहेया। अतथात्वे परत्र स्यादस्ता
दवाग्यतो हि सेति जाबालिवचनात्। प्रदोषव्यापिनी न स्यादिवानक्तं विधीयते। आत्मनो द्विगुणकाया मदीभवति भास्करे। तत्र नक्तं न क्ति
त्याहुर्न नक्तं निशि भोजनमिति स्कांदाच्च। यत्पादीनामपि सायाह्ने नक्तं। नक्तं निशायां कुर्वत गृहस्थो विधिसंयुतः। यतिश्च विधेर्वा नैव कुर्यात्। धुबंश्च
त्सदिवाकरमिति माधवीये स्मृत्यंतरात्। इदमपुत्रविधुरोपलक्षणां। पुत्रवतस्तत्रावेवा अनाश्रमोप्याश्रमी स्यादपत्नीकोपि पुत्रवानिति सं
ग्रहोक्तः। सोरु नक्तं तु दिवैव। त्रिमुहूर्तस्य गेवाह्नि निश्चितं तावतीति धिः। तस्यां सोरं भवेन्नक्तं मह्येव तु भोजनमिति स्मृतं तूक्तं। हरिनक्तं वि
शेषः कालादर्शिकांदे उदयस्थासदा पूज्या हरिनक्तं व्रतेति धिरिति। अन्यन्नक्तं तु संक्रां स्यादोषपिरात्रावेव। निषेधस्वरगप्राप्तभोजनगो
चरत्वेन वैधाबाधकत्वात्। दिनद्वयव्याप्तोपरा। उभयोर्द्यदिवा तिथ्योः प्रदोषव्यापिनीति धिः। तत्रोत्तरत्र नक्तं स्यादुभयत्रापि सायत इति कालाद
र्शजाबालिवचनात्। अन्यपक्षेषु एकभक्तं वृत्तिर्णयः। अत्र विशेषो मदनरत्ने गारुडे। हविष्यभोजनं स्नानं सत्यमाहारलाघवां अग्निकार्यम
धः शय्यां नक्तं भोजीषडाचरेत्। अग्निकार्यं व्याहृति होमः। इति नक्तं। अयाचितं तु विशेषवचनाभावात् सक्षे उपवासप्राप्तेरुपवास
वृत्तिर्णयः। अथ नक्षत्रव्रतकालः। विष्णुधर्मे उपोषितव्यं नक्षत्रं यस्मिन्नस्तमियाद्रविः। युज्यते यत्र वा तारानिशीथे शशिना सहतिः।
माधवीये स्कांदे। तत्रोत्तरं उपवसेदक्षेया भित्रीथादधो भवेत्। उपवासे यदक्षं स्यात् तद्विनक्तं कभक्तयोः। अथ व्रतपरिभाषा। तत्राधि
कारिणो मदनरत्ने भविष्ये। अनग्नयस्तु यो विप्रास्तेषां श्रेयो विधीयते। व्रतोपवासनियमे दीर्घादीनां दानैस्तथानृप। अनग्निग्रहणमुपवा

सविषयः। अतएव देवता आहिताग्निरनुजंश्च ब्रह्मचारी च ते त्रयः। अश्रंत एवासिद्धांति नैषां सिद्धिरनुश्रुता। एकादश्यादौ तु वचनाद्भव
तीति वक्ष्यामः। श्रुदस्याप्यधिकारः। श्रुदो वर्णश्चतुर्थोपि वर्णत्वाद्धर्ममर्हति। वेदमंत्रस्वधा स्वाहा वषट्कारादिभिर्विनोति व्यासोक्तः। प्राच्या
स्तु वेश्यश्रुदयोर्द्विरात्राधिकोपवासनिषेधः। वेदयोः श्रुदश्च यमोहादुपवासं प्रकुर्वते। त्रिरात्रं पंचरात्रं वा तेषां व्युत्तिर्न विद्यत इति। चतुर्थ
भक्तक्षपणं वैश्ये श्रुदे विधीयते। त्रिरात्रं तु न धर्मज्ञैर्विहितं ब्रह्मवादिभिरिति हेमाद्रौ वचनात्। यावदुक्तनिषेध इत्येके। प्रकरणान्महातपो वि
षय इति युक्तं। तत्तु निर्मूलमिति। यत्तु स्कांदे। नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणं। भर्तृशुश्रूषये वेतां लोकानिष्टान्न व्रजंति हि। न
देवभ्यो यच्च पित्रादिकेभ्यः कुर्याद्भर्तृप्यर्चनं सा क्रिया च। तस्यार्धं वैसाफलं नान्यचित्तानारी। मुंते भर्तृशुश्रूषये वा आदित्यपुराणे। नारी खल्वेननु
ज्ञाता भर्त्री वापि स्मृतं न वा। विफलं तद्वत्तस्यायत्करोत्योर्ध्वदेहिकमिति। ओर्ध्वदेहिकपारलोकिके। तद्भ्रं ननु ज्ञाविषयं। भार्यापत्न्यमतेनैव
व्रतादीनां चरत्सदति कालाय नोक्तः। अत्र विशेषो हरिवंशे। स्नानं च कार्यं सारिरस्तेतः फलमवाप्नुयात्। स्नात्वा स्त्री प्रातरुत्थाय पूतिं विहा
ययेत्सती। तथा गृहीत्वोदुंबरं पात्रं सकुरांसा क्षतं तथा। गोशृंगदक्षिणासंख्यं प्रगृहीयाच्च तज्जलं। ओदुंबरं ताम्रमयं। ततो भक्तुः सती दद्या
त्स्नातस्य प्रयतस्य च। आत्मनश्चाभिषेक्तव्यं ततः शिरसि तज्जलं। उपवासेषु कर्तव्यं मेतद्विब्रतकेषु चेति। सर्वव्रतेषु संकल्पविधिश्च भारते।
गृहीत्वोदुंबरं पात्रं वारिपूर्णं मधोमुखः। उपवासं तु गृहीयाद्यद्वासं कल्पयेद्धुधः। हस्तेनैवैवार्थः। अथ व्रतारंभकालः। मदनरत्ने गारुडेः।
अस्तगेव गुरोश्चुकेवात्ये वृद्धे मल्लिमुचे। उद्यापनमुपारंभं व्रतानां नैव कारयेत्। रत्नमालायां। सोमसौम्यगुरुशुक्रवासरः। सर्वकर्मसु भवं
तिसिद्धिदाः। भानुभोमशानिवासरेषु च प्रोक्तमेव रत्नमुक्तमिति सिद्धति। तथा। विरुद्धसंज्ञा इह मेव योगास्तेषामनिष्टः खलु पाद आद्यः। सर्वे धृतिस्तु

नि.सिं.प्र.प.
१०

तिपातनामासर्वोपरिःपरिचयस्यचाक्षीतिस्त्रस्तयोगेप्रथमेसवज्जेव्याघातसंज्ञेनवपंचश्रुलेगंतेतिगंतेचषडेवनाउःशुभेषुकार्येषुविवर्जनीयाःसंगेह।कृष्णगिदिशयोसुखंसप्तमीभूतयोरधःशुक्लवदेशयोसुखंभद्राग्राग्वस्यपूर्णयोःश्रीपतिःनसिद्धिमायातिकृतचविष्णोविष्णुरिधातादिकेमत्रासिद्धिं व्यवहारसमुच्चयेःदशम्यामष्टम्याप्रथमघटिकापंचकपरंहरिद्युःसप्तम्याद्विदशघटिकोतोत्रिघटिकं।तृतीयाराकायारव्यमघटिकाभ्यःपरभवंशुभविष्टेःपुंविवातिथिचतुर्थीस्तविस्म।तत्रेव।सर्पिणीतुसितेपक्षेकृष्णैवतुष्टिकी।सर्पिण्यास्तुमुरवत्प्राज्यंशुश्रिक्काःपुंमेवचामाधवीये।विष्टिर्यदाहनितीथेरपरार्धजातापूर्वार्धजानिदिशुभातुतदाचपुं।अत्रयामले।दिनप्रायदारात्रोरात्रिभद्रायदादिवा।नत्याज्याशुभकार्येषुप्रादुरेवंपुरातनाः।श्रीपतिः।षट्पौकृतोद्वादशशंकराचपौरदराद्धानिनवक्रमेणापूर्वार्धमध्यापरभागयुंजिचिरंतनज्योतिषिकैःस्मृतानि।व्रतास्मेचविशेषोमदनरत्नेसेयव्रतेनोक्तः।उदयस्थातिथिर्योहिनभवेदिनमध्यमाक।सार्वडानव्रतानांस्यादारभश्चसमापनमिति।देवलः।अभुक्ताप्रातराहारस्तात्त्वान्वस्यसमाहितःसूर्यायदेवताभ्यश्चनिवेद्यव्रतमाचरेत्।मदनरत्नेभविष्णोःक्षमासत्पंद्यादानंशौचमिंद्रियनिग्रहः।देवपूजाग्निरहवनंसंतोषोस्तेयमार्जवं।सर्वव्रतेष्वयं धर्मःसामान्योदशधास्मृतः।अग्निहोमस्तदेवत्याव्याहृतिहोमोवेतिवर्धमानः।यस्तुतेनोक्तं सर्वपदमेवतत्पराणोक्तप्रकृतव्रतपर।व्रतांतरेतुविजंतरसत्वेहोमोमथान।अतएवकादश्यांविष्टानांहोमानत्वरणमिति।तत्र।जपोहोमश्चेतिवक्ष्यमाणेकवाक्यत्वेनास्यकाम्यव्रतसमाप्तिपरत्वात्।तत्तुसाप्तदशस्यपशुमित्राविंशदिप्रकरणस्तेनैवतत्तद्विशेषहोमविधिभिरस्योपसंहारइति।विष्णुधर्मै।तज्जप्यजपनध्यानंतत्कथाश्रवणादिकं।तद्वर्चनंचतनामकीर्तनश्रवणादयः।उपवासकृतान्तेलगुणाःप्रोक्तमनीषिभिः।कौर्मै।वह्न्यामांशजान्मूर्तिपतितंचरजस्वलां।नस्पृशेन्नाभिभाषेतनक्ष

श्रीरामः
१०

सातिथिःसकलाहेयादानाध्ययनकर्मास्त्रियादीनितानिचिमुहूर्तादिस्तुतिरितिनिर्णयशैली।अथैकभक्तं।तत्कालःपादो।मध्याह्न्यापिनीग्राह्याएकभक्तैसदातिथिरिति।मध्याह्न्यपंचधाभक्तदिनतृतीयांशः।तेनयद्यापिद्वादशदंडानंतरंप्राप्यतेतथापिदिनाधिसमयेतीतेभुज्यतेनियमेनयत्।एकभक्तमितिप्रोक्तमतस्तस्याद्विवेकीतिस्कांदोक्तः।षोडशसप्तदशादिदंडामुरव्यःकालः।दीपिकायां।मध्याह्न्यात्पदलेत्रिभागदिवसेस्यादेकभक्तमिति।ततःसूर्यास्तपर्यंतंगोणः।दिवेवहीत्यस्यवेयध्यापत्तेः।तत्परत्वात्।अत्रपूर्वद्युर्व्यासिःपरेद्युस्तनवेद्युर्व्यासिस्तदभावांशव्यासिस्तत्रापिसाम्यंवेधम्यंचेतिषट्पक्षाः।तत्राद्ययोरसंदेहएव।तृतीयेतुपूर्वदिगोणामुरव्यव्यासिःसत्वात्पूर्वेतिमाधवः।युग्मवाक्यान्निर्णयइतिहेमाद्रिः।चतुर्थपक्षपूर्वैवांगोणकालव्यासिःसत्वात्।वेधम्येपोशव्यासोयाधिकासाग्राह्या।साम्येपूर्वा।अयंतुस्वतंत्रैकभक्तेनिर्णयः।अन्यांगेउपवासप्रतिनिधोतदनुसारणनिर्णयः।अथनक्तं।तच्चदिनानशनपूर्वैराग्निभोजनं।तत्रप्रदोषव्यापिनीग्राह्या।प्रदोषव्यापिनीग्राह्यातिथिर्नक्तव्रतेसदेतिवत्सोक्तः।प्रदोषस्तु।त्रिमुहूर्तःप्रदोषःस्याद्धानावस्तंगतेसति।नक्तंतत्रतुर्कर्ममितिशास्त्राविनिश्चयइतिमदनरत्नेव्यासोक्तः।तत्रापित्रिदंडोदतरंकार्यं।सायंसंध्याघटिकाअस्तादुपरिभास्वतइतिस्कांदोक्तं।उजयस्यसंध्यात्वात्तत्रचतुर्मासिकमोणिसंध्यायांपरिवर्जयेत्।आहारमैथुनंनिद्रांस्वाध्यायंचचतुर्थकमितिमार्कंडेयेनभोजननिषेधात्।मुहूर्तानंदिनंनक्तंप्रवदंतिमनीषिणः।नक्षत्रदर्शनान्नक्तमहमन्येगणाधिपतिमाधवीयेभविष्योक्तेश्चांगोडास्तु।प्रदोषस्तमयाहूर्ध्वघटिद्वैकाह्वयमिष्यतेइतिवत्सोक्तः।प्रदोषः।संध्याचदिनरात्र्याःसंधौमुहूर्तः।अर्धास्तमयासंध्याव्यक्तीभूतानतास्कायावत्।तेजःपरिहानिवशाद्धानोरुर्ध्वधरयावदितिबराहोक्तंरित्याहुः।तत्र।अस्यसंध्यावेदनानध्यायादिपरत्वात्।अ

वसर्वकर्मसुदक्षिणा॥ सर्वत्रतुमयोद्विष्टाभूमिर्गोवोथकांचनं ब्रजवापः॥ शिवनेत्रोद्भवं यस्माद्भजतं पितृवत्सुखं॥ अमंगलं तद्यत्नेन देवकार्येषु व
र्जयेत्॥ देवीपुराणे॥ ब्रतेनतीर्थेऽध्ययने श्रोत्रेऽपि च विशेषतः॥ परान्नभोजनाद्विषस्यान्तस्य तत्फलं॥ पृथ्वीचंद्रोदयेऽग्निपुराणे॥ नित्यस्नान
योमिताहारो गुरुदेवद्विजावर्कः॥ क्षारं क्षौद्रं च लवणं मधुमांसानि वर्जयेत्॥ **क्षारस्तु तत्रैवोक्तः॥ तिलमुद्रादुत्तेशिं ब्यसस्ये गाधूमककोद्र**
वो॥ धान्यकं देवधान्यं च शमीधान्यं तथैवैवै॥ स्निग्धधान्यं तथापप्यं मूलं क्षारगणः स्मृतः॥ गोधूमनानां तु तत्रैव प्रतिप्रसवः॥ श्रीहिवाहिकमु
द्राश्च कलापः सतिलपयः॥ श्यामाकाशेवनी वाराणाधूमाद्या ब्रते हिताः॥ कृष्णोडा लाबुवाती कपालं कीज्यास्निक्कास्त्यजेत्॥ चतुर्भक्ष्यं सक्तुकणाः श
कंदधिघृतं मधु॥ श्यामाकाः शालिनी वाराणाधूमाद्या ब्रते हिताः॥ हविष्यव्रतनकादावाग्निकार्यादिके हितं॥ मधुमांसं विहायान्यद्रुते वाहितमीरे
तेमिति॥ शमीधान्यं माषादि॥ पालंकी मध्यदेशे पोई इति प्रतिष्ठा॥ ज्योत्स्निका कोशातकी॥ मिताक्षरायां गोः तमः॥ चतुर्भक्ष्यं सक्तुकणाया व
कशाकपयोदधिघृतमूलफलोदकानि हवीष्युत्तरेत्तरप्रशस्तानि पयोदधिघृतं च गव्यमिति॥ अन्ये च विशेषाः॥ एकादशी॥ वातुर्मास्यादिप्रक
रणे वक्ष्यते॥ गृहीतव्रतस्यागंतुमदनरत्ने कागतेयः॥ पूर्वव्रतं गृहीत्वा यो नाचरेत्काममोहितः॥ जीवन्भवति चांडालो मृतः श्वाच्चाभिजायते॥
तत्रावस्थितमुक्तं पृथ्वीचंद्रोदयेऽग्निगुरुपुराणयोः॥ क्रोधा लमादाहोभाद्वा ब्रतमंगो भवेद्यदि॥ दिनत्रयं न भुंजीत मुउ नं शिरसो थवेति प्राय
श्चित्ताज्ञानादतिक्वांतव्रतानुष्ठानं नास्तीति गम्यते॥ अतिक्वांतमपि व्रतं कार्यमेवेति शूलपाणिः॥ एतच्च शक्तविषयः॥ अशक्तेस्तु कालहेमाद्रौ
पुराणांतरे॥ उपवासासमर्थश्चेदेकं विप्रं तु भोजयेत्॥ ताकडनादिवा दद्याद्भुक्तश्चेद्दिगुणं तथा॥ भुक्तः कृतभोजनः॥ ब्राह्मणभोजनं विनेति शेषः॥
भुक्तस्य वाद्दिगुणं दद्यात्॥ सहस्रसंमितां देवीं जपेद्वा प्राणसंयमान्॥ कुर्याद्वा दशसंख्याकां न्यथा शक्त्या तु रोनरइति॥ शुद्धितत्वे मात्स्ये॥ उ
पवासे च शक्तानां नक्तं भोजनं भिष्यते॥ मदनरत्ने वायवीये॥ इत्यदातोपवासस्य फलं प्राप्नोत्यसंशयं॥ तथा॥ परार्कदेवतः॥ ब्रह्मचर्यं तथा

शौचं सत्यमाभिषर्जनं॥ ब्रते घेतानि चत्वारि वारिष्ठानीति निश्चयः॥ मात्स्ये॥ तस्मात्कृतोपवासेन स्नानमभ्यंगपूर्वकं॥ वर्जनीयं प्रयत्नेन रूपघ्नं
तत्परं नृप॥ अन्ये च नियमास्तत्र तत्रान्वेषणीयाः॥ **अथस्त्रीव्रतेषु विशेष उच्यते॥** हेमाद्रौ ब्रतकांडे गारुडे॥ गंधालंकारतांबूलपुष्पमाला
नुलेपनं॥ उपवासेन दुष्यंति दंतधावनमंजनमिति॥ इदं च सभक्तकोपवासाविषयः॥ अंजनं च सतांबूलं कुंकुमं च वाससी॥ धारयेत्सोपवासापि अ
वेधव्यकरं यतः॥ विधवायतिमर्गेण कुमारी वा यदुक्तं यति तत्रैव भविष्योक्तेः॥ तथा विष्णुधर्मे॥ सर्वेषु तूपवासेषु पुमान् वाथस्त्ववासिनी॥ धारये
द्रक्तवस्त्राणि कुसुमानि सितानि च॥ विधवा शुक्लवसनं मेकमेव हि धारयेत्॥ मनुरपि॥ पुष्पालंकारवस्त्राणि गंधधूपानुलेपनं॥ उपवासेन दुष्यं
ति दंतधावनमंजनं॥ मदनरत्ने व्यासः॥ दंतधावनपुष्पादि ब्रतेषु स्थानदुष्यतीति॥ यद्यपीदं सर्वोपवासाविषयं प्रतीयते तथापि शिशुचाराक्षो
भाम्याद्यर्थं क्रियमाणानवरात्रिरात्राद्युपवासविषयमेव॥ नत्वेकादश्यादिविषयः॥ असक्तजलपानाश्च सक्ततांबूलचूवेणात्॥ उपवासः प्र
पाश्येत्तदिवास्वापात्रमेधुनादिस्य परार्कदेवत्वेन तन्निषेधात्॥ नवाभ्युपविष्यत्वेन सावकाशत्वात् स्त्रीणां तांबूलादिप्राप्नोतीति वाच्यं॥ तांबू
लादिप्रापकस्यैवैकादशीतरविषयत्वेन वेपरीत्यस्यापि स्तुवचत्वात्॥ यत्तु हरिवंशे॥ अंजनं रोचनं चैव गंधान् स्क्रमनसस्तथा॥ ब्रते चैवोपवासे
च नित्यमेव विवर्जयेत्॥ शिरसोभ्यंजनं सोम्यं नैव मेतत्प्रशस्यते॥ न पादयोर्न गात्रस्य स्नेहं नैति स्थितिः स्मृताति॥ तत्तु तत्रैवोक्तं पुण्यकव्रतविष
यं॥ नतु सर्वत्र॥ पूर्वीक्तविरोधादिति मदनरत्ने उक्तं॥ तत्रैव॥ अशुभप्रातोरोषश्च कलहस्य कतिस्तथा॥ उपवासाद्रुतो द्वापि सद्योभंशयति स्त्रियं॥
स्त्रियमित्यपलक्षणा॥ मदनरत्ने शिवधर्मे॥ दानं ब्रतानि नियमाज्ञानं ध्यानं दुर्तं जपः॥ यत्नेनापि कृतं सर्वं क्रोधितस्य वृथा भवति॥ **अथस्तुतका**
दो निर्णयः॥ तत्र शावसत्याशौचयोः सर्वस्मार्तकर्मनिवृत्तिर्निबंधेषु स्पष्टं॥ गोडास्तु क्षताशौचादावपितामाहुः॥ जानूध्वं क्षतजे जाते नित्यं

कर्मनवाचरेतानेमिति कंच तदपः स्ववद्रक्तो नवाचरेतलोहिते वसुत्पने ज्वरकर्मणि मेधुने धूमोऽजरे तथा वां तो नित्यकर्मणि संत्यजेता इत्येधु
 के त्वजीर्णे वने वधुक्तापि किंचन। कर्मकुर्यान्नरो नित्यं सूतके मृतके तथेति कालिकापुराणात्। वस्तुतस्तु पूर्वदेवी प्रजोपक्रमान्मात्रविषयत्वम
 स्थितियुक्तं प्रतीमः। तथा हेमाद्रौ पाद्रे। गर्भिणी स्तुतिकादेश्वकुमारी वाधरोगिणी॥ यदाऽशुद्धा तदान्येन कारयेत्प्रयता स्वयमिति पुंसेऽप्येकप
 विधिः। किं गस्याविवक्षितत्वात्। तेन यस्मिन् व्रतयसूजाद्युक्ततदप्येन कारयेत्। शारीरनियमान्स्वयंकुर्यादिति हेमाद्रिर्वाचरव्यो। न व्रतिनां
 व्रते। इति विष्णुत्वेऽप्यारंभस्तु न भवसेव। शुद्धितत्वे विष्णुः। बहुकालिकसंकल्पो गृहीतश्च पुराणदि। सूतके मृतके चैव व्रतं तत्रैव दुष्यति। एतत्का
 म्यपरं। नित्यं च नारदप्रमपिकार्यमिति गोऽः। मदनरत्ने। पूर्वसंकल्पितं यच्च व्रतं स्तुनियतव्रतैः। तत्कर्त्तव्यं नरेः शुद्धं दानार्चनविवर्जितमिति।
 माधवी चैकोर्मे। काम्योपवासे प्रकांते चंतरामृतसरतके। तत्र काम्यव्रतं कुर्याद्दानार्चनविवर्जितमिति। एतेन सांगेऽधिकाराद्वा तांगदेव पूजा
 दिकार्यमिति वर्धमानोक्तिः परास्ता। प्रारब्धपूजादिकार्यमेव। न वरात्रे तु तत्रैव विशेषं वक्ष्यामः। एवञ्जस्वलापि। यत्तु सत्यव्रतः। प्रारब्धदीर्घ
 तपसां नारीणां यद्रजो भवेत्। न तत्रापि व्रतस्य स्यादुपरोधः। कदाचनेति तत्प्रतिनिधिना कारयेदित्येतत्परं। तदुक्तं मदनरत्ने मात्स्ये। अंतरा तु
 रजोयोगे पूजामन्येन कारयेदिति। प्रतिनिधयश्च निर्णयामृते पृथगिति। भार्यापत्यव्रतं कुर्याद्भार्यायाश्च पतिव्रतं। असामर्थ्ये परस्ता
 म्प्रां व्रतभंगो न जायते। स्कां देवि। पुत्रं वा विनयोपेतं भगिनीं। भ्रातरं तथा। एषामभाव एवाभ्यंजालपां वानियो जयेत्। कात्यायनः। पितृमातृ
 भ्रातृपतियुर्वर्धेन विरोधतः। उपवासं प्रकुर्वीत। पुण्यं शतगुणं लभेत्। मातामहादीनुद्दिश्य चैकादश्यामुपोषणं। कृते तत्तु फलं विप्रः। समग्रं
 समवाप्नुयुः। मदनरत्ने प्रभासरवते। भर्ता पुत्रः पुरोधाश्च भ्राता पत्नी। सर्वा पिता। यात्रायां धर्मकार्येषु जायते प्रतिहस्तकाः। एभिः कृतं मह

श्रीरामः

१२

व्रतवासरे। पृथ्वी चंद्रोदये अग्निपुराणे। स्नात्वा व्रतवता सर्वव्रतेषु व्रतमूर्तये। पूज्याः सुवर्णमय्याद्याः शक्त्या वैभूतिशायिना। जपो होमश्च सामा
 न्यं व्रतांते दानमेव च। चतुर्विंशद्वादशापंच वा त्रय एव च। विप्रभोज्यायथाशक्तिः। तेभ्यो दद्याच्च दक्षिणां। अत्र विप्रादिति पुंलिङ्गानि देशात्पु
 मांस एव भोज्याः। न तु स्त्रियः। एवं सहस्रभोजनादावपि। विरूपे कशेषस्य प्रमाणांतरं विनाऽयुक्तत्वात्। अत एव द्वयोर्यजमानयोः प्रतिपदं क
 र्यात्। बहुभ्यो यजमानेभ्य इत्यादौ विरूपे कशेषायोगात्पत्न्याभिप्रायं हित्वं बहुत्वं वा न संभवतीत्युक्तं मानवैः। पार्थसारथिना च। एतेनैकस्य
 ब्राह्मणस्यावृत्त्या भोजनं परास्तं। बहुलस्यैकपदश्रुत्या ब्राह्मणान्वितत्वेन भोजनाच्च याभावादित्यन्यत्र विसरः। श्रुदस्य प्रतिष्ठादिवा द्विप्रद्वारा व्या
 हति होम इति वर्धमानः। व्रतमूर्तयो व्रतदेवता प्रतिमाः। प्रतिमा स्वरूपं च मदनरत्ने भविष्ये। अनुक्तद्रव्यतत्संख्या देवता प्रतिमानुपासो वपा
 राजतीताम्नी वृक्षजामार्तिकं तथा। चित्रजापि घृलेखो ध्यानैजविज्ञानरूपतः। आमाषात्पलपर्यंतं कर्त्तव्या शाठ्यवर्जितैः। तत्रैव ब्राह्मण आज्यं
 इव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते। मंत्रस्य देवतायाश्च प्रजापतिरिति स्थितिः। मंत्रानुक्तो समस्तव्याहतिरूपो मंत्रः। प्रजापतिश्च देवतैकल्यतरुः॥
 वर्धमानधृतद्वीपुराणे। होमो ग्रहादिपूजायोः शतमष्टादिकं भवेत्। अष्टाविंशतिर्योवायथा प्राप्तिविधीयते। मदनरत्ने। अनुक्तसंख्यायत्र स्यात्त
 मष्टोत्तरं स्मृतं। वर्धमानधृतकृशातातपः। उपवासं द्विजः कृत्वा ततो ब्राह्मणभोजनं। कुर्यात्तेनास्यसगुण उपवासो भुजोयते। व्रतोद्यापनानुक्तै
 तु पृथ्वी चंद्रोदयेन दिपुराणे। कुर्यादुद्यापनं तस्य समाप्तौ यदुदीरितं। उद्यापनं विनायतु तद्भूतं निष्फलं भवेत्। यदि वा उद्यापनं नोक्तं व्रतानुगुणात्
 रत्नविज्ञानुसारतो दद्यादनुक्तोद्यापने व्रते। गाश्चैव कांचनं दद्याद्भूतस्य परिपूर्ये। अशक्तो तु नावदीये। सर्वेषामप्यलभेतु यथोक्तं करणं विना।
 विप्रवाक्यं स्मृतं शुद्धं व्रतस्य परिपूर्ये। वृथा विप्रवचोयस्तु गृह्णाति मनुजः। पुंसां। अदत्तादक्षिणां पापः स्याति नरकं भ्रवं। भारते। वेदोपनिषदे चै

वेधेतुभक्ष्यं किंचित्कल्पयेदिति वचनात्किंचित्क्षयित्वोपवासः कार्यः चांद्रायणमध्ये एकादश्यादौ तु भोजनं कार्यमेव। चांद्रायणस्य काम्य
त्वेन नित्यबाधकत्वात्। अबाधेन गत्यसंभवाच्च। एकादश्यामेकांतरोपवासादिपारणायोजलपारणादिकृत्वापवसेत्। आपोवा अशितमन
शितं वेति श्रुतेः। एवं द्वादश्यां मासोपवासश्चाह प्रदोषादिषु संयं। एवं काम्यनेमित्तिक नित्यत्वादिकृत्वा बलं स्वयमूह्यमिति दिक्। इतिकमल
करभट्टकृते निर्णयसिद्धौ परिभाषा समाप्ता। अथ प्रतिपदादि निर्णयः। तत्र शुक्ल प्रतिपदा पराह व्यापित्वे प्रवर्तयास्या युग्मवाक्यात्
प्रतिपत्संभ्रवी कार्याया भवेदा पराहिकीति स्कांदोक्तेः। शुक्लास्यातिपत्तिथिः प्रथमतश्चेत्सा पराह भवेदिति दीपिकोक्तेः। अपरा
हृष्वपंचधा भक्ते दिने चतुर्थी भागः। तदभावे सायाह व्यापिनी ग्राह्या। तदभावे तु सायाह व्यापिनी परिगृह्यतामिति माधवोक्तेः। कृ
ष्णा तु पराहृष्णात्तरताखिलेति दीपिकोक्तेः। कृष्णापि पूर्वैवेत्यनंतभट्टः। सर्वतिथिषु वज्रान्युक्तानि मुहूर्तदीपिकायां। कृष्ण
उंब्रहती ० फलानि कृष्णं वर्ज्यं तिला म्लंतथा तेलं चामलं केदिवं प्रवसता शीर्षं कपालां च के। निष्पावांश्च मसरिकान् फलमथो वं ताकसं
इमं धूतं स्त्रीगमनं क्रमात्प्रतिपदादिष्वेव माषा उश। शीर्षं नाळिकेरं कपालं अलांबु। आं चं पटोलं। भृपालः। कृष्ण उंब्रहती क्षारं
मूलकं पनसफलं। धात्री शिरः कपालां च नरवचमं तिलानि च। क्षुरकमं गनां सेवां प्रतिपत्त्यभूति सजेत्। नरवंशिबी। चर्ममसरि
काः। द्वितीया तु कृष्णा पूर्वा शुक्लान्तरेति हेमादिः। कृष्णा द्वितीयादिमा पूर्वाह्न्यादिसासिता तु परतः सर्वतिदीपिकोक्तेः। माधवा
नंतभट्टमतस्तु सर्वापि द्वितीया परा। तथा च माधवः। पूर्वद्युरसती प्रातः परेद्युस्त्रिमुहूर्तगा। सा द्वितीया परा पोष्या पूर्वविद्धा ततो न्य
थेति। तृतीया तु सर्वमते रंभायतिरिक्ता परेवा। तेन युग्मवाक्यं रंभा व्रतविषयं। रंभा रज्यां कर्जयित्वा तु तृतीया द्विजसत्तमा अ

न्येषु सर्वकार्येषु गणयुक्ता प्रशस्यत इति ब्रह्मवेवर्त्तत। गौरी व्रते तु विशेषमाह माधवः। युहूर्तमात्रसवे पिदिने गौरी व्रतं परे। शु
द्धाधिकायामप्येवं गणयोगप्रशंसनादिति। चतुर्थी पिसर्वमते गणेश व्रतातिरिक्ता परेवा युग्मवाक्यात्। एकादशी तथा षष्ठी
अमावास्या चतुर्थी का। उपोष्याः परसंयुक्ताः पराः पूर्वेषा संतयुता इति माधवीये वृद्धवसिष्ठोक्तेः। नागचतुर्थी तु मध्याह्न
व्यापिनी पंचमी युता च ग्राह्येति निर्णयाम्। ते माधवीये चोक्तेः। युगं मध्यं दिने यत्र तत्रोपोष्य फणीश्वरान्। क्षीरेणाप्याय्य पंचम्या
पूजयेत्प्रयतो नरः। विषाणितस्य नश्यति न तानि हंसंति पन्नगा इति माधवीये देवलोक्तेः। युगं चतुर्थी। पूर्वत्र मध्याह्न्यात्तो हवीं अ
न्यपक्षेषु परेवा पंचम्यां पूजोक्तेः। गणेश व्रतं तु तृतीया युतेवा। चतुर्थी तु तृतीयायां महापुण्यफलं प्रदा। कर्त्तव्या व्रतिभिर्व
त्सगणनाथस्तु तोषिणीति हेमाद्रौ ब्रह्मवेवर्त्तत। माधवीये तु गणेश व्रते मध्याह्न्या व्यापिनी मुख्या। चतुर्थी गणनाथस्य मा
तृविद्धा प्रशस्यते। मध्याह्न्या व्यापिनी चेत्स्यात्परतश्चेत्परं हनीति बृहस्पतिवचनात्। प्रातः शुक्लतिलैः स्नात्वा मध्याह्ने पूजयेन्नुपे
तितत्कल्पेभिधानाच्चा। तेन परदिने सत्त्वे परा। अन्यथा पूर्वैस्सक्तं। वस्तुवस्तु यत्र भाद्रपद शुक्ल चतुर्थी दौ गणेश व्रतविशेषे मध्याह्ने
पूजोक्ता तद्विषयाण्येव प्रागुक्तवचनानि। नतु सार्वत्रिकाणि। संकष्टचतुर्थी दौ बहूनां कर्मकालानां बाधापत्तेः। तेन सर्वत्र ग
णेश व्रते पूर्वैवेति सिद्धं। संकष्टचतुर्थी तु चंद्रोदयव्यापिनी ग्राह्या। दिनद्वये सत्त्वे मातृयोगस्य सत्त्वात् पूर्वैवेति केचित्। अन्ये तु
दिने मुहूर्तत्रयादिरूपस्य तृतीया योगस्याभावात् सरदिने माधवोक्तं मध्याह्न्या व्यापिनी सत्त्वात् संपूर्णत्वाच्च परेत्याचक्षते। चंद्रोदये
यदानस्याद्यदि विदिनद्वये। प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या चतुर्थी संकष्टव्रते। दिनद्वये पिवर्त्तत चतुर्थी या विधूय परेव व्रतिभिः

नि० सि० प्र० प०
१४

सर्वांगप्राप्तपरायणेरिति धर्मवृत्तौ वचनात्तु परेत्याचक्षते। दितद्वये तदभावे तु परेव। गोरीव्रते तु पूर्वव। गणेशगोरी बहुलायतिरि
क्ताः प्रकीर्तिताः चतुर्थः पंचमीविष्णो देवतांतरयोगत इति मदनरत्ने ब्रह्मवेवर्त्तते। पंचमी तु माधवमते सर्वापि पूर्वव। चतुर्थसंयु
क्त्यापिता पर्युतास्यात्पंचमीति दीपिकोक्तः। वस्तुतस्तु हारीतोक्तिरुपवासाविषया। प्रतिपत्पंचमी चैव सावित्रीभूतपूर्णिमा।
नवमी दशमी चैव नोपेक्ष्याः परसंयुता इति ब्रह्मवेवर्त्तते। यत्पंचमी तु प्रकर्त्तव्या षष्ठ्या युक्ता तु नारदेत्यापसंबीयतत्कंद्वत्रत परास्कांदोप
वासस्वीकार्यो पंचमी परसंयुतेति वाक्यशेषादिति माधवः। नागपूजाविषयमित्यनेन भट्टनिर्णयामृतादयः। चमस्त्कारि चिताम
नोच। पंचमी नागपूजायां कार्यषष्ठी समन्विता। तस्या तु तुषिता नागा इतरास्तु तुर्यिकेति। तेन नागपूजादोपरेव। यत्तु मदनरत्न
दिवोदासीययोः। श्रावणपंचम्यतिरिक्ता पूर्वत्यक्तं। श्रावणपंचमी शुक्ला संक्रान्तानां पंचमी। तां परित्यज्य पंचम्यश्चतुर्थी साहिता हिता इति
संग्रहोक्तः। गणेशस्तु दयोगाभ्यां क्रमानागः शुभाशुभः। नित्रामित्रेतयोः पत्रनागानामारवुर्बहिष्णाविति षट्त्रिंशन्मता। श्रावणपंचम्य
तिरिक्तायाः पंचम्याश्चतुर्थीयुतत्वमुक्तं तदुपवासादिविषयं। पत्रवाहने। षष्ठी सर्वमते स्कंदव्रतातिरिक्ता परेव। शुभवाक्यानां नागवि
ज्ञानकर्त्तव्या षष्ठी चैव कदाचनेति स्कांदोक्तं। निर्णयामृते। षष्ठी च सप्तमी चैव वारश्चैव शुभमालिनः। योगोयं पञ्चकोनामसूर्यकोटिग्रह
समः। सप्तमी पूर्वव। शुभवाक्यात्। षष्ठ्या युता सप्तमी वकर्त्तव्या तातसर्वदेति स्कांदोक्तं। अष्टमी तु सर्वमते कृष्णपूर्वीसिता परा
व्रतमात्रे। अष्टमी कृष्णपूर्वाशुक्लाष्टमी परेति माधवोक्तः। पर्युक्तशुक्लाष्टमी पूर्वयुक्तकृष्णेति दीपिकोक्तं। शिवशक्त्युत्सवे तु कृष्णपुनराय

श्रीरामः
१४

देवि स्वयमेव कृतं भवेत्तत्रैव वायवीये स्कांदे। स्वयं कर्तुं मशक्तश्चेत्कारयितुं पुरोधसा। इदं च सर्ववर्णसाधारणं। अविशेषात्। यत्तु कश्चिन्म
हाक्ष आह। श्रुदस्य ब्राह्मणादिरेव प्रतिनिधिर्युक्तो न भूदः। जपस्तपस्तीर्थसेवा प्रव्रज्या मंत्रसाधना विप्रसंपादितं यस्य संपन्नं तस्य तत्फल
मिति मरीचिवचनादिति तत्तुक्तं। प्रव्रज्यादीनां भूदः संप्रवादिषये प्रायदर्शनादिति न्यायेनास्य ब्राह्मणादिगोचरत्वात्। यदपि उपवासोत्र
तंहोमस्तीर्थस्नानजपादिकमिति पूर्वार्थे पाठस्तदापि स एव दाषः। स्त्रीश्रुदपतनानिषडिति माधवीये जपानिषेधात्। ब्राह्मणो हीनवर्णस्य यः
कुर्यात्कर्त्तुं किंचन। स तां जातिमवाप्नोति इह लोके परत्र चेति कालहमाद्रो मरीचिवचनात्। वस्तुतस्तु संपूर्णतावाचनमात्रमत्रोच्यत इति प्र
तिनिधेः कावर्त्तयत्। अत्र विशेषमाह त्रिकां उमडनः। काम्ये प्रतिनिधिनास्ति नित्येनेमिच्छेत्तु सः। काम्येषु पञ्चमाहृद्वेके चित्वातिनिधिं वि
दुः। न स्यात्प्रतिनिधिर्न स्वामिदेवाग्निकर्मस्तु। स देशकालयोनास्ति नारणोरग्निरेतसः। नापि प्रतिनिधौ तद्व्यतिथिः वस्तु कर्त्तव्यं। हिर
ण्यकेति स त्रैपान स्वामित्वस्य भार्यायाः पुत्रस्य देशस्य कालस्याग्नेर्देवतायाः कर्मणः शब्दस्य च प्रतिनिधिर्विद्यते। अथ व्रतादिसांनिपा
ते निर्णयः। तत्र तिथिद्वयसन्निपाते तत्रोक्तं दानहोमादि क्रमेणानुष्ठेयं। अविरोधात्। यत्र तु न कर्म कर्त्तव्यं। विरोधस्तत्र प्रथम्यामेककर्त्तव्यं।
नक्तु परेद्युस्तत्तिथौ गोणकाले कालैर्वा समकालीन विरुद्धव्रतादौ त्वेकं स्वयंकृत्वा। न्यङ्गायादिनाकापरयेदिति माधवः। यत्र तु शिवरात्र्या
देतिथि मध्ये पारणायाः। क्लृप्तभोजनं प्राप्तं भूताष्टम्यादिवा भुक्तारात्रे भुक्तावाद्रायणं वरेत् इति तन्निषे
धश्च तत्र पारणायावेधत्वा हि वैवभोजनं। निषेधस्करागप्राप्तभोजनविषयः। एवमष्टम्यादिनक्तव्रते संक्रमणादौ रवौ संकृष्टवतुर्थ्यं वरात्रौ भो
जनं यत्र त्वष्टम्यादौ दिवा भुजिनिषेधः संक्रमणवरात्राविति निषेधद्वयं तत्रोपवास एव कार्यः। यद्यपि पुत्रिण उपवासो निषिद्धस्तथापि उपवासनि

स्य तु शुक्राया मेव त्रतं नित्यं न कृष्णायां। एकादश्यां न भुंजीत पक्षयो रूभयोरपि। वनस्थयति धर्मो यं शुक्रा मेव सदा गृहीति देवलो-
 के। न चानेन निषेधपालनमेव वनस्थयति विषये उपसंक्रियते न तु व्रतमिति वाच्यं। अस्पृश्यदासेन व्रतविधिपरत्वात्। अन्यथा पु-
 र्वोक्ताग्निपुराणवचने निषेधपालने गृहस्थस्याधिकारोक्त्या विरोधः स्यात्। निषेधस्य निवृत्तिमात्रफलत्वेन विशेषानपेक्ष-
 पादुपसंहारायोगात्। अभावस्य धर्मत्वाभावाच्च। तस्मादनेन सर्वेषामेकादशी व्रतविधायिनां सामान्यवाक्यानां वनस्थयति
 विषये उपसंहारान्न गृहस्थस्य कृष्णायां नित्यं व्रतप्राप्तिः। कथं तर्हि संक्रांत्यामुपवासं च कृष्णैकादशी वासरे। चंद्रसूर्यग्रहे चै-
 व न कुर्यात्पुत्रवांश्च गृहीति नारदादिवचनेषु कृष्णानिषेधः प्राप्यभावादिति चेत्। श्रूयतां। शयनीबोधिनी मध्ये या कृष्णैकादशी भ-
 वेत्। सेवोपाध्यागृहस्थेन नान्या कृष्णा कदाचनेति पात्रे। गृहस्थस्य आषाढी कार्तिकी मध्यस्थया कृष्णा विविहिता सा पुत्रवतो-
 निषिध्यते। अन्यकृष्णायां तु न विधिः। सर्वविधीनां वनस्थयतिषूपसंहारात् न निषेधः। प्राप्यभावात्। शयन्यादिवाक्यं
 त्वपुत्रगृहिणो वने रमित्यनंतमदृष्टमात्रादियथाः। दीपिकापि। असिता तु शयनी बोधांतरस्थाप्यथेन तस्यात्मात्मजिनोपा-
 ति मदनरत्ने भविष्येपि। यथा शुक्रा तथा कृष्णा द्वादशी मे सदा प्रिया। शुक्रा गृहस्थैः कर्तव्या भोगसंतानवर्धिनी। पुष्टिभि-
 स्तथा कृष्णानतेनोपदर्शितेति निषेधपालनं काम्यव्रतं च सर्वकृष्णायां सर्वगृहिणां भवत्येव। पुत्रवांश्च सभायै च बंधु-

पुक्तस्तथैव च। उपयोः पक्षयोः काम्यव्रतं कुर्यात्तु वेष्टुवमिति नारदोक्तेः। एतच्च सर्वकादादशे उक्तं। विधवाया वनस्थस्य यतश्चैकादशी द्वयोः उ-
 पवासो गृहस्थस्य शुक्राया मेव पुत्रिणः। भुजे निषेधः कृष्णायां सिद्धिस्तस्य ततो व्रते इति। प्राच्यास्तु वेष्टुव गृहस्थानां कृष्णापिनित्या। नि-
 यं भक्तिसमायुक्ते नैर्विष्णु परायणे। पक्षे पक्षे च कर्तव्यमेकादश्यामुपोषणं। स पुत्रश्च स पुत्रश्च स जनो भक्तिसंयुतः। एकादश्यामुपवसे-
 त्पक्षयो रूभयोरपीति नारदोक्तेरित्याहुः। पुत्रशब्दात्पत्यमानत्रवचनं। नारायणवृत्ते। पुमांस एव मे पुत्रा जायेरन्नित्यत्रोपत्यमात्रव-
 चित्वाक्तेः। जनयद्दुपुत्राणीति मंत्रलिङ्गात्। पोत्री माहतामहस्तेनेति मन्त्रेः। पुत्र्या अपत्यमित्यर्थे स्त्रीभ्योऽकिपोत्रेय इत्यापत्तेः। पु-
 मान् पुत्रो जायते इति च। उपवासनिषेधे विशेषो वायवीये उक्तः। उपवासनिषेधे तु भक्ष्यं किंचित्प्रकृत्ययेत्। न दुष्यत्पुत्रवासेन उपवा-
 सफलं भवेत्। भक्ष्यं च तत्रैवोक्तं। नक्तं हविष्यान्नमनोदनं वा फलं तिलाः क्षीरमथांबुचाज्यं। यत्पंचगव्यं यदि वा पिवायुः प्रशस्तमत्रो-
 तरमुत्तरं चैतलं। तत्र दशमी बोधोद्देधा। अरुणोदयवेधः सूर्योदयवेधश्चेति। आद्यो गारुडः। दशमी शेषसंयुक्तो यदि स्यादरुणोद-
 यः। नेवोपोष्ये वेष्टुवेन तर्हि नैकादशी व्रतमिति। अरुणोदयस्वरूपं च माधवीये स्फुटं। उदयात्मा कुर्वतस्त्रस्तघटिका अरुणोदय इ-
 ति। यदपि उदयात्मा ग्यदा विप्रमुहूर्तद्वयसंयुता। संपूर्णैकादशी नाम तत्रैवोपवसेद्गृहीति गारुडसौरधर्मादिवचनं। यच्च भविष्ये। अ-
 दित्योदयवलायाः प्रादुर्भूतं ह्युपनिषत्। एकादशी तु संपूर्णा विज्ञान्या परिकीर्तितेति तदप्युपसंहारन्यायेन दंतु चतुष्टयपरमेव।
 हमाद्रावथे वयं तु व्रतं वेवर्ते। चतस्राघटिकाः प्रातररुणोदयनिश्चयः। चतुष्टयविभागो व्रतवेधोदीनां किलोदितः। अरुणोदयवे-

नि० सि० प्र० प
१६

धः स्यात्सार्धं तु घटिकात्रयं अतिवेधो द्विघटिकः प्रभासं दर्शनाद्भवेः महावेधो पितत्रे वृद्धयेतेऽर्को न दृश्यते। तुरीयस्तत्र विहितो योगः
सूर्योदये बुधेरिति तदप्यवयवद्वाराऽरुणोदयवेधविशेषपरमेवेति माधवीये मदनरत्ने च। अन्यस्तदयवेधः। तथान्येपि हेमाद्रौ
माधवीये च गारुडे उदयात्पाकत्रिघटिका व्यापिन्येकादशी यदा। संदिग्धेकादशी नाम वर्ज्येयं धर्मकाक्षिभिः। उदयात्पाकं नृहर्तन्या
पिन्येकादशी यादा संयुक्तेकादशी नाम वर्ज्येयं धर्मवृद्धये। हेमाद्रौ राजेरत्योऽष्टमभागोऽप्यरुणोदय उक्तः। निशः प्रांते तु यामार्धे देववादि
त्रवादने। सारस्वतानध्याने चारुणोदय उच्यते इति स्मृतैः। अत्रैके। एषां सर्वपक्षाणां मुहूर्तद्वयेन क्रोडीकारान्निशः प्रांते इति वच
नाच्च राजिमानवशात्सार्धं त्रिदंडादयो नेकेऽरुणोदयास्तदा हेमाद्रिः। सार्धं घटिकात्रयोक्तिरष्टाविंशतिघटिकामानरात्रिविष
या। महतरारात्रिस्तुरात्रीरपेक्ष्य च तस्यो घटिका इत्युक्तमितीत्याहुः। तन्न। अरुणोदयशब्दस्यानेकार्थत्वापत्तेः। न च मुहूर्तद्वयमर्थः।
दंडोद्वयेकमुहूर्तौ दिवधानां तथाप्यनुपपत्तेः। न हितेषां यामार्धत्वमरुणोदयत्वं वास्ति। मुहूर्तद्वयस्य यामार्धस्य च तस्यो घटि
का इत्यनेनोपसंहाराच्च न तदर्थः। न च सार्धं तु घटिकात्रयमित्यनेनापि तदापत्तिः शङ्क्या। तेन च तुर्दंडवेधस्यैवोक्तेः। चतुर्दंडवेधे
दशमी सत्वे हि वेधस्तदर्थः। द्विघटिकादौ तदयोगाच्च। यत्तु मतं। कियता रुणोदयवेध इत्यपेक्षायां सार्धं घटिकात्रयनियमारुणोदये
धं घटिकातो न्यूनदशमी सत्वेन दोष इति तत्तुल्यं। द्विदंडादावपि तदापत्तेः। दशमी शेषसंयुक्तो यदि स्यादरुणोदयः। नेवोपोष्यं वेष्टुं वेन
तद्दिनेकादशी व्रतमिति गारुडे भविष्ये च योगमात्रनिषेधात्। नारदीये पालववेधेपि वित्रे दशम्येकादशीत्यनेन स्फुराया

श्रीरामः
१६

सद्वयेपुनरेवाशिवशक्तिमहोत्सवे इति माधवोक्तेः दिवोदासीये भविष्यो यदा यदा सितारुम्यां बुधवारो भवेत्कचित् तदा तदा हि साया
ह्या एकभक्ताशने नृप। संध्याकाले तथा च त्रैप्रसूते च जनादेन। बुधाष्टमी न कर्तव्या इति पुण्यपुराकृतं। नवमी तु सर्वमते पूर्वा। युग्म
वाक्यात्। न कुर्यान्नवमी तातदशम्या तु कदाचनेति कस्मादाज्ञा। दशमी तु पूर्वा परावेति हेमाद्रिः। कृष्णा पूर्वा तत्राशुक्रादशम्ये वक्ष्यवसि
तेति माधवः। वस्तुतस्तु मुख्या नवमी युतेव ग्राह्या। दशमी तु प्रकर्तव्या स दुर्गा द्विजसत्तमेत्यापस्तंबोक्तेः। यत्तु संपूर्णा दशमी कार्यी
पूर्वया परयाथ वेत्यंगिरसोक्तं तन्नवमी युक्तालाभे औदयिकी ग्राह्येत्येवं नेयं। अथैकादशी। तत्रैकादश्युपवासोद्देधा। निषे
धपरिपालनात्मको व्रतरूपश्च। तत्राद्यः। न शंखेनपि वेत्तायं नरवादं कूर्मसूक्तैः। एकादश्यां न भुंजीत पक्षयोरुभयोरपीति कोर्मदे
वलाद्युक्तः। अग्निपुराणेपि। गृहस्थो ब्रह्मचारी च आहिताग्निस्तथैव च। एकादश्यां न भुंजीत पक्षयोरुभयोरपीति। न चात्र पयुदासे
न व्रतविधिः। तदेतु व्रतादिशब्दाभावात्। व्रतरूपस्तु ब्रह्मवेवर्ते। प्राप्ते हरिदिने सम्यग्विधाय नियमं निशि। दशम्यामुपवासस्य प्र
कुर्याद्देष्टुं व्रतमिति। इदं च शिवभक्तादिभिरपि कार्यं वेष्टुं वा वाथ शैवो वा कुर्यादेकादशी व्रतमिति शिवधर्मोक्तेः। वेष्टुं वा वा
थ शैवो वा सौरोपेतसमाचरेदिति सौरपुराणाच्चा। सोपिद्देधा। नित्यः काम्यश्च। उपोष्येकादशी नित्यं पक्षयोरुभयोरपीति गा
रुडोक्तः। पक्षपक्षे च निकर्तव्यमेकादश्यामुपोषणमिति नारदोक्तं च नित्यता। यदीच्छेद्देष्टुं सायुज्यं श्रियं संवति मात्मनः। एकाद
श्यां न भुंजीत पक्षयोरुभयोरपीति कोर्मदिषु फलश्रुते च काम्यता। उभयेकादशी व्रतं च गृहस्थातिरिक्तानामेव नित्यं। गृहस्थः

द्युक्तयस्पर्दीक्षास्तिवेष्टवी। विष्टुर्पिताखिलाचारुसरिवैष्टवउच्यतइति। अन्येषामतिप्रसक्तेरव्यभिचारोद्भवदीक्षावत्वमे
ववेष्टवत्वमिति। यद्यपि पित्रादेशगमदीक्षायांतन्मात्रस्यवेष्टवत्वंनतुपुत्रादेः। तथापिस्वपारपर्यप्रसिद्धमेववेष्टवत्वंस्मार्त्तत्वं
चमन्यतेवृद्धाः। तत्त्वसागरेभविष्ये। यथाशुक्लातथाकृष्णायथाकृष्णातथात्तरा। तुल्येतमन्यतेयस्तस्याहिवेष्टवउच्यते। के
चित्तुदशम्यांनवमीवेधमपित्यजंति तत्रमूलमृग्यं। उदयवेधस्तुपरिशेषात्स्मार्त्तगोचरः। तदाहमाधवः। अरुणोदयवेध
स्तुवेधः। सूर्योदयतथा। उक्तौद्वादशीवेधोवेष्टवस्मार्त्तयोः क्रमात्। हेमाद्रिस्तुकेषांविदधरात्रेपिदशमीवेधमाह। अर्धरात्रे
तुकेषांविदशम्यावेधइष्यते। कपालवेधइत्यादुराचार्योयेहरिप्रियाइतिब्रह्मवैवर्त्तात्। केसुतिकन्यायेनारुणोदयवेधस्ये
वेयंस्तुतिरितितुमाधवः। यस्तुदिक्पंचदशभिस्तथेतिवेधः। सउपवासातिरिक्तविषयइतिमाधवः। सर्वप्रकारवेधोयमुप
वासस्यदूषकः। साधुसतमुद्रुत्तस्तुयोगोयंबाधतेत्रतमितिनिगमादित्युक्तं। तत्रमाधवमतेवेष्टवे। अरुणोदयविद्धाया
ज्या। यदात्वेकादश्येवशुद्धासतीवर्धतेद्वादशीवोभयंवातदापरोपोष्या। एकादशीवद्वादशीवाधिकाचेत्यज्यतांदिनां पू
र्वग्राह्यंतत्तरस्यादितिवेष्टवनिर्णयाइतिमाधवोक्तेः। स्मार्त्तस्तुसूर्योदयविद्धायाज्या। यदात्वेकादशीशुद्धासतीवर्धतेद्वाद
शीवसमान्यूनवातदागृहस्थेः पूर्वायतिभिरुत्तराकार्या। प्रथमेहानिसंपूर्णव्याप्योहोरात्रसंयुता। द्वादश्यांतथातदृश्य
तेपुनरेवव। पूर्वाकार्यागृहस्थेऽथयतिभिश्चोत्तराविभोइतिस्कांदोक्तेः। वर्धमानोप्येवमाह। उभयवृद्धौतुशुद्धाविद्धावा

सर्वेषांपरेव। संपूर्णेकादशीयत्रप्रभातेपुनरेवसा। सर्वैरेवोत्तराकार्योपरतोद्वादशीयदीतिनारदोक्तेः। द्वादशीमात्रवृद्धौतुशुद्धायांपू
र्ववानचेदेकादशीविष्टोद्वादशीपरतःस्थिता। उपोष्येकादशीयत्रयदीक्षेत्परमंपदमितिनारदोक्तेः। द्वादशीमात्रवृद्धौतुशुद्धाविष्टव्यव
स्थितौ। शुद्धापूर्वोत्तराविद्धास्मार्त्तनिर्णयइदृशइतिमाधवोक्तेः। मदनरत्नेषेवांयत्तुविद्धाप्यविद्धाविष्टेयापरतोद्वादशीनचेत्।
अविद्धापिचोविद्धास्यात्परतोद्वादशीयदीतिहेमाद्रोपाश्रयचनंतदेकादश्यावृद्धोक्त्यं। तदुक्तंमाधवेन। एकादशीद्वादशीचेत्य
भयवर्धतेयदा। तदापूर्वादिन्याज्यंस्मार्त्तग्राह्यंपरंदिनमिति विष्टेकादश्यांद्वादशीमात्रवृद्धौचसर्वेषांपरेव। तत्रैवेकादशीमा
त्रवृद्धौगृहिणःपूर्वायतेत्तरापूर्वाक्तपाश्रोक्तेः। एकादशीविद्धाचेवृद्धेकृष्णविशेषतः। उत्तरांतुयतिः कुर्यात्पूर्वामुपवसेद्गृही
तिप्रवेतसोक्तेः। एतदुद्धाविद्धातुल्यमितिमाधवः। त्रयोदश्यांनलभ्येतद्वादशीयदिकिंचन। उपोष्येकादशीतत्रदशमीमिश्रितपिबेति
स्कांदात्। अविद्यानिनिषिद्धेऽन्तर्लभ्यंतेदिनानितु। मुद्रुत्तैः पंचभिर्विद्धाग्राह्यैवेकादशीतिथिरितिब्रह्मसंहितात्। तेषामुद्रुत्तैः पंचकम
रुणोदयमास्यक्त्यं। अन्यथोत्तरेदिनेकादश्यभावासंभवा। तद्यदापिहेमाद्रिणा। शुद्धसमाशुद्धन्यूनावाधिकद्वादशिकाचेत्स
र्वेषांपरेवेत्युक्तंतदपि वेष्टवविषयः। स्मार्त्तानांतुपूर्ववेत्यविराधः। हेमाद्रिमतेनून्यते। तत्र। शुद्धाविद्धाद्वयीनंदात्रेधान्यूनासमा
धिकः। प्रषट्प्रकाराणुनस्त्रेधाद्वादश्यूनसमाधिकेरित्यष्टादशेकादशीभेदाः। तत्रशुद्धाधिकान्यूनाद्वादशीकाशुद्धाधिकसमद्वद
शिकाचेत्सकामैः पूर्वानिःकामैस्तत्तराकार्या। शुद्धन्यूनाशुद्धाधिकशुद्धसमाविद्धन्यूनाविद्धसमावाधिकद्वादशिकाचेत्सर्वेषांपरेव।

प्रथमेहनि संपूर्णतिपूर्वकं किं गात् ऊनद्वादशिकायां त्रिविधुजीतिकामैरुपवासन्याह्यं कार्यं संपूर्णकादशीयत्र प्रभाते पुनरेव सा लु
प्यते द्वादशीतस्मिन्नुपवासः कथं भवेत् उपोष्येति तिथी तत्र विष्णुप्रीणनतत्पेररिति वज्रवसिष्ठोक्तः शुद्धन्यूनाशुद्धाधिकाशुद्धसमा
विद्धन्यूनाविद्धसमाविद्धाधिका चैते सर्वेषां परैर्वैतिहेमाद्रिः मदनरत्ने तु शुद्धाधिका परा संपूर्णकादशीयत्रेति पूर्वोक्तः अन्यापूर्वी शु
द्धायादासमाहीनासमाहीनाधिकेतरा एकादशीपुपवसे नशुद्धावेच्छवैरपीति स्कांदोक्तः शुद्धा एकादशी उत्तराद्वादशी नवेदेकाद
शीविष्णुवितिनारदोक्तेश्चायत्तु अविद्धापि च विद्धास्यादिति पाद्यंतु तच्छुद्धाधिकपरं यत्तु संपूर्णकादशीत्याज्या परतोद्वादशीयादि
उपोष्याद्वादशीशुद्धाद्वादश्यामवपारणमित्यादिते ह्येकवपरं स्मार्तानां तु पूर्वैवेत्युक्तं विद्धन्यूनासमद्वादशिकालु मुमुक्षुणां पु
त्रवतां च परा अन्येषां पूर्वा पुत्रवतोपि पूर्वैवेति मदनरत्ने विद्धन्यूना न्यूनाद्वादशिकान् चैव सर्वैः कार्येति हेमाद्रिः मुमुक्षुणां परान्ये
षां पूर्वैति मदनरत्ने विद्धसमासमद्वादशिको नद्वादशिकान् च मुमुक्षुभिः परान्ये पूर्वाकार्याः दशमीमिश्रिता पूर्वाद्वादशीयदिकुप्य
ते शुद्धैवद्वादशीराजन्नुपोष्यामोक्षकाक्षिभिरिति न्यासोक्तः मोक्षकाक्षिग्रहणादन्येषां पूर्वैः सर्वत्रैकादशीकार्याद्वादशीमिश्रि
तानरे प्रातर्भवदुवासावायतो नित्यमुपोषणमिति पाद्योक्तः विद्धाधिका समद्वादशिकाऽधिकद्वादशिकान् च सर्वेषां पूर्वैः पारणाहेन
लभ्येतद्वादशिककल्यापि चेत तदानीं दशमीविद्धाप्युपोष्येकादशीतिथिर्नरतिरूप्यशृंगोक्तेश्च माधवमते स्वर्गगृहिणां पूर्वायतेरुत्त
रा विद्धाधिकान्यूनाद्वादशिकामोक्षपापक्षया विष्णुजीतिकामैः पराकार्या गृहस्वेन तु नक्तं कार्यं एकादशीद्वादशीचरात्रिशेषे

विंदुनास्पृष्टं गंगां भद्रं वनिर्मलं स्कांदेपि कलाकाष्ठादिगतेष्वेव दृश्यते दशमीविभो एकादश्यां न कर्तव्यं तत्र राजन्कदाचनेति माधवो
प्याह सोयंकलादिवेधोरुणोदयवेधे सूर्योदयवेधे च समान इति निगमेपि सर्वप्रकारवेधोयमुपवासस्य दूषक इति अतएव माधवेना
रुणोदयाद्यदंडेऽल्पदशमीस्पर्शसंपृक्ता कृत्स्नघटीयोगे संदिग्धा मुद्रुनव्याप्तो संयुक्ता उदयसंकीर्णेत्युक्ता अरुणोदयवेधोकायां दश
मीयादिसंगता संपृक्तेकादशीतातु मोहिने दत्तवान्भूरिति गोभिलोद्योक्तः पूर्वोक्तगारुडोदयस्यामान्यतो विशेषतश्चारुणोदयवेधो
निविद्धः यत्तु अष्टमभागे रुणोदय इति हेमाद्रिणोक्तं यच्च महतरारात्रिरिति तत्परमतं स्वयमेव दूषितं अंत्येयुक्तं वेधतारतम्यं च दो
षतारतम्यादुपपद्यत इति दोषतारतम्यं च प्रायश्चित्ततारतम्यादवगम्यते तच्चोक्तं हेमाद्रौ स्मृत्यंतरे अज्ञानाद्यदिवा मोहात् कुर्वन्ने
कादशीनरः दशमीशेषसंयुक्तां प्रायश्चित्तमिदं चरेत् कृच्छ्रपादनरश्चोर्त्वांगान्वदद्यात्सवत्सकां स्तवर्णस्यार्धकंदेयं तिलद्रोणस
मन्वितं विद्धांतरंतरे वा ब्राह्मणान्भोजयेत्त्रिंशद्गान्वदद्यात्सवत्सकां धरणस्यार्धकंदेयं तिलद्रोणमथापि वेति अत्र वेधतारत
म्यादवस्थेति हेमाद्रिः निशः प्रांतोऽस्यपि दोषाधिक्यार्थमेव तस्माच्चतुर्थोदिकात्मक एवारुणोदय इति सिद्धं तेन षट्पंचाशद्गानं
तरंदशमीप्रवेशे रुणोदयवेधोक्तो भवति अंत्योपितत्रैव कपवनेत्युक्तः उदयोपरिविद्धा तु दशम्येकादशीयदि दानवेभ्यः प्रीणनाथ
दत्तवान्पाकशासन इति स्मृत्यंतरेपि दशम्याः प्रांतमादाय यदादेति दिवाकरः तेन स्पृष्टं हरिदिनं दत्तं जंभास्कराय वेति तत्रारुणोदय
वेधोवेच्छवविषयः तद्वाक्ये पुर्वेच्छवग्रहणात् तत्स्वरूपं तु माधवीवेस्कांदो परमापदमापन्नो हर्षवासमुपस्थिते नेकादशीत्यजं

प्रागुक्तं। उपवाससामर्थ्यं तु मार्कंडेयकौर्मयोः। एकभक्तेन न तेन तथैवायान्वितेन च। उपवासेन दानेन न निर्दोदशिको भवेदिति। अत्रे
कभक्तेन यो मर्त्य उपवासव्रतं चरेदित्येकभक्तादिषूपवासशब्दस्तदुन्नीतिदेशार्थः। तेन तत्प्रयुक्ताः सर्वधर्माः संकल्पमंत्रैर्वैकभक्ता
दिपदेनोहः कार्य इति मदनरत्ने। तथा। असामर्थ्यप्रतिनिधिना कार्येदित्येकं प्राक्। व्रताकरणे प्रायश्चित्तमाह माधवीये कात्या
यनः। अर्के पर्वद्वये रात्रौ चतुर्दश्यष्टमी दिवा। एकादश्यामहोरात्रभुक्ता चोद्रायणं चरेदिति। अथ काश्यपव्रतविधिः। लघुनार
दीये। दशम्यादिमहीपालत्रे दिनपरिवर्जयेत्। गंधतांबूलपुष्पादिस्त्रीसंभोगं महायशाः। तत्र दशम्यां विधिः कौर्म्ये। कां स्ये मां संम
सूरांश्च नृपां कान्कोदरेषु कान्। शाकं मधुपरान्नं च सजेदुपवसांस्त्रियं। तथा। शाकं मां संमसूरांश्च पुनर्भोजनं भीमैथुने। द्यूतम
त्यंबुपानं च दशम्यां केसु वस्यजेत्। मदनरत्ने नारदीये। अक्षारकवणोः सर्वद्विष्यान्निषेधेण। अवनीतल्पशयनाः प्रियासंगमव
र्जिताः। व्रतघ्नान्याह हेमाद्रौ देवतः। असकृज्जलपानाच्च सकृत्तांबूलचर्वणात्। उपवासः प्रणश्येत्। दिवा स्वापाञ्चमेथुनात्।।
अशक्तो तु मदनरत्ने देवतः। अत्ययेन। बुपानेन नोपवासः प्रणश्यति। अत्यये कष्टे। विष्कुरहस्ये। गात्राभ्यंगं शिरोभ्यंगं तांबूलं च
नुलेपनं। व्रतस्थावर्जयेत्। सर्वयन्त्रान्यत्र निराकृतं। एषु प्रायश्चित्तमुक्तं निर्णयामृते स्तुतं। स्तुतं न हि सकयोः सख्यं कृत्वा स्तु
त्यं न हि सनः। प्रायश्चित्तं व्रती कुर्याज्जपेन्नामशतत्रयं। मिथ्यावादे दिवा स्वापे बुभुक्षोर्बुनिषेधेण। अक्षारं व्रती जप्त्वा शतमष्टौ
तरं शुचिः। ७३ नमो नारायणायैत्यक्षरः। तत्रैव पेशीनासिः। तांबूलचर्वणेन स्त्रीसंभोगे मां सनिषेधेण। व्रतलोपो न चैत्कु

र्थात् कृष्णबहुजिबर्जनमिति। संभोगोक्तु कालादन्यत्रा रेतः सेकात् कामभोगमृतेन्यत्रक्षयः स्मृत इति तत्रैव कात्यायनोक्तेः। हेमाद्रौ वसि
ष्ठः। उपवासे तथा श्राद्धेन कुर्याद्दत्तधावनं। दत्तानां काष्ठसंयोगो दहत्या सप्तमं कुलं। काष्ठग्रहणान्मृक्षोष्टाद्यनिषेध इति हेमाद्रिः।
विष्कुरहस्ये। श्राद्धोपवासदिवसे रवादि दत्त्वा दत्तधावनं। गायत्र्या शतसंप्रतमंबुप्राश्यविशुध्यति। निर्णयामृते व्यासः। वर्जयेत्पार
णामां संव्रतां हेथोषधं सदेति। एकादश्यां श्राद्धप्राप्तौ माधवीये कात्यायन आह। उपवासो यदानित्यः श्राद्धेनैमित्तिकं भ
वेत्। उपवासंतदा कुर्यादाघ्रायपितृसेवितं। मातापित्रोः क्षये प्राप्ते भवेदेकादशीयादि। अभ्यर्च्य पितृदेवांश्च आजिघ्रोपितृसे
वितमिति। हेमाद्र्यादिसर्वनिबंधेष्वप्येवं। एतेनैकादशीनिमित्तकं श्राद्धं द्वादश्यां कार्यमिति वदंतः परास्ताः। किंच। महालयैः स
पक्षः सकलैः पूज्यः श्राद्धषोडशकं प्रतीतिश्रुतं षोडशत्वं। कोषे कादश्यां च मन्वादि श्राद्धं क्षयात् परिहृतं च तत्पक्षे कादश्यां विहि
तं श्राद्धं बाधितमेव स्यात्। यद्विस्मृतिचंद्रिका स्तुपठंति। अन्नाश्रितानि पापानि तद्भोक्तुर्देतुरेव च। मज्जांते पितरस्तस्य नरकेशा
श्वतीः समा इति तस्यापिरागप्राप्तभुजिगोचरस्य वेधं श्राद्धं गोचरवतां महत्साहसमित्युक्ते। योपि अकृतश्राद्धनिचयाजल
विजं विना कृता इति लघुनारदीये एकादश्यां श्राद्धं हि निषेधः समात्तापितृभिर्न विषयः। पूर्ववाक्ये तद्ग्रहणात्। निचयः प्र
तियहः। अव्रतघ्नान्याह मदनरत्ने देवतः। सर्वभूतमयं व्याधिः प्रसादो गुरुशासनं। अव्रतघ्नानि पठ्यंते स कदेतानि शास्त्रतः।
स्कां देपि। अष्टौ तान्यव्रतघ्नानि आपोमूलं फलं पयः। हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्वचनमोषधं। इदं चातिसंकष्टविषयं। लघुनारदीयेपि।

अनुक्तः सोऽन्यां प्रोक्तः क्षीणानां वरवर्णिनि। मूलं फलं पयस्तोयमुपभोज्यं भवेच्छेषो न लेव भोजनं कैश्चिदेकादश्यां बुधेः स्मृतमिति। अ
स्यापवादः। शयने च मनुष्याने मत्पार्थिवपरिवर्तने। नरो मूलफलाहारी हरिशल्पे ममाप्येत्। एतेन विरोधिना निर्णयः। सर्वव्रतेषु
हेयाः। तत्रैकादश्यां संकल्पः। गृहीत्वौदुंबरपात्रं वारिपूर्णमुद्वेष्टुं मुखः। उपवासं तु गृहीयाद्यद्वाच्ये बधायैरिति माधवीये वा
राहोक्तेः। मंत्रस्तु विष्णुः। एकादश्यां निराहारः स्तिवाहमपरेऽहनि भोक्ष्यामि पुंडरीकाक्षशरणे मे भवाव्युतेति। शैवादीनां तु ह
माद्रोशेव पुराणैः। सावित्र्या षष्ठ्या वा नास्तीति संकल्पं तु समाचरेत्। विवादि गायत्र्यो यजुर्वेदप्रसिद्धाः। वाराहः। इत्युच्चार्य ततो विद्वान्पुण्यां
जलिमथार्पयेत्। ततस्तज्जलं पिबेत्। अष्टाक्षरेण मंत्रेण त्रिजंतेनाभि मंत्रितं। उपवासफलं प्रेक्षुः। पिबेत्पात्रगतं। जलमिति का
त्यायनोक्तेः। मध्यरात्रे उदये वा दशमी वधे रात्रौ संकल्प इति माधवः। दशम्याः संग्रहणेन अर्धरात्रात्परेण तु वर्जयेच्चतुरो मासान्
कल्पात्तनयोस्तदा विज्ञापवासेन भस्मदिनस्य क्वासमाहितः। सरात्रौ संप्रजयेद्विष्णुं संकल्पं च तदाचरेदिति नारदीयोक्तेः। तत्रैव पू
जामभिधाप्य। देवस्य पुरतः कुर्याज्जागरं नियताव्रती। द्वादश्यां निवेदनमंत्रोक्तः कात्यायनेन। अज्ञानं तिमिरांतधस्य व्रतेनानेन के
शवा प्रसीदस्सुखं यो नाथ ज्ञानदसि प्रदो भवेति। नारदीये। ब्राह्मणान् भोजयेत्कृत्वा दद्याद्द्वादश्यां ततः स्कांदे। कृत्वा चैवोपवासं तु
योश्चातिद्वादशी दिने। नैवेद्या तु लसी मिश्रं हृत्या कोटि विनाशनं। द्वादश्यां च बर्ज्या न्याह बृहस्पतिः। दिवा निद्रा परान् च पुनर्भोज
नं मेधुने। क्षौद्रं कांस्यामिषं तैले द्वादश्यामष्टवर्जयेत्। परान्नस्य कविदपवादः स्मर्यते। श्वशुरान् गुरोरन्नं मातुलान्तं चैव च। भात

श्रीरामः

२०

त्रयोदशी। उपवासं न कुर्वीत पुत्रपौत्रसमान्वित इति कोर्मदिनक्षये उपवासनिषेधात्। दशम्येकादशी विडा द्वादशी च क्षयंगता। क्षी
णा सा द्वादशी हेया नक्तं तु गृहिणः स्मृतमिति वृद्धशातातपोक्तेश्च गृहिणः पूर्वोपवासः। एकादश्याः शुद्धं नृनत्वं शुद्धसमत्वं वा द्वा
दश्याः न्यूनसमत्वयोरेकादश्यामुपवासः। यानि तु दशम्यनुगता हंति द्वादशाद्वादशी फलं। धर्मापत्यधनायुषित्रयोदश्यां तु पारणमि
ति कोर्मदीनि दशमी वधत्रयोदशी पारणमोर्निषेधकानि तानि विहितं भिन्नपराणि। अत्र मूलवचनानि तद्वावस्थाचाकरहेया।
यत्तु कालहेमाद्रौ। बहुवाक्यविरोधेन संदेहो जायते यदा। द्वादशी तु तदा ग्राह्या त्रयोदश्यां तु पारणमिति मार्कंडेयोक्तेः। देवकः। संदि
ग्धेषु च वाक्येषु द्वादशी समुपोषयेत्। तथा। विवादेषु च सर्वेषु द्वादश्यां समुपोषणं। पारणं च त्रयोदश्यामाह्वयं मामकी मुने इति
पाञ्चोक्तेश्च। वधसंदेहे ज्योतिर्विदो विप्रतिपत्तौ वा पराकार्ये त्यक्तं। तद्देह्यविषयमित्यलं बहुना। अथात्रोपयुक्तं किं विदुष्य
ते। तत्र दशम्यामृकादशी योगे दशमी मध्ये एव भोजनं कार्यं। एकादश्यां न भुंजीतेति तस्या एव निमित्तत्वात्। निषेधस्तु निवृत्त्या
त्मा कालमात्रमपेक्षते इति देवलोक्तेश्च। केचित्तु एकादशी व्रतांगत्वेन पूर्वद्वारे कभक्तविधानाद्विधिस्युष्टे च निषेधानवकाशा
त्तकाय्यव्रतांगे भोजननिषेधः प्रवर्तते। तेनैकादशी मध्ये पिपूर्वदिने भोजनमित्याहुः। अत्राधिकारी माधवीये कात्यायनोक्तः। अ
ष्टवर्षाधिको मर्त्या द्वादशी तिन्यूनवत्परः। एकादश्यामुपवसेत्पक्षयो रूभये रपीति। भविष्ये। ब्रह्मचारी च नारी च शुक्रमेव सदा गृ
ह्मति। यत्तु विष्णुः। पत्यो जीवति यानारी उपोष्य व्रतमान् चरेत्। आमुष्यं हरते भर्तुर्नरकं चैव गच्छतीति तद्वर्जनं तु तद्वा विषयमिति

नी। एताः पापक्षयसुक्तिकाम उपवसेत्। अत्रमूलं हेमाद्रौ हेयं। एकादशीद्वादशयोरेकत्वे तत्रेणोपवासः। पार्थिव्ये तु शक्तस्योपवासद्वयं।
एकादशीमुपोष्येवद्वादशसमुपोष्येदिति विष्णुरहस्यात्। अशक्तो तु द्वादश्यामेव। एवमेकादशीत्येकाद्वादशीसमुपोष्येत्।
पूर्ववासरजं पुण्यं सर्वं प्राप्नोत्यसंशयमिति तत्रैवाहुः। यदा त्वत्पाद्वादशीतदोक्तं मातये। यदा भवति अल्पापि द्वादशीपारणा
दिने। उष्णः काले ह्यं कुर्यात्प्रातर्मध्याह्निकं तदा। नारदीयेपि। अल्पायामपि विप्रेन्द्रद्वादश्यामरुणोदयोऽस्नानार्चनक्रियाः कार्यानहोमा
दिसंयुता इति। संकरे विषमे प्राप्ते द्वादश्यां पारयेत्कथं। अङ्गिस्तपारणं कुर्यात्पुनर्भुक्तं न दोषहृदिति। संकरे त्रयोदशीश्राद्धे प्रदोषत्रतोऽपि।
अत्र केचिदाहुः। अपकर्षवाक्या न्यनाहिताग्निविषयाणि। अग्निहोत्रादीनां श्रोतानां श्रोतत्वेनापकर्षयोगादिति। द्वादश्यां च प्र
थमपादमतिक्रम्य पारणं कार्यं। द्वादश्याः प्रथमः पादो हरिवास्परसंज्ञितः। तमतिक्रम्य कुर्वीत पारणं विष्णुतत्पर इति निर्णयामृते मदन
रत्ने च विष्णुधर्मोक्तेः। अत्र केचित्संगिरन्ते। यदा भूयसीद्वादशी तदापि प्रातर्मुहूर्तत्रये पारणं कार्यं। सर्वेषामुपवासानां प्रातरेवाहिपा
रणेति वचनादिति। अस्मद्गुरुवस्तु। बहूनां कर्मकालानां विना कारणं बाधापत्तेः। प्रागुक्तवचने श्राल्पद्वादश्यामेवापकर्षविधाना
दपराह एव कार्यं प्रातःशब्दस्तु सायंप्रातर्दिजातीनामशनं श्रुतिवोदितमिति वदपराह वाचित्वेषु पपन्नः। न च वाक्यवैयर्थ्यं। पु
नर्भोजनसायंपारणानिवृत्त्यर्थं त्वात्तस्येत्याहुः। प्रमादेनेकादश्युपवासातिक्रमेऽपराह वाराहे। एकादशीविष्णुतावेद्वादशीपरतः
स्थिता। उपोष्याद्वादशीतत्रयदि कृत्परमं पदमिति। केचित्तु विष्णुना चेदिति पठितं। अत्राविरोधिनो निबन्धाः सर्वत्र तेषु बोद्धव्याः। अ

न्येचनवरात्रे वक्ष्यंत इति दिक्। इति श्रीरामकृष्णदास्यजकमलाकरभट्टकृते निर्णयसिंहावेकादशीनिर्णयः। द्वादशीतु पूर्ववत्पुण्य
वाक्यात्। द्वादशीतु प्रकर्तव्या एकादश्यायुताविभो इति स्फोटाच्च। त्रयोदशीतु सर्वमते शुक्लापूर्वोक्तोत्तरा। त्रयोदशतिथिः पूर्वः सि
तोधासितः पश्चादिति दीपिकोक्तेः। शुक्लत्रयोदशीपूर्वोपराहृक्लत्रयोदशीतिमाधवाच्च। चतुर्दशीतु सर्वमते रुक्लापूर्वो शुक्लोत्त
रा। उपवासे तु ह्यपि परेति मदनरत्ने। पौर्णमास्यामावास्यातु सावित्रीव्रतं विना परे श्राद्धे। भूतविघ्नकर्तव्ये दर्शपूर्णकदान् च न।
वर्जयित्वा मुनिश्रेष्ठसावित्रीव्रतमुत्तममिति ब्रह्मवेवर्त्तत्। अमायायोगविशेषः। पराकेशात्तातपः। अमावास्यामेव द्वारो यद
भूमिस्तस्य वै। जाडूवीस्नानमात्रेण गोसहस्रफलं कथ्यते। अमावासोमवारं पारिवारेण सप्तमी। चतुर्थी भोमवारं पारिवारेण विषुव
त्सदृशं फलं तत्रैव व्यासः। सिनीवाली कुडूवी पियदिसोमदिने भवेत्। गोसहस्रफलं दद्यात्स्नानं वैमोनिना कृतं। हेमाद्रौ बृहन्मनुः। श्र
वणाश्विनिष्ठाद्गोदेवतमस्तके। यद्यमारविवारेण व्यतीपातः स उच्यते। नागदेवतमश्लेषा। मस्तके मृगशिरः। प्रथमपाद इत्य
न्याः स च सर्वेषां। अथेति स्फोटाच्च। गोभिलः। पक्षांत उपवसव्याः पक्षादयोभियष्टव्या इति। उपवासोऽन्वाधानं। तत्र मध्याह्ने
तत्पूर्ववापर्वप्रतिपत्तं धौतदिने यागः। पूर्वाह्णवाधमध्याह्ने यदि पूर्वसमाप्यते। उपोष्यतत्र पूर्वद्युस्तदहयोग इष्यत इति लोका
क्षिबचनात्। अत्र च द्वेधा विभागः। आवर्तनात्तु पूर्वाह्णे पराहस्ततः परं। मध्याह्ने स्तुतयोः सौंदर्यदावर्तनमुच्यते इति मदन
रत्ने वचनात्। मध्याह्ने ह्यर्धसंधोमाधवमते परे द्वायागे। अपराह्णवारात्रो यदि पूर्वसमाप्यते। उपोष्यतस्मिन्नाहनिश्वोभूते या
ग इष्यत इति तेनेवाहुः। हेमाद्रित्वपरहस्तसंधोवपि परदिने प्रतिपत्तुर्थं शोचं द्वादशे च सति द्वितीयादिष्वप्यंतक्षये सति

पूर्वद्युर्गोऽपर्वणोऽशो द्वितीयेतु यद्युत्तु द्विजातिभिः द्वितीया सहितं यस्मादृष्यं त्याज्यना इति द्वितीयेति तिके सुतिकन्यायेन नुयुयि
 परंतुरीयेति श्रुतपाणोपातः स्पष्टार्थ एव तथा भूतापंचदशी पूर्णा द्वितीया क्षयगामिनी चरुतिरिह मायास्या इति कव्यादिकी क्रियेति
 बोधायनवचनाच्चेत्प्रविबान् मदनरत्नेषु चतुर्दशी चतुर्थ्यामा अमावास्या न दृश्यते श्वोभूते प्रतिपन्नेत्यात्पूर्वा तत्रैव कारयेदिति यत्तु
 माधवः यस्तु वाजसनेयी स्यात्तस्य संधिदिनात्पुरा न काप्यन्वाहितिः केतुसदा संधिदिने हिसेत्याह यच्च कालादर्शेष्युक्तं आवर्तना
 दधः संधिर्यद्यन्वाधाय तद्दिने परे द्युरिहिरित्याहुर्विधा वाजसनेयी न इति यच्च मदनरत्ने मध्यं दिनात्प्रादहनी हयस्मिन् प्राक्पर्वणः संधि
 रियं तृतीया सारवाविका वाजसनेयि मत्स्या तस्या मुषोष्वाधनो द्युरिहिरिति एतत्पौर्णमासी परमिति तत्रैव आवर्तनोर्ध्वमर्वागस्त
 द्वात्रो वासमासे द्वे मध्याहादर्वोक्समासा तृतीयेत्यर्थः तत्कर्कभाष्ये श्रीमदनंतभाष्यादि सकलतन्त्राद्विरोधाद्भूतानादरा
 त्रौपेक्षया पौर्णमास्यां विशेषमाह कात्यायनः संधिश्चेत्संगवाद्धर्ध्वप्राक्पर्वणवर्तनाद्वेः सापौर्णमासी विज्ञेया सद्यस्का लविधौ
 नरेः अमायां विशेषमाह बोधायनः द्वितीया त्रिमुहूर्ता वेत्यतिपद्यापराहिकी अन्वाधानं चतुर्दश्यां परतः सोमदर्शनात् कात्या
 यनश्चायजनीयो द्विसोमश्चेद्वा रूप्यां दिशि दृश्यते तत्र व्याहृतिभिर्देवा उदद्याद्द्विजाति य इति एतच्च बोधायनवाजसनेयि विषया
 तेक्षिरीयश्रुतौ तु चंद्रदर्शनेऽपि याग उक्तः एषावेकमनानामेष्टिर्यो मयै जान न्यश्चाच्चंद्रमा अभ्युदयस्य स्मिन्नेवास्मै लोके धुंके भवतीति
 श्रुतं तरेषा यदहः पश्चाच्चंद्रमा अभ्युदयतितदह्यं जन्मि मां लोकान्भ्युदतीति मदनरत्ने चैव आपस्तंबभाष्यार्थसंग्रहे चैव अतः पक्षद्व
 यस्य स्वस्वस्वत्वाद्भवति तत्त्वं दृष्यं त्याज्यना इति तु पूर्वाह्नसंधिविषयमिति माधवः शेषपर्वणीष्टो विशेषमाह माधवः

श्रीरामः
२२

यश्चातुर्नाणां पुरा न्नैव दोषकृदिति हेमाद्रौ ब्रह्मांडपुराणे पुरोहिते वर्तमानः सदायस्तस्य गृहस्थान्तमपि न दोषकृदित्यनंतमहुः
 हेमाद्रौ ब्रह्मांडपुराणे पुनर्भोजनमध्यायोभार आयासमैथुने उपवासफलं हन्युर्दिवानिद्रा च पंचमी स्कांदे पुरा न्नैकां स्य तां ब्रूके लो
 भं वितथभाषणं वर्जयेदिति शेषः विष्णुधर्मो असंभाष्यान्संभाष्य तुलस्य तसिकादलो आमलक्याः फलं वापि पारणे प्राश्य श्रुज
 ति बृहन्नारदीये रजस्वला च चान्दालं महापातकिनं तथा स्मृतिकां पतितं चैव उच्छिष्टं रक्तं को जेदिकं व्रतादिमध्ये शृणुयाद्यद्येवं
 धनिमुत्तमः अष्टोत्तरसहस्रं तु जपेद्देवेदमातरं एतद्भूतं स्तुतं केपिकार्यं स्तुतं केभूतं केवापि न त्याज्यं द्वादशी व्रतमिति विष्णु
 क्तेः तत्रत्य कंदानादि स्तुतं कांते कार्यं स्तुतं कांते नरः स्नात्वा पूजयित्वा जनार्दनं दानं दत्त्वा विधानेन व्रतस्य फलमश्नुत इति मातृ
 क्तेः रजोदर्शनेपिकार्यं एकादश्यां न भुंजीत नारी दृष्टेरजस्य पीति पुलस्त्योक्तेः यदा द्वादश्यां श्रवणार्क्षं तदा श्रुजामप्येकादशीत्य
 क्ता तत्रैवोपवासः कार्यः शुक्ला वायदिवा कृष्णा द्वादशी श्रवणान्विता तयोरेवोपवासश्च त्रयोदश्यां च पारणमिति नारदीयोक्तेः
 एते च नियमाः काम्यव्रते नियताः नित्यव्रते सति संभवे कार्यः शक्तिमांस्तु पुनः कुर्यान्नियमं सविशेषपामितिकात्यायनोक्तेः अ
 शक्तेस्तु माधवीये ब्रह्मवैवर्ते इति विज्ञाय कुर्वता वश्यमेकादशी व्रतं विशेषानियमाशक्तो होरात्रं भुजिवर्जित इति अथाष्टोम
 हा द्वादश्याः तत्र श्रुजाधिकेकादशी युता द्वादशी उन्मीलनी संज्ञा द्वादश्यां वधुजाधिका वर्धते च त्सा वंजुली वासरत्रयस्पर्शिनी
 त्रिस्पृशा अथ पर्वणः संपूर्णाधिकत्वे पक्षवर्धिनी पुष्यक्षयुता जया श्रवणयुता विजया पुनर्वसुयुता जयंती रोहिणी युता पापनाशि

प्येवेति निर्णय इति। **अत्र विशेषमाह** त्रिकां डमंडनः कात्यायनश्च। आवर्त्तनात्त्याग्यदिपर्वसंधिः कृत्वा तु तस्मिन् प्रकृतिं विकृत्याः तदे
व्यागः परतो यदि स्यात् तस्मिन् विकृत्याः प्रकृतेः परे द्युरिति। धूर्त्तस्वाम्यादयोप्येवमाहुः। यदीह्येति सांगाया विकृतेः पर्वकालत्वादाव
र्त्तनात्त्याग्यसंधोऽसंधिना भित्तो यजेतेति। प्रकृतेः प्रतिपदिसमाप्तिनियमात्। प्रकृत्यनंतरं प्रतिपदिविकृत्ययोगात्पूर्वेषु विकृतिरित्युक्तं
तंत्रलेपार्थसारथिना। यद्यपि प्रकृतेः पूर्वत्वादपूर्वमते स्यादित्यापस्तंबेनोक्तं तथापि हेतुवादेन श्रुतिमूलत्वाभावाद्गंगासमभिव्या
हारादिति वदप्रामाण्यामिति तदाशयः। **आश्रयणतु विशेषं वक्ष्यामः।** अन्वारंभणीया तु चतुर्दश्यां कार्येति हिरण्यकेशि वृत्तौ मा
तृदत्तियो अन्येषां पर्वण्येव। **पशोऽसोमे च** कालांतरमप्याह बोधायनः। आमावास्या नवाहविषेष्टानक्षत्रेवेति। शुक्लपक्षकृतिकादि
विशारवांतेषु देवनक्षत्रे धितिकेशवस्वामी व्याख्येयौ। चातुर्मास्येषु पिदादशाहयथाप्रयोगे पक्षयोर्नक्षत्रेषु प्रारंभः। यावज्जीवसां व
त्सरप्रयोगयोस्तु फाल्गुन्यां चैत्र्यां प्रारंभः। **पशोऽतु विशेषमाह** कात्यायनः। अर्धादङ्गो भवति नियतं पर्वसंधिः परस्तात्कृत्वा तस्मि
न् नहानेतु पशुं सद्य एव हवा। आरभ्याथ प्रकृतिरप्येव पर्वसंधिः पुस्तैरस्तात्कृत्वा तस्मिन् प्रकृतिमथ तु स्यात्पशुः सद्य एव। अधिका
रपशुस्त्वग्नीषोमीयेण सवनीयेन वा समानतंत्रो वा कार्य इति त्रिकां डमंडनः। **सोमेत्वाहा** पस्तंबः। अमावास्यायां दीक्षायजनी
येवाऽमावास्यायां यजनीये वास्त्यमहः पौर्णमास्यां दीक्षायजनीये वा पौर्णमास्यां यजनीये वास्त्यमह इति। कात्यायनस्तत्रेपि।
पूर्वपक्षस्य प्रथमेऽहनि दीक्षेत दृष्टवानक्षत्रयोगमिति। पूर्वपक्षः शुक्लपक्षः। नक्षत्रयोगे वेत्ययमर्थः। चैत्र्यादि पूर्णिमायाश्चित्रादि
नक्षत्रयोगे दीक्षेतेति। **आधानं तु** पर्वणि नक्षत्रेषु क्तं। तत्र पर्व नक्तं गार्हपत्यमाध्यातीत्यादिकर्मकालव्यापिग्राह्यं। दिनद्वयेतत्त्वे

जो

परं ग्राह्यं संकल्पस्य पर्वणि लाभात्। पूर्वदिने नक्षत्रयोगे ते देवग्राह्यं यत्र त्रीणि सन्निपतितान्यतुर्नक्षत्रं च पर्वतत्समूहं विप्रतिषेधेऽतुर्नक्ष
त्रं च बलीय इति हिरण्यकेशि सूत्रात्। ऋतुर्वसंतं ब्राह्मणोऽग्निमादधीतेत्यादि। रेणुकारिकायां तु माघादि पंचमासेषु श्रावणे चाश्विने त
था। मार्गशीर्षे तथा शुक्लपक्षे आधानं मधकार्येदित्युक्तं। अत्र मूलं मृग्यं। **आधानं** नक्षत्राणि त्वापस्तंबसूत्रे। कृतिकारौहिणी मृगशी
र्षे पुनर्वसु पुष्य पूर्वोत्तरा पूर्वाषाढा उत्तराषाढा हस्त वित्रा विशारवानुराधा श्रवणोत्तराभाद्रपदा इति। सोमपूर्वाधाने विशेषमाहापस्तं
बः। सोमेन यक्ष्यमाण आदधानो नर्त्तुं सूर्येन नक्षत्रमिति। अत्र प्रकरणादधानकालबाधः। तेन सोमस्य वसंतकालतान बाध्यत इति सूत्र
इत्तवृत्तौ नारायण वृत्तौ चोक्तं। तंत्ररत्ने वार्तिके च। ते वा एते उभयेऽप्यहते पापमनोऽतृप्तक। एष वा उद्यन्तादित्य एषां पापमनोपहंता यदेवैक
दावनम इत्युपनमे दद्यादधीतेत्यत्रोत्तरायण रूपं देवदक्षिणायन रूपं च पित्र्यमित्यभयमुत्रयं। सोमाधाने शतपथे विद्विष्य विहितं त
देकवाक्यतया शारवांतरेपि। नक्तं सूर्येदित्यत्रयः सोमकालबाध एव। आधानकालबाधस्य यदेवैतं श्रद्धे पनमेत्तदा दधीते स्यात् शारवायां
वाक्योत्तरेण सिद्धत्वात् सोमकालबाधार्थमेवेदमित्युक्तं। धूर्त्तस्वामी तु सोमस्यापि यत्र तुस्तस्यापि न सूर्येदिति लिखनादुभयकाल बा
धं मन्यते। श्रीरामांडारस्तु कालांतरं विधानं वा सर्वकालानुरोवेति पक्षद्वयमुक्तवान्। तत्राद्ये कृतिकादिकालांतरस्य यथाधाने वा
संताद्य बाधेन विधानं तथा सोमेषु दृगयन पूर्वपक्षपुण्याह सन्निपाते यरु कालो नादेश इति केंद्रे गस्तत्रोक्तो दृगयना बाधेन सोमाभिसंधिरूप
कालांतरविधानादुदगयनत्वे पक्षत इत्युक्तं। द्वितीय पक्षे तु यदेवैतं यरु उपनमेदिति सर्वकालानादर उक्त इति भरद्वाज सूत्रात् सर्वशब्दस्य च
विश्वजित्सर्व इति वद्वयोरप्रयोगात् सर्वकालबाध इति। तेन दक्षिणायने पि भवतीत्युक्तं षडंगुरुभाष्ये देवत्रातभाष्ये तंत्ररत्ने च षट्स्वपि
ऋतुषु भवतीत्युक्तमिति दिक्। **श्राद्धे** त्वावास्यात्रेधा विभक्तदिनतृतीयां श्रेयो पराह भागस्तद्वापिनी साग्निकेया ह्यापिंडो नवाह

यत्कं आहं क्षीणो राजनिशस्यते वासरस्य तृतीयं शेनातिसंध्या समीपत इति कात्यायनोक्तेः। दर्श आहं तु यत्सोक्तं पार्वणं तस्य कीर्तितं अपराह
पितृणां च तत्र दानं प्रशस्यत इति शातातपोक्तेः। दिनद्वये तत्र सत्वे सर्वा पराह व्यापी दर्शे ग्राह्यः। यद्युभये द्युरेष विहितः सर्वा पराह स्थित इ
ति दीपिकोक्तेः। यत्तु काहं जिननिः। भूतविद्या ममावास्या मोहाद रुज्जितोऽपि वा। आह कर्मणि ये कुर्युस्तेषामाहुः प्रहीयत इति तदपराह चतुर्दशी
वेधपरमिति आह हेमाद्रिः। अपराह व्यासि परमिति माधवः। दिनद्वये पराह व्यासा वंशतो व्यासो च दिनद्वये पूर्वति हेमाद्रिः। यदा चतुर्दशी
सामंतुरीयमनुपूरयेत्। अमावास्या क्षीयमाणा तदेव आह मिष्यत इति कात्यायनोक्तेः। चतुर्दश्याश्चतुर्थे यामंदर्शः पूरयेत्। चतुर्दशीयामत्रये स्या
रदित्यर्थः। क्षीयमाणा परदिने पराह व्यासि नीनेत्यर्थः। व्यतिरेकमाह। वर्धमानाममावास्या लक्षये ह परे ह नि। यामां स्त्रीनाधिकान्वापि पितृयुज
स्तते भवेत्। ततः आह च। दिनद्वये पराह व्यासा दौ द्विति थि वृद्धो च हारीतः। त्रिमुहूर्तान् च कर्त्तव्या पूर्वो रवर्त्तान् च वृद्धः। कुहूरध्वं भिः कार्या य
थेष्टं सामगीतिभिः। त्रिमुहूर्तभावे तु पूर्वनेत्यर्थः। पिंडपितृयज्ञस्तु कात्यायनैर्धागदिना पूर्वद्युः कार्यः। पूर्वांगत्वात् पिंडपितृयज्ञ इति तत्स
त्रात्। व्याख्यातं चैतत्कर्त्तव्यं। पूर्व एव दर्शं पिंडपितृयज्ञो न पश्चात्। कुतः अंगत्वात्। तथा च श्रुतिः। तस्मात्पूर्वद्युः पितृयज्ञः क्रियत उत्तरम
हर्दवान्यजंत इति। पूर्वद्युः पितृयज्ञं निष्ठणीयं प्रातर्देवेभ्यः प्रतनुते इति च तेन तन्मते गत्व मेवासे। तदुक्तं। अंगं वा समभि व्याहारादि
ति। तेन कर्त्तव्यं चतुर्दशीयुक्तदर्शं पिंडपितृयज्ञ इति। श्रीमदनंतभाष्ये तु परे द्युरित्युक्तं। अत्र द्वेधा व्याचारादृश्यते। आपस्तंबानां तु प
रदिने मुहूर्तमपि दर्शं सत्वे तत्रैव पिंडपितृयज्ञः। तदा हापस्तंबः। अमावास्यायां यदहश्चंद्रमसनं पश्यति तदहः पिंडपितृयज्ञं कुरुते इति। अस्य
रुद्रदत्तीया व्याख्या। पिंडेर्धुक्तः पितृयज्ञः पिंडपितृयज्ञः। सर्वकर्मांतरं न तु दर्शशेषः। यथा ब्रह्मति। पितृयज्ञः स्वकाकविधानादनंगस्या
दिति। तं च यदहश्चंद्रमसनं पश्यति पंचदश्यां प्रतिपदि वा तदहः कुरुते। यदहस्तयोः संधिस्तदहस्यर्थ इति। श्रीरामां उरोप्याह। पिंडपि

श्री यशेश्वरः
२४

ये गार्ग्यः प्रतिपद्यप्रविष्टायां यद्वेष्टिः समाप्यते। पुनः प्रणीय कृत्स्नेष्टिः कर्त्तव्या यागवित्तमे। गृह्याग्नेर्नयं नियम इति मदनपारिजातः।
एवं पर्वत्यां शः प्रतिपदश्च त्रयोशयाग काल उक्तः। क्वचित्प्रतिपत्तुयं शोपियागः। संधिर्यद्य पराह स्याद्यागं प्रातः परे ह नि। कुर्वाणः प्र
तिपद्भागे चतुर्थे पिंडपितृयज्ञे वृद्धशातातपोक्तेः। एतत्पूर्णिमा परमिति मदनरत्ने। पर्वणि प्रतिपदः क्षस्येये वृद्धे श्वार्धं प्रक्षिप्य संधिर्ह्येक
तदाह माधवः। वृद्धिः प्रतिपदो यास्तितदर्थं पर्वणि क्षिपेत्। क्षयस्यार्धं तथा क्षिप्त्वा संधिर्निर्णयतां सदेति। कात्यायनोऽपि। परे द्विघटिका
न्यूनास्तथैवाभ्यधिकाश्च यः। तदर्थं कृत्वा पूर्वास्मिन् द्वा सवृद्धी प्रकल्पयेदिति। एवं स्मार्त्तं स्थालीपाके पिडेयं। तत्रेष्टि स्थालीपाकावाधा
न गृहप्रवेशनीय होमानंतरं भाविन्यां। पूर्णमास्यां प्रारंभणीयो। न तु दर्शः। यद्यारंभे मलमास पोषमास शुक्रास्तादि भवति तदाप्या
रंभः कार्यः। यानि तु उपरागोधिमासश्च यदि प्रथम पर्वणि। तथा मल्लिखु च पोषेनान्धारं भणमिष्यते। गुरुभार्गवयोर्मोक्षे चंद्रस्य
प्रतहत्येति संग्रहवचनानि तानि आकस्यादिनाऽति क्रांतं शुद्धकालं प्रारंभविषयाणि। नाम कर्म च दर्शेष्टियथा कालं समाचरेत्। अति
पाते सति तयोः प्रशस्ते मासि पुण्यभे इति अपरा के गवचनादिति प्रयोग पारिजाते। उक्तं चैतत्प्रयोग रत्ने भट्टैः। काळादर्शं तु नाम कर्म
च जातेष्टिभमिति पाठः। याज्ञिकास्तु आधानानंतरं पूर्णमासी चेन्मलमास गः। तस्यामारंभणीयादी न कुर्वीत कदाचनेति त्रिकांशमंडनव
चनां शुद्धकाल एव विभ्राष्टिष्टि कृत्वा रंभं कुर्यादित्याहुः। काळादर्शं स्मृतिसंग्रहेऽपि। आरंभं दर्शपूर्णे ध्या रंभे होत्रस्य वादिमै। प्रतिष्ठाः पंच
रूमाद्याः मलमासे विवर्जयेदिति। अथ विकृतिः। तत्रापस्तंबः। यदीष्ट्यायदि पशुनायदिसानेन यजेत सोमावास्यायां पूर्णमास्यां
ति। अत्र पूर्णमास्यमावास्या शब्दाभ्यां तदसंक्षणा गृह्यते। तेन तद्व्यहारात्रे इत्यर्थमाह रामां उरोप्याह। माधवापि। इष्ट्यादिविकृतिः सर्वा पर्व

प्रा. अमाश्राद्धं चानुपनीतोपि कुसीतः श्राद्धशूलपाणो। अमावास्यायां ह्यहोरात्रं पक्षपंचदशीषु चैव पक्षम्या एतच्चानुपनीतोपि कुर्यात्सर्वेषु प
क्षेषु। श्राद्धसाधारणं नाम सर्वकामफलप्रदं भायाविरहितोपेतत्प्रवासस्थोपि नित्यशः। श्रद्धोप्यमंत्रवत्कुर्यादनेन विधिना बुध इति मा
स्थोक्तेः। अमाश्राद्धं त्रिक्रमे प्रायश्चित्तमुक्तमृगविधाने। न्यषुवाचं जपे मंत्रं शतवारं दिने दिने। अमाश्राद्धं यदा नास्ति तदा संपूर्णमेतित
त। अत्र पूर्वोक्तसाग्निकपदेन आहिताग्निः स्मात्ताग्निमांश्च गृह्यते। विहिताग्निकादिश्च निरग्निकः। तथा च हेमाद्रिर्ग्नौकरणप्रकरणे। साग्निरग्ना
वनाग्निस्तद्विजपाणावथाश्रुवा। कुर्यादग्नेः क्रियां नित्यं लौकिकेनेति निश्चितमिति स्मृतिवाक्यमुदाहृत्य यस्त्वस्वीकृतोपासनतया समुद्धि
नाग्निं तथा भायाविधुरतया वाऽग्निरहितस्तस्याद्विजपाणोजलादौ वा हेम इति व्याचक्षे। मदनपारं जातेष्वेवं। इदमेव साग्निकानग्निं कस्य
रूपं सर्वत्र हेयं। अथ ग्रहणं निषिध्यते। तत्र चंद्रग्रहणे यस्मिन् यामे ग्रहणं तस्मात्पूर्वं प्रहरत्रयं न भुंजीत। सूर्यग्रहे तु प्रहरत्रयं न भुंजी
त। सूर्यग्रहे तु नाश्रीयात्पूर्वयामत्रयं। चंद्रग्रहे तु यामांस्त्रीचातुर्दशतुरेर्विनेति माधवीये वृद्धगोतमेक्तेः। ग्रहणं तु भवेदिदं प्रथमादधि
यामतः भुंजीतावत्तेनात्पूर्वं प्रथमे प्रथमादध इति मार्कंडेयोक्तेः। अधिऊर्ध्वं ननु चंद्रग्रहे यामत्रयं न भुंजीत। तत्र सूर्यग्रहे स्त्र
योदयात्साकभोजनाप्राप्तेः। मेवं। वचनस्य प्रथमयामे सूर्यग्रहे सति पूर्वधुः पूर्वरात्रे भोजनं निषेधपरत्वात्। चंद्रग्रहे विशेषमाह माधवी
या वृद्धवसिष्ठः। ग्रहोदये विधोः पूर्वनाहर्भोजनमाचरेत् इति। द्वयोर्ग्रहास्तु माधवीये व्यासः। अमुक्तयोरस्तगयोरद्यादृष्टोपरः। इ
नाति। विष्णुधर्मपि। अहोरात्रं न भोक्तव्यं चंद्रसूर्यग्रहे यदि। मुक्तिं दद्यात्तु भोक्तव्यं स्नानं कृत्वा ततः परमिति। अहोरात्रं निषेधः सूर्यग्रहास्तो
मदनरत्ने गार्ग्यः। संध्याकाले यदारादुर्ग्रसतेशशिभास्करो। तदहर्नैव भुंजीतरात्रावपि कदाचन। सायंसंध्यायां सर्वस्य ग्रहास्तो पूर्वदि

श्रीरामः
२६

तु यत्तु पर्वसंधिदिने पितृयज्ञः। शतपथश्रुतिरपि। यदेवैष न पुरस्तात् न पश्चाद् दृश्येत् पितृभ्यो ददा
तीति। पर्वसंधिदिने हि पूर्वतः पश्चाद् चंद्रो न दृश्यत एवैत्यर्थः। सत्याषाढोपि। पितृयज्ञं प्रकम्य दृश्यमाने तपोष्य श्रोतृभ्यो यजते इत्याह।
हेमाद्रिस्तु अमावास्याशब्दस्थिति वचन एव। पूर्वोक्ता पस्तंबसूत्रे यदुक्तं न पश्यंतीति तत्र क्षयोभिप्रेतः। तेन चंद्रक्षयदिने पितृयज्ञः। अ
तश्च तु देश्यां चंद्रस्य क्षीणत्वात्तद्युक्तदशे पितृयज्ञः। पितृयज्ञं तु निर्वर्त्य विप्रश्चंद्रक्षये ग्निमानिति भनूक्तेः। यदुक्तं यदहस्त्वेव दर्शनं नेति
चंद्रमास्तक्षयापेक्षया हेयं। क्षीणो राजनिचेत्यपीति यदुक्तं दृश्यमाने पितृयज्ञं तु देश्यपेक्षयेति च कात्यायनोक्तेः। दृश्यमानेप्येक इति
गोभिलोक्तेः। यस्यासंध्यागतः सोमो मृणालमिव दृश्यते। अपराह्ने क्षयस्तस्यां पिंडानां कारणं भ्रवमिति हारीतोक्तेः। चंद्रक्षयका
लश्चोक्तः कात्यायनेन। अष्टमं शेषं तु देश्याः क्षीणो भवति चंद्रमाः। अमावास्यायां अष्टमं शेषं तु पुनः क्लृप्तं भवेदणुरिति। तेन पूर्वधुरेव पितृय
ज्ञ इत्युच्यते। कर्काचार्ये रपि। अपराह्ने पिंडं पितृयज्ञश्चंद्रादर्शने। अमावास्यायामिति कात्यायनसूत्रेऽदर्शनेन क्षय एवोक्तेः। तस्मि
न्क्षणे ददातीति श्रुतेः। अतस्तन्मते च तु देशीयुक्तदशे पितृयज्ञे सति परदिने यागोत्सिद्धः। तदेतत्सर्वं क्लृप्तमपि हेमाद्रिकर्कादिव्या
ख्यानमापस्तंबे रभ्युपगमात्कातीयबोधायनादिविषयं। आश्वक्तायनानामपि शेषपूर्वपि पिंडं पितृयज्ञः। तथा वसुत्रं। अ
मावास्यायामपराह्णं पिंडं पितृयज्ञ इति। अत्र नारायणवृत्तिः। अमावास्याशब्दः प्रतिपत्त्येव दृश्यः संधिवचनोपि अत्रापराह्णशब्दस
मन्वयात्तद्वत्तु होरात्रे वृत्तते। तस्यापराह्णः। चंद्रश्च तु र्थे भागे पिंडं पितृयज्ञः कार्यः। औपवसथ्ये यजनीये वाऽहनि। यदा तु होरात्रसंध्याति
थिसंधिः स्यात्तदापवसथ्य एवाहनि क्रियते इति। अतएव मुहूर्तमप्यमावास्याप्रतिपद्यपि चंद्रवेत्। तदहर्नैव क्षयज्ञयं पर्वशेषतु पर्व

कोतोग्रहणेचंद्रसूर्ययोः। पारणं चोपवासं च न कुर्यात्पुत्रवान्गृहीति जैमिनिवचनात्। यदातुरवेग्रस्तास्तदा पुत्रिणा प्रहरणं
 यंहिता बालादिक्रौञ्चजननं तपवासः। सायाह्ने ग्रहणं च तस्यादिति पूर्वोक्तमार्कंडेयवचनात्। सायाह्नसंगवेऽश्वीया-कारदेसंग
 वादधः मध्याह्ने परतोऽश्वीया-चोपवासो रविग्रहे इति स्मृतेश्चेति हेमाद्रिः। शारदा पराहः। माधवमतस्तु पुत्रिणा पितृचोपवास
 एव। अहोरात्रं न भोक्तव्यमिति पूर्वोक्तनिषेधस्य तेनापि पातनीयत्वात्। उपवासा निषेधस्तत्र तत्तुपोपवासपरः कृत्स्नकाद
 शी निषेधवदिति। मदनरत्ने प्येवं। इदमेव च युक्तं। वर्धमानस्तु अहोरात्रं न भोक्तव्यमिति शातातपीयाग्रे सूर्या चंद्रमसोर्लोकां
 क्षयान्न्यातिमानव इति फलश्रुतेः। मुक्त्यदर्शने उपवासः काम्यः। न त्वयं निषेध इत्याहुः तन्न। अत्र ब्रतत्वेऽपि प्रागुक्तविष्णुधर्मेति
 षेधावश्यं भावात्। तथा व्यासः। रविग्रहः सूर्यवारं सोमसोमग्रहस्तथा। चूडामणिरितिरव्यातस्तत्र रत्नमनेतकं। वारे धन्ये पुण्यत्पु
 ष्यं ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः। तत्पुण्यं कोटिगुणितं योगे चूडामणोऽस्मृतं। अत्र चाद्यंतयोः स्नानं कुर्यात्। ग्रहमाने भवेत्स्नानं ग्रसे
 होमो विधीयते। मुच्यमाने भवेद्दानं मुक्तो स्नानं विधीयते इति हेमाद्रौ वचनात्। स्नानं स्यादुपरागादो मध्ये होमः। सूर्यार्चनमिति ब्रह्मवे
 र्त्तौ च। सर्वेषामेव वर्णानां सतः करं दृष्ट्वा नैः सवेतं च भवेत्स्नानं सूतकान् च वर्जयेदिति वृद्धवसिष्ठोक्तेः। सवेतं च मुक्तिश्चो
 न परमिति मदनरत्ने उक्तं। भार्गवा च नदीपिकायां चतुर्विंशतिमते। मुक्तो यस्य स्नानं कुर्वीत स्नानं ग्रहणं सूतके। स सूतकी भवेत्तावदा
 वत्स्यादपरे ग्रहः। इदं च स्नानं मंत्रकं कार्यमिति स्मृतिरत्नावल्यां। तत्र तीर्थविशेषो भारते। गंगा स्नानं तु कुर्वीत ग्रहणे चंद्रसूर्य

र्षयोः। महानदीषु चान्यास्तस्नानं कुर्याद्यथाविधि। महानदीषु पिमासविशेषे काश्चिद्वेष्टाः। प्रयागं देविकारे वासनिहत्या च वारणां सरस्वती
 चंद्रभागा कोशिकी तापिका तथा। सिंधुर्गंडिके कान्वेव सरयूः कार्त्तिके दितः। मूलं हेमाद्रौ स्पष्टं। व्यासः। इंदोर्लक्षगुणं पुण्यं रवेर्दशगुणं ततः
 गंगा तोये तु संप्राप्ते इंदोः कोटी रवेर्दश। गवां कोटि स हस्ये स्वैयत्फलं लभते नरः। तत्फलं लभते मर्त्या ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः। असंभवे तु मा
 धवीये शंकरः। बापी कूपतडागेषु गिरिप्रस्रवणेषु च। नद्यां नद्देवैरवाते सरसीषूः तांबुनि उल्लाहेन वा स्नायाद्ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः। अ
 ततः पुण्यं नदीजला तीर्थतोयं ततः पुण्यं महानद्यं बुपावनं। ततस्ततोऽपि गंगां बुपुण्यं पुण्यं सतोऽबुधिरिति। उल्लाहकमातुर
 विषयां तथा। गोवदावरी महापुण्या चंद्रराहुसमन्विते। सूर्ये नराहुणा ग्रसे तमो भूते महा मुने। नर्मदा तोयं संस्पर्शं कृत
 कृत्वा भवति हि। पृथ्वी चंद्रादयः प्रभासरवोऽं। गावो नागास्तिला धान्यं रत्नानि कनकं मही। संप्रदायं कुरुक्षेत्रे यत्फलं ल
 भ्यते नरैः। तदिदं ग्रहणं। शोधोऽस्नानाद्भवति षड्गुणं। तत्रैव सौरपुराणे स्नानं समुद्रे उपक्रम्य। दानानि दानानि लोकेषु वि
 कुरुष्वेष्टं महापुण्यं राहुग्रसे दिवा करे। स्नानासंभवे स्मरणां वा कार्यं। गंगा कनरवत्कं पुण्यं प्रयागं पुष्करं तथा।
 दृष्ट्वा सर्वाघनाशनं। स्पृष्ट्वा गोमधं पुण्यं तु पीत्वा सोत्रामणोर्लभेत्। स्नात्वा वाजिमरं पुण्यं प्राप्नुयादविचारतः। रविचंद्र
 परागे च अयने चोत्तरे तथेति मार्कंडेयोक्तेः। अत्र आह माहर्ष्यशृंगः। चंद्रसूर्यग्रहे यस्तु आह विधिवदाचरेत्। तेने

नि.सिं.प्र.प.
२८

वसकलापृथ्वीदत्ताविप्रस्यवेकरे। भारतो सर्वस्वेनापिकर्तव्यं श्राद्धं वेरादुदर्शने। अकुर्वीणस्तु नास्ति क्यात्पं के गौरिवसीदध्वता विष्णुः। रा
दुदर्शनं दत्तं हि श्राद्धमाचंद्रतारकं। इदं नामानेन हेम्ना वा कार्येन त्वनेन। आपद्यन्मोतीर्थेन चंद्रसूर्यग्रहे तथा। आमश्राद्धं प्रकुर्वत
हमश्राद्धमथापि वेति शातातपोक्तेः। इति हेमाद्रिमाधवादयः। अपराकस्तु एतद्विजानां पोकाभावे द्रष्टव्यं तीर्थश्राद्धवत्। पोकाभा
वे द्विजातीनामामश्राद्धं विधीयत इति सुमंतुक्तेः। संहिके योयदासूर्यग्रसते पर्वसंधिषु। गको जेयातु सा प्रोक्ता तस्यां श्राद्धं प्रकल्पयेत्।
घृतेन भोजयेद्विप्रान् घृतं भूमौ समुत्सृजेदिति वायवीयोक्तेः। श्वेत्पाहा। विज्ञानेश्वरोप्याह। ग्रहणश्राद्धं भोक्तुं दोषोदातुस्त्वभ्युदय इति।
सूतके मृतके भुंक्ते गृहीतेशशिभास्करे। कायायां हस्तिनश्चैव न भयः पुरुषो भवेदित्यापस्वनेन भोजननिषेधाच्च। अयं च निषेधः श्राद्ध
भोक्तुः। हस्ति कायास्तह चर्यात्। अत्र ग्रहणनिमित्तश्राद्धे नैवामासंकांत्यादिनिमित्तकानां सिद्धिः। दार्शिकालभ्ययोरपीति काका
दर्शोक्तेः। अत्राशौचमध्ये पिस्नानश्राद्धाति कार्यमेव। सूतके मृतके चैव न दोषो रादुदर्शने। तावेदं भवेच्छुद्धिर्यावन्मुक्तिर्न दृश्यते इति
माधवीये वृद्धवासिष्ठोक्तेः। स्मार्तकर्मपरित्यागो राहो रन्यत्र सूतके इति व्याघ्रपादात्तेः। काकादर्शोऽंगिराः। सर्ववर्णाः सूतकेऽपि मृ
तके रादुदर्शने। स्नात्वा श्राद्धं प्रकुर्वन् नानं शाक्यविवर्जितं मदनपारिजातेष्वेवं। तेन स्नानमात्रं प्रकुर्वत दानश्राद्धं विवर्जितमिति
तन्निर्मूलं वदंतो गोजाः परास्ताः। इयं च शुद्धिरविशेषान्मंत्रदीक्षापुरश्चरणादिसर्वस्मार्तकर्मविषया। मदनरत्नेष्वेवं। रजस्व
कायास्तु मार्गवार्चनदीपिकायां सूर्योदयनिबन्धे। न सूतकादिदोषोऽस्ति ग्रहे होमजपादिषु। ग्रस्ते स्नायादुदक्यापितीर्थादुद्धृतवा

श्रीरामः
२८

रात्रौ च न भोक्तव्यं प्रातः संध्यायां चंद्रस्य ग्रस्तास्ते पूर्वरात्रावुत्तरे द्विच न भोक्तव्यमित्यर्थः। चंद्रग्रस्तास्ते उत्तरदिने संध्या होमादौ न दोषात्
राहो शना। ग्रस्ते चास्तंगतविंदो स्नात्वा मुक्त्यवधारणं। स्नाह न होमादिकं कार्यं भुंजीत इत्येव पुनः। एतदनाहिताग्निविषयं। अपराह ज
तोपायनीयमश्रीरन्नितिकात्यायनोक्तेः। तस्य श्रोतत्वेन विहितत्वेन प्रबलत्वात्। आहर्ब्रतं कुर्यादिति निर्णयदीपः। रागप्राप्तभोजने क
लनियमोऽयं। तेन ज्वरादाविवनभोजनमिति कर्तुं नुसारिणः। बालवृद्धादुराणां तु ग्रहयामासपूर्वमेकयामो निषिद्धः। स्नायाद्ग्रहण
वित्यादपराह न भोजनं। अपराह न मध्याह्ने मध्याह्ने न तु संगवे। भुंजीत संगवे चैव तस्या न पूर्वभोजनक्रियेति मार्कंडेयोक्तेः। इदं ववाकादि विषयः।
बालवृद्धादुराणां तु पूर्वोक्तेः। वेधकाः क्लेशहणे च पक्वमन्नं त्याज्यं। सर्वेषामेव वर्णानां सूतके रादुदर्शने। स्नात्वा कर्माणि कुर्वन् तमन
विवर्जयेदिति हेमाद्रौ षट्त्रिंशन्मतात्। श्रुतमिति तदंतरितस्योपलक्षणां। न वश्राद्धेषु यच्छिष्टं ग्रहपूर्युषितं च यत् इति मिताक्षरायां व
चनात्। मार्गवार्चनदीपिकायां ज्योतिर्निबन्धे च मेधातिथिः। आरनालं पयस्तक्रंदधिस्रैहाज्यपाक्तां। मणिकस्रैः दकं चैव न दुष्पेद्रादु
तके। मन्वर्थमुक्तावल्यां। अन्नं पक्वमिह त्याज्यं स्नानं सवसन्नं गृहे। वारितकारनाकादितिके दर्शने न दुष्पतीति। जले त्वदोषाणां गविषयः।
ग्रहणितं जलपीत्वा पादरुद्धं समान्वरेदिति तत्रैव चतुर्विंशतिमते। न्यजलस्य दोषोक्तेः। वेधकाः क्लेशहणे वा भोजने प्रायश्चित्तमुक्तं
माधवीये कात्यायनेन। चंद्रसूर्यग्रहेभुक्ता प्राजापसेन शुद्धाति। तस्मिन्नेव दिने भुक्ता त्रिरात्रेण वशुध्वातीति। ग्रहणे च त्रिरात्रमे
कं रात्रं वाप वासः श्रेयोर्थिनो कार्यः। एकरात्रमुपोष्येव स्नात्वा दत्वा च शक्तिः। कंचुकादिव सर्पस्य निवृत्तिः पाषकोशतः। त्रिरात्रं समुपो
ष्येव ग्रहणचंद्रसूर्ययोः। स्नात्वा दत्वा च विधिवन्मोदते ब्रजणा सहति हेमाद्रौ लैंगोक्तेः। इदं च पुन्यातिरिक्तविषयं। आदित्येऽहनि स

त्रदीक्षां प्रकुर्वाणो मासर्षादीन् शोधयेत्। अत्र सूर्यग्रहणमेव मुख्यं। सूर्यग्रहणकाले तु नान्यदन्वेषितं भवेत्। सूर्यग्रहणकालेन समो नान्यः कदाचन। न मासतिथि वारादिशोधनं सूर्यपर्वणीति तत्रैव कालोत्तरवचनात्। चंद्रग्रहे तु यादीक्षायादीक्षाव्रतचारिणां। त्रनस्वस्य च यादीक्षादारिद्र्यसप्तजन्मस्थिति तत्रैव योगिनी तत्रैव निषेधाच्च। **ग्रहणं च जन्मरात्र्यादौ** निषिध्यते। तदुक्तं ज्योतिषे। त्रिषट्दशगोपगतं नराणां शुभप्रदं स्याद्ग्रहणं रवीन्द्रोऽद्विसप्तनरेषु पुमध्यमं स्यात्केषु च निषेधं कथं तं मुनीद्वैरिति। आयः एकादश। नैराः नव। इषुः पंच। पृथ्वी चंद्रोदये मदनरत्ने च गगर्गः। जन्मसप्ताहुरिः फां कदशमस्ते निशाकरे। दृष्टेरिष्टप्रदो राहुर्जन्मक्षेत्रे निधने पितृ। रिः फं दृष्टां अंकाः नव। निधनं सप्तम तारा। पृथ्वी चंद्रोदये विष्णुधर्मे। यन्मक्षत्रगतो राहुर्जन्मस तेशशिभास्करो। तज्जातानां भवेत्पीडा येनराः शांतिवर्जिताः। तत्रैव पुराणांतरे। सूर्यस्य संक्रमो वापि ग्रहणं चंद्रसूर्ययोः यस्य त्रिजन्म नक्षत्रे तस्य रोगो धर्मा मृतिः। तस्य दानं च होमं च देवा र्वन जपो तथा। उपरागाभिषेकं च कुर्याच्छांतिर्भविष्यति। स्वर्गे निवापि पितृकृत्वा सर्पस्य च कृतिः। ब्राह्मणाय दत्तस्य न रोगाश्च तत्कृतः। जन्मनक्षत्रं तत्पूर्वोत्तरे च त्रिजन्मनक्षत्रमित्युच्यते। जन्मजं दशमे कोनं विंशतारा इति केचित्। सर्पस्य तदाकारस्य राहोरित्यर्थः। अद्भुतसागरे भागवतः। यस्य राजस्य न सत्त्वं च भीमो नुरुपरज्यते। राजस्य भगं सहृन्नाशं मरणं वा त्रिनिर्दिशेत्। राजस्य नक्षत्रं अभिषेकं नक्षत्रमिश्रितं तत्रैव व्याख्याते। भागवार्चनदीपिकाया ज्योतिः सागरे। सो वर्णं कार्ये न गं पलेनाथ पलार्थकः। तदर्थे न तदर्जनं फणायां मोक्षिकं न्यसेत्। ताम्रपात्रे नि

धायाथ घृतपूर्णं विरोषतः। कां स्येवाकांति लोहेवान्यस्य दद्यात्सदक्षिणां। चंद्रग्रहे तु रोषस्य बिंबं दद्यात्सदक्षिणां। नागं रुक्ममयं सूर्यग्रहे बिंबं च होमजं। तुरंगरथगे भूमिति लसपि च कां चन। कालविवेके पि। स्वर्णानिर्मितं नागं सति लंकां स्य भाजनं। सदक्षिणां सवस्त्रं ब्राह्मणाय निवेदयेत्। सो वर्णं राजतं वापि बिंबं कृत्वा स्वशक्तितः। उपरागभवक्लेशादि विप्राय कल्पयेत्। मंत्रस्तु। तमो मयमहाभीमसोमसूर्या विमर्दना हेम तारा प्रदानेन मम शांति प्रदो भव। विधुं तु दनमस्तुभ्यं सिंह कानं दना न्युता दानेनानेन नागस्पर्शमावेधजाड्यात्। **अत्र शांतिरप्युक्ता** हेमाद्रौ मात्स्यायस्य राशिं समासाद्य भवेद्ग्रहणं संभवः। स्नानं तस्य प्रवक्ष्यामि मंत्रौषधिसमन्वितं। चंद्रोपरागं संप्राप्य कृत्वा ब्राह्मणवान् चन। संपूज्य च तुरो विप्रान् शुक्लमात्यावुहं लेपनेः। पूर्वमेवोपरागस्य समानी बोधधादिकं। स्थापयेच्च तुरः कुंभान् व्रणावलिना न्वितान्। गजाश्च रथ्यावल्मीकसंगमाद्दुदगो कुलात्। राजद्वारप्रवेशाच्च मृदमानीय निक्षिपेत्। पंचगव्यं पंचरत्नं पंचलव्यं च पल्लवान्। रोचनं पद्मं कंशं रवं कुंकुमं रक्तचंदनं। शुक्लिस्फटिकतीर्थं त्रिसितसर्षपगुगुलान्। मधुकंदं देवदारुं च विष्णुकांतां शतावरं। बलान् च सहदेवी च निशाद्वितयमेव च। गजदंतं कुंकुमं च तथैवोशीरचंदनं। एतत्सर्वं विनिक्षिप्य कुंभे वा वाहयेत्स्वरान्। सर्वसमुद्राः सरितस्तीर्था निजलदानदाः। आयांतु यजमानस्य दुरितक्षयकारकाः। यो सो वज्रधरो देव आदित्यानां प्रभुर्मतः। सहस्रनयनश्चंद्रो ग्रहपीडां व्यपोह तु। मुखं यः सर्वभूतानां समाचरितमिदं धृतिः। चंद्रोपरागं संप्रुतामग्निः पीडां यः कर्मसाक्षी लोकानां धर्मी महिषवाहनः। यमश्चंद्रोपरागोऽथां ग्रहपी०। रक्षोगणाधिपः साक्षान्नीलं जनसमप्रभः। रवग्रहस्तोति भीमश्च ग्रहपी०। नागपाशधरो देवः सदा मकरवाहनः। सज्जलाधिपतिर्देवो ग्रहपी०। प्राणरूपो हि लोकानां सदा हृस्वमृग

प्रियः वायुश्चंद्रो परागोऽथां ग्रहणी न यो सो निधिपतिर्देवः खड्गश्च लगदाधरः चंद्रो परागकलुषंधनदोत्रयपोहता यो साविंदुध
 रो देवः पिनाकी वृषवाहनः चंद्रो परागपापानि सनाशयतु शंकरः त्रैलोक्येयानि भूतानि स्थावरगणित्वराणि च। ब्रह्मविष्णुर्कुरुद्रा
 श्वदहं वृममपातकं। एवमावाहयेद्वा नमंत्रैरेभिश्च वारुणेः। एतानि वतथामंत्रान्स्वर्णपट्टं विक्षेपयेत्। ताम्रपट्टं धवाकिरव्यनववस्त्रं तथै
 व च। मस्तके यजमानस्य निदध्यास्ते द्विजोत्तमाः। कलशान्द्रव्यसंयुक्तानाना रूपसमन्विता न। गृहीत्वा स्नाप्येद्रुद्राभद्रपीठोपरि स्थि
 तं। पूर्वैरेव तु मंत्रैश्च यजमानं द्विजोत्तमाः। अभिषेकं ततः कुर्यान्मंत्रैर्वारुणस्त्रकेः। आचार्यं पूजयेत्पश्चात्स्वर्णपट्टं त्रैवेदेयेत्। आचार्यं
 क्षिणां दद्याद्गोदानं च स्वशक्तितः। होमं चापि प्रकुर्वत तिलैर्व्याहृतिभिस्तथा। दानं च शक्तितो दद्याद्यदि कुदत्तमो हितः। सूर्यग्रहे सूर्यनाम युक्त
 मंत्रांश्च कीर्तयेत्। अनेन विधिना यस्तु ग्रहणं स्नानमाचरेत्। न तस्य ग्रहणे दोषः कदाचिदपि जायते। इति ग्रहणशान्तिः। भार्गवाच
 नदीपिकायां ब्रह्मसिद्धांते। सर्वैः पटास्थितं वीक्ष्यं रवस्तं तैलांबु दर्पणेः। ग्रहणं युर्विणी जातु न पश्येत्पटं विना। तथा। मंगलकृत्येषु वेधा वि
 शेषो हि माद्रोः। त्रयोदश्यादितावज्ज्येष्ठदिनानां नवकेचक्रां मांगल्येषु समस्तेषु ग्रहणं चंद्रसूर्ययोः। प्रकारांतरं तत्रैवोक्तं। द्वादश्यादितृतीयांते वि
 धिं दुग्रहे स्मृतः। एकादश्यादिकः सौरेरेव तु र्थ्यंतः प्रकीर्तितः। इदं च पूर्णग्रहोः। अहरवंडग्रहे तयोरितितत्रैवोक्तं। इदं च ग्रस्तास्तोत्रिदिनपूर्व
 मिति नारदेन ग्रस्तास्तो विशेषोक्तेर्यस्तस्मिन् ग्रहणपरं। योतिर्निबंधे न्यवनः। ग्रहणोऽस्यातमं त्याज्यं मंगलेषु क्रतुत्रयां यावच्चरा विणा
 भुक्ता मुक्ते भद्रं धकां च वत्। अन्यानि चान्येयादि मंडलानि तत्कलवर्णविकारादिकलं वदेव हे प्रयो ज्येयं। पुरश्चरणं चंद्रिकायां। चंद्रस्
 र्गो परागे च स्नात्वा प्रयतमानसः। स्पर्शादिमोक्षपर्यंतं जपे मंत्रसमाहितः। जपादृशांशतो होमस्तथा होमात्तु तर्पणं। तर्पणस्य दशांशे नमा

रिणोति। अत्र स्नानेनैमिक्तिके प्राप्तेनारी यदिरजस्वला। पात्रांतरिततो येन स्नानं कृत्वा व्रतं चरेदित्यादिर्मिताक्षरोक्तो विधिर्ज्ञेयः।
 तथा ग्रहणं रात्रावपि श्राद्धादिकार्यं। ग्रहणोद्वाहसंक्रांतियात्रार्तिप्रसवेषु च। दाननैमिक्तिकं हेयं रात्रावपि तदिष्यते इत्यपरा
 व्यासोक्तेः। चंद्रग्रहे तथा रात्रौ स्नानं दानं प्रशस्यते इति देवलोक्तेः। यदा तु ज्योतिः शास्त्रगम्यो दिने चंद्रग्रहो रात्रौ च सूर्यग्र
 हस्तदा स्नानादिनकार्यं। सूर्यग्रहो यदारात्रौ दिवा चंद्रग्रहस्तथा। तत्र स्नानं न कुर्वत दद्याद्दानं न च क्वचिदिति षट्त्रिंशत्प्रतात्।
 ग्रहणादिने वार्षिकश्राद्धप्राप्तौ तु प्रयोगचारिजाते गोभिलः। दूरैरिविग्रहो पत्रोः प्रत्यादि कमुपस्थितं। अनेनोसंभवे हेमाकु
 र्मोदामेन वस्तुत इति। अत्र दर्शरविपितृकृतशब्दाः प्रदर्शनार्थाः न्यायसाम्यात्। तेन चंद्रग्रहणपि सपिंडादि वार्षिकमन्त्रादिना त
 दिने एव कार्यमिति मदनपारिजाते व्याख्यातं। पृथ्वी चंद्रो द्येयेवं। तेन यानि आमश्राद्धप्रकुर्वतमाससंवत्सरादृते इति। अने
 ने वादि कंकुपीछे म्ना वामेन न क्वचिदिति मरीचिकोगाक्ष्यादिवचनानि तानि ग्रहणादिनातिरिक्तविषयाणि। निर्णयामृते ये
 वं। मानितु ग्रहणात्तु द्वितीये द्विरजोदोषात्तु पंचमे। तथा। ग्रस्ताद्येयदा चंद्रग्रहस्तस्य ब्रह्मसमुपस्थितं। तद्दिने चोपवासः स्यात्प्रत्य
 वं तु परहाने। तथा। ग्रस्तावेवास्तमानंतुरवी दृष्टा भुतो यदि। प्रत्यवत्तु तदा कार्यं परे। हन्येव सर्वदा। चंद्रसूर्यो परागे च तथा
 श्राद्धं परहनी स्यादी निवचनानि तानि महानिबंधेषु क्वाप्यनुपलभानिर्मूलानि। प्रत्युत पूर्वोक्तनिबंधेषु तद्दिने एव श्राद्धं मु
 क्तमित्यलं। ग्रहणादिसप्तदिनपर्यंतं शमगोपालाद्या गमदीक्षोक्ता शिवोर्चनचंद्रिकायां कानां र्णवे। मंत्राद्यां र्भणं कुर्या
 द्ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः। ग्रहणाद्वापि देवो शिकारुः सप्तदिनावधीति। रत्नसागरे। सत्तीर्थे। केविधुग्रसितं तु दामनपर्वणि। म

पुण्ययोग्यत्वं प्रयत्नानपनेयवाक्ष्यज्ञानप्रतिबंधकराहिसातेन मेघकृते योग्यतावाच्यज्ञानादीति निर्णयामतेषां तदेतत्तुल्यं यदि
 वाक्ष्यज्ञाननिमित्तस्यात्तदा सूर्यग्रहो यदारात्रो दिवा च दृश्यस्तथा तत्र स्नानं न कुर्वत दद्यात्तानं न कुर्वति वाक्यं न्यर्थं स्यात् वाक्ष्य
 ब्रह्मज्ञानभावेन प्राप्त्यभावान्तत्पूर्वकत्वाच्च निषेधस्या न वेदं प्रस्तास्तपरं रविचंद्रयोस्तानंतरं शत्रिदिवा ग्रहत्वादिति वाच्यं तत्र पदस्य ग्रह
 रत्वेऽधिकरणत्वायोगानि निमित्तपरत्वे च तद्गृहनिमित्तकज्ञानादेरस्मात्प्रागप्यभावापत्तेः अथ तत्रेति रात्रिदिने उच्यते सा वैश्वदेवीति वज्र
 भूते अपि तन्ना तादृशमंत्रालिंगाभावात् तयोर्निमित्तत्वेऽधिकरणे वा न्यग्रमुक्तज्ञानाद्यभावापत्तेश्च किंच नैवेतोद्यंतमादित्य नास्ति
 यंतं कदाचन नोपरक्तं न वारिष्ठं न मध्यं न भसोगतमिति मनुबन्धनं बाध्यत दृष्टेरिष्टप्रदेरादुरित्यादि चानवात्र विहिते दर्शने निषेधा
 प्रवृत्तिवत्पर्युद्सनीयतापि न्युक्तेति वाच्यं दर्शनस्यानुवादी विधेयत्वाभावात् एतच्चात्र वक्ष्यामः न त्वेवाविरुद्धे त्रिकट्ट्यापत्तेः अ
 स्तसकृद्दर्शनि विधानेन संकोच इति चेन्न मुक्तिं दृष्ट्वा ततः स्नायादिति मुक्तिस्नानेऽपि वाक्ष्यज्ञानस्य निमित्तत्वापत्तेः अस्तु किं न किंचि
 मिति चेन्न ग्रस्तास्ते तयोः परे द्युरुदये दृष्ट्वा भवहरे कुचिरिति माधवीयेष्टगुणादर्शने उत्तरं भोजनविधानादंधस्य पूर्ववेधकाल इव
 यावद्दर्शनं भोजननिषेधापत्तेः मध्येऽधीभूतस्य स्मृतरायावच्चक्षुः प्राप्युपवासप्रसंगश्च अथानलोत्पत्तया तत्र ज्ञानमात्रं विव
 श्येत तत्पूर्वमपि निर्लज्जे न स्वीक्रियता एतेन यत्केनाचिदुक्तं स्पर्शस्नानं मुक्तिस्नानं च यस्य दर्शने तेनैव कार्यं नान्येन स्नायत्येन स मा
 नकर्तृकत्वावगते रितित निरस्तं कातर्हितस्य गतिः दृशेत्तद्विषयविशेषणत्वाद्गृहे कत्ववदविवक्षयार्थतः सिद्धज्ञानमात्रानुवादे
 सर्वं स्तुतं अंगुल्याद्यनादेश्यग्रहव्यावृत्त्यावादर्शनेन स्यात्तत्त्वं न चोक्तयोग्यतापिसाध्वी दर्शने उत्तरं मेघकृते योग्यताभावापत्त्या

ज्ञानाद्यभावापत्तेः तेन तदेव वावृत्तेन ज्योतिःशास्त्रावेद्यतामेव योग्यता किंच रजसो दर्शने नारीत्रिरात्रमशुचिर्भवेदित्यत्रार्थ
 धस्त्रीणा माशौचाभावप्रसंगः यत्तु वर्धमानेनोक्तं ज्ञानोत्तरं ह्यधिकारो न ज्ञानकाले स्नानकाले ज्ञानाभावात् एवं दर्शने उत्तरं
 मुक्तिपर्यंतमस्यैव योग्यतेति तदपि प्रतिज्ञानमात्रं किंच ग्रस्तास्ते तयोः परे द्युरुदये दृष्ट्वा भवहरे कुचिरिति माधवीयेष्टगुणादर्शने उत्तरं भोजनविधानादंधस्य पूर्ववेधकाल इव
 यावद्दर्शनं भोजननिषेधापत्तेः मध्येऽधीभूतस्य स्मृतरायावच्चक्षुः प्राप्युपवासप्रसंगश्च अथानलोत्पत्तया तत्र ज्ञानमात्रं विव
 श्येत तत्पूर्वमपि निर्लज्जे न स्वीक्रियता एतेन यत्केनाचिदुक्तं स्पर्शस्नानं मुक्तिस्नानं च यस्य दर्शने तेनैव कार्यं नान्येन स्नायत्येन स मा
 नकर्तृकत्वावगते रितित निरस्तं कातर्हितस्य गतिः दृशेत्तद्विषयविशेषणत्वाद्गृहे कत्ववदविवक्षयार्थतः सिद्धज्ञानमात्रानुवादे
 सर्वं स्तुतं अंगुल्याद्यनादेश्यग्रहव्यावृत्त्यावादर्शनेन स्यात्तत्त्वं न चोक्तयोग्यतापिसाध्वी दर्शने उत्तरं मेघकृते योग्यताभावापत्त्या
 रानाद्यभावापत्तेः तेन तदेव वावृत्तेन ज्योतिःशास्त्रावेद्यतामेव योग्यता किंच रजसो दर्शने नारीत्रिरात्रमशुचिर्भवेदित्यत्रार्थ
 धस्त्रीणा माशौचाभावप्रसंगः यत्तु वर्धमानेनोक्तं ज्ञानोत्तरं ह्यधिकारो न ज्ञानकाले स्नानकाले ज्ञानाभावात् एवं दर्शने उत्तरं
 मुक्तिपर्यंतमस्यैव योग्यतेति तदपि प्रतिज्ञानमात्रं किंच ग्रस्तास्ते तयोः परे द्युरुदये दृष्ट्वा भवहरे कुचिरिति माधवीयेष्टगुणादर्शने उत्तरं भोजनविधानादंधस्य पूर्ववेधकाल इव
 यावद्दर्शनं भोजननिषेधापत्तेः मध्येऽधीभूतस्य स्मृतरायावच्चक्षुः प्राप्युपवासप्रसंगश्च अथानलोत्पत्तया तत्र ज्ञानमात्रं विव
 श्येत तत्पूर्वमपि निर्लज्जे न स्वीक्रियता एतेन यत्केनाचिदुक्तं स्पर्शस्नानं मुक्तिस्नानं च यस्य दर्शने तेनैव कार्यं नान्येन स्नायत्येन स मा
 नकर्तृकत्वावगते रितित निरस्तं कातर्हितस्य गतिः दृशेत्तद्विषयविशेषणत्वाद्गृहे कत्ववदविवक्षयार्थतः सिद्धज्ञानमात्रानुवादे
 सर्वं स्तुतं अंगुल्याद्यनादेश्यग्रहव्यावृत्त्यावादर्शनेन स्यात्तत्त्वं न चोक्तयोग्यतापिसाध्वी दर्शने उत्तरं मेघकृते योग्यताभावापत्त्या

इशेवाक्यभेदात् तवाप्येतत्तुल्यमिति चेत् नान्यावदर्शनगोचने र इति वचनेन तन्निषेधात् तव त्वन्यग्रह इव ग्रस्तास्तोपि स्याता किं च।
दर्शनस्य विधिरनुवादो वा। आद्ये ग्रहणोद्देशेन दर्शनविधिः उत दर्शनविशिष्टस्नानविधिः उत स्नानोद्देशेन दर्शनविधिः। नाद्यः ग्रहणो
द्देशेन स्नानविधानदर्शनविधाने च वाक्यभेदात् एतेन द्वितीयोपि परास्तः। न तृतीयः स्नानस्याप्राप्तेः। दर्शनस्य निमित्तत्वेनाविधेयत्वा
त्। अन्यथा सोमवमनादो प्रसंजनविधिः केन वार्येत। अथ नानावाक्येषु केन दर्शनविशिष्टस्नानविधिः केन च प्राप्तदर्शनं निमित्तो
क्त्यस्नानमात्रविधिः। तत्र स्नानस्य प्रधानस्य प्राप्तौ तदंगदर्शनप्राप्तिः। तस्योन्वनिमित्तस्य तस्मान्नित्यन्योन्याश्रयात्। एवं दर्शनवि
धौ सति तन्निमित्तकस्नानविधिः सति च प्रधानस्नानविधौ तदंगदर्शनविधिः। एवमधिकारे प्रयोजकत्वेन योज्यं। स्वार्थपूर्वकाले त्वविधौ
चास्त्येव वाक्यभेदः। अन्यथा हि स्नानोत्तरमपि दर्शनमंगं स्यात्। न द्वितीयः। तत्रापि दर्शनग्रहणोर्निमित्तत्वे स्नानद्वयापत्तेः। दर्शनोच्यते।
नेमिस्तिकावृत्तिप्रसंगात्। दर्शनविशिष्टग्रहस्य च विशिष्टस्यानुवादे वाक्यभेदापत्तेः। न च हविरार्तिविद्भिर्निमित्तमिति वाच्यं। अ
र्तिमात्रस्य हि निमित्तत्वेन मेषाद्यान्तरपितृत्वापत्तेर्नैमित्तिकत्वं भंगाद्युक्तं विशिष्टोद्देश्यत्वं। इह तु ग्रहणमात्रस्य निमित्तत्वेन काचित्स्ति
तिः। तस्माद्दर्शनवाक्यानां ग्रस्तास्तविषयत्वाद्नादोद्देश्यग्रहपरत्वाद्वाहानस्य चार्थतः प्राप्तस्तदेव निमित्तं। तेन मेषाद्यान्तः। धादीनां च स्नानो
द्देशवत्येव त्वलं वेदवाक्यैः संलापेन। इति ग्रहणनिर्णयः। अथ समुद्रस्नानं। आश्वलायनः समुद्रे पर्वकः स्नायादमायां च
विशेषतः। पापेर्विमुच्यते सर्वमायां स्नानमाचरेत्। भृगुभौमादिने स्नानं नित्यमेव विजयेत्। भारते। अश्वत्थसागरोत्सेज्यो न स्पृष्ट
यो कदाचन। अश्वत्थमंदवारे तु सागरं पर्वणि स्पृशेत्। पृथ्वी चंद्रोदये स्कांदे। पुनाति पर्वणि स्नानात्तर्पणैः सारितां पतिः। कदाचिद

श्रीरामः

३२

र्जनं कथितं किल। तत्रैव देवतासंख्यात्वात्मानं प्रपूज्य च। नमो तं मंत्रमुच्चार्य तदंते देवताभिधां। द्वितीयां तामहंपश्चादभिषिं
चाम्यनेन तु। तोयैरंजलिना सिद्धैरभिषिं चेत्समर्थं नि। मार्जनस्य दर्शांशेन ब्राह्मणानपि भोजयेत्। जपो च पूर्वको होमस्तपश्च
चाभिषेचनं। भूदेवपूजनं पंचप्रकारोक्तपुरःक्रिया। तथा। होमाशक्तौ जपं कुर्यात् होमसंख्या चतुर्गुणा। एवं कृतं तु मंत्रस्य जायते
सिद्धिरुत्तमा। ग्रहणप्रसंगात् कुरुक्षेत्रप्रतिग्रहप्राप्त्यश्चित्तमुच्यते। तत्रास्मत्स्मृतौ। प्रतियाही कुरुक्षेत्रे न भूयः पुरुषो भवेत्।
तथापि मनसः शुद्धे प्रायश्चित्तं समाचरेत्। तस्य कुरुक्षेत्रं कुर्यात् देवेन समन्वितं। सत्रेण वा यजेताथ जपे द्वाकक्षसप्तकं। वापीकू
पतडागादि रवनेर्विसृजेन्नमिति। एतच्च। यज्जहितेनार्जयति कर्मणा ब्राह्मणाधनं। तस्योत्सर्गेण शुभ्रं तिदानं तपसे वचेति
मनूक्तेरुत्सर्गात्तरं ज्ञेयमिति रिक्। ग्रहणात्तरितस्य पूर्वसंकल्पितद्रव्यस्यैव गुण्यं भवतीति शिष्टाः। पठंति च लघु ब्रह्मवेवर्ती दातव्य
मिति नोकाश्यां वक्तव्यं कुत्रचित् केचित्। अहो अत्र मतिः कथ्यतदानं द्विगुणं भवेत्। दशोत्तरं पर्वकस्याः कृतं चंद्रग्रहभवेत्। सूर्य
ग्रहे सहस्रं तन्मरणं। न तं कस्मै तमिति। अत्र मूलं चिंत्यं। अत्र केचिद्ब्रूतुं तुल्या आहुः। ग्रहणस्य निमित्तत्वेन तान्निश्वयस्य प्रयो
जकत्वात् ज्योतिःशास्त्रादिना ज्ञातस्य ज्ञानस्य निमित्तत्वे प्राप्तौपि स्नानं दानं ततः श्राद्धमनंतरा दुर्दर्शने। चंद्रसूर्योपरागे तु यावद्दर्श
नगोचर इति जाबाल्यादिवचनेषु दृशि प्रयोगाच्चाक्षुषज्ञानस्यैवोपसंहारन्यायेन निमित्तत्वं। अन्यथा दर्शो लक्षणा स्यात्। तेन मेषाद्या
न्तः। धादीनां जन्मसप्ताष्ट्यादिनिषिद्धदर्शनानां च स्नानश्राद्धेनाधिकार इति। कल्पतरुस्य ह। दर्शनशब्देन चाक्षुषज्ञानं गृह्यते
न हानमात्रं। अज्ञातस्य निमित्तत्वात् संभ्रान्निमित्तत्वमहिजैवज्ञानलाभेन दर्शनपदव्यर्थोपपत्तेः। तेन चाक्षुषधीयोग्यः पुष्पः कालः।

वपर्यंतं यत्किंचित्संचराचरं मया हस्तेन तोयेन हस्तिमेवाभिगच्छति ॥ इति श्रीमीमांसकनारायणभट्टसरित्तुराम
 कृष्णभट्टात्मजदत्तकरभट्टानुजकमलाकरभट्टकृते निर्णयसिंधोः प्रथमः परिच्छेदः ॥ श्रीसवितृसूर्यनारायणार्पणमस्तु ॥
 शके १७२० विभवसंवत्सरस्य पोष्यशुक्लप्रतिपदि रविवासे नरगुह्यामे इदं प्रथमपरिच्छेदपुस्तकं मणेशीकरोपाकसुब्रह्मण्य
 सरिणोऽधोपेश्वरोपाकानंतयज्वस्तुतसरवारामसरिणाकिरितं समाप्तं ॥ श्रीविजयादुर्गार्पणमस्तु ॥ श्रीः

॥६॥ इति प्रथमः परिच्छेदः समाप्तः ॥

श्रीरामः

३४

तथा

पिनैवात्र स्नानं कुर्यादपर्वणि। अस्यापवादस्तत्रैव प्रभासरवो पर्वकाले च संप्राप्ते नदीनां च समागमे। सेतुबंधे तथा सिंधौ तीर्थेषु
 न्येषु संयतः। एवमादिषु सर्वेषु मेध्या न्येतुस्तत्कर्मणि। स्मृत्यर्थसारे पि। सर्वत्रोदधिस्नानं दर्शकार्यं। देवतासमीपे तीर्थं सरः सरिन्न
 यादिसंगमे च सर्वदा कार्यमिति। विनामंत्रं विना पूर्वक्षरकर्म विना नरेः। कुरायेणापि देवेशि न स्पृष्टव्यो महोदधिः। तथा। न काल
 नियमः सेतो समुद्रस्नानकर्मणि। तद्विधिश्च तत्रैव। पिप्पलादा समुत्पन्ने रुस्यलोकभयंकरे। पाषाणं ते मया दत्तमाहारार्थं प्रक
 ल्पयतामिति पाषाणं प्रक्षिप्य। विश्वान् च घृतान् च विश्वयाने विशांपते। सान्निध्ये कुरुदेवेश सागरलवणां भसि। नमस्तु विश्वगुप्त
 य नमो विष्णो अपांपते। नमोजलधिरूपाय नदीनां पतये नमः। समस्तजगदाधारशंखचक्रगदाधर। देवदेहि ममानुसो तव तीर्थ
 निषेवणे। त्रितत्वात्मकमीशानं नमो विष्णुमुमापति। सान्निध्ये कुरुदेवेश सागरलवणां भसि। अग्निश्च यो निरखिला च देहो
 रतो धावि लुरमुतस्य नाभिः। एतज्जपन्त्या उवसत्य वाक्यं ततो वगाहेतपति नदीनां। इति भारतोक्तं मंत्रान्यतिला विधिवत्स्नात्वा।
 सर्वरत्नो भवान् श्रीमा सर्वरत्नाकरो यतः। सर्वरत्नप्रधानस्त्वं गृहाणाणां ध्यं महोदधे इत्यर्घ्यं दत्त्वा तर्पयेत्। प्राच्यां दिशि च सूर्या वंद
 क्षिणे नीलमेव च। तथा मैदं प्रतीच्यां च औदीच्यां द्विविदं तथा। मध्ये लक्ष्मणरामौ च सीतां चैवांगदं तथा। विभीषणं हनूमतं स्ना
 त्वा स्मृत्वा ततर्पयेत्। यथा कृतृध्वी चंद्रोदये स्कांदे। पिप्पलादं विकपबं च कृतांतं जीवकेश्वरं। वसिष्ठं वामदेवं च पराशरमुमाप
 तिं। वाल्मीकिं नारदं च बालखिल्यांस्तथैव च। नलं नीलंगवाक्षं च गव्यं गंधमादनं। जांबवंतं हनूमतं सूर्या वं चांगदं तथा। मैदं च
 विविदं चैव ऋषभं शरभं तथा। रामं च लक्ष्मणं चैव सीतां चैव यशस्विनीं। एतां स्तुतर्पयेद्दिहान्जलमध्ये विशेषतः। आब्रह्मस्तं

श्रीमहागणपतये नमः। श्रीविजयादुर्गायै नमः। अथ संवत्सरप्रतिपदमारभ्य तिथि कृत्ये च कृष्णादिं ब्रतेशु कृद्दि
मेव च। विवाहादो वसेरादि मासं कृत्य विनिर्दिशेदिति ब्राह्मणाय शौनु सत्या तिथि निर्णयस्तत्कृत्यं च निरूप्यते। तत्र
मीनसंक्रांतो पश्चात्पौर्णमासी उशघटिकाः पुष्यकालः। रात्रौ तु निशीथाया कपरतश्च संक्रमे पूर्वोत्तरदिनार्धे पुष्ये निशीथे तु दि
नद्वयं पुष्यमिति सामान्य निर्णयादवसेयं। **अथ तिथि निर्णयः।** तत्र चैत्र शुक्ल प्रतिपदिवत्सरारंभः। तत्रोदयि
नीयाद्या। चैत्रे मासि जगद्गुप्ता ससर्ज प्रथमे हनि। शुक्लपक्षे समग्रं तु तदा सूर्योदये सतीति हेमाद्रौ ब्राह्मणे क्तेः। दिनद्वयं तद्या सावय्या
सोवा पूर्वैव। तदुक्तं ज्योतिर्विद्वंधे। चैत्रसितप्रतिपदियो वारो केदये सवर्षशः। उदयद्वितये पूर्वो नोदययुगले पि पूर्वः स्यात्। तस्मा
चैत्रसितादेरुदयाद्गानोः प्रवृत्तिरब्दादेरिति। चैत्रमासस्य या शुक्ला प्रथमा प्रतिपद्वेत्। तद्विब्रज्मणः कृत्वा सा पवासास्तु प्रजनं
संवत्सरमवाप्नोति सोरव्यानि भगुनं दनेति हेमाद्रौ विष्णुधर्मोक्तेः। वत्सरादो वसंतादो बलिराज्ये तथैव च। पूर्वविदे व कर्त्तव्या प्रतिपत्स
वेदबुधैरिति वृद्धवसिष्ठोक्तेः। **यदा तु चैत्रमलमासो भवति तदा देव कार्यस्य तत्र निषिद्धत्वा कुडमासि संवत्सरारंभः कार्य इति**
केचिदाहुः। निष्कर्षस्तु। शुद्ध कृत्वा मलमासस्य संतर्भवति चोत्तरइत्यादिवचनादग्रिमवर्षातः पातामलमासमारभ्यैव वर्षप्रवृत्तेः शुक्ला
स्तादा विवमलमासे एव कार्य इति वयं प्रतीमः। ननु शुक्लास्तादो चैत्रशुक्ल प्रतिपदंतरस्या संभवात्तत्र न्येवा नुष्ठानं। मज्जमासे तु शु
द्ध प्रतिपदंतरस्य संभवाद्बुद्धे एव वत्सरारंभो युक्त इति चेत्। आतोसि नहि प्रतिपदंतरसत्वं प्रयोजकं। हिः करणापत्तेर्वर्षद्वयापत्तेश्च।

अपि तु वत्सरारंभः। स तु मलमासे पीत्युक्तं प्राक्। नहि शुक्लादिर्मलमासः पूर्ववर्षे तर्भवतीति ब्रह्मणारपि सुवचं। **अत्र तैलाभ्यंगो निषिद्धः।**
वत्सरादो वसंतादो बलिराज्ये तथैव च। तैलाभ्यंगमकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते इति वृद्धवसिष्ठोक्तेः। **अस्यामेव नवरात्रारंभः।** त
दुक्तं माकंडेयपुराणे। शरत्काले महापूजा क्रियते या च वार्षिकी तितत्र पर्युते व्याख्या। अमायुक्तान कर्त्तव्या प्रतिपत्तु उकार्चने।
मुहूर्तमात्रा कर्त्तव्या द्वितीयादिगुणान् चितेति देवीपुराणात्। तिस्रो ह्येताः पराः प्रोक्ता स्तिथयः कुरुनदन। कार्तिकाश्वयुजो मासौ चैत्रे मा
सि वभारतेति हेमाद्रौ ब्राह्मणे क्तेः। पराः पर्युताः। **अत्र विशेषः।** पारणानिर्णयश्च शारदनवरात्रे वक्ष्यते। **अत्र प्रपादानमुक्तमपराके**
भविष्ये। अतीते फाल्गुने मासे प्राप्ते चैत्रमहोत्सवे। पुण्ये द्विविधे कथिते प्रपादनं समाप्ते दित्युपक्रम्य ततश्चोत्सर्जयेद्दिहामंत्रेणानेन
मानवः। प्रपेयं सर्वसामान्याद्भूतेभ्यः प्रतिपादिता। अस्याः प्रदानासितरस्तुप्यंतु हि पितामहाः। अनिवार्यं ततो देयं जलं मासचतु
ष्टयमिति। तथा। प्रपादा तु मशक्तेन विशेषाद्दर्शनीयं। प्रसहं धर्मघटो वस्त्रसर्वेष्टिताननः। ब्राह्मणस्य गृहे देयः शीतामलजलः
शुशुभिः। तत्र मंत्रः। एष धर्मघटो दत्तो ब्रह्मविष्णुशिवात्मकः। अस्य प्रदानात्स कला मम संतु मनोरथाः। अनेन विधिना यस्तु धर्मकु
संप्रयकृति। प्रपादानफलं सोपि प्राप्नोतीह न संशय इति। **चैत्रशुक्ल तृतीयायां गौरीमीश्वरयुतां संपूज्य दत्तोत्सवं कुर्यात्। तदुक्तं नि**
र्णयामृतदेवीपुराणे। तृतीयायां यजेद्देवी शंकरेण समन्विता। कुंकुमायुक्तं कर्पूरमणिकस्तु गंधकैः। स्त्रगंधधूपदीपैश्च दमनेन विशि
षतः। आदोलयेत्ततो वत्साशिवो मातुष्ये संदीप्तः। **अत्र चतुर्थः।** युता ग्राह्या। मुहूर्तमात्रं स्वपिदिने गौरीव्रतं पूरे इति माधवोक्तेः। अत्रैव
सौभाग्यशनेयत्रतमुक्तमास्य। वसंतमासमासाद्य तृतीयायां जनप्रिया। सौभाग्याय सदा स्त्रीभिः कार्यं पुत्रस्तु वंशभिरिति। अ

त्रापिपरयुतेव। इयं च मन्वादिरेपि। अत्रैव प्रसंगात्सर्वमन्वादिनिर्णयउच्यते। ताश्चेत्तादीपिकायां। तिथ्यग्नीनतिथिस्तिथ्यग्ने
 कृष्णेभोनलोअहः। तिथ्यर्केन शिवोभोमातिथिर्मन्वाद्योमधोरिति। तिथिः पूर्णिमा। अग्निस्तृतीया। नेतिवेशारखेनास्ति। त्वर्थः। आशाद
 शमी। कृष्णेभः कृष्णाशमी। अनलस्तृतीया। अहो नमो वो अर्कोद्वादशी। शिवएकादशी। अश्वः सप्तमी। मधोश्चेत्तादास्पतामन्वाद्यइत्यर्थः।
 अत्रमूलवचनानिहमाश्चादेक्यानि। एताश्चमन्वाद्योहेमाद्रिमतेषु कृष्णपक्षस्थाः पोवाहिकाः। कृष्णपक्षस्था अपराहिकाः। कात्यायनाः। पूर्वी
 कृतुसदाश्राद्धाः शुक्लामनुयुगादयः। देवेकर्मणिर्पपत्रेचकृष्णेचैवापराहिका इति गारुडवचनात्। अथोमन्वादियुगादिकर्मतिथयः पू
 र्वाहिकाः स्युः सिते विज्ञेया अपराहिकाः कास्तु बडुले इति दीपिकोक्तेः। कालादर्शेत्पराहव्यापित्वं मन्वादिषुक्तं। तस्य युक्तमित्यु
 गादिनिर्णयेवक्ष्यामः। अत्र च श्राद्धमुक्तं मात्स्ये। कृतं श्राद्धं विधानेन मन्वादिषु युगादिषु। ह्यन्यनानि द्विसास संपितृणां तद्विदं
 वेदिति। मन्वादिश्राद्धं मलमाससति मासद्वयेपि कार्यं। मन्वादि कर्तैर्धिकं च कुर्यान्मासद्वयेपि चेति स्मृतिचंद्रिकोक्तेः। अत्र न पिउर
 हितं श्राद्धं कुर्यात्। तदुक्तं कालादर्शे। विषुवायन संक्रांति मन्वादिषु युगादिषु। विहाय पिउं निर्वापं सर्वं श्राद्धं समाचरेत्। इति। मन्वादिश्रा
 द्धं च नित्यं। अकरणे प्रायश्चित्तदर्शनात्। तदुक्तं मृग्विधाने। तं भुवः प्रातिमंत्रं च शतवारं जले जपेत्। मन्वाद्यो यदान्मूनाः कुरुते नैव चा
 पिय इति। एवेयत्र प्रायश्चित्तवीर्यादिदर्शनं तानि पञ्चवति श्राद्धानि नित्यानि। तानि तु। अमायुगमनुक्रांति धृतिपात महालयाः।
 अन्यष्टक्यं च पूर्वद्युः पञ्चवत्यः प्रकीर्तिता इत्युक्तानि। चकारादष्टकाग्रहणं। चैत्रशुक्लतृतीये वसत्यजयंती। अत्रैव प्रसंगा
 द्दशावतारजयंत्यो निर्णयंते। तत्र पुराणसमुच्चयो मत्स्यो भूतभुग्दिने मधुसिते कूर्मो विधोमाधवे वाराहो गिरिजास्तनेन

निभेश्वभे। दंडानामष्टके जातो हरिर्जारा हरूपधका नरसिंहश्चतुर्दश्यां वैशारवेऽपक्षके। अष्टाविंशतिनाडीनां स्वातीये पेशे नोबभौ। ए
ताश्च तत्तदुपासकानां नित्याः। अन्येषां तु काम्याः। जे न्माष्टम्यां दोतु विशेषं वक्ष्यामः। चैत्रशुक्लपंचमी कल्यादि। तदुक्तं हेमाद्रौ मातृये। अ
लणोयादिनस्यादिः कल्यादिः सा प्रकीर्तिता। वैशारवस्य तृतीयाया कल्याया फाल्गुनस्य च। पंचमी चैत्रमासस्य तथैवां त्या तथा परा। शु
क्लात्रयोदशी माघे कार्तिकस्य तु सप्तमी। नवमी मार्गशीर्षस्य सप्तैताः संस्मराम्यहं। कल्पानामादयो ह्येतादृत्तस्याश्च यकारकाः। अत्र स
र्वीपि निर्णयो मन्वादि वक्ष्यः। हेमाद्रौ ब्राह्म। शुक्लायामथमं पंचम्यां चैत्रमासि शुभानना। श्री ब्रह्मलोकान्मातुष्यं संप्राप्ता केशवा इत्या
तत्तत्ता पूजयेत्तत्र यस्तं लक्ष्मीर्न मुंचति। चैत्रशुक्लाष्टम्यां भवान्या उत्पत्तिः। तत्र नवमी युता ग्राह्या। अष्टमी नवमी युक्ता नवमी च।
ष्टमी युतेति ब्रह्मेवेव त्तात। अत्र भवानीया नोक्ता काशी रवंते। भवानी यस्तु पश्येत् शुक्लाष्टम्यां मधोनरः। न जातु शोकं लभते सदानंद
मयो भवेदिति। अत्रैवाशोककलिका प्राशनमुक्तं हेमाद्रौ लेंगे। अशोककलिकाश्चाष्टौ ये पिबंति पुनर्वसौ। चैत्रमासि सितारुम्यां न ते
शोकमवाप्नुयुः। प्राशनमंत्रस्तु। त्वामशोकवराप्तीं मधुमाससमुद्रवं। विवामिशोकसंतप्तो मामशोकं सदा कुर्विति। अत्र विशेषः पृथ्वी चै
द्रादये विष्णुः। पुनर्वसु बुधो पतचैत्रमासि सितारुम्यां। प्रातस्तु विधिवत्स्नात्वा वाजपेयफलं लभेदिति। तिथितत्वे कालिकापुराणे। चैत्र
मासि सितारुम्यां यानरो नियतद्रियः स्नायाल्लोहियतो येषु सयाति ब्रह्मणः पदं। चैत्रं तु सकलमासं शुचिः प्रयतमानसः। लोहियतो
येयः स्नात्वा स्वेकैव त्वमवाप्नुयात्। मंत्रस्तु। ब्रह्मपुत्रमहाभाग शंतनोः कुलसंभव। अमोघागर्भसंभूत पापलोहिण्य मेहर। चैत्रशु
क्लनवमी रामनवमी। तदुक्तं मगस्त्यसंहितायां। चैत्रे नवम्यां प्राक्पक्षे दिवा पुण्ये पुनर्वसौ। उदये गुरुगौरांश्चोः स्वास्त्रसे ग्रहपंचके।

मेवेषूषणिसंप्राप्ते लगेन कर्कटकादये। आविरसी त्स कल्याणेशल्यायां पूरः पुमान्। तस्मिन्दिने तु कर्तव्यमुपवासव्रतं सदा। तत्र जागरणं कुर्याद्दु
ताथ पराभुवीति। इयं च मध्याह्न्यागिनी आस्था। चैत्रे शुद्धे तु नवमी पुनर्वसु युतायदि। सेवमध्याह्न्येन महापुण्यतमा भवेदिति तत्रैवोक्तः।
तथा। चैत्रे मासिन वम्यां तु जातारामः स्वयं हरिः। पुनर्वसुक्षसंयुक्ता सा तिथिः सर्वकामदा। श्रीरामनवमी प्रोक्ता कौटिल्यग्रहाधिका।
तथा। केवलापि सदा पोष्या नवमी शब्दसंग्रहात्। तस्मात्सर्वात्मना सर्वकार्येन नवमी व्रता। पूर्वद्युरेव मध्याह्न्येनैव कर्मकालव्याप्तेः सेव
ग्राह्या। दिनद्वये मध्याह्न्याप्येतदभावे वा पूर्वादिने पुनर्वसुक्षयुक्ता मपित्यक्ता परैव कार्या। तदुक्तं माधवीयेऽगस्तिसंहितायां। नवमी
वाष्टमी विडात्या ज्या विष्णु परायेणः। उपोषणं नवम्यां च दशम्यां चैव पारणामिती। अष्टमी विडा स कक्षापिनो पोष्येति माधवः। रामार्चनचंद्रि
कायामपि। विडेव च दशयुक्ता व्रतं तत्र कथं भवेत्। विडानिषेधश्च वगान्नवमी चेति वाक्यतः। वेष्टवानां विशेषात्तु तत्र विष्णु परैरपि। दश
म्यादिषु च विडे विडा त्या ज्येव वेष्टवे। तदन्येषां च सर्वेषां व्रतं तत्रैव निश्चितमिति। अत्र दशम्यादिषु च विडे विडे दिति तदन्येषां मिति च वदन्य
दा प्रातस्त्रिमुहूर्तानवमी दशमी च क्षयवशात्प्रागेव समाप्यते तदा स्मात्तानां तत्रैवैकादशी निमित्तोपवासान्नवमी व्रतांगपारणालोपः स्या
त्। अतोऽष्टमी विडेव स्मार्त्तः कार्या। वेष्टवानां त्वरुणोदयविडे कादश्याहेयत्वा न पारणालोपप्रसंग इति द्वितीये वतेः कार्येति सूचयति।
दशमी च दशम्यां चैव। अष्टमी विडाया एव मध्याह्न्यापिते क्षये च वेष्टवेरपि विडे वा पोष्येत्यर्थः सिद्धः। इत्थं व्रतसंयोगपृथक् सन्यायेन काम्यनित्यं च त
दुक्तं हेमाद्रौ वगस्तिसंहितायां। उपोषणं जागरणं पितृनुद्दिश्य तर्पणं। तस्मिन्दिने तु कर्तव्यं ब्रह्मप्राप्तिमभीष्टभिरिति। सर्वेषां मप्ययं धर्मो मुक्ति
मुत्पेक्षसाधनः। अशुचिर्वापि पापिष्ठः कृत्वेदं व्रतमुत्तमं। पूज्यः स्वात्सर्वभूतानां यथारामस्तथैव सः। यस्तु रामनवम्यां तु दुक्ते मोहादिभू

दधिः कुंभीपाकेषु घोरेषु पञ्चतेनाजसंशयः। तथा अकृत्वा रामनवमी व्रतं सर्वव्रतोत्तमं। व्रतान्यन्यानि कुरुते न तेषां फलभाग्यमेवेत। प्रा
प्तश्रीरामनवमी दिने मयि विमुक्तधीः। उपोषणं कुरुते कुंभीपाकेषु पञ्चते। अत्र केचित्तदुपासकानामेवैदं व्रतं नित्यं। न त्वन्येषामिच्छा दुः।
अन्ये तु अकरणे दोषश्रवणात् तस्मात्सर्वोत्तमासर्वैः कार्यं नवमी व्रतमिति पूर्वोक्तवचनाच्च जन्माष्टम्यादिवदिदमपि सर्वेषां
नित्यं। अन्यथा जन्माष्टम्यादावपि तदुपासकानामेव नित्यतां वक्तुः को वारयितेत्याहुः। अत्र विशेषो हेमाद्रवगस्त्यसहितायां। आ
चार्यैर्वैवसंपूज्यवृणुयात्पार्थिवे निशि। श्रीरामप्रतिमादानं करिष्ये हं हि जौत्तमाभक्त्या। चार्यो भवतीति श्रीरामो सितमेव च। तथा।
स्वर्गहोत्रे देशेदानस्योज्ज्वलमंडपं। शंखचक्रहनुमद्भिः प्राग्द्वारे समलंकृतं गुरुमक्राईः। बाणे श्वदक्षिणे समलंकृतं। गदारवद्वारां
देश्वेव पश्चिमे सुविपश्चितं। पद्मस्वस्तिकनीलैश्च कोवैरसमलंकृतं। मध्ये हस्तचतुष्पादं वेदिकायुक्तमायतं। ततः सकल्पयेद्देवेश
ममेव स्मरन्मुने। अस्यां रामनवम्यां च रामाराधानतत्परः। उपोष्याष्टम्यामेषु पूजयित्वा यथाविधि। इमां स्वर्णमयीं रामप्रतिमां च प्र
यत्नतः। श्रीरामप्रीतयेदास्ये रामभक्त्या धीमते। प्रीतो रामो हरत्वाशुपापानि स्वर्गद्वारे निमे। अनेकजन्मसांसिद्ध्या न्यभ्यस्तानिमहांति च। तत्
स्वर्णमयीं रामप्रतिमां पलमात्रतः। निर्मितां हि भुजां दिव्यां वामां कश्चित् जानकीं। विभ्रती दक्षिणकरे शानमुद्रां महामुने। वामेनाधः करे
पासादेवीं मालिङ्ग्य संस्थितां। सिंहासने राजते प्रपल्लव्य विनिर्मिता। तथा। अशक्तो यमहाभागस्तद्वित्तानुसारतः। पलेनार्धतदर्धार्धतद
र्धार्धेन वामुने। सोवर्णराजतं वापि कारयेद्रघुनंदनं। पार्श्वे मरुतशत्रुघ्नौ धृतकृत्तकं रावुभौ। चापद्वयसमायुक्तं लक्ष्मणं चापि कारयेत्। दक्षि
णांतं गेदशरथं पुत्रावेक्षणतत्परं। मातुरं कृतं राममीदृणीलसमप्रभं। पंचामृतस्नानपूर्वसंपूज्यविधिवत्ततः। कौशल्यामंत्रस्तु राम

श्रीरामः
४

भसि यद्भूते सिते माधवे सिंहे भाद्रपदे सिति हरिते थो श्रीवामनो माधवे रामो गोरिति थावतः परममद्रामो नवम्यां मधोः। कल्लो सुम्यां
नभसि सितपरे च। श्विने मद्राम्यां बुद्धः कल्की नभसि समभ्रकुक्ष्योक्रमेण। अद्राम मध्यवामनो रामरामो मत्स्यः कोऽश्वपराकृतिविभा
गः। कूर्मः सिंहे बोद्धकल्की च सायं कल्को राजो कालसाम्ये च पूर्वति। केचित्तु स्फुरान्श्लोकान्पठन्ति। यथा। चैत्रे तु शुक्लपंचम्यां भग
वान्मीनरूपधृक्। ज्येष्ठे तु शुक्लद्वादश्यां कूर्मरूपधरो हरिः। चैत्रे कल्कनवम्यां तु हरिर्वीराहरूपधृक्। नारसिंहश्चतुर्दश्यां वेशारवश्च
कृष्णक्षकः। मासि भाद्रपदे शुक्लद्वादश्यां वामनो हरिः। राधेशुक्लतृतीयायां रामो भार्गवरूपधृक्। चैत्रे शुक्लनवम्यां तु रामो दशरथ
मजः। नभस्ये तु द्वितीयायां बलभद्रो भवद्वरिः। श्रावणे बद्रुक्लेष्टम्यां कल्को भूल्लो कल्को रक्षकः। ज्येष्ठे शुक्लद्वितीयायां बोद्धः कल्की
भविष्यतीति। कोकणास्तु वाराहपुराणस्थलेन वाक्यानि पठन्ति। आषाढशुक्लपक्षे तु एकादश्यां महातिथौ। जयंती म
त्स्यनाम्नीति तस्यां कार्यमुपोषणं। नभो मासि तृतीयायां हरिः कमठरूपधृक्। नभस्य शुक्लपंचम्यां वाराहस्य जयंती। वेशा
वतु चतुर्दश्यां नृसिंहः समपद्यत। वेशारवश्च शुक्लपक्षे तु तृतीयायां भृगुदहः। मासि भाद्रपदे शुक्लैकादश्यां वामनो हरिः। चैत्रे न
वम्यां रामो भूकौशल्यायां परपुमान्। श्रावणे बद्रुक्लेष्टम्यां वासुदेवो जनार्दनः। पौषशुक्लतुलसीसम्यां कुर्याद्दोऽस्य पूजनं।
माघशुक्लतृतीयायां कल्किः पूजनं हरेः। प्रातः प्रातस्तमध्याह्ने सायंसायंतथानिशि। मध्याह्ने मध्यरात्रे च सायं प्रातरुक्ता
दिति। तदत्र समूलत्वे निपाये सति कल्पभेदेन व्यवस्था इष्टव्या। चैत्रशुक्लप्रतिपदि चंद्रवारं धृत्वा। मत्स्यो बभूवदंशनो द्वादशा
नां तु मध्यके। ज्येष्ठे शुक्लतृतीयायां धातुर्ऋक्षे बुधो देवो। चतुर्णां हंडकानां हि कूर्मरूपधरो हरिः। माघशुक्लतुलसीसम्यां रवौ वशि

५५
 शुक्लद्वादश्यां दमनोत्सवः। द्वादश्यां चैत्रमासस्य शुक्लायां दमनोत्सवः बोधायनादिभिः प्रोक्तः कर्तव्यः प्रतिवत्सर इति रामानुजन चंद्रिकोक्तः।
 ऊर्जं त्रतं मधोदोलाश्रावणे तं तु पूजनं। चैत्रे च दमनारोपमकुर्वाणो ब्रजलप्यध इति तत्रैव पाश्र्ववचनाच्च। शिवभक्तादिभिस्तु चतुर्दश्यादे-
 कार्यं। तत्र स्यात्स्वीयतिथिषु बह्यादेर्दमनार्पणमिति तत्रैवोक्तः। तिथयस्तु। वङ्गिर्विरिंचो गिरिजागणेशः कृष्णविशारवो दिनक-
 र्महेशः। दुर्गांतको विश्वहरिः स्मरश्च शर्वः शशीवेति तिथीषु पूज्या इत्युक्ताः। अथागमोक्तदीक्षावतो दमनारोपणविधिः रामानुजन-
 चंद्रिकोक्तः। तत्रैकादश्यां क्रियालोपविधातार्थं यत्तया विहितं प्रभो। नमो विघ्नोभवेदत्र कुरुनाथ दयां मयि। सर्वथा सर्वदा विघ्नोभ-
 मत्वं परमागतिः। उपवासेन त्वां देवतोषयामि जगत्पते। कामक्रोदादयो ये ते न मे स्पृशन्त धातकाः। अद्य प्रभृति देवेश यावद्देशे विक-
 दिनं। तावद्दक्षात्तया कार्यं सर्वस्यास्य जगत्पते। इति देवं संप्रार्थ्य दमनमादाय पंचगव्येन प्रोक्ष्य वारिणा प्रक्षाल्या शोकमूले देवताये वा।
 अशोकान्नमस्तुभ्यं कामस्त्री शोकनाशन। शोकहर्ति हर मे नित्यमानंदं जनयस्व मे इत्यशोकं। तद्यादिकालपर्यंतः कालरूपो महाबलः।
 कलते चैव यः सर्वतस्मै कालात्मने नम इति कालं। वसंतो य नमस्तुभ्यं वृक्षगुल्मलताश्रय। सरसं मुखं संवासकामरूपं नमोः स्तुते इति वसं-
 तं। कामभस्मसमुद्भूतं रतिबाष्पपरिहृतं। ऋषिगंधर्वदिवादिविमोहकं नमोः स्तुते इति दमनं। वसंतं पूज्य। नमोः स्तुते च बाणाहजगदाहू-
 दकारिणे। मन्मथाय जगन्नेत्रे रतिप्रीतिप्रियाय ते इति दमनमुधाय ॐ कामाय नम इति संपूज्य निशायां देवाये पंचवर्णेश्वरं देवेन वाऽष्ट-
 लंकृतं बहिश्चतुरस्रं तद्वहिर्वर्तुलं त्रयं तद्वहिरक्तचतुरस्रं च कृत्वा तत्र कुंभं संस्थाप्य परिदमनं पूजयित्वा पूजार्थं देवदेवस्य विष्णोर्लक्ष्मी-
 पतेः प्रभोः। दमनत्वमिहागच्छ सा नित्यं कुरुते नमः। ॐ ह्रीं कामदेवाय नमः ॐ ह्रीं रत्ये नम इत्यावाह्यदिक्षु पूर्वादितः स्मरं शरीराय नमः। अ-

नंगाय० मन्मथाय० कामाय० ह्रीं वसंत सरवाय० स्मराय० इक्षुचापाय० पुष्पास्त्राय नम इति पूजयित्वा। ॐ तत्स रूपाय विद्महे कामदेवा-
 यधीमहि। तन्नो नगः प्रचोदयादित्यष्टोत्तरशतं संमंत्र्य पूजयित्वा ॐ ह्रीं नम इति पुष्पांजलिं दत्त्वा। नमोः स्तुते पुष्पबाणाय जगदाहू-
 दि कारिणे। मन्मथाय जगन्नेत्रे रतिप्रीतिप्रियाय ते इति नत्वा। आभंजितो ह्यसि देवेश पुराणपुरुषोत्तम। प्रातस्त्वां पूजयिष्यामि सान्निध्यं कुरु
 केशवा। क्षीरोदधि महानागराभ्यां वा स्थितविग्रह। प्रातस्त्वां पूजयिष्यामि सान्निध्यो भवते नमः। निवेद्याम्यहंतुभ्यं प्रोतदमनं कंठुमे। सर्वथा सर्व-
 दा विघ्नो नमस्ते स्तु प्रसीद मे। इति देवं संप्रार्थ्य पुष्पांजलिं दत्त्वा अस्त्रेण चक्रमंत्रेण वारक्षां कुर्यात्। ततः प्रातर्नित्यं पूजां कृत्वा पुनर्देवं संपूज्य
 हवीं गंधाक्षतयुतं दमनमादाय मंत्रं पठित्वा। देवं देवजगन्नाथं वा क्वितार्थं प्रदाय क। हृदि स्थान् पूजयेत्। कामान्मम कामेश्वरी प्रिया। इदं दमनं देवगु-
 हाणामहं नुग्रहात्। इमांसां वत्सरी पूजां भगवन्परिपूरय। इति मंत्रांते पुनर्मूलमंत्रेण दत्त्वा समर्पयेत्। ततो गदेवताभ्यः स्वस्वमंत्रेण दत्त्वा प्रा-
 र्थयेत्। मणिविदुममालाभिर्मंदारकुसुमादिभिः। इयं सा वत्सरी पूजा तवास्त्वे गुरु उध्वज। वनमालो यथा विष्णोः कोः स्तुते सततं हृदि। तद्
 दमनं कीमालां पूजां न्वहदये वह। जानता जानता वापि न कृतं यत्तवा न्वनं। तत्सर्वं पूर्णतां यातु त्वस्य सा दादमापते। जितं ते पुं उरी काक्षन-
 मस्ते विश्वभावन। नमस्ते स्तु हृषीकेश महापुरुष पूर्वज। मंत्रहीनमिति च संप्रार्थ्य पंचोपचारैः पुनः संपूज्य नौराज्यं पारयेदिति। दीक्षार-
 हितानां तु नान्यैव समर्पणं। अत्र च द्वादशी मंत्रं त्रीकृत्य पारणा होत्राद्यं। पारणाहेन लभ्येत द्वादशी घटिकापि चेत्। तदा त्रयोदशी यावत्
 पवित्रं दमनार्पणं इति तत्रैवोक्तः। गोणापिकाल उक्तस्तत्रैव। हरो न दमनारोपः स्यान्मधोविघ्नतो यदिवेशारवश्रावणो वापि तत्तिथौ स्या-
 तदर्पणं श्रावणावधि शुक्लांस्ते कर्तव्यमिति नारदः इति पाठांतरं। इदं च मूलमासेन कार्यं। उपाकर्मात्सर्जनं च पवित्रं दमनार्पणमिति का-
 लादर्शमलमासवर्ज्येषु परिगणनात्। उपाकर्मात्सर्वं च कर्तव्यं पूर्वोत्सवं तथा। उत्तरे नियतं कुर्यात्पूर्वं तन्निष्फलं भवेदिति माधवी

ये प्रजापतिवचनाः शुक्रास्तादौ तु कार्यमेव पूर्वोक्तवचनात् उपाकर्मात्सर्जनं पवित्रमनार्पणं ईशानस्य बलिं विष्णोः शयनं परिवर्तनं कुर्यात्
 शुक्रस्य च शुक्रगुरोर्भोऽप्यपीति विनिश्चय इति ज्योतिर्निबन्धे वृद्धगार्ग्यवचनात् इति दमनारोपः चैत्रशुक्लत्रयोदश्यामनेन व्रतं हेमाद्रौ
 भविष्ये चैत्रोत्सवे सकललोकमनोनिवासिकामं त्रयोदशतिथौ च वसंतयुक्तं पत्न्या सहार्च्यं पुरुषप्रवरो धर्मो भित्तो भाग्यरूपसूतसौ
 रभ्ययुतः सदा स्यात् तत्र सा पूर्वायाद्या त्रयोदशतिथिः पूर्वः सत इति दीपिकोक्तेः चैत्रशुक्लचतुर्दशी पूर्वायाद्या मध्योः आवणमासस्य शु
 क्राया तु चतुर्दशी सारात्रिव्यापिनीयाद्या नान्याः शुक्रा कदाचनेति हेमाद्रौ बोधायनोक्तेः परापूर्वा लुगामिनीति वा पाठः अत्र केचिद्व्या
 धृतमेवार्थं वर्णयन्ति निशि भ्रमंति भूतानि शक्तयः शूल मृद्यतः अतस्तत्र चतुर्दश्यां सत्यां तत्पूजने ष्वेदिति ब्रह्मवेवतीत हेमाद्रिमाध
 वादिकिरवनमप्येवं संप्रदायविदस्त्वोक्तः चतुर्दशी तु कर्तव्या त्रयोदश्या युता विभो इति स्कांदमुत्सर्गः तदपवादश्च तृतीया दशपिष्टी
 शुक्लपक्षे चतुर्दशी पूर्वविज्ञानकर्तव्या कर्तव्या परसंयुतेति नारदीयवचनं तदपवादश्च मध्योः आवणमासस्येति तत्रापवादभावे पुनरु
 त्सर्गस्थितिरिति न्यायेन पूर्वविज्ञेययादौतिसिध्यति ब्रह्मवेवतंतु सामान्यरूपमन्यत्र सावकाशमिति तेन पूर्वदिने मुहूर्तत्रयवेधे पूर्वाऽ
 न्यथोत्तरेति चैत्रपूर्णिमा सामान्या निर्णयात्परेऽत्र विशेषो निर्णयामृतविष्णुस्मृतौ चैत्री चित्रायुतावेत्यान्तस्थां चित्रवस्त्रप्रदा
 नेन सो भाग्यमाप्नोतीति तथा कल्पतरौ ब्राह्मे मंदेवार्कगुरोर्वापि वारेधेतेषु चैत्रिका तत्राश्वमेधजं पुण्यं स्नानप्राज्ञादिभिर्लभेदिति अत्र
 सर्वदेवानां दमनपूजा कृता तत्रैव वायवीये संबत्सरकृता चोया साफल्यारविलासकरा दमने चैत्रो यैत्र्या विशेषेण सदा शिवमिति अ
 तस्वीयतिथ्या समुच्चय इति केचित् स्वीयतिथावकरणेऽत्र दमनपूजनमित्यन्ये दक्षिततदितरविषयत्वेन व्यवस्थेत्परे इयं मन्वादि

श्रीरामः

६

स्य जननी चासिरामरूपमिदं जगत् अतस्त्वां पूजयिष्यामि लोकमातर्नमास्तुते नमो दशरथायेति पूजयेत्पितरंततः अत्र दशावरणपंचा
 वरणादिपूजाऽन्यत्र कुर्यात् अशोककुसुमयुक्तमर्घ्यं दद्याद्द्विवक्षणाः दशाननवधा धाय धर्मसंस्थापनाय च राक्षसानां विनाशाय देव्या
 नां निधनाय परित्रापाय साधूनां जातोरामः स्वयं हरिः गृहाणार्घ्यं मया दत्तं भ्रातृभिः सहितो नद्यपुष्पांजलिं पुनर्देवायामेयामे प्र
 पूजयेत् देववर्जिधिवत्कुसारात्रौ जागरणंततः ततः प्रातः समुत्थाय स्नानसंध्यादिकाः क्रियाः समाप्य विधिवद्ग्रामं पूजयेद्द्विधिवत्पु
 नः ततो होमं वज्रकुवशतमूलमंत्रेण मंत्रवित् पूर्वोक्तपञ्चकुंजे वा स्थंडिले वा समाहितः लोकिकाग्नेर्विधानेन शतमष्टोत्तरततः सा
 ज्येन पायसेनैव स्मरन्नाममनन्यधीः ततो भक्त्या स्तुतं तेष्वप्यनुवाचं पूजयेन्मुने ततोरामं स्मरन् दद्यादेवं मंत्रमुदीरयेत् इमां स्वर्ण
 मयीं राम प्रतिमां समलंकृतं चित्रवस्त्रयुगलं च नारामो हं राघवायते श्रीराम प्रीयतये दास्ये तुष्टो भवतु राघवः इति दत्त्वा विधानेन
 दद्याद्दक्षिणां शुभं ब्रह्महत्यादिपापभ्यो मुच्यते नात्र संशयः इति इयं मलमासेन कार्या सृजतमप्यजसंस्थानोपवासः कृतमि
 वेदिति न कुर्यात् मलमासे तु महादानं व्रतानि चेति माधवीयसंग्रहवचनात् न नुरामनवमी व्रतस्य नित्यत्वादेकादशी वनमलमासेपि क
 र्तव्यता स्यादिति चेत् अत्र ब्रूमः नैकादश्युपवासस्य व्रतत्वेन प्राप्तिः किंतु एकादश्यां न भुंजीत पक्षयोः सप्तयोः रपीत्यादिनिषेधस्य मलमा
 सेपि पाकनीयत्वात् कृष्णकोदश्यां पुत्रवद्धिण इवार्थादुपवासः प्रसज्यते न त्विह तथेति व्रतत्वेन प्राप्तिर्विज्ञेया सा च निषिद्धस्य
 प्रसंगः स्पष्टमासविशेषारण्याविहितं वर्जयेन्मले इति निषेधात् एवं मासम्यावोदावपि बोध्यं इति रामनवमी चैत्रशु
 क्लेकादश्यादौ लोत्सव उक्तो ब्राह्मे चैत्रमासस्य शुक्रायामेकादश्या तु वैष्णवे आतरोलनीयो देवेशः सलक्ष्मीको महोत्सव इति चैत्र

र्थविशेषोपितत्रैवोक्तः। मेषसंक्रमणेभानोर्माधवेमासियत्नतः। महानद्यां नदीतीर्थेन देसरसिनिर्झरे। देवरवाते तथा स्नायाद्यथा प्रा-
 तेजलाजशये। दीर्घिकाकूपवापीषु नियतात्मा हरिस्मरन्निति। संकल्पे च तत्तीर्थेनामग्राह्य। अज्ञाने तु विष्णुतीर्थे मिति वदेत्। य-
 दानुशयतेनाम तस्य तीर्थस्य भो द्विजाः। तत्रैकस्वारण्यं कार्यं विष्णुतीर्थे मिति। तीर्थस्य देवता विष्णुः सर्वत्रापि न संशय-
 इति। तत्रैवोक्ते। तथान्योपि विशेषस्तत्रैव पाप्म। तुलसीकृष्णगौरारण्या तयाभ्यर्च्य मधुद्विषं। विशेषण तु वेशारवेन रोनायरो जो-
 भवेत्। माधवं सकलमासं तुलस्या योर्चयेत्तरः। त्रिसंध्यं मधुहंतारं नास्ति तस्य पुनर्भवः। तथा। प्रातः स्नात्वा विधानेन माधवे माध-
 वप्रियां योश्च मूलमासं चेतो येन बडुना सदा। कुर्यात्प्रदक्षिणं तं तु सर्वदेवमयं ततः। पितृदेवमनुष्यांश्च तर्पयेत्स वरान्वरं। योश्च मधु-
 ये देवमुदकेन समंततः। कुलानामयुतं तेन तारितं स्यान्न संशयः। कुंडयष्टतो गंतुं स्नात्वा पिप्यत्तर्पणं। कृत्वा गोविंदं मधुर्न दुर्गति-
 मवाप्नुयात्। तथा। एकमक्षयं नक्तमया चितमंतं दितः। माधवे मासियः कुर्यात्प्रदक्षिणं तं तु सर्वमीप्सितं। वेशारवे विधिना स्नानं देवनद्या-
 दिके बहिः। हविष्यं ब्रह्मचर्यं च भूशय्या नियमस्थितिः। व्रतं दानं दमो देवि मधुस्तदन पूजनं। अपि जन्म सहस्रोऽप्यपापं दहति दास्यं। मदनरत्ने-
 स्कांदे। **प्रपाकः**। यो वेशारवे देवे देया गलं तिका। उपानद्वा जने कुत्रं सुक्ष्मवासां सिचंदनं। जलपात्राणि दद्यान्ति तथा पुष्पगुहाणि च। पा-
 नकानि च वित्राणि द्वादशारं भाफलानि च। तिथितत्वे। ददाति यो हि मेघो दसक्तु नंबुधरा न्ति तान्। पितृनुद्दिश्य विभेभ्यः सर्वपापैः प्रमुच्य-
 ते। वेशारवे मेघं पूर्णं संप्रो ज्यं वै द्विजजने। ददाति कुरराजं इत्ययाति परमो गतिः। एवं संपूर्णं स्नानाशक्तोऽयं वा स्नायात्। तदुक्तं त-
 त्रैव पाप्म। त्रयोदश्यां च तु दश्यां वेशारव्यां च दिनत्रयं। अपि सम्यग्विधानेन नारी वा पुरुषोपि वा। प्रातः स्नातः स नियमः सर्वपापैः प्रमु-

च्यत इति। यदा तु वेशारवो मलमासो भवति तदा काम्यानां तत्र समाप्तिनिषेधान्मासद्वये स्नानं तन्नियमाश्च कर्तव्याः। मासोपवासचंद्राय-
 णादितु मलमासे एव समापयेत्। तदुक्तं दीपिकायां। नियतत्रिंशद्दिनं स्नानं भूमेमास्थारभ्य समापयेत्तमर्चने मासोपवासव्रतमिति॥
 अत्र दानविशेष उक्तोऽपरा के वामनपुराणे। गंधाश्च मात्स्यानि तथा वेशारवे स्फुरभीणि च। दद्यान्ति द्विजमुखेभ्यो मधुस्तदन तु कुर्ये। एवं स्ना-
 ने कृते तस्याद्यापनं कार्यं। तदुक्तं तत्रैव। मासमेवं बहिः स्नात्वा नद्यादौ विमले जले। एकादश्यां च द्वादश्यां पूर्णमास्यां तथा पिबेत्। उपोष्य नि-
 यतो भूत्वा कुर्यादुद्यापनं बुधः। मंडपं कारयेद्दादौ कलशं तत्र विन्यसेत्। निष्कृण्वान्दर्धेन तदधीधेनं वा पुनः। शक्त्या वा कार्यं देवं सौवर्णं ल-
 क्षणां चितं। लक्ष्मीयुक्तं जगन्नाथं पूजयेद्दासने बुधः। भूषणे श्वंदनेः पुष्पे द्वापने वेद्यं संवेयः। एवं संपूज्य विधिवद्वात्रे जागरणं वरेत्। श्वोभूते कृत-
 मे त्रयोध्रहवेद्यां ग्रहान्यजेत्। होमं कुर्यात्प्रयत्नेन पायसेन विचक्षणः। तिलाज्येन यवे वा पिसर्वे वा पिस्रशक्तितः। अष्टोत्तरसहस्रं वा शतमष्टो-
 त्तरं तु वा। प्रतद्विष्णुरनेनैव इदं विष्णुरनेन वा। व्रतसंपूर्तिसिद्धार्थं धेनुमेकां पयस्विनीं। पादुकापानं होतुं गुरवे व्यजनं तथा। शय्यां सोपस्करं।
 दद्याद्दीपिकां दर्पणं तथा। ब्रह्मणो भोजनं त्रिंशत्तेभ्यो दद्याच्च दक्षिणां। कलशं जलसंपूर्णं स्तेभ्यो दद्याच्च वास्तथा। एवं कृते माधवस्य उ-
 द्यापनं विधौ शुभं। फलमाप्नोति सकलं विष्णुसायुज्यमाप्नुयात्। एतावत्संस्तुतं तत्रैवोक्तं। वेशारव्यां विधिना स्नात्वा भोजयेद्ब्राह्मणान् शः। क-
 सरं सर्वपापेभ्यो मुच्यते नात्र संशय इति। कुरमन्नविशेषः। अथाग्नेपाचयेदन्नं तिलमिश्रं तु कारयेत्। तदन्नं कुरं प्रोक्तं। इने तत्रैव देवताः।
 वेशारवश्चतुर्तया अक्षयतृतीया च्यते। सापूर्वा रुव्या र्पणी ग्राह्या। दिनद्वये तद्या सोपरे वा। तदुक्तं निर्णयामृतने नारदीये यो वेशारवे
 पुरुषं क्षुत्तृतीया रोहिणीयुता। दुर्लभा बुधवारं सोमं नापि युता तथा। रोहिणी बुधयुक्ता पि पूर्वविज्ञा विवर्जिता। भक्त्या कृतापि मां धातः

पुण्यं हतिपुरा कृतं गोरी विनायकोपेतारोहिणी बंधसंयुता विनापिरोहिणी योगात्पुण्यकोटिप्रदासेति। इयं युगादिरपि सा चोक्तारत्न
मालायां माघे पंचदशी कृष्णानभस्य चतुर्थोदशी। तृतीयामाध्वेशुक्लानवम्यूर्जयुगादय इति। यत्तु गे० ३॥ माघस्थ पूर्णिमायां तु चारकलि
युगं स्मृतमिति ब्राह्मणे०। वेशारवमासस्य चयातृतीयानवम्यसौ कार्तिक शुक्ल पक्षे। नभस्य मासस्य तमिस्त्रपक्षे त्रयोदशी पंचदशी च माघ
इति विष्णुपुराणे चकारेण तमिस्त्रपक्षानुषंगे पि पूर्वा नुरोधात् पूर्णमास्ये वहेया। द्वे शुक्ले इत्यादिकं तु निर्मूलमित्याहुः। तन्न। दर्श तु माघमास
स्य प्रवृत्तं द्वापरं युगमिति भविष्यविरोधात्। एतेन ब्राह्मणानुसारात् पूर्णिमायामेव युगादिश्राद्धं वदन् शुक्लपाणि परास्तः। तेन कल्पभेदाच्च
स्थितितत्त्वं। एतेन कार्तिकेन वमी शुक्लमाघमास च पूर्णिमेति बृहन्नारदीयं व्याख्यातं। निर्मूलत्वात् किं नारदीयाज्ञानकृता। अत्र श्राद्धमुक्तं मा
त्रेया। कृतं श्राद्धं विधानेन मन्वादिषु युगादिषु। ह्यन्यनानि द्विसाहस्रं पितृणां तृप्तिर्भवति। भारतेपि। मन्वाद्या युगाद्याश्च तिथयस्तासु
मानवः। स्नात्वा दुत्वा च दत्त्वा च जह्वानत फलं लभति। श्राद्धे पि पूर्वा ह्यपि नीत्याद्या। पूर्वा हेतु सदा ग्राह्याः शुक्लानवयुगादयः। द्वे कर्म
णि पि त्र्येव कृष्ण चैव पराहिका इति पाद्मोक्तेः। द्वे शुक्ले द्वे तथा कृष्ण युगादीकवयो विदुः। शुक्ले पूर्वा हिके ग्राह्ये कृष्णे चैव पराहिके इति
हमाद्रो नारदीयवचनात्। दीपिकापि। अधो मन्वादि युगादिकर्म तिथयः पूर्वाहिकाः स्युः सिते विज्ञेया अपराहिकाश्च बहुल इति। स्मृत्सर्ध
सारेपि। युगादि मन्वादिश्राद्धेषु शुक्ले उदयव्यापिनी तिथिर्ग्राह्या कृष्ण पक्षेऽपराह्यापिनीति। दिवा दासीये गोभिलः। वेशारवस्य तृती
यायः पूर्वा विद्धां करोति वै। हव्यं देवान गृह्णाति कव्यं च पितरस्तथेति। जातवेंदार्णवे चैव। तेनैव पूर्वा ह्यपि नीति। दिनद्वये तत्तैपरे वेति धर्मत
त्वादिदा हेमाद्र्यादयः। अनंत भट्टस्तु। सर्वे धृतिर्व्यतीपातो युगमन्वादयस्तथा। संमुखोऽपवासे स्युर्दानादावन्तिमाः स्मृता इत्याह। दानादा

श्रीरामः

८

पि। सान्व पूर्वमुक्ता। चैत्रकृष्ण त्रयोदश्यां महा वारुणिको संजुको योगो गौडेषु प्रसिद्धः। तदुक्तं बानस्पति कृतौ शूलपाणौ च स्कांदे वारुणेन स
मायुक्ता मधो कृष्ण त्रयोदशी। गंगायां यदि लभ्येत सूर्यग्रहं तेः समा। शनिवार समा युक्ता सामहा वारुणी स्मृता। गंगायां यदि लभ्येत कोटि
संज्ञग्रहे समा। शुभयोग समा युक्ता शतशतभिषायादि। महामहेति विख्याता त्रिकोटिकुलमुदरेत्। तत्रैव ज्योतिषे। चैत्रासिते वारुणाक्षस्य
क्ता त्रयोदशी सूर्यस्तस्य वारे। योगेषु भे सामहती महत्या गंगाजलेऽर्कं ग्रहकोटितुल्येति। त्रिस्तुली सेतो ब्रह्मांडपुराणेपि। वारुणे न समा
युक्ता मधो कृष्ण त्रयोदशी। गंगायां यदि लभ्येत शतसूर्यग्रहेः समति। कल्पतरो ब्राह्मणेपि। मधो कृष्ण त्रयोदश्यां शनौ शतभिषायादि। वारुणीति
समाख्याता शुभे तु महती स्मृता। चैत्रकृष्ण चतुर्दश्यां विशेषः। पृथ्वी चंद्रोदये पुलस्त्यः। चैत्रकृष्ण चतुर्दश्यां मः स्नायाच्छिवसंनिधौ। न प्रेत
त्वमवाप्नोति गंगायां तु विशेषत इति। गौडे स्ते तदेव शुक्ल चतुर्दश्यामित्येवैव वलीयत्वेन पठन्ति। अत्र प्रवर्गाद्या। कृष्ण पक्षत्वात्। इति श्री
रामकृष्ण भट्टसूत्रिनुकमलाकर भट्टकृतं कालनिर्णयसिंधौ चैत्रमासः। मेषसंक्रमे प्रागपरा दशघटिकाः पुण्यकालः। रात्रौ तु प्रातः
र्कः। अत्र धर्मघटादिदानमुक्तं पृथ्वी चंद्रोदये पाद्मे। तीर्थे चानुदिनं स्नानं तिलैश्च पितृ तर्पणं। दानं धर्मघटादीनां मधुसूदन प्रजनः। मा
ध्वे मासिकवर्तमधुसूदन तुष्टिर्ह। अथ वेशारवस्नानं। तत्र पृथ्वी चंद्रोदये विष्णु स्मृति पाद्मयोः। तुलामकरमेवेषु प्रातः स्नानं वि
धीयते। हविष्यं ब्रह्म चर्यं च महापातकनाशनमिति सौरमास उक्तः। अन्यत्पक्षे ह्यमुक्तं तत्रैव पाद्मे। मधुमासस्य शुक्लायामेकादश्या
मुपोषितः पंचदश्यां च भोवीरमेष संक्रमणोत्तुवा। वेशारवस्नानं नियमब्राह्मणानामनुज्ञया। मधुसूदन मभ्यर्च्य कुर्यात्संकल्पपूर्व
कः। तत्र मंत्रः। वेशारवं सकलमासमेष संक्रमणं रवेः प्रातः सनियमः स्नात्ये प्रीयतां मधुसूदनः। मधुहेतुः प्रसादेन ब्राह्मणानामनुग्र
हात् निर्विघ्नमस्तमे पुण्यं वेशारवस्नानमन्वाहं। माध्वे मेषगे भानौ मुरारे मधुसूदन। प्रातः स्नानेन मेनाथ फलदो भवपापहन्ति। ती

सरेतुमन्वादिषु युगादिषु अभिस्वदृष्टिं मंत्रं वज्रपेदशनपातके इति। अपरकेयमः। कृतोपवासाः सलिलं ये युगादिदिनेषु नृदास्यं त्यन्नादिस्वादि
 तं तेषां लोकामहोदया इति। वेशारवमलमाससिते तत्रैव युगादिः कार्या। तथान्वहमाद्रोः कृष्णशृङ्गः। दशहरास्तनोत्कर्षश्चतुर्ध्वपियुगादिषु।
 उपाकर्मादिवात्सर्गे ह्येतादिसं वृषादित इति। एतदृशहरादिकं वृषादिसंक्रमणेपि इष्टं। कन्याचंद्रे वृषपरवावित्यादिना सौरमासोक्तेरित्यर्थः।
 कालादर्शेपि। अब्दोदकुंभमन्वादिमहालययुगादिष्विति मलमासकर्तव्येषु परिगणनाच्च। महालयशब्देन मघात्रयोदशयुग्यत इति माध
 वः स्मृतिचंद्रिकायां तु मासद्वये कर्तव्यमित्युक्तं। योगादिकं मासिकं च श्राद्धं चापरपक्षिकं। मन्वादिकं तैर्धिकं च कुपोमासद्वयेपि चेति। अप
 रपक्षः कृष्णपक्षः। नवमहालयः। तस्य तत्र निषेधात्। मदनरत्नेपि मर्यादः। प्रतिमासं मृताहे च श्राद्धं यत्प्रतिवत्सरां मन्वादे च युगादौ च तन्मा
 स्तस्मभयारपीति। प्रतिसंवत्सरां क्रियमाणं कल्पादिश्राद्धमिति स एव व्याचरव्यो। अत्र श्राद्धकरणे प्रायश्चित्तमुक्तमृग्विधाने। नयक
 द्यावामंत्रं च शतवारं तदा जपेत्। युगादयो यदान्यूनः कुरुते नैव चापिय इति। अत्र समुद्रस्नानं प्रशस्तं। तदुक्तं पृथ्वीचंद्रोदये सौरपुराणे।
 युगादौ तु नरः स्नात्वा विधिवत् वषोदधौ। गोसहस्रे प्रदानस्य कुरुक्षेत्रे कलं हियत्। तत्फलं लभते मर्त्ये भूमिदानस्य च भ्रूवमिति। अयं निर्ण
 यः सर्वयुगादिषु बोद्धव्यः। इति युगादिनिर्णयः। इयमेव परशुरामजयंती। सा प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या। तदुक्तं भार्गवाचार्येण दीपिका
 यां स्नादभाविष्ययाः। वेशारवस्य सिते पक्षे तृतीयायां पुनर्वसौ। निशायाः प्रथमे या मेरामारव्यः सम्यह रितः। स्वोच्चगेः षडुग्रहे र्युक्ते मिथुने रा
 कु संस्थिते। रेणुकायास्तु योगर्भादवतीर्णो हरिः स्वयमिति। दिनद्वये तद्यात्तावंशतः समव्याप्तो च परा। अन्यथा पूर्वैव। तदुक्तं तत्रैव भाविष्ये। शु
 क्रात्तृतीया वेशारवश्चतुर्थो षष्ठादिनद्वये। निशायां पूर्वयामे च दुत्तरान्यत्र पूर्विकेति। वेशारवश्चतुर्लसप्तम्यां गंगोत्पत्तिः। तदुक्तं पृथ्वीचंद्रो

द्वये ग्राहो वेशारवश्चतुर्लसप्तम्यां जङ्गना जङ्गली पुरा। क्रोधात्पीता पुनस्त्यक्ता कर्णरंध्रात्तु दक्षिणात्। तां तत्र पूजयेद्देवीं गंगो गगनमेरव
 लामिति। अत्र शिष्टाचारान्मध्याह्न्यापिनी ग्राह्या। दिनद्वये तद्यात्ताव व्याप्ता वेकदेशव्याप्तो वा पूर्वा। युग्मे वा व्यात्। वेशारवश्च
 कृद्वा दश्यां योगविशेषो हेमाद्रौ ज्योतिःशास्त्रे। पंचाननस्यो गुरुभूमिपुत्रो मेघरविः स्याद्यदि शुक्लपक्षे। पाशाभिधाना कस्मेण यु
 क्ता तिथिर्व्यतीपात इतीह योगः। अस्मिंस्तु गोभूमिहिरण्यवस्त्रदानेन सर्वपरिहाय पापं। स्फुल्लमिंद्रत्वमनामयत्वं मर्त्योधिपत्वं ल
 भते मनुष्य इति। पंचाननः सिंहः। पाशाभिधाना तिथिर्द्वादशी। करभो हस्तः। वेशारवश्चतुर्दशी नृसिंहजयंती। सा प्रदोषव्या
 पिनी ग्राह्या। तदुक्तं हेमाद्रौ नृसिंहपुराणे। वेशारवश्चतुर्दशी नृसिंहजयंती। सा प्रदोषव्या
 तु कर्तव्यं मेमसंतुष्टिकारणमिति। दिनद्वये तद्यात्तावंशतः समव्याप्तो च परा। विषमव्याप्तो त्वधिकव्याप्तिमती। दिनद्वये षड्यव्याप्तो प
 रा। परदिने गेण कालव्याप्तेः सत्वात्पूर्वदिने च तदभावात्। यत्तु ततो मध्याह्नवेलायां नद्यादौ विमले जले इत्युपक्रम्य परिधाय ततो वा
 सा व्रतकर्म समारभेदिति तत्रैवोक्तं तत्संकल्परूपं प्रतोपक्रमविषयं। नत्वेतावता मध्याह्न्यापिनी ग्राह्या तिथिभित्तव्यः। पूर्वोक्तवचन
 विरोधात्। वेशारवस्य चतुर्दश्यां सोमवारे। निकर्षके। अवतारो नृसिंहस्य प्रदोषसमये द्विजा इति टो उरानंदे स्कां दात्। कर्मः सिं
 हांबोद्धकल्की च सायमिति पूर्वोक्तपुराणसमुच्चयवचनाच्च। केचित्तु हेमाद्रिवशां न्मध्याह्न्यापिनी माहुः। इयमेव योगविशेषे
 णातिप्रशस्ता। तदुक्तं तत्रैव। स्वाती नक्षत्रयोगे च शनिवारे तु यद्वतं। सिद्धियोगस्य संयोगे वणिजे कुर्यात्तथा। पुंसां सोभाग्ययो

गनलभ्यते देवयोगतः तथा एभिर्योगैर्विनापि स्यान्मद्दिनं पापनाशनं तथा सर्वेषामेव वर्णानामधिकारोऽस्मिन्मद्भूतो मद्भूतेस्तु विशेषे
ण कर्तव्यं मत्परायणे तथा सिंहः स्वर्णमयो देवो मम संतोषकारकः तथा विज्ञायमादिनं यस्तु लघयेत्यापह्नुरः सयाति नरकं घोरं य
वच्चंद्रिवाकरो इह संयोगपृथक् कन्यायेन नित्यं काम्यं च अथात्र विशेषः मध्याह्ने तिलामलं कर्त्तव्यं नृसिंहदेवदेवेशतवज
न्यादिने शुभे उपवासं करिष्यामि सर्वभोगविवर्जितमिति मंत्रेण संकल्पं कृत्वा चार्चयत्वा सायंकाले हेमी तु तत्र मन्मूर्तिः स्थाप्य त
स्यास्तथैव च पलेन वातर्धेन तदर्धार्धेन वा पुनः यथाशक्ति तथा कुर्याद्विज्ञातशक्त्यविवर्जितं तदुक्तं नृसिंहमूर्तिं शक्त्या कृतं सुवर्णसि
हं च कलशोपरि संपूज्य रात्रौ जागरणं कृत्वा प्रातः पुनः संपूज्य नृसिंहान्युत देवेश लक्ष्मीकांत जगत्पते अनेनार्चाप्रदानेन सफलाः सु
मेनो रथा इत्याचार्यादत्वा महं शोयेन राजा तायेजनिष्याते वापरे तांस्त्वमुत्तरदेवेश दुःसहाद्भवसागवात पातकार्णवमग्नस्य व्याधि
दुःखांबुवारिभिः तीव्रैश्च परिभूतस्य महादुःखं गतस्य मे करावलंबनं देहि शेषशायि जगत्पते श्रीनृसिंहरमाकांत भक्तानां भयनाश
नक्षीरांबुधिनिरासिस्त्वं च रूपेण जनादेन ब्रूते नानेन देवेश भुक्तिमुक्तिप्रदो भवेति प्रार्थयेदिति संक्षेपः वेशारवोर्णमास्यां
विशेषोऽपरोक्षे जायाति श्रुतान्तमुदकुंभं च वेशारव्यां च विशेषतः निर्दिश्य धर्मराजाय गोदानफलमाप्नुयात् सुवर्णतिलयुक्तेस्तु
ब्राह्मणान्सप्तपत्न्याः तर्पयेदुदपात्रैस्तु ब्रह्महत्यां च पोहतीति कुंभदानमंत्रस्त्वक्षयतृतीया प्रकरणे उक्तः भविष्यपि वेशारवीका
र्तिकी माषी तिथ्याती व पूजिताः स्नानदानविहीनास्तान्नेयाः पाउने दन अत्र कृष्णाजिनदानं कार्यं तथा च विष्णुः कृष्ण
जिते तिलान् कृष्णान् हिरण्यं मधुसर्पिषी ददाति यस्तु विप्राय सर्वं तरति उद्धृतमिति इति श्रीनारायणभट्टकृष्णरामकृष्ण

श्रीरामः
१०

विति आह संग्रहः उपवासस्तत्रैव दध्यते मार्कंडेयः शुक्लपक्षस्य पूर्वाह्ने आहुं कुर्याद्विज्ञातशक्त्या कृष्णपक्षेऽपरोक्षे हिरोहिणं तु न लंघयेत्तारो
हिणो न वमो मुहूर्तः अत्र शुक्लपक्षयुगादि आहुं पूर्वाह्णकार्यमिति श्रुतं पाणिः निर्णयान्तादयस्तु कालादर्शे मा आहुमापराह्णिकमुक्तं
एष मन्वंतरादीनां युगादीनां विनिर्णय इत्युक्तं तद्देवैश्च कुर्यादित्यादिवचनं विष्णुपूजनादि विषया आहुत्वा पराह्णिक्यवेति व्यवस्था जगदुः
सयं पूर्वाह्णिकेन कवचो विरोधात् पूर्वाह्णे देविकं कुर्यादित्यादिवचनादेव सिद्धं च न वेयर्थ्यां च स्वाहं ध्यायित्वा सितमात्रमित्यपेक्षणीया
किंच कालादर्शोक्तिर्यत्र मूलावचो मूलावा नाद्यः युगादि आहुस्यामा आहुविकृतित्वेन न्यायतोऽपराह्ण्यात्तावपि वचनेन न तस्य बा
धा नानाः अतिदेशादेवापराह्णिकापेक्षं च न वेयर्थ्यात् अप्राप्ते शास्त्रमर्थवीदितिन्यायात् तेन यदि कालादर्शोक्तेः कथं चिद्वाहजाय न स
माधित्वा तर्हि न्यायप्राप्तकृष्णपक्षयुगादिविषयत्वेन सा व्यवस्था पनीयेति दिक् अत्र विशेषो हेमाद्रौ भविष्यो वेशारवस्तुक्लपक्षे तु त
तीयायां तथैव च गंगातोयनरः स्नात्वा मुन्यते सर्वा किल्बिषेः तस्यां कार्यं च वेहो मोये वेर्विष्णुं समर्चयेत् यवान् दद्याद्विजातिभ्यः प्रयतः
प्राशयेद्यवानिति अत्र दानविशेषस्तत्रैव भविष्ये इमां प्रक्रम्य उदकुंभान्सकनकान्सान्नांसर्वरसेः सह यवगोधूमचणकान्सकुंद
ध्यादन्तथा श्रेष्ठिकं सर्वमेवात्र सस्य दाने प्रशस्यते इति देवीपुराणेऽपि तृतीयायां तु वेशारवरोहिण्यर्धे प्रपूज्य तु उदकुंभप्रदानेन शि
वलोके महीयते मंत्रस्तु एष धर्मघटो दनो ब्रह्मविष्णुशिवात्मकः अस्य प्रदानात्पुण्यं तु पितरोऽपि तामहाः गंधोदकतिलैर्मिश्रं सानं
कुंभं फलान्वितं पितृभ्यः संप्रदास्यामि अक्षय्यमुपातिष्ठतु इति अत्र च पित्रहितं आहुं कुर्यात् अथ न हितये आहुं विष्णुवहितये
तथा युगादिषु च सर्वास्तपि उनिर्वापणादते इति हेमाद्रौ पालकस्य वचनात् अत्र रात्रिभाजने प्राप्य श्वित्तमृग्विधाने रात्रौ भुंक्ते च

सर्पिश्च वै जलो सक्तु पिंडान्गुडपिंडान् दद्याच्च दशसंख्यायाः ततो गंगा तटे रम्ये हेमारेण्येण वा तथा गंगायाः प्रतिमां कृत्वा वक्ष्यमाणस्वस्तिपि
पी। संस्थाप्य पूजयेद्देवी तद्वत्कामे मृदापि वा। अथ तत्राप्यशक्तश्चैकैरेवेष्टेन वै भुवि। वक्ष्यमाणेन मंत्रेण कुर्यात्पूजां विशेषतः। नाराय
णं महेशं च ब्रह्माणं भास्करं तथा। भगीरथं च नृपतिं हिमवतं नगेश्वरं। गंधपुष्पादिभिः सम्यग्यथा शक्तिं प्रपूजयेत्। दशप्रस्थां स्तिला
दद्याद्दशविप्रैश्च एव च। दशप्रस्थान्यवान् दद्याद्दशसंख्यागवां तथा। प्रस्थः षोडशपलानि। पलं तु मुष्टिमात्रं पलं स्मृतमिति महार्णवे उक्तं। मत्स्य
कक्षपमंडुकमकरादिजले चरान्। कारयित्वा यथा शक्तिश्चर्पेन्नरजतेन वा। तद्वत्कामे पिष्टमयान् भ्यर्च्य कुरुमादिभिः। गंगायां प्रक्षिपेत्पूज्य
दीपांश्चैव प्रवाहयेत्। पुष्पाद्यैः पूजयेद्गंगां मंत्रेणानेन भाक्तिः। ॐ नमः शिवाय नारायण्ये दशहरायै गंगाये नमो नमः। इति मंत्रं तु यो मर्त्य
दिने तस्मिन् दिवा निशां जपेत्सं च सहस्राणि दशधर्मफलं लभेत्। काशीखंडे त्वन्यो मंत्र उक्तः। नमः शिवाय प्रथमं नारायण्ये पदं ततः दश
हरायै पदमिति गंगाये मंत्र एवै। स्तोत्रांतः प्रणवादिश्च भवेद्दिशाक्षरं मनुः। पूजादानं जपो होमो नैव मनुना स्मृत इति। अत्र गंगास्तो
त्रपाठं मपि दशवारं कुर्यात्। तदुक्तं भविष्ये। तस्माद्दशम्यामेतच्च स्तोत्रं गंगाजले स्थितः। यः पठेद्दशकृत्वस्तु ददरेद्रो वापि वाक्षतः। स्तोत्रो
लमाप्नोति गंगां संपूज्य यत्नत इति। इदं स्तोत्रं च प्रतिपदादि दशमी पर्यंतं दिनवृत्ति संख्याया पठनीयमिति शिष्टाः। अत्र सर्वोपविस्तरः स्तोत्रो
दिव भद्रकृतत्रिंशत्तुल्यं सेतो रवधेयं। विस्तरभीते स्तनलिरप्यते। एवं कुर्वतः फलमुक्तं काशीखंडे। एवं कृत्वा विधानेन वित्तं शक्यं विवर्जितः।
उपवासी वक्ष्यमाणे देशपापैः प्रमुच्यते। सर्वकामानवाप्नोति प्रेत्य ब्रह्मणिलीयते इति च। अस्यां च तु बंधरामेश्वरस्य प्रतिष्ठा दिनत्वाद्दि
शेषेण पूजा कार्या। तदुक्तं स्कांदे सेतुमाहात्म्ये। ज्येष्ठमासि सिते पक्षे दशम्यां बुधहस्तयोः। गरानंदे व्यतीपाते कन्या चंद्रेष्वेवौ। दशयोगे सेतु

मध्ये लिंगरूपधरं हरं रामो वैष्णवायामास विबलिंगमनुत्तममिति। इति दशहरा। ज्येष्ठशुक्ले काशी निर्जला। तत्र निर्जलमुपोष्य वि
प्रभ्यो जलकुंभादद्यादिति निर्णयामृतं उक्तं। मदनरत्ने स्कांदेपि। ज्येष्ठमासि नृपश्रेष्ठया शुक्ले काशी शुभा। निर्जलं समुपोष्या त्रज
लकुंभात्सर्करान्। प्रदाय विप्रमुख्यभ्यो मोदते विष्णु सान्निधो। ज्येष्ठपौर्णमास्यां सावित्री व्रतं। तदुक्तं स्कांदे भाविष्ययोः।
ज्येष्ठमासि सिते पक्षे द्वादश्यां रजनी मुखे इत्थं प्रक्रम्य। व्रतं त्रिरात्रमुद्दिश्यादिवारात्रं स्थिरा भवेदित्यंते प्युपसंहृतं। ज्येष्ठमासि सिते पक्षे पू
र्णिमायां तथा व्रतं। चोर्णपुरा महाभक्त्या कथितं ते मयानुपति। दाक्षिणात्या श्रेष्ठं तदेवाद्रियंते। एतन्नामो वास्यायामप्युक्तं निर्णयामृतं भ
विष्ये। अमाया च तथा ज्येष्ठे वरमूले महासती। त्रिरात्रोपोषितानारी विधिनानेन पूजयेत्। मदनरत्ने त्विदं वाक्यं पंचदश्यां तथा ज्येष्ठे इति
पठित्वा ज्येष्ठपौर्णमास्यामुक्तं। तथा। अशक्तौ तु त्रयोदश्यां नक्तं कुर्याज्जितेन्द्रियः। अयाचितं चतुर्दश्यां ममायां समुपोषणमिति तत्तु
पाश्चात्या आद्रियंते। हेमाद्रिसमयोद्योतादिषु तु भाद्रपदपूर्णिमाया मुक्तं। तत्तु नेदानीं प्रचरति। गोडास्तु। मेवे वा वृषभे वापि सावित्री
ता विनिर्दिशेत्। ज्येष्ठशुक्ले चतुर्दश्यां सावित्री मर्चयंतियाः। वरमूले सोमपवासानतावेधव्यमा मुयुरिति पराशरोक्तं। तु दश्यां प्रदाय
व्रतं। दिनद्वये तद्वा सोमपरे वेत्याहुः। तन्निर्जलं। अत्र पूर्णिमा मावास्ये पूर्वा विदेयाह्ये। भूता विद्या नक्तं व्या अमा वास्या च पूर्णिमा। वर्जयि
त्वानरः श्रेष्ठसावित्री व्रतमुत्तममिति ब्रह्मैव वतीति। स्कांदेपि। भूता विद्या सिनी वासली नतु तत्र व्रतं चरेत्। वर्जयित्वा तु सावित्री व्रतं तु।
शिववाहनेति। मदनरत्ने ब्रह्मैव वतीति। प्रतिपत्यं च भीभूतसावित्री व्रतं पूर्णिमा। नवमी दशमी चैव नोपोष्या परसंयुतेति। यदा त
दा दश्यादिका चतुर्दशी तदा पराग्राह्या। पूर्वविदेव सावित्री व्रते पंचदशी तिथिः। नाज्योष्टा दशभूतस्यस्युश्चेत्तत्र परेहनीति माधवः।

वस्तुतस्तु भूतोष्टादशनाडीभिर्द्वयकृत्तरांतिथिमित्यस्य ज्ञातरे सावकारत्वादिशेषतः प्रवृत्तपूर्वविज्ञाविधायकवचनेन तस्य बाधादष्टादशना
डीवेधेषि पूर्ववेत्ययं पथाः सातधुर्वाकं वा भूतोष्टादशेति वेधो ज्ञातरेनादिपर एव न तपवासरूपसावित्री ज्ञातपरः साधर्धसप्तमुहूर्तस्तु योगोयं वा
धते ज्ञातमिति निगमोक्तेरिति माधवेनेवेत्तं अतः पूर्वोत्तरविधेरो धान्माधवाभ्यां तेषां अत्र पूर्णिमानुरोधेनैव यथात्रिरात्रसंप्रतिभवंति त
थात्रयोदश्यादियाद्यां तस्याः प्रधानत्वात् अयं निगमोऽमायामपि हेतुः पारणतु पूर्णिमांते कार्या अत्र स्त्री ज्ञातेषु विशेषः परिभाषायामु
क्तः अत्र विशेषो भविष्ये गृहीत्वा बालकोपत्रे स्त्रमात्रं युधिष्ठिरा ततो बशमभ्यपन्नवस्त्रयुग्मेन वेष्टितो सावित्री प्रतिमां कुर्यात्सौवर्णं वा
विमृश्येत् साधर्धं सत्यवता साध्वीफलने वेद्यदीपकेः रजन्मा कंठसूत्रैश्च भुजेः कुंकुमकसरैः पूजयदिति शेषः रजनीहरिद्रा कंठसूत्रैः
भाष्यतः सावित्रीयं मया दत्ता साहिरण्या महासती ब्रह्मणः प्रीणनार्थं य ब्राह्मणः प्रतिगृह्यतां ज्ञातेनानेन राजेद्वेधव्यं नाश्रुयात् क्वचित् इति ज्ये
ष्ठे पोर्णमास्यां विशेषादित्यपुराणे ज्येष्ठे मासि तिलान्दद्यात्पोर्णमास्यां विशेषतः अश्वमेधस्य मत्पुण्यं तस्मात्प्रोतिनसंशयः विष्णुरपि ज्ये
ष्ठे ज्येष्ठायुता चेत्यान्तस्यां कृत्रापान्त्यदानेन न राजनाधिपत्यमाप्नोतीति हेमाद्रौ ज्योतिषे एंदेगुरुः शशी चैव प्राजापत्ये रविस्तथा पूर्णि
मा ज्येष्ठमासस्य महाज्येष्ठी ति प्रकीर्तिता इयं मन्वादिरेपि साधोर्वाहिकी ग्राह्या विशेषस्तु वेत्तुं उक्तः तथा परां क्वामनपुराणे उद
कुंभांबुदानं च तालवृत्तं सचंदनं त्रिविक्रमस्य प्रीत्यर्थं दातव्यं ज्येष्ठमासि तु इति इति श्रीकमलाकरभट्टकृते निर्णयसिंघे ज्येष्ठमा
सः मिथुनसंक्रांतो पराः षोडशघटिकाः पुण्यकालः रात्रौ तु प्रागेवोक्तः आषाढशुक्लद्वितीयायां रथोत्सवः तदुक्तं तिथित
त्वे स्कांदे आषाढस्यासिते पक्षे द्वितीया पुण्यसंयुता तस्यां रथे समारोध्य रामं वैभद्रया सह यात्रोत्सवं प्रवर्त्तय प्रीयायेत्तु द्विजेन्द्र

श्रीरामः

१२

रात्रौ जदिनकरभट्टा तु ज कमलाकरभट्टकृते निर्णयसिंघे वैशारवः वृषसंक्रांतो पूर्वाः षोडशघटिकाः पुण्यकालः रात्रौ संक्रमेत्तु प्रागे
वोक्तः ज्येष्ठशुक्लद्वितीयायां रथोत्सवं मुक्तमाधवी ये भविष्ये भद्रकुरुष्वयस्त्वेन रंभास्वयं ज्ञातमुत्तमं ज्येष्ठशुक्लद्वितीयायां स्नातानिय
मतत्परेति सा पूर्वविज्ञा ग्राह्या बृहत्पातथारंभा सावित्री वटपेतकी कृष्णाष्टमी च भूतान् च कर्त्तव्या संभुर्वीति धिरिति स्कांदोक्तेः ज्ये
ष्ठशुक्लदशमी दशहरा तदुक्तं हेमाद्रौ ब्राह्मे ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे दशमी हस्तसंयुता हरते दशपापानि तस्माद्दशहरा स्मृतेति वारा
हपि दशमी शुक्लपक्षे तु ज्येष्ठे मासि कुजे हनि अवतीर्णा ह्यतः स्वर्गोद्गस्तर्क्षं च सरिद्वरा हरते दशपापानि तस्माद्दशहरा स्मृतेति स्का
न्दादेतु दशयोगा उक्ताः यथा ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे दशम्यां बुधहस्तयोः व्यतीपाते गगनं देकन्या चंद्रे वृषे रवौ दशयोगेन रः स्ना
त्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते इति अत्र बुधभौमयोः कल्पभेदेन व्यवस्था इयं च यत्रैव योगबहुल्यं सैव ग्राह्या योगाधिक्यफलाधिक्य
व्यात् ज्येष्ठमलमासे सति तत्रैव दशहरा कार्या न तु शुद्धे दशहरा स्मृता तस्मात्तु शुद्धपियुगादिषु उपाकर्मणि चोत्सर्गे ह्येतदिष्टं वृषा
दि तदिति हेमाद्रौ कुरुष्वयं गोक्तेः तथा च स्कांदे प्राक्कां चित्सरितं प्राप्य दद्यादर्थं तिलोदकं मुच्यते दशभिः पापैः समहापातको प
मः अत्र विशेषः काशी रवंडे ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे प्राप्य प्रतिपदं तिथिं दशाश्वमेधे स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते एवं सर्वास्म
तिथिषु क्रम स्नात्वा नरोत्तमः आशुक्लपक्षे दशमी प्राक्तेन माधम्यमुत्सृजेत् तथा किं गं दशाश्वमेधे शं दष्टा दशहरा तिथौ दशजन्मा
र्जितैः पापैः स्वयं तेनात्र संशयः तथा भविष्योत्तरकाशी रवंडे निशायं जागरं कृत्वा समुपोष्य च भक्तितः पुण्ये गंधैश्च नैवेद्यैः फ
लेभ्यश्च दश संख्यया तथा दीपैश्च तांबूलैः पूजयं कुरुष्वयान्वितः स्नात्वा भक्त्या तु जाह्नवां दश कृत्वा विधानतः दशप्रसूति कृष्णाश्रुति क

ग्राह्यं कथंचित्कायशोधनमिति। टोडुरानंददेतीर्थसौख्येस्कादे। वार्षिकांश्चतुरोमासान्प्रसक्ततेवेजनादेनो। मंवरवदोदिशयनं
वर्जयोऽङ्गिमान्नभरः। अनंतोवर्जयेद्गायोंमांसंमधुपरोदकं। परोलंमूलकंचैववृताकंचनभक्षयेत्। अभक्ष्यं वर्जयेद्गान्ध
स्तरंतिलसर्षपं। राजमाषान्कुलिशांश्चआशुधान्यंचसंत्यजेत्। शाकंदधिमपयोमाषान्श्रावणादिषुसंत्यजेत्। अत्रत्यजे
दिति वर्जनसंकल्परूपः पर्युदासोक्त्यः। व्रतोपक्रमात्। अत्रकेचित्। शारकरव्यं पत्रपुष्पादीत्यमरकोशस्य शक्यतेऽशितुमनेने
तिशकइतिक्षीरस्वामिनाव्यख्यानात्कंजनमात्रस्यनिषेधमात्रवक्षते। अन्येतुशाकराब्दस्यपत्रादिहेशविधशकयोग
रूढत्वात् योगाच्चरूढेर्बलीयस्त्वात्सूपादीनामपित्यागापत्तेश्चतत्प्रत्याचक्षते। तेन। मूलपत्रकरीराग्रफलकांडाधिरूढकाः।
त्वक्पुष्पंकवंचंचैतिशाकंदशविधंस्मृतमितिक्षीरस्वामिनोक्तस्यशाकस्यनिषेधइति। अधिरूढकअंकुरः। वस्तुतस्त
तत्तत्कालेद्भवाः शाकावर्जनीयाः प्रयत्नतः। बहुबीजमबीजंचविकारिचविवर्जयेदितिभविष्यवचनात्तत्तत्कालेत्पन्नानां दशविधशा
कानां निषेधः। अत्रतत्कालेद्भवजातीयत्वं विवक्षितंतेनातपादिशोषितानां वर्णांतराद्भवानामपिनिषेधः। अत्रतत्कालेद्भवत्वम
त्रं विवक्षितं न तु तन्मात्रकालेद्भवत्वं। गौरवात्। तेनान्यकालेद्भवानां तत्कालेद्भवानां च बिंबादीनां निषेधः। अत्रतत्कालेद्भवा
इति वीशावशात्स्वस्वकालेद्भवानां सर्वेषां निषेधइति निष्कर्षः। बहुबीजमित्यनेकबीजमितिकेचित्। इतरावयवापेक्षया बीजा
वयवायत्र बहुवस्तुदित्यन्ये। अबीजंकदलादि। वस्तुतस्तु इदमहानिबन्धेषु भावानिर्मूलमेव। आचारप्रदीपे। वृताकंचकलिंगंच
बिल्वोदुंबरभिस्सटाः। उदरेयस्य जीर्णं तितस्य दूरतरो हरिः। तथाऽपरार्कदेवलः। ब्रह्मचर्यं तथा शौचं सत्यमामिषवर्जनं। व्रते

श्रीरामः
१४

हूतः तथा। ऋक्षाभावेतिथौ कार्ययात्रासंप्रीतयेममा कालादर्शः। आषाढेषु कृष्णपक्षे तुषष्ठीकोमारिकास्मृता। पूर्वेषु पोष्याविधिवत्तस्यामभ्यर्च
येद्गृहं। आषाढेषु कृष्णदशमीपोर्णमासी चमन्वादिः। सान्ध्यापूर्वाह्णपितीति प्रायुक्तं। आषाढेषु कृष्णद्वादश्यामनुराधायोगरहितायां पारणां कु
र्यात्। तदुक्तं भविष्ये। आभाकासितपक्षेषु मेत्रश्रवणरेवती। संगमेन हि भोक्तव्यं द्वादशद्वादशी हरंते। अस्यार्थः। आषाढभाद्रपदकार्तिकशुक्लद्वाद
शीधनुराधाश्रवणरेवतीयोगे पारणान्कुर्यादिति। अत्रयद्यप्येतावदेवोक्तं तथाप्यनुराधाप्रथमपादएव वर्ज्यः। तदुक्तं विष्णुधर्मै। मैत्राद्यपादे
स्वापितीह विष्णुः पोष्णं तपादे प्रतिबोधे प्रतिबोधमेति। श्रुतेश्च मध्ये परिवर्तमेति स्मिन्। बोधपरिवर्तनमेव वर्ज्यमिति। वस्तुतस्तु पूर्ववच
नमिदंच निर्मूलमेव। अत्रैव विष्णुशयनेनोत्सवउक्तो हेमाद्रौ ब्राह्मे। एकादश्यां तु शुक्लायामाषाढभगवान्हरिः। भुजंगशयने शोते क्षीरा
र्णवेजले सदेति। कल्पतरोयमः। क्षीराब्धौ शेषपर्यं भके आषाढ्यां संविरोद्धरिः। निद्रां त्यजति कार्तिक्यां तथोत्सं पूजयेत्सदा। ब्रह्महत्यादि
कंपापक्षिप्रमेव च पोहति। हिंसात्मकेस्तु किंतस्य यज्ञैः कार्ययतात्मनः। प्रस्थापेत्प्रबोधे च पूजितो येन केशवः। टोडुरानंदेस्कादेपि आ
षाढेषु कृष्णद्वादश्यां कुर्यात्स्वन्नमहात्सवं। अयं द्वादश्यामप्युक्तः। आभाकासितपक्षेषु मेत्रश्रवणरेवती। आदिमध्यावसानेषु प्र
स्थापावर्तनोत्सवाः। निशि स्वापो दिवो स्थानसंध्यायां परिवर्तनं। अन्यत्र पादयोगेपि द्वादश्यामेव कारयेत्। आभाकाद्येषु मासेषु
मिथुने माघवस्य च। द्वादश्यां शुक्लपक्षे च प्रस्थापावर्तनोत्सवा इति भविष्योक्तेः। द्वादश्यामित्यत्रापि पारणाहोमात्रं विवक्षितं। पारणाहे पूर्वरात्रे घंटादीनवा
द्यं मुकुटं रितिरामाचनंचादिकोक्तेः। अत्रमूलचिंसादित्यपुराणे। विष्णुर्दिवान्स्वापितिनचरात्रो विबुध्यते। द्वादशी ऋक्षसंयोगे पा

कनर। तेषां फलानि वक्ष्यामि तत्कर्तृणां पृथक् पृथक्। मधुरस्वरो भवेद्वाजापुरुषो गुडवर्जनात् तैलस्य वर्जनाद्वाजस्कंदरांगः प्रजा
यतो योगाभ्यासी भवेद्यस्तु स ब्रह्मपदमाप्नुयात्। तांबूलवर्जनाद्भोगी रक्तकंठश्च जायते। घृतस्यागात्रलावप्यसर्वास्त्रिधतनुर्भवे
त्। शाकपत्राशनाद्भोगी अपक्वादोमलो भवेत्। भूमौ प्रस्तरशायी च विप्रो मुनिवरो भवेत्। एकांतरोपवासेन ब्रह्मलोके महीयते। धा
रणान्नरवरो म्पां न्वगंगास्नानफलं लभेत्। मोनव्रती भवेद्यस्तु तस्याज्ञाः स्वलिता भवेत्। भूमौ भुंक्ते सदा यस्तु स पृथिव्याः पतिर्भवे
त्। प्रदक्षिणाशतं यस्तु करोति तत्कृतिपाठकः। हंसयुक्तविमानेन स च विष्णुपुरं व्रजेत्। अयाचितेन प्राप्नोति पुत्रान्धर्म्यां न शेवत
षष्ठान्नकालभोक्तायः कल्पशायी भवेद्विधिः पूर्णेषु यानरो भुंक्ते कुरुक्षेत्रफलं लभेत्। **गुडवर्ज**श्च नरो दद्यात्तद्भुतं ताम्रभाजनं साहिरण्यं
नरश्चैव लवणस्य पयविधिः। कृते देवेतयो विष्णोः शिवस्यांगणमर्चयेत्। पंचवर्णैस्तु योनित्यं स्वस्तिकैः पत्रकैस्तथा। स याति रुद्रलोके
हिगाणा पत्यमवाप्नुयात्। **अथेवास्मात्तो कार्तिव्यादानानि। चक्रे वस्त्रयुगं।** एकांतरोपवासगोः भूशयने शय्या। षष्ठकालभो
जने गोः। ब्रीहोगोधूमादित्यागे हेमव्रीह्यादि। कृच्छ्रे गोयुग्मां शाकाशने गोः पयोव्रते च। मधुधौ दधिघृतव्रते पुवासो गोश्च। ब्रह्मचर्ये स्त
र्णमूर्तिः। तांबूलव्रते वा सोयुगं। मोने घृतकुंभो वस्त्रयुगं घटान्। देवाग्रं रंगमालिकाकरणे धेनुर्हेमपद्मं वा। दीपव्रते दीपिका वा सोयुगं
वा भूमिभोजने पर्णभोजने च कांस्यपात्रे गोश्च। चतुष्पथदीपे गोयासे च गोवृषे। प्रदक्षिणाशतं वस्त्रं। अनुक्तेषु स्वर्णगोश्चेत्यादि हे
माद्रो हेयं। **तथा भार्गवा च नदीपिकायां पादौ शयनी बोधिनी मध्ये शमी दूर्वा पमर्गकैः। भृंगराजेन देवांस्तु नार्चयितुं कदाचन हे**
माद्रो पादौ। आषाढादि चतुर्मासान् भयं वर्जयेन्नरः। समाप्तौ च पुनर्दक्ष द्याते तैलतैल युतं घटं। आषाढादि चतुर्मासं वर्जयेन्नरः व

तनां वृतां कुरुं जनं चैव मधुसर्पिर्घटादिकं कार्तिस्थानं तनुर्हेमं ब्राह्मणाय न निवेदयेत्। अन्यान्यपि नैव कर्तव्याः दिवर्जनसंकल्परूपाणि पृ
थ्वी चंद्रोदये हेमानि। टोडरानं हेस्कां दे। एकांतरं द्योतरं वा कुर्यान्मा सोपवासकं। अनोदनं फलाहारं नक्तव्रतमथापि वा। अत्रैव तस
मुद्राधारणमुक्तं रामा च न चंद्रिकायां भविष्ये। शयन्यो चैव बोधिन्यां चक्रीर्थे तथैव च। शंखचक्रविधानेन वा द्धिपूतो भवेन्नर
इति। अतस्तत्तनूतं दामो अश्नुत इत्युच्यते वेदात्। सहो वा च याज्ञवल्क्यस्तस्मान्पुमानां स हिताय हरिभजे तस्मिन्कोकमाले कर्मण्यग्नि
नासं दधत इति शतपथश्रुतेः। प्रतद्विष्णो अञ्ज चक्रे स्तुतं ज्ञान्मां भोधितं तर्तवे चर्षणी दाः। मूले वा द्धोर्ध्वे पुराणां लिंगान्यंगे तस
पुधान्यर्पयंत इति सामवेदात्। अग्निहोत्रं यथानि सं वेदस्याध्ययनं तथा। ब्राह्मणस्य तथा नित्यं तसमुद्रादिधारणमिति पद्मपु
राणां चेति। ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रा वा यदि चेत्तरः। शंखचक्रां किततनुस्तुलसी मंजरी धरा गोपी चंद्रनलितांगो दृष्टश्चेत्तद्व
कुत इति काशी खंडां चेति। तत्प्रकारस्तु रामा च न चंद्रिकायां हेयः। पृथ्वी चंद्रोदयादयस्तु। यस्तु संतप्त शंखारिलिंगां चिह्नं तनुर्
रः। स सर्वयातना भोगी चंडालो जन्मकोटिषु। द्विजंतु तस शंखारिलिंगां किततनुं नरः। संभाष्य रो रवं यातिया वदिंद्राश्च तदर्शेति बृ
हन्नारदीयोक्तेः। शंखचक्रां द्यकं न चगीत नृत्यादिकं तथा। एकजाते रयंधर्मे न जातु स्याद्द्विजन्मनः। शंखचक्रं मृदायस्तु कुर्यात्तत्तायसे
न वा। स शूद्रवद्बहिः कार्यः सर्वस्माद् द्विजकर्मणः। यथाश्मशानजं काष्ठमनर्हं सर्वकर्मस्तु। तथा चक्रां कितो विप्रः सर्वकर्मस्तु गार्हितः। त
था। शिवकेशवयोरकां नृशूलचक्रादिकान् द्विजः। न धारयेत्तमतिमान् वेदिके वर्मनिष्ठ इति विष्णुश्च लायनादिवचनादुच्यते वेदादिश्रु
तीनामन्यार्थत्वादन्यश्रुतीनां वा सत्वाच्चक्रादिधारणं शूद्रादिविषयमित्युच्यते। स्तुतं संहितायां तु विष्णुवागमादिलंजेषु दीक्षितानां वि

धीयते। शंखचक्रगदापद्मैरंकस्तनान्यदेहिनां। वेदमार्गेकनिष्ठस्तमोहेनायं कितो यदि। पतत्येव न संदेहस्तथा पुंजंतरादपीत्कृतं। नृ
संवेदार्थं निषिद्धमिति श्रीधरस्वामी। यद्यपि निषेधस्य प्राप्तिसापेक्षत्वादिधि विना न च तदयोगादुपजीव्या विरोधेन न तो पशौक
रोतीति वदिकल्पो युक्तस्तथापि एकजाते संधर्म इत्यनेन सामान्यवाक्यानामुपसंहाराद्विजातिनिषेधो नित्यानुवाद इति त
दाशयः। अत्र शिष्टाचार एव संकटपाशनिःसर्गसृणिरिति संक्षेपः। आषाढपौर्णमास्यां को किलात्र तमुक्तं हेमाद्रो भविष्ये।
आषाढपौर्णमास्यां तु संध्या काले ह्युपस्थिते। संकल्पयेन्मासमेकं श्रावणे प्रत्यहं ह्यहं। स्नानं करिष्ये नियता ब्रह्मचर्ये स्थिता सती।
भोक्ष्यामि नक्तं भूशय्यां करिष्ये प्राणिनां दयामिति। अस्पृश्यां कृतं तत्वात्सायाह व्यापिनी ग्राह्या। अत्रैव शिवशयनोत्सव उक्तो हे
माद्रो वामनपुराणे। पौर्णमास्यामुमानाथः स्वपते चर्मसंस्तरे। वेद्या घ्रे च जटाभारं समुद्धृत्या हिवर्षणा। मदनरत्नेष्वेवं। इयं प्रदोष
व्यापिनी। अत्रैव व्यासपूजा क्ता। तत्र त्रिमुहूर्ता चैतरे वेतिसन्यासपद्धतौ। त्रिमुहूर्ताधिकं ग्राह्यं पर्वक्षौरप्रणामयोरिति व
चनात्। इति श्रीरामकृष्णभट्टात्मज दिनकर भट्टानुज कमलाकर भट्टकृतो निर्णयसिंधो आषाढमासः। कर्कसंक्रां
तौ पूर्वत्रिंशद्दंडाः पुण्यकालः। सूर्योदयोत्तरं संक्रमे तु परत एव पुण्यं। रात्रौ तु निशीथास्त्याक्षरतश्च संक्रमेऽपराकं हेमाद्र
नंत भट्टादिमतैर्पूर्वोत्तरदिनयोः पंचनाड्यः पुण्यकालः। धनुर्मशनावति क्रम्य कन्यां च मिथुनं तथा। पूर्वापरविभागेन रात्रौ सं
क्रमते रविः। दिनांते पंचनाड्यस्तदा पुण्यतमाः स्मृताः। उदये पितृयापंचदेवे पित्र्ये च कर्मणीति स्कां दोक्तेः। पूर्वोत्तरविभागेनेति
मकरकर्कटभिन्नसंक्रांतिपरं। वक्ष्यमाणकचो विरोधादित्युक्तं मदनरत्ने। तेनायमर्थः। रात्रौ पूर्वभागे मकरे उदये पंचनाड्यः पु

धितानि चत्वारि वरिष्ठानीति निश्चयः। आमिषाणि चोक्तानि रामार्चनचंद्रिकायां पादो। प्राण्यंगचूर्णचर्मबुजं बीरं बीजपूरकं।
अयश्च शिष्टमाषादियद्विष्णोरनिवेदितं। दग्धमन्नमसूरं च मांसं चेत्युधामिषं। रुच्यंतत्तद्देशलभ्यैस्तदेव विवर्जयेत्। पात्रैका
र्तिकमाहात्म्यं। गोछागीमहिषीडुग्धादन्यदुग्धादिचामिषां धान्यमसूरिकाः प्रोक्ता अनंतपूर्युषितं तथा। द्विजक्रीतारसाः सर्वे लवण
भूमिजं तथा। ताम्रपात्रे स्थितं गव्यं जलं पल्लवं संस्थितं। आत्मार्थं पाचितं चान्नमामिषं तत्समं बुधैः। तथा। निष्पावान्नाजमाषांश्च
मसूरं संधितानि च। वृता कंच कलिनं च सप्तदेव विवर्जयेत्। संधितानि लवणशकादीनि। तत्रैव विष्णुधर्मैः। चतुर्थपीह मासेषु हवि
ष्याशीनपापभाक्। हविष्यापितु पृथ्वीचंद्रोदये भविष्ये। हेमांतिकं सितास्त्रिजं धान्यमुद्राय वास्तिकाः। कलापकं गुनीवार
वास्तुकं हिलमोचिका। षष्टिका कालशकं च मूलकं केमुकेतरत्। कंदः संधवसामुद्रगव्यं च दधिसर्पिषी। पयोनुद्धृतसारं च पन
साम्रहरीतकी। पिप्पली जीरकं चैव नारंगरंगं च तित्तिणी। कदली लवली धात्री फलान्यगुडं मेक्षवं। अतैलपक्वं मुनयो हविष्यापि
प्रचक्षत इति। मदनरत्नेष्वेवं। हेमांत भवंचेत्तं अस्त्रिजं अस्वेदपक्वं धान्यं ब्रीहयो हविष्यां सिः। तोक्तेः श्वेतनिवृत्तिः। अत एव मु
हूर्तिलयोः पृथगुक्तिः। अस्त्रिजोक्तेः स्वेदपक्वनिवृत्तिः। केमुकं प्राण्येषु केमुत्रा इति प्रसिद्धं। अगस्त्यसंहितायां। हेमांता स्फुक्ता
नालिकेरफलं चैव कदली लवली तथा। आम्रमामलकं चैव पनसं च हरीतकी। व्रतांतरे प्रशस्तं च हविष्यं मन्यते बुधैः। अ
न्यान्यपि व्रतान्युक्तानि हेमाद्रो भविष्ये। स्त्री वानरो वामदत्तो धर्मार्थं स्फुटं व्रतः। गृहीयान्नियमानेता नृंतथावनपूर्व

हंरुपाकात्यायनः कर्कटोदोरजोदुष्टगोमतीवासरत्रयं चंद्रभागासतीसिंधुः शस्यूर्नर्मदा तथा। इदं गंगाद्यतिरिक्तविषयं गंगास्वयमु
नाचेव लक्षजातासरस्वती। रजसानाभिभूयते ये चान्येन दसं किं ताः। शोपासिंधुहिरण्यारव्याः कोकलोहितघर्घराः। शतद्रुश्वनदाः सप्तपा
वनाः परिकीर्तिताः इति देवलोके। यत्तु प्रथमं कर्कटोदेवि च गंगारजस्वलेत्यादिवचनं तज्जाह्नवीभिन्नगोदावर्यादिगंगांतरपरमिति मद
नरत्ने। अन्ये त्वंतर्गतं रजोविषयं गंगाधर्मद्रवः पुण्याय मुना सरस्वती। अंतर्गतं रजोदोषाः सर्वावस्थास्त्वामला इति निगमोक्तेः।
तीरवासिनां तु रजोदोषो नास्ति। न तु तीरवासिनामिति निगमोक्तेः। वक्ष्यमाणव्याघ्रपादवचनाच्च। रजोदुष्टमपि जलं गंगाजलयोगे
पावनं। गंगाभसास्त्वामयोगादुष्टमप्यंबुपावनमिति मात्स्याक्तेः। नूतनरूपादौ तु योगयाज्ञवल्क्यः। अजगावो महिष्यश्च ब्राह्मणी
च प्रसूतिका। भूमे न वोदकं चैव देशरात्रेण शुद्ध्यति। क्वचित्तु अशेषमाह व्याघ्रपादः। अभावे रूपवापीनामन्येनापि पयोभूतं। रजो
दुष्टं पिपयसि आमभोगे न दुष्यति। गोडास्तु। अन्येनापि समुद्रत इति द्वितीयपादे पाठः। तेनोदतेन दोषः। तथा च तासु तास्तु स्नानेनैति
प्रागुक्तमित्याहुः। वसिष्ठोऽपि उपाकर्माणि चोत्सर्गे जेतस्नानेनैव च। चंद्रसूर्यग्रहे चैव रजोदोषो न विद्यत इत्यलं विस्तरेण। आवण
शुक्लतृतीयामधुसूतवारव्यागुर्जरेषु प्रासिद्धा। सा पर्युताया होति दिवो दासः। आवणशुक्लचतुर्थी पूर्वयुता। मातृविद्वेगणेश्व
रइत्यादिवचनात्। आवणशुक्लपंचमी नागपूजां रजोदोषे वै तिसामान्यनिर्णये उक्तं। चमत्काराचितामणो। पंचमी नागपूजायां का
योषष्ठी समन्विता। तस्यांतु तुषिता नागा इतरास्त्वतुर्थी केति। आवणे पंचमी शुक्ला संप्रोक्तानागपंचमी। तां परित्यज्य पंचम्यश्वतु
थी साहिताहिता इति मदनरत्नेभिधानाच्च तेन परैवेति। अत्र विशेषो हेमाद्रौ भविष्ये। आवणे मासि पंचम्यां शुक्लपक्षे नराधिपः।

रस्वोभयतो लेख्या गोमयेन विषो लवणाः। पूजयेद्द्विधिवद्दीरदधिद्वौ कुरैः कुशैः। गंधपुष्पोपहारेऽथ ब्राह्मणानां च तर्पणे। ये तस्मात्
जयंतीह नागाभक्तिपुरःसरः। न तेषां सर्पतो वीरभयं भवति कुचचिरिति। आवणशुक्लद्वादश्यां दधिघृतं प्रागुक्तं। तत्रादीनां त्वनि
षेधः। तत्र दधिव्यवहाराभावादिति वक्ष्यते। अत्रैव विष्णोः पवित्रारोपणमुक्तं हेमाद्रौ विष्णुरहस्ये। आवणस्य सिते पक्षे कर्कटस्ते दि
वा करे। द्वादश्यां वास्करे वस्य पवित्रारोपणं स्मृतं। द्वादश्यां आवणे वापि पंचम्यामथ वा द्विजा। आनुकूल्येषु कर्तव्यं पंचदश्यामथापि वै
ति। शिवे तु तत्रैव कालोत्तरे। आषाढां ते चतुर्दश्यां नभस्य नभसोऽस्तथा। असम्यां च चतुर्दश्यां पक्षयो रुभयोः सममिति। अन्य
देवतानां तु वक्ष्यते। अधिवासं तु दीपिकायां। गोदेहांतरिते काले पूर्वद्व्याधिवासनमिति। गोणकालो रामार्चनचंद्रिका
यां पवित्रारोपणं विघ्नाद्वावणेन भवेद्यदि। कार्तिक्यवधि शुक्लास्ते कर्तव्यमिति नारदः। हेमरोप्यताम्रक्षौमेः सूत्रैः कोशेयपद्मजैः।
कुशैः काशैश्च कापीसैर्ब्राह्मण्या कर्तितैः शुभैः। कृत्वा त्रिगुणितं स्रजं त्रिगुणीकृत्य शोधयेत्। तत्रोत्तमपवित्रं तु षष्ठ्या सह शतेति
भिः। सप्तत्या सहितं द्वाभ्यां शतांशेभ्यां मध्यमं स्मृतं। साशीतिनाशतेनैव कनिष्ठं तत्समानं चरेत्। साधारणपवित्राणि त्रिभिः सूत्रैः स
मानं चरेत्। उत्तमं तु शतं त्रिंशदधि पंचशदधि मध्यमं। कनिष्ठं तु पवित्रं स्यात्पदत्रिंशदधि शोभनं। षट्त्रिंशच्चतुर्विंशद्वादशेति च के
चन। चतुर्विंशद्वादशाष्टावित्येकेषु न यो विदुः। हेमाद्रौ विष्णुरहस्ये त्वन्यथोक्तेः। अष्टोत्तरशतं कुर्याच्चतुः पंचाशदेव वा। सप्तविंशति
रवाथ ज्येष्ठमध्यकनीयसं। अधमं नाभिमात्रं स्याद्दसमात्रं द्वितीयकं। प्रलंबं तेजानुमात्रं प्रतिमायां निगद्यते। शिवपवित्रं तु
तत्रैव शो वागमे। एकाशीत्याथ वास्त्रैस्त्रिंशताष्टाष्टयुक्तया। पंचाशतावा कर्तव्यं तुल्यं ग्रंथ्यंतरालकं। द्वादशगुलमानानि

यासादृशंगुलानिच।लिंगविस्तारमानानिचतुरंगुलकानिचेति। अधिकारिणोपितत्रैवविष्णुरहस्ये। ब्राह्मणःक्षत्रियोवैश्यस्तथास्त्री
शूद्रएववास्वधर्मावस्थिताःसर्वभक्त्याकुपुःपवित्रकं। तथा। अतोदेवेतिमंत्रेपाहिजोविष्णोनिवेदयेत्। शूद्रस्यमूलमंत्रोवायेनवापूज
येदुरे। एतच्चनिसं। नकरोतिविधानेनपवित्रारोपणंतुयः। तस्यसांवत्सरीपूजानिःफला मुनिसतम। तस्माद्भक्तिसमायुक्तेर्नरैर्वि
ष्णुपरायणैः। वर्षेवर्षेप्रकर्तव्यंपवित्रारोपणंहरेरितितेवैवोक्ते। देवताविशेषेतिथयोपितत्रैव। धनदश्वश्वरमागोरीगणेशःसोमराट
गुहः। भास्करश्चंद्रिकांबाश्ववास्तुकिश्चतुर्थयः। चक्रपाणिर्नंगश्चाग्निवोब्रह्मातथैवच। प्रतिपत्नभूतिवैताः पूज्यास्तिथिषुदेवताः। यथे
क्ताःशुक्लपक्षेतिथयःश्रावणस्यचेति। तथाहेमाद्रौकालोत्तरे। चतुर्दश्यामथाष्टम्यांसर्वसाधारणंतुतादिति। तत्प्रकारस्तुरामान्वेनचंद्रि
काया। यथा। ततस्तानिपवित्राणिवेणवेपरलेभुभे। संस्थाप्यशुचिवस्त्रेणापिधायपुरतोन्त्यसेत्। अरलिसंमितावेणीकुर्यात्सदृशि
शताकुरेः। क्रियालोपविद्यातार्थ्यत्वाविहितंप्रभो। मयेतत्क्रियतेदेवतवतुष्टेपवित्रकं। नमेविघ्नोभवेद्वज्रकुरुनाथदयांमयै। स
र्वथासर्वदाविष्णोममत्वंपरमागतिः। उपवासेनदेवत्वांतोषयामिजगत्पतो। कामक्रोधादयोप्येतेनमेस्युर्नतद्यातकाः। अद्यप्रभृतिदे
वेश्यावेद्वै। शोषिकंदिनं। तावद्रक्षा स्यात्कार्यासर्वस्यास्यनमोस्तुते। इतिदेवंसंप्रार्थ्यकुंभसंस्थाप्यतत्रवंशपात्रे ॐ सांवत्सरस्ययाग
स्यपवित्रीकरणायमी। विष्णुलोकस्यवित्राद्यआगच्छेहमोस्तुते। अनेनमूलेनचावाह्योत्तममध्यमकनिषेषु ब्रह्मविष्णुरुद्रांसस
रजस्तमांसिवेदत्रयंवनमालायांप्रकृतिचावाह्यत्रिसूत्र्यांब्रह्मविष्णुरुद्रांशुपिषु क्रिया १ पौरुषी २ वीरा ३ विजया ४ ईशा ५ अपरा
जिता ६ मनोन्मा ७ नी ८ ज्या ९ भद्रा १० मुक्तिः ११ श्रेयावाह्यसंपूज्य ॐ सांवत्सरकृतार्चयाः संपूर्णफलदापियत्। पवित्ररोपणायेतत्कु

श्रीविष्णुः

१८

प्याः। राजावपरभागेकर्कसंक्रमेपूर्वदिनां दत्तेपंचनाक्ष्रपुण्याः। विषुवतोस्तपूर्वदिनेपंचपरदिनेचपंचेतिवाक्यांतरानुरोधात्। तेनहेमाद्रि
माधवयोः सर्ववचनानांवाविरोधः। माधवमतेतु अर्धरात्रे तदूर्ध्ववासंक्रांतोदाक्षिणायने। पूर्वमेवादिन्याह्नयावनोदयतेरवि
तिरुद्रगाग्नेर्भिक्षुनात्कर्कसंक्रांतियदिस्यादंशुमालिनः। प्रभातेवानिशीथेवातदापुण्यंतुपूर्वतइतिभविष्योक्तेश्चपूर्वदिनएवपुण्यः।
दाक्षिणास्तेत्योतदेवाइयंते। अत्ररात्रावपिस्नानदानादिभवती। तत्क्रमात्। अत्रदानापवासादिपूर्वमुक्तं। तथाकर्ककशादिकर्तनंनि
षिक्तं। कुंभेकर्कटकेवापिकन्यायांकामुकेरवो। शमखंजंगहस्थस्यपितृन्प्राशयतेयमइतिसमंतुवचनादिस्फुक्तंजीवसितकनिर्णयेगु
स्मिः। अथनदीनारजोदायः। हेमाद्रावक्रिः। सिंहकर्कटयोर्मध्येसर्वानद्योरजस्वलाः। नस्नानादीनिकर्माणितास्तुक्वर्तमा
नवः। इदंचक्रिद्रदीषु। सिंहकर्कटयोर्मध्येसर्वानद्योरजस्वलाः। तास्तस्नानंनकुर्वतवर्जयित्वासमुद्रगाइतिव्याघ्रोक्तेः। मातृ
स्वगस्त्योदयावधितमुक्तं। यावनोदेतिभगवान्दक्षिणाशगाविभूषणं। तावद्रजोवहानद्यः करतोयाः प्रकर्तितोः। करतोमाः अल्पते
याः। तथाकात्यायनः। याः शोषमुपगच्छंतिश्रीवैतुसरितोभुवि। तास्तुप्रावृषिनस्तायादपूर्णेदशवासरे। इदंवापदि। स्मृतिसंग्रहे। ध
नुःसहस्राण्येतुगतिर्मासानविद्यते। नतावदीशब्दवहागतास्तेपरिकीर्तिकाः। महानदीषुतुभविष्योक्तं। आदोतुकर्कटदेविम
हानद्योरजस्वलाः। त्रिदिनंतुचतुर्थदिन्युजाःस्युर्जोहवीतथा। महानद्यश्चब्राह्मे। गोदावरीभीमरथीतुंगभक्तचिवेणिका। तापी
पयोह्नीविंध्यस्यदक्षिणेतुप्रकीर्तिताः। भागीरथीनर्मदाचयमुनान्वसरस्वती। विशोकाचविहस्ताचविंध्यस्यात्तरतः। स्थिताः। द्वाद
शेतामहानद्योदेवविशेक्षसंभवाः। मदनरत्नेपुराणांतरे। महानद्योदेविकाचकावेरी वंजरातथा। रजसातुप्रदुष्टाः स्युः। कर्कटादोत्र

शिष्यत्वेतदधिकारिकस्याचार्यान्तो नान्यस्याग्नावन्योऽनुद्रयादिति निषेधा लोके कएव। तदभावे तु स्मार्त इति निष्कर्षः। यद्यपि दीपिका
यावेदोपाकृतिरोषधिप्रजननेषोसितेश्रावणे इति शुक्लपक्षापि सर्वेषामुत्पत्तिकालत्वेनोक्तः। वक्ष्यमाणगार्ग्ये वचनेन कंदोगाः प्रतिविहि
तस्य तस्या विरोधनः सर्वोऽतिश्रुतिश्च तथापि श्रावणमाससंबंधस्य सूत्रोक्तत्वात् शुक्लपक्षापि कार्यमिति वक्ष्यते। तथान्वस्तु। अ
थातो ध्यायोपाकरणमोषधीनां प्रादुर्भावे श्रावणेन श्रावणस्य पंचम्याहस्तेन वा। अत्र श्रावणो मुख्यान्वयो गणाः। तस्याहर्द्वययोगे हे
माद्रो व्यासः। ध्यानिष्ठासंयुतं कुर्यादुपाकरणं कर्म यद्भवेत्। तत्कर्म सफलं हेयं शुपाकरणं संज्ञितं। श्रावणेन तु यत्कर्म ध्युत्तरा षाढसंयुतं। सं
वत्सरकृतो ध्यायस्तत्क्षणादेव नश्यतीति। प्रयोगपारिजाते गार्ग्येऽपि। उदयव्यापि नित्ये वविस्वर्षादिका द्वयं। तत्कर्म सफलं हेयं
तस्य पुण्यं च नंतकमिति। पूर्वद्युत्तरा षाढयोगे परेद्युः। मेषादिस्थे सवितरियो यो दर्शः प्रवर्तते। चांद्रमासास्तत्तदताश्चेत्त्राद्याद्वा दशस्मृ
ताः। तेषु पायोषोर्णमासी सा सौ वै व्यादिका स्मृताः। कादाचित्केन योगेन नक्षत्रस्येति निर्णयः। तदेवं। सिंहस्थे सवितरियाः। मावास्पा
तदंते चांद्रमसे मासे यापोर्णमासी सा श्रावणीति। परेद्युः श्रावणाभावे धाटिका द्वयं न्यूने वा पंचम्यादौ कार्यं सौतु पूर्वी वक्ष्यायां संग
वेपि। अपवादभावात्। किंच। परेद्युः संगवास्पर्शनिषिद्धपूर्वग्रहणं किं मानं। संगव वाक्यं श्रावणवाक्यं चेति चेत्। तर्हि त्रीहि वाक्या
स्थवशफवाक्याच्च माषमिश्राणामप्युपादानं स्यादिति महस्यां डियां। एतेन पर्वण्योदयिकं व्याख्यातं। निषेधानुप्रवेशस्योभयसाम्या
त्। श्रावणयुतदिने ग्रहसंक्रांत्यादेतु उपाकर्म न कुर्वीत कृत्वा त्सा मर्ग्यं जुर्विदः। ग्रहसंक्रांतियुक्तेषु हस्तश्रावणपर्वस्विति हेमाद्रौ निषेधा
त्पंचम्यादयो ग्राह्याः। अत्र ग्रहसंक्रांतिदिने येषां प्राप्तं तैः सर्वरूपा कर्म न कार्यमित्येको वाक्यार्थः। तेनार्धवर्गे दिनामपि निषेधः। अन्य

॥ संगवमात्रे अपवादो भावो ॥

थाहस्तादित्रये प्रत्येकं ग्रहसंक्रांत्योर्विकल्पकत्वात् पत्तेः। मदनरत्नेऽपि यदि स्यात् श्रावणं पर्वग्रहसंक्रांतिदूषितं। स्यादुपाकरणं शुक्लप
चम्यां श्रावणस्य तु। स्मृतिमहार्णवे। संक्रांतिग्रहणं वापि यदि पर्वणि जायते। तस्मात्सहस्रयुक्तायां पंचम्यां वा तदिष्यते। गार्ग्यः। अप
वेदोषसंयुक्ते पर्वणि स्यादुपाक्रिया। दुःस्वशो कर्मयुग्रस्ताराष्ट्रतस्मिन् निजातयः। तत्रापि प्रयोगपारिजाते वृद्धमतु कालाय नो। अर्ध
रात्रादधस्ताच्चैत्संक्रांतिग्रहणं यदा। उपाकर्म न कुर्वीत परतश्चेन्न दोष इति। मदनरत्ने गार्ग्येऽपि। यद्यर्धरात्रादुर्वाकुग्रहः संक्रम
एव च। नोपाकर्म तदा कुर्यात् श्रावण्यां श्रावणेऽपि वा। एतेन ग्रहणकाले श्रावणसत्त्वे एव निषेधो नावी गिति मूर्खैरां कापरास्ताः। ग्रहनि
शिक्षां हस्तश्रावणपर्वणां प्रत्येकं निषेधे तद्युक्तोपाकर्म निषेधे च विशिष्टादेशो वाक्यभेदात्। पंचम्यां संक्रांतौ निषेधाभावात्
श्रावणेनार्धरात्रात् पूर्वग्रहसत्त्वमात्रे उपाकर्म निषेधो न तद्योगो हेमाद्रौ निगमः। ग्रहयोगो गुरुंति संक्रांतिः शिष्यघातिनी। तपोह
स्तनराषाढा उपाकर्मणि वैष्णवे। यत्तु प्रतिपत्तिश्रिते नैव नोत्तरा षाढसंयुते। श्रावणे श्रावणे कुर्यात् पूर्वग्रहसंक्रांतिवर्जिते इति प्रतिप
त्तिश्रानिषेधकवचनं तान्निर्मलं। पराशरमाधवीधेः। पर्वण्योदयिके कुर्यात् श्रावणं तैत्तिरीयकाः। बह्वर्वाः श्रावणं च हस्तर्क्षसामव
दिन इति गोभिलेन पर्वण्योदयिकत्वेनोक्तः। अत्र श्रावणपदं कर्म विशेषरूढं। सामगानां भाद्रपद एव विधानात्। आषाढ्यभावा
दिनाभाद्रिकरणस्यादुपपत्तेः। अत्र चावेदोपाकरणे प्राप्ते कुलीरसंस्थिते रवौ। उपाकर्म न कर्तव्यं कर्तव्यं सिंहयुक्ते इति वचनं देशो
तरविषयं। नर्मदोत्तरभागे तु कर्तव्यं सिंहयुक्ते। कर्कटे सस्थिते भानावुपाकुर्यात्तु दक्षिणे इति वृहस्पतिवचनात्। उपाकर्म न कर्त
व्यं कर्कटस्थे दिवा कर्तव्यं इति निर्णयामृतानियमाच्चैति प्रयोगपारिजातेनोक्तं। पराशरमाधवीधेः। सामगानां सिंहो रवोऽसि त्वादि

नागार्ग्यपासिंहस्तरवावृत्तेस्तद्विषयमिदं पुरोडाशान्वतुर्धाकरणवदुपसंक्रियते। ननु बह्वचारादिपरं। तेषां स्त्रवेचां इत्यावृणो
क्तैः सोरे पंचम्ययोगोऽतितु वयं पश्यामः। सामान्येन सोत्रस्थे शेषस्य बाधयोगाश्चोच्यन्तु कालादर्शः। अध्यायानामुपाक्रमश्चाव
प्यांतो निरीयकाः। बह्वचः श्रवणं कुर्युः सिंहस्तेर्का भवेद्यादि। सहस्तशुक्लपंचम्यां वातद्रुहणसंक्रमे। असिंहार्के प्रोक्षपद्या श्रवणान
यवस्थयति तन्मूलाकिरबलात्स्रविरोधाच्चवित्यं। सूत्रे हि श्रवणेन श्रवणस्येति चोदमास एवोक्तो न तु सोरः। तस्य पंचम्यभावा
त्। श्रुतिलक्षणाभ्यामुभयपरत्वे वृत्तिद्वयविरोधाच्च। तेन सिंहस्तेर्का भावी यदि तदा र्के पिग्रहणसंक्रमे सति असिंहार्के शुक्लपंचम्यां
श्रवणं वा बह्वचः प्रोक्षपद्यांतो निरीया इति व्याख्येयं। तेषां सोरमासाभावात्। तन्मूलं तु याज्ञवल्क्यः। अध्यायानामुपाक्रमश्चाव
प्यां श्रवणं न वा। हस्तिनोषधिभाववा पंचम्यां श्रवणस्यातिथिः। श्रवणमासस्य पूर्णमास्यां श्रवणयुक्तायामन्यस्यातिथौ हस्त
युक्ताया पंचम्या वैत्यर्थः। अनौषधिभाव इति विशेषणोक्तः। तदभावे सतः कसिंहस्तेर्का द्यनुपपत्त्यंतरवाभादपदगतप्रोक्ततिथि
शुक्र्यात्। तदा ह वासिष्ठः। अथातः स्वाध्यायोपाक्रमश्चावप्यां पूर्णमास्यां प्रोक्षपद्यावेति। मनुरपि। श्रवण्यां प्रोक्षपद्यावाप्युपा
हस्यथाविधि। युक्तश्रुदोस्यधीयतमासानां विप्रार्थं पंचमानिति। कोर्म। श्रवणस्य तु मासस्य पूर्णमास्यां द्विजोत्तमा आ
धातुयां प्रोक्षपद्यावावेदोपाकरणं स्मृतमिति। बोधायनोपि। श्रवण्यां प्रोक्षपद्यामाषाढ्यां वा पाकृत्यं तेषां माध्यां वात्स
नोदिति। तेषु त्रिष्वपि मासेषु पूर्णिमा श्रवणहस्ताः। राश्वभाभेदेन व्यवस्थिता इति। पराशरमाधवीवे। तत्र हेतुतयामासविशेषा
स्पष्टिनी गाभिलगाग्ये वचसीदुपन्यस्ते। अत्र पूर्णमासी श्रवणहस्तयो रूपलक्षणं। अन्यथामासत्रये त्रयाणां शारवाभेदेन
व्यवस्थावचनं न संगच्छेत। श्रवणोत्तमां नुक्रमोतु बह्वचपरिशिष्टे। अवस्थोषधयस्तास्मिन्मासे तु न भवन्ति चेत्। तदा

रुक्मं परतेनमः। विष्णुते जोह्वं रम्यं सर्वपातकनाशनं। सर्वकामप्रदं देवतवांगे धारयाम्यहं इति देवकरे मंगलस्त्रं बध्वा देवं संपूज्य निमंत्र
यत्। आमां त्रितोसि देवेश पुराण पुरुषोत्तम। प्रातस्त्वा पूजयिष्यामि सान्निध्यं कुरु केशव। क्षीरोदधि महानाग शय्या वासिता विग्र
ह। प्रातस्त्वा पूजयिष्यामि सान्निध्यं भवतेनमः। निवेदयाम्यहं तुभ्यं प्रातरे तत्पवित्रकं। सर्वथा सर्वदा विष्णो नमस्ते स्तु प्रसीद मे। ततः
पुष्पांजलिं दत्वा राज्ञो जगणं कुर्यात्। इत्यादिवासनं। प्रातर्निस्पृजां कृत्वा गंधर्वाक्षतयुतं पवित्रमादत्त। ॐ देवदेवनमस्तु
भ्यं गृहाणेदं पवित्रकं। पवित्रीकरणार्थाय वर्षपूजाफलप्रदं। पवित्रकं कुरु धाद्यन्यया बुद्धतं कृतं। शुद्धो भवाम्यहं देवत्वप्रसारात्।
रेश्वर। मूलसंपुटितेनानेन दत्वाऽ गदेवताभ्यो नान्ना समर्थं महानैव द्यं दत्तानी राजपमणि विद्रुम मालाभि रित्यादिभिर्दमनारा
पाक्रमं त्रैः प्रार्थयित्वा गुरवे ब्राह्मणेभ्यश्च दत्वा स्वयं धारयेत्। तथा। मासं पक्षमहारात्रं त्रिरात्रं धारयेत् तथा। देवं तं स्तुतु संदर्भं देश
कालविबुध्या। अकरणं तु तत्रैव। पवित्रारोपणं कालेन करोति कथंचन। तदाऽ युतं जपेन्मंत्रं स्तोत्रं वापि समाहित इत्सुकं। इति
पवित्रारोपः। श्रवणश्रुतं चतुर्दशी पूर्वं युता आह। अत्र वक्तव्यो विशेषश्चैत्रचतुर्दश्यामुक्तः। अधोपाक्रमः। तत्र ब
ह्वचानां प्रयोगपारिजातेशेन कः। अथातः श्रवणमासे श्रवणश्रुते दिने। श्रवण्यां श्रवणमासस्य पंचम्यां हस्तसंयुतो दिवसे
विदधीते तदुपाक्रमं यथादितं। अध्यायोपाकृतं कुर्यात्तत्रोपासनं वाङ्मनोति। अत्र पूर्णमास्युपसंहारन्यायेन यदुर्वदिपरं इति परमादिः। अहं न
स्त्युत पंचम्युक्ता। कारिकापि। तन्मासे हस्तयुक्तायां पंचम्यां वातदिष्यत इति केवलपंचम्यां हस्तयुतेन्यस्मिन् दिने इति तु हेमादिः। उपासन
वाङ्मनोति तु कर्मद्वयमिदं केवलं लोकिकाग्रे प्रकुर्वत इति कारिकाते। केवलं किं। शिना विकल्पो मने। तत्राप्यध्यायेरन्वारब्ध इति सूत्रात्

लिकापुराणाञ्च। अथवेदोषसंयुक्तेष्वपि स्यादुपाक्रियादुरवशो कामयग्रस्ताराष्ट्रे तस्मिन्निजातयइति मदनरत्ने गार्ग्ये क्तेः ग्रहयो
गोगुसंहतिसंक्रांतिः शिष्यघातिनी। तपोहस्तुत्तराभाठा उपाकर्मणि वैष्णवे इति हेमाद्रौ निगमाः। अत्राशिंगाभट्टीये विशेषः। श्रवणः
श्रवणपर्वसंगवस्पृश्यदा भवेत्। तदेवौदयिकं कार्यं नान्यदौदयिकं भवेत्। पराशरमाधवीये पि गार्ग्यः। श्रवणी पौर्णमासी तु
संगवात्परतोयदि। तदेवौदयिकी कार्या नान्यदौदयिकी भवेत्। कर्मकालमाह कालादर्शनिगमः। श्रवण्याश्रौषपद्यावा प्रतिपत्त्य
पुनर्द्वितीया विद्या स्याच्छ्रवणपाकर्मोत्सर्जनं भवेत्। अत्र पौर्णमासी श्रवणहस्तयोः सप्तलक्षणं। तेन तावपि संगवस्पृश्योऽपि उद
ये संगवस्पृश्यश्च तौ पर्वणि चार्कभे। कुर्युर्नभस्युपाकर्म क्रयजुः सामगाः क्रमादिति पृथ्वीचंद्रः। तन्न। विष्णुर्धर्मघटिकाद्वयमिति पृ
र्वोक्तविरोधात्। तेन प्राशस्त्यमात्रपरमिदं। तेनोदयसंगवोभयव्यापिनी मुख्यः। परेद्युः संगवाभावे तु पूर्वद्युरुदयाभावे चैकैक
सत्वे पूर्वद्युश्चतुर्दशीवेधनिषेधात्सामान्यवाक्यादौदयिकी कर्मपर्याप्ता आह्वानपूर्वी। संगवनिमित्तपूर्वविद्यापवादभावात्।
भाद्रपदादौ कालांतरे चास्तुननुनिषिद्धे। नहि ब्रीहिकाशे निषिद्धमाषग्रहणं युक्तं। अतएव परेद्युः संगववेद्यालो पूर्वनिषेधः। त
दभावे तु नेति मूर्खव्यवस्थाप्यपास्ता। विधिवैषम्यात्। माषनिषेधे तथाप्येव। पूर्वीविद्यावचनसत्वे हि सायुज्यते। एवं श्रवणपि
इयं। एतच्छ्रुताधिकपरां तेन यथा। गिहोत्रादौ सायं प्रोतः कालबाधे सामान्यस्य जीवनावच्छिन्नकाले दर्शदेरनुष्ठानं। यथा ब्री
ह्यश्वशफाद्यभावे यागाक्षिप्तवृत्तिषिद्धवर्ज्यद्रव्येण। तथा त्रसंगवभावे निषिद्धवर्ज्यकर्मपर्याप्तौदयिके कालांतरे वानुष्ठानं। न
तु कदापि निषिद्धे। अपवादभावे उत्पत्तयस्य प्राप्तेः। कात्यायनादीनां तु दिनद्वयेपि पूर्वाह्नरूपकर्मकालव्याप्तौ एकदेशस्य शेषाष्ट

॥ संगवनिमित्तकोयस्तद्ववादः पूर्वविद्यामाह्वयवादस्तस्याभावात् इत्यर्थः ॥

वेति हेमाद्रिः। यदपि श्रवणीदुर्गनवमीदूर्वा चैव कुताशनी। पूर्वविद्याप्रकर्तव्याशिवरात्रिर्बलेर्दिनमिति ब्रह्मवेवर्तत इत्यपवित्र
श्रवणा कर्मादिदेवकर्मविषयमिति हेमाद्रिः। अतएव वचनात्कुलधर्मव्रतादावपि पूर्वव। मदनरत्ने प्येवं। मदनपारिजातोपि पूर्ववि
द्यायां श्रवण्यां वाजसनेयिनामुपाकर्मसंस्कृतं। मदनरत्ने तु पूर्वपयोदयिके कुर्युः श्रवणे तैत्तिरीयका इति बहुच परिशिष्टाद्बहुचान्प्रति
कर्मविधानार्थं प्रवृत्ते तत्र तैत्तिरीयक कर्मविध्ययोगात्पूर्वोक्तकालिकापुराणादौ सामान्यत आदयिकपर्वप्राप्तेस्तानिषेधेन बहुच
नां श्रवणाविधानात्तैत्तिरीयकपदे अनुवादत्वात्तस्य च प्राप्तेः प्राप्तेः श्रवणं पूर्वदिमात्रपरत्वात्सर्वयजुर्वेद्युपलक्षणार्थः। अवयुत्वा
नुवादोवा। ननु विधायकं येन विशेषविधिना उपसंहारः स्यात्। अनुवादत्वात्लक्षणानदोषः। अथ न्यथा आदयिकपर्वविशिष्टोपाकर्मो देशे
न कर्तव्यो कर्तव्यविशिष्टेवा आदयिकपर्वविधौ वाक्यभेदापत्तेः। तस्मात्तैत्तिरीयकपदाविवक्षया सर्वयजुर्वेदिना मोदयिकमेव पर्वसंस्कृतं।
तन्न। न तावत्परिशिष्टेन बहुचान्प्रत्येवविधिः। धनिष्ठाप्रतिपद्युक्तत्वात्पृथक् सप्तमन्वितमित्यादितदुदाहृतएवपरिशिष्टे वेदांतरधर्मविधि
नां दर्शनात्। नाप्यनुवादोयं। कालिकापुराणाद्बहुचदीनामपि तदापत्तेः। कुर्युरित्यस्याविधित्वेन तस्यैवार्थवादत्वेनैतस्यामानुवादित्वाच्च।
न च तैत्तिरीयकाणां लोके तादृधि रस्ति। येनानुवादः स्यात्। न च वाक्यभेदः। तैत्तिरीयकमात्रस्य कर्ममात्रस्य वा उद्देश्यत्वायोगेन हवि रार्तिव
दृष्टवर्षे ब्राह्मणमुपनयीतेति विधिवद्वागत्याविशिष्टस्योद्देश्यत्वात्। उद्देश्यविशेषणो हि विवक्षिते वाक्यभेदो ननु विशिष्टस्योद्देश्ये श्रवणा का
दौ प्राप्तिः। अन्यथा तत्रार्थे बहुचपदस्याप्यविवक्षापस्याश्रवणस्य सर्वसाधारण्यापत्तेः। तस्माद्धेमाद्रिमतमेव युक्तमिति दिक्। इदं च
शिष्यान्ध्यापयत आ वसथ्येनो। अनध्यापयतो नाधिकार इति कर्कः। श्रवण्यां ग्रहादिदुष्टायां कालीयभिन्नेः श्रौषपद्यां कार्ये तैस्तु

आवणपंचम्यां। संक्रांतिर्यहणं वापि पोषमास्यां यदभवेत्। उपाकृतिस्तु पंचम्यां कार्यं वाजसनेयिभिरिति स्मृतिमहाणविवाजसनेयिग
हणादिति हेमाद्रिः। इदं स्वस्त्रोक्तं कालपरत्वाद्बहुचपरमिति। शाखायनेस्तु हस्ते कार्यं। आश्वयज्येरापस्तंबे श्रौष्ठपद्यां। यत्तु बौधाय
नः। आवण्यां पोषमास्यामाषाढ्यां वोपाकृत्येत्तु चेत्योषपद्यामपि दोषे आषाढ्यां कार्यमित्येवमर्थः। तत्कारवीयविषयं वा। सामगा
स्तु आवणे हस्ते कुर्युः। बहुचाः श्रवणे चैव हस्तर्क्षे सामवेदिन इति निर्णयामृते गोभिलोक्तेः। सोप्युत्तरः। धानिषा प्रतिपद्युक्तं त्वाष्ट्रक्षस्त
मान्वितं। आवणं कर्म कुर्वन्नृक्षयजुः सोमपावका इति मदनरत्ने परिशिष्टोक्तेः। गार्ग्येऽपि। सिंहरेवौ तु पुष्यर्क्षे पूर्वाह्णे। विवरे बहिः। कुंदो
गामिलिताः कुर्युस्तु सर्गस्वस्वच्छं दसां। शुक्लपक्षे तु हस्तेन उपाकर्मापराह्निकमिति। अविवरे ग्रहादिदाबहीने। पुष्यर्क्षे पूर्वाह्णे उत्सर्गः।
आपराह्निकं मुषा कर्म त्वन्वयः। अन्यस्तु विशेषः पूर्वमेवाक्तः। प्रयोगपारिजाते गोभिलः। उपाकर्मात्सर्जनं च वनस्थानामपीष्यते। धारणाध्य
यनांगत्वाद्गृहिणां ब्रह्मचारिणां। उत्सर्जनं च वेदानामुपाकरणं कर्म च। अकृत्वा वेदजपेन फलं नाप्नोति मानवः। सर्वथा लोपेतु शुक्ल उपवास
श्च। वेदेदितानां नित्यानामिति मनुना। भोजनोक्तेः। एवमुत्सर्गेऽपि। गोतमः। प्राचीनस्य च निशायां चतुर्मुहूर्तमष्टौ नाडिकाः। अनेध्यायः। श्रा
वण्यां पोषमास्यामध्यायमुपाकृत्य मासं प्रदोषनाधीयतेत्यापस्तंबीयेन समानार्थमिदमिति। अनेध्यायापवादमाह मनुः। वेदपा
करणे चैव स्वाध्याये चैव नैत्ये को नानुरोधोऽस्मिन् अध्याये होममंत्रेषु चैव हीति। शौनकोऽपि। नित्यं जपे च काम्ये च क्रतौ पारायणे तथा। नानध्या
योक्तिः। वेदानां ग्रहणे ग्राहणेऽपि चेति। अथ प्रसंगाद्देवोक्तं सज्जतमुच्यते। तस्य पोषमासे राहण्यांत कृष्णस्य वा कार्यं पोषमासस्य रे
हिष्यामष्टकायामथापि वा। जलांतं कुंदसां कुर्मादुत्सर्गविधिबद्धा हरितिया इव लक्ष्योक्तेः। आवण्यां श्रौष्ठपद्यां वोपाकृतौ क्रमेण पोषशुक्लप्र
तिपदिमाघशुक्लप्रतिपदिवा कार्यं। अर्धपंचमान्मासानधीयीतेति तैत्तिरीयेऽपि। यत्तु हारीतः। अर्धपंचमान्मासानधीत्योर्ध्वमुत्सर्जेत् पंचार्ध

श्रीरामः

२२

भाद्रपदे मासि श्रवणेन तदिष्यत इति। तत्राप्यनुक्रमे कुर्यादेवातद्दार्ष्टिकमिह स्यात्तदिति सूत्रात्। वर्षतो भवं वार्षिकं। एतत्तु चैव
स्तादवधिकार्यं। उपाकर्मात्सर्जनं च पवित्रदयनार्पणमिति। मनारोपे लिखितवचनात्। नित्येनेमिहिके जायते होमयज्ञः। क्रि
यास्तु च। उपाकर्माणि चोत्सर्गं ग्रहवेधो न विद्यत इति प्रयोगपारिजाते हेमाद्रौ च संग्रहेऽपि। पूर्वणि ग्रहणे सति पूर्वाह्णे रात्रौ दिवे धामा
वं बलमिदं। तेन पूर्वणि ग्रहणे चित्तु देश्यां श्रवणं कार्यमिति हेमाद्रिः। प्रथमं प्रसक्तु न भवति। गुरुभार्गवयोमौल्ये बाल्ये वा वा
र्धकेऽपि वा। तथा धिमास संसर्पे मलमासादिषु द्विजे। प्रथमोपाकृतिर्न स्यात्। तं कर्म विना शक्यं दितितत्रैव कथ्योक्तेः। अत्र प्रथमार्शे
वृद्धिश्चाहुः कुर्यादिति नारायणवृत्तौ। एतच्चाधिमासेन कार्यं। उपाकर्म तथोत्सर्गः। प्रसवाहोत्सवाष्टकाः। मासवृद्धौ परे कार्यं वर्ज
यित्वा तु पेक्षकमिति ज्योतिःपराशरोक्तेः। उत्कर्षः कालवृद्धौ स्यादुपाकर्मादिकर्मणि। अभिषेकादिबुद्धीनां न तत्कर्षो युगादिष्वितिका स
यनोक्तं च। अयमन्मासे उपाकर्म निषेधः। प्रथमोपाकृतिविषयः। प्रथमोपाकृतिर्न स्यादिति करेयपुत्रने विशेषोक्तेः। द्वितीयाद्यु
पाकृतिरपि न भवतीति केचित्संगतिकृत्वा तान्यनु उपाकर्माणि चोत्सर्गं ह्येतदिष्टं वृथा दितु इति त्रय्यश्वगवचस्तत्सामगविषयं। एत
च्चापराह्निकं कार्यं। उपाकर्मापराह्णे स्यादुत्सर्गः प्रातरवत्विति। अध्यायानामुपाकर्मां कुर्यात्काले पराह्निके। पूर्वाह्णे तु विसर्गः स्यादिति
वेदवेदाविदुरिति च हेमाद्रौ गोभिलोक्तेः। वस्तुतस्तु भवदुपाकृतिः पोषमास्यां पूर्वाह्णे एव त्विति प्रवृत्तसावचनात्पूर्ववाक्यं साम
गविषयं। तेषामपराह्णे वाक्तेरित्यनुपदेव श्यते। दीविकापि। अस्त्यनुविधेः पूर्वाह्णकालः स्मृत इति। इदमपि याजुषपरां पोषमासी
ग्रहणात्। याजुषास्तु पूर्वणि कुर्युः। एतच्चापस्तंबे राह्यिकं ग्राह्यमन्यस्तु पूर्वं। पूर्वयोदयिकं कुर्युः। श्रावणं तैत्तिरीयकाः। बहुचाः श्रा
वणं कुर्वन्नृक्षयजुः संक्रांतिवर्जित इति गार्ग्योक्तेः। संक्रांतवान्श्रुतीर्जनापर्वण्योदयिके पुनः। अतो भूतदिने तस्मिन्मोपाकरणमिष्यत इति का

न कर्त्तव्ये श्रावणी फाल्गुनी तथा। श्रावणी नृपतिं हन्ति ग्रामं दहति फाल्गुनी तिस्रं ग्रहोक्ते। तत्सत्वे तुरात्रावपित दंतं कुर्यादिति निर्णयामृतो म
दनरत्ने स्मृतिसंग्रहे। नंद्या दर्शने रक्षा बलिदानं दशास्तु। भद्रायां गोकुल कीर्तिदेशनाशाय जायते। इदं रक्षाबंधनं नियतकालत्वाद्भद्राव
र्जग्रहणादिनेपि कार्यं। होलिकावत्। ग्रहसंक्रांत्यादोरक्षानिषेधाभावात्। सर्वेषामेव वर्णानां सूतकं राहुदर्शने इति तत्कालमात्रनिषे
धात्वा। योऽपि त्रयोदश्यादितो वर्ज्यं दिनानां नवकं ध्रुवं। मांगल्येषु समस्तेषु ग्रहणे चंद्रसूर्ययोरिति निषेधः। सोऽप्यनियतकालीनकर्मपर
व। न तत्र। अन्यथा होलायां का गतिः। अतएव नित्येनेमिनि के जप्ये होमे यज्ञक्रियास्तु। उपाकर्मणि चोत्सर्गे ग्रहवेधो न विद्यत इति नि
यतकालीने तदभाव इति दिक्। उपाकर्मणी तितदिनमिजपूरं। तत्र तन्निषेधादित्फक्तं प्राक्। मंत्रस्तु। येन ब्रह्म बली राजा दानं वेदो म
हाबलः। तेन त्वामपि बध्नामि रक्षेमान् बलमान् चले। ब्राह्मणेः क्षत्रिये वैश्ये शूद्रे रक्षेमान् वै। कर्त्तव्यो रक्षिकान् चारो द्विजान् संप्र
ज्यशक्तित इति। अत्रेव ह्यस्या वोरपतिः। तदुक्तं कल्पतरे। श्रावण्यां श्रावणे जातः पूर्वहयशिरा हरिः। जगाद सारमे वेदं तु सर्वकल्मषना
शनं। स्वात्मा संपूजयेत्तं तु शंखचक्रगदाधरं। अत्राश्वलायनेन श्रावणो कर्मोक्तः। श्रावण्यां पूर्णमास्यां श्रावणा कर्मोक्तिः। तत्रास्तम
ययोगिनी ग्राह्या। अस्तमिते स्यात्। पाकं अपयित्वेति सूत्रात्। अतएव निशीथे दशैः प्रयोगांतः पातनियमान्तदंगैः प्रसंगसिद्धिस्तु
द्वादशे। अन्यथा परेद्युः प्राप्नोक्तः प्रसंगः प्रसंगस्यायादिकस्तु पूर्णिमादर्शशिबयोः पर्वत्यक्षणावदहोरात्रवाचित्वात् तत्रैव कर्मकाल
व्याप्तिर्ग्राह्येति। विकृतित्वा केषुपर्वे कृति। श्रावणादिमासवतुष्यकृष्णपक्षद्वितीयास्तु अशून्यशयने ज्ञातं। तत्र चंद्रोदयव्यापिनी ग्रा
ह्या। दिनहृतत्वे परति निर्णयामृतो। इति श्रीमीमांसकरामकृष्णभट्टात्मजकमलाकरभट्टकृते निर्णयसिंधो श्रावणमासः ॥

योषे

सिंहपराः षोडशघटिकाः पूज्यकालः। अन्यत्पूर्ववत्। अत्र गोप्रसवेऽनुत्सागरेनारदः। भानो सिंहगते चैव यस्य गोः संप्रसूयते। मरणंतस्य
निर्दिष्टं षड्भिर्मसैर्न संशयः। तत्र शांतिं प्रवक्ष्यामि येन संपद्यते शुभां प्रसूतांतक्षणादेव तां गां विज्रायदापयेत्। ततो होमं प्रकुर्वीत घृताक्षे
जसर्षपैः। आहुतीनां घृताक्तानामयुतं जुहुयात्ततः। व्याहृतिभिश्चायं होमः। सोमपुवस्तः प्रयत्नेन दद्याद्द्विज्रायदक्षिणामिति। तथा। सिंहरा
शौगते सूर्ये गोप्रसूतिर्यदा भवेत्। माघे च महिषी सूते दिवैवाश्वतरी तथा। तदानिष्टं भवेत्किंचित्काले शान्तिकं चरत्। अस्थवामेति सू
क्तेन तद्विष्णोरिति मंत्रतः। जुहुयाच्च तिलाज्येन शतमष्टोत्तराधिकं। मृत्युं जयाविधानेन जुहुयाच्च तथा युतं। श्रीसूक्तेन ततः स्नायान्छांति
सूक्तेन वा पुनः। मध्यरात्रे निशीथे वा यदा गोः कुंदते सदा। ग्रामे वा स्वगृहे वा पिशांतिकं पूर्ववदिशेत्। एवं श्रावणे वउवा प्रसवो दिने च निषि
द्धः। तदुक्तं मथर्ववेदिनां गार्ग्यपरिशिष्टे। माघे बुधे च महिषी श्रावणे वउवा दिवा। सिंहगोवः प्रसूयंते स्वामिनो मृत्युदायका इति। तत्र शां
तिर्विधातव्या दत्वा तान् ब्राह्मणेषु तु इति। अत्र तदुक्तं मृत्युदायका इति। कार्यो। भाद्रकृष्णतृतीया कृष्णतृतीया सापराग्राह्याति दिवो दासी
ये उक्तं। वनं न तु हरितालिकाप्रकरणे वक्ष्यामः। भाद्रकृष्णचतुर्थी वदुलारव्यामध्यदेशे प्रसिद्धा। सा सायाह्न्यापिनी ग्राह्या। दिनहृतत्वे
पूर्वा। गोर्वाश्वतुष्ये वदधे तु पूजा दुर्गा च नंदुर्भरहोलिके च। वत्सस्य पूजा शिवरात्रिरेताः परान्विता घृतिनूपसराष्टुमिति दिवो दासी ये व
नात्। अत्र वत्सपूजायाः पृथगुपादानादे तु पूजा शब्देन वदुलारव्यागस्यते इति स एव व्याचरव्यो। मदनरत्नेष्वेव। अत्र गोपूजायवानाशन
चतत्रैवोक्तं। भाद्रकृष्णषष्ठी हलषष्ठी। सोमसप्तमी युतेति दिवो दासी। भाद्रकृष्णसप्तमी शीतला ज्ञातं। तत्र पूर्वा ग्राह्येति हेमाद्रौ ॥
अथ जन्माष्टमी। सा वदुलारव्यादिमासेन भाद्रपदकृष्णष्टमी। तथा भाद्रपदे मासिकृष्णष्टम्यां कलौ युगे। अष्टाविंशतिमे जातः कृष्णो सो देव

कीकृतइतिकल्पतरोब्राह्मेण्तेः अत्रेदंमाधवमतं अष्टमीहोवा जन्माष्टमीजयंतीवेति तत्राद्याकेवकाष्टमीयेनकुर्वेतिजानंतः कृष्णजन्मा
ष्टमीव्रतंतेभवन्तिनराः प्राकृष्याकृष्याद्याश्चकाननेइतिस्कांदात् अष्टमीरोहिणीयुक्ता निश्यर्धदृश्यतयादि मुख्यकालइतिरवातस्तत्रज
तोहरिः स्वयमितिवास्तिष्ठसंहितोक्तेः रोहिणीविशिष्टेवाष्टमीमुख्या नखेवरोहिण्यभावेउपवासानस्यादितिब्राह्मोदिवावायादिवा
रात्रेनास्तिचेदोहिणीकला रात्रियुक्ताप्रकुर्वताविशेषेणंदुसंयुतामितिपुराणातरात् श्रावणेबहुलेपक्षेकृष्णजन्माष्टमीव्रतंनकरोति
नरोयस्कभवतिकुरराक्षसइतिभविष्योक्तेश्चकेवकाष्टम्यामेवोपोष्यत्वावगतेः सैवरोहिणीयुक्ताजयंती कृष्णाष्टम्यांभवेद्यत्रकले
कारोहिणीयदा जयंतीनामसाशोक्ता उपोष्यासाप्रयत्नतइतिवद्विपुराणात् अष्टमीकृष्णपक्षस्यरोहिणीकक्षसंयुता भवेत्योष्यपदे
मासिजयंतीनामसास्मतेतिविष्णुरहस्यादिवचनाच्च ज्योतिषादिवत्संशयाकर्मभेदः रोहिणीयोगश्चाहोरात्रमुख्यः निशीथमात्रेम
ध्यमः दिवसादावधमः अहोरात्रंतयोयोगोद्यसंपूर्णोभवेद्यदि मुहूर्तमध्यहोरात्रयोगश्चेत्तामुपोष्येदिति वस्तिष्ठसंहितोक्तेः अ
धरात्रेतयोयोग्यतारापक्षद्वयेस्मतिः नियतात्माशुचिस्नातः पूजांतत्रप्रवृत्तयेदिति विष्णुधर्मोक्तेः वासरेवानिरायावायत्रस्तस्यापि
रोहिणी विशेषेणनभोमासेसैवोपोष्यामनीर्षिभिरितिपुराणातराच्च विशेषेणतिष्ठतेभद्रिपदेपीडं श्रावणेवानभस्येवेतिवक्ष्यमाण
त्वातेजोडास्तुनिशीथएवरोहिणीयोगेजयंतीनान्यथेत्याहुः तन्वासरेवानिशयावेतिविरोधात् योगविशेषादुणाहाफलमित्यन्यातेष्य
करणेदोषश्चुतेरुपेक्ष्याः तत्रजन्माष्टमीव्रतंनित्यं पूर्वोक्तवचनेषुअकरणेनिंदाश्रुतेः वर्षेवर्षदुयानारीकृष्णजन्माष्टमीव्रतंनकरोतिमहाप्रा
हव्यालीभवतिकाननेइतिस्कांदेवीशश्रुतेश्वानकरोतिनरोयस्त्वितिपूर्वमुक्तेः स्त्रीलिंगमतंत्रांतेनमनुष्यमात्रेधिकारः मत्तरनेस्कांदेवत्रफ

पष्ठान्वेति तदाषाढपुष्यकर्मविषयं बोधायनास्तुपोष्यामाध्यावाकुर्युः पोष्यामाध्यावोत्सर्जेदितिस्त्रजात् तैत्तिरीयेस्तुपोष्याकार्यंतेष्यां
पोष्यामास्यांरोहिण्यांवोत्सर्जेदितितत्सत्रात् बहुचेस्तुमाध्याकार्यं अध्यायोत्सर्जनमाध्यापोष्यामास्यांविधीयतइतिकारिकोक्तेः कात
मास्तुभाद्रपदेकुर्युः उत्सर्गश्चेत्तदातिष्यातिष्यांजोष्यपदेपिवेति कात्यायनोक्तेः सामगास्तुसिंहार्कपुष्येकुर्युः तथाचसिंहेरवोतिगा
म्यवचनंपूर्वमुक्तं सर्वरुपाकर्मदिनेवाकार्यं पुष्येत्सर्जनंकुर्यादुपाकर्मदिनेथवेतिहेमाद्रौरवादिबगृह्याक्तेः यदासिंहस्तेसर्वेसतितम
ध्यहस्तनक्षत्रात्प्राक्पुष्यः कर्कसोभवतितदातस्मिन्पुष्येउत्सर्गं कृत्वातदुत्तरहस्तेउपाकर्मसामगाः कुर्युः मासेजोष्यपदेहस्तोत्पुष्यः पूर्वोभव
द्यदा तदाचश्रावणेकुर्यादुत्सर्गंकंदसां द्विजइतितत्रैवपरिशिष्टोक्तेः अत्रहावपि सौरमासेहेयो तेषांसौरस्येवोक्तेः अत्रविशेषमाह
काष्ठाजिनिः उपाकर्मणिचोत्सर्गयथाकालेसमेत्यच ऋषीर्द्धर्ममयात्कृत्वा पूजयेत्तर्पयेत्ततइति माधवीयेकात्यायनः प्रत्ययंयदुपाक
र्मसोत्सर्गंविधिबहिजेः क्रियतेकंदसांतेनपुनराप्यायनंभवेत् अथातयामेभ्रंरोभिर्त्यक्तमक्रियतेद्विजेः कीउमानैरपिसदातत्तेषांसिद्धिदा
यकमिति पृथ्वीचंद्रोदयेकृष्णपराशरः नभवेदुपाकर्मब्राह्मणः स्नातकोब्रती कर्मव्युतोभवेद्वात्योत्रात्यनिकृतिरुक्षुविरिति उपाकर्मपुष्य
त्सर्गंचत्रिरात्रंपक्षिणीमहारात्रंवाऽनध्यायइतिमिताक्षरायामुक्तं अत्रनदीनारजोदोषोनास्ति उपाकर्मणिचोत्सर्गंतेतस्मानेतथेवचानंद
सर्वग्रहेचैवराजोदोषो नविद्यतइतिगार्ग्योक्तेः उपाकर्मणिकर्तव्यमृषीणांचैवपूजनमिति अत्रेवरक्षानंभनमुक्तं हेमाद्रौभविष्ये अ
त्रोपाकर्मोततयस्यपूर्णतिथावनुवादोनतुविधिः अनंगत्वेनप्रयोगविधिभेदेनचक्रमाभावात्गौरवाच्च तेनपरेद्युरुपाकरणेपिपूर्वदुर
परहृतत्करणंसिद्धं ततोपराहसमयेरक्षापोटलिकांशुभां कारयेदक्षतैः शस्तेः सिद्धार्थेहंभर्षितेरिति इदंभद्रायांनकार्यंभद्रायाहे

मासेभाद्रपदेष्टम्यानिशीथेकृष्णपक्षगे। शशांकेवृषराशिस्थेऋक्षेरोहिणिसंज्ञके। योगेस्मिन्बसुदेवादिदेवकीमामजीजनतातस्मा
 मां पूजयेत्तत्रशुचिः सम्यगुपाषितः। ब्राह्मणान्भोजयन्प्रत्न्यातेभ्यो दद्याच्चदक्षिणां॥ हिरण्यमेदिनीगावोवासांसिकुसुमानिचाय
 द्यदिष्टतमंतत्तत्कृत्वायजियतामिति। **अशक्तेन उपवासमात्रं कार्यं** अतः कर्मणो यस्य यः काल इत्यादिवचनात्पूर्ववैप्राप्तेः प
 रदिने सतोऽपि रोहिणीयोगस्य न प्रयोजकत्वं। अन्यथा बुधवारोदरपितृत्वापत्तेः। किंच। जयंती शबोरात्रिविशेषवचनः। अभिजिन्वा
 मनक्षत्रं जयंती नाम शर्वरी। भुद्रुर्तो विजयो नाम यत्र जातो जनादेन इति ब्रह्मांडपुराणात्। प्राजापत्येन संयुक्ता अष्टमी वयदा भवेत्।
 श्रावणे बद्धले पक्षे सर्वपापप्रणाशिनी। जयं पुण्यं च कुरुते जयां पुण्यां च तां विदुरिति स्कांदश्चातेन तद्योगिरोहिण्यांगोपत्तान्न
 तभेदः। यत्तु वासरेवानिशायां वेतितत्कैमुतिकन्यायेन निशीथयोगस्यैव स्तुत्यर्थं पूर्वदिनेऽर्धरात्रयोगाभावे वा प्राशस्त्यर्थं। य
 द्यापि दिवा वात्यदिवारो नास्ति चेद्रोहिणी कला। रात्रियुक्तां प्रकुर्वत विशेषणं दुसंयुतामित्यनेन रोहिणीयोगाभावेऽर्धरात्रव्याप्ते
 र्ग्राह्यतोक्ता तथापि यस्मिन् वर्षे जयंती योगो नास्ति तत्र जयंती व्रतलोपप्राप्तेऽष्टमी मात्रेपि जयंती व्रतं कार्यमित्येवं परामिति तदाश
 यः। अत एवोक्तं जयंती नाम शर्वरीति। इदमयुक्तं। श्रावणेन भवेद्योगो न भवेत्तु भवेद्भवमिति वसिष्ठवचनात्तस्मिन्नेव वर्षे भाद्रप
 दे तद्योगस्यावश्यं भावित्वा तत्र तद्गतस्यानुष्ठातुं शक्यत्वेन लोपाप्रसक्तेः। ननु श्रावणकृष्णाष्टम्यां तद्योगाभावात्तलोपः प्रसक्त ए
 व। तत्रापि तस्यैवार्थमिदमिति चेन्न। उभयत्र करणमाणाभावात्। श्रावणवानभस्ये वारोहिणी सहिताष्टमी। यदा कृष्णानरेर्लक्ष्म
 सा जयंती तिकीर्तितेति वसिष्ठसंहितावचने वा शब्दद्वयश्रावणादन्यतरत्रैव तदनुष्ठानस्य स्पष्टत्वात्। तस्माज्जन्माष्टमी परमेव

दमिति वक्ष्यते। तथा च सर्वमहानिबन्धानामविरोधः। यत्तु स्कांदे। उदये वाष्टमी किंचिन्नवमी सकला यदि। भवते बुधसंयुक्ता प्राजापत्यस्य
 संयुता। अर्धपूर्वशतनापिलभ्यते वाथवान्वाति। यच्च पादो। त्रतयोनिगतानां तु त्रतसंनानाशितुं ते। येः कृता श्रावणेमासि अष्टमी रोहि
 णीसुता। किंचिन्नेव पुनरेवारेण सेमेनापि विशेषतः। किंपुनर्नवमी युक्ता कुलकोट्यास्तु सुक्तिदेति तद्वा नादिविषय उपवासा श्रावणादि
 त्यनेतभेदः। जयंती परमिति हेमाद्रिः उदये चंद्रोदये इति केचित्। तत्र चंद्रोदयसत्वे सदेहान्नवमी सकलस्य योगान्मानाभावात्। तेन पूर्वद्यु
 संसमी वेधे परदिने सूर्योदये धटिकापि आद्या। पूर्वा विद्वाष्टमीति पादोक्तेरित्युक्तं। अतो न व्रतभेदो नाप्यंतर्भाव इत्युच्यते। गोडास्तु नव
 मीक्षय परमिदं वचनां नवमी सकला यदीति विशिष्योक्तः। एतत्पूर्वदिने जयंती भाव परमित्याहुः। जयंतीादिसर्वोपवादाय मिति चूडा
 मण्यादयः। वयं तु सत्यं व्रतभेदः। लोकास्तु जन्माष्टमी मेवानुतिष्ठति। नहि श्रावणे वानभस्ये वारोहिणी सहिताष्टमी। यदा कृष्णानरेर्लक्ष्म
 सा जयंती तिकीर्तिता। श्रावणेन भवेद्योगो न भवेत्तु भवेद्भवमिति माधवी ये वसिष्ठसंहितोक्तापि भाद्रपदे जयंती केनापि क्रियते। यद्वा
 पास्तुलं। सप्तमे ब्रह्मवर्षसकाममुपनयेदित्यादि विदित्यन्ये। तन्ना। अकरणे दोषनित्यताद्यनुपपत्तेः। अत्र गोणमुख्यं वां इ। यामेक एवमा
 स इत्यन्ये। तन्ना। एकवाक्ये उभयनिर्देशानुपपत्तेः। वाशब्दयोगाच्चा। अतः पूर्वद्वारेवोपवासः। जयंती व्रतवता तु उपवासद्वयं कार्यमिति
 ब्रूमः। अत एव हेमाद्रिभदरत्नादेजन्माष्टमी व्रतं जयंती व्रतं च भिन्नमुक्तं। भिन्नकालत्वात्सर्वथा तावदंतर्भावोनेतिसिद्धं। तत्तु पूर्वोपर
 वात्स्यापि रोहिणीयुतेव कार्यं त्रयं थानांतत्वं प्रतीयते तथापि तज्जयंती परं। दिवा दासस्तु संपूर्णा र्धरात्रे रोहिणी यदि कथ्यते। कर्त्तव्या
 साप्रत्यनेन पूर्वविज्ञां विवर्जयेदिति वचना निबन्धो रोहिणीभावेपि पूर्वानेत्याह। तन्ना। रोहिणी कलेति विरोधानुक्ताभावाच्चा। इदं च काम्य
 मेव सनंतभेदः। तद्व्याह माद्रो हेयं। निसं काम्यमिति तु बहवः। ननु तथापि वेद्युध्वंरवलयेन श्रावणाद्दशी वामनजयंतीादिसर्वसिद्धिर्

नि.सिं.हि.प. २६

अतः

थावेकादशीस्वल्पापिपरातथाकलाकाष्ठासुहृत्तापि यदाकृष्णाष्टमीतिथिः। नवम्यां सेवया ह्यास्यात्सप्तमी संयुतानहीत्यादिव
चनादधोदयादिवद्योगाधिक्ये फलाधिक्यात्परे वज्रन्याष्टमी युक्तेति चेत्तमेव। न हितत्रैभेदो द्वयोर्नित्यत्वं द्वयोरकरणे दोषो वा काल
भेदो वा श्रुतेः। इह त्वेते हेतुभिः संज्ञाभेदाधर्मभेदाकालभेदाच्चापवासाभेदः स्पष्ट एव। एकदेवतत्वाच्च वणद्वादशी वन्नपारणाकोप
दोषोपि। तेन व्रतद्वयमेव युक्तं द्वयोरपि नित्यत्वादिति युक्तं प्रतीतम्। अत्र निशीथे च धर्माव्यासः। पूर्वोक्तवचनेषु तस्यैव मुख्य
कालत्वोक्तेः। अष्टमी शिवरात्रिश्च धर्माव्यासो दधोयदि दृश्यते घटिकाया सा पूर्वविज्ञाप्रकीर्तितेति माधवीये पुराणांतरात्। अ
र्धरात्रे तुरोहिण्यां यदा कृष्णाष्टमी भवेत्। तस्यामभ्यर्चनं शोरे हेति पापं त्रिजन्म जन्मिति भाविष्योक्तेः। अष्टमी रोहिणी युक्ता
निशीथे दृश्यते यदि। मुख्यकाल इति रव्या तस्तत्र जातो हरिः स्वयामिति वसिष्ठसंहितोक्तेः। तत्राष्टमी द्विधा। रोहिणी राहे
तातद्युता च। आद्या पंचतुर्धा। पूर्वद्युरेव निशीथयोगिनी परेद्युरेवोभये द्युरनुभये द्युश्चेति। तत्राद्ययोरसंदेह एव कर्मकालव्या
प्तेः। जन्माष्टमी रोहिणी च शिवरात्रिस्तथैव च। पूर्वविद्धेव कर्तव्यातिथिभोते च पारणामिति भूयते। अस्मोक्ते बलरोहिण्यु
पवासापि सितैः। अंत्ययोः परेव। प्रातः संकल्पे कालव्याप्तेराधिक्यात्। वज्रनीयाप्रयत्नेन सप्तमी सहिताष्टमीति ब्रह्मवैव
वर्तते। एवमंशतः समव्याप्तावपि विषमव्याप्तावपि अधिक्यन निर्णयः। रोहिणी युतापि चतुर्धा। पूर्वद्युरेव निशीथे रोहिणी युता परेद्यु
रेवोभये द्युरनुभये द्युश्च। अत्राद्याद्योरसंदेह एव। कार्या विज्ञापिसप्तम्या रोहिणी सहिताष्टमीति पाद्योक्तेः। जयं ध्यात्वा पूर्ववि
ज्ञायामुपवासासप्तमाचरेदिति गारुडात्। सप्तमी संयुताष्टम्यां निशीथे रोहिणी यदि। भाविः तासांष्टमी पुण्या वा वच्चंद्रदिवा कराविति

श्रीरामः २६

लमप्युक्तं जन्माष्टमी व्रतं यैवै प्रकुर्वन्ति नरोत्तमाः। कारयन्त्यथवा लोकान् लक्ष्मीस्तोषां सदा स्थिराः। सिद्धांतिसर्वकार्यणि कृते जन्माष्टमी व्रते इति।
उपोष्य जन्माष्टमीं नित्यं कुर्याज्जागरणं तु यः। अर्धरात्रयुताष्टम्यां सोऽश्वमेधफलं लभते। नारदीयेपि। जयंती व्रतं तु नित्यं काम्यं। महाज
मार्थं कुरुतां जयंतीं मुक्तये उन्मुखा। धर्ममर्थं च कामं च मोक्षं च मुनिपुंगवाः। ददाति वांछितान् धर्मान् येष्वन्येष्वति दुर्लभानि ति स्कांदो फलश्रुतेः।
जन्माष्टमी उपवासश्च महापातकनाशनः। सर्वकार्यमहाभागपूजनीयश्च केशव इति भाविष्ये पापक्षयार्थोक्तेः। प्राजापत्यर्हसंयुक्ताश्चावणस्या
सिताष्टमी। वर्षे वर्षे तु कर्तव्या तुल्यार्थं च कृषाणि न इति वीष्वाश्रवणाच्च। तुल्यार्थं देवकी सने जयंती संभवंत्रतं। कर्तव्या वेत्तमानं न शक्त्या भित्त्या
जनेरपि। अकुर्वन्त्याति नरकं यावदिंद्राश्चतुर्दशैत्यकरणे दोषश्च वणाच्च। शूद्रान्तेन तु यसापशवहस्तस्त्वमोजने। तत्पापं लभते कुंति जयंती वि
सुखो नरः। न करोति यदा विहो जयंती संभवंत्रतं। यमस्य वशमापन्नः सह तेनारको व्यथामित्यकरणे निंदा श्रुतेः। यदा च पूर्वद्युः परेद्युर्वो
रोहिणी योगस्तदा जन्माष्टमी जयंती मंतर्हता इत्या। न तु जन्माष्टमी व्रतं पृथक् कार्यं विष्णुश्चरवलवत्। तदुक्तं माधवेनैव। यास्मिन् वर्षे जयंती
रव्ययोगे जन्माष्टमी तदा। अंतर्हता जयंती स्यादक्षयोगप्रशस्तित इति मदनरत्ननिर्णयामृतगोउमैथिलमतेप्येवं हेमाद्रिस्तु रोहिणी
संयुतोपोष्या सर्वाद्यो विनाशिनी। अर्धरात्रादध्वोर्ध्वं कलया वा यदा भवेत्। जयंती नाम सा प्राक्ता सुर्वपा पप्रणाशिनी। त्वाग्निपुरा
णादध्वरात्रे एव रोहिणी योगस्य प्राशस्त्यात्। मुहूर्तमपि लभ्येतेत्यादीनां चार्धरात्रयोगोऽप्युपपत्तेर्न जयंती व्रतं भिन्नं। तत्तु हेमाद्रिम
तेपि जयंती व्रतं भिन्नमेव। उदये च अष्टमीत्यस्य तेन जयंती परत्वोक्तेः। किंच। रोहिण्यामर्धरात्रे वयदा कृष्णाष्टमी भवेत्। तस्यामभ्यर्चनं शो
रे हेति पापं त्रिजन्म जन्म। सोपवासा हरिः पूजा कृत्वा तत्र न सीदतीति विष्णुधर्मोक्तेः। समयाग्रे तुरोहिण्यां निशीथे राजसत्तमा समजायतगो
विंदो वा लक्ष्मी चतुर्भुजः। तस्मात्तं पूजयत्तत्र यथावित्तानुसूत इति वैष्णवपुराणाच्चाध्वरात्रस्य कर्मकालत्वमवशीयते। भाविष्योत्तरेपि।

वारयिता। शिष्टान्तरइति चेन्न तस्य न्यायावचो विरोधे हेयत्वादिदानीं कापि निंबा कोपासनाभावाच्चेति संक्षेपः। हेमादि
 स्त्वाह। अष्टम्याः प्राधान्यात् तस्याश्च पूर्वद्युः कर्म कालव्यापित्वात् पूर्वव। पाश्र्वांतु पूर्वदिनिशीथेऽष्टम्यावदेयः। अंतर्भावोक्तिः
 स्तुमूर्खत्वप्रतारणमात्रमित्याहुः। अन्ये तु पूर्वविष्टां अष्टमीति वाक्ये जन्माष्टम्योऽस्य सप्तमी वेधनिषेधात् कलाद्य
 रिमात्राण्योदयिकी आह। कार्याविज्ञापिसप्तम्ये तिलुजयंती परं जयंत्यां पूर्वविज्ञायामुपवासं समाचरेदित्येकवाक्य
 त्वात्। तथापि ह्योर्नित्यत्वात् कालभेदाच्चोपवासद्वयं भवत्येव। यदा तु केवलं अष्टमी शुद्धाधिका तदा त्यागहेतोः सप्तमी वेधस्याभा
 वाद्यदिवा विरुद्धं न तदा परे द्वितीयाह्यतिथेरभावात् पूर्वव। एवं सर्वाण्योदयिकवाक्यानि सप्तमी वेधपराणि। ये तु जन्माष्टमी
 पूर्वविज्ञांसंक्रक्षांसककामपि। विहाय नवमी शुद्धांतु पोष्यव्रतमाचरेदिति व्यासोक्तेर्विज्ञायाः क्षये शुद्धनवम्यामुपवासः। दश
 मी वेधे द्वादश्युपवासवदित्याहुः। ते निर्मूलत्वादुपेक्ष्याः मुहूर्तमपि संयुक्तेति रोहिणीयोगे एव साज्यत्वेऽतिथ्यंतपारणावाक्या
 नां निर्विषयत्वापत्तेः। न च पयजयंती पराणि शुद्धाधिकपराणि वातानि भृगवाद्यैः पूर्वविष्टां अष्टम्यामपि तिथ्यंतपारणोक्तेः। ते
 न कलाकाशेति वाक्यांतरवशाज्जयंती परमेव। तत्तु अष्टम्याः कर्म कालव्यापित्वात् दिवा वायदिवारात्रौ नास्ति चेद्रोहिणीकला। रा
 त्रिभुक्तां प्रकुर्वतेति पूर्वोक्तवाक्यैः रोहिणीयोगाभावे ग्राह्यत्वेऽपि न वनात् कर्म कालव्यापिनीत्युक्ता पूर्वापरावाक्यापि रोहिणीयु
 क्ता आह। माधवमदनरत्ननिर्णयामृतानंतभट्टगोडमेधिलग्रंथादिष्वप्येवमिति। न चेतद्वचनं यस्मिन् वर्षे जयंती योगो नास्ति

तत्र जयंती व्रतलोपे प्राप्ते अष्टमीमात्रेपि जयंती व्रतं कार्यमित्येवं परमित्युक्तं। तत्तु कुंभयोगाभादेपि चेन्न स्यात्तस्मिन् वर्षे न संभवइति वा
 क्यशेषे वसिष्ठेनैव उभयत्र योगाभावे व्रतासंभवस्योक्तत्वादसंभवतो व्रतस्यानुष्ठानं वेदात्तो महत्साहसमित्युक्तं। स्कांदेशिव
 रात्रिप्रकरणे। कृष्णाष्टमी स्कंदपक्षी शिवरात्रिचतुर्दशी। एताः पूर्वयुताः कार्यास्तिथ्यंतपारणं भवेत्। जन्माष्टमी रोहिणी च शिवरा
 त्रिस्तथैव च। पूर्वावेद्येव कर्तव्यातिथिभावे च पारणा। युक्तं न उपवासद्वयं कार्यं ह्योर्नित्यत्वादिति वयं। अंत्ययोः परे वा सप्तमी सं
 युताष्टम्यां भूत्वा संक्रक्षां द्विजोत्तमा। प्राजापत्यं द्वितीयोऽस्ति मुहूर्तार्द्धं भवेद्यादि। तदाष्टम्यामिदं पुण्यं प्रोक्तं व्यासादिभिः पुरेति स्कां
 दात्। तदा व्रतं द्वितीयोऽस्ति पाश्र्वांतुः। मुहूर्तेनापि संयुक्ता संपूर्णा साष्टमी भवेत्। किंपुनर्नवमी युक्ता कुलकोट्यास्तु मुक्तिदे
 ति पाश्र्वाच्चेति दिक्। पारणांतु तिथिरष्टम्युणं हंति नक्षत्रं च चतुर्गुणं। तस्मात्प्रयत्नतः कुर्यात्तिथिभावे च पारणमिति ब्रह्मवैव
 र्त्तत्। तिथ्युक्तयोर्दोषो न क्षत्रांतमथापि वा। अर्धरात्रे वा कुर्यात्पारणं त्वपरं हनीति हेमाद्रौ वचनाच्च। अर्धरात्रेप्युभयांतेऽन्यत
 रंतं वेति मुख्यः पक्षः। सर्वेष्वेव उपवासेषु दिवा पारणमिष्यतइति ब्रह्मवैवर्त्तं त्वन्यविषयो। दिने मुख्यकालाभिन्यतरांतं वा हेया
 गाजस्तनरात्रौ पारणं कुर्यादते वेति रोहिणी व्रतात्। अजनिन्यपि तत्कुर्यादूर्जयित्वा महानिशा मिति ब्रह्मांडपुराणादत्रोसा
 र्धप्रहरमध्ये कार्यं। महानिशा तु विज्ञेयामध्यमं मध्यमयोः। तथा। मध्यमप्रहरमात्रे विज्ञेया तु महानिशा तस्मिन्तरात्। क
 ल्पतरामदनरत्ने चैवं। कामधेनो गगंस्तु। महानिशा तु विज्ञेयामध्यमं प्रहरद्वयमित्याह। वृद्धगता तपस्तु महानिशा द्वेघटिके

रात्रौ मध्यमयामयोरित्याहा वेदपाठपरमेतादित्यन्ये। महानिशाया मन्वतरांते तृतीयादिने पारणं कार्यं। अपरेहनीति पारणोत्तरदिनपर
त्वात्। जयंत्यामुभयोक्तपेक्षणादित्याहुः। तत्तु महानिशातोर्वागन्यतरांते लभे महानिशानिषेधः। महानिशाया मन्वलाभे तत्रैव पा
र्यामिति। दिवोदासस्तु रजनीप्रहरयावत्प्रवृत्तिः कर्मणो मत्ता। पारणं तावदेवेष्टं प्रमादान्न भवेद्यदीति स्कांदादूर्ध्वनिषेधमाह। तन्नि
मृलं। सर्वे जयंती परासंगस्योपोष्यत्वात्। जन्माष्टम्यं तु तिथ्यंतमात्रे पारणं। अशक्तो तु वद्विपुराणां भांते कुर्यात्तिथेर्वोपश
रते भरतपारणमिति। गारुडे विष्णुधर्मच। जयंत्यां पूर्वविज्ञायामुपवासं समाचरेत्। तिथ्यंते वोत्सवांते वा व्रती कुवश्तपारणं। अ
शक्तो तु तिथ्यंते तिथिभांते वा पारणं यत्र चोदितं। यो मत्रयोर्ध्वगामिन्यां प्रातरे वहि पारणेति। स एवोत्सवांतः। तिथ्यंते वोत्सवां
ते वा व्रती कुवश्तपारणमिति कालादशे के श्वेति संक्षेपः। अष्टम्यां विशेषो हेमाद्रौ भाविष्यो। ततोष्टम्यां तिलैः स्नातो नद्यादौ वि
मले जले। स्नदेशे शोभनं कुर्यादेव कथाः। सूतिकागृहं। सितपीतेस्तथारक्तैः कर्बुरैर्हरितैः पृथक्। वासोभिः शोभितं कृत्वा समताक
लशेर्न वै। मक्ष्यैः फले रने केश्वरी पाठाभिरितस्ततः। पुष्पमालाविचित्रं च चंदनागुरुधूपितं। अतिरम्यमनोपम्यं रक्षामणि वि
भूषितं। द्वारविन्यस्तमुसलं रक्षितं रक्षपालकैः। बध्नादेव्यारक्षितं वस्त्रीभिश्च स्वजनैस्तथा। तन्मध्ये प्रतिमस्तुणाया साचा
प्यष्टविधा स्मृता। कांचनी राजती ताम्री पेत्तली मृन्मयी तथा। वाक्ष्मणि मयी चैव वर्णकैर्लिखिता यवा। सर्वे लक्षणसंपूर्णा
पर्यं चैव पटावृते। देवकी तत्र चैकस्मिन् प्रदेशे स्तिकागृहं। प्रसूतां च प्रसूतां च स्थापयेन्मन्त्रकापरि। मां तत्र बालकं स्तुतं प
यं स्तनपायिनं। यश्चोदां तत्र चैकस्मिन् प्रदेशे स्तिकागृहं। तद्द्वयं कल्पयेत्पार्थ प्रसूतवरकन्यकां। वसुदेवोपितत्रैव रवदु

श्रीरामः

२८

वद्विपुराणां च। द्वितीये त्वसंदेह एवात्तृतीयपक्षे परे वा। वर्जनीयात्रयत्वेन सप्तमी संयुता एमी। स क्रक्षापिन कर्तव्या सप्तमी संयुता
एमीति ब्रह्मवेवर्त्तात्। चतुर्थ्यापि त्रिधा। पूर्वद्युर्निश्चिति एमी परे द्विरोहिणी। परे द्व्यष्टमी पूर्वे द्विरोहिणी। उभयेद्युर्भयस्य निशीथा
संबंधो वेति। आद्ये परेद्युर्जयंती योगस्य सत्वात् परे वेति माधवः। तदुक्तं तेनैवास्मिन् वर्षे जयंत्याख्ययोगो जन्माष्टमी तदा। अंत
र्भूता जयंत्यास्यादक्षयोगप्रशस्तित इति। पूर्वविज्ञाष्टमीया तु उदयनवमीदिने। मुहूर्तमपि संयुक्ता संपूर्णा साष्टमी भवेत्।
कलाकाष्ठा मुहूर्त्तापि यदा कृष्णाष्टमीति। नवम्यां सैव ग्राह्या स्यात्सप्तमी संयुतानहीति पादोक्तं। प्राजापत्यं संयुक्ता क
ष्टानभसि चाष्टमी। मुहूर्त्तमपि लभ्येत सोपोष्या सामहाफला। मुहूर्त्तमप्यहारात्रेयास्मिन् युक्तं हिकल्पते। अष्टम्यारोहिणी क
ष्टांस्तु पुण्यामुपावसेदिति विष्णुरहस्याच्चा। रोहिणी सहिता यस्मिन् हनि पूर्ववा परे वा भवति तामुपवसेदित्यनंतमदोपि
कालादशेपि। श्रावणेयाष्टमी कृष्णारोहिण्यक्षेण संयुता। जयंती नाम सा प्राक्ता तस्यामजनिकेशवः। उपोष्य तत्राविधि
वद्विष्णुसंपूज्य जागरं। कुर्याच्छ्रौत्सवं तेन सर्वपापैः प्रमुच्यत इति। केचित्तु तिंवादिषोपासकोस्तु जन्माष्टमी रामन
वमी शिरात्रादौ पूर्वे द्वि कर्मकालीनां तिथिं त्यक्त्वा द्वित्रिमुहूर्त्ता परे वग्राह्या। उदयव्यापिनी ग्राह्या कुले तिथिरुपोषणे।
निंवाको भगवान् येषां वांछितार्थफलप्रद इति हेमाद्र्युक्तमात्म्योक्तमुक्तिसप्तमी व्रते भाविष्योक्तेरित्याहुः। तन्न। यदि द्वि
तीयादिवसे तु क्रक्षा तिथ्योयुतिः स्यान्न तदा पवासः। पूर्वप्रदेवादि वसे द्वितीयेदिने शक्तो यत्तथा व्रताद्यमिति तत्रैव मुक्तिस
प्तम्यामात्म्यवाक्येनोपसंहारः। सर्वार्थत्वे मानाभावात्। क्रक्षा तिथ्यो हस्तसप्तम्योः। अन्यथा ऋषिपंचम्यादौ तदापत्तेः को

मावास्यायां कुशग्रहणमुक्तं हेमाद्रौ हारीतेनामासेन परस्य मावास्या तस्यां दर्शो च योमतः। अयातयामास्तेर्मा विनियोज्याः पुनः पुनः न
भाः श्रावणः। तेन दर्शो मासे जन्माष्टम्यनंतरं दर्शो लभ्यते। मदनरत्ने तु मासेन परस्य मावास्या तस्यां दर्शो च योमत इति मरीचिवाक्य
मुक्तं। नभस्यो भाद्रपदः। तेन महालयो तर्गतदर्शो लभ्यते। गोणामुख्यवांशो भस्मभस्मैव दर्श इत्यन्ये। पूर्णिमांतमासेन सेववाज्ञेयेत्यवि
रोधः। भाद्रपदशुक्लतीयायां हरितालिकाव्रता। तत्र पराग्राह्या। मुहूर्तमात्रसत्वेपि दिने गोरीव्रतं पराश्रुद्धाधिकायामप्येवंगण
योगप्रशंसनादिति माधवोक्तेः। आध्यामधुश्रावणिका कज्जली हरितालिका। चतुर्थमिश्रितास्त्रीभिर्दिवान्ते विधीयते। तृतीया
नभसः शुक्लामधुश्रावणिका स्मृता। भाद्रपदकज्जली कृष्णा शुक्ला च हरितालिकेति दिवोदासोदाहृतवचनाच्च। भाद्रपदचतुर्थी
सिद्धिविनायकव्रता। तत्र मध्याह्न्यापिनी ग्राह्या। प्रातः शुक्लतिलैः स्नात्वा मध्याह्ने पूजयेन्नुपति हेमाद्रौ भविष्ये तत्रैव पूजोक्तेः। म
दनरत्ने प्येवं परदिने एवांशेन साकल्येन वा मध्याह्न्यात्यभावे सर्वपक्षेषु पूर्वा ग्राह्या। तथा च बृहस्पतिः। चतुर्थगणनायकस्य मातृ
विद्याप्रशस्यते। मध्याह्न्यापिनी चेत्स्यात्परतश्चेत्परे हनीति। मातृविद्याप्रशस्तास्माच्चतुर्थगणनायके। मध्याह्नात्परतश्चेत्स्या
न्नागविद्याप्रशस्यत इति माधवीये स्मृत्यंतराच्च। इयं रविभोग्यो रतिप्रस्ता। भाद्रपदचतुर्थीया भोग्येना कर्णवायुता। महती
सात्रविघ्नेशमर्चित्वेष्टलभेत्तर इति निर्णयामृतवाराहोक्तेः। अत्र चंद्रदर्शनं निषिद्धं। तथा च परां कर्मा कर्तव्येयः। सिंहादित्ये शुक्ल
पक्षे चतुर्थी चंद्रदर्शनं मिथ्याभिदूषणं कुर्यात्तस्मात्पश्येन्न तंसदाति। चतुर्थी न पश्येदित्यन्वयः। प्रधानक्रियान्वयलोभात्। तेन
चतुर्थीमुदितस्य पंचम्यां निषेधः। गोडा अथेवमाहुः पराशरोपि। कन्यादित्येव चतुर्थी तु शुक्ले चंद्रस्य च दर्शनं। मिथ्याभिदूष

गंकुर्मतिस्मात्पश्येन्न तंसदा। सिंहकन्यादित्याभ्यां चंद्रो भाद्रौ लक्ष्यते। तद्दोषशंतयो सिंहः प्रसेनमिति वेपथेदिति। श्लोकश्च विष्णुपुरा
णः। सिंहः प्रसेनमवधीत्सिंहो बजो बतहतः। सुकुमारकमारो दोस्तवत्पश्येन्न तंसदाति। भाद्रपदचतुर्थीया भोग्येना कर्णवायुता। साम
ध्याह्न्यापिनी ग्राह्या। पूजाव्रतेषु सर्वेषु मध्याह्न्यापिनी तिथिरिति माधवीये हारीतोक्तेः। दिनद्वयतत्त्वे हेमाद्रि मते परा। सिता परा
युता स्यात्पंचमी इति दीपिकोक्तेः। माधवमते पूर्वा। सर्वत्र पंचमी पूर्वत्यक्तेः। ऋषिपंचमी पक्षीयुते वेति दिवोदासः। युग्मवाक्या
निर्णयस्तु युक्तः। तत्तत्पूर्वा परा वा। अत्र ऋषीत्यातिमास पूजयित्वाऽकृष्टभूमिजशा केन वर्तनं। एवं सप्तवर्षाणि कृत्वा सप्तकुं
भेषु प्रतिमासु संपूज्य परे हितमंत्रेणाष्टोत्तरशतं तिलान् कृत्वा सप्तब्राह्मणाभोजयेदिति निर्णयामृतः। भाद्रपदचतुर्थी
सत्यपक्षी। सा सप्तमी युतेति दिवोदासः। शुक्ले भाद्रपदेषु स्यात्स्नानं भास्करपूजनं। प्राशनं पंचगव्यस्य अश्वमेधफलं कर्त्तव्यं
दिति वचनात्। कल्पतरो भविष्ये। ययं भाद्रपदमासि पक्षी स्याद्भूतवर्षस्य। यो स्यात्पश्यति गांगेयं दक्षिणा पथवा सिन्धु ब्रह्म
त्यादिपापेस्तु मुच्यते नात्र संशयः। गांगेयः स्वामिकार्तिकः। भाद्रपदचतुर्थीया भोग्येना कर्णवायुता। साम
धीनैव दुताशनी। पूर्वे विद्यातु कर्त्तव्या शिखरात्रिर्बलेर्दिनमिति हेमाद्रौ बृहद्भूमोक्तेः। शुक्लाष्टमी तिथिर्यातु मासि भाद्रपदे भवेत्। द्वाविं
मीतु सा होयानोत्तरा सा विधीयत इति पुराणा समुच्चयाच्च। यत्तु मुहूर्ते रोहिणीष्टम्यां पूर्वावायदिवा परा। द्वाविंसीतु सा कार्या ज्येष्ठां
लं च वर्जयेदिति तत्रैव पराकार्यत्यक्तेः। तत्पूर्वदिने ज्येष्ठादियोगे दृष्टव्यं। द्वाविंसी सदात्याज्या ज्येष्ठा मूलार्धसंयुता। तथा ऐंद्रर्धपूजित
द्वाविंसी पत्न्यानि नान्यथा। भर्तुरायुर्हरामूलं तस्मात्तां परि वर्जयेदिति तत्रैव तानिषेधात्। इदमगस्त्योदये कन्या कर्त्तव्यं। शुक्ले

नि. सिं. ६० प.
३०

भाद्रपदे मासि दूर्वा संज्ञा तथा एमी। सिंहार्क एव कर्तव्या न कन्यार्क कदाचन। सिंहस्थे सोत्तमास्ये नुदिते मुनिसत्तमेति स्कांदोक्तेः। अग
स्त्य उदिते तात पूजयेदमृतोद्भवां वैध्वं पुत्रशोकं च दश वर्षाणि पंचवेति तत्रेव दोषोक्तेः। भाद्रपदे शुक्लाष्टम्या भगस्योदये भाविनि
सति पूर्वा कृष्णाष्टम्या मेव कुर्यादिति हेमाद्रिः। दीपिकाप्येवं। इदं च व्रतं स्त्रीणां नित्यं। यान पूजयेत्तदूर्वा मोहादि हयथाविधि। त्रीणि ज
न्यानि वैध्वं लभते नात्र संशयः। तस्मात्संपूजनीया सा प्रातिवर्षं वैध्वं पूजयेत्। तेषु पुराणसमुच्चयात्। यदा ज्येष्ठादिकं विनाऽष्टमी न क
र्तव्ये तदा तत्रेवोक्तं। कर्तव्या वैध्वं कर्तुं न ज्येष्ठा मूलं यदा भवेत्। दूर्वा मेध्यं चैव ज्ञेयं न बंध्यां देवसंनयोदिति। फलाश्वतथिलैः पूज्या
तथा वृद्धि मभीष्टमभिः। अत्र विधि मदनरत्ने भाविष्ये। शुचौ देशे प्रजातायां दूर्वायां ब्राह्मणोत्तमा स्थाप्य लिङ्गं ततो गंधैः पुष्पै
र्धूपैः समन्वयेत्। दध्यक्षते द्विजश्रेष्ठ अध्वे दद्यात्त्रिलोचने। दूर्वाशमीभ्यां विधिवत् पूजयेच्छुभं नित्यं। मंत्रस्तु। त्वं दूर्वा मूलजन्मा
सिवांदिता सिसृक्षुरासुरैः। सोभाग्यं संततिं दोहं सर्वकार्य करी भव। यथाचारवा प्रशारवाभिर्विस्तृता सिमहीतके। तथाममापि संता
नंदे हितमं कजरा मरामिति। अत्रानग्निपक्षे भक्षयेत्। अनग्निपक्षे मश्रीयाद नंदं धि फलं तथा। अक्षरा लवणं ब्रह्मन् मश्रीयान्मधु
नान्वितमिति तत्रेव भाविष्योक्तेः। भाद्रपदेऽधिमासे सति निर्णय दीपे स्कांदे। अधिमासे तु संप्राप्तेन भस्म उदये मुनेः। अर्वाग दूर्वा
व्रतं कार्यं परतो नैव कुत्रचित्। अत्रेव ज्येष्ठा पूजोक्ता माधवीये स्कांदे। मासि भाद्रपदे शुक्लपक्षे ज्येष्ठक्षेत्रे सयुता। शत्रिर्यास्मिन्निर्देक
या ज्येष्ठायाः परिपूजनमिति। इदं ज्येष्ठा योगवशेन पूर्वा परा वा ग्राह्या। दिनद्वये योगे परा। पूर्वदिशि त्रिवेगे पूर्वैव। नवम्या सह को
र्वा स्यादष्टमी नात्र संशय इति तत्रेवोक्तेः। अस्या पवादः। यास्मिन्दिने भवेज्येष्ठा मध्याह्नाद्दध्वं मेष्यतु। तस्मिन् विष्यं पूजा च न्यूनान्वेत्सु

श्रीरामः
३०

चर्म परास्थितः। तत्र कंसनि युक्ताश्च मोहिता योगनिद्रया। कश्यपो वसुदेवो यमादिति श्रैव देवकी। शेषो वैष्णव लभद्रो यं यशोदाक्षि
तिरन्वभूत्। नंदः प्रजापतिर्दक्षो गर्गश्चापि चतुर्मुखः। गोर्धेनुः कुंजरश्चैव दानवाः शस्त्रपाणयः। कुरवनीयश्च तत्रेव कालियो य
मुना इहो। इत्येवमादियत्किंचिच्छक्यते चरितं मम। कुरवयित्वा प्रयत्नेन पूजयेद्वक्तुं तत्परः। मंत्रेणा नेन को ते यदेवकी पूजये
नरः। गायत्रिः किन्नराद्यैः सततं परिचृता वेषु वीणानि नादः शृंगारादर्शं कुंभं प्रवरकृतकरैः किंकरीः सव्यमानाः। पर्यं के स्वस्ति
तयामुदिततरमुरवी पुत्रिणी सम्यगास्ते सा देवी देवमाता जयाति स्तुतनया देवकी कांत रूपा। प्रादो संवाहयती श्री देवक्याश्च
रणां तिके। निषसापंकजे पूज्या नमो देव्यै श्रिये इति। अर्धरात्रे वसो धारां पातयद्गुडसर्पिणा। नाडीवर्धापनं षष्ठी नामादेः करणं मम।
ततो मंत्रेण वेदघातं दद्यात्तर्पणं समाहितं शंखं तोयं समादाय सपुष्पं कुशचंदनं। जाभुभ्यां धरणी गत्वा चंद्रायार्घ्यं निवेदयेत्।
क्षीरोदाणं वसंभृतं अत्रिगोत्रं समुद्भवा गृहाणार्घ्यं शृंगं केदं रोहिण्या सीरुतो मम। ज्योत्स्नापतेन मरुक्ष्येन मस्ते ज्योतिषां पते
नमस्तं रोहिणी कांत अर्घ्यं नः प्रातिगृह्यतां यथा पुत्रं हरिं लब्ध्वा। प्राप्ता ते निर्वृति परा। तामेव निर्वृतिं दोहं स्तुतुं दर्शयस्व मे इति
देवक्या अर्घ्यं। ततः पुष्पांजलिं दत्वा यामेयामे प्रपूजयेत्। प्रभाते ब्राह्मणान् शक्त्या भाजयेद्वक्तिमान् नरः। ३० नमो वासुदेवाय गो
ब्राह्मणाहिताय च। शान्तिरस्तु शिवं चास्तु इत्युक्त्वा मो विसर्जयेत्। इदं प्रतिमासकृष्णाष्टम्या मप्युक्तं। मदनरत्ने वाङ्मि पुरा
णा। प्रतिमासं वत पूजामष्टम्यायः करिष्याति। मम वैवास्वित्वा न्कामा न्संप्राप्नोत्यसंशयं। तथा। आनेन विधिना यस्तु प्रतिमा
सं नरेश्वरः करति वत्सरं पूर्णया वदागमनं हरेः। दद्याच्छ्रद्धां ससंपूर्णं गोभीरलेखकृतं। इति जन्माष्टमी व्रतं। भाद्र

प्यांतुभांतेकुर्यात्तिथेर्वापीति वद्विपुराणां तदंतेषु स्तुतं तत्रैव मस्तीति न क्रुक्षांतो नुकल्प इति मदनरत्ने। अत्र द्वादशी वृत्ते श्रवण वृत्ते वा
श्रवणांत एव पारणं कुर्यात्। पारणं तिथि कुर्यात्। द्वादश्यामुदु सक्षयात्। वृत्ते कुर्यात् त्रयोदश्यां तत्र दोषेन विद्यत इति वद्विपुराणां देवकृतं
तत्प्रकरणादे तस्यामेव श्रवणं तत्कादश्यां विहितं विजये कादशी तत्र परं न तु श्रवणं द्वादशी परमिति मदनरत्ने। श्रवणं त्रयोदश्यां संयु
क्तं द्वादशी यदि लभ्यते। उपाय्या द्वादशी तत्र त्रयोदश्यां तु पारणं मिति मविष्यंगोऽस्तु श्रवणं द्वादशी परमाहुः। अत्र विधि मदनरत्ने
विष्णुधर्म। तस्मिन् विहितेन दीक्षानं यत्र कचन संगमे। तथा। द्वादश्यां न युतं तस्यां जल पूरणं घटं द्विजं वस्त्रं सर्वं छित्त्वा कत्रोपानहमववा
न दुर्गतिमवाप्नोति गतिमय्यां च विदति। मंत्रस्तु भविष्ये। घटं जनादेन पूजामभिधाय। नमो नमस्ते गोविंद बुधश्रवणं संयुक्तं। अधो द्वा
संक्षयं कृत्वा सर्व सौख्यं प्रदेयवा। प्रीत्य तां देवदेवेशो मम संशयनाशिनः। वामनावतारनिमित्तोपवासस्तु ब्रूतुमाद्रो भविष्ये। द्वाद
श्यां स्ति विधिः प्रोक्तः। श्रवणं न युधिष्ठिर। सर्वपापप्रशमनः सर्व सौख्यप्रदायकः। एकादशी यदा सा स्यात् श्रवणं न समन्विता। विजया
सा तिथिः श्रवणं न यु प्रोक्ता भक्तानां विजयप्रदे त्वपन्नम्। अधिकाले ब्रूतिथे गते सागुर्विषी भवेत्। सुवेन वमे मासि पुत्रं सा वाम
नं हरि मित्याहुः। एतत्सर्वं समभवदेकादश्यां युधिष्ठिर। तेनेष्टादेवदेवस्य सर्वदा विजया तिथिः। एषा बुद्धिः समाख्याता एकादश्यां
मया तवा पूर्वमेव समाख्याता द्वादशी श्रवणं न विस्मयं संहारादेकादश्यामेव बुद्धिः फलं। भागवते। एमस्तु धेतु श्रोणायां श्रवणं
द्वादश्यां नु हर्तुं भिजिति त्रुः। ग्रहनक्षत्रतारायां श्रवणं नु हर्तुं भिजिति त्रुः। द्वादश्यां सविता तिष्ठन्मध्यं दिनं गतो नृप। विजयानामसा
प्रोक्ता यस्यां जन्म विदुर्हरेः। श्रोणायां चंद्रे। अभिजिह्वं प्रथमोऽंशः। गोडा अप्येवं। अत्र कल्पभेदाद्भवत्वा। तद्विधिश्च ब्रूमाद्रव

श्रीरामः

३२

वैवासरे इति। इदं केवल तिथौ नक्षत्रे चोक्तं। तत्राद्यं केवल तिथौ कार्यं। अंत्यं केवल क्षेपं। तदुक्तं मास्ये। प्रत्यादिकं तिथावुक्तं यज्ये छोदेव
वतंत्रतं। प्रतिज्येष्ठा व्रतं यज्ञविहितं केवलं उनि। तिथावैवाचरे द्वादश्यां द्वितीयं केवलं त इति। अतएव मदनरत्ने भविष्ये वार्षिकं
पितृक्षत्रमात्रे उक्तं। मासि भाद्रपदे शुक्ल पक्षे ज्येष्ठा यदा भवेत्। रात्रौ जागरणं कृत्वा रात्रि मंत्रे श्रवणं जयेत् इति दक्षिणा स्यात् स्तुत एव
कुर्वीति। हेमाद्रोरुक्तं। मासि भाद्रपदे शुक्ल पक्षे ज्येष्ठा संयुते। यास्मिन् कस्मिन् दिने कुर्यात् ज्येष्ठायाः परिपूजनमिति। तथा। मंत्रेणा
वाहये देवी ज्येष्ठायां तु प्रपूजयेत्। मूले विसर्जये देवी त्रिदिनं व्रतमुत्तममिति। मंत्रस्तु। एहो हितं महाभागे स्मरा स्मर नमस्तुते। ज्येष्ठे तं
सर्वदेवानां तस्मी पृगता भवेत्वा वाह्यतामग्निं वर्णा मिति संपूज्य। पुत्रदारसम्पत्तये लक्ष्या श्रवैव विवृडये। अलक्ष्या श्रव विनाशाय
ज्येष्ठे त्वा मर्चयाम्यहं। ज्येष्ठा ये ते नमस्तुभ्यं श्रवैव ते नमोनमः। शर्कीये ते नमस्तुभ्यं शर्का ये ते नमोनमः। ज्येष्ठे श्रेष्ठे तपो निष्ठे ब्रह्मिष्ठे सत्य
वादिनि। एहो हितं महाभागे। अर्घ्यं गृह्णस्व रत्नं त्वत्पुत्र्यं। भाद्रपदे द्वादश्यां श्रवणं योगरहितायां पारणं कुर्यात्। आभाकासितप
दा धिलिदिवो दासा दाह तव वनात्। उपाय्येकादशी मोहात् पारणं श्रवणं यदि करोति हंतितत्पुण्यं द्वादश्यां द्वादशी भवमिति तत्रैव स्कांदात्र। अस्यात
त्रैव प्रातिप्रसवार्क उच्यते। विशेषणमही पालं श्रवणं कर्तव्यं। तिथि क्षये न तोक्तुं द्वादशी लघये न हि केचित्तु। यदा तु परिहार्यो योगस्त
दा श्रवणं नक्षत्रे त्रधा विभक्तं मध्यमं विंशति घटिका योगं त्यक्त्वा पारणं कार्यं। तदुक्तं विष्णुधर्म। श्रुते श्रवणं परिवर्तनं मेति स्मृति प्रबोध
परिवर्तनं न भवत्येवमिति। केचित्तु तूर्धा विभज्य मध्यमं पादद्वयं वर्ज्यमित्याहुः। अत्र मूलं विलं। अत्रैव विष्णु परिवर्तनोत्सवं कुर्यात् संध्या
यां विष्णुं संपूज्य प्रार्थयेत्। मंत्रस्तु तिथितत्वे उक्तं। ॐ वास्तु देव जगन्नाथ प्राप्ते यं द्वादशी तव। पार्श्वे न परिवर्तस्व स्वरं स्वपि हि माधवेति।

शावत्सागोपयःपरिवर्जयेदितिसंघिन्यादिक्षीरनिषेधेपिदध्यादिग्रहणं स्यात् सत्यं प्राप्तां वचनेन परो निषेधः तदा हापरोर्कशं रवः क्षीरं
 गन्धान्यभक्ष्याणि तद्विकाराशने बुद्धः सप्तरात्रव्रतं कुर्यात्प्रयत्नेन समाहित इति व्रतं गोमूत्रयाचकं तस्मात्प्रायसदुग्धरसोपलंभाद्वर्जनं
 त एवामिक्षायां दधिसत्वेपि माधुर्योपलंभात्प्रयत्नमुक्तं मीमांसकेः तदुक्तं पय एव घनीभूतमांमिक्षेत्यभिधीयत इति दध्यादिषु तु तदभा
 वादवर्जनमिति इति दुग्धव्रतं भाद्रपदमासं चतुर्दश्यामनंतव्रतं तत्र त्रिमुहूर्तापोदयिकी आह्वयति माधवः तदुक्तं उदय त्रिमुहूर्तापि प्रा
 ह्मणं तत्र तेतिथिरिति मध्याह्ने भोज्यवेलायां समुत्तीर्य सरित्परे इति कथायां श्रवणादुपरि हि देवैर्भोधारयतीति वद्विधिकल्पनात् पूजात्र
 तेषु सर्वेषु मध्याह्ने व्यापिनीतिथिरिति माधवीयवचना मध्याह्ने व्यापिनी आह्वयति दिवोदासः प्रतापमार्तं उपेवं निर्णयामृतं तु घटिका
 मात्रापोदयिकी त्यक्तं तथा भाद्रपदस्यां ते चतुर्दश्यां द्विजोत्तमा पोर्णमास्याः समायोगे व्रतं चानंतकंचरेदिति भविष्योक्तेः मुहूर्तमापि चे
 द्वात्रिंशे पूर्णिमायां चतुर्दशी संपूर्णा तां विदुस्तस्यां पूजयेद्विष्णुमव्ययमिति स्कांदाच्च द्वाहपोदयिकत्वे पूर्णत्वात्पूर्वतियुक्तं अवमूलं
 चिंसां तत्तत्तु विध्यर्थे वादयोर्भिन्नार्थत्वे एकवाक्यतया गोत्संदिग्धेषु वाक्यशेषादिति न्यायेन पूर्वापरावामध्याह्ने व्यापिनेव मुख्यो
 माधवस्तु सामान्यवाक्यानिर्णयं कुर्वन् भ्रात एव अनंतव्रतस्य पुराणांतरेष्वभावात् न बंधांतरेष्वभावाच्च वचनं निर्मूलमेव अथा
 गस्त्यार्घ्यः तत्कालो व्रतहमाद्रो भविष्ये कन्यायां समनुशास्य चर्चकालो निवर्तते तेनोदयोत्तरं
 सप्तदिनमध्ये इत्यर्थः यस्यां सप्तरात्रादुदयाद्यमस्य द्वादित्यमेतत्सकलं नरेण यावत्समाः सप्तदशो वस्तु रथोर्ध्वमप्यववदति
 केचित् यमस्यागस्त्यस्य उदयकालश्च दिवोदासीये उक्तः उदयि याम्या हरि संक्रमाद्देवेकाधिके विंशतिमेतद्गस्त्यः सप्तमे संव

षसंक्रमाच्च प्रयाति गंगीदिभि रभ्यभाणि अत्र विधिर्विष्णुरहस्ये काशपुष्पमयी रम्यां कृत्वामूर्तितुं वारुणेः प्रदोषे विन्यसेतां तु पू
 र्णकुंभे घलंकृतां कुंभस्थं पूजयेतां तु पुष्पधूपविलेपनेः दध्यक्षत बलिं दद्याद्वात्रो कुर्यात्प्रजागरां पूजा च वक्ष्यमाणार्घ्यमंत्रेण कायौ
 प्रभाते तां समादाय यायात्पुष्पजलाशयं निशा वसाने तां पश्य जलांते प्रतिमां मुनेः अर्घ्यं दद्याद्गस्त्याय भक्त्या सम्यगुपोषितः
 मास्येतु अंगुष्ठमात्रं पुरुषं तथैव सौवर्णमस्त्रायत वा दुर्दंडं पूर्वकाशमयं त्वशक्तौ चतुर्भुजं कुंभमुखे निधाय धान्यानि सप्ता
 कुरसंयुतानि सकाशपुष्पाक्षतशक्तियुक्तं मंत्रेण दद्याद्द्विजपुंगवाया धेनुं वृद्धक्षीरवती च दद्यात्सवस्त्रघटाभरणां द्विजाय
 भविष्ये विरूढः सप्तधान्यैश्च वंशपात्रनिधापितैः सुवर्णरूपपात्रेण ताम्रवंशमयेन वा मूर्ध्नि स्थितेन नम्रेण जानुभ्यां ध
 रणी गतः विष्णुरहस्ये अगस्त्यः रवनमान इति पठेन्मंत्रमिमं मुनेः अर्घ्यं दद्याद्गस्त्याय मृद्रे मंत्रविधिस्तथा काशपुष्पप्रतीका
 द्वाव द्विमारुतसंभव मित्रावरुणयोः पुत्रकुंभयोनेन मोस्तुते विंध्यतु द्विष्य करमेघतोयाविषापह रत्नवल्लभदेवेश कंका वासन
 मोस्तुते वातापी भक्षितो येन समुद्रः शोषितः पुरा लोपा मुद्रापतिः श्रीमान्नयो सोतस्तेन मोक्षमः येनोदितेन पापानि विलयं मांति
 व्याधयः तस्मेन मोस्त्वगस्त्याय सशिष्याय च पुत्रिणे अगस्त्यः रवनमान इति विप्रोर्घ्यं विनिवेदयेत् राजपुत्रिमहाभागे ऋषिप
 तिवरानुने लोपा मुद्रेन मोस्तुभ्य मर्घ्यं मे प्रतिगृह्यतां दत्त्वे वमर्घ्यं द्यौ रज्यप्रणिपत्य विसर्गेर्जयेत् अर्चितस्त्वं यथा शक्त्या नमो ग
 स्त्वमहर्षये ऐहिकामुष्मिकी दत्वा कार्यसिद्धिं जजस्व मे विसर्जयित्वा गस्त्यं तं विप्राय प्रतिपादयेत् अगस्त्यो मे मनःस्थेः स्तु अगस्त्यो
 स्मिन्धटे स्थितः अगस्त्यो द्विजरूपेण प्रतिगृह्यतां तु सत्कृतः दानमंत्रः अगस्त्यः सप्तजन्माद्यं न शायित्वा वयो रयं अतुलं विमलं सौ

नि.सिं.दि.प.
३४

रत्नप्रयत्नं महामुने। प्रतिग्रहमंत्रः। विष्णुरहस्ये। स्वजेदगस्तमुद्दिश्य ध्यानमेकं फलं रसां होमं कृत्वा ततः पश्चाद्भजेत्मानवः फलं। होमश्चाप्यमंत्रेणाज्येन। भावेप्ये। दत्तार्घ्यं सप्तवर्षाणि क्रमेणानेन पांउव। ब्राह्मणः स्याच्चतुर्वेदः क्षत्रियः पृथिवीपतिः। वैश्ये वधनिष्पत्तिः शूद्रे श्रधनवान्भवत। यावदायुश्चयः कुर्यात्सपरं ब्रह्म गच्छति। इत्यगस्त्यार्घ्यः। भाद्रपौर्णमास्यां प्रपितामहात्परां स्त्रीं बुद्धिश्चुआङ्कार्ये। तदुक्तं हेमाद्रौ ब्राह्मणमार्कंडेययोः। नांदीमुखवानां प्रत्यङ्कन्याराशि गते रवौ। पौर्णमास्यां तु कर्तव्यं वराहवचनं यथेति। नांदीमुखवरं च बोक्त्वा ब्रह्म। पितामहपितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः। त्रयोदशमुखवाह्येते पितरः परिकीर्तिताः। तेभ्यः पूर्वतराये च प्रजावंतः स्मरेवैधिताः। ते तु नांदीमुखवानां दीप्तमूर्धिरितिकथ्यते। एतच्च प्रत्यक्षमिति कतेः पक्षश्चाह पक्षे सकृन्महालयपक्षे च आवश्यकमिति प्रयोगपारिजाते। अत्र मातामहा अपि कार्याः। पितरो यत्र पूज्यं ते तत्र मातामहा अपि तिथोम्योक्तेः। पितृशब्दस्त्वजनकपरत्वे बहुवचनविरोधेन पितृभावापत्तेरुत्वात्। वार्षिके तु वचनान्निवृत्तिः। न च जीवत्पितृकस्यान्वष्टकायां मातृशब्दे तदापत्तिः। इत्युक्तं तिः। अतएव स उक्तश्चाह पुस्वमातृमातामहयोर्देहादिति मदनरत्नकाकादर्शे। एतज्जीवत्पितृकशब्दे वक्ष्यामः। केचि

श्रीरामः
३४

निपुराणो। नदीनां संगमे स्नायाद्वेदे च वामनं। सौवर्णविस्त्रसंयुक्तं द्वादशगुलमुच्छ्रितं। ततो विधिवत्संपूज्य हिरण्यमयेन पात्रेण दद्याद्व्यं प्रयत्नतः। नमस्ते पद्मनाभाय नमस्ते जलशायिने। तुभ्यमर्घ्यं प्रयच्छामि बालवामनरूपिणे। नमः कमलकिंजल्कपीतनिर्मलवाससे। महाहविरिषुक्तधधृष्टवक्राय च क्रिणे। नमः शार्ङ्गसारबाणपापये वामनाय च। यद्भुक् फलदा त्रे च वामनाय नमो नमः। देवैश्चरस्ये वा देवदेवसंभूतिकारिणे। प्रभवे सर्वदेवानां वामनाय नमो नमः। एवंपूजयित्वा तद्द्वादशयो मुदयहरेः। शृंगारसहितं तंतु ब्राह्मणाय निवेदयत्। वामनप्रतिगृह्णाति वामनो हं रदामिते। वामनं सर्वतोभद्रं हि जायते ति पादयोर्दत्तं। अनंतमहोपाह। श्रवणद्वादश्यां जनार्दन नामा विष्णुः पूज्यतो श्रवणेण कादश्यां वामनावतार इति। श्रवणयुतशुद्धे कादश्यलाभे तु दशमी विज्ञापि श्रवणयुता कार्या। दशम्ये कादशी यत्र सानो पोष्या भवेति थिः। श्रवणेन तु संयुक्ता सा चेत्स्यात्सर्वकामदत्ता। वाङ्मुराणादित्युक्तं मदनरत्ने। पूजा च मध्याह्ने कार्या। अहोमध्ये वामनो रामरामाविति पूर्वोक्तवचनात्। भागवतस्य। अत्रेव दुग्धव्रतं संकल्पयत्। तदुक्तं। दुग्धमाश्वयुजे मासीति। अत्रेदं विंशते। दुग्धव्रतपायसादिकर्ज्यं न वेति। नेतिकेचित्। न हि प्रकृतिवर्जने विकारवर्जनं युक्तं। दधिघृतादीनामपि वर्जनापत्तेः। न च यत्र प्रकृतिरसोपाकं भस्तद्वर्जनमिति वाज्यं। मांसविकारस्योष्ट्रदध्यादेश्ववर्जनापत्तेः। तस्माद्दध्यादिवत्पायसादिभक्ष्यामिति। अत्र भूमः। यत्र विकारप्रकृतिरसोपाकं भस्तद्वर्जनमिति वाज्यं। मांसविकारस्योष्ट्रदध्यादेश्ववर्जनापत्तेः। तस्माद्दध्यादिवत्पायसादिभक्ष्यामिति। अत्र न पायात्। यत्तु। ओष्ट्रदध्यादेश्वनिषेधापत्तिरिति। तन्न। ओष्ट्रमिति विकारतद्धितेन तान्निषेधात्। तथा च विश्वेश्वरः। ओष्ट्रमेकशफं स्त्रेण मारुत्यं कमथा विकर्मित्यत्र ओष्ट्रमिति विकारतद्धिता ककुभूत्रादीनामपि निषेध इत्यहं। न चैवं संधिपानेर्दे

उत्पत्तमन्त्रमाहाराद्यायनिः। कन्याशर्कावितः पक्षः सोत्पत्तं पुपयउत्पत्तइति। अत्र विशेषमाह वृद्ध
मनुः। मध्येवायदिवाप्यंतेयत्र कन्यां व्रजेद्विः। सपक्षः सकलः श्रेष्ठः श्राद्धषोडशकप्रति। तथा ब्रह्मा
उमांकडेययोः। कन्यागते सवितरिदिना विनेदश पंचच। पार्वणे नेहाविधिनीश्राद्ध तत्राविधीयत। पार्व
णे नेहाविधिनेतितु पार्वणे कोदिए समुदायात्मकत्वे श्राद्धस्य पार्वणविधि विधायकत्वेन सार्धं कं। अन्य
थादर्शविकृतित्वे ततएव पार्वणत्वसिद्धेर्व्यप्यं स्यात्। इयं द्वादशदेवत्यं तीर्थं श्राद्धे मध्याह्ने चेति तीर्थे मघा
तुत्पत्तौ केः। तीर्थश्राद्धे सर्वदेवत्यस्य सर्वसंमतत्वात्। नतु सास्त्रत्रवेदस्य प्रजाहिंसाति तस्य
तइत्यनेन मघाश्राद्धेऽपि सर्वदेवस्य स्वाभिधानाच्च। तस्मात्पंचस्यपि पक्षेषु महालयश्राद्धे पार्वणे को
दिए समुदाये देवत्यत्वे युक्तं प्रतिभाति। पुनरपि बहुविदां द्वे विचार्यः। स्मृत्यर्थसारेपि। अथापरपक्ष
महालये सर्वेषां पितृणां श्राद्धं कार्यमित्युक्ता वेदवत्तत्रैकः पाको बहिः श्वपक्षश्राद्धे तथैवेत्युक्तं।
षडुच्यः पितृभ्यस्तदनु श्राद्धदानमुपक्रमेदिति कुं दोगपरिशिष्टीयं। मातृश्राद्धत्वं पूर्वस्यापितृणां

तदन्तरं। ततो माह ता महनांच वृद्धे श्राद्धत्रयं स्मृतमिति शातातपोक्तेः। षडुच्यइत्यपलक्षणाभिरुक्तं जलाशयोत्सर्गप
द्धते मन्त्रेः। तद्दत्तापि द्वादशदेवत्यनवदेवत्यादिवाक्यानि पार्वणमात्रोपलक्षकाणि नत्वेकोदिए निवर्तकानि तथापि पंचस्यपि प
क्षेषु सर्वपितृदेवत्यत्वं। अन्यथा सकृन्महालये पितृथापत्तेः। तथा। तत्रेव षोडशदिनान्युक्तानि। कन्यागते सवितरियात्पहा
नितु षोडश। कलुभिस्तानितु त्यानि देवो नारत्यणो ब्रवीत्। अत्र हेमाद्रिः षोडश तत्रेधाव्याचरये। तिथिवृद्ध्या पक्षस्य षोडश
दिनत्वे श्राद्धावृत्त्यर्थमित्येकपक्षः। भाद्रपूरणि मया सहेति द्वितीयः। आश्विनशुक्लप्रतिपदा सहति तृतीयः। अं स एव तु युक्तः। अहो
उशकं यत्तु शुक्लप्रतिपदा सह। चंद्रक्षया विशेषेण सापि दशगमिका स्मृतेति देवकोक्तेः। अत्र पंचपक्षाः। तदुक्तं हेमाद्रौ ब्राह्मणे आ
श्वयुक्तेषु पक्षेषु श्राद्धं कार्यं द्वे दिने। १ त्रिभागहीन २ पक्षवा ३ त्रिभाग ४ त्वर्धमेव वा ५ दिने दिने इति पक्षपर्यंतत्वमुक्तं। त्रिभा
गहीनमिति पंचम्यादिपक्षः। भोजं गोतिथिमाश्रित्य यावच्चंद्रार्के संगम इति वाक्यात्। अर्धमित्यष्टम्यादिपक्षः। त्रिभागमिति दश
म्यादिः। त्रिभागहीनमिति चतुर्दशी। सहितप्रतिपदादि चतुष्टयवर्जनाभिप्रायेणेति कल्पतरुः। अत्र दिनपदतिथिपरं। वीस्रयात
त्यक्षीयतिथित्वं श्राद्धव्याप्यतां वच्छेदकत्वेन पंचदशतिथ्यव्यापिश्राद्धसिद्धयति। तेन चतुर्दशी निषधोऽन्यलक्षपक्षपर इति गोडा
तन्त्र। श्राद्धशस्त्रहृतस्यैव चतुर्दश्या महालय इत्यादिविरोधात्। यच्च कुश्चित्। पूरणप्रत्ययलोपेन तृतीयभागहीनं षष्ठ्यादिपक्षं। तत्त
यभागमेकादश्यादि। तदर्थं त्रयोदश्यादि। उत्तरेत्तरलघुक्रांतेति। तन्त्रागोतमादिशेन मूलकल्पनाकायवात्। पक्षमित्यनन्वया
पक्षे तेश्च। पंचम्यूर्ध्वं चतुर्वापि दशम्यूर्ध्वं ततोप्यतीति विष्णुधर्मोक्तेः। षष्ठ्याद्येकादश्यादिपक्षावपि ज्ञेयाविति क्वचं। कालादर्शेपि। पक्षा
द्यादिव दर्शतं पंचम्यादिदिगादिवा। अष्टम्यादियथाशक्ति कुर्यादापरपक्षिकं। पक्षादिप्रतिपत्। दिग्दर्शमी। दर्शतमिति सर्वत्रागो

तमोपि। अथापरपक्षेऽपि तयोदद्यात्पंचम्यादिदर्शितमष्टम्यादिशम्यादिसर्वस्मिन्नेति। तथैकस्मिन्पिदिनेऽपि मुक्तं हेमा
द्रो नागरखंडे। आषाढ्याः पंचमे पक्षे कन्यासंस्तुतिवाकरे। यो वैऽपि नरः कुर्यादेकस्मिन्पिवासरे। तस्य संवत्सरयावत्संतुताः
पितरोऽध्वमिति। अत्रशक्ताशक्तपराव्यवस्थितिः। तन्ना। ६। तद्वान्वकपदाभावात्। त्रयोदश्यादियक्षएव नित्यः। तत्रैव निदाश्रुतेः।
आहो एवकारेण तु स्येव पंचमे पक्षायोगव्यवच्छेदोक्तेरिति गोडाः। तन्ना। एकस्मिन्नापीति विरोधात्। तेन फलभेदार्थेनाऽन्यानि कार्याणी
तित्तत्वं। तत्रचतुर्दशीऽपि भावे पंचम्यादिशम्यादिपक्षे। तत्सत्वेव श्रद्धाद्येकादश्यादिके। एवं चतुर्दश्यभावे द्वादश्यादिः। तत्सत्वे त्रयो
दश्यादिरिति व्यवस्था। विधवायास्तु विशेषः स्मृतिसंग्रहः। चत्वारः पार्वणाः प्रोक्ता विधवायाः सदेवाहि। स्वभर्तृवधुं रादीनां मातापि
त्रोस्तथैव च। ततो मातामहानां च श्राद्धदानमुपक्रमेत्। तथा। श्वश्रूणां च विशेषेण मातामह्यास्तथैव चेति। अशक्तो तु स्मृतिर
नावत्प्रा। स्वभर्तृप्रभृतिभिः स्वपितृभ्यस्तथैव च। विधवाकार्ये कुड्यथा कालमतेदिता। विधवा स्वयं संकल्पं कृत्वाऽन्य
द्वाराकार्येदित्युक्तं प्रयोगपारिजाते। विधवायाः पार्वणा विषय एवार्थनियमः। एको हिष्ठानि तीर्थमहालययोर्भवत्येव। उत्तरे
हस्तचित्रास्तकन्यायां भासति स्थिते। कृष्णपक्षे गजकुलयासमानः पितृकर्मणि पार्वणस्याष्टकं कुर्यादध्याप्य मत्सर इति कोर्मस्य पार्व
णेको हिष्ठसमुदायस्तु कश्चादे पार्वणात्तु विधानार्थं कृतस्य तुल्यत्वात्। सकृन्महालयं च कुर्यात्तथा युक्तं पृथ्वी चंद्रोदयप्रयोगपारि
जातादिषु। वसिष्ठः। नंदयां भार्गवदिने चतुर्दश्यां त्रिजन्मसु। एषु श्राद्धं न कुर्यात्तु गृही पुत्र धनक्षयत्। जन्मभंतत्पूर्वोत्तरे च त्रिजन्मानि। व
रुणाग्न्यः। प्राजापत्यं च पोष्णं च पितृभ्यां भार्गवे तथा। यस्तु श्राद्धं न कुर्यात्तु तस्य पुत्रा विनश्यति। प्राजापत्यं रोहिणी। पोष्णं रेवती। पितृभ्यां मघा।
अन्यान्यपि प्रत्येकदिनितत्रैव भेदाणि। केचित्तु नंदश्वकपरव्यारभुवग्निपितृकालभे। गंडवे च प्रतिपातेऽपि डास्त्याऽप्यास्त्योक्तं भि

श्रीरामः
३६

तु अजहलुक्षणाया विना दयो यथ तत्र तत्र मातामहासेना त्रनेत्याहुः। न चात्र नामानां दीश्राद्धचर्मातिदेशः। वेस्वादिशब्द
देवतापरस्य कर्मनामत्वाभावादित्युक्तं सप्तमे। नापि नादीमुखत्वापि तद्विशेषणं। देवतायां पारिभाषिकत्वादिति दिक्। तथा नि
र्णयदीपगार्ग्यः। पोर्णमासीषु सर्वास्तु निषिद्धं पिंडपातनं। वर्जयित्वा प्राक्षपदीयादृशस्तथैव सति। इति श्रीमीमांसा
कराम कृष्णमहाभजकमलाकराचर्यकृते निर्णयसिंधोभाष्ये पदमासः। कन्यासंक्रमे पराः पोषाघटिकाः पुण्याः। शेषं
प्राग्वत्। अथ महालयः। तत्र पृथ्वी चंद्रोदयवृद्धमनुः। नभस्यस्यापरपक्षे यत्र कन्यां व्रजेद्विः। महालयः स पक्षः
स्याज्जकुलाया ह्यस्तथा। कारादर्शः। नभस्यस्यापरः पक्षः शुक्लप्रतिपदासह। महालय इति प्रोक्ते गजकुलाया ह्यस्त
था। वर्गद्वयं समुद्दिश्य श्राद्धमघं सदेविकं। कुर्यात्पार्वणमार्गेण नो चेद्दोषो महात्मनो वेदिति। अत्र वगद्वयं पार्वणे को
दिष्टसमुदायद्वयं। अन्यथा कुर्यात्पार्वणमार्गेणेति वृद्धो वस्यात्। आषाढी मर्वाधे कृत्वा पंचमं पक्षमाश्रिताः। काक्ष
ति पितरोऽपि अन्नमप्यन्वहं जलं। नागरखंडे। नभोवाध नभस्यो वा मलमालं सोयदा भवेत्। सप्तमः पितृपक्षः स्या
दन्यत्रैव तु पंचमः। आषाढ्याः पंचमे पक्षे यः श्राद्धं न कुर्यात्तु। शक्येनापि दृष्टिपिसां त्यजत्वमुपेक्ष्यति। यो वै
श्राद्धं नरः कुर्यादेकस्मिन्पिवासरे। तस्य संवत्सरयावत्संतुताः पितरोऽध्वमिति अत्र वृद्धमनूक्तो नागरखंडे च
पितर इति सामान्यवचनात्पक्षश्राद्धादिसर्वपक्षेषु सर्वोपि तद्देवत्वत्वं। तत्रात्रैव पुनरुक्तिरिति। कन्यायोग

हेयः। यत्तु स्मृत्यर्थस्यारे। विवाहव्रतचूडास्ववर्षमर्धतर्धकं। पिंडदानं मुदा स्नानं न कुर्यात्तिलतर्पणमिति। तस्यात्रापवादो दिवो दा
सीवेव हस्यति। तीर्थसंवत्सरे प्रते पितृयागे महालयः। पिंडदानं प्रकुर्वन्त युगादिभरणीमघा महालये गथाश्राद्धमातापित्रोः
येऽहनि। छतो हा होपिकुर्वन्त पिंडनिर्वपणसदेति। निर्णयदीपे तु न दादिनिषेधः प्रत्यहं भिन्नश्राद्धविषयः। योरुशाहव्यापिश्राद्धप्र
योगे कलेतु प्रत्यहं पिंडदानं कार्यमेवेत्कृतं। तस्य मर्थः सपत्नः। योऽश्वाहव्यापिश्राद्धेन पिंडनिषेधः। मृताहसकुन्महालये पि
तृपतिकेचित्। तत्रापि निषेधस्तु युक्तः। प्रत्यहं श्राद्धे देपि व्यतीपातादतथा। अन्यत्र मृताहाति क्रमेण पिंडनिषेध इति। सन्या
सिनांतु द्वादश्यां श्राद्धं कार्यं। यतीनां च वनस्थानां वैष्णवानां विशेषतः। द्वादश्यां विहितं श्राद्धं कृत्वा पक्षे विशेषत इति पृथ्वी।
चंद्रोदये संग्रहोक्तः। मदनपारिजाते वायुपुराणे। सन्यासिनोऽप्यादिकादिपुत्रकुर्याद्यथाविधि। महालयतु यक्षाद्द्वादश्यां पा
र्वणेनाविति च। अत्र पक्षश्राद्धकरणे गोणकालमाह हेमाद्रौ यमः। हंसकन्यास्ववर्षस्वशाकेनापि गृहे वसन्तां च चम्यारं तरे द
द्यादुभयोरपि पक्षयोः। आश्विनशुक्लपंचम्यामध्यै इत्यर्थः। तत्राप्यसंभवेऽपि विधेः। ज्येष्ठादीपान् चित्तराज नृख्याता पंचदशीभुवि त
स्यादद्यान् नवेदुत्तं पितृणां वै महालयः। तत्राप्यसंभवे भारते। यावच्च कन्यातुल्योः क्रमादास्तदिवाकरः। श्रृण्वन्त पुरं यावद्
श्रुत्वा वदन्ति। तत्रापि। वृश्चिके समतिष्ठांते पितरो देवतः सह। निश्चस्य प्रतिगच्छंति शपदत्वा सुदारुणः। यक्षजातकपयः। अ
कांक्षंति स्म पितरः पंचमं पक्षमाश्रिताः। तस्मात्तत्र वदातव्यं दत्तमन्यत्र निष्कलमिति। तत्कलातिशयहानि परां कन्यां गच्छतुवान
वेति तुर्यपादिपाठः। तेन कन्यायागप्राशस्त्यमात्रं। अतः श्राद्धविवेकोक्तं श्राद्धं देयं। इदं च श्राद्धमन्त्रेनैव कार्यं। नामानादिना। मृताह
च सपिंडं वगया श्राद्धं महालयः। आपन्नोऽपि न कुर्वीत श्राद्धं मामेव कर्हि विहितं स्मृतिदपणे गालवोक्तः। अथात्र देवतासंग्रहः

॥ तातां वा त्रितयं सपत्नजननी माता महादित्रयं सस्त्रिस्त्री तनयादि तातजननी स्वभ्रातरस्तस्त्रियः। तातां वा त्रितयं सपत्नजननी
वयुर्गजाया पिता सद्गुरुः शिष्याप्ताः पितरो महालयविधौ तीर्थतथा तर्पणः। अस्यार्थः। तातत्रयं पितृत्रयं। अंबात्रयं च। स्मृत्यर्थ
सारेपि। महालये मातृश्राद्धं पृथक् प्रशस्तमिति। अत्र विशेषः स्मृतिदपणे गालवः। अनेकामातरो यस्य श्राद्धं चापरपक्षके। अर्घ्य
दानं पृथक् कुर्यात्पिंडमेकं तु निर्वपेत्। जीवन्मातृकस्तु सापत्नमातुरकोदिष्टं कुर्यान्न पार्वणं। श्राद्धदीपकलिकायां तु पार्वणमुक्तं। अ
न्येऽप्यन्येऽन्यमातुर्गया श्राद्धं महालयः। पितृपत्नीषु च श्राद्धं कार्यं पार्वणं वद्वेदिति बृहन्मन्त्रः। तत्रैव चतुर्विंशतिमते। पितृव्यभ्रा
तृमातृणां ज्येष्ठानां पार्वणं भवेत्। एकोदिष्टं कनिष्ठानां हंपत्न्याः पार्वणमिथः। सस्त्रीति मातामहानां सपत्नीकलेपि विभवे सति माता
महीनां पृथक् कार्यं। महालये गया श्राद्धं वृद्धे चान्वष्टकास्तु च। ज्येष्ठाद्दशदेवत्यं तीर्थं प्रोक्षे मघास्तु चोति निगमोक्तः। हेमाद्रिमते
च त्रैवदेवत्यमेव। महालये गया श्राद्धं वृद्धे चान्वष्टकास्तु च। नवदेवत्यमत्रेष्टं शेषं वाट्पोरुषं विदुरिति धर्मोक्तः। तातभ्रातापितृव्यः
जननीभ्रातामातुलः। तस्त्रियः पितृव्यस्त्रीमातुलानीभ्रातृजायाः। पितृव्यसमातृव्यसभगिन्योऽपत्यभृत्सुक्ताः। तेन सापत्याये
सधवाये इति प्रयोगो हेयः। एतास्तु सतीषु न तद्भ्रातृदेदानं। हारलोपात्। जायापिताश्वशुरः। श्वश्रुरप्यत्रापलक्ष्यः। अत्र मूलं स्म
तिचंद्रिकायां हेयः। अत्र पार्वणे कोदिष्टं व्यवस्थां हेमाद्रौ पुराणांतरे। उपाध्यायगुरुश्च श्रुतिपितृव्याचार्यमातुलः। श्वश्रु
रभ्रातृतत्पुत्रपुत्रत्विं कुशिल्यपोषकाः। भगिनीस्वामिदुहितजामातृभगिनीसुताः। पितरौ पितृपत्नीनां पितुर्मातुश्च यास्वसा।
सरिवद्व्यदशिष्याद्यास्तीर्थं वैव महालये। एकोदिष्टं विधानेन पूजनीयाः प्रयत्नेत इति। इतरेषां पित्रादीनां पार्वणमर्थसिद्धं। अत्र
क्रमान्यत्वेऽप्यनाराध्यवस्था। आचार्यगुरुशिष्येभ्यः सरिवहातिभ्य एव च। तत्पत्नीभ्यश्चैव सर्वाभ्यस्तथैव च लिलांजलिं। पिंडांस्तु

भ्यः सदा दद्यात्पुण्यभाद्रपदेनः। तीर्थेषु चैव सर्वेषु माघमासे मघासु चेतो। चतुर्विंशतिमते। अत्र पक्षश्राद्धकरणे पंचम्यादिपक्षेषु च सकृन्महालयवेदेव
 सर्वपार्वण्ये कोटिष्टसमुदायपितृदेवस्य। महालयगयाश्राद्ध इत्यादिवाक्येषु गयाश्राद्धमहालययोस्तुल्यदेवलोके। षण्पत्तवद्वा दशैवत्यानां पार्व
 णमात्रविषयत्वात्। अन्यथा गयाश्राद्धसकृन्महालययोरपि तथापत्तेः। तीर्थे चैव महालये इत्यनेन तीर्थश्राद्धतुल्यदेवत्वोक्तम्। तीर्थे प्रो
 छिमघासु चेतो तीर्थश्राद्धतुल्यदेवत्वत्वाच्च। अशक्तो तु पृथ्वीचंद्रोदये चतुर्विंशतिमते। एकस्मिन् ब्राह्मणे सर्वा नानायादीन् प्रजयत। दश द्वादश
 वापिंशन् दद्यादकरणं नतु। एकोटिष्टस्वरूपं वा हया इव लव्यः। एकोटिष्टं देवहीनमेकोर्धकपवित्रकं। आवाहनाग्नौ करणरहितं सप्तसव्यव
 दिति। अत्रैकपाको वैश्वदेवं तंत्रपिंडं वा हिंश्चेकमिते स्मृत्यर्थं सारं उक्तं। अत्र पाण्डुः होमः पिंडाश्च द्विजांतिक इत्याह प्रयोगपारिक्रान्ते आचा
 र्यः। काम्यमभ्युदयेष्टम्यामेकोटिष्टमष्टमः। चतुर्थेषु करे होमः पिंडाश्च द्विजांतिके इति। पार्वण्ये कोटिष्टयोः समानतत्र त्वेवाग्निस
 मीप एव। अत्र धुरि लोचनो वैश्वदेवो। अपि कन्यागते सूर्ये काम्ये च धुरि लोचनो वाति हेमाद्रावादि स्य पुराणात्। अत्र प्रतिदिनं
 भिन्नप्रयोगत्वाद्दक्षिणाभेदे वा। प्रयोगे क्पादते एव वा दक्षिणेति कालहेमाद्रावुक्तं। एतच्च सन्यस्तपित्रादीनां जीवत्पितृकेणा
 पिकायां कृद्धो तीर्थे च सन्यस्ते ताते च पतिते सति। येभ्य एव पिता दद्यात्तभ्यो दद्यात्स्वयं सुत इति कात्यायनोक्तेः। यत्तु केऽन्यः।
 दर्शश्राद्धं गयाश्राद्धं श्राद्धं चापरपक्षिकं। नजीवत्पितृकः कुर्यात्तिलैस्तर्पणमेव चेति तत्सन्यस्तपित्राद्यतिरिक्तविषयः। का
 म्यश्राद्धं पूरं वा। अत्र बहुवचनं श्रीपितृकृता जीवत्पितृकनिर्णये हेयं। एतच्च नजीवत्पितृकेणापि उरहितं कार्यं मुंडनं पि
 उदानं च प्रेतकर्म च सर्वं शः। नजीवत्पितृकः कुर्यात्तुर्विणी पतिरवचेति दक्षेण तस्य पिंडनिषेधात्। अन्यष्टक्यमात्रवा

श्रीरामः
३८

रितिसंग्रहात्। नंदाः प्रतिपत्यश्चेकादश्यः। अश्वसप्तमी। कामस्त्रयोदशी। आरोग्यभोमः। भृगुः शुक्रः। अग्निभं कृतिका। कालमंशोऽणी। अत्र पि
 डास्त्याज्या इत्याहुः। तत्र मूलं मृग्यं। एतच्च सकृन्महालयविषयः। सकृन्महालयकाम्येषु नः श्राद्धं। खिलेषु च। अतीतविषये चैव सर्वमेतद्विचि
 त्येदिति पृथ्वीचंद्रोदयेनारोक्तेः। अस्यापवादो हेमाद्रो स्मृत्यन्तरे। अमापाने भरण्या च द्वादश्यां पक्षमध्यके। तथा तिथिच नक्षत्रवारच न वि
 चारयेत्। पराशरमाधवीये मदनपारिजातादिषु चैव। निर्णयदीपिकायां तु पितृमृताहेनिषिर्दिने पितृसकृन्महालयः कार्य इत्युक्तं। आषाढ्याः
 पंचमे पक्षकन्यासं स्त्रीदिवाकरे। मृताहनिपितुर्या वैश्राद्धं दास्यति मानवः। तस्य संवासरया वत्संतमाः पितरो ध्रुवमिति नागरखंडोक्तेः। या
 तिथिरेव स्यात्सम्यग्मृताहेतुप्रवर्तते। सा तिथिः पितृपक्षे तु पूजनीया प्रयत्नत इति। तिथिकेदेन कर्त्तव्यो विनाशो न्ययदुक्त्या। पिंडश्राद्धं च कर्त्त
 व्यं विहितं नैव कारयेत्। अशक्तः पक्षमध्ये तु करोत्येकदिने यदा। निषिद्धे पिदिने कुर्यात्पिंडदानं यथाविधीति कात्यायनोक्तेः। अत्र मूलं नि
 त्यं। अपराहं स्मृत्यन्तरे। बंधूनामपि सर्वेषां श्राद्धकन्यागतेरवो। निर्वपेदानुलोभ्येन मृताहं तिथिमाश्रितमिति। तथा पक्षश्राद्धकरणे विनन
 रादिषु पिंडनिषेध इत्याह पराशरमाधवीये काह्मजिनिः। न भस्य स्यात्परे पक्षे श्राद्धं कार्यं दिने दिने। नैव नंदादिवर्जं स्थानेनैव निर्वाचतुर्द
 शीति। अत्र श्राद्धमित्येकवचनादिने दिने इति वीष्मावशाच्च संप्रयागवदेकस्याभ्यासेनेकप्रयोगपरमिदं। अतः प्रतिपत्यमृतिष्वेकां यज
 यित्वा चतुर्दशमिति नाश्वल्कीयं प्रयोगभेदपरं। नतु पंचम्यादिपक्षविषयः। पृथ्वीचंद्रोदये मदनपारिजाते चैव। अतो नंदादौ सपिंडकश्राद्ध
 पुनवतो अधिकारः। अत्यकृष्णं परमाकृष्णं च। एतत्परत्वेनैव निर्वाचतुर्दशमिति विरोधात्। तत्तु विधि नक्षत्रवारदिनिषेधो यदुदाहृतः
 स श्राद्धं तानि मिते स्यान्नुषंगकृते ह्यसाविति दिवादासी। यच्च उगायति स्तानि मिते पक्षांतरं बुद्धेयः। अत्रिरपि महालयक्षयाह चतुर्दश
 पुत्रस्य जन्मनि। तीर्थे विनिर्वपेत्पिंडां त्रिविवारादिकं क्षपि। पूर्वोक्तं नंदादिनिषेधस्तु मृताहं तिक्कर्मणो मास्यादिमृतश्राद्धं तानि मिते च

सक्षेपणीयोगविशेषेण कपिलासंज्ञा। तदुक्तं वाराहो नभस्य कृष्णपक्षे तुरोहिणी नृपातभूस्तेऽयुक्ता षष्ठीपुराणज्ञैः कपिलापरिकीर्ति-
ता। ब्रह्मोपवासनियमेभ्योऽस्मिन् तत्र पूजयेत्। कपिलां च द्विजाग्र्याय दत्वा कृतुफलं लभेत्। पुराणसमुच्चये। भाद्रमास्यसिते पक्षे भानो चैव क-
रोस्ति। पाते कुजे च रोहिण्यां षष्ठी कपिला भवेत्। अत्र दर्शं। तत्वेन महालयो भाद्र कृष्णपक्षो ज्येष्ठपक्षः। निर्णयामृतं हेमाद्रौ च। ह-
स्तां कृष्णफलातिशयार्थः। संयोगे तु चतुर्णां वै निदिष्टा परमं छिनेति तत्रैवोक्तेः। अत्र विशेषो हेमाद्रौ स्फांदे। देवदत्ततथोशीरं कुंकुम-
कामनः शिला। पुत्रं कं पद्मं षष्ठी मधुगन्धेन पेययेत्। क्षीरेणातो ज्यकल्केन स्नानं कुर्यात्समंत्रकं। आपस्त्वमसि देवेश ज्योतिष्योऽपि
रेव च। पापनाशये देवेश वाङ्मनः कायकर्मजं। पंचगव्यं कृतस्तान् पंचभंगेऽस्मिन् पूजयेत्। पंचभंगेः पंचपल्लवैः। तथा। रत्नेर्नानाविधैर्यु-
क्तं सोऽवर्णं कारयेद्भुवि। शक्तितस्तु पलाहर्ध्वं तद्धर्षं कर्षतोपि वा। सोऽवर्णं मरुणं कुर्यान्नौकां चैव महारथं। तथा। अन्यवित्तोऽपि यः कश्चित् सोऽपि कुर्यात्
दिमं विधिं। प्रभासरवंडे। स्थापयेदग्रं कुंभं चंदनोदकपरितं। रक्तवस्त्रयुगलं नैताम्रपात्रेण संयुतं रथोरोक्मः पलस्यैव एकवक्त्रः स विव्रितः। सो-
वर्णपलसंयुक्तं मूर्तिं सूर्यस्य कारयेत्। ततः सूर्यं कपिलां च षष्ठी उशोऽपचारेः संपूज्य दद्यात्। दिव्यमूर्तिर्जगत्क्षुद्रा दशात्मो दिवाकरः। कपिलास-
हितो देवो मम मुक्तिं प्रयच्छतु। यस्मात्तं कपिले पुण्या सर्वलोकस्य पावनी। प्रदत्ता सहस्रं पुण्यं मम मुक्तिं प्रदा भवेति। विशेषांतरं तत्रैव ज्ञेयमि-
ति दिक्। इयं चंदनमल्ली। संचंद्रोदयव्यापिनी ग्राह्या। उभयत्र तथा च पूर्वा। तदुक्तं भविष्ये। तद्ग्राह्यं पदमासि षष्ठी पक्षे सिते तरे।
चंद्रषष्ठी व्रतं कुर्यात्पूर्वं वेधः प्रशस्यते। चंद्रोदये यदा षष्ठी पूर्वा देवा परेऽहनि। चंद्रषष्ठी सिते पक्षे सेवा पोष्या प्रयत्नतश्च। असंख्यं वा श्व-
कायनेन माध्यावर्षे संपूज्ये। एतेन माध्यावर्षे प्राप्नुयै पद्या अपरपक्षे इति। इदं समन्यादिषु त्रिषु हः शुक्रायां मिति नारायणवृत्तिः। हरद-
त्तस्तु मघा युक्तवर्षे शुभं वंश्या दशी श्राद्धमिति व्याचख्ये। पृथ्वी चंद्रोदये ब्राह्मे। आषाढ्याः पंचमपक्षे गयामध्याह्नी स्मृता। त्रयोदशी

गजछायागयातुल्यातुपेतके। आश्विन कृष्णपक्षे मासं महालक्ष्मीव्रतं। तत्र निर्णयामृतं पुराणसमुच्चये। श्रियो च नं भाद्रपदे सिते एमी प्रार-
भ्य कन्यामगते च सूर्ये। समापयेत्तत्र तिथौ च यावत्सूर्यस्तः पूर्वाध्वं गतो युवत्या इति। तत्रैव। कन्यागतं कं प्रारभ्य कर्त्तव्यं न श्रियो च नं। हस्तप्रात-
दलस्थे कृतं दूतं न समापयेत्। पूजनीया गृहस्थानामष्टमी प्राहृषि श्रियः। दोषेऽश्वत्थार्थः। संपत्ता सर्वसंपत्करोति धिः। तथा। पुत्रसो भाग्यरा-
ज्यायुर्नाशिनी सा प्रकीर्तिता। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन त्याज्या कन्यागते रवौ। विशेषेण परित्याज्या नवमी दूषिताय दीति। दोषचतुष्टयं तत्रै-
वोक्तं। त्रिदिने चावमे चैव अष्टमी नो पूजा सयेत्। पुत्रहानवमी विडा स्वप्नी हस्ताध्वं गेवाविति। त्रिदिना वमदिनं क्षणं चरत्तमालायां। य-
त्रैकं स्पृशति तिथिद्वयावसानं वारं श्वेदवमदिनं तदुक्तं नार्थः। यः स्पृशेद्भुवति तिथिं त्रयस्य नाङ्गां त्रिद्युस्पृक् कथितमिदं द्वयं च नेष्टं। एते च
सर्वनिषेधाः प्रथमा र्थविषयाः। मध्ये तु सति संभवे ज्ञेयाः। ब्रतस्य षोडशोऽष्टाध्वं त्वेन मध्यत्यागायोगात्। इयं चंद्रोदयव्यापिनी ग्राह्या।
तत्रैव पूजायुक्तेः। पुरदिने चंद्रोदयादूर्ध्वं त्रिमुहूर्तं व्यापित्व परं वकाया। अन्यथा पूर्ववा। पूर्ववा परं विडावा ग्राह्या चंद्रोदये सदा। त्रिमुहूर्तं
पिसा पूज्या परतश्चोर्ध्वं गामिनीति मदनरत्ने निर्णयामृतं च संग्रहोक्तेः। अर्धरात्रमतिवक्तव्यं तयोत्तरातिथिः। तदा तस्यां तिथौ कर्त्तव्यं महा-
लक्ष्मीव्रतं सदेति तत्रैव वचनाच्चेति संक्षेपः। इति महालक्ष्मीव्रतनिर्णयः। अथ नवम्यामन्वष्टकाश्राद्धं। तत्र कात्यायनः। अन्व-
ष्टकास्त्रयभिः पिडे श्राद्धमुदाहृतं। पित्रादिमालमध्यं च ततो मालामहांतकं। पृथ्वी चंद्रोदये ब्राह्मांडे। पितृणां प्रथमं दद्यान्मातृणां तदनंतरं।
ततो मातामहानां च आचम्यैकं कुरुः स्मृतः। श्राद्धं हेमाद्रौ छागलेयः। केवलास्तु क्षयकायो वडावा दो प्रकीर्तिताः। अन्वष्टकासमध्यस्था-
नां स्याः कायस्तिमातरः। दीपिकाया तु मातृश्राद्धमादौ कार्यमित्युक्तं। मातृयजनं त्वन्वष्टका स्वादित इति। हेमाद्रौ ब्राह्मणं पिअन्वष्टकास्तु क-
मशो मातृपूर्वतदिष्यत इति। अत्र शारवाभेदेन व्यवस्थाति पृथ्वी चंद्रोदयः। जीवपितृकविषयमिति निर्णयदीपः। इदं च जीवपितृकणा

विकार्योतु दुक्तं निर्णयामते मेत्रायणीयपरिशिष्टे। आन्वष्टक्यं गया प्राप्नोसत्यां यच्च मृते हनि। मातुः श्राद्धं कृतः कुर्यात्पितर्यपि च जीवतीति। यद्य
पि जीवास्तत्कस्य पंचायनष्टका अवश्य कर्तव्यास्तथाप्यशक्तस्येयमावश्यकी। प्रोक्षपद्यष्टकाभ्यः पितृलोके भविष्यतीति हेमाद्रौ पाद्योक्तेः।
सर्वासां मेव मातृणां श्राद्धं कर्तव्यं तेषां न वम्यां हि प्रदातव्यं ब्रह्मणः कथं वराय त इति सूतेनावश्यकत्वेन केशवः। अत्र सर्वासां मित्युक्तेः स्वमातरि जी
वंत्यामपि सपत्न्यमातृभ्यां दद्यात्। तन्मरणसति तस्यैताभ्यश्चेदद्यादित्युक्तं जीवपितृकनिर्णये गुरुभिः। अत्र सर्वासां नामादि निर्देशे नैका ब्रा
ह्मणोऽर्घ्यः पिंडश्च। नामैक्ये तु द्विवचनादि प्रयोग इत्युक्तं नारायणवृत्ते। आन्वष्टका श्राद्धं तद्यागश्च गोमिठीयानां मध्यमायामेव न सर्वस्व
आन्वष्टक्यं मध्यमायामिति गोमिठुगोतमाविति कुंडो गपरिशिष्टात्। अत्र सप्तमरणोत्तरं पूर्वमृतमातृश्राद्धं न कार्यमिति कचिदाहुः। प
ठंति च। श्राद्धं न वम्यां कुर्यात्तन्मृते भर्तारि लुप्यत इति तदेतन्निर्णयं लत्वान्मूर्खत्वं प्रतारणमात्रं। श्राद्धदीपकलिकायां ब्राह्मे। पितृमातृकुलो
त्पन्नायाः काश्चित्मृताः स्त्रियः। श्राद्धं मातरो ह्येया श्राद्धं तत्र प्रदीयत इति। अत्र देशान्तराद्व्यवस्था। इदं चानुपनीतेनापि कार्यं। तदु
क्तं श्राद्धं पृथक् पापेमात्रे। अमावास्यायां कृष्णपक्षे पंचदशी पुनश्च मिधाय। एतच्चानुपनीतोपि कुर्यात्सर्वेषु केषु पूर्वस्मात् श्राद्धं साधार
णं नाम सर्वकामफलप्रदं। भार्याविरहितोपेतप्रवासस्थोपि नित्यं श्राद्धं। श्राद्धं मंत्रं बलं कुर्यादनेन विधिना बुध इति तेन साग्नेर्गन्धेना
वेवदमिति परास्ते। आन्वष्टकातः पृथगेव मातृश्राद्धमिति परास्ते। लाघवेन मूलैक्यादष्टकापदाविशेषाच्च तेनान्यत्रान्वष्टका
श्राद्धस्यांगस्याप्यत्र प्रधानत्वं वचनात्। एतया नोद्यकमंयाजयेदित्येव वत्। अत्राष्टकान्वष्टकाप्रवृत्तिरुपात्ता। तथाग्निपुराणे।
आन्वष्टकारं कृत्वा च गयायां चक्षये। हनि। अत्र मातुः पृथक् श्राद्धं मन्यत्र पतिना सह। आपस्तंबानां त्वष्टकास्तु वदोवेति भाष्यकारे
पाठादष्टकायां मातृश्राद्धं कुंडो गेस्त्वेव मातृमातामहश्राद्धं न कार्यं। किंतु त्रिपुरुषमेव। नयोषिष्ठः पृथग्दद्यादवसानदिना दत्ते। कृष्णस

विकार्योतु वचनाद्वतीति वक्ष्यामः। तथा छागलेयः। पिंडो यत्र निवर्त्तत मघादिषु कथं च नासां कल्पं तु तदा कार्यं नियमाद्व्युत्पत्तिभिः। सां
कल्पस्वरूपं च वक्ष्यते। अत्र श्राद्धं गतर्पणं पक्षश्राद्धं प्रतिदिनं श्राद्धोत्तरं। सकृन्महालयं तु परादिकार्यं। तदुक्तं नारदीये। पक्षश्राद्धं यदा क
ुर्यात्तर्पणं तु दिने दिने। समं कृत्वा लयं च वपरिहृतिरिति लोदकं। गर्गादिपरं पक्षश्राद्धं हिरण्ये च अनुब्रूयति लोदकमिति। तथा प्रयोगपरिजा
ते गर्गः। कृष्णभाद्रपदे मासि श्राद्धं प्रतिदिनं भवेत्। पितृणां प्रत्यहं कार्यं निषिद्धाहे पितृर्पणं। सकृन्महालयं च स्यादष्टकास्त्वेत एवाहि। इदं निषिद्ध
दिनेपि कार्यं। इदं निषिद्धं स्त्रियेपि कार्यं। तिथितीर्थविशेषेषु कार्यं प्रेते च सर्वदेति स्म सार्धं सारोक्तेः। तीर्थे तिथि विशेषे च गयायां प्रेतपक्षके निषिद्ध
विदिने कुर्यात्तर्पणं तिलमिश्रितमिति स्मृतिरत्नावल्यां वचनाच्च। एतच्च श्राद्धं मलमासेन कार्यं। तदा ह भगुः। वृद्धिश्राद्धं तथा सोममग्न्या
धेयं महालयं। राजाभिषेकं काम्यं च न कुर्यात्तुलंघिते इति। हेमाद्रौ नागखंडेपि। न भोवाधनभस्यो वामलमासो यदा भवेत्। सममः पितृपक्ष
स्यादस्यैव तु पंचमः। एतच्च पित्रोर्मरणे प्रथमाद्वष्टका कृतमिति त्रिष्ठलीसेतोभदाः। इदं च नित्यं काम्यं। पुत्रानायुस्तथा रोम्यमेश्वर्य
मतुलं तथा। प्राप्नोति पंचमेदत्वा श्राद्धं कामांश्च पुष्कलानिति जाबालमुक्तेः। वृश्चिके समतिक्रान्ते पितरा देवतैः सह। निश्चस्य प्रतिगच्छंति शापं द
त्वा सुदारुणमिति काष्ठाजिनि वचनाच्च। माधवी मे आदिपुराणे। श्राद्धं मातृपुत्रगृहादन्तंयः प्राप्नुयान्तरः। भिक्षामत्रेपायः प्राणान्धारयति
वास्वयं। यो वा संकटं दृष्टेहं प्रत्यक्षं वा मविक्रयात्। श्राद्धं तेनापि कर्तव्यं ते सौद्रव्यैः ससन्वितैरिति च। तदतिक्रमे प्रायश्चित्तमुक्तमिति धा
ने। दुरो अश्वस्य मंत्रं च शमो स हि मासयोः। महालयं यदा न्यूनं तदा संपूर्णमेति तदिति। द्विमासयोः कन्यातुल्यं महालयं श्राद्धं यदा हीनमित्य
र्थः। अत्र भरण्या श्राद्धं प्रतिप्रशस्तं। तदुक्तं पृथ्वी वंद्ये मास्यो। भरणी पितृपक्षे तु महती परिकीर्तिता। अस्यां श्राद्धं कृतयेन सगया श्राद्धं
प्रवेत्। पृथ्वी वंद्ये श्रीधरी ये च बृहस्पतिः। नभस्यापरपक्षस्य हि तीयायादियाम्यमौतुलीया वाग्निताराभिः सहिता प्रीतिदापितुः। एत

नावश्यं तमुवाचोऽस्य प्रमीयंते नरा गृह इति तत्रैव स्मृतं तरे इच्छेन्नयोऽशी आहुं पुत्रवान्यः स्मृतायुषोः एकस्यैव तु नो दद्यात्पार्वणं तु समाचरेदिति
 अत्रैको हि निषेधेन पार्वणविधिः प्रतीयते क्वचिद्गन्निषेधोऽपि अन्यत्र अतस्तत्र ये स्युरित्यपि संकल्पितं देवत्वेन काप्यनुपपत्तिः एत
 न्निस्समपि पृथ्वी चंद्रो विष्णु चर्म प्रोक्षपद्यामतीतायां तथा कृष्णत्रयोदशी स्मृता एतां स्तु आहुं कालान् वेनित्यानाह प्रजापतिः आहुं मेव ध्रु
 वीणो नरकं प्रति पद्यत इत्युक्तेः एतच्च विभक्तैरपि पृथक् कार्यं तथा च हेमाद्रौ विभक्ता वा विभक्ता वा कुर्युः आहुं पृथक् सेवताः मघा सुचत तो न्यत्र
 नाधिकारः पृथाग्विनेति अपरार्कं वायवीये हंसे हस्तस्ति ते या तु मघा युक्ता त्रयोदशी तिथिर्वैवस्वती नाम साक्षात् कुंजरस्य तु अत्र वा अपि नः
 सकृदेभ्यो नो दद्यात्त्रयोदशी पायसं मधु सर्पिर्भ्यां प्राकृताये कुंजरस्य चेति विष्णु मनुवचने केवलं त्रयोदशी श्रुते मघा युगा इति कल्पतरुः पृ
 कपाणि स्तु केवलं वाक्यानामर्थवादत्वाद्दिधौ च मघा योगश्रुते वैधेलाघवाद्दिशिष्टमेव निमित्तमित्याह कस्तुतस्तु मधुमासे श्वशाके श्व
 षयसा पायसेन च एष नो दास्यति आहुं वर्षास च मघा सुचनेति वसिष्ठ वचने केवलं मघा श्रुते विनिगमकाभावाद्भयं भिन्ननिमित्तं पूर्वोक्त
 वचनाच्च योगाधिक्ये फलाधिक्यं अतएव याज्ञवल्क्यः तथा वर्षा त्रयोदश्या मघा सुचविशेषत इति त्रयोदशी आहुं नित्यं अन्यत्काम्यं
 अनत्रयोदश्या ब्रु पुत्रो युवमारिणस्तु भवेतीत्यापस्तंबोक्तैर्युवमारित्वमपत्यदोषं सहिष्णोरपत्यमात्रार्थिनः स्मृतं तरेक्तधनार्थिनो वाधि
 कार इति कल्पतरुः अपस्तं दिव्याल दार्थिनो न अधिकारात्फलांतरकामस्यैवाधिकार इति हलायुधः एतस्मिन् इति काये मघा युक्तत्रयोदश्या
 पिंड निवेपणं सुतः स संतानो नैव कुर्यान्नित्यं ते कवयो विदुरिति बृहत्पराशरः इदं च मलमासं पि कार्यं मघा त्रयोदशी आहुं प्रकृपां स्तु
 तिहेतुः अनन्यगतिकत्वेन कृतं यस्यान्मलित्वेति काठकृष्णः यानि लुअंगिराः त्रयोदश्या कृष्णपक्षेयः आहुं कुरुते नरः पंचवत
 स्यजानी पाज्येष्ठपुत्रस्य निश्चितं वामनपुराणे त्रयोदश्या तु वे आहुं न कुर्यात्पुत्रवान्गृहीत्यादीनि वचनानि तानि पुत्रवद्विषयाणि वामहा

लयस्य भिन्नत्रयोदशी विषयाणि वा काम्य आहुं विषयाणि वा सपिंडक आहुं विषयाणि वेति केचित् हेमाद्रिप्रमुखास्तेष्वर्ग आहुं विषयाणि
 आहुं नैवैकवर्गस्य त्रयोदश्यामुपक्रमेत् नतस्तस्मिन् त्रयेयस्य प्रजा हिंसंति तस्य त इति काष्ठाजिनि स्मृतः यद्यपि पितरो यत्र पूज्यं ते तत्र माताम
 हा अपीति धोमोक्तेर्न केवलं पितृवर्गस्य प्राप्तिस्तथापि व्यामोहादिप्राप्तिनिषेधोऽपि तद्व्यादिसर्वे आहुं परावेत्याहुः वचं तु पश्यामः हेमाद्रौ
 एतच्च त्रयोदशी आहुं वंशके दस्य कारणं अतः आहुं विना देयं तदिने मधुपायसं कांक्षंति पुत्रपौत्रेभ्यः पायसं मधुसंयुतां तस्मात्तस्त्रविधिना त
 पेयेत्यायसेन विति पुत्रवद्विषयाण्येवेति असंतानरक्तयस्तस्य आहुं प्रोक्ता त्रयोदशी संतानयुक्तायः कुर्यात्तस्य वंशक्षयो भवेदिति हेमाद्रौ ना
 गरवडोक्तेः पूर्ववाक्यमप्यसंतानस्यैवैकवर्गनिषेधकमिति अत्र मघा त्रयोदशी महालययुगादि आहुनां तत्रेण प्रयोगः न तु प्रसंगसिद्धिरि
 त्यन्यत्र विस्तारः अत्र काष्ठाजिनि वाक्ये आहुं नैवैकवर्गस्येति वर्गग्रहणं माधवी वे स्मृतं तरे इच्छेन्नयोऽशी आहुं पुत्रवान्यः स्मृतायुषोः एक
 स्यैव तु नो दद्यात्पार्वणं तु समाचरेदित्येको हि निषेधेन पार्वणविधानं तद्व्यामोहाप्राप्ते को हिष्टे कृपितृ त्रयोदश्या निषेधेन मातामहादि त्रयोदि
 धायकमित्येकं अतस्तस्मिन् त्रयेयस्य प्रजा हिंसंति तस्य त इति काष्ठाजिनि वाक्ये विशेषात्पार्वणो को हिष्टे स मुदाय ह्येव सत्वोक्तो स वा
 नुपपत्तिपरिहारः अथ च त्रयोदशी पृथ्वी चंद्रो द्यु प्रचेताः वृक्षारोहणलोहाद्यैर्विद्युज्वाला विषाग्निभिः नारि वदं विषिन्नानां तेषां श
 स्ता चतुर्दशी प्राति युवानः पितराय स्य मृताः शस्त्रे वाण हताः तेन कार्यं चतुर्दश्यां तेषां तेषि मभीष्यता नागरवडो अपमृत्कर्म वेदे वा शस्त्रमृत्क
 र्थापि वा आहुं तेषां प्रकर्तव्यं चतुर्दश्यां नराधिप मरीचिः विषशस्त्रश्चापदा हितिर्यं ग्राह्यं घातिनां चतुर्दश्यां क्रिया कार्या अन्येषां तु विगर्हि
 ता अत्र ब्राह्मणघाती तेन हतान् न तु ब्रह्महं तस्य पतितत्वादिति श्रुतं लपाणि अत्रोदश्या विशेषणस्याविशेषितत्वात् स्त्रीणामपि शस्त्रादिहतानां मे क
 दिष्टे कार्यमिति श्रीदत्तोपाध्यायः इदं विषादिहतानां मे वनप्रसवादि मृतानां मिति वाचस्पतिः यत्तु शाकटायनः अलगाग्निभ्यां विपन्नानां सन्पासे
 वा गृहे पथि आहुं कुरुते तेषां वैकर्म्यत्वाच्चतुर्दशी मिति तस्मात्पश्चितार्थजलादि मृतविषयमित्याकर उक्तं अतएव वैधेलास इगमने पितका

यमिति हेमाद्रिः। एतच्च देवयुक्ते कोटिं कर्ममिस्त्रुक्तं प्रयोगपारिजाते। प्रेतपक्षे चतुर्दश्यामेकोटिं विधानतः। देवयुक्तं तु त्रुक्तं पितृणामक्षयं भवेत्।
तत्राह देवहीनं च त्रुत्तद्वारधनक्षयः। एकोटिं देवयुक्तमित्येवमनुरावीत्। भविष्येपि। समत्वमागतस्यापि पितुः शस्त्रहतस्य च। चतुर्दश्यां तु कर्तुं
यमेकोटिं महालयः। चतुर्दश्यां तु यत्राहं सपिंडी करणकृतो। एकोटिं विधानेन तत्कार्यं शस्त्रघालिन इति। संबत्सरप्रदीपवारीतः। विश्वेदेवाश्च तत्रा
विपूजयित्वा दितोमलान्। ये वै शस्त्रहतास्तेषां श्राद्धं कुर्यादिति। अत्रेकोटिं वचनानां निश्चलत्वं। समूहत्वेपि पार्वणां शक्तपराणां विष्णुादिव
न्वनेः प्रकरणात्कृष्णपक्षीयपार्वणावगतेरिति श्रुतपाणिः। तन्न। वाक्येन प्रकरणस्य बाधात्। पित्रादीनां पार्वणं पित्रादीनामेकोटिं मिति गोडावीकः।
तन्न। पितुरित्यनेन विरोधात्। विशेषवाक्येयर्थोपपत्तेश्च। अतः पूर्वोक्तमवस्थाधु। अत्र शस्त्रहतस्यैव चतुर्दश्यामिति नियमो न तु चतुर्दश्यामे
व शस्त्रहतस्येति। श्राद्धशस्त्रहतस्यैव चतुर्दश्यां महालयेति कालादर्शात्। वार्षिकीनामकरणापत्तेश्च। तेन महालये एव दिनात्तरपार्वणमाताम
हादित्यर्थकार्यमेव। पितामहोपिशस्त्रहतस्यैव कोटिं द्रव्यं कार्यं। तदुक्तं हेमाद्रौ स्मृत्यंतरे। एकस्मिन् द्रव्ये कोटिं द्रव्यमिति। त्रिषु शस्त्रहतेषु
पार्वणमेव कार्यं। यत्तु देवस्वामिनोक्तं। त्रिषु पिशस्त्रहतेषु पृथगेकोटिं द्रव्यं कार्यं न तु पार्वणमाह त्ववचनाभावादिति तदुक्तं। पित्रादयश्च
प्रायस्य शस्त्रेयां तास्तु क्रमात्। सभूते पार्वणं कुर्यादिति। अत्राह कानि पृथक् पृथगिति बहुपरशराक्तेः। एकस्मिन् वाहयो वीपिविद्युक्तेण वाह
ते। एकोटिं सुतः कुर्यात्त्रयाणां दर्शवद्भवेदिति स्मृत्यंतरेति पृथ्वी चंद्रोदये उक्ता अपराह हेमाद्रौ चैव। यस्त्वनेव शस्त्रादिना हतस्तस्य वा
र्षिकमेव पार्वणमेकोटिं वा कार्यं न तु श्राद्धं द्रव्यं। प्रसंगसिद्धिरिति पृथ्वी चंद्रोदयो। एवं शस्त्रहतस्य पक्षश्राद्धेपि। तदात्र शस्त्रहतस्यैव तिन
नियमः। न च निंदान् चतुर्दशीत्युक्तेः। अत्र श्राद्धकरणे प्रमपक्षे दिनात्तरपार्वणेनेव कार्यमिति तत्रैवोक्तं। यद्यपि शस्त्रविप्रहतानां च श्रुतिद्व
यसरीसपैः। आत्मनस्याग्निना चैव श्राद्धमेवाकारमेदिति कागलकाद्यैः शस्त्रादिहतानां श्राद्धं निषिद्धं तथापि प्रमादमृतानां श्राद्धाहं त्वा
त्कार्यं वृद्धादिभिर्न बुद्धिपूर्वमृतानां तु न कार्यं। यत्तु चतुर्दश्यां तर्पणीया तु सपिंडोदकाक्रियेति ब्राह्मणतर्जोणमिति श्रुतपाणिः। लक्षणायां माना

श्रीरामः

४२

मान्वितं मुक्ता तथा द्यं श्राद्धोत्तरं। प्रत्यादि कंच शेषेषु पिंडाः स्युः। अडिति स्थिति रिति कुंदोगपरिशिष्टात्। अन्वष्टकास्तेषां कर्षवि
धानादिति श्रुतपाणिः। यत्तु तमिस्त्रपक्षेन वमीपुण्याभाद्रपदहिया। चत्वारः पार्वणाः कार्याः पितृपक्षमनी विभिरिति तद्देशाचार
तोव्यवस्थितं ज्ञेयं। इदं जीवास्तितृकेणापि सपिंडं कार्यं। हेमाद्रौ विष्णुधर्मी तरे। अन्वष्टकास्त्रयोणां श्राद्धं कार्यं तथैव वेत्तु पत्रम्य
पिंडनिर्वपणं कार्यं तस्यामुपि न सत्तमेति वचनं श्राद्धविधिना पिंडदाने प्राप्ते पुनस्तत्कीर्तनं नयस्य जीवास्तितृकेणापि सपिंडं पिंडा
नं निषिद्धं तस्य तस्यास्य धर्ममिति श्रीतातचरणाः। अत्र सुवासिनी भोजनं मुक्तं मार्कंडेयपुराणे। मातुः श्राद्धं तु संप्राप्ते ब्राह्मणे सह
भोजनं। सुवासिन्ये प्रदातव्यमिति शातातपो ज्ञवीत्। भर्तुर्येमृतानारी सह दोहनवामृता। तस्याः स्थाने नियुंती तविप्रैः सह सुवासिनी। त
त्रैव महालसावाक्यं स्त्रीश्राद्धे पुत्रदेयाः स्युरलं काराश्च योषिते। मंजरी मेखला दामकर्णिका कंकणादय इति। अत्र शक्तावनुकल्प
माहाश्वलायनः। अनड होयवसेमाहरेत्। तेनावाक्यमुषोषे देषामेष्टकेति न त्वेवानुष्टकः स्यादिति हेमाद्रौ पितामहः। अमावास्या
व्यतीपातपौर्णमास्येष्टकासु च। विद्वान् श्राद्धं मुक्तां गोनरकं प्रतिपद्यते। अकरणे च प्रायश्चित्तमुक्तं मृगविधाने। एभिर्धर्मिर्जपे
मंत्रं शतवारं तु तदिने। अन्वष्टकं यदा श्रुत्वं संपूर्णं याति सर्वं धेति। एतत्पक्षे द्वादश्यां विशेषः। पृथ्वी चंद्रोदये वायवीये सन्यासिने
प्यादिकादिपुत्रः कुर्याद्यथाविधि। महालये तु यत्राहं द्वादश्यां पार्वणं तु तदिति। अथ त्रयोदशी श्राद्धं। त्रयोदशी भाद्रपदी कुक्षामु
ख्यापित प्रिया। तस्यांति पितरस्तस्यां स्वयंपंचशतं समाः। मध्यायुतायां तस्यां तु जलाद्यैरपि तोषिताः। तस्यांति पितरस्तद्दृष्टीणामयुता
युतं। प्रयोगपरिजातेशंरवः। प्रोक्ष्य द्यामती। मायां मध्यायुक्तं त्रयोदशी। प्रायश्चित्तं तु कर्तव्यं मधुना पायसेन च। प्रजामिष्टाय शः स्व
स्वर्गमारोग्यं च धनं तथा। नृणां श्राद्धं सताप्रीताः प्रयकंति पितामहाः। माधवीयमहभारते। हृतीनां तु भवेद्वेष्टः कुर्वन् श्राद्धं त्रयोदशी

पक्षे प्रतिपत्सु भेदिने इत्युक्तम्योक्तं। शुद्धेतिथौ प्रकर्तव्यं प्रतिपद्योर्ध्वगामिनी। आद्यस्तु नाडिकास्त्यक्ता षोडश द्वादशापि वा अपराह
चकर्तव्यं शुद्धं सततिकोक्षभिः। इदं चापराह योगिन्याः प्राशस्त्याद्वितीयदिने प्रतिपदोभावेऽप्यं। तथा तत्रैव देवीपुराणे डामरं तत्रैव देवीवचः। अ
मायुक्तानकर्तव्या प्रतिपत्पूजने ममा। मुदूर्त्तमात्राकर्तव्या द्वितीयादिगुणान्विता। आद्याः षोडशनाडीस्तु लब्ध्वायः कुरुते नरः। कलशस्थापनं तत्र
रिष्टं जायते ध्रुवं। मार्कंडेयदेवीपुराणयोः। पूर्वविज्ञातया शुक्ला भवेत्प्रतिपदाश्विनी। नवरात्रं ततस्यानं कार्यं शुभमिच्छता। देशभंगो भवेत्तत्र दुर्भिक्षं
चोपजायते। नंदायां दर्शयुक्तायां यत्र स्यान्मम पूजनमिति। स्कान्देऽपि। प्रतिपद्याश्विने मासि सा शुद्धा शुभदा भवेत्। भाद्रपदं च दशकृष्णतया युक्ता
नशस्यते। विसृष्टफलदा सा हि पुत्रदारमया वहेति। तथा। वर्जनीया प्रयत्नेन अमायुक्ता तु पार्थिव। द्वितीयादिगुणैर्युक्ता प्रतिपत् सर्वकामदा। तथा दे
वीपुराणे। यो मां पूजयते नित्यं द्वितीयादिगुणान्वितं। प्रतिपत्वा द्वादशीं तासां श्रुतं सुरवमप्ययं। अदिकुर्यादमायुक्तं प्रतिपत्स्थापनं मम। तस्य शाप
युतं दत्त्वा भस्मशयं करोम्यहं। आग्रहातु कुरुते यस्मिन् कलशस्थापनं मम। तस्य संपद्दिनाशः स्याज्ज्येष्ठः पुत्रा विनश्यति। अमायुक्तानकर्तव्या प्रतिपत्तं
डिकार्चने। धनार्थिभिर्विशेषेण धनं हानिश्च जायते। नरैर्दर्शकलया युक्ता प्रतिपत्तं डिकार्चने। उदयो द्विमुदूर्त्ती पियाद्या सोऽयदायिनीति। देवी
पुराणे। याचाश्च युजिमासे स्यात्प्रतिपद् इत्यान्विता। शुद्धा ममार्चनं तस्यां शतयज्ञफलप्रदं। रुद्रयामले। अमायुक्ता स दत्त्वेव प्रतिपत्तिर्निदिता मता।
तत्रैव त्वापयेत्कुम्भं दुर्भिक्षं जायते ध्रुवं। प्रतिपत्सद्वितीया तु कुम्भारोपणकर्मणीति। यद्यपि रुद्रयामले डामरं च निर्मूलं तथाप्यविरोधात्तत्र
रात्रं तद्वचनानि लिख्यन्ते। तिथितत्त्वे देवीपुराणेषु। प्राते रावाहये देवीं प्रातरेव प्रवेशयेत् प्रातः प्रातश्च स पूज्य प्रातरे वा वै स रजयेत्। तत्रैव। शेरका
ले महापूजा क्रियते याचवार्षिकी। साकार्योदयगामिन्यो न तत्रातिथियुग्मता। तथा। कुडूकांश्चोपसंयुक्तां वजेयत्प्रतिपत्तिथिं। राज्यरी नशाय
या प्रोक्तानि निदिता वा स्वपूजने इति। एषु वचनेषु कलशस्थापनग्रहणात्तं देवप्रथमदिने निषिध्यते न ह्यपवासादि। तस्य प्रतिपद्यप्यमावासेति

युग्मवाक्यात्। शुद्धास्यातिपत्तिरिति प्रथमत इति दीपिकेन। शुक्लपक्षे दर्शविद्वेति माघवर्गे। पूर्वदिने प्रातस्त्य बाधे मानभावादितिकेचित्। वस्तुतः
स्तुपूर्वाक्तवाक्येषु चंडिकार्चनपूजनग्रहणादुपवासादेश्वांगत्वात् प्रधानदेवीपूजादावपि परतियुक्तं। कलशस्थापनग्रहणतूपलक्षणा। अतएव देव
कः। त्रैतोपवासानियमघटिके कापियाभवेत्। स्नातिथिस्तदिने पूज्यावपरीतालुपेतके इति। अत्र घटिकामुहूर्त इति गोडाः। यदालुपूर्वदिने संपूर्णाशु
द्राचभूत्वा परदिने वर्धते तदा संपूर्णत्वाद्मायोगाभावाच्च पूर्ववायानि चाद्वितीयायोगनिषेधकानि वचनानि केचित्पठंति तान्यपि शुद्धाधिक
निषेधपराणि। परदिने प्रतिपदेत्यंतासत्त्वदर्शयुनापि पूर्ववग्राह्या। तदाह लल्लुः। तिथिः शरीरं तिथिरेव कारणं तिथिः प्रमाणातिथिरेव सा
धनमिति। मानित्वमायुक्ताप्रकर्तव्येत्यादीनि नृसिंहप्रसादे वचनानि तानि समूलत्वे सत्ये तद्विषयाणि। अत्रैतत्त्वं। पूर्वोक्तवाक्यानां सर्वेषां
हमाद्राद्यलिखितत्वेन निर्मूलत्वात्तैश्चान्यनिर्णयस्यानुक्तेः सामान्यनिर्णयात्पूर्वत्र प्राप्तवापि गोडानि बंधेषु विशेषनिर्णयादौदायिकी
ग्राह्या। तत्रापि घटिकेकेस्य द्विमुहूर्तस्तुति चोक्तेर्द्विमुहूर्तग्राह्या। उदिते देवते भानावित्पत्रद्विमुहूर्तौ त्रिमुहूर्तौ चेति ओदयिक्या द्विमु
हूर्तत्वेन नियमात्। तेन उदये द्विमुहूर्तो पीत्याद्यनुसारोपि। मुहूर्तमात्राकर्तव्येति तु द्विमुहूर्तस्तुतिः। अन्यथा द्विमुहूर्तविधिवेयर्थात्। केचित्तु
मुहूर्तमात्रेति वचनात्तान् नूनत्वे परानेत्याहुः। अत्र देवीपूजे वप्रधानं। उपवासादित्यंगं। अष्टम्यां च नवम्यां च जगन्मातरमाह्वी। पूज
वित्वाश्विने मासि विशेषा जायते नर इति हेमाद्रौ भविष्ये तस्या एव फलसंबंधात्। नवमी तिथिपर्यंतं कृद्धा पूजाजपादिकृमिति तत्रैव स्वीपुरा
णाच्च। शरत्कालमहापूजा क्रियते याचवार्धिका तिमांके उद्यपुराणाच्च। पूर्ववचनादसमीनवमी पूजे वप्रधानं अन्यत्सर्वमंगामिति गोडाः।
एकहपक्षाधिकालिकापुराणे। वस्तुकस्यामथाष्टम्यां नवम्यामथसाधकः। पूजयेद्हरदा देवीमहाविभवा विस्तरे रिति। रूपनारायणधृत देवी
पुराणे। महानवम्या पूजे य सर्वकामप्रदायिका। सर्वेष्ववसवेषु तव भक्त्या प्रकीर्तिता। कृत्वा त्रोटय शोराज्यपुत्रायुर्धनसंपदः। सा च काम्या
नित्या च। एवमन्ये रपि तथा देव्याः कार्यं प्रपूजना विभूतिमनुलालं चतुर्वर्गप्रदायकमिति। यो मोहादथ बालस्या देवी दुर्गमहादेव।

न पूजयति दंभाद्वाद्वाप्यथ भैरवाकुडाभगवती तस्य कामानिष्टानि हन्ति वेदितकालिकापुराणे फलनिर्दाश्रुतेः वर्षे वर्षे विधातव्यं स्थापनं च विस्
 ज्ञेयमिति तिथितत्वे देवीपुराणां च। अत्रोपवासादिकमुक्तं हेमाद्रौ भविष्ये। एवं च विधिं ध्यावा सिन्ध्यां नवरात्रोपवासतः। एकभक्तेन न क्तेन तथैवा
 याचितेन च। पूजनीया जने देवी स्थाने स्थाने पुरे पुरे। गृहे गृहे शक्तिपरे ग्रामे ग्रामे वने वने। स्नातेः प्रमुदिते हृदये ब्रह्मणोः क्षत्रिये नृपेः। वेश्येः शूद्रे
 भक्तियुक्ते क्लृप्तैरन्यैश्च मानवैरिति। यत्तु रूपनारायणीये भविष्ये। एवं नाना मूले कृष्णैः पूज्यते सर्वदस्युभिरिति तत्तामसपूजापरां विनामंत्रे
 स्तामसीत्यादि किरातानां तु संमते तितत्रैवोक्तेः। मदनरत्ने देवीपुराणेऽपि। कन्यासंस्मरेन्नौ शक्रशुक्रामारभ्य नंदिकां। अयाचीत्यथैकाशी नत्ता
 शीवाथ वाच्यः। भूमौ शयीत चामं व्यकुमारी भोजयेन्मुदा। वस्त्रालंकारदाने च संतोष्याः प्रतिवासरं बलिं च प्रत्यहं दद्याद्दोदनं मांसमाषव
 त्। त्रिकालं पूजयेद्देवी जपस्तोत्रपरायणा इति। नंदिका प्रतिपदिति मेधिकाः। षष्ठीति गोडाः। तत्र पूजनं राजौ कार्यं। आश्विने मासि मेघा
 ते माहिषास्त्रमर्दिनी। निशास्रपूजयेद्भक्त्या सोपवासादिकाः क्रमादिति देवीपुराणात्। संग्रहेऽपि। आश्विने मासि मेघाते प्रतिपद्यातिथि
 र्भवति। तस्यानेकं प्रकुर्वत रात्रौ देवीं च पूजयेत्। रात्रिरूपाय तौ देवीदिनारूपो महेश्वरः। रात्रिं व्रतमिदं देवि सर्वपापप्रणाशनं। सर्वकामप्रदं
 नृणां सर्वशत्रुनिबहणं। रात्रिं व्रतमिदं तस्य रात्रौ कर्तव्यं तेऽप्येते। नक्तं व्रतमिदं यस्माद्यन्यथा नरके गतिरित्यादिवचनाच्च। रात्रिं व्रतं त्वमेवामि
 प्रत्यमाधवेनोक्तं तस्य नक्तं व्रतत्वादिति। नतुरात्रिभोजनात्। ननु मासि च श्रुतं नवरात्रे विशेषतः। संपूज्य नवदुर्गां च नक्तं कुर्या
 त्समाहितः। नवरात्राभिधं कर्म नक्तं व्रतमिदं स्मृतं। आरंभे नवरात्रस्येत्यादि स्कांदात्। माधवोक्तेः च नक्तमेव प्रधानमिति चेत्। न। नवरात्रे
 पवासत इत्यादेरनुपपात्तेः। तेन पाक्षिकेन क्तानुवादोऽयं। नतुरात्रेः कर्मकालत्वे तद्व्यापिनी पूर्ववत् प्रतिपत्त्यानुपात्तमेवं। न्यायतः प्रास्तावपि पू
 र्वोक्तं वचनेनैवाध्यात। यथा पूर्वद्युः कर्मकालव्यापिनी मपि तस्य क्तस्त्वल्पापि स्मृत्यपरे भ्रामनं जमीति प्रागुक्तं। यथा वानिशीथे सती मपि पूर्वो
 नमाहमीत्युक्तो रोहिणीयुक्ता परे वाति माधवोक्तं। तथा चापि। वस्तुतस्तु रात्रेः कर्मकालत्वं वचसा हेमाद्र्याद्यलिरवनी त्समूलत्वं विमु

श्रीरामः
४४

मावात् पतितेनापि कर्तव्यं कर्तव्यं पतितस्य चेति गवादिवा द्विशेषविधिबलात्पलितानामपि कार्यमिति न व्यगोडाः। तत्तु समत्वमागत
 स्तेषां त्वेषां कृतक्रियाणां कार्ये नान्येषामिति वयप्रतीमः। यत्तु मनुः। नपेत्यादि यो होमो लोके। काग्नौ विधीयते। न दर्शनं विना श्राद्धमाहि
 ताग्नौ विधीयत इति। अत्र पूर्वोक्तं हेतुत्वेनाक्तं। तद्यथा श्रुतमवमन्यते पृथ्वी च द्राव्यः। आहिताग्नेः पिंडपितृयज्ञकल्पेन श्राद्धनिषेधात्पितृनु
 सां कल्पादेरपीत्यस्मद्गुरुवः। कृष्णपक्षमाहमन्यादिने बुधप्राप्तमाहितान् दर्शनं नित्यं पतति त्वयं। दर्शनं पार्वणेन विना श्राद्धं। तेन क्तापि वा
 षिकादावेकादिष्टं नोति हरिहरः। इति चतुर्दशी। अमाया विशेषमाहापरां प्रयमा। हंसैकरुतितेयातु अमायास्याकरान्विता। सा हेया
 कुंजरकाया इति बोधायनो ब्रवीत्। वनस्पतिगते सोमेषा क्ताया प्राञ्जल्यं भवेत्। गजकाया वसाप्रोक्ता तस्या श्राद्धं कल्पयेत्। भारते अ
 जैनसर्वगोहेन वर्षास्त्रनियतव्रतः। हस्तिकायास्त्रविधिवत्कर्णव्यजनं। बीजितां श्राद्धं दद्यादिति शेषः। आश्विनशुक्लप्रतिपदि होत्रस्य
 मातामहश्राद्धमुक्तं हेमाद्रौ संग्रहे च जातमात्रोपि होत्रो विद्यमानोपि मातुले। कुर्यान्मातामहश्राद्धं प्रतिपद्याश्विने सित इति। इयं संगव्यापि
 नी श्राद्धोति निर्णयदापे उक्तं। प्रतिपद्याश्विने शुक्ले होत्रस्त्वेकपार्वणं। श्राद्धमातामहं कुर्यात्सपितासंगवे सदा। जातमात्रोपि होत्रो जीव
 स्यापि च मातुले। प्रातः संगवयोर्मध्ये आर्यस्य प्रतिपद्देदिति वचनात्। अत्र समूलत्वं विमृश्यं। इदं च मलमासेन कार्यं। स्पृष्टमासविशे
 षारव्याविहितं वर्जयेन्मले इति निषेधात्। इदं च जीवपितृकैपौ वकार्यमिति शिष्टाः। इदं च शिष्टाचारात्सपिंडं कार्यमिति क्रवित्। पिंडरहि
 तं तु युक्तं जीवपितृकस्या। मुंडनं पिंडदानं च प्रेतकर्म च सर्वशः। न जीवपितृकः कुर्याद्भुविणी पतिरेव चेति दक्षेण पिंडनिषेधात्। आन्वष्टक्य
 वद्विशेषवचनोभावाच्चेति संक्षेपः। इति श्रीकमलाकरभट्टकृते निर्णयसिंधौ महालयनिर्णयः। आश्विनशुक्लप्रतिपदि नवरा
 त्रारंभस्तान्निर्णयः। तत्र भार्गवार्चनं दीपकार्या देवीपुराणे स्मृता उवाच। शृणुराजप्रवक्ष्यामि वंदिका पूजनं कर्म। आश्विनस्यासिते

गजपहोमोतु कारयेदिति। ॐ दुर्गे दुर्गे रक्षिणि स्वाहेति नवाक्षरः। तत्र प्रतिपदि प्रातरभ्यंगं कृत्वा देशकालो संकीर्त्य ममेह जन्मनि दुर्गा प्री
तिद्वारा सर्वोपकांति पूर्वकटी घ्रायु विपुल धन पुत्र पोत्राद्यनवर्त्ति न संततिवृद्धि स्थिर लक्ष्मी कीर्ति लाभ शत्रु पराजय सद्भीष्ट सिद्धयं यं शा
रदन वरात्र प्रतिपदि विहित फलशस्त्रापन दुर्गा पूजा कुमारी पूजा दिकुरिष्य इति संकल्प्य महीधोरिति भूमिं स्पृष्ट्वा ओषधयः समितिय
वानि क्षिप्या कलशो घितिकुंभं संस्थाप्य मंगग इति जलेनाप्य गंधद्वारा मिति गंधया ओषधीरिति सर्वेष्वधीः कांडा कांडादिति दू
र्वीः अश्वत्थे इति पंचपल्लवान् स्थाना पृथिवीति सप्तमदः याः फलिनीरिति फलं सहिरत्नानीति परचरत्नानि हिरण्यं च क्षिप्वा युवा सु
वासा इति वस्त्रेणावस्थ्य पूर्णादवशति पूर्णपात्रं निधाय तत्र वरुणं संपूज्य जीर्णान् लनायां वा प्रतिमायां दुर्गाभावाद्यं प्रजयेत्। तद्यथा। प्र
र्वोक्तं मंत्रमुक्त्वा। आगच्छ वरदे देवि देत्यदर्प निषूदिनि पूजां गृहाण सुमुखि नमस्तु ते शंकर प्रिये। सर्वतीर्थं मयं वारि सर्वदेवसमानं च तं इमं च
रं समगच्छति छंदो वगणोः सह। दुर्गे देवि समागच्छ सान्निध्यं मिह कल्पय। बलिं पूजां गृहाण त्वमहमभिः शक्तिभिः सहत्या वा ह्य प्रवोक्तं मंत्रेण प्रो
उशोपचारेः पूजायै त्वामाष भक्त बलिं कृष्णोडादि बलिं वानिवेदयेत्। ततः कुमारपूजां। तदुक्तं हेमाद्रौ स्कान्दे। एकैकां पूजयेत् कन्यामेक
कृत्वा तथैव चाद्विगुणं त्रिगुणं वा पि प्रत्येकं नवकं तु वा। तथा। नवमिलेभ्यस्ते भूमि मे भव्यं द्विगुणेन तु। एककुड्यालं सप्तमे मे के केन श्रियं
लभेत्। एकवर्षा तु या कन्या पूजार्थं तां विवर्जयेत्। गंध पुष्प फलादीनां प्रीतिस्तस्या न विद्यते। तेन द्विवर्षं मारुत्य दशवर्षं पर्यं ता एव पूज्या
न तन्याः। तासां चक्रमेण कुमारिका १ विमूर्तिः २ कल्याणी ३ राहिणी ४ काली ५ चंडिका ६ शंभवी ७ दुर्गा ८ सुमति ९ तिनामभिः पूजा कार्या।
आसां च प्रत्येकं पूजा मंत्राः फल विशेषाश्च तत्रैव ज्ञेयाः। सामान्यतस्तु मंत्राक्षरमयी लक्ष्मी मातृणां रूपधारिणी। नवदुर्गाभिर्का साक्षात्क
न्यामावाहयाम्यहं। एवमभ्यर्चनं कुर्यात् कुमारीणां प्रयत्नतः। कंबु के श्वे वस्त्रे श्व गंध पुष्पाक्षतादिभिः। नानाविधैर्भक्ष्यभोज्यैर्भोजये

सायसादिभिः। तथा। ग्रंथि स्फुरित शीर्षां नीरक्त पूय व्रणां किंतां। जात्यंधां कृकरां कापी कुरूपां तनुरोमशां। संत्यजे द्रोणिपी कन्यां दासी गर्भ
समुद्भवां। तथा। ब्राह्मणी सर्वकार्येषु जयार्थे नृपवंशजां। कामार्थे वैश्य वंशोत्थां सुतार्थे शूद्रवंशजां। दारुणे चां सजालानां पूजयेद् द्विधौ ना
नररति। अत्र वेदपारायणमप्युक्तं सूत्रायामले। एवं च तुर्वेद विद्या विप्रान् सर्वोत्सादयेत्। तेषां च वर्णकार्ये वेदपारायणाय वेदति। तथा।
एकोत्तराभिवृद्ध्या तु नवमीमावेदवहिः। चंडी पाठं जपेच्च वजापथे द्वाविधानत इति। तिथितत्वे वाराही तत्र। प्रणवचादिना जत्वा स्तोत्रं वा स
हितां पठेत्। अंतरे च प्रणवदद्यादित्कवाचादि पूरुषः। आधारे स्थापयित्वा तु पुस्तकं प्रजपेत् कृधीः। हस्तसंस्थापनादेव च स्माद्वा विफलं भवे
त्। स्वयं बालिरिव तं यश्च श्रुदया लिरिव तं भवेत्। अब्राह्मणेन लिरिव तं तत्रापि विफलं भवेत्। ऋषि कुंदादिकं न्यस्य पठेत् स्तोत्रं विचक्ष
णः। स्तोत्रं पठ्यते यत्र प्रणवं तत्र विन्यसेत्। सर्वत्र पाठो विज्ञेयस्त्वन्यथा विफलं भवेत्। एवं नवमीपर्यंतं प्रत्यहं कुर्यात्। अत्र विशेष
बोहेमाद्रौ देवीपुराणे। यदाद्ये दिवसे कुर्याच्चंडिका पूजनादिकं। द्विगुणं तद्वितीये द्विगुणं तत्परे हनि। नवमीति तिथिपर्यंतं कृत्वा पूजाज
पादिकमिति। एतेन नवरात्रे पूजे व प्रधानं। उपवासादित्वं गमिति गम्यते। तिथिज्ञासेतु तिथिद्वयनिमित्तं पूजादि महालयश्चाहव
देकादिने आचर्या कार्यं। वृजो तद्देवा वृत्तिः। ततः नवरात्रोपवासादिसंकल्पं कुर्यात्। स्वस्था शक्ता वन्येन वा पूजादिकारयेत्। स्वयं वा प
न्यता वा पि पूजयेत् पूजया तवेति तरंगिण्यां देवीपुराणात्। इदं देवी पूजनं मुक्तास्तादावेपिकार्यं। तदुक्तं धर्मप्रदीपे। नष्टे शुक्रतथा
जीवो सिंहस्थे च बृहस्पती। कार्या चैव स्वदेव्यो प्रत्येकं कुलधर्मत इति। मलमासतु वचनात् न भवति। अत्र सांख्यस्याश्च कृत्वा न मुक्तम
दनरत्ने देवीपुराणे। आश्वयुजं शुक्ल प्रतिपत्वा तिस्रो गेभ्यो दिनो पूर्वमुक्तेः श्रवानामप्रथमं श्रियमावहत्। तस्मात्सांख्येनैरेस्तव पू
ज्यो सोऽश्रुया सह। पूजनीयाश्च तुरगानवमीमावेदवहिः। शान्तिस्त्वय्यनं कार्यं तदा ते प्रादिने दिने धान्यं भस्मात् कंकुशं च चासि द्वाप
कास्तथा। पंचवर्षं नरस्त्रेण ग्रथितं पातु बधयेत्। वायव्ये वारुणः सारः शक्तिर्नवः सर्वे ह्रस्वः। वैश्वदेवस्तथा नये हेमिः कार्यादिने दिने

त्रयोगादरो मुरव्यः कल्पः तदभावे तु तिथिरेव ग्राह्या तिथिः शरीरे देवस्य तिथौ न क्षत्रमाश्रिता तस्मान्तिथिं प्रशंसन्ति न क्षत्रं न तिथिं विनेति विद्या
पतिलिखितवचननात् तिथि नक्षत्रयोर्योगे द्वयोरेवानुपालनं योगाभावे तिथिर्ग्राह्या देव्याः पूजन कर्मणीति तत्रैव देवलोकेऽपि अत्र च पत्री प्र
वेशात्पूर्वद्युः सायंकाले षष्ठभावे तत्पूर्वदिनेऽधिवासनं कार्यं सायंकाले स्यात् तस्यैव त्वधिवासनलोपः षष्ठ्यां सायंकुर्वता बिल्ववृक्षेऽधिवास
नमिति पूर्ववचनादिति कल्पतरुः सायंश्रुतिः फलातिशयमात्रार्थाननुकर्मलोप इत्याचार्यचूडामणिः अत्रक्रमः बिल्वसमीपंगवादेवी
बिल्वं च संपूज्य प्रार्थयेत् तत्रमंत्रः रावणस्य वधायाय रामस्यानुग्रहाय च अकाले ब्रह्मेणा बोधो देव्यास्त्वयि कृतः पुरा अहमप्योश्रितः
षष्ठ्यां सायंकाले बोधयाम्यतः श्रीशैलशिखरे जातः श्रीफलश्रीनिकेतनः नेतव्योऽसि मया गुह्यं पूज्यो दुर्गास्वरूपत इति एवं देवीमधिवास्य परदिने
निमंत्रितविल्वशरवापत्री प्रवेशपूजाः कुर्यात् तदुक्तं हेमाद्रौ लैंगः मूलाभावे तु सप्तम्यां कवलायां प्रवेशयेत् युग्माभ्यां नवबिल्वस्य फलाभ्यां
शारङ्गिको तथा तथैव प्रतिमां देव्याः स्नात्वा भुक्ष्य प्रवेशयेत् अन्ववापवास पूजादौ दयिकी सप्तमी ग्राह्या न तु युग्मवाक्यात् पूर्वो युगाद्या
वर्षवृद्धिश्च सप्तमी पार्वती प्रिया रवेरुदयमीक्षते न तत्र तिथियुग्मतैक कल्पतत्त्वार्णवोदाहृतवचनान्न भगवत्याः प्रवेशादिविस्मयो ताश्च याः
क्रियाः तिथाबुदयगामिन्यां सर्वोक्ताः कार्ये ह्युद्धृति तिथितत्वेनादिकेश्वरपुराणां दुर्गाभक्तिरगिण्यामप्येव तत्रापि घटिकातो नूनत्वे प
रानकार्याः त्रतोपवासनिषेधे घटिके कापिया भवेदिति देवलोके रिति गोऽः दाक्षिणात्यास्तु पूर्ववचनमदष्टा युग्मवाक्यात् पूर्वोक्तिं पात्रिकापू
जां च पूर्वाह्ने एव कार्या न तु मूलाधुराधामध्याह्नादाविति कल्पतत्त्वार्णवे उक्तं पात्रिकास्तु रमाकवीहरीद्राचं जयती बिल्वदाडिमौ अशोको मानवृक्षे
श्वधान्यादिनवपात्रिका इति तत्रैवास्माः अस्यामेव सप्तम्यां देवी त्रिरात्रमुक्तं हेमाद्रौ प्रतिपदादिनवतिथिषु उपवासादिक्रमणा सामर्थ्ये स
प्तम्यादिदिनत्रये वा कुर्यात् तदा ह्येवम्यः आश्विने मासि शुक्ले तु कर्त्तव्यं नवरात्रकं प्रतिपदादिक्रमेण व्यावृत्तवमी भवेत् त्रिरात्रं वापि कर्त्तव्यं
सप्तम्यादियथा कर्ममिति अतएव हेमाद्रौ द्यौपुराणे मंगलाव्रते आश्विने वाधमाघे वा चैत्रे वा श्रावणे वा कृष्ण एव्यादिकर्त्तव्यं तत्रैव शुक्ला
वधिहरः वावकुक्का एमीशक्र उपोष्य तु विधानतः दानहोमो जपः पूजा कन्याभोज्यास्तथान्वहः महाभैरवरूपेण अस्मिन्मासा धराश्रये पूजनी

याश्चिषेण वस्त्रे ग्रामपुरादिषु इति मासचतुष्टयेभिधाय अथानुवरात्रं च सप्तपंचमं त्रिकंदिवा एकमन्त्रेन ननेनायाद्वितोपोषणेः कृत्वा पूजयेदा
श्विने शक्रयावकुक्का एमी भवेत् सर्वकार्याणि सिद्ध्यन्ति शक्रनास्त्यत्र संशय इत्युक्तं दिवसे परात्रमुक्तं देवीपुराणे नवरात्रव्रतेश्चैत्रिरेवैकरात्रकं
व्रतं नवरात्रियो भक्तस्तस्मै दास्यामि वांछितमिति तत्रापि सप्तम्याः पूर्वाक्तो निर्णयः आत्रतिथियोगपद्ये तत्रैवोपवासः तिथिद्वयनिमित्तं पूजा
दिकं तु भवेत् अत्रविशेषो निर्णयामृतं भविष्ये सप्तम्यां नवगेहानि दारुजानि नवानि च एकं वा जितभावेन कारयेत् सप्तमाहितः दुर्गागृहप्रकर्त्तव्यं
चतुरस्रं सुशोभनं तन्मध्ये वेदिका कुर्याच्चतुर्हस्तां समांशुभां तस्यां सिंहसंशो मकं बलाजिनसंयुतं तत्र दुर्गां प्रतिष्ठाप्य सर्वलक्षणैः संयुतां भुजे
श्वतुभरुचिरे देशभिर्वा विभूषितां तत्तहाटकवर्णाभां त्रिनेत्रां शशिखरां अनेककुसुमकोर्णकं पदेन सुशोभितां तितं बबिबसं कद्रुकिं
किणीकृणनादिनीं शूलचक्रदंशाक्षि वज्रचापासिधारिणीं घंटाक्षमालाकरकपानपात्रलसत्करां तदग्रे छिन्नशिरसं महिषं रुधिरासुतां वि
सृतां धनुं कंठनाले चर्मासिधारिणीं देवीधतकरयी वंशले नोरसितां तं नागपाशेन विक्षिप्तं दृक्क्षेपापिविद्रुतं वमद्गुधिरवक्त्रेण धुन्वतां
ध्वंसदानरूपां सर्वतो मातृवक्त्रेण सेव्यमानां सुरैस्तथेति तत्र देवी प्रकर्त्तव्या हेमी वाराजती तथा मद्धाक्षी लक्ष्मणोपतारवद्वृक्षे च पू
जयेत् वाक्षरदारुमयी देवी मूर्तिस्थापने विशेषेण दुर्गाभक्तिरगिण्यां देवीपुराणे धाम्यास्याशुभदा दुर्गा पूर्वास्याजयतीति पश्चि
माभिमुखी नित्यं नस्थाप्या सोम्यादिदुर्गुरवी प्रतिमाभावे विशेषस्तत्रैव हेमराजतमृच्छालुशैलचित्रापितापिवा शूलैरवद्वृचिता देवी स
र्वकामफलप्रदा यदा द्यस्यायुधं प्रोक्तं तस्मिंस्तो प्रतिपूजयेत् देवी भक्त्या र्विता पुंसां राज्यायुः कृतसौख्यदा कृततत्त्वार्णवैकालिका पुरा
णो लिंगस्थां पूजयेद् देवी मंडलस्थां तथैव च पुरस्तकृष्णमहादेवी पावके प्रतिमां कृत्वा त्रिनेत्रां शिखरे वद्वृक्षे जलस्थां वापि पूजयेत् बिल्व
पत्रैर्यजेद् देवी तथा जाती प्रसूनकैः नानापिष्टकैर्वेद्यैर्धूपैर्मनोहरैः भगलिंगाभिधानैश्च भगलिंगप्रगी तैः भगलिंगा क्रियाभिश्च

प्रीणयेदूरचंडिकां परेनीक्षिप्यतेयस्कयः परान्ताक्षिपत्यपि तस्य कुक्ष्यभगवतीशापंदद्यात्सुदाराणां चित्रमृन्मय्यादोस्नानाद्यसंभवेतत्रेवोक्तं अं
तिक्त्वापितरवदुःस्नापयेदुपेधवेति अथ सप्तमी पूजाविधिः प्रतिपद्युक्तविधिनाफलसंकीर्तनांतेनचपत्रिकामुमयुर्गोपूजाबलिदा
नानिकरिष्यदितिसंकल्प्य पूर्वनिमंत्रितविल्वसमीपंगत्वासंपूज्यागच्छसर्वकल्याणीतिपूर्वोक्तमंत्रंपठित्वा विल्ववृक्षमहाभागसदात्वंशंकरप्रिय
गृहीत्वातवशारवांचदेवीपूजां करोम्यहं शारवाकेदोऽबुदुःखं न चकार्यं त्वया प्रभो गृहीत्वातवशारवांच पूज्यादुर्गेतिचस्मृतिः उक्तिकुपत्रिकेदेवि
सर्वकल्याणहेतवे पूजां गृहाण सकलामस्माकं वरदा भवा मेरुमंदरकैलासाहिमवकिरवरेगिरो जहत्तु श्रीपलवृक्षत्वमाविकायाः सदाप्रियेति सप्र
थ्य ॐ किं धि फट् फट् ॐ पुं प्रस्वाहेति कृत्वा संपूज्य ॐ चामुडे च लचल इति वाद्यघोषेण देवीतांचगृहं प्रविश्य आरापितासि दुर्गे त्वं मृन्मय्या श्री
फलेपि च स्थिरानि तां तं भूत्वा च गृहे त्वं कामदा भवेति स्थिरीकृत्य रंभादिपत्रिकाः पंचगव्येन पंचामृतं न च स्नपयित्वा वस्त्रेणावेष्ट्य स्थापयेत् ततः
पूर्ववत्संकल्पाक्षतानादाय देवीमावाहयेत् तत्र मंत्रः आवाहयाम्यहं देवि मृन्मय्यां श्रीफले ॥ कैलासशिखरे रादेवि विंध्यादेहि मपर्वतात्
आगत्य विल्वशारवायांचांडिके कुरु सान्निधिं स्थापितासि मया दुर्गे पूजयेत्वा प्रसीद मे आयुरारोग्यमेव यदेहि देवि नमोस्तुते दुर्गे दुर्गे स्वरूपासि सु
रते जेमयेचिते सदानंदकरे देवि प्रसीद मे मसिद्धये एव हि भगवत्येव शक्रक्षयजयप्रदे भक्तिः पूजयामि तां दुर्गे देवि स्मरान्विते पल्लवैश्च फले
यतैः पुष्पैश्च सुमतां हरैः पल्लवैः ससिंते देवि पूजयेत्वा प्रसीद मे दुर्गे देवि हागच्छ सान्निध्यमिह कल्पय यद्भागाने गृहाण त्वं योगिनी कुदिभिः
सहति ततो मूलमंत्रेण पाद्यादिगंधांतोपचारे संपूज्य अमतां दुर्गे श्रीवृक्षं शंकरस्य सदाप्रियं विल्वपत्रत्रयकामिपवित्रं ते स्मरे श्वरीति वि
त्वपत्रं ब्रह्मविष्णुशिवादीनां द्वाण पुष्पे सदाप्रिया तत्ते दुर्गे प्रयच्छामि सर्वकामार्थसिद्धये इति द्वाण पुष्पं निवेद्य धूपदिदिक्षिणां तां पूजां मूलनकुत्वा
प्रार्थयेत् ॐ माहिषाघ्नमहामाये चामुडे मुउं मां लीनि आयुरारोग्यमैश्वर्यं देहि देवि नमोस्तुते कुंकुमेन सदा लब्धं चंदनेनावलेपितं विल्वप

श्रीरामः
४८

स्वलात्वेन कारयेत् स्तुतकादिविधिशेषवचनाभावात् स्त्रीणांचनयरात्रे तांबूलादिचर्वणं भवति तदुक्तं तत्र हेमाद्रौ गारुडे गंधालंकरतांबू
लपुष्पमालानुलेपनं उपवासनदुष्यति दत्तधावनमंजनमिति एतत्समर्तकोपवासविषयं अन्यश्चात्र विशेषः परिभाषायामुक्तः आश्विन
शुक्लपंचम्यामुपांगललिताव्रता महाराष्ट्रेषु प्रासिद्धं तत्र यद्यपि कथायां कालविशेषो नोक्तस्तथापि राजाजगणकुयां दीतवादित्रिभिः स्वर्गे
तिरात्रो जागराक्तेः शक्तिपूजायारात्रो प्रशस्त्या च रात्रि व्यापिनी ग्राह्येति चेत् वस्तुतस्तु वचनां विनारात्रिपूजायां मानाभावाज्जागरस्य च
गताद्युग्मवान्यात् भुक्ता जागरणेन क्ते चंद्राद्यर्घ्यं प्रतेतथा ताराव्रतेषु सर्वेषु रात्रियोगो विशिष्यते इति कालहेमाद्रौ वचनाच्च पूर्वविद्वद्वा
द्यां रात्रिशब्दः पूर्वविज्ञावचन इति हेमाद्रिः अस्य च भुक्ता जागरणरूपत्वादिति साधु प्रतीमः भुक्ता जागरणमवत्येवं पदं तास्मिन् व्रते इत्यर्थः अ
न्यथा भुक्ते लसंगतेः दिवोदासीत्येवं आश्विनशुक्लपक्षे मूलतक्षत्रे सरस्वती स्थापनं यथोक्तं निर्णयामृतदेवीपुराणे मूलपुष्पापनं दे
व्याः पूर्वाषाढासु पूजनं उत्तरासु बलिं दद्यात् कुवणेन विसर्जयेदिति रुद्रयामलेपि मूलतक्षत्रे सराधीशपूजनीया सरस्वती पूजयेत् तत्परे देव
यावदेष्टवमृक्षकं नाध्यापयेन्न च किं चिन्नाधीषीत कदाचन पुस्तके स्थापिते देवविद्या कामादिजातमः सग्रहे आश्विनस्यासिते पक्षे मेधाका
मः सरस्वती मूले नावाहये देवी श्रवणेन विसर्जयेत् मूलस्याद्यपि आवाहनमिति शिष्टाः श्रवणाद्यपोदेव किं सज्येत् आदिभागे
निशायानुश्रवणास्यदाभवेत् संप्रेषणं तदा देव्यां दशम्यां च महोत्सव इति चिंतामणो ब्रह्मांडपुराणात् अथ यथा गोडनिबंधे देवीपु
राणे ज्येष्ठानक्षत्रयुक्तायां षष्ठ्या बिल्वामि मंत्रेण सप्तम्या मूलयुक्तायां पत्रिकायाः प्रवेशनं पूर्वाषाढायुताष्टम्यां पूजाहमाद्युपाषणं
उत्तरेपानवम्यां तु बलिभिः पूजयेच्छिवो श्रवणेन दशम्यां तु प्रणिपत्य विसर्जयेत् कालिकापुराणे बोधयेद्विल्वशारवायां षष्ठ्या देवी फ
लेषु च सप्तम्यां बिल्वशारवांतामाहृत्य प्रतिपूजयेत् पुनः पूजां तथाष्टम्यां विशेषेण समन्वरेत् जागरं च खयं कुर्वाद्बलिदानं महानिधिं प्र
भूतबलिदानं तु नवम्यां विधिवच्चरेत्ता विसर्जनं दशम्यां तु कुर्वाद्दिसारवात्सवे धूलीकंदमनिक्षेपे त्रींशको तु कर्मगले अत्र सर्वं वाति धिन

अथ युक्तश्रुतपक्षेयाऽष्टमीमूलेन संयुता। सामहानवमी प्रोक्ता त्रैलोक्येपि सुदुर्लभेति हेमाद्रौ स्कांदादा हेमाद्रौ देवीपुराणे तु केवलाष्टमीनवमी च
महापूर्वोक्ताः प्रादुर्भावात् विशेषेण आश्विनेष्टमीदिने। महाशब्देन वम्यां च लोके स्थापितं गमिष्यतीति। तेन यागेऽतिशयः। मूलयुक्तापि सप्तमी
युतानि स्याज्येवैकैर्निर्णयामृतदुर्गात्सवे। मूलेनापि हि सयुक्ता सदायाऽष्टमी बुधः। लेशमात्रेण सप्तम्या अपि स्थितिरिति। महाष्टमी
पूर्वद्युः पूर्वाह्ण्यापि पूर्वोऽन्यथा परे वेति निर्णयदीपमता। एतच्च लुप्तत्वा दुपेक्ष्यं। रूपनारायणधृते देवीपुराणे। सप्तमी बधसंयुक्त्याः कृतातु महाष्ट
मी पुत्रदग्धने हेरिनाभ्रमंती हापि शान्तवता यत्तु सप्तम्या मुदिते सूर्य परतो याष्टमी भवेत्। तत्र दुर्गात्सवं कुर्यान्न कुर्यादपरहनीति विश्वरूपानि ब
धवचनं तदाश्विनकृष्णाष्टमीविषयं। कन्यायां कृष्णपक्षे तु पूजयित्वाष्टमीदिने। नवम्या बोधयेद्देवीगीतं वादित्रातिः स्वनेरिति देवीपुराणे तत्रापि
हजोक्तेरिति हेमाद्रौ निर्णयामृतं बोक्तं। यानि तु भद्राया भद्रकाल्याश्च मध्ये स्यादर्थना क्रियो। तस्माद् सप्तमी विष्ठाकार्या दुर्गाष्टमी बुधैरिति।
यच्च मोहनचूलेन तरे ब्रह्मिन्। आश्विनस्यासिद्धताष्टम्यामर्धरात्रे तु पार्वती। भद्रकाली समुत्पन्ना पूर्वाषाढा समा युतेति। तथा। तत्राष्टम्यां भद्रकाली
दक्षयज्ञविनाशिनी। प्रादुर्भूता महाघोरा योगिनी कोटिकोटिभिरिति। यच्च मदनरत्ने। महाष्टम्याश्विने मासि शुक्ले कल्याणकारिणी। सप्तम्यापि
युता कार्यामूलेन तु विशेषत इति तानि परदिने। एवमभावविषयाणी विमदनरत्ने उक्तं। यत्तु तत्रेव परदिनेऽष्टमी सत्वेऽपि पूर्वविष्ठाविधायकं
वचनं। यदाष्टमी तु संप्राप्य चास्त्यातिदिवाकरः। तत्र दुर्गात्सवं कुर्यान्न कुर्यादपरहनीति। दुर्भिक्षं तत्र जानीयात् नवम्यां यत्र पूज्यते इति तत्परदिने
दशम्यां नवम्यां वा विषयं। यदा सूर्योदयेन स्यान्नवमी चापरहनीति। तदाष्टमी प्रकुर्वत सप्तम्या सहितानुपतितत्रेव स्मृतिसंग्रहोक्तेः। उत्तरा
स्तिथया यत्र क्षयं याति नराधिप। पूर्वाष्टमी तदा कुर्यादन्यथा त्वशुभं भवेदिति दुर्गात्सवं कुर्यात्तैवेति मदनरत्ने। वस्तुतस्तद्दवचनं ह्यं अष्टमी नव
म्याः सूर्योदयह्यासंबंधपरं। अतएव नवमी वेति चकारादष्टमी च। तिथय इति बहुवचनादष्टमी नवमी दशम्युक्ताः। अन्यथा पूर्वोक्तविरोधादि
तिदिक्। यत्तु अह्नाद्वाग्राहनावयोरंतरं क्वचित्। सर्वसिद्धिं प्रदास्यामि भद्रायामर्चिता ह्यहमिति देवीपुराणे तद्विहितं करणमध्ये पूजाविधा

नार्थविहितं। तस्मात् महाष्टम्यां मनः पूजां करोति। तस्य पूजाफलं न स्यात्तेनाहमवमानितेति तत्रैवोक्तेरिति निर्णयामृतं। तथा कालिकापुराणे। सप्तम्यां पत्रिका पूजा
अष्टम्यां चापुषा षण्ण। पूजा च जागरणं च नवम्यां विधेयं। इति। अष्टम्यामुपवासश्च पुत्रवतानकथः। उपवासं महाष्टम्यां पुत्रवान्नसमाचरेत्। य
था तथा वा पूतात्मा ब्रती देवी प्रपूजयेदिति तत्रैवोक्तेः। रूपनारायणीये ब्राह्मे। अतोर्थं पूजनीया सा तस्मिन् नहानिमानवैः। उपोषितैर्वस्त्रधूपमात्परत्वा
नुलेपनैः। पशुभिः पानके हृद्यै रजो जागरणेन च। दुर्गा गृहेशस्त्राणि पूजितव्यानि पंडितैः। वाद्यभोगानि विद्वानि कवचान्पायुधानि च। अत्रविशि
ष्टा हेमाद्रौ निर्णयामृतं च भविष्यं। कन्यागते सवितरि शुक्लपक्षेऽष्टमी युता। मूलनक्षत्रसंयुक्ता सामहानवमी स्मृता। नवम्यां पूजिता देवी दहात्यभि
तं फलं। सा पुण्यासापवित्रा च सा धन्या सरवदायिनी। तस्यां सदा पूजनीया चामुग्मा मुग्मालिनी। सदेष्टुक्तेर्नित्यतापि। तस्यां ये ह्यपशुज्ज्वले प्राणि
नामहिषादयः। सर्वे ते स्वर्गातिं यांति घृतापापं न विद्यते। यावन्न चालयेद्वाग्रं पशुस्तावन्निहन्पते। न तथा बलिदानेन पुण्यं धूपविलेपनैः। युथा
संतुष्यते मे भेर्महिषे विध्यवा सिनी। एवं च विध्यवा सिन्यां नवरात्रोपवासतः। एकभक्तेन नैकेन स्वशक्त्या याचितेन च। पूजनीया जनैर्देवी
स्थाने स्थाने पुरे पुरे। गृहे गृहेशक्ति परेयामे ग्रामे वने वने। स्नातेः प्रमुदिते हृष्टे ब्रालणेः क्षात्रियैर्नृपैः। वेश्यैः शूद्रैर्भक्तियुक्तेर्भक्तैः केरन्धैश्च मा
नवैः। स्त्रीभिश्च कुसरा दूकतदिधानमिमं शृणु। जयाभिलाषी नृपतिः प्रतिपद्य भक्तिं कृमात्। लोहाभिसारिकं कर्म कार्ये धावदष्टमी
ति। लोहाभिसारिका विधानं तत्रैवोक्ते। प्रागुदक्ष्यं वणे देशे पताकाभिरलंकृतं। मंडपकारयेदिव्यं नवसप्तकरपरं। षोडशहस्तमि
सर्धं। आग्नेयां कारयेत्कुंडं हस्तमात्रं शुभं भनं। मेरुकात्रयसंयुक्तं योन्याश्च सदा भया। राजविद्वानि सर्वाणि शस्त्राण्यस्त्राणि
यानि च। आनीय मंडपे तानि सर्वाण्यत्राधियासयेत्। ततस्तद्वाहयः स्नातः शुक्लांबरधरः शुभिः। ॐ कारपूर्वकं मे त्रैस्ताक्षिणे जुहुया
दुत। शस्त्रास्त्रमंत्रे होतव्यं पायसं घृतं संयुतं। द्रुतशेषतुरंगाणारुजानमुपहारयेत्। लोहाभिसारिकं कर्म तेनेतदृषिभिः स्मृतं। धृत
पत्पधतानश्वा नजांश्च समलंकृतान्। भ्रामयेन्नगरं नित्यं नदिघोषपुरः सरां प्रत्यहं नृपतिः स्नात्वा संपूज्य पितृदेवताः। पूजय

द्राजविद्वानिकलमात्रविलेपनेः तस्याभिसरणाद्राज्ञो विजयः समुदाहृतः। पूजामंत्रान्वक्ष्यामि पुराणोक्तानहंतवा। ये पूजिताः प्रयच्छन्ति कीर्तिमायुष्यं
शोबलं। **अथ मंत्राः**। विष्णुधर्मोत्तरात्। **छन्दसा** यथा बुद्ध्या देयति शिवाये मां वसुधरा। तथा कादयराजानं विजयारोग्यसि वड्डये। का
मस्य। शशांककुरसंकशक्षीरिडिरीरपांडुर। प्रोत्सारया शुभुरितं चामरामरदुर्लभ। **अथ मंत्राः**। गंधर्वकुलजातस्त्वेमाभूतः कुलदूषकः।
ब्रह्मणः सत्त्वात्मेन सामस्यवरुणस्य चो प्रभावाच्चक्रताशस्य वधं यत्वेतुरंगमादा। तेजसा चैव सूर्यस्य मुनीनां तपसा तथा। रुद्रस्य ब्रह्मचर्यं
पापवनस्य जलेन च। स्मरत्वरजपुत्रस्त्वं को सुभं च मणिं स्मर। योगतिं ब्रह्महागं के मातहा पितहा तथा। भूमिहान्तवादी वक्ष्यामि श्वप
राष्ट्रवरः। सूर्या चंद्रमसौ यौ वायुर्मा वत्पश्यंति दुष्टतः। अनाश्वतांगतिं क्षिप्रं तत्रे पापं भवेत्तवा विरुतिं यदिरुक्तेथाः युद्धा ध्वनितुरंगम। रिपून् वि
जित्य समरे सह भर्ता सुरवी भवेति। **अथ ध्वजस्य**। शक्रकेतो महावीर्यश्यामवर्णो च मां प्रहं। पतिराजनमस्ते स्तुतथा नारायण ध्वज। काश्यप
प्रेयासा भ्राता तेर्नागरे विष्णुवाहन। अप्रमयदुराधर्षरणे देवारिषू दनागरुत्मान्मास्तु। तिस्र्यपि सानिहितो यतः। सारवंत्या युधान्यत्र रक्ष
त्वं च रिपून् ह। **अथ पताकायाः**। द्रुतभुग्वसवो रुद्रा वायुः सोमो महर्षयः। नागकिन्नरगंधर्वयक्षभूतगणग्रहाः। प्रथमस्तु सहादित्ये भूतेशो
मातृभिः सह। शक्रः सेनापतिः स्कंदो वरुणश्चाश्वितस्त्वपि। अर्द्धं तु रिपून् सर्वान्ना जा विजयमश्नुत। यानि प्रयुक्तान्यरिभिरायुधानि समततः। पतं
तूपरिशत्रूणां हतानि तव तेजसा। हिरण्यकशिपोर्युद्धे युद्धे देवसुरे तथा। कालनेमि वधे पृथ्वीद्वित्रिपुरघातने। शोभिता सितध्वजो द्यौः शोभया
स्मांश्च संस्मर। नीलानि मांश्चेता निमान्। नश्यंत्वा शुनृपारयः। व्याधिभिर्विधिधैर्यैः शस्त्रैश्च युधानिर्जिताः। पूतनारिखतीनाम्ना कालरा
त्रिभुव्या स्मृता। दहत्वा शुचिपून्सर्वान्पताकं त्वं मया विता। **अथ गजस्य**। कुमुदेरावणो पद्मः पुष्पदंतो धवामनः। सुप्रतीको जनी लण्ट
छो देवयोनयः। तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च वना न्यशे सनाश्रिताः। भंदो मद्रा मगश्चैव गजः संकीर्ण एव च। वने वने प्रसृता स्ते युधानि समुहं तिष्ठ। पां
तुवाक्सवो रुद्रा आदित्याः समरुजगाः। भर्तारं रक्षत भेदं स्वामि वक्ष्याति पाल्यतां। अवाप्नुहि जयं युद्धे गमने स्वसि नो ब्रज। श्रीस्ते सोमा दूकं विष्णो

श्रीगमः
५०

वक्रतापी उदुर्गे हं शरणं गतः। रूपं देहि जयं देहि भगं भगवति देहि मे। पुत्रान् देहि धनं देहि सर्वात्कामांश्च देहि मे। सर्वमंगलमांगल्ये इति त्वसं प्रार्थय पत्रि
काः पूजयेत्। कदल्यो ब्रह्मणी दाडिमेराक्तदंतिका। धान्ये लक्ष्मी। हरिद्रायां दुर्गा। माने चामुंडा। कवो कालिकां बिल्वेशिवां अशोकेशो कुराहितो ज
यं सो कार्तिकी च वाद्यसंयुक्ता दुर्गा ये वलिं दद्यात्। **अत्र शस्त्रादिपूजा वक्ष्यते**। ततः स्तुतिं पठेत्। तदुक्तं शिवरहस्ये। दुर्गा शिवा शंति करी
ब्रह्मणी ब्रह्मणः प्रिया। सर्वलोकप्रणेत्री च प्रणमामि सदा शिवा। मंगलां शोभनां शुभं निः कलां परमां कलां। विश्वेश्वरी विश्वमाता चोडिका
प्रणमाम्यहं। सर्वदेवमयी देवी सर्वरोगभयापहा। ब्रजेश विष्णु नमितां प्रणमामि सदा मुमां। विंध्यस्थां विंध्यनिलया दिव्यस्थानां विलासिनी। को
गिनी योगमाता च चोडिका प्रणमाम्यहं। ईशानमातरं देवीं श्रीश्वरीं श्रीश्वरप्रियां। प्रणतोस्मि सदा दुर्गा संसाराण वतारिणी। यद्दपठते स्तो
त्रं शृणुयाद्वा पियोतरः। समुक्तः सर्वपापैस्तु मोदते दुर्गाया सह। **अथ महाष्टमी**। सान्ध्या पर्युता। शुक्लपक्षे षष्ठी चैव शुक्लपक्षे चतुर्दशी।
पूर्वं विज्ञानकर्तव्या कर्तव्या परसंयुतेति ब्रह्मवेवर्त्तते। मदनरत्ने स्मृते सग्रहः। शरन्महाष्टमी प्रज्जान नवमी संयुता सदा। सप्तमी संयुता नित्यशो
कसंतापकारिणी। जंभेन सप्तमी युक्ता पूजिता तु महाष्टमी। इंद्रेण निहतो जंभस्तस्माद्गानवपुंगवः। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन सप्तमी मिश्रिता षष्ठी।
वर्जनीया प्रयत्नेन मनुजेः शुभकाक्षिभिः। सप्तमी शल्यसंयुक्ता मोहादज्ञानतोपिवा। महाष्टमी प्रकुर्वाणा नरकं प्रतिकपयते। सप्तमी कलया
यत्र परतश्चाष्टमी भवेत्। तेन शल्यमिदं प्राक्तं पुत्रपौत्रक्षयप्रदं। तथा पुत्रान् हतिपशून् हति हतिराजं सराजकं। हंतिजातान्जातांश्च सप्तमी स
हिताष्टमीति। तेन नात्र त्रिमुहूर्तवधः। तदा घटिका मात्रा प्योदयिकी प्राप्तिः। ब्रह्मोपवासानियमे घटिके कापि यमवेदिति देवलोके। गोश्राव्यव
माहुः। अतएवोक्तं भोजराजना। नैव सप्तमी शल्यसमो पदतेति। **इयं भोगेति प्रशस्ता**। अष्टम्या मुदिते सूर्ये दिनां तेन नवमी भवेत्। कुजवरो
भवेत्तत्र पूजनीया प्रयत्नेन तदतिमदनरत्ने वचनात्। सप्तमी शल्यसावित्रा वर्जनीया सदा षष्ठी। स्तोकापि सामहा पुण्याय स्यात्सर्वोदयभवेदिति
मदनरत्ने स्मृते समुच्चयवचनात्। अष्टमी नवमी युक्ता नवमी वा षष्ठी युतति पात्रवचनाच्च। **इयं भोगेति प्रशस्ता**। अष्टम्या मुदिते सूर्ये दिनां तेन नवमी भवेत्। कुजवरो

लोकाजयसर्वसिंहासननमोस्तुते। तथैव कर्मविद्वानिस्वानि पूज्यानि शिल्पिभिः। लोहाभिसारिकं कर्म कृत्वेवं मंत्रपूर्वकं। नियमं कृत्वा तथा
सम्यां पूर्वाह्ने स्नानमाचरेत्। कुंकुमचंदनचंपकचतुःसमैः शैलपिण्डैश्च। चर्वितगात्री देवीकुसुमेरभ्यर्चयेद्ब्रह्मिः। कुमुदेः सपद्मपुष्पैः सहोपधूये।
सने वेद्यैः। मांसैर्बल्युपहारे मंगलशब्दैः समुल्लसितैः। विहितकृत्येयानैः स्वदंशितशस्त्रधारिजनलोके। तुष्टैः पशुशस्त्रादितु निवेद्यते सर्वमेव
भवत्ये। दुर्गा सा पूजनीया नवतद्दिने द्रोणपुष्पकैः। ततः खड्गेन मस्कृत्य शस्त्रपां वधासिद्धये। इत्थं दत्तविजयराज्यं सुभिक्षं चात्मने नृपः। पुनः पुनः प्र
पाम्पार्यो संस्मरन् देवेशिवां। सर्वकृतेति कोरव्य अष्टम्यां जागरं निशि। नटनर्तकगीतेश्च कारयेच्च महत्सवा। एवं हृष्टैर्निशां नीलाजभाते चारुणो
दये। घातयेन्महिषान्मेषान्प्रतो नतकंधरान्। शतमर्धशतं वापि तदर्थं वा यथेष्टया। स्ररासवभूतेः कुभैस्तपयेत्परमेश्वरी। कापालिकेभ्यस्त
देयं दासीदासजनैस्तथा। ततो पराह्ण समये नवम्यां वैर्ये स्थितां। भवानीं नाम ये दाह्ये स्वयं राजा सशब्दान्। कश्चिन्नोपायितो वीरो विधृतो न्येन
खड्गवात्। भूतेभ्यस्तु बलिं दद्यान्मंत्रेणानेन सामिषां। सरत्तं सजलं चान्तं गंधपुष्पाक्षतैर्युतं। त्रींस्त्रीन्वारान्समूलेनादिग्विदिक्काकिरेद्बलिः।
। मंत्रश्च। बलिं गृह्णति मदेवा आदित्यावसवस्तथा। मरुतश्चाश्विनोरुद्राः। रुद्रपणाः पन्नगाग्रहाः। असुरायतु धानाश्च पिशाचा राराक्षसाः।
डाकिन्यो यक्षवताकाः योगिन्यः पूतनाः शिवाः। जंभकाः सिद्धगंधर्वा मात्स्या विद्याधरा नगाः। दिव्या लोकाः पाकाश्च ये कवविद्याविनायकाः।
जगतां शांतिकर्तारो ब्रह्माद्याश्च महर्षयः। भाविघ्नमाचमैः पापं मांसं तु परिपंथिनैः। सोम्याभवंतु तत्ताश्च भूतप्रेताः स्ररावर्वाह इति।
तिमहाह्वनी। आश्विन शुक्ल नवमी महानवमी। महाशब्देन नवम्यां तु लोके व्यातिगमिष्यतीति हेमाद्रौ देवीपुराणात्। सातु पूर्वयुताग्रहः।
पूर्वीक्तवचनात् नवमी दुर्गाव्रतेश्चावणीति दीपिकोक्तेः। आचवणी दुर्गनवमी पूर्वा नैव द्रुताशनी। पूर्वविद्धा प्रकर्तव्या शिक्वा त्रिर्बले दिनमिति हेमा
द्रोपाद्रोक्तेश्च। भाविष्ये पि। आश्वयुक् शुक्ल पक्षे तु अष्टमी मूल संयुता। सामहानवमी नाम त्रैलोक्ये पि सुदुर्लभाति। मूलमुपलक्षणे। दुर्गा पूजा सु
नवमी मूलाद्यष्टत्रयान्विता। महती कीर्तिता तस्यां दुर्गा महिषमर्दिनी मिति मदनरत्ने लिंगात्। अत्र पूजया देस्य शेषः। यानितु। साक्योदयगा

मिन्यां तिथावदयगामिन्यामित्यादि प्रागुक्तानि तानि नवमी मिन्यातिथिपराणि। नवम्यां विशेषोक्तेः। वेधश्च मुहूर्तत्रयेणैव हेयः। यद्यपि हेमाद्रि मते मुहूर्त
र्तद्वयात्मापि वेधोऽस्ति तथापि सूयोदय एव सः। सायंतु त्रिमुहूर्त एव। तदुक्तं दीपिकायां। त्रिमुहूर्तगा तु सकला सायेति। माधवोपि। सायंतु त्रयो
तद्वन्मूनेया तु न विद्यत इति। तेनात्रिमुहूर्तयोगे पूर्वा नवमी। पूर्वोक्तवचनात् न कुस्यान्वमी तात दशम्या तु कलदा चनेति स्कांदे परानिषेधाच्च। त्रि
मुहूर्तयोगाभावे तु निषिद्धापि परैवेति निष्कर्षः। यत्तु नवम्यां नवमं मास्यश्रवणोपिवेति स्कांदे उक्तं। संग्रहोक्तेः। ब्रतं च जागरश्चैव नवम्यां वि
धिर्वेदलिरिति देवीपुराणाच्च नवम्यां होमबल्यादिविहितं। तत्राश्वयुक् शुक्ल नवमी मुहूर्तं वा कलायदि। सातिथिः सकलाज्ञेया लक्ष्मीविद्याजया
र्थाभिरिति सोरपुराणात्। सूयोदये परं रिक्ता पूर्णा स्यादपरायदि। बलिदानं प्रकर्तव्यं तत्र देशे शुभावहं। बलिदाने कृतेष्टम्यां पुत्रभंगो भवेन्नपेति
मदनरत्ने देवीपुराणाच्च बल्यादौ पराकार्या। उपवासादौ तु पूर्वैवेति मदनरत्ने उक्तं। प्रतापमात्तं उपेवोपनु अष्टम्यां बलिदानेन पुत्रनाशो भवेद्भव
मिति काठिकापुराणं तत्संधिपूजापरं। अष्टमी नवमी संघोत्तरीयारवतु कथ्यत इति तत्रैवोक्तेः। कामरूपनिबन्धे। अष्टम्याः शेषं उश्वनवम्याः
पूर्व एव च। तत्र याक्रियते पूजा विज्ञेया सामहाफला। अष्टमी प्रात्रे भवत्येव। आश्विने पूजयित्वा तु अधरात्रेष्टमी पुनः। घातयेति पशून्भक्ष्याते
भवति महाबलाः। तथा। कन्या संस्मरवा बीशं शुक्लाष्टम्यां प्रपूजयेत्। सोपवा सोनिशोर्धेतु महाविभवविरुदेः। तथा। पशुघातश्च कर्तव्यो
गवलाजवधस्तथेति रूपनारायणीये देवीपुराणात्। तत्रैव भविष्ये। तस्मादियं महापुण्या नवमी पापनाशिनी। उपोष्यात्कृपयत्नेन सततं
सर्वपार्थिवैः। निर्णयदीपे तु महानवमी परदिनेऽपराह्ण व्यापित्वे पराऽन्यथा पूर्वा। आवर्तनात् पूर्वकालेन नवमी स्यात्परैः। हनि। दुर्गाव्रतत्र पूर्वयु
पूर्वाह्ने तृष्टमी यदेति धौम्या वचनादिस्तुक्ता। अस्त्यतु शरदनवमी विषयं समूल त्वं विमृश्यां यानितु नंदायां चलते बलिः पूर्णायां पशुघा
तनं। भद्रायां गोकुलक्रीडा तत्र राज्यां विनश्यतीति। नवम्यां मपराह्णे तु बलिदानं प्रशस्यते। दशमी वर्जयेत्तत्र नात्र कार्या विचारणेति। नंदाया
दशनेरक्षा बलिदानं दशास्तु। भद्रायां गोकुलक्रीडा देशनाशाय जायत इति ब्रह्मवैवर्तनारदादिवचना नितानि शुद्धाधिकनिषेधपराणीति म

दनरत्नो तथा कालिकापुराणे नवम्यां बलिदानं तु कर्त्तव्यं वैमथाविधि जपं होमं च विधिवत् कुर्यात् तत्र विभूतये केचित्तु पूर्वाषाढायुताष्टम्यां प्र
जाहोमाद्युपेषणमिति पूर्वोक्तदेवीपुराणादष्टम्यां होममाहुः अन्येतु द्विविधवाक्यवशादष्टम्यामारभ्य नवम्यां समापयति समुच्चयस्तु युक्तः
रुद्रयामले तु विकल्प उक्तः तनुनिर्मूलः दुर्गाभक्तिरंतरंगिण्यादिगोडग्रंथे अपि नवम्यां होम उक्तः होमे च विशेष उक्तोऽमरतंत्रे पायसं सर्पिषा
युक्तं तिलैः शुक्लैर्विमिश्रितं होमयेद्विधिवत् स्यादशांशेन नृपात्तम रुद्राध्यायेयथा होमं मंत्रेणे केन साधयेत् तथास्तौ त्रजपहोमश्चो केने केन
साधयेत् यद्वा सप्तशतीजप्यहोमं मंत्रेण वा क्षरः ॐ ऐं ह्रीं क्लीं नामुं उच्ये विज्ञे इति न वा क्षर इति केचित् पूजां तोत्राद्यु इति तु युक्तं रुद्रयामले
चि प्रधानद्रव्यमुद्दिष्टपायसान्नं तिलास्तथा किंशुकैः सर्पपैः पूगेर्लाजदूर्वाकुरैरपि यवैर्वा श्रीफले दिव्यैर्नानाविधफलैस्तथा रक्तचंदनरयं देवै
गुग्गुलेश्च मनोहरैः प्रतिष्ठाकं च जुहुयात् सर्वद्रव्याणि च क्रमात् न वा क्षरेण वा हुत्वा न मोदव्या इतीति चेति रुद्रस्येतु प्रतिष्ठाकं तु जुहुयात् पाय
सं तिलसर्पिषोक्तं दुर्गाभक्तिरंतरंगिण्यां तु तिलैर्जयंतीति च मंत्रेण होम उक्तः पुरश्चरणकार्ये तु बिल्वपत्रयुतौ स्तिकै रिति कालिकापुरा
णं बिल्वपत्रैश्चोतिस्मार्त्तः तन्ना अत्र मानाभावात् अथ बलिदानं तत्राश्वमेधकागमादिष्वस्वमांसानामुत्तरेत्तरप्राशस्त्यं फलविशेष
श्चान्यतो वसेय इति दिक् बलिप्रकारस्तु देवीपुराणे कन्यासंस्मरणे शक्रशुक्लाष्टम्यां प्रहृत्य त्रैलोक्येष्वेव बिल्वान्त्रजालीपुनो गन्धपत्रैः
पंचाब्जैः क्षणो वेतंगंधपुष्पसमन्वितं विधिवत् कालिकाकीर्तिजस्वारवदुनघातयेत् ॐ कालिकालयेश्वरि लोहदंडो येन म इति मंत्रः
तदुत्तरं धिरमांसं गृहीत्वा पूजनादिषु आदिशब्दाच्चरकी विदारी पापराक्षस्यः नेरुतेभ्यः प्रदातव्यमहाकेशि मंत्रतः मंत्रस्तु वक्ष्यते तथा
तस्याग्रतो नृपः स्नायात् त्वाशं तु वेष्टिकं खड्गेन घातयित्वा तु दधात्स्कंदविशारवयोः अशक्तो ब्रह्मणेन वक्ष्मां उादिभिर्बलिदानं कार्यं
तदुक्तं कालिकापुराणे कृष्णामिक्षुं दंडं च मांसं सारसमेव वा एते बलिसमाः प्रोक्तस्ततो कागसमाः सदा रुद्रयामले पि कागाभावतु कृष्णामिक्षुं
फलं वामनो हरा वस्त्रसंवेष्टितं तु त्वा छेदयेच्छुरिकादिना तथा ब्राह्मणेन सददयेत् कृष्णामिक्षुं बलिकर्मणि श्रीफलं वा स्मराधीशं छेदयेत् वतुकार

श्रीरामः
५२

स्तेजः सयोज्ज्वलितो तस्मै यमरो जयं रुद्राद्यशो देवात्पुं रं दरात् युद्धे रक्षंतु नागास्त्वां दिशश्च सहैव तैः आश्विनैः सह गंधर्वैः पांतु त्वां सर्वतः सदेति
॥ अथ रवदुमंत्रः असिर्विशसनः रवदुस्तीक्ष्णधारो दुरासदः श्रीगर्भो विजयश्चैव धर्मधारस्तथैव च एतानि तव नामानि स्वयमुक्तानि वे
धसा नक्षत्रकृतिका ते तु गुरुदेवो महेश्वरः रोहिण्यश्वशरीरं ते देवतं वज्रनादनः पितापितामहो देवस्त्वं मां पालय सर्वदा नीलजीमूतत काशस्तीक्ष्ण
दंष्ट्रः केशोदरः भावशुद्धमर्षणश्च अतितेजास्तथैव च इयं येन धृताक्षोणी हतश्च माहिषास्तरः तीक्ष्णधारायशुद्धा यतस्मै रवदुयते नमः ॥ अ
थ क्षुरिकायाः सर्वायुधानां प्रथमां निर्मिता सिपिनाकिना श्रुलायुधादिनिष्पृष्टत्वा मुष्टिग्रहां शुभां चंडिकायाः प्रस्तासि सर्वदुष्टनिबर्हिणी
त्वया विस्तारिता वासि देवानां प्रतिपादिता सर्वसत्तांगभूतासि सर्वाशुभनिबर्हिणी क्षुरिके रक्षमो नित्यं शांतिं यत्नमोस्तुते अथ कदूरपूजा
॥ रक्षांगानि गजान् रक्षरक्षवाजिधुनानि च मम देहं सदा रक्ष कदूरकनमोस्तुते कदूरको मध्यदेशे कदूरी इति प्रसिद्धा धनुःपूजा सर्वायुध
महापात्रसर्वदेवारिस्तदनः वापमांसमररक्षसाकं शरवरेरिह धृतं हृत्केन रक्षार्थं संहाराय हरेण च त्रयीमूर्तिगतं देवधनु रक्षं नमाम्यहं कुंतलपूजा
॥ प्रासपातय शत्रून् स्वमनयानां कमायया गृहाण जीवितं तेषां मम सेन्यं च रक्षता नमोस्तुते शर्मप्रदस्त्वं समरे वर्मसेन्येयशाद्यमे रक्षमा
रक्षणी यो हं तापनेयते मोस्तुते अथ कनकदंडमंत्रः प्रोत्सारणा यदुष्टानो साधुसंरक्षणाय च ब्रह्मणानिर्मितश्चासि व्यवहारप्रसिद्धये
यशो देहि बलं देहि जयशो भव भूयते ताडयस्व रिपून् सर्वां हेमदंडनमोस्तुते अथ दुंदुभिमंत्रः दुंदुभे त्वसपत्नानां घोरो हृदयवर्धकः भवामि
मसेन्यानां तथा विजयवर्धनः यथा जीमूतघोषेण प्रहृष्यति च बर्हिणी तथा स्तुतव शब्देन हर्षोस्माकं मुदा वहा यथा जीमूतशब्देन स्त्रीणां त्रा
शांतिप्रदे भव अथ सिंहसनमंत्रः विजयोजय राजे तारिपुघाती शुभकरः दुःखहा धर्मदः शांतः सर्वारिषु विनाशनः एते वै सोमो यस्मा
तव सिंहमहाबलाः तेन सिंहसनेति त्वं वेदं मंत्रं श्रुत्वा गीयसा त्वयि स्थितः शिवः शांतेस्त्वायि शक्रः करेश्वरः जमस्ते सर्वतो भद्रं भद्रो भव भूयते नमो

चंडीपाठस्य होमं तु प्रतिश्लोकं दशंशतः होमं कुर्याद्गृहादिभ्यः समिदाज्यं न रूतं क्रमात्। कृत्वा पूर्णोक्तिं दद्याद्दिग्भेदे दक्षिणां क्रमात्। कृत्वा तां गंगी
 कमणिं श्वेताश्वं च वामरे। अभिषेकं ततः कुर्यात्तु जमानस्य त्रुविजः। एवं कृतं मरेशानसर्वसिद्धिः प्रजायते इति। अथ सहस्रचंडी। सान्वत
 त्रे वोक्ता। सहस्रं चंडीविधिं बभूवुः पुत्रिहोमं महामते। राज्यभ्रंशं मेहोत्पाते जनमारे महाभयं। गजमारे श्वमारे च परस्वक्रभयं तथा। इत्यादिविधि
 धेदुःखेक्षय रोगादिभेदे। सहस्रं चंडिकापाठं कुर्याद्वाकारयेत्तथा। आपकास्ते रातं प्रोक्ता। वैश्वस्तु श्वमं उपः। भोज्याः सहस्रं विप्रं द्रुगोशतं
 दक्षिणां दिशेत्। गुरवद्विगुणं देयं शय्यादानं तथेव च। सप्तधान्यं च भूदानं श्वेताश्वं च मनोहरं। पंचनिष्कमितामूर्तिः कर्तव्यावर्धमानतः। अष्ट
 दशभुजा देवी सौव्युधविभूषिता। अवारितानंदं दातव्यं सहस्रं प्रत्यहं विभो। शतं वानियताहारपयः पानेन वर्तयेत्। एवं यश्चंडिकापाठं सह
 संतु समाचरेत्। तस्य स्यात्कार्यसिद्धिस्तु नात्र कार्या विचारयेति। एतद्व्यं यद्यपि महानिबं धेषु नास्ति तथापि प्रवरूपेत्वा दुक्तमिति दिक्।
 इति शतचंडीसहस्रचंडीविधिः। अथ नवरात्रपारणतिथयः। सान्वदशम्यां कार्या। आश्विने मासि सुक्ते तु कर्तव्यं नवरात्रं। प्रतिपदादिक्रमेण
 वयावच्च नवमी भवेत्। त्रिरात्रं वापि कर्तव्यं सप्तम्यादियथाक्रममिति हेमाद्रौ धोम्यवचनात्। नवमीति तिथिपर्यंतं च द्वादशी जपान्तिदिक्मिति प्रागुक्त
 वचनेन नवमीपर्यंतं प्रधानभूतं पूजाद्युक्तेरुपवासोद्देशांगत्वेन तत्पर्यंतं च। त्वात् आदिशब्देनोपवासोक्तः। पूर्वोक्तत्रिरात्रं तेन वम्या अप्युपाष्य
 त्वाच्च। न च पारणां तेन त्रिरात्रत्वं। विष्णुत्रिरात्रो देवताप्रसक्तेः। न च त्रयोपवासमानाभाव इति वाच्यं। एवं च विंध्यवासिन्यां नवरात्रोपवासतः। एकभक्तेन न
 त्तनतथेवायाचितेन वा। पूजनीया जने देवी स्थाने स्थाने पुरे पुरे इति हेमाद्रौ भविष्योक्तेः। नवरात्रसमारण्यात् न वम्या अप्युपाष्यत्वाच्च। ननु तिथिद्वये
 विनवतिथीनां अष्टावप्युपवासो भवतीति कथं समारब्ध्या। तेन कर्मविशेषेन नवरात्रशब्दोक्तः। अत एवोक्तं देवीपुराणे। तिथिद्वये तिथिद्वये नवरात्र
 मपार्थक्यमिति चेत्। न। तिथिद्वये विनवतिथीनामुपाष्यत्वात् नवरात्रत्वाद्भूतः। एतेन चरात्रीणां प्राधान्यात् द्वादशे अमा मादाय नवत्वमिति मूर्योक्तिः
 परास्ता। यत्तु देवीपुराणे। कन्यासंस्तेरवोशक्रभुक्ता मारभ्य नंदिकी। अयाची ह्यथवेकाशी नक्ताशी ह्यथवाय्वद इति तत्र चतुष्टयमुक्तं तद्वैदिकं

भिसारिकविषयां तस्याजयाभिष्ठापीनपतिः प्रतिपत्तु भूति क्रमात्। लोहाभिसारिकं कर्म कारयेद्यावदष्टमीमिति भविष्येऽष्टमी पर्यंतमेवोक्तेः।
 रूपनारायणीयेन तु नंदादि व्रतप्रयोगं पृथगेवोक्ता तस्य नवम्या पारणमुक्तेः। यदपि निर्णयदीपे। आश्विने शुक्लपक्षे तु नवरात्रमुपोषितः। नवम्या पार
 णं कुर्याद्दशमी शिशिलान चेत। दशमीमिश्रिताय त्रपारणेन वमी भवेत्। दुःखदरिद्रादहेया तथा व्रतविनाशिनीति ब्राह्मनाम्ना किरितं वचनं। यच्च स
 द्रयामल इति वदंति। अष्टम्या सहकार्या स्यान्न वमी पारणादिने। यो महोदशमी वेधेन वम्या चंडिकायजेत्। पारणं च प्रकुर्याद्देतस्य पुण्यं निरर्थकं। न
 वम्या पारिता देवी कुलवृद्धिं प्रयच्छति। दशम्या पारिता देवी कुलनाशं करोति चेत्। तस्मात्तु पारणं कुर्यान्न वम्या विबुधाधिपेयादी नितानि यदि स्मरु
 नितदा लोहाभिसारिकं नंदादि व्रतं चतुष्टयविषयाणि। तस्याष्टमी पर्यंतमेवोक्तेरित्युक्तं प्राक्। अन्यथा महोदशम्या परविज्ञायां पारणा विधानेन
 वे निबं धेर्विरोधो दुवारः स्यात्। यानि तु केश्विल्लिरिव तानि नवम्या पारणा विधाय कवचानि तानि हेमाद्रौ दिवसद्वयो निर्मूकानि। स्मरु
 त्वे विनवदादिन द्वये नवमी तदा द्वितीयादिने उपाष्यति ध्यंते पारणान्। किंतु नवमीमध्ये कार्यं त्वेनैयनिशि वरात्रि पारणावत्। अत्र केचित्
 रणाहस्तलकादि प्राप्ता तदति क्रम्य पारणं कुर्यादित्याहुः। तन्मंदं। काम्योपवासे प्रकृते संतरामृतसूतके। तत्र काम्यव्रतं कुर्याद्दानार्चनं विव
 र्जितमिति माधवीये कोमर्त्ते। अतः पञ्चविधा हेतुश्राद्धं होमं च नैजं पारब्धे सूतकं न स्यादरे नो ध्येनु सूतकमिति विष्णुवचनाच्चाशौचम
 ध्येत्तपित कर्तव्यतावगतैः। पारणा तत्वाद् तस्य। प्रारभस्तु ते नोक्तः। प्रारभो वदणं यदुसकल्प्यो व्रतसत्रयोः। नादी पुरव विवाहोद्देशादप्राक्
 परिक्रियोति। सूद्रयामलोपि। सूतके पारणं कुर्यान्न वम्या होमपूर्वके। तदेतं भोजयेद्दिप्रान्तानंदं दद्याच्च शकित इति। तदेतं सूतकात्। एवं स्त्रीभि
 रपि ज्ञा दशनमध्ये कर्तव्यं नवरात्रं। संप्रवृत्ते पिरजसिन स्याज्ज्वा दशी व्रतमिति माधवीये क्रम्य गवचनात्। द्वादशी व्रतमित्युक्तं
 णं। प्रारब्धदीर्घतपस्तनारीणां यद्भोजो भवेत्। न तत्रापि व्रतस्य स्यादुपरोधः कदाचनेति तत्रैकस्य व्रतवचनात्। किंचा एकादश्यादोपं च

याग्रयणं नाम पर्वाणि स्यात्तदुच्यते इति शेषेन क्रोत्तेः। तत्रापि शेषेण पर्वाण्यकार्यमित्युक्तं। तत्र दशपौर्णमास्योरेककर्मत्वेनैकद्रव्यनियमात्। दर्शस्याः
परपौर्णमासेष्वप्राग्भवतीति हेमाद्रादयः। श्रीहिमिरिष्ठा श्रीहिमिरे वयजेतयवेयइति श्रुतेः। एतद्राण्यस्मृतिपादे स्पष्टं। दर्शस्याः परमुक्तं
माग्रयणं कं प्राक्पौर्णमासाच्च भवतीति दीपिकोक्तेः। तत्राग्रयणं त्रेधा। श्रीह्याग्रयणं यवाग्रयणं श्यामाकाग्रयणं चेति। एषां कालः श्रुतोः।
गृहमेधी श्रीह्यवाभ्यां शरद्वसंतयो र्यजेत श्यामाकेन रवौ र्वर्षा स्वापत्कालेनान्येन पुराणे वेति। आपस्तंबोपि। वर्षाः कृश्यामाके र्यजेत शरादि
श्रीहिभिर्वसंतयो र्वर्षे धनुर्वेणुयवेरिति। तत्रापि श्यामाकाग्रयणमनित्यमितरे तु अनाहिताग्नेर्नित्ये। यवाग्रयणं च कार्यमिति स्मार्तवृत्तावुक्तं
त्वात्। सूत्रे श्रीह्यवदेवता संबद्धानामेव मंत्राणामान्नानाच्च। आहिताग्नेस्तु यवाग्रयणस्याप्यनित्यत्वं। अपि वा क्रियायवेष्टिति स्मृतात्। य
द्वा श्रीह्याग्रयणेन समानं तत्र तां श्यामाकेस्तु प्रसूतं कुर्यान्नाग्रयणं। यदि वा तदपि समानं तत्रमित्यादि नारायणवृत्तौ परिश्रमवतां सुकृभमित्य
क्तं। इदं च पूर्वाभावे देवनक्षत्रे कृत्तिकादिविशारवाते वा कार्यमिति स्मृत्यर्थे सारं उक्तं। लोधास्यनीयकेशवस्वामिनाप्येवमुक्तं। परिशिष्टे श्यामाके
श्रीहिभिश्चैव यवे श्वान्योन्यकालतः। प्राग्यं युज्यते वश्यं न ह्यत्राग्रयणात्स यः। त्रिकांडमंडनोप्येव। यदा त्वेतदाश्विने पौर्णमास्यां क्रियते त
देककालत्वादाश्वयुजीकर्मणोऽस्य च समानं तत्र तां भवति। तदेतदुक्तिकृता एकवहिरिध्यायेति सूत्रे स्पष्टमुक्तं। अस्यां कर्मप्रायाश्चि
तमुक्तं स्मृतिचंद्रिकायां कात्यायनेन। नित्ययज्ञात्यये चैव वैश्वदेवद्वयस्य च। अनिष्टानव्यजेत नवान्नप्राशने तथा। भोजने पतितान्नस्य च रुक्
श्चानरे भवेत्। कारिकायां अकृताग्रयणो श्रीयान्नवान्नं यद्देवेन रवौ वैश्वानराय कर्तव्यं श्वरुः पूर्णोऽनुतिष्ठति। ऋग्विधानेतु। समिद्राया
मंत्रं च वर्षे वर्षे जपेत्। आग्रयणं यदा नूतनं तदा संपूर्णमेतितदिह्युक्तं। लोधासनसूत्रे। नवान्नं ब्राह्मणे दत्त्वा प्राशनमेवं पुण्याणां फलानामन्येषां
च नयानां ब्राह्मणेऽप्यादत्त्वा प्रयोग इति। एतच्चापि मिलमासे कार्यमन्यधानेति प्रागुक्तं। अन्योप्याहिनान्यादि विशेषः शेषेन कादेशे यइत्युक्तं
मयसा। इति श्रीभट्टकर्मकाकरुते निर्णयसिद्धावाश्विनमासः। अथ कार्तिकः। तुलास्तकमेव प्रागपरादशघटिकाः पुण्याः। रात्रौ प्रा

गुक्तं। अथ कार्तिकस्नानं। तत्र पृथ्वीचंद्रोदये विष्णुस्मृतिपात्रयोः। तुलामकरमेघेषु प्रातः स्नानं विधीयते। हविष्यं ब्रह्मचर्यं च महापातकनशि
नमिति सौरमास उक्तः। प्राच्याश्वेतदेवादि यंते। दक्षिणात्यास्तु आश्विनस्य तु मासस्य याशुक्ते कादशी भवेत्। कार्तिकस्य अतानीह तस्यां वैप्राश
त्यधीरिति पात्रोक्तेः। भार्गवसूत्रे नैवाप्राशये कादशी शुक्लमाश्विनस्य तु मानवः। प्रातः स्नानं प्रकुर्वीत यावत् कार्तिकमास्कर इति विष्णुरहस्याक्तेः।
हेमाद्रावादि सपुराणे। पूर्णवाश्वयुजे मासि पौर्णमास्यां समाहित इत्युक्तं। मासं समग्रं परयाच भक्त्या समाप्यते कार्तिकपौर्णमास्यामित्यंते उभि
धानाश्चाश्विनशुक्ले कादश्यां पौर्णमास्यां वा श्वकार्तिकशुक्ले कादश्यां पौर्णमास्यां वा समापयेदित्याहुः। मदनपारिजाते विष्णुः। कार्तिके सकलं
मासं नित्यस्नायी जितेंद्रियः। जपन् विष्णुमुक्तांतः सर्वपापैः प्रमुच्यते। अत्र देशविशेषपादो। कार्तिके प्रक्रम्य कुरुक्षेत्रे कोटिगुणो गंगाया
मपि तस्मैः। ततो धिकः पुष्करे स्याद्द्वारवत्यां च भार्गवपुण्याः। पुण्यं श्वसेतैव मुनयो मथुरादिकाः। दुर्लभः कार्तिको विप्रामथुरायां नृणामिहायत्र
चितः स्वकं स्तुतं भक्तेभ्यः संप्रयच्छतीति। इदं च स्नानं काशीं पंचनदेऽप्यतिप्रशस्तं। शतं समास्तु पस्तस्वाकमेयं त्राप्यते फलं। तत्कार्तिके प
चनदेः स्नानेन लभ्यते। कार्तिके विदुतीर्थे यो ब्रह्मचर्यं परायणः। स्नास्यत्यनुदिते भानो भानुजातस्य भोः कुत इत्यादिकाशीरवडोक्तेः। भानु
जोयमः। इदं च प्रातः स्नानं संध्यां च कृत्वा कार्यं। तेन विनेतरकर्मनाधिकारादिति वर्धमानः। यदापि प्रातः संध्यायाः सूर्योदये समाप्तिस्त
थापि वचनवत्कानुदित होमवद्भविष्यति। स्नानमंत्रश्च तत्रैव। कार्तिकेः हं करिष्यामि प्रातः स्नानं जनादेन। प्रीत्यर्थं तव देवेश दामोदर
मया सह। इमं मंत्रं समुच्चार्य मौनी स्नायाद्दूती नर इति। अर्घ्यमंत्रोपि तत्रैव। व्रतिनः कार्तिके मासि स्नातस्य विधिबन्धम। गृहाणां धर्ममया दत्तं दनुजैर्न
भूतैः। नित्ये नैमित्तिके कृत्वा कार्तिके पापनाशनं। गृहाणां धर्ममया दत्तं राधया सहितो हरेः। इमं मंत्रं समुच्चार्य यो धर्ममयं प्रयच्छति। सुवर्णं नृपुण्यां बुध
र्गशंखेन पुण्यवान् सुवर्णं पूर्णपृथिवीतेन दत्तान् संशय इति। एवं संपूर्णस्नानं शक्त्यहं स्नायात्। वाराणस्यां च नंदन्यहं स्नातास्तु कार्तिके। अमी
ते पुण्यवपुषः पुण्यभाजोतिनिर्मला इति काशीरवडोक्तेः। अथ मालाधारणं। तत्र स्कंदे द्वारकामाहात्म्ये। निवेद्य केशवमाळां तुलसीकाष्ठसंभ

नि.सि.६.प.
५६

वां बहते यो नरो भक्त्या तस्य नेवास्ति पातं न जह्या तुलसी मातां धात्री मातां विशेषतः महापातकसंहारि धर्मकामार्थदायिनी विष्णुधर्मस्थेनुया
निलोमानि धात्री माता कलौ नृणां तावद्वर्षसहस्राणि वैकुण्ठे वसतिर्न वेत् मायो कायुर्मेतु यो नित्यं धात्री तुलसी संभवं बहते कुठ देशे तु कल्पकोटि
दिवं वसेत् तुलसी काष्ठं स्मृते माते कृष्णजनप्रिये विभर्तुवाम हं कठे कुरुमां कृष्णवर्णम् एव संग्राह्य विधिजन्मा कां कृष्णलेपितां धारयेत् कार्तिके
यो वै स गच्छेत् सुखं पदमिति अत्र मूलं चित्तं तथा काशीखंडे कार्तिके मासि मेयात्राये कृताभक्ति तत्परे विंदुतीर्थं कृतस्नाने स्तेषां मुक्तिर्न दूरतः
भार्गवा च नदीपिकायां नृसिंहपुराणे अगास्तिकुरु मदैव योर्वये च जनार्दन दर्शनं तस्य देवैर्नरकं नाश्नुते नरः विहाय सर्वपुण्याणि मुनिपुण्य
ण केशवं कार्तिके योर्वये द्रव्यावा जपेय फलं लभेत् स्कांदे कार्तिके माहात्म्ये मातुली मातुल्या विष्णुः कृतव्या नैव प्रजितः समाः सहस्रं सुप्रीतो भव
ते मधुसूदनः पृथ्वी चंद्रो द्ये पादौ कार्तिके ना चैतो ये स्तुत कर्मलैः कर्मलैः क्षणाः जन्म कोटिषु विजृम्भेन तेषां कर्मला गृहे तथा कार्तिके केशव प्रजायेषां
नाम्ना सुते कृता तो निर्भर्त्स्य रवे पुत्रं वसंति त्रिदिवे सदा तुलसी दुल्लक्षणे कार्तिके योर्वये जपे पत्रे पत्रे मुनिश्चैकलभते मोक्षं फलं तथा स्कांदे
कार्तिके माहात्म्ये धात्री कायां तु यः कुर्यात्पिंडदानं महामुने मुक्तिं प्रयाति पितरः प्रसादान्माधवस्य तु धात्री फलविक्रिप्तं धात्री फलविश्व
वितः धात्री फलकृता हारो नरो नारायणो भवेत् धात्री कायां समाश्रित्य योर्वये च धारिणः पुण्यपुण्यधर्मधस्य फलं प्राप्नोति मानकः तथा
स्कांदे कार्तिके मासि विजृम्भे धात्री वृक्षो पशो भित्ते बने दामोदरं विष्णुचित्रा जे स्तावये द्विभुः मूलं न पायसेना धरोमं कुर्याद्विद्वक्षणः ब्राह्मणान्
भोजयेत् तस्याश्च भुंजीत बंधुभिरिति तथा कार्तिके द्विदलं त्रैप्रागुक्तं कार्तिके द्विदलं स जे सिद्धिं पादौ पिकात् कार्तिके माहात्म्ये राजिकां मा
दकं चैव नाश्रीयात् कार्तिके प्रती द्विदलं तिलैकं च तथा न्यमति हवितं स्कांदे पिकात् कार्तिके यजेत द्विदलं बज्रबीजं माषमुद्रमसूराश्च वण
काश्च कुक्षिकाः निष्पादारा जमाषाश्च आढस्यो द्विदलं स्मृतं नूतना न्यपि जीर्णानि सर्वाप्येतानि वर्जयेत् अत्र केचिदुत्पत्ति समये दल
द्वयं स्य भवति तद्भूत पूर्वगत्या द्विदलं मुख्यत इत्याहुः उदाहरंति च बीजमेव समुद्भूतं द्विदलं चाकुरावेना दृश्यते यत्र सस्येणु द्विदलं तानि

श्रीरामः
५६

तु सर्वपक्षेषु पूर्ववामे नरलेप्ये वां ज्योतिर्निबंधेरल कोशे च नारदः इषत्संध्या मति कां तां किंचिदुज्जित तारकः विजयो नाम का लोयं सर्वकार्यार्थ
सिद्धिदः इणस्य दशमी शुक्ला पूर्वा विज्ञानकारयेत् श्रवणे नापि संयुक्ता राजा पट्टाभिषेचने स्याद्येय दाराज नश्यत दशमी तिथिः आश्विने मा
सि शुक्ल तु विजया तां जगुर्बुधाः अत्रायां निर्गलितार्थः अपराह्णे मुख्यः कर्मकालः तत्रैव प्रजाद्युक्तेः प्रदोषो गौणः तत्र श्रवणयोगाभावे दि
न ह्ये अपराह्ण व्यापिते तदभावे वा पूर्वा प्रदोषव्याप्ते राधिक्यात् दिन ह्ये प्रदोष व्यापिते परा अपराह्ण व्याप्ते राधिक्यात् इदं श्रुतिथौ अ
न्यकाले श्रवणस्तुरोहिणी वदप्रयोजका दिन ह्ये पराह्ण स्पर्शे तद्वाधौ वा श्रवणयुता पूर्वा तत्रापि परदिने पराह्ण श्रवणसत्वेऽप्यापि प
रेवेति दिक् अत्र विशेषेण भार्गवा च नदीपिकायां भविष्ये शमीयुक्तं जगन्ता धर्मकानां मभयं कर अर्चयितुं शमी वृक्षमर्चयेत् ततः पु
नः शमी मंत्रस्तु हे माद्रोगो पथ ब्रह्मणे अमगलानां शमनी शमनी दुष्कृतस्य च दुःस्वप्ननाशिनी धन्यां प्रपद्ये हं शमी शुभा लया भविष्ये श
मी शमयते पापशमी को हित कंटका धारिण्यर्जुन बाणानां रामस्य प्रियवादिनी करिष्यमाणयात्रायाय धा कालं सुखं मया तत्र निर्वैद्य
कत्रैव भव श्रीराम प्रजितेति तथा गृहीत्वा साक्षला माद्रिशमी मूलगतं मंदं गीतं वा दित्र निर्घोषे रा नयेत् सगृहं प्रति ततो भूषणवस्त्रादि धार
येत् स्वजने सहति अत्र बलिनी राजन मुक्त कृत्स्नरले तत्र मंत्रः चतुरंग बलं मद्यां निररिं अजातिह सर्वत्र विजयो मे स्तुत त्रसादात् करं प्ररीति
गोडनिबंधे ज्योतिषो कृतानी राजन राजा बलवृद्धये यथाक्रमं शोभनं वंजनं पश्ये जल गोगो सुसन्निधौ अस्पृक्तानि शुभा शुभसादाश्च त
त्रैव हेयाः आश्विने पौर्णमासी पराश्राद्या सावित्री व्रतमंतरेण भवतो मा पौर्णमास्यो परे इति दीपिकोक्तः अत्र विशेषेण स्तिथितत्वे
गो आश्विने पौर्णमास्यो तु चरुजागरणं निशि कोमुदी सा समाख्याता कार्या लोके किं भवत्ये कोमुद्यां पूजयेत् शुक्ली निद्रमैरावत स्थित सुगंध
निद्रिस्तदेष अक्षे जागरणं वरेत् तथा निश्चिथे वरदाक्षमी का जागति भाषिणी तस्मै कितं अयं कामि अक्षः कीरां कुराति यः अत्रैवाश्व
पुजी कर्म कृत्मा चलायनेन आश्वयुज्यामाश्वयुजी कर्मेति तत्र शेषपर्वणिकार्यं विकृतिवत् आश्वयणं तु पर्वणिकार्यं शर

नादिभिरालभ्यपुष्पमालाभिरर्चयेत्। अर्घ्यं तान्त्रमये पात्रे कृत्वा पुष्पाक्षतैस्त्रिकैः पादमूले तु दद्यात्। हेमन्त्रेणानेन पांउवाक्षीरोरार्णवसंभूते सुराकरनमस्कृते। सर्वदेवमये मातर्गहाणां ध्यानमोक्तं। ततो माषादिसंस्त्रिंशत्कान् विनिवेदयेत्। सुरभिस्त्वं जगन्मातर्देवि विष्णुपदे स्थिता। सर्वदेवमये ग्रासं नया दत्तमिमं प्रसा ततः। सर्वदेवमये देवि सर्वदेवैरलंकृते। मातर्ममाभिलषितं सफलं कुरु नो दीनीति प्रार्थयेत्। तथा। तद्दिने तैलपक्वं चणालीपक्वं युधिष्ठिरागे क्षीरगोष्ठं चैव दधितं च वर्जयेदिति। ज्योतिर्निबंधेनारदः। **आश्विनकृष्णपक्षे तु द्वादश्यादिषु पंचसु। तिथिपूर्वः पूर्वरात्रे नृणां नीराजनाविधिः। नीराजयेत्। पूर्वोदयं विप्राणां चतुरंगमान्। ज्येष्ठान् श्रेष्ठान् जघन्यांश्च मातुर्मुख्यास्तु यो जित इति। निर्णयामृतैस्कांदैः। कार्तिकस्यासिते पक्षे त्रयोदश्यां निशामुखे। अथ मदीयं बहिर्दद्यात्पमृत्कर्विं नश्यतीति। मंत्रस्तु। मृत्फनापाशदं उभयोर्काले नश्यामया सह। त्रयोदश्यां दीपदानात्सूर्यजः प्रीयतां ममेति। कार्तिककृष्णचतुर्दश्यां प्रभाते चंद्रोदये। अथ गंकुर्यात्। तदुक्तं हेमाद्रौ निर्णयामृतैश्च भविष्योत्तरे। कार्तिके कृष्णपक्षे तु चतुर्दश्यामिनोदये। अवश्यमेव कर्त्तव्यं स्नानं नरकभीरुभिः। इति श्रवणं। पूर्वविज्ञं चतुर्दश्यां कार्तिकस्य सिते तरे। पक्षे प्रत्युषसमये स्नानं कुर्यात्प्रयत्नत इति मदनरत्ने कालादर्शितं। विधूय इति वा पाठः। इतोदय इति पाठात्सूर्योदये। उत्तरं त्रिमुहूर्ते स्नानं च दत्तांगोऽनां तदनुसारिणां वा इति वा स्मृतिर्दृष्टेयः। चतुर्दशीयां च युजस्व कृष्णस्वायक्षयुक्ता च भवेत्प्रभातो स्नानं समभ्युज्य नरेस्तु कार्यं स्नांधिते लेन विस्तरिका मेरिति। पृथ्वी चंद्रोदये ब्राह्मे। अथ युक्ता कृष्णपक्षस्य चतुर्दश्यां विधूय इति कर्त्तव्यं लेन कर्त्तव्यं स्नानं नरकभीरुणाति। कर्त्तव्यं मंगलस्नानं नरे निर्यभीरुभिरिति कालादर्शितं। उभयत्राश्वयुजस्य मावास्यांतमा समभिप्रेत्योक्तं। तथा। तैले लक्ष्मीर्जले गंगादीपावत्पाश्र्वतुर्दशी। आप्येति शेषः। प्रातः स्नानं नृपः कुर्याद्यमलोकं न पश्यतीति। दिनद्वये पि चंद्रोदये चतुर्दशी सखे तदभावे प्यस्योदये संपूर्णं खंडे वा दिनद्वये चतुर्दश्याः सखे वा साभ्यं च पूर्वदिने। अथ गंकुर्यात्। पूर्वविज्ञं चतुर्दश्यामिति वचनात्। पूर्वदिने परदिन एव वाधिः क्यप्यासि सखे सैव ग्राह्या। दिनद्वये प्यसखेः स्नानं द्यमात्रव्यापिनी ग्राह्या। पक्षे प्रत्युषसमये इत्युक्तं। वक्ष्यमाण वचनाच्च। तदभावे तु चतुर्दशी क्रोसं हवेद्युः प्रवेश्य पूर्वदिनयादशी मध्य एवाभ्यंगं कुर्यादिति दिवोदासः। केचिदत्र वचनमपि साधकत्वेन वदन्ति। तिथ्यादौ तु भवेद्यावा क्रासो वृद्धिः परे हनिता वा ग्राह्याः सपूर्वे**

दुरदृष्टेऽपि स्वकर्मणीति तन्मंदां न हीदं वचनं पूर्वदिनस्या पूर्वग्राह्यत्वं विधत्ते। न त्ते कभक्तजन्मा ह्यम्यादौ दिनद्वये कर्मकाल व्याप्तभावे सर्वत्र पूर्वदिनस्य ग्राह्यत्वप्रसंगात्। किंतु यत्रैकभक्तोऽपि दिनद्वये कर्मकाल व्याप्तभावे वाक्यांतरा न्यायेन वा पूर्वदिनस्य ग्राह्यत्वमुक्तं तत्र मुख्यकाले तत्तिथेरभावे पितत्रैव नुष्ठानबोधकमिदं न चात्र तदस्तीति यात्किं चिदेतत्। तेन चतुर्थयामगा मिनी ग्राह्या। अतएव सर्वं नारायणः। तथा कृष्णचतुर्दश्यामाश्विने कोदया पुरा। यामिन्याः पश्चिमे यामे तैलाभ्यंगो विशिष्यते इति। मृगां कोदयवेलायां त्रयोदश्यां यदा भवेत्। दर्शे वामंगलस्नानं दुःखशोकमयप्रणमिति काला दर्शं त्रयोदशी निषेधाच्च। तेनायमर्थः। यथाग्निहोत्रे यावज्जीवसायं प्रातः कालेषु व्याप्य कालस्य गुरुत्वं तथा च चतुर्दशी चतुर्थयामा रणोदय चंद्रोदयानामुत्तरेत्तरस्य व्याप्यत्वाद्गुरुत्वमिति। यदपि। त्रयोदशी यदा प्रातः सूर्योदयाति चतुर्दशी। रात्रिशेषे तमावास्या तदाभ्यंगे त्रयोदशीति वचनं तादृमा दि निर्णयामृताद्यतिरिव तत्वेन निर्मूलं। समूलत्वेऽपि चतुर्दश्याः सूर्योदयद्वयासंबोधितरूपः क्षयोत्रा विवक्षितः। सूर्योदयात्प्राक् समाप्ते चंद्रोदय कालसत्वे च त्वेवांगीकारात्। किंतु अभ्यंगकालात्प्राक् समाप्तिरूपोत्राहसः क्षयशब्देन विवक्षितः। स चारुणोदयात् चतुर्थयामार्धे प्राक् यदा प्राक् सत्स रमिदं। अतएव सर्वं नारायणो न चतुर्थयाममात्रे स्नानमुक्तं। तथा चोदाहृतं तथा कृष्णचतुर्दश्यामिति। ज्योतिर्निबंधेनारदोपि। इषासितचतुर्दश्यामि दक्षयति थावेपि। ऊर्जादौ स्वातिसंयुक्तं द्वादशीपावली भवेत्। कुर्यात्संकेतमेतच्च दीपोत्सवदिनत्रयं। ये तु त्रयोदशी मध्ये स्नानमाहुः तेषामशयं न विद्म इत्यलं भयसा। यदपि अरुणोदयतो न्यत्र रिक्तायां स्नाति यो नरः। तस्या बिक्रमवाधमो नश्यत्येव न संशय इति दिवोदासीये भविष्य वचनं त मुख्यकाले रणोदये चतुर्दश्याभावे पितत्रैव स्नातव्यमित्येवं परमिति सर्वत्रिंशं। चतुर्घटिका मकोरुणोदय इति तत्रैवोक्तं। तथामदनरत्ने पात्रे। अ पामार्गं मथो वं बी प्रपुनारमथापरं। भ्रामयेत्स्नानं मध्ये तु नरकस्य क्षयाय वै। प्रपुनारश्च क्रमदः। मंत्रस्तु। सीता लोका सुसमायुक्तसंकटकदलान्वितः हरपापमपामार्गं भ्राम्यमाणः पुनः पुनः इति। अस्यामितप्रदाये दीपान् दद्यादित्युक्तं हेमाद्रौ स्कांदे। ततः प्रदोषसमये दीपान् दद्यात् न नो रमान्। ब्रजविष्णु शिवादीनां भवनेषु मठेषु चेति दिवोदासीये पि ब्राह्मि। अमावास्या चतुर्दश्याः प्रदोषे दीपदानतः। यममार्गं धकारिभ्यो मुच्यते कार्तिके नरः। खंडेतिथे

तु पूर्वोद्दिष्टदेवेदीपान्त्वापरेद्युः स्नायादिति दिवोदासीये उक्तं तत्रैव लैंगो माषपत्रस्य शकेन भुक्ता तत्र दिने नराः प्रेतारव्यामां चतुर्दश्यां सर्वपापैः प्रमु-
च्यते। अत्र यम तर्पणमुक्तं मदनपारिजाते वृक्षमनुना दीपोत्सवचतुर्दश्यां कार्यं तु यम तर्पणं मदनरत्ने ब्रह्मे। अपामार्गस्य पत्राणि भ्रामये किरि-
परि। ततश्च तर्पणं कार्यं धर्मराजस्य नामभिः। यमार्थं धर्मराजाय भृत्यवैवांतकाय च। वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च। ओं इन्द्राय दध्नाय नीला-
य परमोष्ठिते। वृकोदराय चित्राय चित्रगुलाय तेन मइति। तथा। यक्षोपवीतिना कार्यं प्राचीनावीतिनाथवेति। इंदुजीवसितकैणापिकर्म। जीवास्थितापिकु-
र्वततर्पणं यमभीषयोरिति पाशोक्तः। अत्र भीष्म तर्पणमप्युक्तं दिवोदासीये। तत्प्रकारस्तु माघे वक्ष्यते। इति नरकचतुर्दशी। कार्तिका मावास्यायां
प्रातरभ्यंगं कुर्यात्। तदुक्तं कालादशे। प्रत्यूष आश्वयुग्दर्शकृताभ्यंगादिमंगलः। भक्त्या प्रपूजयेद्देवीमलक्ष्मीविनिवृत्तये। अस्य व्याख्याने आदिशब्दात्पंच-
त्वगुदकस्नानादेरुपसंग्रहः। तदुक्तं पुष्करपुराणे। स्वातिस्तिष्ठति रवा विंदुर्यदि स्वाति गतो भवेत्। पंचत्वगुदकस्नायी कृताभ्यंगविधिर्नरः। नीराजितो महालक्ष्मी-
मर्चयं हियमश्रुतः। आश्वयुग्दर्श इति दर्शशब्दः प्रत्यूष स्वातियुक्ततिथिपरः। तदुक्तं ब्राह्मे। ऊर्जे शुक्लद्वितीयायां तिथौ च स्वातिः शुभे। मानवो मंगल-
स्नायी नैवलक्ष्म्या विमुच्यते। तत्रैव। इषे भूते च दर्शे च कार्तिके प्रथमे दिने। यदा स्वाती तदभ्यंगस्तानं कुर्यादिनादये। कश्यपसंहितायां तु दीपावली द-
र्श प्रक्रम्या इंदुक्षये पिसंक्रांतौ रवौ पाते दिने क्षये। तत्राभ्यंगो न दोषाय प्राक्तपापपनुत्तये इति स्वातियोगं विनाप्यभ्यंग उक्तः। मात्स्ये। दीपे नरा राजनादत्र से-
षा दीपावली स्मृता। अत्र विशेषो हेमाद्रौ भविष्ये। दिवा तत्र न भोजनं च मृत्युं वा कालातुराज्जनात्। प्रदोष समये तु लक्ष्मी पूजयित्वा नतः क्रमात् दीप-
वृक्षाश्च दातव्याः शक्त्या देवगृहेषु च। तत्रैवाभ्यंगमभिधाय। एवं प्रभात समये त्वमावास्यां नराधिप। कृत्वा तु पार्वणं श्राद्धे दधि क्षीरघृतादिभिः। दी-
पान्त्वा प्रदोषे तु लक्ष्मी पूजयित्वा विधिः। स्वलंकृतं न भोजनं च। सितवस्त्रोपशोभिना। अयं प्रदोष व्यापी ग्राह्यः। तुला संस्ते स हस्त्रांशे प्रदोषे भूत द-
र्शयोः। उल्काहस्तानराः कुर्युः पितृणां मार्गदर्शनमिति ज्योतिषोक्तः। दिनद्वयसत्वे परः। इंदुं कुरजनीयोगे दर्शः स्यात्तु परे हनि। तदा विह्वल्य पूर्वेषुः परे
द्विस्तवरात्रिकेति तिथितत्वे ज्योतिर्वचनात्। दिवोदासीये तु प्रदोषस्य कर्मकत्वात्। अधरात्रे भ्रमत्येव लक्ष्मीराश्रयितुं गहान्। अतस्त्वं कृतांति

श्रीरामः
५८

गद्यते इति। अन्येतुलक्षणायां मानाभावाद्दृक्त्वात्। त्रयस्य स्वरूपं तदेव वर्जयेदित्याहुः। तथा लघुनारदीये। कार्तिके वर्ज-
येत्तैलं कार्तिके वर्जयेन्मधु। कार्तिके वर्जयेत्कास्यं कार्तिके भुक्तं संधितं। कास्यं तत्प्रात्रभोजनं। भुक्तं पर्युषितं। संधितं कवणशकः। तत्रैव। का-
र्तिके विष्णुमूर्त्ये दीपदानादिव्रजेत्। तथा। कार्तिके तु कृतादीक्षानृणां जन्माविमोचनी। तथा। कार्तिके कुरु सेवीयः प्राजापत्यपरोधवा। एकां त-
रोपवासी वात्रिरात्रोपोषितोपि वा। षड्वाहा दशपक्षं वा मासं वा वरवर्णिनि। एकभक्तेन न क्तेन तथैवायाचितेन च। उपवासेन भक्ष्येण व्रजते तस्य
रं परं। अन्येपि नियमाः प्रागुक्ताः। ग्राह्यमुक्तं स्नांदे। श्रीहयोयवगोधूमाः प्रियंगुति लशालयः। एते हि स्वातिकाः प्रोक्ताः स्वर्गमोक्षफलप्र-
दाः। काशी रवेः। ऊर्जयवान्नमश्नीयाद्दयान्नमथवा पुनः। वृंता कंस्तरणं नैव भूकृशं बीश्ववर्जयेत्। पृथ्वी चंद्रोदये पात्रे। नो जौ वंध्योपि धात-
भ्योऽतिना केन चित्कचित्। तथानारदीये। अत्र तेन क्षय्येयं रुक्मासं दामोदरप्रियां। तिर्यग्योनिमवाप्नोति नात्र कार्यो विचारणा। अन्यान्य-
पि तां ब्रूते तैलकेशकर्त्तनादिवर्जनसंफल्यरूपाणि प्रागुक्तानि। तथा। कार्तिके आकाशदीप उक्तो निर्णयामृतपुष्करपुराणे। तुलायां तैल-
तेन सायं काले समागते। आकाशदीपं यो दद्यान्मासमेकं हरिं प्रति। महती श्रियमाप्नोति रूपसोभाग्यसंपदमिति। तद्विधिश्च हेमाद्रौ वादि-
पुराणे। दिवा करे स्नाचलमौलिभवे गृहाददूरे पुरुषप्रमाणं। धूपकृतिं वा। ईश्वरक्षशरुमारोप्य। त्रमावधतस्य मूर्ध्नि। कृत्वा च तस्मै एद-
लाकृतिस्तुत्याभिर्भवेदष्टदिशा तु सारी। तत्कर्त्तव्यं कायां तु महाप्रकाशो दीपः प्रदेयोदकगारुधाद्यैः। निवेद्य धर्मोपहराय परमैरामोदराया-
प्यथ धर्मराजे। प्राजापतिभ्यस्तु यथा सितभ्यः प्रेतेभ्य एवाधतमास्थितेभ्यः। इति। अपरा कृतन्योमंत्र उक्तः। यथा। दामोदराय नमः सितुला-
मां लोकाया सह। प्रदीपं ते प्रयकामि नमो नं तां यवंधसे इति। कार्तिके कुरु चतुर्थे करकचतुर्थे। सान्वंदोदयव्यापिनी ग्राह्या। तत्रैव
शुजाधाम्नानात्। कार्तिके कुरु दशमी गोवत्ससंज्ञा। सा प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या। दिनद्वयसत्वे परः। युग्मवाक्यात्। वत्स पूजा च दश-
वर्कृत्यं प्रथमेऽहनीति निर्णयामृतेऽभिधानाच्च। अत्र विशेषो मदनरत्ने भविष्ये। सवत्सां तुल्यवर्णां च शीतनीं गां पयास्विनीं च द-

कीडादिनेयत्ररात्रोदश्येतचंद्रमाः सोमोराजापश्रुतंतिस्करभीः पूजकांस्तथोतिपुराणसमुच्चयात् दिनद्वयेसायाद्रूप्यापित्वेत्तु परैवग्राह्या
वर्धमानतिथोर्नदायदासाध्यात्रियामिकाः द्वितीयावृद्धिगामितादुत्तरातत्रवेत्यते इति तथाः त्रियामगादशेतिथिर्भवेत्साध्यात्रियामात्रे
तिपद्विद्वेदीपोत्सवेतेमुनिभिः प्रदिष्टे अतोपथापूर्वयुतेविधेयेतिपुराणसमुच्चयादिति निर्णयामृतकारः साध्यात्रियामिकेत्पनेनचंद्रदर्शना
भावउक्तः द्वितीयायाः पंचधासिद्धिदिनचतुर्थीशिरूपापराह्व्याप्तावेवचंद्रदर्शनसंभवात् द्वितीयात्रिमुहूर्तानेतिपद्यापराह्विकीतिकिं
गात्रावयत्वेतद्वचनद्वयपूर्वविज्ञासंभवेवेदितव्यमितिब्रूमः वेधश्चानयोगमात्रंनान्निमुहूर्तौदरः युग्मादिवाक्यैरेवतसिद्धेर्वचनवेयथीत् शिव
रात्र्योहोतदयोगाच्च दिनद्वयेप्रतिपदः सायाद्रूप्याभ्यानेतुपूर्वैवरात्रोबलिपूजाविधानेवनकर्मकालव्यापित्वात् परदिनेचंद्रोदयेतन्निषेधा
दितिदिक् मदनरत्नेतुपूर्वविज्ञायांगोकीडा नीराजलं नमंगलमालिकेत्तरत्रकार्ये कार्तिकेशुक्लपक्षेत्तुविधानद्वितयंभवेत् नारीनीराजनं
प्रातः सायमंगलमालिका यदाचप्रतिपत्तुल्यानारीनीराजनंभवेत् द्वितीयायांतदाकुर्यात्सायमंगलमालिकामितिब्रालोक्तेः लभ्यतेयदिवाप्रा
तःप्रतिपद्विद्विकाद्वयंतस्यां नीराजनं कार्यं सायमंगलमालिकेतिभविष्योक्तेः प्रातर्वायदिकभ्येतप्रतिपद्विद्विकाशुभा द्वितीयायांतदाकुर्यात्सा
यमंगलमालिका कार्तिकेशुक्लपक्षोदोत्तमावास्याचदीह्वयं देशभंगभयानेवकुर्यान्मंगलमालिकामितिदेवीपुराणाच्चरुक्तेः अत्रविशेषो
हमाद्रोब्राह्मि बलिप्रतिपदप्रक्रम्य तस्माद्युतंप्रकर्तव्यं प्रभातेतत्रमानवेः तस्मिन्द्यूतेजयायस्यतस्यसवसरज्यः पराजयोविरुद्धशुक्ला
भताशकरोभवेत् दयिताभिश्चसहितैर्भयसावभवेन्निशेति अत्रगोवर्धनपूजादिमार्गपालिपूजादिनेतत्तद्देमाद्रोनिर्णयामृतंनचस्कां दे प्रा
तर्गोवर्धनं प्रज्यधूतंवापिसमाचरेत् भूषणीयास्तथागावः पूज्याश्चावाहदेहनाः गोवर्धनश्चगोमयेनकुर्यात्प्रववा मंत्रस्तु गोवर्धनधरा
चारगोकुलत्राणकारणः बहुबाहुकृतकायगवाकोटिप्रदेभवा गोमंत्रस्तु कक्षीयांलोकपालानांघेनुरूपेणसंस्थिताष्टतंवहतियशार्थे

ममपापंयपोहतु तत्रैवस्कांदोततोपराह्वसमयेपूर्वस्यांदिशिभारत मार्गपाली प्रजध्रीयाचुंगेस्तंभेधपादपोकुशकाशमयीदिव्यांलंबकेर्बेडु
भिर्मुनेः दर्शयित्वागजानश्चान्तायमस्यास्तलेनयत् कृतेहोमेद्विजैस्त्वंबध्नीयान्मार्गपालिकां नमस्कारंततः कुर्यान्मंत्रेणानेनस्त्रतमा
र्गपालिनमस्तेस्तत्सर्वलोकस्वरूपप्रदाविधेयैः पुत्रदाराद्यैः पुनरेहिवृत्तस्यमे नीराजनंचतत्रैवकार्यंराष्ट्रजयप्रदं राजानोराजपुत्राश्चब्राह्मणाः
शूद्रजातयः मार्गपालीसमुक्लं ध्यानिस्त्रजः स्युः सुरवाचिताः तत्रैवादित्यपुराणे कुशकाशमयीकुर्याद्दृष्टिंकांसुदृढंनवां तामेकताराजपुत्राह
नवर्णास्तथान्यतः गृहीत्वाकर्षयेयुस्तांयथान्वारंमुहुर्मुहुः जयेत्तहीनजातीनांजयाराहस्तकवत्सरमिता यमाद्वितीयातुप्रतिपद्युताग्राह्य
स्फुक्तंनिर्णयामृतादो यमाद्वितीयामध्याह्नव्यापिनीपूर्वविज्ञाचैतिहमाद्रिः अत्रविशेषोहमाद्रोस्कांदो ऊर्जेशुक्लद्वितीयायामपराह्वेवैद्य
मां ज्ञानं कृत्वाभावजायांयमलोकंनपश्यतीति ऊर्जेशुक्लद्वितीयायां प्रजितस्यस्तर्पितोयमः वेष्टितः किनेरेहैस्सस्मेयठतिवांछितं तथाभावि
ष्योप्रथमाश्रावणमासितथाभाद्रपदेपरा तृतीयाश्रवणमासिचतुर्थीकार्तिकेभवेत् श्रावणकदुषानामतथाभाद्रेचगीर्भका आश्विनेषेतसंचा
राकार्तिकेयाम्यकामतेत्तुक्लाप्रथमायां प्रजतं द्वितीयायां सरस्वती प्रजात तृतीयायां श्राद्धमुक्ताचतुर्थीमुक्तं कार्तिकेशुक्लपक्षस्याद्वितीयायांशु
धिष्ठिरभ्यमोयमुनयापूर्वभोजितः स्वगृहेर्वितः अतोयमाद्वितीयेयां त्रिषुलेकेषुविश्रुता अस्यांनि जगहेविप्रगभोक्तव्यंततो नरेः स्नेहेनभागि
नीहस्ताज्ञोक्तव्यपुष्टिवर्धनं दानानिचप्रदेयानिभगिनीभ्योविधानतः स्वर्गलोकंकारवत्त्रान्नपूजासत्कर्मभाजनेः सर्वाभगिन्यः संप्रज्याअभावेप्र
तिपन्नकाः प्रतिपन्नाः मताः भगिन्य इतिहमाद्रिः पितृव्यभगिनीहस्ताप्रथमायांयुधेधिरा मातृकस्यसुताहस्ताद्वितीयायांतथानृपः पितुर्मातुः
स्वसुः कन्ये तृतीयायांतयोः करात् भोक्तव्यं सहजायाश्चभगिन्याहस्ततः परं सर्वैस्त्वभगिनीहस्ताज्ञोक्तव्यं बलिर्धनंयस्यांतिथोयमुनयायम
राजदेवः संभोजितः प्रतिजगत्सुसोहदेना तस्यांस्वसाकरतलादिहयातुनक्तिप्राप्नोतिरत्नेध्यान्यमनुत्तमसः गोडास्तु यमचनिजगुत्तं वयमह
माश्वपूजयेत् अथ्यश्चात्रप्रदातव्यायमायसहजद्वयः मंत्रः एहोहिमात्तंजपाशहस्तयमातकोलोकधरामरेश आतद्वितीयाकृतदवपूजागृहाणा

नि० सि० ह० प०
६०

चार्यभगवन्मस्तेऽत्रातस्तवानुजाताहं भुंक्ष्वभक्तमिहं भुंक्ष्वः प्रीतयेयमराजस्वयमुनायाविशेषतः ज्येष्ठायजतेति वेददिति स्मार्तः इत्यन्त
दानमित्यप्याहुः। अत्रोऽपुराणेऽपि यातुभोजनयतेनारीभ्रातरं युग्मकेतिथेः। अत्रेवैवापिताबूलेन सावैधव्यमाप्नुयात्। आतुरायुः क्षये
जन्तुभवेत्तत्र कर्हिचिदिति। कार्तिकशुक्लनवमीयुगादि सापेर्विहीयते। शुक्लपक्षस्तत्तात्पर्यं। अन्यस्यायुक्तं। अत्रैवविष्णुविराज
मुक्तं हेमाद्रौ पादो। कार्तिकेशुक्लनवमीमवाप्यविजितेन्द्रियः। हरिविधायसौवर्णे तुलस्यासहितं किं प्रजयेद्विधिवद्भक्त्या त्रतीतत्रदिनत्रयं
एवं यथेक्तविधिना कुर्याद्देवाहिकं विधिमिति। कार्तिकशुक्लैकादश्यां भीष्मपंचकं त्रतमुक्तं हेमाद्रौ देवीपुराणेनारदीये। अतो नरेः प्रयत्नेन क
र्त्तव्यं भीष्मपंचकं कार्तिकस्यामले पक्षे स्नात्वा सम्यग्यत्नतः। एकादश्यां तु गृहीत्याहुतं पंचदश्यात्मकमिति। तद्विधिस्तु। नद्यांगो मयनस्नात्वा
मोनी पंचगव्यैः पंचानृतैर्विष्णुसंस्नाप्य संपूज्य पायसं निवेद्य द्वाष्ट्याक्षरमैष्टुतश्च तज्जवा ॐ नमो विष्णवे इति षडक्षरेण घृताक्षान् स्पर्शवान्
ब्रीहौ श्वाष्टुतश्च तदुत्वा भूमौ स्वपेत्। एवं पंचदिनेषु कुर्यात्। विशेषस्तु आद्यदिहरेः कमलैः पादौ संपूज्य त्रिगैर्मयं प्राप्नोयात्। द्वितीये विल्व
पत्रैर्जानुनी संपूज्य गोमूत्रं प्रा० त्रयोदश्यां भृंगराजेन नाभिं संपूज्य क्षीरं प्रा० चतुर्दश्यां करवीरैः स्तब्धं संपूज्य दधिप्रा०। पौर्णमास्यां होमं तेलो
क्षीपापप्रतिमो रवद्वचकहस्तां कृष्णवस्त्रं वष्टितां प्रस्तुति लोपरि स्थां कृत्वा धर्मराजनामभिः करवीरैः संपूज्य। यदप्यजन्मनिकृतमिह जन्मनि वा
पुनः। तत्सर्वं प्रमैशमया तु मत्स्यापंतव पूजनादिति पुष्पांजलिं क्षिप्वा कृष्णप्रतिमां च संपूज्य विप्राय दत्त्वा विप्रासं भोज्यदक्षिणां दत्त्वा पंचगव्य
प्राश्य पौर्णमास्यां नक्तं सुजीतो तेलघृतानरदीये। पंचगव्यप्राशनं षडक्षरेणोति हेमाद्रिः। हेमाद्रौ भविष्यतुशाके भुंक्ष्वनेर्वा पंचाहं वर्त्तनमुक्तं अंते
युक्तं। यद्भीष्मपंचकमिति प्रथितं पृथिव्यामैकादशी प्रस्तुति पंचदशी निरुद्धं। मुन्यन्नभोजन परस्परं नरस्य तस्मिन्निष्कं दिशति पांडवश
रुद्धं चेति। तथा पादौ पंचाहं पंचगव्याशी भीष्मायाध्यं च पंचसु। अहः स्वपितथा दद्यान्मंत्रेणानेन स्रजतः सत्यव्रताय शुचये गंगायाम

श्रीरामः
६०

सादीपैर्जाग्रज्जनोत्सवाः सुधाधवलिताः कार्यः पुष्पमालोपरि मेता इति ब्रह्मोक्तेश्च प्रदोषार्धरात्र्याभिविनी मुख्या। एकैकव्यासोपरे वा प्रदो
षस्य मुख्यात्तदधरात्रे नुष्ठेयमावातं स्त्री। ३ यस्तु अपराह्णं प्रकर्त्तव्यं प्राह्णं पितृपरायणैः। प्रदोषसमये राजन्कर्त्तव्या दीपमालिकेति क्रमः संपू
र्णतिथावेवातत्तत्कर्मकाळव्याप्तैर्बलवत्त्वादित्युक्तं। अत्रैव स्वरुचिनिद्रोक्तो हेमाद्रौ वादिपुराणे। अमायां चैव देवास्तु कार्तिकमसि केशवात्
आभयं प्राप्य सुतास्तु स्वरुक्षीरोदसानुषु। लक्ष्मीर्देवभयान्मुक्तासुरवं सुतां ब्रजोदरे। अतोर्थे विधिविकार्या तुल्ये तु स्वरुचि सिकेति। अत्रै
वं देशेऽपराह्णं लक्ष्मीनिःसारणमुक्तं मदनरत्ने भविष्ये। एवं गते निशीथे तु जने निशार्धलोचने। तावन्नगरनारीभिः पूर्यंति मवादनैः। नि
ष्काश्यते प्रदृष्टाभिरलक्ष्मीः स्वर्गहांगपात्र। कार्तिकशुक्लप्रतिपदि गोक्षी उन्नमुक्तं निर्णयामृते। अस्यामेव रात्रौ बालैः पूजोक्ता हेमाद्रौ
भविष्ये। कृत्वे तत्सर्वमेव हेमाद्रौ दत्तपतेर्बलेः पूजां कुर्यान्नृपः साक्षाद्भूमौ मंडलकं शुभे। बलिमालिख्य दे० सेंद्रं वपुः पंचरंगकेः गृहस्य
मध्ये शाकायां विशाकायां ततो च वेत्। लोकश्चापि गृहस्य अतः शय्यायां शुक्लतुलैः संस्थाप्य बलिराजानं कृतेः पुण्ये च पूजयेत्। मंत्र
स्तु पादौ बलिराजनमस्तु यदेत्यदानववदिति। इदं शत्रौ। मराराते विष्णुसामिभ्यो नमः। तथा बलिमुद्दिश्य दीयते दानानि कुरुते
न। यानि तान्यक्षयान्याहुर्मयैव संप्रदासीतमिति। तदेतत्सर्वं विदुः प्रतिपदिकव्यर्त्तव्यं। पूर्वादिप्रातर्कर्त्तव्या शिवरात्रिर्बलेर्दिनमिति हेमा
द्रौ पादोक्तः। माधवापि। बल्युत्सवं च पूर्वद्युरपवत्सवदान्वरत्। इति निर्णयामृतपिशाकदूः प्रतिपदि श्रातत्रगाः पूजयेन्नुप। पूजना
त्रीणि वर्धते प्रजागावामही पतिरिति। तथा भद्रायां गोकुलक्षी उन्नदेशो वे विनश्यतीति। भद्रायां द्वितीयायां तथा प्रतिपद्यज्ञिकरण
द्वितीयायां तु गजवंतं। कृत्तकैर्दंकारिष्येते वित्तनाशं कुलक्षयमिति। तथा प्रतिपदं संयोगे क्रीडनं तु गवामृतं। पूरविष्णुयः कुर्यात्पुत्र
दारधनक्षय इति देवकवचमाञ्च। एते च विधिप्रतिषेधाः पूर्वादिने प्रतिपदः सायाह्न्यपित्वे द्वितीयादिने च दृश्येन संभवेच्चरुयाः। गवा

गरं कृत्वा प्रातर्देवमन्त्राय च वस्त्राद्यैः सं पूज्य जगदादिर्जगद्रूपोजगदादिनादिमान् जगदाद्योजगद्योनिः प्रीयतां मे जनार्दन इति स्तुत्वा दक्षिणां दत्त्वा ब्राह्मणान् भोजयेदिति। तथा पादौ महातूर्यरेवरात्रौ भ्रातृभ्यां यत्स्य देने स्थितं। उचितं देवदेवेशं नगरे पार्थिवः स्वयं। चतुरो वाषिकान्मासान् नियमय स्य यत्कृतं। कथयित्वा हि जेभ्यस्तद्दद्यात्तथा सदक्षिणं। यस्य भक्ष्यस्य नियमं कृतं तद्भक्ष्यं दद्यादित्यर्थः। इत्युक्त्वा स्नात्वा वपिकार्यं। आशोत्वे तु पूज्यायां निशीथव्यापिनी ग्राह्या। दिनद्वये तद्यालो निशीथप्रदोषोभयव्यापिनी ग्राह्या। तदुक्तं हेमाद्रौ भविष्ये। कार्तिकस्य सिते पक्षे चतुर्दश्यां न राधिप। सोपवासस्तु संपूज्य हरिं रात्रौ जितेन्द्रिय इति। अस्या एव विश्वेश्वरप्रतिष्ठादिनत्वात्तद्वीत्यर्थे यदोपवासादिक्रियेत तदरुणोदयव्यापिनी ग्राह्या। तदुक्तं त्रिस्तुती सेतोस्तनकुमारसंहितायां। वर्षे च हेमलं बारव्यमासि श्रीमतिकार्तिके शुक्लपक्षे चतुर्दश्यामरुणाभ्युदयप्रति। महादेव तिथौ ब्रह्मे सुदूर्तमणिकर्णिके। स्नात्वा विश्वेश्वरं देव्यं विश्वेश्वरमपूजयदिति तत्पूर्वदिने चोपवासः कार्यः। ततः प्रभाते विमले कृत्वा पूजां महादेवां दंडपाणिमेतदध्यामिकृते स्मिन् ब्रतपारण इति तत्रैवोक्ते। शिवरहस्ये विपूजा जागरणाद्युक्ता। ततो रुणोदये जाते स्नात्वा स्नात्वा च भस्मेना। संध्यां समाप्य विश्वेशं समभ्यर्चयथाविधि। मङ्गलान् भोजयामासु कृत्वा यो भुजुस्तत इति। अत्र कार्तिकप्रतोद्यापनमुक्तं पादौ कार्तिकमाहात्म्ये। अथाज्जतिनः सम्यगुद्यापनविधिं शृणु। ऊर्जशुक्लचतुर्दश्यां कुर्यादुद्यापनं ब्रती। तुलस्या उपरिष्ठात्तु कुर्यान्मंडपिकां शुभां। तुलसी मूलदेशे च सर्वतोभद्रमेव च। तस्योपरिष्ठात्कलशं पंचरत्नसमन्वितं पूजयेत्तत्र देवशंखं वरुणं गुर्वनुदया। रात्रौ जागरणं कुर्यात्तवाद्यादिमंगलैः। ततस्तु पोर्णमास्यां वेसपत्नीकान्दिजातमान्। त्रिंशन्मितानथेकं वा स्वशक्त्या वा निमज्जयेत्। अतो देवा इति ह्यभ्यां जुहुयात्तिलपायसां। ततो गोकुपिकां दद्यात्पूजयेद्द्विधिवजुरुमिति। कार्तिके पोर्णमासी परा ग्राह्या। अमा पोर्णमास्यो पर इति दीपिकोक्तेः। अत्र विशेषा हेमाद्रौ ब्रह्मे पुण्यामहा कार्तिकी स्याज्जीवद्वेः कृतिका स्फुटं तथा। आग्नेयं तु यदा कुरुते कार्तिक्य भवति केचित्। महती सा तिथिर्देवास्नानदानेषु जे

तमाभ्युदातुयाम्भभवति कुरुते तस्यां तिथौ क्वचित्। तिथिः सापि महापुण्या मुनिभिः परिकीर्तिता। प्राजापत्यं यदा कुरुते तिथौ तस्यां न राधिप। सामहा कार्तिकी श्रोक्ता देवानामपि दुर्लभाति। पादौ विशारवासुयदाभातः कृतिका सुचंचरमा। सयागः पद्मकानामपुष्करे धति दुर्लभः। पद्मकं पुष्करे प्राप्य कपिकायः प्रकुर्यात्। सहित्वा सर्वपापानि वैष्णवं लभते पदं गोउग्रं धेयम्। आषाढ्या मथ कार्तिक्यामाध्यात्री न्यंबादिनां तर्पयेत्पितृर्बतु तदस्याक्षयमुच्यते। यमः कार्तिक्यापुष्करे स्नातः सर्वपापैः प्रमुच्यते। माध्यास्नातः प्रयागे तु मुच्यते स्वर्गकिंबिके। अस्यामेव सायंकाले मत्स्यावताराजाल इत्युक्तं पादौ कार्तिकमाहात्म्ये। वरान्दत्वा यतो विष्णुर्मत्स्यरूपी भवेत्ततः। तस्यां दत्तं दुर्लभं तज संतदक्षय्यफलं स्मृतमिति। अत्र त्रिपुरोत्थवउक्ता भार्गवा च नदीपिकायां। पोर्णमास्यां तु संध्यायां कर्त्तव्यं स्त्रिपुरोत्सवः। दद्यादनेन मंत्रेण प्रदीपांश्च सुराकये। कीराः पतंगामशकाश्च वृक्षाजले स्फुल्ले ये विचरन्ति जीवाः। दृष्ट्वा प्रदीपं न च जन्मभागिना भवन्ति नित्यं पचन्ति विधाः। अत्र वृषोत्सवोति प्रसक्तः। तदुक्तं मातृये। कार्तिक्यां यो वृषोत्सवं कृतवान् कंसमाचरेत्। शैवपदमवाप्नोति शिवव्रतमिदं स्मृतमिति। अत्र कार्तिकेयदर्शनमुक्तं काशीखंडे। कार्तिक्यां कृतिका योगे यः कुर्यात्स्वामिदर्शनं। सप्तजन्मभवेद्दिशोधनाढ्यो वेदपारग इति। इति श्रीभट्टकमलमलकरकृते निर्णयसिद्धौ कार्तिकमासः। अधमार्गशीर्षः। वृश्चिकसंक्रान्ते पूर्वाः षोडशघटिकाः पुण्यकाः। मार्गशीर्षे कृष्णपक्षे कृष्णमीका कृष्णमी। सान्वरात्रि व्यापिनी ग्राह्या। संमुखो तिथिर्तिथिर्ब्रह्मवेवती च। दिनद्वये शतारात्रियात्तु ब्रजरेवाभरे वापुतः प्रदोषकाली जत्वा दितिकेचित्। तन्ना। शिवरहस्ये मध्याह्ने भोखात्पुनः श्रवणात्। तथा च तत्रैव। नित्ययात्रादिकं कृत्वा मध्याह्ने संस्थितरवावित्कपक्रम्य। ब्रह्मणारुद्रं वजाते उक्तं। तदोत्तररूपान् दद्यान्मत्तः श्रीकाकभैरवः। आविरोसीत्तदा कोकान् भक्षयन्निनीकानपीति। अत्रोपवास एव प्रधानमित्युक्तं तत्रैव। उपोषपास्यं स्मृतं मध्याह्ने दानमिह

नि.सिं.हि.प.

32

स्मृतं तथा जागरणं रात्रौ पूजायाम् चतुष्टये संध्यायामपि पूजे क्तः। तेन मध्याह्न्यापि नीयुक्तः। दिनद्वयं शतः संपूर्णं वा वातघ्नो पूर्ववत्। पूर्वाक्तव
चनात् पारणातु प्रातरे वायामत्रयोध्वगामिन्यां प्रातरे वा हि पारणे तिवचनात्। अत्र च कालमेव पूजे क्तः त्रिस्तली सेतो। कृत्वा न विविधां पूजां महासं
भारविस्तरेः। नरो मार्गसिं ताष्टम्यां वार्षिकं विघ्नमुत्सृजेत्। तथा। तीर्थं कालोदके स्नानं कृत्वा तर्पणमत्तरः। विलोक्य कालं राजानं निरयादुरे
त्यदिति। इयं च कर्तव्यं नंतरा गौणां द्वाभिप्रायेण। मार्गशीर्ष शुक्ल पंचम्यां नागपूजे क्तः हेमाद्रौ स्फोटे। शुक्लामार्गशिरे पुण्याश्रावणे याच
पंचमी। स्नानं दत्तं। बद्धफला नागलोकप्रदायिनीति। इयं च नागपूजायां षष्ठी युते वग्राह्या। पंचमी नागपूजायां कायां षष्ठी समन्विता। तस्यां तु तुषिता
नागा इतरा स चतुर्थिकेति मदनरत्ने वचनात्। मार्गशीर्ष शुक्ल षष्ठी चंपा षष्ठीति महाराष्ट्रेषु प्रसिद्धा। सा उत्तरयुता ग्राह्या। षष्ठमुत्थारिति युग्मव
क्ष्यात्। पूर्वाह्णे दैविकं कुर्यादिति वचनादस्य च दैवकर्मत्वात्। इयमेव योगविशेषेण चंपेत्पुन्यते। तदुक्तं ब्रह्मांडपुराणे सत्कारिमाहात्म्ये। मार्ग
भाद्रपदे शुक्ला षष्ठी वैधृति संयुता। स रविवारेण संयुक्ता सा चंपेतीह कीर्तितेति। विशारवभो मयोगेन स्या चंपेतीह विश्रुतेति मदनरत्ने पाठः।
मार्गशीर्षे मले पक्षे षष्ठां वारे शुभमाहिनः। शततारागते चंद्रो लिंगं स्यादृष्टिगोचरमिति। इयं च योगवशेन पूर्वापरा वा कायी। चंपा षष्ठी सप्तमी युतेति
दिवोदासः। इयमेव स्कंद षष्ठी। सा पूर्वयुता। कृष्णा हमी स्कंद षष्ठी शिवरात्रि चतुर्दशी। एताः पूर्वयुताः कायां स्तिथ्यंते पारणं भवेदिति भृगुक्तः। प
रेक्षितरात्रावाद्याममध्यापारणसंभवे ददं। अन्यथोत्तरे वेति दिवोदासः। अब्पर्यंत षष्ठीषु। सेनाविदारक स्कंद महासेन महाबलः। रुद्रमात्रिजषु
ऋगंगागर्भनमोस्तुते इति राजतं स्कंदसंपूज्यविप्राय दद्यादिति दिवोदासः। मार्गशीर्ष शुक्ल चतुर्दश्यां पिशाचमौचनतीर्थे श्राद्धं त्रिस्तली सेतो
भदेरुक्तं। तस्य प्रातःपेशाच्यस्वपि त्राद्युद्देश्य कृते पार्वणात्वात् पराह्व्यापिनी ग्राह्या। अज्ञातनाम पिशाचाद्युद्देश्य सेत्वे कोटिब्रह्मन्मध्याह्न्यापि
नीति। कुक्षधर्मव्रतादौ तत्तरे वा। चेन्न न भोगते तरसिता स्यादध्वमिति दीपिकोक्तः। मार्गशीर्ष मघा पूर्णमास्यो दत्तात्रेयो सन्ति। तदुक्तं स्कंदे सद्या
शिवं दे। मार्गशीर्षे तथा मासि दशमे द्विस्तु निर्मले। ऋगशीर्ष युते पोर्णमास्यां रुस्य च वासरे। जनयामास ददौ। यमानं पुत्रं सतीशुभं। तं विष्णुमागतं

श्रीरामः

हामने श्रीभामयेतद्दाम्यर्घ्यमाजन्मब्रह्मचारिणो वेधपात्रपद्यगोत्रायेति च सव्येनानेन मंत्रेण तर्पणं सार्ववर्णिकमिति। कार्तिक शुक्ल द्वादश्यां रेवती योगरहितायां पारणं कार्यं। तदुक्तं। आभाकासिति पक्षे शुभे त्रश्रवणरेवती। सगमेन हि भोक्तव्यं द्वादश्यां दश्यां हरेरिति। यदा तु रेवती योगरहिता द्वादशी सर्वधानलभ्यते तदारेवत्याश्रितुं पादं वर्जयेत्। क्वचन तु प्रागुक्तं। ऊर्ध्वनारदीये। कार्तिके शुक्ल पक्षस्य कृत्तिका च द्वादशी नरः प्रातः देवाशुभान्कुम्भान्प्रयाति हरि मंदिरं। मदनरत्ने वाराहे। एकादशी सोमयुता कार्तिके मासि भामिनि। उत्तराभाद्रपदे योगे अनंता सा प्रकीर्तिता। तस्यां यात्रियते भद्रं सर्वमानं ह्यमश्नुते। अस्यामवरात्रौ देवोत्थापनमुक्तं हमाद्रोजाले। एकादश्यां च शुक्लायां कार्तिके मासि केशवं। प्रसन्नं बोधयेद्रात्रौ प्रजापतिं समन्वित इति। मदनरत्ने पि भाविष्य। कार्तिके शुक्ल पक्षे तु एकादश्यां पृथास्तु मंत्रेणानेन राजेंद्रदेवमुत्थापयेद्भिज्जः। रामस्त्वन चंद्रिका देवतु द्वादश्यामुक्तं। पारणाहपूर्वरात्रे घंटादीन्वाद्यं मुद्रुरिति। अस्पृश्या वारतो बवस्था। तत्रैव देवदेवस्य स्नानं पूर्वमहं भवेत्। महाप्र जाततः कृत्वा देवमुत्थापयेत्कृत्तिकायां मंत्रोक्तं वाराहपुराणे उक्ताः। ॐ ब्रह्मेन्द्रसुद्राग्निकुबेरसूर्यसोमार्दिभिर्वा दितवदनीय। बुद्धस्वदेवैर्जगन्निवा समंत्रप्रभायेण करवेन देव। इयं तु द्वादशी देवप्रबोधार्थं विनिर्मिता। त्वयैव सर्वलोका नाहितायं शेषशायिना। उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गतो विंद स जनिद्रां जगत्सते। त्वयि स्तुते जगन्नाथ जगत्सु लभेदिदं उचिते चेष्टते सर्वमुत्तिष्ठोत्तिष्ठ माधव। गता मेधा विन्यत्रैव निर्मलं निर्मलादिशः शारदानि च पुष्पाणि गृहाण मम केशव। इदं विष्णुरिति प्रोक्तो मंत्र उत्थापने हरेरिति। एवं देवमुत्थाप्य तदये वा तुर्मास्य व्रत समाप्तिं कुर्वीत। तदुक्तं भारते। न तुर्धा गृह्येच्चैर्षं वा तुर्मास्य व्रतं नरः। कार्तिके शुक्ल पक्षे तु द्वादश्यां तस्मात्पयत्। ऊर्ध्वनारदीये। वा तुर्मास्य व्रतानां च समाप्तिः कार्तिके स्मृता। मंत्रानिर्णयामृतं स न कुमारोक्तः। इदं व्रतं मया देवकृतं प्रीत्यैतव प्रभा। न्यूनं सं प्रणतां या तु त्वत्सदा जजनार्दनेति। अथ वाराहोक्तो बोधिनी विधिः। एकादश्यां रात्रौ कुम्भे घृतपात्रोपरि हं माषमितं मत्स्यं पंचामृतं तं संस्नाप्य कुंकुमपीतं वस्त्रयुगपद्भाद्ये मत्स्यादि दशावतारान् संपूज्य

नुवारेक्रमेण। इति श्रीकमलाकरकृतलेनिर्णयसिंधौ मार्गशीर्षः। धनुःसंक्रमे पराः षोडशघटिकाः पुण्याः। अन्यस्याम्बता अत्रोत्सर्जननि
र्णयोवक्तव्योपुपाकर्मसंग्राह्योक्तः। कल्पतरोभविष्यो। पोषमासियदादविशुक्लाष्टम्यां बुधो भवेत्। तदा तु सामहा पुण्या महाभाद्रिकी
र्तिता। तस्यां स्नानं जपो होमस्य स्तर्पणं विप्रभोजनं। महीतये कृतं देविशतसासे हस्त्रिकं भवेत्। अत्रैव रोहिण्याद्यो योगे पुण्यतमत्वं तत्रैव रेया।
पोषशुक्लादशी मन्वादिः। सान्वोक्ता प्राक्। पोषपूर्णिमानंतराः सप्तम्यष्टमी नवम्योष्टकाद्याः प्रागुक्ताः। पोषामावास्यायामर्धोदयो योग
विशेषः। तदुक्तं मत्सरत्वे महाभारते। अमोके पातश्रवणे युक्ता चेत्पुण्यमाधयोः। अधोदयः सविज्ञेयः कोऽस्त्वय्यग्रेहः समश्नति। पुण्यमाधयोर्मध्य
वर्तिनी पोषपोर्णमास्युत्तरामावास्ये सार्धं इति भट्टाः। पुण्यस्य माघस्य चेत्यर्थोक्तो मदनरत्ने। तन्ना हेमाद्र्यादिविरोधात्। तत्राह माघ एवाक्तेः। त
था। दिव्ययोगः शस्तायनतुरजो कदाचनेति। इदमर्थमन्यनिबंधेष्वावा निर्णयामृतमात्रोक्ते निर्मूलमेवा तन हेमाद्र्यादिमतेरात्रावप्यर्धोदयो
भवसेवा केचित्किंचिन्मूनोमहोदयइत्याहुस्तन्निर्मूलं हेमाद्रौ मदनरत्ने च स्कां दे। माधामायां व्यतीमाते आदित्ये विष्णुदेवते। अधोदयं तदित्या
हुः सहस्रार्क्यग्रेहः समं तत्रैव। माघमासे कृष्णपक्षे पंचदश्यां रवौर्दिने। वैष्णवेन बुधस्येण व्यतीपाते स्कंदुलभं। व्रतं कुर्यादित्यग्रे न्वयः। तत्रैव। ब्रह्मविष्णु
महेशानां सोवणशः पलसंख्यया। प्रातिमास्त्यप्रकर्तव्यास्तदर्शनाद्विज्ञोत्तम। सायं शतत्रयं शंभोर्द्रोणानां त्रिकपर्वतः। कर्तव्योपवर्तौ विष्णु ब्रह्मणोः
पूर्वसंख्यया। शय्यात्रयं ततः कुर्यादुपस्करसमावृत्तं। त्रिकैर्हामं कृत्वा प्रातिमादद्यादित्युक्तं स्कां दे अधोदये तु संप्राप्ते सवंगंगजके समं। शुद्ध
त्मानो द्विजाः सर्वभवेयुर्ब्रह्मसंमिताः। यत्किंचिद्दीयते दानं तद्दानं मेरुसन्निभमिति। अत्र दानविशेषो निर्णयामृतस्कां दे। चतुःषष्टिफलं मु
ख्यममत्र तत्र कारयेत्। चत्वारिंशत्पलं वाथ पंचविंशतिरेव च। अमत्र पात्रा। तत्र कां स्य मयमित्युक्तं तत्रैव। एवं च घटितं कार्यं कां स्य भोजनमुत्त
ममिति। तथा। निधाय पायसं तत्र पद्ममण्डलं लिखेत्। पद्मस्य कर्णिकायां तु कर्षमाणं सुवर्णं कृतदभावे तदूर्ध्वा तदूर्ध्वापि कारयेत्। भूमौ
तु तंडुलैः शुद्धैः कृत्वा षट्पलमुत्तमं। अमत्र स्थापयत्तत्र ब्रह्मविष्णुशिवात्मकं। तेषां पूजा ततः कार्या भवेत्तमस्येत्तदशंभने। वस्त्रादिभिरलंकृत्य

त्राहणाय निवेदयेत्। मंत्रस्तु सुवर्णपायसामंत्रं यस्मादेतत्रयीमयं। आपत्तेस्तारकं यस्माद्गुहाणां द्विजेत्तमासमुद्रमेरवजां पृथ्वीसम्यग्
दातुश्च यत्फलं। तत्फलं लभते मर्त्यः कृत्वा दानमुत्तममिति। इति श्रीकमलाकरकृतलेनिर्णयसिंधौ पोषः। अथ माघस्नानं। तत्र वि
ष्णुः। तुलामकरमेणेषु प्रातः स्नायी सदभवेत्। हविष्य ब्रह्मचर्यं च माघस्नाने महाफलमिति सौरमास उक्तः। ब्रह्मिणुसावन उक्तः। एकाद
श्यां शुक्लपक्षे पोषमासे समारभेत्। द्वादश्यां पोर्णमास्यां वा शुक्लपक्षे समापनमिति। पात्रेपि। पुण्यस्यैकादशी शुक्लामास्यस्य उक्तेशयः। मास
मात्रं निराहारस्त्रिकालं स्नानमाचरेत्। त्रिकालं मर्त्ये हि ह्युक्तं भोगो जितेन्द्रियः। माघस्यैकादशी शुक्लाया वद्विद्याधरोत्तमेति। त्रिकाल
स्नानं मासोपवासो विषयः। निराहार इत्युक्तेः। पृथ्वी चंद्रोदये तन्यथोक्तं। विष्णुः। दर्शवापोर्णमासी वा प्राग्भ्यस्नानमाचरेत्। पुण्यान्यहानि जिंशतु
मकरस्थ दिवाकर इति। अत्र दर्शमिति शुक्लादिमुख्यं चांशमिप्रायेण। अयं तु पक्षो नैदानीं प्रचरति। अत्राधिकारिणो भविष्यो। ब्रह्मवारी गृह
स्था वा वानप्रस्थो धर्मिकः। बालवृद्धयुवानश्च नरनारीनपुंसकाः। स्नात्वा माघशुभे तीर्थे प्राप्नुवन्ती सितं फलं। पात्रे। सर्वे धार्मिका र्णो ह्यत्र वि
ष्णुभक्तो यथानुप। ब्रह्मिणोऽहोदकेन वा स्नानमशक्यं सातिकुर्वते। द्वादश्यां सर्वगात्रेषु उक्तो दानविशिष्यते। वैष्णवाभूते गोडनिबंधे च स्कां दे। पोष्या तु
समतीतायां यावद्भवति पूर्णिमा। माघमासस्य तावद्धि पूजा विष्णोर्विधीयते। पितृणां देवतानां च मूलकं नैव दापयेत्। ब्रह्मणो मूलकं भुक्त्वा च
रेत्तद्वायनाग्रतः। अन्यथा मातिनरकं क्षत्रविदभूद्देववा। वर्जनीयं प्रयत्नेन मूलकं मदिरापमं। यदा तु माघमासो भवति तदा काम्यानां त
त्र समाप्तिनिषेधात् मासद्वयस्नानं तन्नियमाश्रये कर्तव्यः। मासोपवासोऽद्यगादितु मलमासे एव समापयेत्। तदुक्तं दीपिकायां। नियत्तं त्रिंश
दिनत्वा शुभमास्यारभ्य समापयेत्तमलिने मासोपवासं त्रयमिति। आचारं च मंत्रा विष्णुनोक्तः। तत्र चोत्थाय नियमं गृहीयाद्विधिपूर्वकं। मा
घमासमिमं पूज्य स्नास्येह देवमाधव। तीर्थस्यास्य जलं नित्यमिति सकल्प्येत्तसीति। मत्स्यहं मंत्रश्च पात्रे। दुःखदार्द्रिनाशाय श्रीविष्णो
स्तोषणाय च। प्रातः स्नानं कुरु मयदा माघे पापविनाशनं। मकरस्थे रनो माघे गोविंदाभ्युत्तमाधवा स्नानेनानेन मे देव यथोक्तं फलदा भव। इमे मंत्र

नि० सं० हि० प०
६४

समुच्चयस्नानान्नौनसमन्वितइति। प्रत्यहं सूर्योर्ध्वमंत्रश्च पृथ्वीचंद्रोदये पादौ। सवित्रे प्रसवित्रे च परंधामजले ममा त्वत्तेजसा परिभ्रष्टं पापं या
तु सहस्रधेति। स्नानकालश्च सूर्योदयः। त्रिस्तुली सेतो॥ मकरस्थं रथो यो हनस्नात्यभ्युदिते रवाविति। माघमासे रत्नापः किं विदुषु दिते रवाविति च पा
द्ववचनात्। संप्राप्ते माघमासे तु पस्विजलं न वल्लभे। क्रोशति सर्ववारीणि समुद्रकृतिभास्करे। पुनीमः सर्वपापानि त्रिविधानि न संशय इति नारदीये
क्तः। यो माघमास्युपसिस्त्र्यं करभितसे स्नानं समाचरति नारुनदी प्रवारहे। उद्धृत्य सप्तपुरुषान् पितृमातृवश्याः स्वर्गं प्रयास्य मरुदहधरो नरो
सो इति भविष्योत्तरवचनाच्च। ब्राह्मे तत्तु गोदय उक्तः। अरुणोदये तु संप्राप्ते स्नानकाले विचक्षणाः। माधवांश्चि युगंध्याय नयः स्नाति स्मरुजित इ
ति तथा। अरुणोदयमारभ्य प्रातः कालावधि प्रभोः। माघस्नानवता पुण्यं क्रमात्तत्रावधारय। उत्तमतु सनक्षत्रं तु सतारं तु मध्यमं। सवितु
दिते भूपततो हीनं प्रकीर्तितमिति। तेनात्र शतपेक्षया व्यवस्था। इदं स्नानं प्रयोगेऽतिप्रशस्तं। काश्याः शतगुणा प्रोक्ता गंगायमुनसंगमे। स
हस्रगुणिता सापि भवेत्पश्चिमवाहिनी। पश्चिमाभिमुखी गंगा काले द्या सहसंगता। हंतिकल्पकृतं पापं सामाघेन प्रदुर्लभेत्यादि पाद्वचना
न्धः। विस्तरो स्नापितामहकृतप्रयाग सेतो ज्ञेयः। ब्राह्मो यत्र कुत्रापि वा माघे प्रयाग स्मरणान्वितः। करोति मज्जनं तीर्थं सलभेद्भागमज्जनं
। तथा समुद्रेऽप्यतिप्रशस्तं। तदुक्तं पृथ्वीचंद्रोदये प्रभासरवंडे। माघे मासि नवयः स्नायान्नेरं तर्पणभाविनः। पोंडरीक फलं तस्य दिवसे दिव
से भवेत्। माघस्नानं काम्यमेवेति भट्टाः। विष्ठादिवाक्ये सदा वश्यं शब्दान्ति सत्वावगते निष्काम्यमिति वक्तुं। मासपर्यंतं स्नाना संभवे
तु न्यहमेकाहं वा स्नायात्। महामाघी पुरस्कृत्य सस्नोत त्रयमिति किं गात्रं। अस्मिन् योगे त्वं शक्तो पि स्नायात्पि दिनत्रयं। प्रयागे
माघमासे तु न्यहस्नातस्य फलं। नाश्वमेध सहस्रेण तत्फलं लभते भुवीत्यादि पाद्वचनात्। अत्र मकरसंक्रमणसप्तमी माघी तिथ्यह
स्रके। माघशुक्लदशम्यादी सन्यो मकराद्यहस्रपरं। माघस्याद्यहस्र इति केचित्। त्रयोदश्यादीति बहवः। महामाघी पुरस्कृत्य सस्नो
त त्रयमिति पाद्वक्तः। एतस्यार्थवादत्वाद्यं किं विदिनत्रयमिति भट्टाः। तत्त्वन्तु संधिषु वाक्यशेषादिति न्याया त्रयोदश्याद्येवेति।

श्रीरामः
६४

ला अत्रिनामि करोत्स्वयं दत्तवान् स्वस्य पुत्रत्वात् तत्रैतो य इतीश्वरमिति। इयं प्रदोषव्यापिनीति वृद्धः। मार्गश्रुतिमोतं तरुमी अहका। एवं पौषादिमा
सत्रयेषां हेमं तशिशिरयोश्च तुर्णामपरपक्षाणामहमीष एका एकस्यां वेत्याश्वलायनोक्तेः। एकस्यामहम्यां वेका कार्येति हरदत्तः। कंचित्
चम्यप्युक्ता। प्रोक्षपद्य एकाभ्यः पितृलोके भविष्यातीति पाद्वचनात्। तत्पूर्वं सप्तमीषु पूर्वद्युः तत्परनवमीषु एकास्तुत्तं का
लादर्शः। मार्गशीर्षे च पौषे च माघे प्रोक्षे च फाल्गुने कृष्णपक्षे शुक्लपूर्वद्वयान्वष्टं कथं तथा एका इति। यत्तु विष्णुः। अमावास्यातिस्त्रो एकास्ति स्त्रो
नव एका इति। यच्च कोर्मै। अमावास्या एकास्ति स्त्रोऽप्यमसादिषु त्रिष्विति। तच्च तुर्ण्यं अपना वश्यं कथार्थः। याचाप्यन्यान्वतुर्धन्यात्तोचकुयी
स्रयत्त इति वायुब्रह्मांडपुराणात्। आरुमेतेषु कुर्वीणो नरकं प्रातिपद्यत इति त्रिषु विष्णुर्लेरिति श्रुतपाणिः। शारवाभेदाद्यवस्थितितत्त्वं वायुब्र
ह्मांडयोः। आद्याष्टमेः सदा कार्यामांसे रन्या सदा भवेत्। शकेः कार्यात्ततीयास्यादेष द्रव्यगतो विधिः। पौषादिः क्रमः। अन्वष्टका तु प्रागेव निग
ता। तत्राहम्यपराह्म्यापिनी ग्राह्या। अधाकादनपर्यंतं आरुं पार्वणवृद्धवेदित्याश्वलायनकारिके। तत्परफलात्तत्त्वाच्च पार्वणस्य। परपूर्वे
दुरन्वष्टका आरुयोक्तं अहम्यनुरोधेन निर्णीयः। अतएव सत्रं। पूर्वद्युः पितृभ्यां दद्यात्। अपरे दुरन्वष्टक्यमिति च। अत्र कामकालो वैश्वदेवो इ
ष्टि आरुं क्रतुदश्यावष्टम्यां कामकालकावितिसायणी पेशं रवेति। अत्र आरुकरणे प्रायाश्चित्तमुक्तमग्निधाने। एभिर्द्युभिर्जपेन्मंत्रं श
तवारं तु तदिने। आन्वष्टक्ये दान्यूनं संपूर्णं याति सर्वधेति। अशक्तौ त्वाश्वलायनः। अथ श्वोभूतेष्टकाः पशुनाखाकी पाकेन वाप्यनद्रो यव
समाहरेदग्निना वा कृष्णमुपोषेदेषामेष्टकेति तत्त्वेवानष्टकः स्यादिति। मार्गशीर्षादिषु मलमासे सति तत्राष्टकान् कार्याः। चतुर्णामिति ग्रहणा
दित्युक्तं नारायणवृत्ते। तथा काष्ठकगृह्येपि। महालया एका आरुपाकमायपि कर्मयत्। स्पष्टमासविशेषारव्याविहितं वर्जयेन्मले इति।
मार्गशिरविवारेषु काम्यं तदुक्तं हेमाद्रौ सौरधर्मे। तत्र मश्याप्युक्तानि सग्रहं। पत्रत्रित्वं तु लस्यास्त्रिफलमथ घृतं मार्गशीर्षादभक्ष्यमुष्टि
त्रित्वं तिकानां त्रिफलं दधत्तथा दुग्धकं गोमयं च। त्रित्वं तोयं जलीनां त्रि मस्त्रिकं मथोत्रिः पलाः सक्तवः स्युर्गोमूत्रं शर्करासंज्ञा विरिति विधिनाम

वसिष्ठोक्तेः मदातुस्यस्तात्पूर्वसंक्रातिर्भवति तदोभयमते पूर्वमेव पुण्यकालः। रात्रौ तु प्रदोषे निशीथे वा मकरसंक्रमे माधवमते द्वितीयदिने ए
व पुण्यं। यदास्तमयवेलायां मकरातिभास्करः। प्रदोषे वा धर्षरात्रे वा स्नानं दानं परं हनीति वज्रगाय्ये वचनात्। अस्तमयः प्रदोषः। प्रदोषे पूर्वरात्रौ
कार्त्तिकं तु परित्यज्य सप्तसंक्रमते रात्रिः। प्रदोषे वा धर्षरात्रे वा स्नानं दानं परं हनीति भाविष्योक्तेः। तदा भोगः परं हनीति हेमाद्रौ पाठः। कात्वादर्शनिर्ण
यामृतमदनपारिजातादयोऽप्येवमृचुः। दाक्षिणात्याश्चेतदेवाद्रियन्ते। यत्तु हिमाद्रिणाऽद्यो वाशब्दो यथार्थो द्वितीयस्तथार्थे यथा प्रदोषे पूर्वद्यु
स्तथार्धरात्रे परं हनीत्कृतं। तस्मै नमोस्तु। तेन परं द्विपुण्यं वक्तुं प्रदोषे इति दिनद्वये पुण्यनिरासार्थं मध्वरात्रयहणं। हेमाद्रिस्मृत्यर्थं साराज्ञं
तभद्यादिमते तु निशीथात्पूर्वपश्चाच्च संक्रांतौ पूर्वदिने परदिने वा पुण्यं। धनुर्मशनावतिक्रम्य कन्यां च मिथुनं तथा। पूर्वोपरविभागेन रात्रौ
संक्रमणं यदा। दिनांते पंचनाड्यस्तदा पुण्यतमाः स्मृताः। उदये पितृधापंचदेवे पित्र्ये च कर्मणीति स्कांदवचनात्। पूर्वोपरविभागेनेति
मकरकर्कभिनविषयः। पूर्वोक्तवचोविरोधादिति मदनरत्ने उक्तं। अथ शीतिमुखेऽतीते अतीते चोत्तरायणेऽस्यादिविराधाच्चेति। तेन पूर्वो
क्तवाक्यतयाऽयमर्थः। रात्रौ पूर्वभागे मकरसंक्रमे परं हन्युदये पंचनाड्यः पुण्यः। रात्रौ वपरभागे कर्कसंक्रमे पूर्वदिनांते पंचनाड्यइति। एवं सर्व
पानविशेषः। मकरेस्तामान्येन परदिने पुण्यत्वे विपुण्यातिशयार्थमिदं। यत्तु देवलयरूपाश्चैव। आसन्नसंक्रमेऽपुण्यदिना ध्वं स्नानदानयोः
रात्रौ संक्रमणे भानौ विषुवस्यने दिव्येति। अत्र माधवः। अयने दिवा जाते तदर्थं पुण्यं। कर्कपूर्वमकरेऽयं। एतन्मध्यदिनायनपरमिति। हे
माद्रिस्तरात्रौ विषुवसासन्नदिना ध्वं पुण्यं। अयने त्वा सन्नादिन पुण्यं। दिने इति पाठे उभयत्र दिना ध्वं पुण्यमिह। एतदेवोक्तदीपिकायां। अथो
यनमधः पश्चान्निशीथाद्भवेत्। यत्त्वा सन्नमहस्तदर्थं मधवापुण्यमिति। तत्त्वा सन्नसंक्रममिष्यस्य विषुवस्येवान्वयः। अयने रात्रौ सति दि
ने पुण्यं। कस्मिन्निष्यपेक्षायां कर्कपूर्वदिनमकरे परं द्वितीयाक्यांतरवशादर्थ उच्यमानेन का विविशेधः। यत्तु न तभदः। अथ निशीथाद्याग्यदा
भवत्। अयने विषुवतत्र प्राग्दिना तिमनाडिकाः। पंचपुण्यतमाः पश्चान्निशीथाद्भवेत्तथा। आद्याः परदिनस्यापितद्वदित्येव निर्णयइति।

अपराधेपेवां अस्तंगते यदा सूर्ये सप्तयाति दिवाकरः। प्रदोषे वा धर्षरात्रे वा तदा पुण्यं दिनद्वयमिति ज्योथायनवचनात्। दिनद्वयं वा पुण्यकालः। तदा पु
ण्यं दिनांतरमिति मदनरत्ने पाठः। गुर्जरप्राच्यादीन्वास्ति हेमाद्रियन्ते। अत्रापि पूर्ववद्वारव्येयं। तिथितत्वादिगोचरं यथास्तु प्रदोषार्धरात्रभि
नो रात्रेः पूर्वभागे पूर्वदिनेऽपरभागे च परदिने पुण्यमन्य संक्रातिवत्। विशिष्यतया निर्देशात्। प्रदोषश्च। प्रदोषोस्तमयाद्भ्वं घटिका द्वय
मिष्यतइति वत्सोक्तइत्याहुः। तन्ना अस्तंगते इति त्रितयवेयथार्थोपक्तेः। अतः प्रदोषपदेन तद्विज्ञे वरा विरुच्यते। अतएव यावन्नोदयते रात्रि
रिति वज्रगाय्यादिभिर्देक्षिणायने सर्वरात्रौ संक्रमे पूर्वदिनमुक्तं। वत्सोक्तिरप्यध्ययनादिपरा। इह तु त्रिमुहूर्त एव प्रदोषः। मकरे दानविशे
षो हेमाद्रौ स्कांदे। धनुर्तिलमयी राजन्याद्यश्चोत्तरायणे। सर्वां कानानवाप्नोति विंदते परमेस्वरं। विष्णुधर्मोपि। उत्तरे त्वयने विप्रावस्त्र
दानं महाफलं। तिलपूर्वमनडा हंदलारोगेः प्रमुच्यतइति। शिवरहस्येपि। तस्यां कृष्णतिलैः स्नानं कार्यं चोदत्तं न शुभं। तिलादेयाश्च विप्रेभ्यः
सर्वदेवोत्तरायणे। तिलतेलेन दीपाश्च देयाः शिवगृहे शुभाः। कल्पतरो कालिकापुराणे। होमंतिलैः प्रकुर्वत सर्वदेवोत्तरायणे। तान्यो देवाय
विप्रेभ्यो द्याह केन समं देता उत्तरायणमासाद्य नरः कस्मात्स शोचति। तथा मकररात्रौ विप्राद्यादिभवतीत्युक्तं प्राक्। माघमासा योग
विशेषो धर्षरात्रे प्रागेवोक्तः। माघकृष्णचतुर्दश्याय मत्तर्पणमुक्तं हेमाद्रौ यमेन। अनर्काभ्युदिते काले माघकृष्णचतुर्दश्याः स्नातः संतर्प्य तु
यमं सर्वपापैः प्रमुच्यतइति। माघशुक्लचतुर्थीति लचतुर्थी। सा प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या। माघशुक्लचतुर्थी तु नक्षत्रतपरायणाः। ये त्वां हंतुं
र्चयिष्यति तेऽन्याः स्फुरस्फुरद्गुहामितिकाशीरवडात्। माघमासे चतुर्थी तु तस्मिन्काल उपोषिताः। अर्चयित्वा तु यो देवि जगत्तत्र कारयोदति
त्रिस्तुली सेतौ लंगाच्च। इयमेव कुंदचतुर्थी। सा प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या। माघशुक्लचतुर्थी तु कुंदपुष्पैः सदा शिवं। संपूज्य यो हिनक्ताशी
स प्राप्नोति श्रियं नरइति कालादर्शकोमोक्तेः। माघशुक्ल पंचमी प्रापंचमी। तदुक्तं हेमाद्रौ वाराहः। माघशुक्लचतुर्थी तु मवरमाराध्यवाशि
यः। पंचम्यां कुंदकुक्षमेः पूजां कुर्यात्समृद्धये। इयं माधवमते पूर्वा। हेमाद्रिमते परा। चैत्रशुक्लेश्री पंचमीति दिवोदसः। माघशुक्लसप्त

मीरथसप्तमी साऽरुणोदयव्यापिनी ग्राह्या ॥ सूर्यग्रहणतुल्या तु शुक्रा माघसप्तमी ॥ अरुणोदयवेलायां तस्यां स्नानं महाफलमिति
 वंदिकायां विष्णुवचनात् ॥ अरुणोदयवेलायां शुक्रा माघसप्तमी ॥ प्रयागे यदि लभ्येत कोरिसूर्यग्रहः समेति वचनाच्च ॥ माघमासस्य स
 तम्यामुद्यत्येव न भास्करः ॥ विधिवत्तत्र स्नानं महापातकनाशनं ॥ यत्तु दिवोदासीये ॥ अचलासप्तमी दुर्गा शिवरात्रिर्महत्तरा ॥ द्वाशीवत्सप
 तायां सुरवदा प्राग्युता सदेति षष्ठी युतत्वमुक्तं तद्यदा पूर्वं द्विघटिका द्वयं षष्ठी सप्तमी च परेद्युः क्षयवशादरुणोदयात्पूर्वं समाप्यते तत्परं के
 यं तत्र षष्ठां सप्तमी क्षयं प्रवेश्यारुणोदयस्नानं कार्यं ॥ मदनरत्ने भाविष्योत्तरे ॥ माघमाससि सिते पक्षे सप्तमी कोरिभास्करा ॥ कुर्यात्स्नानार्च्यं द
 नाभ्यामायुरारोग्यसंपदः ॥ आदित्यपुराणे ॥ माघमासे तु शुक्रायां सप्तम्यां समुपोषितः ॥ यः पूजयेत्तमां भक्त्या तस्याहं पुत्रतां व्रजे इत्यादि
 त्यवाक्यं ॥ अत्र विधिर्होमाद्रौ भाविष्य ॥ कृत्वा षष्ठ्या मेक भक्तं सप्तम्यां निश्चलं जलं ॥ रात्र्यंते चालयेत्तास्त्वं दत्त्वा शिरसि दीपकं ॥ तथा जलं प्रक
 र्म्य ॥ न केन चाल्यते यावत्तावत्स्नानं समाचरेत् ॥ सोवर्णं राजते पात्रे भास्करा लबु मये धवा ॥ तैलेन वर्तिर्दत्तव्यामहारजनरंजिता ॥ महारजनं कु
 स्मभं ॥ समाहितमना भूत्वा दत्त्वा शिरसि दीपकं ॥ भास्करं हृदये ध्यात्वा इमं मंत्रमुदीरयेत् ॥ नमस्ते रुद्ररूपाय रसानोपतये नमः ॥ अरुणोदयनम
 स्ते स्तु हरि वासनमोस्तुते ॥ जले परिहरेद्दीपं स्नात्वा संतर्प्य देवता इति ॥ दिवोदासीये मदनरत्ने च ॥ इक्षुदंडेन जलं चालयित्वा सप्तार्कपत्राणि ब
 दरीपत्राणि च शिरसि निधाय पूर्वोक्तैर्वक्ष्यमाणैश्च मंत्रैः स्नात्वा तिलपिष्टमया पूषे हं मस्तस्यै संपूज्या विप्राय दद्यादित्युक्तं ॥ चंदनेन लिखे
 त्पद्ममष्टपत्रं सकर्षिकं ॥ मध्ये शिवं सपत्नीं कं प्रणवेन च संयुतं ॥ पूर्वादिदक्षिणरविभानुविवेकस्फुटारकरसवित्रैः सह स्वकिरणसर्वोत्स
 कां संपूज्य गृहं गच्छेदिति ॥ स्नानमंत्रश्च काशीरवंडे ॥ यद्यज्जन्म कृतपापं मया सप्तमं जन्म स्तु ॥ तमे रोगं वशो कंच माकुरीहंतु सप्तमी ॥ र
 तज्जन्म कृतपापं जन्मांतरा र्जितं मनो वा कायजं यच्च ज्ञाता ज्ञाते च ये पुनः ॥ इति सप्तविधपापं स्नानान्मे सप्तसप्तिके ॥ सप्तव्याधिसप्त
 मुक्तं हरमाकरि सप्तमि ॥ एतन्मंत्रत्रयं जप्त्वा स्नात्वा पादोदके नरः ॥ केशवादिभ्यः शालोक्यक्षणाग्निः कलुषो भवेत् ॥ अर्घ्यमंत्रो मदनरत्ने ॥

श्रीरामः
६६

प्रयागे विनापि पात्रे ॥ अस्मिन् योगे त्वशक्तो विस्त्रायादपि दिनत्रयं ॥ माघस्नाने नियमास्तु नारदीये ॥ नवद्विंसे वये स्नातो ह्यस्नातोऽपि वरा
 ननो होमार्थं सेवयेद्दक्षिणी तार्थं न कदाचन ॥ अह्न्यहनि दत्तव्या सिला शक्रे रयान्विता ॥ त्रिभागस्तु तिलानां हितुर्थः शक्रे रयान्वितः ॥ अत्र
 गी वरारो हे सर्वमासनयेदृती ॥ तथा ॥ अत्राचलशरीरस्तु यः कुरु स्नानमाचरेत् ॥ परे पक्षे ध्वमेधस्य स्नानं प्राप्नोति मानवः ॥ तथा ॥ शंखचक्रधरं दे
 वं माधवं नाम पूजयेत् ॥ वक्षि कृत्वा ध्वमेधेन ततस्त्वेकाशना भवेत् ॥ भूशय्या ब्रह्मचर्यं शक्तः स्नानं समाचरेत् ॥ अशक्तो ब्रह्मचर्यादौ स्वेका
 सर्वत्र कथ्यते ॥ तिलस्नायी तिलोद्वृत्तश्च तिलहोमी तिलोदकी ॥ तिलभुक् तिलदाता च षट् तिकाः पापनाशना इति ॥ तथा ॥ प्रयागात्सर्वेकाश्या दशा
 श्वमेधो नरस्य प्रयागतीर्थे स्नानमुक्तं काशीरवंडे ॥ काश्यपुर्वे प्रयागे ॥ ये तपसि स्नांति मानवाः ॥ दशाश्वमेधजनितं फलं तेषां भवेद्भुवमिति ॥
 स्नानोत्तरं मदनपारिजातो विष्णुः ॥ काष्ठमोलान्ममस्तु पूजयेत्पुरुषोत्तमं ॥ अवश्यमेव कर्त्तव्यं माघस्नानमिति श्रुतिः ॥ भाविष्ये ॥ तैलमाम
 ककाश्वेव तीर्थे दद्यात्तु नित्यं ॥ ततः प्रज्वालयेद्द्विंसेवनार्थं द्विजमनां ॥ एवं स्नानावसाने तु भोज्यं देयमवारितं ॥ भोज्योद्भिजदां पले भूषयेद्
 स्त्रभूषणैः ॥ केवलं जिनरत्नानि वासांसि विविधानि च ॥ चोळका निच देयानि प्रकादनपरांस्तथा ॥ उपानहो तथा गुप्तमोचको पापमोचको अ
 नेना विधिना दद्यान्माधवः प्रीयतामिति ॥ पात्रे ॥ भूमे शयीत होतव्यमाज्या तिलसमन्वितं ॥ तथा ॥ अन्नं वैषयथा शक्त्या देयमाघेन राधिपः ॥ सुवर्णं
 रक्तिका मात्रं दद्याद्द्विद्वे तथा ॥ माघाते तु विशेषो नारदीये ॥ माघावसाने सुभगे षडुसंभोजनं स्मृतं ॥ सूर्यमे प्रीयतां देवा विष्णुमिति निर्ज
 नः ॥ दंपत्यो वीससी सुभमे सप्तधान्यं समन्वितं ॥ त्रिंशत्तु मोदका देयाः ॥ शक्रे रयान्वितं संयुता इति ॥ अत्रेकादशी विधानेन नत्र तस्या धापनं तथेति पा
 द्यवचनात्पूर्वो ॥ उपवासपूजनादिकृत्वा परे द्वि तिलचर्वाज्ये रष्टोत्तरशतहोमं कृत्वा सवित्रेऽसवित्रे चेति पूर्वोक्तमंत्रमुक्त्वा ॥ दिवा कुरु जगता
 य प्रभाकरनमोस्तुते ॥ परिपूर्णं कुरु षडहमाघस्नानं जगत्पते इति क्षमापयेदिति संक्षेपः ॥ मकरसंक्रांतो होमाद्रिमते परतश्च त्वारिशकुटिकाः
 पुण्याः ॥ त्रिशत्कौटकेनाऽजो मकरं लुद्धा धिका इति ब्रह्मवैवर्ते ॥ माघवमते तु विंशतिः ॥ त्रिशत्कौटके पूर्वो मकरं विंशतिः परेति वृद्धः

महादशी। त्रयोदशमिदं वीरतवनाम्नामविष्यति। साभीमहादशी। तेषां सर्वेषां पहराशुभेति हेमाद्रौ पाद्यवचनात्। इयं पूर्वयुता। युग्मवाक्या
 त। माघी पूर्णिमा परेत्कृतं प्राक। तथा हेमाद्रौ ब्रह्म। मघास्थये श्रवणी वेदोर्महामाघीति कथ्यते। तत्रैव ज्योतिषे। मेषष्टमे पदा सोरिः सिंहचतु
 रुचंद्रमाः। भास्करः श्रवणक्षेत्रं महामाघीति सा स्मृता। तथा भविष्ये। वेशारवी कार्तिकी माघीति थयोती वपूजिताः। स्नानदानविहीना स्नान
 नेत्याः पांडुनंदन। तथा। तिलपात्राणि देयानि कंचुकाः कंबलास्तथेति। **माघपूर्णिमानंतरा एमी माघी अष्टका तन्निर्णयो मार्गशीर्ष प्रक**
रणो पूर्वमुक्तः। तथा चतसृषु एकस्वशक्ता विदमावश्यक। हेमंतशिदिरयोश्चतुर्णामपरपक्षणामष्टमीषु एकैकस्यां वेत्याश्वलायनोक्तेः।
तथा। माघाष्टकां प्रक्रम्य तामेकाष्टकेत्याचक्षत इत्यापस्तंबवचनाच्चेत्यादि प्रयोगपारिजाते हेयं। इति श्रीभट्टकमलाकरकृतैर्निर्णय
सिंधौ माघमासः। अथ फाल्गुनमासः। कुंभसंक्रमे पूर्वोऽशुभघटिकाः पुण्याः। फाल्गुनकृष्णाम्यां विशेषः कल्पते। फाल्गुनस्य
त्रमासस्य कृष्णाम्यामही पतेत्युपक्रम्य। जातादाशरथेः पत्नी तस्मिन्तहनिजानकी। उपोषितोरधुपतिः समुद्रस्य तटे तदा। रामपत्नी
च संपूज्यासीता जनकतांदिनीति। फाल्गुनकृष्णचतुर्दशी शिवरात्रिः। सत्त्वकेषु चिद्वचनेषु प्रदोषव्यापिनी। ग्राह्येत्कृतं केषु चिन्निशीथव्या
पिनी। तत्राद्यामाधवीये वायवीये। त्रयोदश्यस्तोत्रे चतसृष्वनाडिषु। भूतविज्ञानुयातत्र शिवरात्रि व्रतं चरेत्। स्मृत्यंतरेपि। प्रदोषव्या
पिनी ग्राह्या शिवरात्रिचतुर्दशी। रात्रौ जागरणं यस्मात्तस्मान्नोसमुद्योषयेत्। अत्र प्रदोषो रात्रिः। उत्तरार्धे तस्या हेतुत्वोक्तेः। कामिकेपि। आदि
त्यास्तमये काले अस्ति चेद्याचतुर्दशी। तद्रात्रिः शिवरात्रिः स्यात्सा भवेदुत्तमा तमेति। द्वितीयापि तत्रेव नारदसंहितायां। अर्धरात्रयुताय त्रम
पकृष्णचतुर्दशी। शिवरात्रि व्रतं तत्र सोश्वमेधफलं लभेत्। स्मृत्यंतरेपि। भवेद्यत्र त्रयोदश्यां भूतव्याप्तमहानिशा। शिवरात्रि व्रतं तत्र कुर्याज्जागर
णं तथेति। ईशानसंहितायां। माघकृष्णचतुर्दश्यामादिदेवो महानिशि। शिवलिंगतया दूतः कोटिस्तस्य समप्रभः। तत्कालव्यापिनी ग्राह्या शिव
रात्रि व्रतोतिथिः। अर्धरात्रादधश्चोर्ध्वमुक्ताय त्रचतुर्दशी। तत्तिथावेव कुर्वत शिवरात्रि व्रतं त्रती। नार्धरात्रादधश्चोर्ध्वमुक्ताय त्रचतुर्दशी। नेव

तत्र व्रतं कुर्यादायुरेश्वर्यहानितः। अर्धरात्रश्च द्वितीययामांततृतीययामाद्यघटी द्वयरूप इति माधवः। वचनं तत्कृतं प्राक। एवं सति पूर्वयुरेवोभ
 यव्याप्तौ पूर्वैव। त्रयोदशी घटादेविदिनभुक्तिप्रमाणतः। जागरे शिवरात्रिः स्यान्निशी पूर्णा चतुर्दशीति स्कांदोक्तेः। दिनभुक्तिरस्तमया। जयंती शिव
 रात्रिश्च कार्ये भद्राजयान्विते इति स्कांदश्चादिनद्वये निशीथव्याप्तौ तु हेमाद्रिमते पूर्वा। अर्धरात्रात्पुस्तान्ने ज्ञयायोगो यदा भवेत्। पूर्वो वि
 देवकर्तव्या शिवरात्रिः शिवप्रियेरिति पाद्यवचनात्। मदनरत्नेप्येवं। गौडा अप्येवमाहुः। निर्णयान्ते तु सर्वाणि शिवरात्रिः प्रदोषव्यापिनेव।
 अर्धरात्र वा कपानिके मुक्तिकन्यायेन प्रदोषस्तावकानीत्युक्तं। तन्न। अर्धरात्रस्य पूर्वैकर्म कालत्वोक्तेः। परदिने प्रदोषनिशीथोऽस्य व्याप्तिः स
 त्वात्परवेति माधवः। इदमेव च युक्तं प्र। तीमः। परेद्युः प्रागुक्तार्धरात्रस्यैकदेशव्याप्तौ पूर्वद्युः संपूर्णतया सोऽवसत्यपि परेद्युः प्रदोषनिशीथो भ
 ययोगे पूर्वद्युः संपूर्णव्याप्तेः पूर्वैव। व्याप्यार्धरात्रं यस्यांतु लभ्यते याचतुर्दशी। तस्यामेव व्रतं कार्यं मत्सदा र्थिभिर्नरेः। तद्व्याध्यान्वितत्वेना
 साकार्यो जातेभिः सदेति माधवधृतेशानसंहितायामुक्तेः। पूर्वद्युर्निशीथस्य परेद्युः प्रदोषस्यैकैकव्याप्तौ तु पूर्वैव ज्ञयायोगस्य प्राशस्त्यात्। तच्चो
 क्तं नागरखंडे। माघफाल्गुनयामां अस्ति तायाचतुर्दशी। अनंगेन समायुक्ता कर्तव्या सा सदा र्थिभिर्नरेः। पादोपि। अर्धरात्रात्पुस्तान्ने
 ज्ञयायोगो यदा भवेत्। पूर्वविदेव कर्तव्या शिवरात्रिः शिवप्रियेरिति स्कांदेपि। भवेद्यत्र त्रयोदश्यां भूतव्याप्तमहानिशा। शिवरात्रि व्रतं तत्र
 कुर्याज्जागरणं तथेति। महतामपि पापानां दृष्टावे निष्कृतिपुरा। नष्टा कुर्वतां पुंसां कुहूयुक्तांतिथिं शिवामिति स्कांददर्शयोगस्य निर्दिष्ट
 त्वाच्चा। यदा चतुर्दशी पूर्वद्युर्निशीथादूर्ध्वं प्रवृत्ता परेद्युश्च निशीथादवर्गे वसमाप्ता तदा परेद्युः कव्याप्तिसत्त्वात् पूर्वैव। माघासिते भूतादिने
 हिराजनुपेति योगं यदि पंचदश्याः ज्ञयायुक्तान्तु जां तु कुर्याद्विषयरात्रिप्रियकृद्विषयतिवचनात्। एवं दिनद्वये प्रदोषव्याप्त्यभावे नि
 शीथव्याप्तिसत्त्वात् पूर्वैव। तेन दिनद्वये निशीथव्याप्तौ प्रदोषव्याप्त्या निर्णयः। दिनद्वये प्रदोषव्याप्तौ निशीथेन निर्णयः। एकैकव्याप्तौ तु निशी
 थेन निर्णय इति। इयं चरविभोमसोमवारेषु शिवयोगे चातिप्रशस्ता। हेमाद्रौ तीर्थखंडे लगे। फाल्गुनस्य चतुर्दश्यां कृष्णपक्षे समाहिताः।

नि.सिं.हि.प.
६८

कृत्तिवासेश्वरं लिंगमर्चयन्ति शिवं शुभे । तेषां तिष्ठन्मंस्थानं सदा शिवमनामयं । शिवरात्रिपारणे तु विसृज्य वाक्यानि दृश्यन्ते । स्कं
दः कृष्णाम्नी स्कंदपञ्चमी शिवरात्रिचतुर्दशी । एताः पूर्वयुताः कार्याः स्थित्यंते पारणं भवेदिति । जन्माष्टमी रोहिणी च शिवरात्रिस्तथैव च । पू
र्वविद्धवर्कत्तं व्याप्तिभिर्भांते च पारणमिति । तिथिमध्ये पारणं स्कांदे उक्तं । उपोषणं चतुर्दश्यां चतुर्दश्यां तु पारणं । कृतेः स्कंदतु
लक्ष्मेश्वरकभ्यते वाधवानवा । ब्रह्मांडोदरमध्ये तु पानितीथी निसंतिवै । संस्त्रातानि भवन्तीह श्रुतायां पारणे कृते । तिथीनामेव सर्वा
सामुपवासजतादिषु । तिथ्यंते पारणं कुर्याद्विना । शिवचतुर्दशी मिति । अत्र यामत्रयाद्वी कृचतुर्दशी समाप्तौ तदंते । तद्धर्धगामिन्यां तु प्रा
तस्तिथिमध्ये एवेति हेमाद्रिमाधवाद्यो व्यवस्थामाहुः । तन्ना तिथ्यंते तिथिभांते वा पारणं यत्र चैदिति । यामत्रयोर्ध्वगामिन्यां प्रातरे वा हि
पारणे स्यादिसामान्यवचने रेव व्यवस्था सिद्धे स्मभ्यविधवाक्येयर्थस्य दुःपरिहरत्वात् । वयं तु तिथ्यंते पारणं भवेदिति कृष्णाम्नीदिवि
षयमेव । न तु शिवरात्रिविषयां । तदुपादानं तु पूर्वयुतत्वमात्रकथनार्थं । कथमन्यथा स्कांदे एव श्रुत्य हृदयवाक्यवन्ति तिथिमध्ये पारणविधा
नं घटते । तस्माद्विना शिवचतुर्दशी मिति पुर्युदस्त शिवरात्र्याः सर्वप्रकारेषु तिथिमध्ये एव पारणेति ब्रूमः । शिष्टाचारेष्वेवमेवादीपे
कायां तु रात्रावपि तिथ्यंते एवाक्तं । अतस्तिथेरन्ते निशीथेपि वा श्नीयादिति । मदनरत्नकालादर्थोस्तु साध्यस्तमप्येति व्यापिनी चे
त्परेहनि । दिवैव पारणं कुर्यात्पारणे नैव दोषभागित्कृतं । तन्ने । तिथिमध्ये पारणा विधानानि विष्णुफलायोगाच्च तिथ्यंतानपेक्ष
णादोषाप्रसक्तैश्चतुर्थपादासंगतेः । तेनेदं शिवरात्रिभिन्नव्रतपरं हेयं । इदं व्रतं संयोगपृथक्कृत्याप्येन नित्यं काम्यं च । तथा च मा
धवीये स्कांदे । परात्परतरं नास्ति शिवरात्रि व्रतात्परां न पूजयति भक्त्ये शंकरं त्रिभुवनेश्वरं । जंतुर्जन्मसहस्रेषु भ्रमते नान्न संशय इत्यक
रणे प्रसवयश्चुतेः । वर्षवर्षमहादेवि नरो नारी पतिव्रता । शिवरात्रौ महादेवं नित्यं सत्त्वा प्रपूजयेदिति । वीसाश्रुतेः अर्णवो यदिति

सदाशिवः
६८

सप्तसप्तिवह्री तसप्तलोकप्रदीपका सप्तमी सहितो देवगृहाणा धर्मिवाकरा ततः । जन्नी सर्वलोकानां सप्तमी सप्तसप्तिके । सप्तव्याहृतिके
देवि नमस्ते सूर्यमंडले इति प्रार्थयेत् । सोरागमो अकपत्रेः सबदे ईवक्षितसर्वदेने । अष्टांगविधिना वाध्यं दद्यादादित्यतुष्टये । अत्र द
नविशेषो मदनरत्ने भविष्ये । ताम्रपात्रे यथाशक्त्या मन्मथे वाध भक्तिमान् । स्थापयेत्तिष्ठपिष्टं च सघृतं सगुडं तथा । कांचनं तालकं कुरुक्षेत्रं
शक्तस्तिलपिष्टं । जं । संकाद्य रक्तवत्स्त्रेण पुष्पैर्धूपैश्चार्चयेत् । दानमंत्रस्तु । आदित्यस्य प्रसादेन प्रातः स्नानफलेन च । दुष्टदोर्भाग्यदुःखप्र
मया दत्तं तु तालकं । तालककर्णाभरणमिति तत्रैवाक्तं । दीपपात्रमिति हेमाद्रौ । भविष्ये । एवं विधं रथवरं रथवाजियुक्तं हेमं च हेमशतदीधिति
ना समेतं । दद्याच्च माघसितसप्तमि वासरे यः सोऽसंगवक्रगातिरेव महीभुनक्ति । दानमंत्रो मदनरत्ने स्कांदे । स्थायरथनाथाय नमस्ते विश्वक
र्मणे । विश्वरूपाय नाथाय अरुणाय नमो नमः इति । इयं मन्वादिरेपि । इयं च शुक्लपक्षा स्थितत्वात् । पूर्वाह्निकी ग्राह्या । यदा माघे मलमासो
भवति तदा मासद्वये मन्वादिश्राद्धं कुर्यात् । मन्वादि कर्तव्यं कंच कुर्यान्मासद्वयेपि चेति स्मृतिचंद्रिकोक्तेः । माघशुक्लाम्नी भीष्माष्टमी । तदु
क्तं हेमाद्रौ पादौ । माघमाससिताष्टम्यां सतिलं भीष्मतर्पणं । श्राद्धं च येन राः कुर्युस्तेस्युः संताति भागिन इति । भारतेपि । शुक्लाम्नी तु माघस्य
दद्याद्भीष्माय योजकं । सर्वसरकृतं पापं तस्मात् देव नश्यतीति । धवलनिबं धं स्मृतिः । अष्टम्यां तु सिते पक्षे भीष्माय तु तिलोदकं । अन्नं च वि
विधिवद् द्युः सर्ववर्णादिजातयः । सर्ववर्णां कर्तुं इति जातय इति संबोधनं । तर्पणमंत्रस्तत्रैव । भीष्मः शतनवो वीरः सत्यवादी जितेन्द्रियः । आ
भिरद्भिर्वा प्रोतु पुत्रपौत्रो नितान् क्रियां । वेयाघ्रपद्यगोत्राय सां कृत्य प्रवराय च । अपुत्राय ददाम्येतज्जलं भीष्माय वर्मणो । वस्तु नाम वता
राय शतनो रात्मजाय च । अर्घ्यं ददामि भीष्माय आवाक ब्रह्मचारिणो इति । एतच्च जीवसितकस्यापि भवति । जीवसितापि कुर्वतर्पणं यम
भीष्मया शितिपात्रोक्तं रिति जीवसितकं निर्णये पितृवरणे स्तुतं । एतच्च प्रसव्येन कार्यमिति दिवोदासीये । अत्र श्राद्धं कुर्यात् । तर्पणं तर्पणं
श्राद्धपाद्याश्च यवणादिद्युभश्च प्रायनोजकं । सर्वसरकृतं तेषां पुण्यं नश्यति सप्तमिति मदनरत्ने वचनात् । माघशुक्लदश्यां भी

वाशुष्येक्षीयते हिमवानपि प्वलं त्येते कदाचिद्वैनिश्चलं हि शिवव्रतमिति वचनाच्च नित्यता मम भक्तस्तु यो देवि शिवरात्रिमुपोषकः गण
त्वमक्षयं दिव्यमक्षयं शिवशासनं सर्वोभुक्ता महाभोगांस्तु ते मोक्षमवाप्नुयादिति स्कांदात् द्वादशाब्दिकमेतत्स्माच्चतुर्विंशति
कंतु वेति तत्रैव शानसंहिता वचनात्काम्यता तत्रैव शिवरात्रिव्रतं नाम सर्वपापप्रणाशनं आनंदालमनुष्णाणां मुक्तिमुक्तिप्रदायकं अ
त्र जागरोपवासपूजाः समुदिताः व्रतं न तु प्रत्येकं समुदितानां फलसंबंधात् यत्तु अधवा शिवरात्रिं च पूजा जागरणे न येत् तथा अस्व
डितव्रतो यो हि शिवरात्रिमुपोषयेत् सर्वान्कामानवाप्नोति शिवेन सह मोदते कश्चित्पुण्यविशेषेण व्रतहीनो विपुमान् जागरं कु
रुते तत्र सरुद्रसमतां व्रजे दित्यादि स्कांदं तदनुकल्पत्वाद्दशकपरं माघेतरप्रतिमास शिवरात्रिस्तु शिवरात्रिशब्दस्य माघ कृष्
चतुर्दश्या मेव रूढत्वात् माघमासस्य शेषेया प्रथमा फाल्गुनस्य च कृष्णचतुर्दशी सा तु शिवरात्रिः प्रकीर्तितेति हेमाद्रौ वचनाच्च ना
यं निर्णयस्तत्रेति रात्रौ यामचतुष्टये पूजाविधानाद्यस्मिन्दिनेधिकारात्रिव्याप्तिः सैव ग्राह्या साम्ये पूर्व्वेति हेमाद्रिस्तु निवान् व
स्तु तस्तु प्रतिमासकृत् चतुर्दश्यामपि सर्वकामप्रदं कृत्स्नचतुर्दश्यां शिवव्रतमित्यपक्रम्य चतुर्दशाब्दकर्तव्यं शिवरात्रिव्रतं शुभमि
ति हेमाद्रौ कालोत्तरे शिवरात्रिशब्दप्रयोगात् कौण्डपायनानामयनाग्निहोत्रे नैत्यकाग्निहोत्रधर्मा इव तद्धर्मप्राप्तिः स्यादेव अतः प्र
दोषानिशीथो भयव्याप्त्येव निर्णय इति वयं प्रतीमः अस्मिन् मासे हेमाद्रौ स्कांदे आदौ मार्गशिरे मासि दीपोत्सवदिनोपि वा गृही
यान्माघमासे वा द्वादशैव मुपोषयेत् एवं द्वादशवर्षेषु द्वादशैव तपोधनान् वरयेदिति शेषः चतुर्दशवा विप्रान्त्वार्यं वृत्त्वा कुम्भे
परिन्पसद्देवमुभया सहितं शिवं सौवर्ण्यध्वारोप्यैवृषभे संस्थितं शुभे इत्युक्तां हेमीमूर्तिं संपूज्य स्थिरचरं वालिंगं पंचामृत
सहस्रशतपंचाशतदर्धान्यतरकुम्भैः संस्नाप्य संपूज्य जागरं कृत्वा परेद्युस्तिकान्सहस्रं शतं वा कुत्वा विप्रेभ्यो वस्त्राणि द्वादशा

नि.सि.हि.प.
६९

श्रद्धाऽचार्यायधेनुं राय्यां च दत्त्वा विप्रान् भोजयेदिति मदनरत्ने उक्तं। माघमासायायुगादिः। तदुक्तं। माघमासे त्वमावास्या
ति। अन्यत्रागवत्। तथान्योपि विशेषो विष्णुपुराणे। माघासिते पञ्चदशी कदाचिदुपेतियोगं यदि वारुणेन। ऋक्षेण कालः सपरः पि
तृपां न ह्यल्पपुण्येन पलभ्यते साविति। वारुणं शतभिषा। इदं च कुंभादित्येऽप्यमिति हेमाद्रिः। भारते। कात्वेधनिष्ठायादिनाम तास्मि
भवेत्तु भूपाकतदापि तथ्यः। दत्तात्रेयान्नं प्रददाति तृप्तिं वर्णयुतं तत्कुलजैर्मनुष्यैरिति। फाल्गुनी पूर्णिमासी होलिका। सान्
साया ह्यपिनी ग्राह्या। साया ह्ये होलिकां कुर्यात्पूर्वार्द्धे। उनंगयामिति वचनादिति निर्णयामृतं उक्तं। ज्योतिर्निबन्धे तु। प्रतिप
द्वैतभद्रास्यार्चिता होलिकादिवा। संवत्सरं च तद्राष्ट्रं पुरंदरहति सा द्रुता। प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या पूर्णिमा फाल्गुनी सदा। तस्यां भद्रा
सुखं सत्का पूज्या होलानि शमुरवे इति नारदवचनात् प्रदोषव्यापिनी त्फुक्ता। हेमाद्रौ मदनरत्ने च भाविष्ये। अस्यां निशागमे पार्थसं
रक्ष्याः निशागमे गोमयेनोपलिप्ते च स चतुर्दश्यादिना तत्रैव तद्विधानात्। तेनेत्यं पूर्वविज्ञा। श्रावणी दुर्गनवमी पूर्वार्धे
चतुर्दशी। पूर्वार्धे वृत्तव्याशि चरात्रिर्बले दिनमिति बृहद्यमब्रह्मयेव तर्त्तुं केश्वा। दिनद्वये प्रदोषव्याप्तौ परे वा पूर्वदिने भद्रा स
त्वात्। तत्र च होलिकानिषेधात्। तदुक्तं निर्णयामृतं मदनरत्ने च पुराणसमुच्चये। भद्रायां दीपिता होलाराष्ट्रभंगं करोति वै। नगर
स्य च नैवेद्या तस्मात्तां परिवर्जयेत्। तथा। भद्रायां द्वेन कर्त्तव्ये श्रावणी फाल्गुनी तथा। श्रावणी नृपतिं हंतिया मंदहति फाल्गुनी। त
था। दिनार्धात्परतो विस्थात् फाल्गुनी पूर्णिमायादि। रात्रौ भद्रावसाने तु होलिकादीप्यते तवेति। यदा तु पूर्वदिने चतुर्दशी प्रदोषव्या
पिनी परदिने च पूर्णिमा क्षयवशात् साया ह्ये ग्राह्यागेव समाप्यते तदा पूर्वदिने संपूर्णरात्रौ भद्रा सत्वात् तत्र च तानिषेधात् परे हनि प्रतिपद्य
च कुर्यात्। सार्धं यामत्रयं वास्या द्वितीयदिवसे यदा। प्रतिपद्वर्धमाना तु तदा हसा होलिका स्मृतेति भविष्यवचनादिति निर्णयाम

श्रीरामः
६९

सवः साचोदयिकी ग्राह्या प्रवृत्ते मधुमासे तु प्रतिपद्यदितेरवा विधिति भाविष्योक्तेः दिनद्वये तथा च पूर्वा वत्सरादेव संतादेव लिख्यते
 ज्येष्ठे च पूर्वा विज्ञेयकर्तव्या प्रतिपत् सर्वदा बुधैरिति कुरुवसिष्ठवचनात् अत्र विशेषो हेमाद्रौ भाविष्ये चेन्नेमासि महाबाहो
 पुण्ये तु प्रतिपदिने यस्तत्र श्वपचं स्पृष्ट्वा स्नानं कुर्यान्नरोत्तमः न तस्य दुरितं किंचिन्नाधयो व्याधयो न पेति तथा प्रवृत्ते मधुमासे तु
 प्रतिपद्यदितेरवा कृत्वा चावश्यकार्याणि संतर्प्य पितृदेवताः वंदयेद्भौतिकं भूतिं सर्वदुःखोपशान्तये मंत्रस्तु वंदिता सिरुद्रेण
 ब्रह्मणा शंकरेण च अतस्त्वं पाहि नो देवि भूते भूति प्रदा भवेति अत्र चूतकुसुमं प्राशनं मुक्तं तत्रैव पुरापासमुच्यते वृत्ते तु पारसमये
 सितपंचदश्यां प्रातर्वसंतसमये समुपास्ते च संप्राश्य चूतकुसुमं सह चंदनेन सत्यां हि पार्थ पुसपोथ समान् करवी स्यात् मंत्र
 स्तु चूतमग्न्येव संतस्य माकंदकुसुमं तव सचंदनं पिबाम्यद्य सर्वकामार्थो सिद्ध्येति एतद्वाक्यद्वयादस्यां प्रतिपदिवसंतारंभो
 निश्चीयते चेन्नामा वास्यामन्वादिः साचापराह व्यापिनी ग्राह्या कुरुपक्षस्तुता इति फाल्गुनः एवं निरूपितमिदं
 हनंतु कालं तत्तं विचार्य वचने श्वने ये श्वसम्पक्का तद्दोषदृष्टिमपहाया विवेचनीयां विद्वद्भिरित्याविरतं प्रणतोस्मि तेषु १ मया स
 द्वासहायदिह गदितं मंदमतिना किमेतच्छक्यं वाध्यवसितुमपि स्वल्पमतिना तदेवं किंचिद्वदितमिह विख्यातमहिमा प्रता
 पोयं सर्वो विकसतितु पित्रोश्चरणयोः २ यो भावते त्रगहनाणं वक्त्रधारः शास्त्रातरेषु निखिलेष्वापि मर्मभेत्ता योत्र
 श्रमः किल कृतः कमलाकरेण प्रीतो मुनस्तु स कृती बुधराम केशुः ३ इति श्रीमन्तारायणभट्टसरित्तनुरामकृष्णभट्टकृत
 दिनकरभट्टानुजभट्टकमलाकरकृतनिर्णयसिंधौ संवत्सरकृत्यनिरूपणानामाद्वितीयपरिच्छेदः समाप्तः अदृष्टदोषान्न

तिविभ्रमाद्यात्किंचिदूनं लिखितं मये ह तत्सर्वमार्थैः परिशोधनीयं कोपं न कुर्यात्खलु लेखनस्य शके १७३१ वर्षे शुक्ल
 नाम संवत्सरस्याषाढासितैकादश्यां मण्डरीकरोपाह्वयं तनीलकंठात्मजस्तु ब्रह्मपुत्रयज्वनः द्वितीयपरिच्छेदस्य पुस्तकधारे
 श्वरोपाह्वानंतकचकृतसर्वारामसरिणा लिखितं समाप्तं ७ श्रीविजयादुर्गापणमस्तु ७ शुभं भूयात् ७ श्रीः
 श्रीकृष्णपणमस्तु ७ श्रीप्रयागमाधवार्यपणमस्तु ७ श्रीपंडुरंगपणमस्तु ७ श्रीकृष्णवैकुण्ठपणमस्तु ७

॥ इति निर्णयसिंधोर्द्वितीयपरिच्छेदः समाप्तः ॥

तकारः। मदनरत्नेष्वेवायनुवद्वोवर्द्धिपरित्यजेदिति भविष्यं। वद्वो होलिकायां वद्विप्रतिपदं वर्जयेदित्यर्थः। तदुक्तं भिन्नाविषयमि
तितत्रैवोक्तं। अन्येतु तस्यां भद्रामुखं त्यजेत्। प्रदोषव्यापिनी न स्याद्यदा पूर्वादिने तदा। भद्रामुखं वर्जयित्वा होलिकायाः प्रदीपन
मिति नारदवचनात्। निशागमे प्रपूज्ये त होलिका सर्वदा बुधेः। नदिवा पूजयेत्। तं पूजितादुरवदा भवेदिति दिवोदासीयेन च न
त। यामत्रयोर्ध्वयुक्ता चेत्प्रतिपत्तु भवेत्तिथिः। भद्रामुखं परित्यज्य कार्या होला मनीषिभिरिति विद्याविनोदमिधानाच्च भद्रामु
खं विहाय पूर्वादिने एव कार्यं त्वाहुः। भद्रामुखं तु नाज्यस्तु पंचवदनं गलकस्तथैवेति रत्नमालोक्तं हेयं। शिष्टान्वारोप्येवमेव। अ
त्र चेच्चंद्रग्रहणं तदा ततो वद्विप्रतिपदं पूजयेत्। भद्रामुखं पूजयेत्। अथ परेऽह्नि यस्तो द्यस्तथदा पूर्वादिने भद्रा वर्जरात्रि च
तुर्थयामे विष्टिपुके वा होलिका कार्या। अस्तान्तरं प्रतिपत्तत्वात् तत्पूर्वं च दिवा होला निषेधादेति दिवोदासचंद्रप्रकाशे। वस्तुतस्तु य
रदिने प्रदोषे पोषमिंसी सत्वे कर्मकालस्पर्शे च तुर्थयामादिगोणकालग्रहणे मानसा वा अद्राभा वा च ग्रहणकाले व होला कार्या नि
च सर्वेषामेव वर्णानां स्तुतकराद्दर्शने। स्नात्वा कर्मोपि कुर्वत श्रुतमन्नं विवर्जयेदिति निषेधात् कथं स्रुतं के होलिकेति वाच्यं। तस्योत्तरा
र्त्तशेषत्वात्। पूजामंत्रेस्तु। असंख्यमित्यसंख्येः कृतात्वं होलिबालिशैः। अतस्त्वां पूजयिष्यामि भूतेभ्योति प्रदा भवेति। यत्तु वार्ति
ककारैर्होलिकान्धारप्राप्तेरुक्तं। तद्धमाद्याद्युदाहृतं भविष्यवचनान्पसिद्धानि कृत्वा चिंताहेया। आर्त्यधिक्रियावत्। कृतशनीम
लमासे न भवति। इयं मन्वादिशेषा। सा तु पूर्वाह्निकी ग्राह्या। मलमासे सति मन्वादिश्राद्धमासह्ये कार्यमित्युक्तं प्राक्। कृत्या चिंताम
णो ब्राह्मे। नरोदोलागतं दृष्टुं गोविंदं पुरुषोत्तमं फाल्गुन्यन्यां संयतो भूत्वा गोविंदं स्पृष्ट्वा रंजयेदिति। वैजकृष्णप्रतिपदिवसंते

श्रीगणेशायनमः॥ श्रीवेदव्यासायनमः॥ श्रीगारुडाप्रसन्न॥ अथ प्रकीर्णकेनितयिः॥ ॥ श्रीराम
 कृष्णतनयः कमलाकरसंज्ञितः॥ निवृत्त्यतिथिर्हृत्यंतु प्रकीर्णवेत्तुमुद्यतः॥ तत्रादौ संस्कारेषु ग
 भाधानं॥ तत्र प्रथमं राजोदयं नैदुष्टमासं ग्रहणं संक्रमादिफलं॥ तत्र शांत्यादिकीपल्लवतभट्ट
 कृतप्रयोगरत्ने ज्ञेयं॥ किंचित्स्थिते॥ मदनरत्ने नारदः॥ अमारिताष्टमाषष्ठाद्दशी प्रतिपत्स्वपि
 परिधस्य तु पूर्वाह्ण्यतीपाते च वैद्यतौ॥ संध्यासूपपूर्वे विष्ट्या मशुभं प्रथमां तर्तुवै॥ रोगीयतिव्रतादुःख
 पुत्रिणी भोगभाशिनी॥ पतिव्रता कुंजभागी सूर्यवारादिषु क्रमात्॥ वैधव्यं सुतलासश्चमैत्र्यं शत्रुवि
 वर्धनं॥ मित्रलाभः शत्रुवृद्धिः कुल द्विबंधुनाशनं॥ मरणं वंशवृद्धिश्च निराहारः कुलक्षयः॥ तेजश्च

८६३

९

पुत्रा २

सुतनाशश्च कुलहानि ति तिथि क्रमात्॥ गर्गः॥ सुभगा चैव दुःशिला वंध्या पुत्रसमन्विता॥ धर्मयुक्ता
 व्रतघ्नि विपरसं तानमोदिता॥ सुपुत्रा चैव दुःपितृवेश्मरता सदा॥ दीना प्रजावती चैव पुत्राद्या वित्रका
 रिणी॥ साध्वी पतिप्रियानित्यं सुपुत्रा कष्टवारिणी॥ स्वकर्म निरता हिंसा पुण्य पुत्रादि संयुता॥ नि
 त्यं धनव्यासता पुत्रधान्यसमन्विता॥ मूर्खा विज्ञा पुण्यवती दस्त्रक्षदिः क्रमात्फलं॥ नारदः॥ कुल
 रक्षणायां तन्पुत्रकृत्या तुलाघटाः॥ राशयः शुभदा ज्ञेया नारीणां प्रथमा तर्तुवै॥ गर्गः सुभगाश्चैतव
 स्त्रास्याददवस्त्रापतिव्रता॥ क्षौमवस्त्राक्षिताश्याश्च वस्त्रासुरा वान्विता॥ दुर्भगा जीता वस्त्रास्यादो
 गिता रक्तवाससा॥ नीलांबरधरा नारी पुष्पिता विधवा ततः॥ वस्त्रे सुविषमारक्त विद्वः पुत्रमाप्नुयात्
 समाश्चैकन्यका चैति फलं स्यात्प्रथमा तर्तुवै॥ अत्र स्त्रीसंगवर्जनमाह वसिष्ठः॥ प्रभूतदोषेयदिदृश्यते तस्य

नि० सि०

२

अंतदाशांतिककर्मकार्ये॥ विकर्जयेदेवतदेकशप्यायावद्रजोदशनेमुत्तमोद्भि॥ ज्योतिर्निबंधेवसिधः॥ अ
द्यत्तौपोषशुक्रोर्जमधुशुविनभस्याश्वयुक्पापवारारिक्तापवाष्टपश्यः पितृपरसदनेरात्रिसंध्यापरा
ह्ने॥ मिश्रोग्रामूलतीक्ष्णं विवरमनरुणाल्याधिकास्त्वमराष्ट्रत्यातः पापस्य लुप्यंन सदरुताजिरं नीलरक्त
वरं॥ अद्यत्तौ दुर्मगानारी विष्कंसेवेद्रजस्वला॥ बंध्यावैवातिगंडेवशूलेशूलवती भवेत्॥ गंडेतुपुंश्च
लानारी व्याघाते स्वात्मघातिनी॥ वज्रेवस्वैरिणी प्रोक्ता पालेव पतिघातिनी॥ परिघे मृत बंध्यावैवैधृतोप
तिमारिणी॥ शोषाशुभावहा योगायथानाम फलप्रदाः॥ शांतिमाह प्रयोगपारिजाते शौनकः॥ सार्त्तवानां
तु नारीणां शांतिं वक्ष्यामि शौनक॥ पंचमो न्हि चतुर्थे वाग्रहातिथ्यपुरःसरं॥ शोलाप्रमाता धान्येन व्रीहिरा
शि त्रयं भवेत्॥ कुंसत्रयं भवेद्राशौ तंतुवस्त्रादिबोधितं॥ सूक्तेनाथनवर्चनं प्रसुक्ताप इत्यथ॥ अस्त्रायाः

२

॥ श्रीरक्ततृतीयपरिच्छेदप्रारंभः ॥

समिधैवद्वर्वाभिरेकैकावाहुतिर्भवेत् ॥ अथोत्तरसहस्रं वा इति मथोत्तरं तु वा ॥ गायत्र्यैव तु होतव्यं हविरेव
 चतुष्टया ॥ ततः सिष्टं तदुक्ता समुद्रादूर्ध्वमुत्ततः ॥ संतता माज्यधारां तां पूणां हुतिमथावरेत् ॥ अथानि
 पेकं कुर्वति प्रतिकुंभोदकस्थितैः ॥ आपो हि स्थिति नवभिः सूक्तेन च ततः परं ॥ इन्द्रोऽङ्गत्वेनैव पावमानैव
 मेतातु ॥ तुभ्यं शृणु वचनं सति दाविश एकया ॥ त्रैयं वकेन मंत्रेण जातवेदस एकया ॥ समुद्रज्येष्ठा इत्या
 दित्रायं तां वभिः क्रमात् ॥ इमा आपोऽस्त्वेनैव देवस्य त्वेति मंत्रतः ॥ मंत्रेण तममघानं त्वमग्नेरुद्र इत्य
 थातमुष्टुह ॥ तिमंत्रेण भुवनस्य पितरं तथा ॥ याते रुद्र इति मंत्रेण शिवसं कल्पमंत्रतः ॥ इन्द्रावृषसं पंच
 मंत्रैश्चैवाभिषेकयेत् ॥ धेनुं पयसिनीं दद्यादावाययि वभूषणैः ॥ सदक्षिता मनहुः प्रदद्याद्भुजपिने
 महाशान्तिं प्रजयाथ ब्राह्मणान् भोजयेत्तत इति ॥ मदनरत्ने नारदः ॥ तत्र शान्तिं प्रकुर्वेत्तद्वर्वाति लाक्षतैः ॥

प्रत्येकाष्टशतं वै गायत्र्या जुहुयात्ततः ॥ सर्वा गोमृत्तिलान् दद्यात्सर्वदोषापनुत्तये ॥ प्रकारान्तरं मदनरत्ने
 यं ॥ विस्तारान्त्रयते ॥ ग्रहणं राजा दशैर्गुजातकर्मप्रस्तावे शान्तिं वक्ष्यामः ॥ प्रथमतो विप्रोपः स्मृतिर्विदिकायां ॥
 प्रथमतो तु पुष्पितयाः पीतपुत्रवती स्त्रियाः ॥ अक्षतैरासनं दत्वा तस्मिन्तामुपवेशयेत् ॥ हरिद्रागंधपुष्पा
 दान्दधुस्तंबूलकंजं ॥ दीपेन रिजं न कुयात्सदीपे वासयेद्गृहे ॥ लवणापूपमुक्तादिदद्यात्ताभ्यः स्वशान्तिं
 इति ॥ द्वितीयाद्यर्तुषु तज्जियमानाह ॥ पारिजाते दक्षः ॥ अंजनोभ्यंजनं स्नानं प्रवासं दंतधावनं ॥ न कुयात्सा
 त्वं नारी ग्रहाणामीक्ष्णं तथा ॥ अत्ररिपि ॥ वर्जयेन्मधुमांसं वपात्रे खर्वे च भोजनं ॥ गंधमालां दिवा स्वा
 पंतां बलं वास्यशोधनं ॥ दग्धेशरावे मुंजाततोयं वांजि छिनापि बेत् ॥ मदनरत्ने हरितः ॥ रजः प्राप्तावेव धः
 शपीतमूमो काष्ठार्ज्यसेपाणो मृन्मये वाश्रायात् इति ॥ विष्णुधर्म ॥ आहारं गौरसानां च पुष्पालंकारधारणं ॥

अजनं कुंकुमं गंधापीतं शय्याधिरोहणं॥ अभिरसं स्पृशन्निवैव वर्जयेच्च दिनत्रयं॥ तथा प्रथमं पूर्वोक्तं
 गमनं न कारयेत्॥ प्रागुक्तं दृष्ट्वा नास्तीति नेयात् गत्वा पतत्पथः॥ अर्थकारेण शुक्रस्य ब्रह्महत्या भवा प्रयति
 तितत्रैवाश्वलायनोक्तेः॥ तत्र क्रतौ गमनमाह याज्ञवल्क्यः॥ षोडशतुर्निशास्त्रीणां तस्मिन् युग्मासु संवि
 शेदिति॥ अन्तावप्याह गौतमः॥ क्रतावुयेयात्सर्वत्र वा प्रतिषिद्धवर्जमिति॥ मनुः॥ क्रतुः स्वाभाविकः
 स्त्रीणां रात्रयः षोडश स्मृताः॥ तासामाद्याश्च तस्मिन् निदिशेत्कादृशी चया॥ त्रयोदश विशेषाः स्युः प्र
 शस्ता द्वादश रात्रयः॥ मदनरत्ने देवतः॥ तस्मान्नि रात्रिं वंडालं पुष्पितां परि वर्जयेत्॥ तत्रातिथ्यादनाह श्रा
 धरः॥ पञ्चमं पंचदशं चतुर्थं चतुर्दशी मप्युभयत्र हिता॥ शेषाः शुभाः स्पृष्टव्यो निषेके वाराः शशां
 कार्यं सितं दुजानां मुभयत्र पक्षद्वये॥ आर्यगुरुः सितः शुक्रः शुद्धो बुधः॥ विष्णु प्रजेशिरीषि मित्र समारपो

स्त १

प्रवर्तं हृदायन्माचरतः क्रमात्॥ मध्यकुंभे क्षिपेद्द्वान्यमौषधानि च होमव॥ उदुंबरः कुशाद्वारो जीवचद
 किञ्चकाः॥ विष्णुक्रांताथतुलसी बहिषं शंखपुष्पिका॥ शतविर्यश्च गंधावनिगुंडी सर्षपद्वयं॥ अपामा
 गः पलाशश्च पुनसो जीवकस्तथा॥ प्रियंगुश्च गोधूमा ब्रीहयोश्च थक्क॥ क्षारं दीधिवसपिश्च यत्र पत्रं
 तयो मलं॥ कुरदकत्रयं गुंजा ववा मद्रकमुस्तकाः॥ द्वात्रिंशदौषधानां हयथा संभवमाहरोत्॥ मृत्तिका
 औषधादीनि तन्मंत्रेण क्षियेत् क्रमात्॥ कुंभोपरित्यजेत् स्यान्नं कां स्पृष्ट्वा हतं मजं॥ शुक्लेश्वरीत्यसेत
 त्रं इंद्राणीव पुरंदरं॥ जपेद्द्वान्यमौषधानि सृजं च जपेत्ततः॥ स्पृशन्वेदक्षिणं कुंभं क्रतिगोको जपेद्द्वान्यमौषधानि
 तारिरुद्रसूक्तानि चतुर्मेवांतराणि वा॥ संस्पृशन्नुत्तरं कुंभं शरुद्रं रुद्रं संस्पृशन्॥ शनं इंद्राग्नीं सृजं च तत्रैव
 संस्पृशन् जपेत्॥ कुंभस्थपश्चिमे देशे शान्तिहोमं समाचरेत्॥ द्वाभिस्तिलगोधूमैः पायसं नद्यतेन व॥ ति

नि० सि०

६

४ वा

त्रावाग्रहणक्रमशोपिबोत॥ ग्रहणं क्रतुग्रहणं॥ क्रमविधाने विदुषो निजयेत्सूक्तं यो न संस्पृष्टाभिर्वि
ती॥ गभाधानं ततः कुर्यात्सुपुत्रो जायते ध्रुवः॥ अगमने दोषमाह पराशरः॥ क्रतुस्त्रातां तु यो भायं संनि
धौ तोषगच्छति॥ घोरायां भूराहसायां पश्यते नात्र संशयः॥ अस्यापवादमाह मदनरत्ने व्यासः॥ व्याधिते
बंधनस्योवा प्रसेष्य पर्वसु॥ क्रतुकाले तु नारीणां भूराहत्या प्रमुच्यते॥ वृद्धो वंध्या मसंभूतां मृतापत्या
मपुष्यतां॥ कत्यां च बहु पुत्रां च वर्जयेन्मुच्यते मयात्॥ वृद्धां गतरजस्कां॥ गभाधानं गहो मा करणे प्राय
श्चितमाह पारिजाते आश्वलायनः॥ गभाधानस्या करणात्तस्यां जातस्तदुष्यति॥ अस्त्वागां द्विजेद
त्वा कुर्यात्पुंसवनं पीतः॥ गभाधानं च मलमास सुक्रास्तादावपि कार्यं॥ उत्सवेषु च सर्वेषु सीमंतं क्रतुज
मसु॥ सुरासुरेज्ययोश्चैव मोक्षदोषो न विद्यत इति ज्योतिर्निबंधे भट्टकः॥ क्रतौ गमने पराशरः॥ क्रतौ तु

६

हमूलोत्तरावरणभानि निषेककार्ये पूज्यानि पुष्पवसुशालकराश्चित्रादित्याश्च मध्यमफला विफलास्तु
रन्ये॥ विदुषा दिदेवत्यनक्षत्राणि उक्तानि रत्नमालायां॥ भेषजदस्त्रयमाग्निधातृशशिनः शर्वोदितवर्क
पीतः कडूजाः पितरो भगो र्यमरवा त्रिद्वयो मारुतः॥ शक्रादी त्वयामित्र इन्द्र निर्वृत्ति लोपे च विधे विधिगो
विंदो वसवो बुधपाजवरणाहिर्बुध्न्यपूषाभिधाः॥ उत्तराश्विनोत्तरात्रयं॥ अत्र मूलस्य पूज्यत्वमुक्तं॥ याज्ञव
ल्क्येन तु एवं गच्छन्स्त्रियं क्षामां मघां मूलं च वर्जयेदित्युक्तं॥ तेन पूर्वत्र मूलं चित्यं॥ अत्र समासु पुत्रा वि
षमासु कन्यकोत्तिज्ञेयं॥ युग्मासु पुत्रा जायंते स्त्रियो युग्मासु रात्रिषु इति हेमाद्रौ शंखोक्तेः॥ तत्राप्युत्तरोत्त
राप्रशस्ता॥ तदाहापस्तंबः॥ तत्राप्युत्तरोत्तराप्रशस्तेति॥ तत्रैव व्यासः॥ रात्रौ चतुर्थो पुत्रः स्यादस्मायुध
नवर्जितः॥ पंचमो पुत्रो नारीयस्य पुत्रस्तमध्यमः॥ सप्तम्याम प्रजाया विदष्टम्यामीश्वरः पुमान् नानव

नि० सि०

स्यां सुभगानां दिशाम्यां प्रवरः सुतः ॥ एकादश्यामधम्यास्त्रिंशदश्यां पुरुषोत्तमः ॥ त्रयोदश्यां सुतापापा
वर्णसंकरकारिणी ॥ धर्मज्ञश्चरुतश्च आत्मवेदी दृढव्रतः ॥ प्रजापतेव तु दश्यां पंचदश्यां पीतव्रता ॥ अ
श्रमः सर्वभूतानां षोडश्यां जायते युमान इति ॥ अत्र चतुर्थे दिननिषेधोऽपि ॥ स्नातां चतुर्थे दिवसे रात्रौ ग
च्छेद्विषयाः इति महाभारतोक्ते चतुर्थे दिनस्नातार्यां युग्मासु वागर्भसंध्यात् ॥ तिहारीतोक्ते विकल्पो
ज्ञेयः ॥ तत्रापि स्नानं रजस्वलायास्तु चतुर्थे दिनं शस्यते ॥ गम्यानि वृत्ते रजसि नानि वृत्ते कथंचनेत्याय
स्तं बोक्ते व्यवस्था ज्ञेया ॥ अत्र सर्वा सुयुग्मासु गमनमावश्यं कं युग्मास्त्विति बहुवचननिर्देशादिति विज्ञा
नेश्वरः ॥ तत्रैकस्यां रात्रौ सह देवकार्यं ॥ सुस्थं दंडौ स हस्त्युन्नं लक्ष्म्यं जनयेत्सुमा ॥ नितियाजु वल्लभोक्तेः ॥
इदं च तौ गमनमन्यकाले प्रीतिबंधादिना गमनासंभवे **आहुः कादश्या** दावीपिकाय ॥ ब्रह्मचार्ये वपवात्प्याद्याश्च

अत्र भास्येनोक्तं निवेदि ॥ शुभमर्तुश्चतुर्थे दिने स्नानेन स्त्री रजस्वला ॥ दिवे कर्मणि पित्रे च पंचमेहानि शुभ्रानि ॥ श्रोतकर्मण्ये रजस्वला चैतन्न चतुर्थे दिने अधिकारः ॥
अथ मदात्रिंशत्त्राणि स्यात्परजो मुपहृक्यते त्यापस्तं वस्य त्रात ॥ चतुर्थे दिनं गोमूत्रमिच्छादिः स्नाता वा सो यो क्त्वा जालानि मंत्रे धारयेदिति संनिष्कृतं ॥ एवम
वत्र श्रोतकर्मणि तिष्ठत्स्वाभिरामा उपादयः ॥ ४३

स्तव २

तस्मिन् च वर्जयेदिति याज्ञवल्क्योक्तेः ॥ आख्यातं वेदं मिताक्षरायां ॥ यत्र आहुदौ ब्रह्मचर्यं विहितं तत्राप्युतो
गच्छतो न ब्रह्मचर्यं वल्लभोक्तेनाष्टमीव तु दश्यां ग्रहणमिति च ॥ मदनरत्ने
वं ॥ यत्तु हेमाद्रौ शिवरहस्ये ॥ दिवा जन्मदिने चैव न कुर्यान्मैथुनं व्रती ॥ आहुदत्वात्तु भुक्ता वश्रेयोर्थं निवप
र्वे स्त्विति तदनुवृत्तिविषयं ॥ ब्रह्मचार्ये व भवति यत्र तत्राश्रमे वसनं इति मनूक्तेः ॥ दशादौ तु न भवत्येव ॥
पर्वणां पर्युदस्तत्वात् ॥ अमावास्यामष्टमी च पौर्णमासी च तु दश्यां ॥ ब्रह्मचारी भवेन्नित्यमप्युतो स्नातको हि
ज इति विष्णुपुराणाच्च ॥ माधवीये तु ॥ क्रतुकालं न युक्तो वानैव गच्छेत्त्रियं कश्चित् ॥ तत्र गच्छन्समाप्नोति
ह्यनिष्टफलमेव त्विति ब्रह्ममनूक्तेः आहुः ब्रह्मचर्यं नियतमित्यक्तं ॥ पृथ्वी चंद्रोदये प्येवं हतत्सां संभवे ज्ञे
या ॥ अनेकमायस्य तु योग्यं यद्येह माद्रौ कुर्यपः ॥ योग्यं घेतुतीर्थानां विवाहक्रमशो व्रजेत् ॥ रक्षणाथ मपु

नेकरात्रं द्वादशोद्दिष्टात्रं दुर्ध्वं त्रिरात्रमिति ॥ अयोग्यारिजातेष्वेवं ॥ **रोगजे तु तत्रैव विशेषः ॥** संग्रहो गे
 लायद्रजः स्त्रीणां मन्वहं हि प्रवर्तते ॥ नाशुचित्तमवेत्तेन यस्माद्वैकारिकं मतमिति ॥ कमधिकारस्तर्ज
 निवृत्तावेव ॥ साध्यास्वारानितावत्स्यात्तस्मात्तापि स्त्रीरजस्वला ॥ यावत्प्रवर्तमानं हिरजो नैव निवर्तते इति श्रु
 द्दहेमाद्रौषां बोक्तेः ॥ तत्रापि स्वकालेषु विरेवेत्याह अरुण्यशृंगः ॥ रोगजे वर्तमानेपि काले निर्यातिका ल
 जं ॥ तस्मात्काले प्रमत्ता स्यादत्यथा संकोचवेत् ॥ तथारजस्वला **यारजस्वला** तारस्पृशे कामतः स्नानं ॥
 कामत उपवासः पंचगव्याशनं च ॥ असवर्णानां तु ब्राह्मण्याः क्षत्रियादिस्य श्रेष्ठे क्रमेण कृच्छ्रार्द्धपादोन
 ह कृच्छ्राः क्षत्रियादीनां तु कृच्छ्रपाद एव ॥ क्षत्रियादीनां हीनवर्णस्य श्रेष्ठे त्रिरात्रमुपवासः ॥ वैश्याश्च दुः
 पूर्वयां स्पृशेत्तु ह एक होवा ॥ भुजानाया **श्रुं डाला** दिस्य श्रेष्ठे पिडात्रं ॥ उच्छिष्टयोः स्पृशेत्तु कृच्छ्रत्यादिमि

१ स्पृशेत्तु हिरात्रं ॥ एतच्च कमिलः ॥ अकामतस्तु प्राक् शुद्धेन शनं ॥ अकामतस्तु च डालादिस्पृशेत्तु न शनमेव प्राक् शुद्धः कामतस्तु प्रथमे द्विव्यहः द्विलि
 येद्यहः तृतीये एकाहः

द्विव्यहः द्विलि

ताक्षरायां ज्ञेयं ॥ मृत्यर्थसारे तु सर्वत्र बालापत्त्यायाः स्पृशेत्तु स्नाने कृते भुक्तिः पश्चादनेशनं प्रत्याग्नय इति ॥
 स्नानविधिं वाहपराशरः ॥ स्नानेनैव भित्तिके प्राप्तेनारीयदिरजस्वला ॥ पात्रांतरिततोयेन स्नानं कृत्वा त्रित
 वरेत् ॥ सित्तगोत्राभवे द्भिः सांगोयां गावथं वननवस्त्रपीडनं कुर्यान्नात्यद्वासश्च धारयेत् ॥ **अथ रज**
स्वला स्नानं ॥ देवज्ञवच्छुभः ॥ ब्रह्मानुराधाश्चिनसोमसेषु हस्ता नित्ताखंडलवासवेषु ॥ विश्वार्यमशो
 त्रभाद्रभेषु वरांगना स्नानविधिः प्रदिष्टः ॥ **ज्वरे तु शानाः ॥** ज्वराभिभूतायानारीरजसावपरिपुता ॥ क
 थंतस्याभवे चोवं शुद्धिः स्यात्केन कर्मणा ॥ चतुर्थे हेनिसंप्राप्ते स्पृशेदत्यंतुतां स्त्रियं ॥ सासवैलावगा
 धापः स्नात्वा स्नात्वा पुनः स्पृशेत् ॥ द्वादशदशवत्सोवा अत्रामे च पुनः पुनः ॥ अंते च वाससांत्यागः तत
 शुद्धाभवेत्तु सीत ॥ इदं चातुरमात्रे ज्ञेयं ॥ **आतुरे स्नानं** उत्पन्ने दशवत्सोवा अत्रामे च पुनः पुनः ॥ अंते च वाससांत्यागः तत
 शुद्धाभवेत्तु सीत ॥ इदं चातुरमात्रे ज्ञेयं ॥

ज्ञाने तु पराशरमाधवीये प्रजापतिः ॥ अविज्ञाते मन्त्रे सा च मलवहसनायदि ॥ कृतं गृहेषु दुष्टं स्याद्दुष्टं
 स्याः त्रिरात्रितः ॥ देवजानीये कारिकायां ॥ उच्छिष्टं तु द्विजातीनां रजः स्त्रीयदि पश्यति ॥ उपवासमधोदि
 छेदुर्ध्वोच्छिष्टं न हं क्षिपेत् ॥ अथ पुंसवनं प्रयोगपरिजाते जातूक्त्यर्थः द्वितीये वा तृतीये वा मासि पुंसवनं
 वेत् ॥ यत्ते गर्भे भवेत्कार्यं सीमंते न स ह्यथवा ॥ बृहस्पतिः ॥ तृतीये मासि कर्त्तव्यं गृष्टे रन्यत्र गोभनं ॥ गृष्टे
 वतुर्थे मासे तु पञ्चमास्यथवा षष्ठे ॥ स ह्यत्र सूता गृष्टिः ॥ एतेन प्रतिगर्भे मासि भवतीति ज्ञायते ॥ बह्वृका
 रिकारिपि ॥ कर्त्ता स्याद्देवरत्नस्यायस्याः यत्पुरसंभवः ॥ अर्वाकर्त्तन इदं कर्म प्रतिस्थितिः ॥ आहो गर्भाधा
 नादिसंस्कृतापित्तश्रेष्ठतमः स्मृतः ॥ अभावे स्वकुलीनः स्यात्पूर्वांधवो वा स्वगोत्रजः ॥ मदनरत्ने सत्यव्र
 तः ॥ मृतो देशांतरगतो भर्ता स्त्रीयद्यसंस्कृतः ॥ देवरो वा गुरुर्वापि वंश्यो वापि समाचरत् ॥ हेमाद्रौ यमः ॥ प्रथम

गर्भमिति ३

गर्भं प्रांकितात्मानं मैथुनिनः स्मृतं ॥ अनृतौ तु यदा गच्छेच्छौवं मूत्रपुरीषवत् ॥ स्त्रीणां तु न स्नानं ॥ बुसा
 वर्यमशुची स्यात्तां दंपती शयनं गतौ ॥ शयनादुक्षितानारिष्युचि स्यादशुचिः पुमानिति वृद्धशातलिपो
 क्तेः ॥ अत्र कश्चिद्विशेष उच्यते ॥ तत्र रात्रौ रजसि जननादौ च रात्रिं त्रिभागां कृत्वा आद्यभागद्वये वेत्तुं
 दिनं ग्राह्यं ॥ परतस्तूतारमिति मित्ताक्षरायां ॥ यत्तु प्रागर्द्धरात्रात् प्राक्वास्त्योदयात् पूर्वदिनमित्यक्तं ॥ तत्र
 देशाचाराद्यवस्था ॥ तथा सप्तदशादिनपर्यंतं पुनरिजोदष्टौ स्नानमात्रं ॥ अष्टादशे एकं रात्रिं ॥ उनविंशे
 ब्रह्म ॥ विंशतिप्रसूतिरत्रात्रमिति तत्तत्त्वज्ञेयं ॥ यत्तु वतुर्दशादिना दवागशुचित्वं न विद्यते इति तत्र स्ना
 नप्रभृति त्वमभिप्रेतं ॥ एतच्च यस्या विंशतिदिनोत्तरं प्रायशो रजस्तत्रैव ॥ यस्यास्तव क्वि प्रायशो रजस्तत्रो
 क्तं स्मृत्यर्थं सारं ॥ त्रयोदशादिना दूर्ध्वं प्रायो रजोवतीनामेकादशादिना त्राक् अशुचित्वं नास्ति ॥ एकादशादि

नि.सिं.

सिंहली वर्जयित्वा शुभवलफलदायकं योऽप्यंशकानि श्रेष्ठानि चेतरेषु भर्तुषु अधिष्ठाणा नो विरुद्धेष्टमेति ॥ ५

मंतोन्नयनं कुर्याच्छिवस्य क्वनं यथा ॥ मासश्चात्र सौरः सावनो वा ॥ कालीविधाने ॥ चतुर्थे षष्ठाष्टमास
भाजिसौरेणागर्भे प्रथमं विधेयं ॥ सीमंतकर्म द्विजभाभिर्नानां मासेष्टमे विष्णुर्विलंबं कुर्यात् ॥ वसिष्ठः
चतुर्थे सावने मासि षष्ठे वाप्यथवाष्टमे ॥ ज्योतिर्वंधेनारदः ॥ अरिक्तापर्वदिवासे कुजजीवाकवासरे ॥ का
लीविधाने ॥ सीमंते तिष्यहस्तादिति हरिश्चाश्वतौष्ठविध्युत्तरारव्याः पक्षच्छिद्रं सारिक्तां पितृतिथिं प
ह्मपराः स्युः प्रजास्ताः ॥ श्रीदत्तिः पुनर्वसुः ॥ पक्षच्छिद्रं वाहवसिष्टः ॥ चतुर्दशी चतुर्थी चित्रप्रथमी नव
मीतथा ॥ षष्ठी च द्वादशी चैव पक्षच्छिद्राद्व्याः स्मृताः ॥ क्रमादेता सुतिथिषु वर्जनीयाश्च नाडिकाः ॥ भू
ता ५ ष्ट ८ मनु १४ तत्वा २५ क १ दिवा १० शेषास्तशोभनाः ॥ कालनिर्णयो ॥ शुभसंस्थे निशानाथे चतुर्थी चि
तुर्दशी ॥ पौर्णमासी प्रज्ञासंतिके चित्सीमंतकर्मणि ॥ बृहस्पतिः पूर्वपक्षः शुभः प्रोक्तः कृष्णश्चात्यत्रिकं वि

ना ॥ चतुर्दशी चतुर्थी चित्रकुपक्षे शुभप्रदे ॥ नारदः ॥ विप्रक्षत्रिययोः कुर्यादिवासीमंतकर्मतत् ॥ वैश्यशूद्रक
योरैतद्विवा निशयधिकेन ॥ वाराः पूर्वोक्ता एव ॥ एतच्च सवृत्प्रतिगर्भं वा कार्यमिति हेमाद्रिः ॥ सवृच्चरतसं
स्काराः सीमंतेन द्विजे स्त्रियः ॥ यं यंगं प्रसूयंते स सर्वः संसृते भवेदिति हारीतोक्तेः ॥ सीमंतोन्नयनं कर्म
न स्त्रीसंस्कार इष्यते ॥ केचित् गार्भस्य संस्कारात् प्रतिगर्भं प्रयुज्यत इति हेमाद्रौ विष्णुर्वचनाच्च ॥ स्त्रीयथ
तसीमंता प्रसवे तु कथंचन ॥ गृहात् पुत्रादि विधिवत् पुनः संस्कारमर्हति ॥ सीमंते भोजने प्रायश्चित्तमुक्तं
पराशरमाधवीयैधौमेन ॥ ब्रह्मौदने च सोमे च सीमंतोन्नयने तथा ॥ जातकर्म नवश्राद्धेषु क्वावांशाय
तां चरेत् ॥ ऋग्विधाने तु ॥ अराइवेजुपे नमंत्रं शतवारं न संशयः ॥ सीमंते वयदा मुक्ते मुन्यते किं निषात्तद
ति ॥ अथ गभिता तत्पतिधर्मः वराहः ॥ सारिष्ठा मशानं यत्नात् प्रमदापरिक्जयेदतः प्रभृति ॥ गृहकारिका ॥

अंगारभस्मास्थिकपालचुड्डीशृषादिकेषूपविशेन्ननरा॥ सोल्लखलाद्येदृषदादिकेवायन्नेतुषाघेनतयो
पविष्टा॥ नोमाजर्नीगोमूयपिंडकादौकुर्यान्नवारितयवगाहनंसा॥ अंगारभृत्याननरवैलिखेतत्तमं
कलिवपुर्भागमथोनकुर्यात्॥ नोमुक्तकेशीविवशाथवास्याङ्गतेनसंध्यावसरेनशेते॥ नामंगलंवाक्य
मुदीरयेत्साश्रन्यालयंरक्षतलंनयायात्॥ विष्णुधर्मोत्तिरे॥ कंदुतीक्ष्णकषायातिशयप्रत्युद्गलवर्णानि
व॥ आयासंस्वयवाप्यंगभिर्णीवर्जयेत्सदा॥ प्रयोगपारिजातकश्यपः॥ गर्भिणीकुंजरादिशैलह
म्योदिरोहतां॥ व्यायामंशीघ्रगमनंशुकदारोहतांत्यजेत्॥ शोकरक्तविमोक्षंस्वसाध्वसंकुक्कुटासनं॥ व
वसायंदिवास्वप्नरात्रौजागरणंत्यजेत्॥ मदनरत्नेस्कांदे॥ हरिद्रांकुंकुमवैवसिंदरकज्जलंतथा॥ कु
पासकंचतांबूलमंगलभाभरणंशुभांकेशसंस्कारकवरीकरकोविभूषणांभर्तुरायुष्यमिच्छतीदृश्ये

मासिद्वितीयेवायदापुनश्चनेणचंद्रमायुक्तः स्यादिति॥ वराहः॥ हस्तोमूलंश्रवणः पुनर्वसुर्मृगशिरस्तय
पुष्यः॥ पुंसजकेषुकार्येषुरतानिशुभानिधिष्ठयानि॥ अनुराधाधिपुंनक्षत्रं॥ अनुराधान्हविषावर्द्ध
यंतइतिश्रुतेः॥ गगर्तपि॥ पुन्नामश्रवणस्तिष्योहस्तश्चैवपुनर्वसुः॥ अभिजितोषपञ्चैवअनुराधात
थाश्वयुक्॥ नृसिंहः॥ रिक्तापर्वचनेमैत्यक्तापुंसवनेशुभाः॥ ज्योतिर्निबंधेर्वसिष्ठः॥ मृत्युश्चसौरस्त
नहानिरिंद्रोः मृतप्रजापुंसवनेबुधस्य॥ कार्काचबंध्याभवतीहशुक्रेस्त्रीपुत्रलाभोरविभोमजीवैः॥ अन
वल्लोभनस्याप्ययमेवकालः॥ द्वापिकायांतु॥ चतुर्थेनवल्लोभनमित्यक्तं॥ अथसीमंतः॥ हेमाद्रौवैजवा
पः॥ अथसीमंतोन्नयनंचतुर्थेयंचमेषयेवेति॥ वसिष्ठः॥ चतुर्थेसप्तमेमासिषष्ठेवाप्यथवाष्टमे॥ हेमाद्रौ
शंखः॥ गभस्तेन्दनेसीमंतोन्नयनयावद्दानप्रसवः॥ काष्ठाजिनिः॥ गभस्तेन्नमरभ्यपावन्नप्रसवस्तदा॥ स

पतमासात्परतः सृतिर्नवमेरिष्टवासिनी ॥ **अथ सृतिर्गृहप्रवेशः** ॥ गर्गः ॥ रोहिण्यैर्द्वयोद्येषु स्वातंत्र्यविरुद्धा
 योरपि ॥ पुनर्वसोऽप्यहस्तधनिष्ठाश्रुतरासुव ॥ मैत्रेवाष्टेतथाश्विन्यां सृत्तिकागारवेशनि ॥ एतच्च संभ
 वे । प्रसूतिसंभवे काले सद्य एव प्रवेशयेत्तदिति विसिष्टोक्तेः ॥ तच्च नैर्ऋत्यां कार्यं ॥ वासण्यां भोजनगृहं नैर्ऋ
 त्यां सृत्तिकागारं हिमिति विसिष्टोक्तेः ॥ विष्णुधर्मो दशाहं सृत्तिकागारमायुधेश्च विशेषतः ॥ बन्दिनातिंदुका
 लातैः पूणकुंभैः प्रदीपकैः ॥ मुसलेन तथा वारिवर्णकैश्चित्रितेन च ॥ **अथ जातकर्म** ॥ पारिजाते विसिष्टः ॥
 श्रवाजातं पितापुत्रं सचैवं स्नानमाचरेत् ॥ मनुः ॥ प्राकृताभिकर्तृनासुं सो जातकर्मविधीयते ॥ वर्धनं द
 दनं हेमाद्रौ वैजवायः ॥ जन्मनो नंतरं कार्यं जातकर्म यथाविधि ॥ देवा दत्तात्कालं वेदतीति सूतकं भवेत् ॥
 पृथ्वी चंद्रोदये विष्णुधर्मो ॥ अछिन्ननाभिकर्तृनां आहुं वै पुत्रजन्मनि ॥ पुत्रपदनं कन्यापि गृह्यते ॥ तदा

हस्तत्रैव काष्ठो जिनिः ॥ प्रादुर्भावे पुत्रपुत्र्योर्ग्रहणो चंद्रसूर्ययोः । स्नानानंतरं मातृयमिति तत्रैव व्यासो
 क्तेः ॥ वैजवायः ॥ जातमात्रं कुमारस्य जातकर्मविधीयते ॥ स्नानप्राशनतः पूर्वनाभिकर्तृनतो पिबा ॥ एते
 न नैमित्तिकमपादं जातेष्वेव दशांशौ चांते कार्यमिति शंका परास्ता ॥ जाते कुमारो पितृणां मामोदात्तुल्यं
 तदहरिति हारात्तोक्तेः ॥ अत्र आहुं मामेन हेमावावाकार्यमित्यक्तं पृथ्वी चंद्रोदये आदित्यपुराणे । जात
 आहुतेन दद्यात्तु पक्वान्नां ब्राह्मणेषु पति ॥ हेमाद्रिक्त ॥ पुत्रजन्मनि कुर्वति आहुं हेमैव बुद्धिमान् ॥ न पक्वे
 न न चामेन कल्माणा न्यभिकामयन इति संवत्तोक्ते हेमैवेत्याह ॥ एतच्च जन्मना शौचं मरणशौचं वैवकार्यं
 मित्याह मिताक्षरायां प्रजापतिः ॥ आशौचे तु म **मु** पुत्रजन्मयदा भवेत् ॥ कर्तुं स्नात्वा ठिकां शुद्धिः पू
 र्वाशौचेन शुद्धाति ॥ केचित्तु मृताशौचस्य मध्ये तु पुत्रजन्मयदा भवेत् ॥ आशौचायगमे कार्यं जातकर्म यथाविधि

तिस्रस्तिसंग्रहोक्तेः श्रावणौ चान्तेकार्यमित्याहुः ॥ स्मृत्यर्थसारेपि विवक्षितमुक्तः ॥ मृदुध्रुववरक्षिप्रमेषेषा
मुदयोपिव ॥ गुरौ शुक्रेथवाकेंद्रे जातकर्मवनामव ॥ मृदुर्दिलक्षणा माह श्रीधरः ॥ रोहितायुत्तरभंस्थिरं
गिरिशमूलेंद्रो रगादाहणां क्षिप्रं चाश्विदिने शपुष्यमनलेंद्राग्रतुसाधारणं ॥ उग्रं पूर्वमेषांतकं मृदुगतिरु
ष्टान्त्यमैत्रं चरं विहृत्स्वातिश्रुतोऽबुवसादितयः कुर्युः स्वसंज्ञाफलं ॥ अत्र सर्वत्र जातनामकमादिबुक्तका
लातिक्रमेन क्षत्रादिकं ज्ञेयं ॥ देशकालोपघाताद्यैः कालातिक्रमणं यदि ॥ अनस्तगो ज्येदुसुतेतत्कार्यं वै
तरायणोऽतिमदनरत्नेनारदोक्तेः ॥ बृहस्पतिरपि ॥ मुरव्यालाभे विधिज्ञेन विधिश्चित्यः प्रमादतन ॥ नक्ष
त्रातिथिस्तृप्तानां विचार्यैव पुनः पुनः ॥ सूतके संध्यादौ विशेषं वक्ष्यामः ॥ अथ जन्मनि दुष्टकालाः ॥ तत्र ग
उंतः ॥ ज्योतिर्निबंधेनारदः ॥ पूरणं नंदारव्ययोस्तिथ्योः संधिनाडीद्वयंतथा ॥ गंडांतं मृत्युं देजन्मपात्रोद्वाहम्

द्या

१२

दुर्भिलाषि ॥ बृहस्पतिः ॥ नतुर्येमासिषष्ठे वाप्यष्टमे गार्भिलाषि ॥ यात्रा नित्यं विवक्ष्यास्यादायादेत
विशेषतः ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ दौहदस्याप्रदानेन गार्भोदोषमवाप्नुयात् ॥ वैवृष्यं मरणं वारियतस्मात्कार्यं
प्रियं स्त्रियाः ॥ दौहदं गार्भिलाषि ॥ तत्रैव श्वलायनः ॥ वपनं मेथुनं तीर्थं वर्जयेद्दुर्भिलाषि ॥ श्राद्धं
च सप्तमान्मासात्तुर्ध्वं चान्यत्र वेदवित् ॥ श्राद्धं तद्रोजनीमिति प्रयोगपारिजातः ॥ कालविधाने मुह
र्तदपि कायां च ॥ क्षौरं श्वावतुगमनं नखहंतनं च युद्धादिवास्तकरणं त्विति दूरयानं ॥ उद्वाहमोपनयनं
जलधौ श्वगाहमायुः क्षयार्थं मिति गार्भिलाषिकापत्तिनां ॥ रत्नसंग्रहे गालवः ॥ देहनं वपनं चैव बौलुं वै गिरि
रोहणं ॥ नावमारोहणं चैव वर्जयेत्तु गार्भिलाषि ॥ अत्यन्तपि ॥ प्रव्यक्तगर्भापि तिरुद्वियानं मृतस्य वाहं क्ष
रकर्मसंगं ॥ तस्यानुयुक्तेन गयादितीर्थयागादिकं वास्तविधिं न कुर्यात् ॥ प्रव्यक्तगर्भा वनितामवेन्मासत्रयं सरं ॥

नेत्रगलकांसयुगं व बाहुज्जानुगुह्यपदमित्यहिदेहभागः॥ बाणादिनेत्रद्वयभुक्कृतिनागरुद्रपुनंदपं
चशिरसःक्रमशस्तुनाजः॥ राज्यं पितृक्षयोमातृनाशः कामक्रियारतिः॥ पितृभक्तौबलस्वघ्नः त्यागीभो
गीधनीक्रमात्॥ ज्येष्ठाफलमुक्तं ब्रह्मयामले॥ ज्येष्ठादौजननीमाताद्वितीयेजननीपिता॥ तृतीयेजननी
भ्रातास्वयंमाताचतुर्थकै॥ आत्मनंपंचमेहंतिषष्ठेगोत्रक्षयोभवेत्॥ सप्तमेचोसयकुलंज्येष्ठाभ्रातरमष्ट
मे॥ नवमेचसुरहंति सर्वहंति दशांशकइति॥ **अथमूलफलं॥** मूलः॥ अभुक्तमूलसंभवंपरित्यजेत्तु
बालकं॥ समाष्टकं पिताथवानतनमुरवंविडोकयेत्॥ तदाद्यपादकं पिताविपद्यतेजनन्यथः तृतीयकेध
नक्षयश्चतुर्थकः सुभावहः॥ प्रतीपमंत्यपादतः फलंतदेवसार्पभे॥ अभुक्तमूलंत्वाहृद्वसिष्ठः॥ ज्ये
ष्ठांत्यटिकावैकामूलादौघटिकाद्वयं॥ अभुक्तमूलमित्याहुर्जातंतत्रविवर्जयेत्॥ कैविलज्येष्ठांतंमूलं

ठाघं वपादं अभुक्तं मूलमाहुः॥ कश्यपसंहितायां त्वन्यथोक्तं मूलं द्यपादजोहंति पितरंतु द्वितीयजः॥
मातरं स्वतृतीयोथान्निहंतु तुरायजः॥ फलंतदेवसार्पक्षे प्रतीपंत्यपादतः॥ **अथमूलवृक्षः॥** जयाणा
वे॥ मूलरूपः स्वनाशाखापत्रं पुष्पं फलं शिखा॥ वेदा ४ श्वमुनयश्चैव ७ दिशश्च १० वसवस्तथा॥ नंदाप
वाणा ५ रसा ६ रुद्रा ११ मूलमेदः प्रकीर्तितः॥ मूले मूलविनाशाय तं मेहानिधनक्षयः॥ त्वविनाशविना
शायवाशामातुर्विनाशकत्वं॥ पत्रे सपरिवारः स्यात्पुष्पेषु नृपवद्धुभः॥ फलेषु लसते राज्यं शिखायाम
अजीवितं॥ अन्यत्र त्वन्यथोक्तं॥ मूले सप्तघटीषु मूलहननं स्तंभेष्टसुखक्षयं त्वहिगबंधविनाशनं च
विरपेरद्वैहं तोमातुलः॥ पत्रे कैः सुहृती तु बाणकुसुमे मंत्री फले सागरे राजा वह्नि शिखा अमासुरिति
सन्मूलांघ्रिपे स्यात्फलं॥ भूपालवद्धुभः॥ वृषादि सिंहेषु घटे च मूलं दिवस्थितं युगमतुलांगनांत्ये॥ पात

लंगमेषधनुःकुलीरनक्रेषुमर्त्येधितिसंस्मरंति॥स्वर्गोमूलेभवेद्रज्यं पातालयेधनागमं॥मर्त्यलोकेय
दामूलंतदाश्रयं समादिशेत्॥वसिष्ठः॥नेत्रस्त्यप्तोद्गमस्तुतःसुतावाक्षिप्रादवश्यंश्वशुरंनिहंति॥तदं
त्यपादेजनितीतिहंतितस्योक्तमेताहिभवेत्कलत्रं॥सुरेशताराजनिताधवाग्रजं हि देवताराजनितातु
देवरं॥पुरंदरक्षेत्रजनिताःसुतस्तथास्वस्याग्रजं हंतिनपुत्रिकायदि॥प्रयोगपारिजाते॥मूलजाश्वशुरं
तिसुरेन्द्रजातातथैवपत्न्याभगिनीपुमांश्च॥हि देवजादेवरमाशुहंन्याद्रायनिजामाशुहिहंतिसूनुः॥प
त्यग्रजामग्रजंवाहंतिज्येष्ठक्षेत्रजःपुमान्॥तथाप्रायश्चित्तसारंवात्रालोकंवा हि देवजः॥कन्यकादेवरंहीति
विशाखांत्यसमुद्भवो॥आद्यपादत्रयैवआद्यभेतुपुमान्भवेत्तदन्यादेवरंकन्यातुलामिश्रिदेव
जा॥तदक्षांत्योद्भववज्यदुष्टावृश्चिकपुष्टवा॥वित्राद्यर्धपुष्पमध्येद्विपादेपूर्वापादाधिष्ठ्यपादेतृतीये॥जा

नेदवरं उद्दिश्य
जा न हि देव
दाधवाग्रजं

तादिषु॥कुलीरसिंहयोःकाटवापयोर्मनिमेषयोः॥गंडांतमंतरालंस्यात्तद्यदिकादूर्ध्वमितिप्रदं॥सापेर्द्वयोर्द्व
भेष्टं त्यषोडशांशमसंधयः॥तदग्रमेषाद्यपादात्तानांगंडांतसंज्ञकाः॥रत्नमालयां॥पौष्टाश्विन्याःसा
र्यपित्रर्षयोश्चयज्ञेष्ठांमूलयोरंतरालं॥तद्गंडांतस्याच्चतुर्नाडिकांह्यात्राजन्मोद्ग्राहकालेष्वनिष्टं॥
रत्नसंग्रहेनवनीतारिष्टे॥सर्वेषांगंडजातानांपरित्यागोविधीयते॥वर्जयेद्दृष्टंनिश्चावंतत्रषाण्मासिकं
भवेत्॥तिथ्यर्द्धगंडेपितृमातृनाशालग्नौतुसंधौतनयस्यनाशः॥सर्वेषुनोजीवतिहंतिवंधून्जीवन्पुनः
स्याद्दुर्वारणाश्चः॥अथैषांदानं॥उत्तरगार्ग्येतिथिगंडेत्वनद्धाहंनक्षत्रेधेनुरुच्यते॥कांचनेलुगंडदोषो
विनश्यति॥उत्तरेतिलपात्रंस्यात्सुष्येगोदानमुच्यते॥अजाप्रदानंवाष्ट्रेस्यात्सूचीपादेलुकांचनं॥उत्तरा
तिथ्यवित्रासुपूर्वापादोद्भवस्यच॥कुर्याच्छांतिप्रयत्नेननक्षत्राकरजंबुधः॥अथैषांफलं॥मूढस्य

त्रेभ्रात्रोर्वापितृपुत्रयोः॥ प्रसूतिश्चेत्तयोर्मृत्युर्भवेदेकस्य निश्चितं॥ शौनकः॥ ग्रहणे चंद्रसूर्यस्य प्रसू-
 तिर्यदि जायते॥ आधिपतितादास्त्रीणामादौ तु क्रतुदशनात्॥ इत्थं संजायते यस्य तस्य मृत्युर्न संशयः॥
 शांतिस्तु तदक्षाधिपते चूपं सुवर्णेन प्रकल्पयेत्॥ सूर्यग्रहे सूर्यचूपं हेमं चंद्रतुराजतं॥ राहुचूपं प्रकुवशतना-
 गेनैव विवक्षणाः॥ नागः सीसं। त्रयाणां वैवचूपाणां स्थापनं तत्र कारयेत्॥ आबुद्धेनाप्यायस्व स्वभानोरि-
 ति पूजामंत्राः॥ नक्षत्रदेवतायामुक्तमंत्रेण॥ संपूज्य तु यजेत्सूर्यं समिद्धिश्चार्कसंभवैः॥ चंद्रग्रहे च पाखा-
 शौदेवभिः राहुमेव च॥ समिद्धिर्ब्रह्मरक्षस्य भेषा यजुर्दुयाद्दुधः॥ आज्येन च रुणान्वेव तिलैश्च जुहुयात्त-
 तः। पंचगव्यैः पंचरत्नैः पंचत्वक्पुं च पल्लवैः। जलैरौषधिकल्कैश्च अभिषेकं समारंभेत्॥ मंत्रैर्वारुणा संभूतै-
 रापोहिष्ठादिभिस्त्रिभिः॥ इमं मे गंगे परतस्तत्त्वयामीति मंत्रकैः॥ यजमानस्ततो दद्याद्भक्ष्या प्रति हस्तिभ्यः॥

मात्स्ये॥ अकालप्रसवानार्यः कालातीतप्रजास्तथा॥ विरुतप्रसवाश्चैव युग्मप्रसवकास्तथा॥ अमानु-
 षान्प्रमुखाश्च अजं तव्यं जनास्तथा॥ हीनांगा अघिकांगाश्च जायंते यदि वा स्त्रियः॥ पशवः पक्षिणाश्चै-
 व तथैव च सरीसृपाः॥ विनाशं तस्य देशस्य कुलस्य च विनिर्दिशेत्॥ निवासयेत्तां नगरात्ततः शांतिं समा-
 चरेत्॥ विष्णुधर्मोत्तरे॥ उपरि प्रथमं यस्य जायंते वशिष्ठो द्विजाः॥ द्वितीया सहयस्य स्याज्जन्मभागवत्त-
 म॥ द्वितीये च तृतीये च चतुर्थे पंचमेतथा॥ यदा दंताश्च जायंते मासे चैव महद्भयं॥ मातरं पितरं वाथरवादे-
 हात्मानमेव च॥ गजदृष्टगतं बालं नो स्थं वा रक्षापयो द्विज॥ तदेभ्रावैतु धर्मज्ञैकां च नेवावरा सने॥ सर्वेषां
 धैः सर्वगंधैः बज्रैः पुष्पैः फलैस्तथा॥ पंचगव्येन रत्नैश्च पताकाभिश्च पार्थिवैः॥ स्थालीपाकेन धातारं पूज-
 येत्तदनंतरं॥ सप्ताहं वा त्रकृतं व्यंतथा प्राहृतं भोजनं॥ भद्रासने निवेश्येनं मृद्धिर्मूलेः फलेस्तथा॥ सर्वै-

पथैः सर्वगंधैः सर्ववर्जैस्तथैव ॥ तन्नामयेत्पूजयेच्च त्रिवर्हिंसोमंसमीरणं ॥ पर्वतांश्च तथा व्यातान्देवदेवं
 वक्त्रावं ॥ एतेषामेव जुहुयात् घृतमग्नौ यथाविधि ॥ ब्राह्मणानां तु दातव्या ततः संपूज्य दक्षिणा ॥ ब्रह्मयाम
 यमले ॥ प्रथमं दंतनिर्मुक्तिं धुध्वं बालस्य वै इवेत् ॥ कुशाय मातुलस्ये ह तदा प्रोक्ता महर्षिभिः ॥ सौवर्णरा
 जतं वा पिताम्रं कांस्यमयं तु वा ॥ दध्मोदनेन संपूर्णं पात्रं दद्यात् शिशोः करो ॥ समं न भोजनं दत्वा स पश्येन्मा
 तुलः शिशुं ॥ सालंकारं सवस्त्रं वशिष्ठुमाच्छिग्यं सादरं ॥ तत्र मंत्रः ॥ रक्ष मां भगिनेय त्वं रक्ष मे स कलंकुले ॥
 गृहात्वा भोजनं सान्नं प्रसन्नो भव सर्वदा ॥ निर्विघ्नं कुरु कल्माषां निर्विघ्नां च स्वमातरं ॥ मय्यात्मानमधिष्ठा
 य चिरं जीव मया सह ॥ एवं कर्तुं विधाने तु विघ्नः कोपिन जायते इति ॥ अथ त्रिकुशांतिः ॥ शांति सर्वस्वे ॥ सुत
 त्रये सुता चेत्यात्तत्र ये वा सुतो यदि ॥ माता पित्रोः कुलस्यापि तदा निष्टं मह इवेत् ॥ ज्येष्ठनाशो धर्मो हानि

तः पुत्रः श्रोत्रराघे विधत्ते माता पित्रोश्चातिरं बालनाशं ॥ द्विमासं वोत्तरादोषः पुष्ये चैव त्रिमासिकः ॥ पूर्वाषा
 ढाष्टमे मासि चित्राषाढमासिकं फलं ॥ नवमासं तथा श्रेषामूलैवाष्टकं ॥ ज्येष्ठापंचदशे मासि पुत्रदश
 नवर्जिता ॥ वसिष्ठः ॥ मृतीया तौ गृहाणि स्यात्परिधे मृत्यमादिशेत् ॥ वैधृतौ पितृहानिः स्यान्मृष्टं दाबधत्ता
 व्रजेत् ॥ मूलैः समूलनाशः स्यात्कुलनाशो धृतौ भवेत् ॥ विहतांगे च हाने च संध्योरुभयोरपि ॥ पर्वतपि प्र
 सृतौ च सर्वा रिष्टमय प्रदः ॥ तद्वत्सदंतजातश्च पादजातस्तथैव ॥ तस्माच्छांतिं प्रकुर्वति प्रहाणां कुरुते
 सां ॥ गार्गः ॥ कुरु अचतुर्दशी षोढा कुर्यादादौ शुभं स्मृतं ॥ द्वितीये पितरं हंति तृतीये हंति मातरं ॥ चतुर्थे मातु
 लं हंति पंचमेवं शनाशनं ॥ षष्ठे तु धननाशः स्यात् ॥ अत्रात्मनो वंशनाशनं ॥ देवकीर्तिः ॥ यद्येकस्मिन् वि
 ष्ये जायते दुहितरथ वा पुत्राः ॥ पितुरंतक राघे ते यद्यपरे प्रीतिरलुला स्यात् ॥ गार्गः ॥ एकस्मिन् व न

तः॥ रात्रौ जागरणं वैवश्यां वैवसूतिके॥ व्यासः॥ सूरिकावासनिलयां नमदानामदेवताः॥ तासां यागानि
मितं तु शुद्धिर्जननिकीर्तिता॥ प्रथमे दिवसे षष्ठे दशमे वैवसर्वदा त्रिष्टेते पुनर्कुर्वतिसूतकं पुत्रजन्मनि
अपरा केज्राहो॥ कन्याश्च तस्मिन् राकाद्यावातघ्ने वैवपं वमी॥ क्रीडनार्थं विवाहानां षष्ठे त्रिष्टेते सुरक्षिताः॥ स
द्गुरुपूजनीया वैवश्यां ब्राह्मणैर्द्विजातिभिः॥ राकानुमतिः सिद्धिर्निवाली कुहूरिति वतस्रः कन्या इत्यर्थः॥ अथ
दत्तकपुत्रपरिग्रहविधिः॥ पारिजाते शौनकः॥ अपुत्रो मृतपुत्रो वा पुत्रार्थं समुपोष्य च॥ वाससीकुंडले
दत्वा तु ह्यंशं वांगुलीयकं॥ बंधून्नेन संभोज्य ब्राह्मणांश्च विशेषतः॥ अन्वाधानादियत्तं ब्रह्मज्योति
वनांतकं॥ दत्तुः समक्षं गत्वा तु पुत्रं देहीतियाचयेत्॥ दाने समर्थो दाता समैये यज्ञेनेति पंचभिः॥ देवस्य ते
ति मंत्रेण हस्ताभ्यां परिग्रह्य च॥ अंगदं गेत्वं जप्त्वा आघ्राय शिशुमूर्द्धनि॥ ग्रहमध्ये तमाधाय च रंहता

ज १

१७

विधानतः॥ यस्माद्देव्यं वा वैवतुभ्यमग्रत्वे कया सोर्दीक्ष्येताभिः प्रत्यक्षं पंचभिस्तथा॥ विष्टुर्दादिहो
मं ब्रह्मवाशेषं समापयेत्॥ ब्राह्मणानां सपिंडेषु कर्त्तव्यः पुत्रसंग्रहः॥ तदभावे सपिंडो वा न्यत्र तु न कारयेत्॥ अ
मिताक्षरादौ तु व्याहृतिमिराज्येन होममुक्तः॥ स च होमोत्तरं जलपूर्वकं देयः॥ नवाङ्गान्त्रेण॥ व्याहृतिभिर्दत्त्वा
प्रतिगृह्णीयादिति वसिष्ठोक्तेः॥ मातापितावाक्ष्यानां युमङ्गिः पुत्रमादि॥ सदृशं पुंस्त्रिसंयुक्तं स ज्ञेयो दीर्घभिः
सुत इति मन्त्रोक्तेः॥ तत्रैव वसिष्ठः॥ न त्वेवैकं पुत्रं दद्यात्प्रीतिगृह्णीयाद्वा न स्त्रीपुत्रं दद्यात्प्रीतिगृह्णीयाद्वा न
न्यत्रानुज्ञानाद्भर्तुरिति॥ इदं च भर्तृसत्वे अन्यथा दद्यान्मातापितावायं स पुत्रोदनिमः स्मृत इति व्यासवचो
विरोधः स्यात्॥ यत्तु समंत्रक होमस्य पुत्रप्रीतिग्रहां गत्वा त्वया हृत्यादि मंत्रपाठेन स्त्रीशूद्रयोरनधिकारात्तयो
र्दत्तकः पुत्रो न भवत्येवेति शुद्धिविवेके रूढधरेणोक्तेः॥ वाचस्पतिश्चैव तत्र॥ भर्तुरनुज्ञया स्त्रिया अपि प्रतिग्रहोक्तेः॥

अ २

प ४

यद्यपि मेधातिथिना भायात्तवददृष्ट्युपहोमसाध्यमुक्तं त्रियाश्वहोमासंभवस्तथापि वतदिबुद्धिप्रहाराहो
मादिकारयोदिति हरिनाथादयः ॥ संबंधत्वेप्येवं ॥ एवं शूद्रस्यापि ॥ स्त्री शूद्राश्च सधर्माण इति स्मृतेः ॥ अतएव
शूद्रकर्तृकहोमो विप्रद्वारैव पराशरेणोक्तः ॥ दक्षिणाथं तु यो विप्रः शूद्रस्य जुहुयाद्दिविः ॥ ब्राह्मणास्तमेव
शूद्रः शूद्रस्तु ब्राह्मणो भवेत् ॥ अन्नमाधवाचार्यः ॥ यो विप्रः शूद्रदक्षिणामादाय तदायं हविः शान्तिपुष्ट्या
दिसिद्धये वैदिकैर्मन्त्रैर्जुहोति तस्य विप्रस्यैव दोषः शूद्रस्तु होमफलं लभेत्तैवेति व्याचक्षते ॥ दत्तके विशेषः
कालिकापुराणे ॥ पितुर्गोत्रेण यः पुत्रः संस्कृतः पृथिवीपते ॥ आचूडांतं न पुत्रः स पुत्रेतां याति चान्यतः
चूडोपायनसंस्कारानि जगोत्रेण वैकृताः ॥ दत्ताद्यास्तनयास्तेऽस्युरन्यथा दास उच्यते ॥ उर्ध्वं तु पंचमादृषान्
दत्ताद्याः सुतान् प ॥ गृहीत्वा पंचवर्षयिषु त्रैष्टिं प्रथमं च रोदिति ॥ पंचमोर्ध्वं तु स्वदानेच्छोरेव दानं व्यविश्रयं

शुं२

१८

दुर्वं वा सुमहद्भवेत् ॥ जातस्यैकादशा हेवाद्वादशा हेदिने शुभे ॥ आचार्यमृत्विजो वृत्वा ग्रहयज्ञपुरःसरं ॥ ब्रह्म
विष्णुमहेशं प्रतिमास्वर्णतः कृताः ॥ पूजयेद्वा त्वरादिस्थकलशोपरिशुद्धितः ॥ पंचमेकलशोऽप्युपूजये
द्दुद्रसंयया ॥ रुद्रसूक्तानि चत्वारि शान्ति सूक्तानि सर्वशः ॥ आचार्यो जुहुयात्तत्र समिदाज्यं तिलं च ॥
अष्टोत्तरसहस्रं वा शतं वा त्रिशतं तु वा ॥ देवताभ्यश्चतुर्वक्त्रादिभ्यो ग्रहपुरःसरं ॥ ब्रह्मादिमन्त्रैरिन्द्रस्यैत
इन्द्रमयामहे ॥ ततः स्विष्टकृतं हुत्वा बलिं पूजां हुतिं ततः ॥ अभिषेकं कुटुंबस्य कृत्वा वायं प्रपूजयेत् ॥ हिरण्यं
धेनुरेकं विजान्दक्षिणा ततः ॥ आज्यस्य वक्ष्णां कृत्वा शान्तिपाठं तु कारयेदिति ॥ अन्त्येषु मूलादित्र
क्षेषु शान्त्यादिप्रयोगपारिजाते ज्ञेयं ॥ मत्स्ये शान्तिरत्ने च ज्ञेयं ॥ मिताक्षरायां मार्कंडेयः ॥ रक्षणायां तथापि
श्रीनिशातत्रविशेषतः ॥ रात्रौ जागरणं कार्यं जन्मदानं तथा बलिः ॥ पुरुषाः शस्त्रहस्ताश्च नृत्यगीतैश्च यथा

य४

तानां पुत्रानामविशेषतः ॥ नमातृतो ज्यैष्ठ्यमस्ति जन्मतो ज्यैष्ठ्यमुच्यते ॥ तेन कानिष्टायां पूर्वजातरुज्ये
ष्ठः न ज्यैष्ठ्यायां पश्चाज्जात इत्यर्थः सर्वश्राद्धाधिकारी ॥ जन्मज्येष्ठेन वाहानं सुब्रह्मण्यात्वापि स्मृतं ॥ यमयो
श्चैव गार्गेषु जन्मतो ज्येष्ठता स्मृता ॥ देवलोपि ॥ यस्य जातस्य यमयोः पश्यंति प्रथमं मुखं ॥ संतानः पितर
श्चैव तस्मिन् ज्यैष्ठ्यं प्रतिष्ठितं ॥ भागवते तु द्वौ तदा भवतौ गार्गोऽस्ति वैश्वविपर्ययादित्युक्तेः पश्चादुत्पन्न
स्य ज्यैष्ठ्यमुक्तं ॥ अत्र देशावारतो व्यवस्था ॥ अथ सूरिका स्नाने ॥ ज्योतिषे कैरेन्द्रे भाग्यो निलैवासेवां
त्यमत्रैर्देवाश्चिध्रैर्वैभैर्हि पुंसां ॥ तिथावरित्तेशु प्रमामनंति प्रसूरिका स्नानविधिं मुनीन्द्राः ॥ अथ नाम
कर्म ॥ मदनरत्ने बहु स्पतिः ॥ द्वादशोदशमेवापि जन्मतोऽपि त्रयोदशोऽष्टोदशो विंशतो वैवृद्धाश्चित्रो वणतः क्र
मात् ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ अहव्येकादशो नाम ॥ द्रौमिविष्ये ॥ नामधेयं दशम्या तु द्वादश्यामासिकं च न ॥ अष्टादशो

हमा १

हनि तथावदंत्यत्ये मनीषिणः ॥ द्वादश्यामतीताया मिति ज्ञेयं ॥ आशौचापगमने नामधेयमिति विदुः ॥
गृह्यपरिशिष्टे ॥ जननाद्द्वारा त्रेमुष्टे शतरात्रे संवत्सरेवानामकरणं व्युष्टे तत्तैवौ धायनसूत्रे द्वादश्यां द्वाद
श्यां वा नामकरणं ॥ ज्योतिर्निबन्धे गार्गः ॥ अमासंक्रांतिविष्ट्या दौ प्राप्तकाले पिनाचरोत् ॥ श्रीधरः ॥ मित्रादित्य
मघोत्तराशतभिषकुत्वातीधनिष्ठाभ्युत्प्राज्ञे शाश्विशाशं कयोऽष्टदिनवृत्त्युष्ये पुराशौ स्थिरे ॥ छिद्रा पंचद
शी विहाय नवमो शुद्धेष्टमे सागविज्ञाचाया मितया दभागदिवसे नामानिकुर्या छिद्रोः ॥ मनुः ॥ शमंति प्राण
तास्य स्याद्दमोतिं क्षत्रियस्य तु ॥ वैश्यस्य धनसंयुक्तं शूद्रस्य प्रेष्यसंयुक्तं ॥ मदनरत्ने नारदीये ॥ सूतकांतेन
मकर्मविधेयं स्वकुलोचितं ॥ नामपूर्वतु मासस्य मंगलं सुसमाह्वयैः ॥ तत्रैव गार्ग्यः ॥ मासनामगुरोर्नाम
दद्याद्दालस्य वैपिता ॥ रुद्रेण ततोऽमुतश्चक्रैव कुंडो यजनार्दनः ॥ उपेक्षो यज्ञपुरुषो वासुदेवस्तथा हरिः ॥ योगी

शः पुंडरीकाक्षो मासनामान्यनुक्रमात् ॥ अत्र मार्गशीर्षादि श्रैत्रादि वीक्रमइति मदनरत्ने ॥ तन्मासना
मप्रथमं दद्यात्संबुध्यैव हि ॥ देवालयगजाश्वानां वृक्षाणां वापिकूपयोः सर्वापणानां पत्न्यानां विद्वाथं यो
पितां नृणां ॥ काव्यानां च कवीनां वपश्चादीनां च सर्वत्राः ॥ राजप्रासादवात्सूनां नाम कर्म विशिष्यते ॥ नाक्षत्र
पितामकार्यं ॥ अभिवादनीयं वसमीक्षेत तन्मातापितरौ विद्यातामोपनयनादित्याश्वलायनोक्तेः ॥ कुरुदे
वतानक्षत्रसंबद्धं पितानामकुर्यादिति मदनरत्ने उक्तं ॥ तत्र नक्षत्रपादाक्षराद्याक्षरंकुर्यादित्युक्तं प
रिशिष्टे ॥ तदक्षरादिकं तामयस्मिन् विध्येयदक्षरमिति ॥ सुदर्शनं सायितुरोरं मृत्ये विषुवद्विरादौ मृत्ये
च वां त्यश्रवशाश्वयुक्षु ॥ शेषेषु नाम्नोः कपरः स्वरोत्यः स्वाद्योरदार्घः सविसर्गद्वयः इत्युक्तं ॥ मृत्येति प्रोक्षपदे
त्यल्लदौठासरे च वृद्धिः ॥ प्रोक्षपादइति अंत्यमपभरणीशब्दः श्रुतविकृतः श्रवणादौ च वादि वृद्धिः ॥ अपसरण

वस्तुन्यवित्रयं चैव दानं च ननेयाः स्युरनिच्छवः ॥ दाराः पुत्रश्च ॥ सर्वस्वमात्मनैव तु योजयेत्तदिति ॥ यश्च या
त जवक्षुयः ॥ त्वकुटुंबाविरोधेन देयं दास्यपुतादते इति दूध्वं स्वदानानि क्षुपुत्रपरं ॥ तेन सर्वस्वदानेच्छेदरिपुत्र
दानं सिद्धं ॥ यत्तुष्टुच्छेदविश्वजिदधिकरणं तत्र पुत्रादीनां त्वश्रावत्वात् पुत्रत्वेन दानमाशंक्य निरस्तं ॥ जल्पपुं
त्वस्य दानेना निष्पत्तेः ॥ दासत्वेन दानं ॥ तस्माद्यथेष्टविनियोगाहेतुं स्वत्वं भवत्येव पुत्रे त्वत्वाभावं वदन् क्र
यविक्रयादिव्यवहारायोगान्मूर्खश्च शुनः शोपादिविक्रयश्चौतल्लिंगाच्च ॥ न हि ग्रभायारणः सुशोबो न्यो
दयोमिनसामंतवाउ ॥ इति श्रुतौ दत्तकनिषेधः सौ स्वोरजातिशयार्थः ॥ अन्यथा शुनः शोपादिप्रतिग्रहश्चौ
तल्लिंगाविरोधापत्तेः ॥ उपेयांतवपुत्रतामित्युक्तेः ॥ अथ यमयोः संस्कारक्रमाथं ज्येष्ठकनिष्ठभाव उच्यते ॥
मनुः ॥ पुत्रः कनिष्ठे ज्येष्ठयां कनिष्ठायाम्पूर्वजः ॥ कथं तयोर्विभागस्यादिति सिंशयो भवेत् ॥ सदृशस्त्राप्रजा

त्रजन्ममासोवर्ज्यः॥ ज्योतिर्निबंधगर्गः॥ मासेष्वेसप्तमेवाप्यष्टमेमासिवत्सरे॥ कर्णवेधं प्रशंसति पुष्ट्या
युः श्री विवृद्धये। मदनरत्ने। प्रथमे सप्तमे मासि अष्टमे दशमे थवा। द्वादशे च तथा कुर्यात्कर्णवेधं शुभा वहं॥
हेमाद्रौ व्यासः। कार्तिकेयौ पमासे वा चैत्रे वा फाल्गुनी पवा। कर्णवेधं प्रशंसति शुक्लपक्षे शुभे दिने। श्रीधरः। ह
रिहरकरवित्रासौ म्यपौ छेत्तरायां दितिवसुपुष्ट्या ली सिंहवर्ज्येषु लगे। शशिसुरुबुधका व्यानां दिने पव
रित्ता रहिततिथिषु शुद्धे नैधने कर्णवेधः। मदनरत्ने बृहस्पतिः। द्वितीया दशमी पौष्णसप्तमा च त्रयोदशी। द्वा
दशी पंचमी शस्ता तृतीया कर्णवेधने। सौवर्णराजपुत्रस्य राजती विप्रवैश्ययोः। शूद्रस्य चायसी सूची मध्य
माष्टंगुलामिका। हेमाद्रौ देवलः। कर्णं ध्रुवे च्छायान विज्ञेद्यजन्मनः। तं दृष्ट्वा विजयं यांति पुण्यौघाश्च
पुरातनाः। शंखः। अंगुष्ठमात्रमुपि रोकणेन भवती यदि। तस्मै श्राद्धं न दातव्यं दत्तं वेदासुरं भवेत्। अथ तां

बृहस्पतिः। नंदेश्वरः। सार्द्धमासद्वये दद्यात्तां बृहत्प्रथमं शिशोः। कर्पूरादिकसंमिश्रं विलासाय हिताय च।
मूलार्कवित्रकरातिष्य हरिद्विसेषु पौष्ठे तथा मृगं शिरो दिति वा सवेषु। अर्कं दुर्जिवमगुबोधन वा सरेषु
तं बृहस्पतिविधिर्मुनिभिः प्रदिष्टः। अथ निष्क्रमणं। ज्योतिर्निबंधेयमः। तृतीये वा चतुर्थे वा मासि
निष्क्रमणं सवेत्। यमः। तत्तत्तृतीये कर्त्तव्यं मासि सूर्यस्य दशनं। चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं शिशोश्चंद्रस्य द
शनं। अत्र सूर्ये होः कर्मणी ये चतयोः श्राद्धं न विद्यते इति छंदोगपरिशिष्टां छंदोगानां निष्क्रमणे वृद्धि
श्राद्धं नास्तीति कलत्रतः। व्यासः। मैत्रेयुष्यपुनर्वसुप्रथमभे पौष्ठे नुकूले विधौ हस्ते चैव सुरे च मृगभ
तारासु शस्ता सुच॥ कुर्यान्निःक्रमणं शिशोर्बुधगरो शुक्रेश्वरित्तेतिथौ कन्या कुंभतुला मृगारिषव
ने सौम्यग्रहा लोकिते। मदनरत्ने। अत्र प्राज्ञाने काले वा कुर्यान्निःक्रमणक्रियां॥ विष्णुधर्मो दिगशि

त
श्वरे ३

नां दिने तत्र तथा चंद्रा कुर्यो ह्येजः । पूजनं वा सुदेवस्य गगनस्य च कारयेत् । बहिर्निष्कासयेद्देहादुत्तरपु
 त्याह निःस्वनेः । चंद्रा कुर्यो दिग्गीशानां दिशां च गगनस्य च । निःस्वपार्थमि मंदं त्रितमे रक्षंतु सर्वदा । अ
 प्रमत्तं प्रमत्तं वा दिवारात्रमथापि वा । रक्षंतु सततं सर्वदेवाः शक्रमुरोपमाः । माधवीये माकंडेयः । अग्र
 तोयप्रविन्यस्य शिखमभां डाति सर्वशः । शस्त्राणि चैव वस्त्राणि ततः पश्येत्तुल्यक्षणां । प्रथमे यत्पश्येच्छुलः
 ततो मांडिं स्वयंतदा । जीविका तस्य बालस्य तेनैव तु भविष्यति । अथोपवेशनं । प्रयोगपारिजाते पाथे
 विद्युधमोत्तिरेव । पंचमेव तथा मासि भूमां सिंभूमौ तमुपवेशयेत् । तत्र सर्वग्रहाः शस्त्रास्तौ मां प्यत्र वि
 शेषतः । उत्तरात्रितयं सोम्यं पुष्पक्षेत्रं शक्रदेवतं । प्रजापत्यं च हस्तश्च शस्त्रमाश्विनमित्रभां वराहं पूजये
 द्देवं पृथिवीं च तथा द्विजं रक्षेन्न वसुधेर्देविसदा सर्वगतं शुभे । आयुः प्रमाणं सकलं निःक्षिपस्व हरी प्रिये ॥

आपभरता इत्यादि । मदनरत्ने वसिष्ठः ॥ जन्माहे द्वादशाहे वा दशाहे वा विशेषतः । उत्तरारेवती हस्तमूलपुष्यः
 सवारुणाः । श्रवणादिति मैत्रं च स्वाती मृगशिरस्तथा ॥ प्रजापत्यं धनिष्ठा वप्रशस्त्रानामकर्मणि । अथ र
 दारोहः । पारिजाते बृहस्पतिः । रवदारोहस्तकर्तव्यो दशमे द्वादशे अपि वा । षोडशे दिवसे वा पि द्वादशे दिवसे
 पि वा । ज्योतिर्निबन्धे । करत्रये वैष्णवे वती षुदिति द्वये वा श्विनकध्रुवेषु । कुर्याद्विशूनां नृपतेश्च तद्दं दालनं
 वै सुखिनो भवन्ति । तत्रैव आदोलु शायने पुंसो द्वादशो दिवसः शुभः । त्रयोदशस्तकन्यायां ननक्षत्रविवा
 रणा । अन्यस्मिन् दिवसे वेत्यातिर्यगस्ये प्रशस्यते । अथ दुग्धपानं । नृसिंहः । एकत्रिंशद्दिने वैवपयः शं
 खेन पाययेत् । अन्नप्राशनं नक्षत्रदिवसोदयराशिषु ॥ अथ कर्णवेधः । मदनरत्ने वसिष्ठः श्रीधरौ । मासे
 षष्ठसप्तमे वाष्टमे वा वैधौ कर्णौ द्वादशे षोडशे हि । मध्ये नान्दः पूर्वभागे नरात्रौ नक्षत्रे द्वे इति धीवर्जयित्वा ॥

नि० सि०

२५

तरपोछमित्राः॥ बालान्नभोजनविधौ दशमे विशुद्धे छिद्रं विहाय नवमो तिथयः शुभाः स्युः। वसिष्ठः॥
बालान्नभुक्तौ प्रतबंधने वराजाभिषेको बलुजन्मधिष्ठयः। शुभं त्वनिष्टं सततं विवाहे समंतानादिषु
मंगलेषु। मार्कंडेयैर्विष्णुधर्मयोः। ब्रह्माणां शंकरविष्णुचंद्राकौ चिदिश्वरान्। भुवदिश्वरसंपूज्यदुत्तावतौ
तथा चरं। देवतापुरतस्तस्य धान्मुत्संगात् तस्य च। अलंकृतस्य दातव्यमन्नं प्रात्रे सकां चनं। मध्वाज्यदधिसे
युक्तं प्राशयेत्सायसंतु वेति। **अथाष्टपूतिः**। व्यवहारनिर्णये। नवांबरधरो मृत्वा पूजयेच्च विरायुषं। मार्क
ंडेयं नरो भक्त्या पूजयेत्प्रयत्नस्तथा। ततो देर्घायुषं व्यासं रामंद्रौ तिष्ठयं वलिं। प्रह्लादं बहूनां मतां विभीष
णमथा वयेत्। स्वनक्षत्रं जन्मतिथिं प्राप्य संपूजयेन्नरः। षष्ठं च दधिभक्ते नवर्षे वर्षे पुनः पुनः। तिथितत्वे
तन्नाम भित्तिलहो मोयुक्तः। अदिपुराणो। सर्वैश्च जन्मदिवसे स्नाते मंगलवारिभिः॥ गुरुदेवाग्निविष्णु

२३

श्च पूजनीयाः प्रयत्नतः। स्वनक्षत्रं च पितरौ तथा देवः प्रजापतिः। प्रतिसंवत्सरं यत्कर्त्तव्यं च महोत्सवः॥
कृत्यं चिंतामणौ। गुडदुग्धतिलान्दद्याद्भस्ते ग्रंथौ च बंधयेत्। गुगुलुं निंबसिद्धार्थद्वीगोरेस्वनादिकं। संपू
ज्य भानुविघ्नेशो महापि प्रार्थयेद्दिदं। चिरं जीवीयथा त्वं भो भविष्या मितथा मुने। त्र्यंबकं वित्तवांश्चैव श्रिया
युक्तं च सर्वदा। मार्कंडेय नमस्ते स्तुतस्य कल्याणं तज्जीवनां आयुरारोग्यसिद्ध्यर्थं प्रसीद भगवन्मुने। चिरं जी
वीयथा त्वं तु मुनीनां प्रवर्द्धिज। कुरुष्व मुनिशार्दूल तथा मां चिरं जीवि। मार्कंडेय महासागसप्तकं मां तज्जी
वन। आयुरारोग्यसिद्ध्यर्थं मस्माकं वरदो भव। स तिलं गुडसं मिश्रमंजलमर्द्धं मितं पयः। मार्कंडेया त्वं वरं लब्ध
पिबाम्यायुर्विबुध्यैः शीतपयः पिबेत्। तिथितत्वे स्कांदे। खंडनं न खूकेशानां मेथुना ध्वगमो तथा। अमिषं
उहं हिंसां वर्षे वृद्धौ विवर्जयेत्। तत्रैव दोषिकायां। कृतं त कुजयो वारियस्य जन्म तिथिर्भवति। अनृक्षयोगस

ला१

प्राप्तौ विघ्नस्तस्य पदे पदे। इति तः शनिः। तस्य सर्वौषधिस्त्रानं गुरुदेवाग्रि पूजनं। वृद्धमनुः। मृते जन्मनि सं
क्रांतौ प्राद्वे जन्मदिने तथा। अस्य उषस्यार्त्तने चैव न स्नायादुद्वारिणः। अत्र जन्मतिथिरोदधिकी ग्राह्या।
युगाद्यावर्षवृद्धिश्च सप्तमी पार्वती प्रिया। रेवतद्वयमीक्षते न तत्र तिथियुग्मतेति ह्यतस्त्वा एवैव च नाह। अथ
काटिसूत्रं। प्रयोगपारिजाते ब्राह्मे। प्रीति संवत्सरांतर्से वक्ष्ये नृणां विधिपरं। दत्तागोभूदिराण्यादितथा स्व
र्णादिनिर्मितं बध्ना वा काटिसूत्रं च वासः संगृह्य नूतनं। दूर्वाकुरैरथाज्येन चरुणा वा पिनाकिनं। आयुष्य
होमं कृत्वा च तर्पयेत् सितदेवताः। अथ बौलं। प्रयोगपारिजाते षड्गुरुशिष्यः। जाताधिकाराज्जन्मादित्
तीये चेतुर्बौलकं। आद्ये चैव कुर्वते केचित्सं च मे द्वे द्वित्यिके। उपनीत्या सहैवेति विलम्बाः कुलधर्मतः। वृद्धस्य
तिः। तृतीये चैव शिशोर्गतिजुन्मतावे विप्रोषतः। पंचमे सप्तमे वापि स्त्रियाः पुंसोऽपि वासमं। तत्रैव नारदः॥

अविरादायुषस्तस्य ये केचित्सरिपंथिनः। जीवितारोग्यवित्तेषु निर्दस्त्वा विरेणान्। वरेण्याशेषभूतानां
मातात्वमासिकामधुकु। अजरावा प्रमेयावसर्वभूतनमस्कृता॥ चराचराणां भूतानां प्रसिद्धानां यथा ह्यसि।
कुमारं पाहि मातस्त्वं ब्रह्मा तदनुमन्यतां। अथान्नप्राशनं। पारिजाते नारदः। जन्मसोमासि षष्ठे स्यात्तस्यो
रान्नाशनं परं॥ तदभावे षष्ठे मासि नवमे दशमे पिवा। द्वादशे वापि कुर्वति प्रथमां प्राशनं परं। संवत्सरे वा
संपूर्णे कौविदिच्छंति पांडिताः। मदनरत्ने लोकाक्षिः। षष्ठे च प्राशनं जातेषु दंतैषु वेति। शंखः संवत्सरे च प्रा
शनमर्थसंवत्सरे वेति। नारदः। षष्ठे वाप्यष्टमे मासि पुंसां स्त्रीणां तु पंचमे॥ सप्तमे मासि वा कार्यं नवमं
प्राशनं शुभं। रिक्तां दिनक्षयं न दं द्वादशमष्टमाममां। त्यक्तान्यतिथयः प्रोक्ता सितजीवज्ञवासराः स
द्भवारप्रशंसति ह्येवांत्यत्रिकं विना। श्रीधरः। आदित्यतिथ्यवसुसोम्यकरानित्याश्चिद्विनाजविद्युवरुणा

शागहिताः। निधने जन्मनक्षत्रे वैनाशे चंद्रमोष्टमे। विपत्करे वधे शौरं प्रत्यरेखीवर्जयेत्। अत्र लघुशुद्धि
 रत्येव योगज्योतिर्विज्ञेयाः। अत्येव विशेषाः। अशकर्मनियेत्वे वक्ष्यते। एतच्च विशेषो मतिगतिगति
 त्पानकार्यं। तदा ह्युत्तमनिर्वंधे मदनरत्ने वृद्धगार्ग्यः। पुत्रवृद्धितो माता यदि सागर्भिता भवेत्। शस्त्रेण
 मृत्युमाप्नोति तस्मात् शौरं विवर्जयेत्। अस्यापवादमाह तत्रैव नारदः। सूनो मातरि गर्भित्यं वृद्धकर्मनका
 रयेत्। पंचमाष्टावधौ ध्वंस्तु गर्भित्यामपि कारयेत्। यदि गर्भविपत्तिर्यां विशेषाभिरां यदि। सहापनीत्याहु
 यच्चित्तदा दोषो न विद्यते। बृहस्पतिः। गर्भित्यां मातरि विशेषः शौरकर्मनकारयेत्। व्रताभिषेकेष्वेवं स्यात्का
 लोद्विप्रतेषु। गर्भित्यामपि पंचमासपर्यंतं न दोष इत्युक्तं मुहूर्तद्विपकायां गति। पंचमासाद्ध्वं मातुर्ग
 भस्य जायते मृत्युरिति। मदनरत्ने बृहस्पतिः। पुत्रवृद्धितो माता गर्भित्यादिवा भवेत्। विपद्यते गुरुत्तत्र

पृ २

र २५

४ रजस्वला॥ अर्धतदेव। तत्रैव बृहस्पतिः। प्रातमभ्युदयश्राद्धं पुत्रसंस्कारकर्मणि॥ पत्नी ४४

दंपती शिशुरवृत्तः। गर्भमातुः कुमारस्य न कुर्याच्चैलकर्मतु। पंचमासाद्ध्वः कुर्यादितद्ध्वं न कारयेत्। गर्भ
 ज्वरस्योत्पादनं यस्य लघुग्रंथं तस्य न कारयेत्। दोषनिर्गमनात् स्यात्स्वस्थो धर्मसमाचरेत्। लघुमिति मंगलो
 पलक्षणं। ज्योतिर्गर्भः। विवाहोत्सवयज्ञेषु माताय **द्विस्वला**। तदा समृत्युमाप्नोति पंचमं दिवसं विना॥
 वसिष्ठः। यस्य मांगलिकं कार्यं तस्य माता रजस्वला चेत् स्यात्तन् न कुर्यात्तिसिता तदा। पितृत्वं कर्तुं मात्रोपलु
 क्षणं। संकटे तु वाक्यसारे उक्तं। अलाभे सुमूढतस्य रजोदोषेऽप्युपस्थिते श्रियं संपूज्य विधिवत्ततो मंगल
 मान्वरेत्। एतच्च मंडनोत्तरं न कार्यं। न मंडनाच्चापि हि मंडनं वगोत्रैकतायां यदि नाहं भेद इति मदनरत्ने
 सिद्धोक्तेः। तत्रैव कात्यायनः। कुलेऽनुव्रयादिवाङ्मंडनात् न मंडनं। प्रवेशा निर्गमो न दोषो न कुर्यान्मंगल
 त्रयं। बृहस्पतिः। एकमाह ज्योरेकवत्तरं पुरुषस्त्रियोः। न समानक्रियां कुर्यान्मातृभेदे विधीयते। आशौ

४

वेतुसंग्रहे। संकटे समनुप्राप्ते सूलके समुपागते। कृष्णांडाभिर्धृतं ह्रस्वागां वदद्यात्पयस्विनी। चूडोपनयने
 द्वादशप्रतिष्ठादिकमाचरेदिति। ज्योतिर्निबन्धे। षष्ठे वेषोऽशो वर्षो विवाहाच्चेतथैवव। अंतर्वर्त्यां च जायाय
 नेष्यते मुंबनं कथित। अन्यो विशेषो विवाहप्रकरणे वक्ष्यते दीपिकायां। न चूडाजन्मसायेयदा कृतो पुत्रानो कु
 जे। प्रतिपद्भिरिक्तासु विद्यारंभस्तपन्वमे। प्रयोगरत्ने। मध्ये मृगारिमृडास्या द्विसिंघानां तु दक्षिणे। उभयोः
 याश्च योरैत्रिकत्रयपानां शिरवामता। माधवीयेष्वेवं। आपस्तंबस्तद्वाह। तूष्ठी केजातिनीययथापिशिरवा
 निदधाति। यथर्षिप्रवरसंख्यया। तासां मध्यमशिरवावर्जमुपनयने वपनं कार्यं। प्रतिदिवा प्रवपतीत्युप
 नयने तेनैवोक्तेः। रिक्तो वा एषो न पिहितो यन्मुंडस्तस्येतदपि धानं यद्विधेति श्रुतेः। विधिरवाव्युपवीतश्च य
 त्करोति न तत्कृतामिति निषेधाच्च। सत्रे तु वचनात्स शिरवंपनमिति सुदर्शनभाष्ये उक्तं। यत्तु कुमारविधिरवा

जन्मतस्तदतीये वृष्टे श्रेष्ठमिच्छंति पंडिताः। पंचमे सप्तमे वापि जन्मतो मध्यमं भवेत्। अथ मंगलतः स्यात्तु
 नवमेकादशोपवीत। पारिजाते बृहस्पतिः। उत्तरायणागो सूर्यो विशेषात्सौम्यगोलुके। शुक्रपक्षे शुभं प्रोक्तं
 बृहस्पक्षे शुभं तारत। अशुभोत्पत्तिभागः स्यात्बृहस्पक्षे त्रिधा कृते। तत्रैव वसिष्ठः। द्वित्रिपंचमसप्तम
 मेकादश्यांतथैवव। दशम्यां च त्रयोदश्यां कार्यं क्षौरं विजानता। नृसिंहाये। षष्ठ्यष्टमी चतुर्थविनवमी च
 चतुर्दशी। द्वादशी दशपूणे द्वे प्रतिपच्चैव निंदिताः। वसिष्ठः। रवेरंगारकस्यैव सूर्यपुत्रस्यैव विह। निंदिता
 दिवसाः क्षौरेशोषाः कार्यकराः शुभाः। ज्योतिर्निबन्धे बृहस्पतिः। पापग्रहाणां वारादौ विप्राणां शुभदं वः।
 क्षत्रियाणां क्षमासूनोर्विहृशूद्राणां शनौ शुभं। हस्वाश्चि विष्णुपौष्टाश्च श्रविष्ठादित्यपुष्यभं। सौम्यविने
 नवाक्षौरे उत्तमानवतारकाः। त्रीण्युत्तराणि वायव्यं रोहिणी वारुणं तथा। क्षौरवत्तमध्यमाः प्रोक्ताः शोषाद्वाद

राशमाधवीये। निवृत्ते चूडहोमे तु प्राङ्मामकरणात्तथा। चरेत्साक्षी तेन भुक्ता जातकर्मणि वैवहि। अतो ल्येषु
 तु संस्कारेषु पवासेन शुद्ध्यति। एते संस्कारा स्त्रीणां मंत्रकाः कार्याः होमस्तसमंत्रक इति। प्रयोगपरिज्ञा
 तै। आश्वलायनोपि। होमवत्यं तु पुंवत्स्या स्त्रीणां चूडा कृतावर्षाति। मनुरपि। अमंत्रिका तु कार्येयः स्त्रीणां मा
 वृद्धोषा इति। होमोप्यमंत्र इत्येकै। संस्कारा स्त्रीणां महोमकास्तूष्णीं स्युरिति स्मृत्यर्थसारे। होमानेति च
 कृतम्। **अथ विधायनम्**। मदनरत्नेन सिंहः। अक्षरस्वीकृतिं कुर्यात्प्रासेपे च महायने। उत्तरायणे गोसूर्यकुंभ
 मासे विवर्जयेत्। दीपिकायां। वर्षे पजन्ये के काले षष्ठी रिक्तांशानि कुंजं। अनध्यायात् विनानात्वा देवग्रंथ
 कुतंगुरुं। अधिरः। हस्तादित्य समीर मित्रपुरजितो। माश्वि वित्राभ्युतेष्टाराव्यंशदिनो दयादि राहिते रा
 शौस्थिरेवोभये। पक्षे पूर्णानि शाक्रे प्रतिपदं रिक्तां विहायाष्टमी षष्ठी मष्टम शुद्धमा जिभवने प्रोक्ताक्षर

स्वीकृतिः। विष्णुधर्मोत्तरे। पूजयित्वा हरिं लक्ष्मीं तथा देवीं सरस्वतीं। त्वविद्यासूत्रकारांश्च स्वां विद्यां च विशेष
 तः। एतेषामेव देवानां नामा तु जुहुयाद्यतं। दक्षिणाभिर्द्विजैर्द्राणां कर्तव्यं चात्र पूजनामिति। **अथ धनुर्विद्या**।
 दीपिकायां। अदिति गुरुयामार्कस्वाति चित्राभिपिन्ना भ्रवहरि वसु मूलोर्ध्वं दुर्गागांत्यसेषु। वित्रा नि
 शत्रिबुधवारै विष्णुबोधै विषोषे सुसमय इति थयोगे चापविद्या प्रदानं। **अथानुपनतस्य विशेषः**। गौत
 मः। प्रागुपनयनात् कामवारकादभक्षा इति। भक्षणां लघुनां देरीपहरदत्तः। अपरा के वृद्धातातयः। शि
 शोरभ्युक्षणां प्रोक्तं बालस्यावसनं स्मृतं। रजस्वलादिसंस्पृशेन्निानमेव कुमारके। प्राकचूडाकरणाद्बालः
 प्रागन्नप्राशना बिभुः। कुमारकस्त विज्ञेयो यावन्मौजीति बंधनं। आपस्तंबोपि। अन्नप्राशनात्प्रयतो
 भवत्यासंवत्सरादित्येके इति। गौतमोपि। नतदुपस्पृशेन्नादाशौचं। तस्यानुपनीतस्य चंडालादिस्पृष्टसा

पिस्पृशन्निस्त्रानं। इदं वषष्ठवर्षात्प्राक्। उर्ध्वं लुप्तानं भवत्येव। बलस्य पंचमाद्वर्षात्परिक्षार्थं शौचमाचरेत्
इति स्मृतेः। कामवारादिके व्येवं। पुनैकादशवर्षस्य पंचवर्षात्परास्य च। चरेत् गुरुः। सुहृद्बैवप्रायश्चित्तं विशुद्ध
ये। अतो बालतरस्यास्य नापराधो न पातकमिति स्मृतौ रिति हरदत्तः। स्मृत्यर्थं सारोप्येवं। अथोपनयनं।
आश्वलायनः। गार्भाष्टमेष्टमे वा द्वे पंचमे सप्तमे पि वा। द्विजत्वं प्राप्नुयाद्विप्रो वर्षे त्वेकादशे नृपः। मनुः।
ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पंचमे। राज्ञो बलार्थिनः षष्ठे वैश्यस्यार्थार्थिनोष्टमे। विष्णुः। षष्ठे तु धनका
मस्य विद्याकामस्य सप्तमे। अष्टमे सर्वकामस्य नवमे कांतिमिच्छतः। आपस्तंबः। गार्भाष्टमेषु ब्राह्मण
मुपनयीत। बहुवचनं गर्भषष्ठगर्भसप्तमयोः प्रायश्चित्तमिति सुदर्शनभाष्ये। केचित्तु विप्रस्य षष्ठं नमन्य
ते। आपस्तंबः। अथ काम्याति सप्तमे ब्रह्मवर्चसकाममष्टम आयुः कामं नवमे तेजस्वामं दशमे न्नाधिक

इत्येति चिंतां तद्वदंगपरं। अपरा केमदनरत्ने। बलोगाक्षिः। दक्षिणतः कमुंजावसिष्ठानामुभयतोत्रि
कत्रयपानां। मुंडा मृगवः। पंचवृद्धा अंगिरसो वाजिमे के मंगला र्थं शिखिनो न्येयथा कुलधर्मवैति। कमुंजा
धिरवा। वाजिः केशपंक्तिः। स्मृतिर्दर्पणे। एकां शिखा दक्षिणतो वसिष्ठगोत्रस्य पंचांगिरसां भृगोस्त। नैकां शि
खा कश्यपगोत्रजानां शिखो मयत्रापियथा कुलं च। एतच्छूडातिरिक्तविषयं। शूद्रस्यानियताः केशवेशा इ
ति वसिष्ठोक्तेः। यत्तु पात्रे। न शिखानोपवीतीत्यात्रोच्चेत्संस्कृतांगिरमिति शूद्रमुपक्रम्योक्तं तदस्य
इत्येति केचित्। विक्रमं इति युक्तं। अतएव हारीतः। स्त्री शूद्रौ तु शिखां छित्वा क्रोधादौ रागयतो पि वा। प्र
जापत्यं प्रकुर्यात्तां निष्कृतिर्नान्यथा भवेत्। एतत्परिग्रहपक्षे। अत्र दशभेदाद्व्यवस्थेति दिक्। ज्योतिर्निबंधो
नमदोत्तरदेशे तु सिंहस्थे देवमंत्रिणि। शुभकर्मन कुर्वति निषेधो नास्ति दक्षिणे। अत्र साजने प्रायश्चित्तमुक्तं प

शरीरान्नयमः। अंत्योनिमित्तेसांगकर्मोक्तेः कालापेक्षा। इह तूत्तरायणाधिनावसंतस्याभावान्नान्नयमः। नवोद
 निमित्तत्वं न चैवणात इति वेदश्रुतानुवादः। तद्वद्व्यभेदापरिहारात्। उत्तरायणाविधिवैयर्थ्यात् त्रिकुल्यो
 यमिति। आदयेषां पंचनां। एवं षट्। परिजाले हृदस्पतिः। पञ्चापकुलारस्थोजीवोप्यशुभगोचरः। अतिशो
 सनतांदद्याद्विवाहोपनयादिषु। रत्नशाले। ~~न जन्मदिने~~ न जन्ममासे न जन्मकालीयदिने विदध्यात्। ज्ये
 ष्ठे न मसि प्रथमस्य सूनुस्तथा सुताया अपि मंगलानि। राजमातृदंडः। जातं दिनं दूषयते वीसष्टौ द्यष्टौ वग
 गो नित्यतंदशात्रिः। जातस्य पक्षं किल भागुरिश्च शोषाः प्रशस्ता वलुजन्ममासि। जन्ममासे तिथौ भवेद्वि
 परीते दले सति। कार्यमंगलमित्याहुर्गर्भाभागे वशौ नकाः। जन्ममासनिषेधो यदि नानिदं बर्जयेत्। आर
 भ्य जन्मदिवसाद्युक्ताः स्युस्तिथयो परे। ग्रंथांतरे। व्रते जन्मत्रिकीरिस्थोजीवोप्यष्टौ र्वनात्स हत्। शुभोति

काले तु यद्यपि स्थो द्विगुणार्चनात्। शुद्धिर्नैव गुरो यस्य वर्षे प्राप्तेष्टमे यदि। चैत्रे मासगतं भानौ तस्योपन
 यनं शुभं। जन्मभादष्टमो सिंहो विवाहात् शुभः। मौजा बंधः शुभः प्रोक्तः। चैत्रे मासगते रवौ। नारदः। बाल
 स्य बलहीनोऽपि शांत्या जीवो बलप्रदः। यथा क्वत्सरे कार्यं मनूक्ते चोपनायनं। शांतिश्चाग्रे वक्ष्यते। ज्योति
 र्निबंधे नृसिंहः। तृतीया पंचमी षष्ठी द्वितीया वापि सप्तमी। पक्षयो रभयोश्चैव विषोषेण सुपूजिताः। धर्मका
 मसिते पक्षे हृद्रे प्रथमा तथा सुकुत्रयोदशी कोविद्वर्ति मुनयस्तथा। त्रेडरानंदे वसिष्ठः। नैमित्तिकमन
 ध्यायं हृद्रे च प्रतिपदिनं। मेखला बंधने शस्तं चोले वेदव्रते धीय। प्रशस्ता प्रतिपत् हृद्रे नपूर्वापरसंयुता। एतद
 तीतकालस्यार्त्तस्य बहोरुपनयनविषयं। प्रशस्ता प्रतिपत् हृद्रे कदाचिदुक्तं विधौ। चंद्रबल युते लुग्रे वर्षा
 णामति लंघने इति व्यासोक्तेरित्याहुः। एवं सप्तम्यापि। तस्या गल्यहर्वाक्तेः बृहस्पतिः। शुक्रपक्षः शुभः प्रोक्तः

दृष्ट्यां त्रिकं विना । तथा मिथुने संस्थिते भानौ ज्येष्ठमासो न दोषहृत् । मदनरत्ने नारदः । दिनचतुर्णाव
 संतेन दृष्ट्यपक्षे गलग्रहे । अपराह्णे चोपनीतः पुनः संस्कारमर्हति । अपराह्णः । त्रेधा भक्तदिनतृतीयांश इत्यु
 क्तं तत्रैव संते गलग्रहो न दोषायेत्यर्थः । नारदः । दृष्ट्यपक्षे चतुर्थविंशत्यम्यादि दिनत्रयं । त्रयोदशी चतुर्थे
 व अपराह्णे गलग्रहाः । विसिष्टः । पापान्शकगते चंद्रे अरिनिवृत्तिर्लोप्यते । अनध्याये चोपनीतः पुनः संस्कार
 मर्हति । अनध्यायस्य पूर्वधुस्तस्य वैवायवे हनि । व्रतबंधं विसर्गं च विद्यारंभं न कारयेत् । राजमातेः । आस्ता
 नंतरं यत्र प्रत्यारंभो न सिध्यति । गर्गादिमुनयः सर्वे तमेवाहुर्गलग्रहं । ज्योतिर्निबंधो । अष्टकासु च सर्वासु
 युगमन्तरादिषु । अनध्यायं प्रकुर्वीत तथा सोपपदास्वपि । सोपपदास्तस्मत्पथसारे । सितज्येष्ठे द्वितीयाव
 आश्विने द्वात्रिंशति । चतुर्थी द्वादशी माघे रताः सोपपदाः स्मृताः । एवं प्रदोषदिनं वज्यं । प्रदोषस्वरूपमाह गोविन्दः ।

ममेकादशो द्वयकामं द्वादशोपसुकाममुपनयेत् । गौणकालमाह मनुः । आषोडशा द्वात्रिंशत्सप्तविंशति
 तिवर्तते । आह विंशतश्च त्रयं धोरा चतुर्विंशतिर्विंशः । ज्योतिर्निबंधो । अग्रजा बाहुजा वैश्याः स्वावधेयवर्ध
 मर्हतः । अकृतोपनयाः सर्वे वृषला एव ते स्मृताः । गर्गः । विप्रं वसंतं क्षितिपं निदाघे वैश्यं घनांतं त्रतिनं विद
 ध्यात् । माघादिशुक्लांतिकपंचमासाः साधारणा वा सकला हि जानां । हेमाद्रे ज्योतिषे । माघादिषु च मासेषु
 मौजिपंचसूत्रास्यते । कालादशो वृद्धगार्यः । माघादिमासषट्के तु मेखला च घनयता बृडा करणमंतं च श्रव
 णादौ विवर्जयेत् । मैत्रेयसूत्रेण । वसंतो ग्रीष्मः शरीदत्यत वा वर्णानुपूर्व्येण माघादिषु मासा वा सर्ववर्णा
 नामेते दुर्गाय न मनयोर्विकल्पा इति । अत्रेदं तत्त्वं नान्न वसंते नोत्तरायणस्य संकोचः । आह द्वादशी अपराह्ण वि
 धिने बाधाने वसंतादेः कृतिकादिने च सायं प्रातर्विधिताया वज्जीवविधेरिव युक्तः । आद्ययोपरस्य मध्यमि

तस्मात्त्रयोदशाहानिवदंतिकेचित्। संकटे तु वंदे श्वरः॥ दाहे दिशां चैव धरा प्रकं पेव ज्ञप्रपातेथ विहारतोच। के
तौ तथेत्कां शुकरा प्रपाते अहं न कुर्याद्रतमंगलानि। तत्रैव वेदव्रतोपनयने स्वाध्यायाध्ययने तथा। नदो
षो यजुषां सोपपदा स्वध्ययनोपिव। हेमाद्रौ ज्योतिषे। हस्तत्रये पुष्यधनिष्ठयोश्च पौष्ठाश्विनो म्यादिति वि
ष्टुमेषु। शस्त्रोत्तथोचंद्रवलेन युक्ते को यो द्विजानां व्रतबंधमोक्षौ। ज्योतिर्निबंधे नारदः। अष्टान्यकर्त्रयांत्ये
ज्येष्ठं द्वादित्यत्तराणि च। विष्टुत्रयाश्चिभिन्ना ज्योतिर्मान्युपनायने। बृहस्पतिः। त्रिषु तरेषु रोहिण्यां हस्ते
मैत्रेव वासवे। त्वाष्ट्रे सोम्य पुनर्वसोरुत्तमं ह्युपनायनं। ज्योतिर्निबंधे। पूर्वाहस्तत्रये सर्पश्रुतिमूलेषु ब्रह्म
वां। यजुषां पौष्ठां मैत्राकार्कादित्यपुष्यमृदुभ्रवेः। सामगानां हरीशार्कवसुपुष्योत्तराश्विनैः। धनिष्ठादिति
मैत्राकार्कं ध्रुवपौष्ठां ध्रुवैश्च वर्णां। राजमातं उक्ता ब्राह्मणस्य पुनर्वसुं निषेधात्। ताराचंद्रानुक्लेषु ग्रहादिषु

मेषुपि। पुनर्वसौ कृतौ विप्रः पुनः संस्कारमर्हति। ज्योतिर्निबंधे नारदः। सर्वेषां जीवशुक्रजवाराः प्रोक्ता व्रतेशुभाः।
चंद्राकार्कमिध्यमौ ज्योत्सामबाहुजयोः कुजः। शाखाधिपतिवारश्च शाखाधिपबलंतथा। शाखाधिपति लग्रं
दुर्लभं त्रितयं व्रते। शाखाधिपाश्चरत्नसंग्रहे। अराधवसामयजुषामधिपागुरसोम्यभौमसिताः। जीवमि
तौ विप्राणां हस्तस्यारोह्यग्रीवशोचंद्रइति। पौरिजाते बृहस्पतिः। बहुवानां। गुरोवारे यजुर्वेदजुषांबुधौ सा
मगानां धरासूनोरथर्वविदुषां रवेः। अत्र लग्रशुद्धादिदेवज्ञेभ्यो ज्ञेयं। विस्तरमयान्नोच्यते। ललुः। व्रत्येहि
पूर्वसंध्यायां वारिदोयदिगर्जति। तद्दिने स्यादनुध्यायो व्रतं तत्रैव वर्जयेत्। ज्योतिर्निबंधे। नांदीश्राद्धं कृतं
त्स्यादनुध्यायस्तकालिकः। तदोपनयनं कार्यं वेद्यारंभनकारयेत्। एतत्तु बहुवातिरिक्तानां। तेषां तद्दिने
वेदारंभाभावात्। अतस्तेषामुपनयनं भवत्येव। एतरेयोपनिषदि। अयत्तु वर्षे निरात्री मति। मृगादिज्येष्ठांतवर्षे

तुः। तं विना वर्षादौ विरात्रमनध्याय इति वेदभाष्ये उक्तं। एतच्च प्रातस्तनिते। सायंस्तनिते तु दिवैव वरुं श्रयित्वा
सायं संध्यां तं होमं कुर्यात्। न संध्यागर्जिते काले न वृष्ट्या तदुपि ते। अत्रोदनं पंचेदग्नौ पक्वमन्नं न दुष्यतीति
संग्रहोक्तेरिति प्रयोगे गत्वे भद्रवरणाः। अन्नशान्तिरप्युक्तं नृसिंहे प्रसादे। अत्रोदनविधेः पूर्वप्रदोषे गर्जितं य
दि। तदा विघ्नकरं ज्ञेयं वदोरध्ययनस्य तत्। तस्य शान्तिप्रकारं तु वक्ष्ये शास्त्रानुसारतः। प्रधानं पायसं सज्ज्यं
अंशान्ति यजो भवेत्। सूक्तं बृहस्पतेर्विद्वान् पठेत्प्रज्ञा विवृद्धये। गायत्री चैव मंत्रः स्यात्प्रायश्चित्तं तु सर्पिषा। धे
नुं सवत्सकां दद्यादावायायि पयस्विनां। ब्राह्मणान् सोजयेत्पश्चात्ततो ब्राह्मणोदनं वरेत्। उपनयने चाधिक
रिणो माधवयि वृद्धमनुनोक्ताः। पितापितामहो भ्राताज्ञातयोगोत्रजाग्रजाः। उपायने धिकारि स्यात्पूर्वा
भावे परः परः। प्रयोगे गत्वे। पितैवोपनयेत्पुत्रं तदभावे पितुः पिता। तदभावे पितुर्भ्राता तदभावे पितोदरः। पिते

षष्ठ्यवहादशैवैव अर्धरात्रौ न नाडिका। प्रमोषमिह कुर्वति तृतीया तूनयामिका। ज्योतिर्निबंधव्यासः। याचैत्रवे
शाखसिता तृतीया माघस्य सप्तम्यथ फाल्गुनस्य। वृद्धे तृतीयोपनये प्रवृत्ता प्रोक्ता भरद्वाजमुनीन्द्रमुखैः। अ
त्रापि वृद्धप्रतिपदज्ञेयं। यत्तु वृद्धार्ग्यः। अन्नध्याये प्रकुर्वति यस्तर्नो मित्रिको भवेत्। सप्तमी माघशुक्लपु
ताया चाक्षया तथा। बुधत्रये दुवाराश्च शस्तानि व्रतबंधने इति। तत्प्रायश्चित्तार्थोपनयनविषयं। स्वाध्या
यवियुजोद्यताः वृद्धप्रतिपदादयः। प्रायश्चित्तनिमित्ते तु मेखला बंधने मताः इति तेनैवोक्तेरिति निर्ण
यामृतकालादज्ञौ। यद्यप्यथोपेतपूर्वस्येत्युक्ता अनिरुक्ते परिदानं कालश्चेत्याश्वलायने न पुनरुपनयने
कालानियम उक्तस्तथापि निमित्तानंतरमेव सः। तदानं मकरणे तु पूर्वोक्तकालो ज्ञेयः। प्रतिवेदमुपनयने
कालानियम इति तु युक्तं। गर्गः। ग्रहे रवींदोरवनिप्रकपे केतूद्गमौ क्रापतनादिदोषे। अत्रेदशाहा निवर्तित

स्मृत्यर्थसारेष्वेवं। कुंडगोलकयोः संस्कार्यत्वं प्राद्वे निषेधश्च क्षेत्रजपुत्रविषयः। अत्यास्यो ब्राह्मण्येनोपनयना
द्यप्राप्तेः इत्यपराकः। गायत्र्युपदेशश्चोत्तरतोयैः कार्यः। उत्तरेणाग्निमुपविशतः प्राङ्मुखः प्राचार्यः प्रत्यङ्मुख
स्वदत्तरोधी हि भो इति श्रांस्वायनसूत्रोक्तेः। यद्यपि कात्यायनेनाथास्मैसावित्रीमन्त्राहोत्तरतोयैः प्रत्यङ्मुख
स्वायेत्यक्तादिक्षिणतस्तिष्ठत आसीनाय वै के इति विकल्प उक्तः। तथापि कात्यायनामेव सः। बह्वानां ह
त्तरत एव। वेदैक्यात्। भिक्षायां विशेषमाह कात्यायनः। मातरमेवाग्रे भिक्षेत। पराशरमाधवीये। मात
रं वा स्वसारं वा मातुर्वा भिगिनीं निजां भिक्षेत भिक्षां प्रथमं याचैनं न विमानयेत्। अथ संस्कारलोपे शौनका
आरभ्याधानमाचौला काले तीते तु कर्मणां। ब्राह्मण्यं सुसंस्तुतं हुत्वा कर्म यथाक्रमं। एतेष्वेकैकलोपे तु
पादद्वयं समाचरेत्। चूडायाम्प्रद्वेष्टः स्यादापदित्वेव मीरितं। अनापदितु सर्वत्र द्विगुणं द्विगुणं चरेत्। पा

३३

रिजाते कात्यायनः। लुप्ते कर्मणि सर्वत्र प्रायश्चित्तं विधीयते। प्रायश्चित्ते कृते पश्चाद्भुक्षं कर्म समाचरेत्। स्म
ृत्यर्थसारेष्वेवं। कारिकायां तु प्रायश्चित्ते कृते तीतं कर्म कृता कृता मित्युक्तं। प्रायश्चित्ते कृते पश्चादतीतमपि क
र्म वै। कार्यक्षिति मित्येक आचार्यानेत्यन्ये तु विपश्चित इति। श्रिकांडमंडनेन तु कालातीतेषु कार्येषु प्राप्तेषु
त्वपरेषु। कालातीतानि कृते वै विदध्यादुत्तराणि तु इत्युक्तं। तत्र सर्वेषां तंत्राणां हि प्राद्वं कुर्यात्। देश
कालकर्मैक्यात्। गणेशः क्रियमाणानां मातृणां पूजनं स कृत्। सर्वदेव भवेत् प्राद्वं प्रादौ न पृथगादिदि
ति छंदोगपरिशिष्टात्। एतद्ब्रह्म नाम पत्यानां युगपत्संस्कारा विषयमिति बोधदेवः। अतीतसंस्काराणां पु
नरुपकारो इत्यन्ये। तत्रापि चोलेऽप्युपनीत्यासहेति पक्षे उपनीतिदिने एवानुष्ठानं न पूर्वदिने। सहस्रस्य
दिवसैक्ये सा विदध्यादुत्तरत्वात्। ब्रह्मचार्येण उपनीतिदिने मध्याह्ने संध्यामाह पारिजाते जैमिनिः। याव

रकर ३

द्वयोपदेशस्तत्तावत्संध्यादिकं नव। ततो मध्याह्नसंध्यादिसंवेकर्म समाचरोत्तुति ब्रह्मगायत्री। यत्तु वच
नं। उपायने तु कर्तव्यं सायं संध्ये उपासनं। आरंभे ब्रह्मयज्ञं तमध्याह्ने तु परे हनीति। तच्छाखांतरविषयमि
ति पारिजातः। विक्रम इति युक्तं पश्यामः। उपनयनाग्निस्त्रिरात्रं धार्यः। अहमेतमग्निं धारयंतीत्याप
स्तंबोक्तेः। बौधायनसूत्रे तु सदाधारणमप्युक्तं। उपनयनादिरग्निस्तमोपासनमित्याचक्षते पातिग्रहणा
दिरित्येकैर्नित्यो धार्यो नुगतो निर्मध्य इति। इदं जातारणिपक्षोऽन्यथा भंथना संभवात्। ब्रह्मयज्ञो विशेष
माह तत्रैव जौमिनिः। अनुपाहृतवेदस्य कर्तव्यो ब्रह्मयज्ञकः। वेदस्थाने तु सावित्री गृह्यते तत्पमायं इति त
येषां तद्दिने एव वेदारंभस्तेषां नेदमिति दिक्। अथ ब्रह्मचारिधर्माः। याज्ञवल्क्यः। मधुमांसं जनो विष्ट
शुक्लस्त्री प्राणि हिंसनं। भास्करालोकनाम्न्युलपरिवादादि वर्जयेत्। मनुः। अभ्यंगमं जनं वा क्षणोत्पानं च त्र

तिविप्रपरं नक्षत्रियादेः। तेषां पुरोहित एव। उपनयनस्य दृष्टार्थं तेषां वा ध्यापने नधिकारात्। अत्रापि तृव्य
स्य ज्येष्ठभ्रात्रभावे अधिकारः। असंस्कृतास्तसंस्काराभिराहभिः पूर्वसंस्कृतैरितियाज्ञवल्क्योक्तेः। मातु
रजोदोषे तु प्रागुक्तं। अथ षंडमूकादीनां विशेषः। प्रयोगपारिजाते ब्राह्मे। ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाज्जातो ब्राह्म
णः स इति श्रुतिः। तस्माच्च षंडबधिरकुब्जवामनपंगुषु। जडगद्गदरोगार्तशुष्कांगविकलांगिषु। मत्तोन्मत्ते
षु मूकेषु शयनस्थे निरिंद्रिये। ध्वस्तपुंस्तेषु वैतेषु संस्कारास्त्युपयथोचितं। मत्तोन्मत्तौ न संस्कारादिति के
चित्प्रवक्षते। कर्मस्वनधिकाराच्च पातित्यं नास्ति वैतयोः। तदप्यत्यं वसंस्कार्यमपरेत्वात्तु न्यथा। संस्का
रमंत्रहोमादीन् करोत्याचार्यश्च कर्तुः। उपनयेयाश्च विधिवत् प्राचार्यस्वसमीपतः। आनीयाग्निं समीपं वा सा
वित्री स्पृश्य वा जपेत्। कन्यास्वीकरणादन्यत्सर्वं विप्रोक्तकार्येत्। एवमेव द्विजैर्जातौ संस्कार्ये कुंडगोत्रकाविति

सवापुनः। अत्रप्रवरसंख्यानियमइतिवृद्धः। अथदंडः। मनुः। ब्राह्मणो वैश्वपात्राशौक्षत्रियो वाटरवादि
 रौ। पैष्यलौ दुंबरो वैश्यो दंडानर्हति धर्मतः। एषामभावे गौतमः। यक्षियो वा सर्वेषां मूधले लारना सा प्रमाता
 इति। अजिनमाहाबलायनः। अहतेन वाससा संवीतमैलोयेन वाजिनेन ब्राह्मणो रवेराक्षत्रियमाजिनेन वै
 श्यामिति। यद्यष्टौ लोयेन मृगानि वैवोच्यते। एष्यादिति पाणिनिस्मृत्यैः। ऐलोयमेण्याश्चर्मद्यमेणस्यै
 तामुभौ त्रिधित्यमरकोशात्। तथापि कृच्छ्ररुबस्तान्यजिनानीति शंखोक्तेः। सर्वेषां वारो रविमिति यमो
 क्तेश्च मृगवर्मणा सह विकल्पो ज्ञेयः। वस्त्राजिनयोस्तु विकल्पाः। कायसिंवाऽविह्वलमिति गौतमोक्तेः। अ
 थ यज्ञोपवीतं। मनुः। कायसिमुपवीतं स्याद्विप्रस्योर्ध्ववृत्तं त्रिवृत्तं पारिजाते देवलः। कायसिंशौ मगो वा लु
 शाणकस्त्रतृणादिकं। यथा संभवतो धार्यमुपवीतं द्विजातिभिः। तन्नवतंतुकायौ सावित्र्या त्रिगुणं कुया

२ शाणसूत्रमयं राजो वैश्यस्याविकस्त्रजं ॥ तदभावे x २

३५

न्नवसूत्रं तु तद्वेत्तइति तेनैवोक्तेः। भृगुः। दंडो गपरिशिष्टे। त्रिवृदूर्ध्ववृत्तं कार्यं तंतुत्रयमधोवृत्तं। त्रिवृत्तं
 वोपवीतं स्यात्तस्यैको ग्रंथिरिष्यते। उर्ध्ववृत्तं दक्षिणं करमूर्ध्ववृत्तं बाहुतं। वामावर्त्तवृत्तं त्रिगुणं हस्तादक्षि
 णावर्त्तवृत्तं कार्यं। स एकस्तंतुः। एवं त्रितंतुकमित्यर्थः। कात्यायनः। पृष्ठदेशे न नाभ्यां बध्नेतं यद्विंदते करिं ॥
 तद्धार्यमुपवीतं स्यान्न तिलं वनवोद्धृतं। वसिष्ठः। नाभे नूर्ध्वमनायुष्यमधोनाभेस्तपः क्षयः। तस्मान्नाभि
 समंकुर्यादुपवीतं विवक्षणाः। पारिजाते देवलः। उपवीतं बटोरे कंदे तथेतयोः स्मृते। एकमेव यतीनां स्यादिति
 शास्त्रस्यानिश्चयः। स एव बहूनि वायुष्कामस्य। तन्नमंत्रमाह स एव। यज्ञोपवीतमिति वा व्याहृत्या वापि धारये
 त्। हेमाद्रौ। यज्ञोपवीते द्वे धार्यौ तस्मात्तैव कर्मणि। तृतीयमुत्तराधार्ये वस्त्राभावे तदिष्यते। देवलः। सावि
 त्र्या दशहस्तो द्विर्मात्रिता भिस्तदुक्षयेत्। विध्वंवाप्यधोयातं भुक्तानिर्मितमुत्तरेजेत्। मनुः। मोखलामजि

२४

नि० सि०

३६ म

तु

नंदं मुपवीतं कमंडलुं । असुप्रास्य विनष्टा निगृह्णाता त्या निमंत्रतः । अथैतच्छोपे प्रथमं चितं । मनुः । अ
कृत्वा भैक्षवरणं समिधं च पावकं । अनातुरः सधरात्रमवकीर्णं ब्रतं चरेत् । अमत्यान्प्रापदित्यागे तु याज्ञ
वल्क्यः । भैक्षान्निकायेत्यक्ता तु सधरात्रमनातुरः । कामावकीर्ण इत्याभ्यां जुहुयाद्दुहितं द्वयं । उपस्थानं त
तः कुर्यात्समासिंवेत्तनेन तु । मंत्रास्तमिताक्षरायां ज्ञेयाः । सहस्रं शोपे तु ऋग्विधाने । मानस्तोके जपे नमंत्रं
शतसंख्यं शिवालये । अग्निकाये विना मुक्तेन पापं ब्रह्मचारिणः । स्मृत्यर्थं सारे तु । संध्याग्निकाये लोपे स्ना
नाष्टसहस्रं जपः । भिक्षालोपेष्टशतं । अभ्यासे द्विगुणं पुनः संस्कारश्चेत्यक्तं । आशुके संवर्तः । यः संध्या
वैवने पांस्ते अग्निकाये यथाविधि । गायत्र्यष्टसहस्रं तु जपेत्स्नात्वा समाहितः । पारिजाते शततपः । ब्र
ह्मचारी तु योऽश्रयान्मधुमांसं तथैव । प्राजापित्यं चरेत्सहस्रं ब्रह्मचारी समापयेत् । ऋग्विधाने । तंबो धितो या

३६

धारणं । वर्जयेदिति प्रकृतं । पारिजाते कौर्मिना दशं चैव वा क्षेतनान् चरेद्दंतधावनं । गुरु छिष्टं भेषजार्थं प्रयुज्य
तनकामतः । एतन्निषिद्धमध्वादि विषयं । अन्यस्य गुरु छिष्टस्य सर्वदा प्राप्तेः । सवेद्याधीयत कामं गुरो
छिष्टं भेषजार्थं सर्वं प्राश्नीयादिति वसिष्ठोक्तेः । ज्येष्ठभ्रातुरित्यापि ज्ञेयं । पितुर्ज्येष्ठस्य च त्रालु रछिष्टं भोज्य
मित्यापस्तंबोक्तेः । गुरुपुत्रे तु स्मृत्यंतरे उक्तं । गुरुवद्गुरुपुत्रः स्यादन्यत्रो छिष्टं भोजनात् । प्रवेताः । तां
बूलाभ्यं जनं चैव कांस्यपात्रे च भोजनं । यतिश्च ब्रह्मचारी च विधवा विवर्जयेत् । यमः । मेखलामजि
नंदं मुपवीतं वनित्यशः । कौपीनं काटि सूत्रं च ब्रह्मचारी तु धारयेत् । अग्नीधनं भैक्षचर्यामधः शय्या
गुरोर्हितं । कुर्यादिति शेषः मेखलामाहा खलायनः । तेषां मेखलामौजी ब्राह्मणस्य धनुर्ज्याक्षत्रियस्य
वा वैश्यस्येति । आचार्यः । त्रिवृत्तामेखलाकार्या त्रिवारं स्यात्समावृता । तद्गृथयस्त्रयः कार्याः पंचवास

प्रतिग्राही पुनः संस्कारमर्हति। चंद्रकायांबोधायनः। सिंधुसौवीरसौराष्ट्रानृतथाप्रत्यंतवासिनः। अंग
वंगकलिंगांश्च गतासंस्कारमर्हति। हेमाद्रौ प्रायश्चित्तकांडे वृद्धगौतमः। खरमुष्ट्रं च महिषं मनूहं मज्जंत
था। वस्तुमातृह्यमुरक्जैः क्रोशे चंद्रविनिर्दिशेत्। मार्कंडेयः। खरमातृह्यविप्रस्तयोजनं यो दिगच्छति। तस्य
ध्वं प्रोक्तं शरीरस्य विशोधनं पुनर्जन्म प्रकुर्वति घृतगर्भविधानतः। मनुः। अज्ञानात्प्राश्य विष्णुं सु
रासं सृष्टमेव। पुनः संस्कारमर्हति त्रयोवर्णा द्विजातयः। मिताक्षरायां पराशरः। यः प्रत्यवसितो विप्रः प्र
ज्यातो विनिर्गतिः। अनाश्रक निवृत्तश्च गार्हस्थ्यं वै चर्कषति। स चरेन्नृणां वृद्धाणां त्रीणां वा द्रायणानि
व। जातकर्मादिभिः सर्वैः संस्कृतः शुद्धिमाप्नुयात्। बौधायनसूत्रे उपनीतस्य वज्र्यानि नान्यस्योच्छिष्टं भुंज
तान्यन्नपितृज्येष्ठाभ्यां न स्त्रिया सह भुंजीत मधुमांसश्रीद्वसूतकानि निर्दिशेत्। हंसं धिनीक्षारं च त्राकनिर्या

सौविलयनंगलान्नगणिकान्नमित्येतेषु पुनः संस्कारमर्हति। अथ पुनः संस्कारं व्याख्यास्यामो देवयजने
षु प्रभृत्यग्निमुखात् रुवापा लाशां समिधमाज्येनां काभ्यां धायया चर्यात् पुनः स्वादित्या स्वीहति। आज्ये
न जुहोति येन देवीः पवित्रेणोत्तितिरभिरनुद्धंदसं विष्टवृत्प्रभृतिदानादथा कामाः परिधीत्स्वापा
लाशां समिधमाधाय ब्रते प्रायश्चित्ते जुहोत्यथ व्याहती जुहोति। अथापरः सवित्र्या शतवृत्वाद्यतमभिर्म
अप्रांश्य कृतप्रायश्चित्तो भवति। गुरोर्वाप्युच्छिष्टं भुंजीताथा स्युदाहरेति वपनं मेखलादंडमजिनं मेक्ष
यात्रितानि निर्वनिवर्त्तते पुनः संस्कारकर्मणो त्याक्छा यन गृह्ये पयोपेतपूर्वस्येत्यादिना पुनः संस्कारमुक्तः।
तथापि त्रादिव्यतिरेकेण ब्रह्मचारिणः प्रेतकर्मकरणे पुनरप्यनयनमित्यपरांकादियः। त्रिस्थलीसेतौ। कर्म
नात्राजलस्य शक्तिरतोया विलयनात्। गंडकी बाहुतरणा पुनः संस्कारमर्हति। गोडास्त। करतोयाजलस्य श

तस्मिन्मनाशा विलुंघनादिति पठंति। तत्र। दानधर्मेषु करतोयास्त्राने प्राशस्योक्तेः। करतोये सदाने ते स
 रिद्धेष्टे तां वेष्टुते। आस्तावयसि पौराणां पापं हरकरो द्वे इति स्मृतिर्विद्विका लिरिवत् स्नानमंत्राश्च। पराशरः। अ
 जिनं मेखलादंडोपैक्ष्य चयात्रेतात्तत्त्व। निवर्तते द्विजातीनां पुनः संस्कारकर्मणि। हरदत्तः। यः स्कंदे दमधीत्या
 न्यं वेदमधेतुमिच्छति। तस्योपनयनं। तेन प्रतिवेदमुपनयनं कर्तव्यमित्याह। अन्ये नैतन्मन्यन्ते। सर्वेभ्यो वै
 वेभ्यः सा विन्यनूयत इत्यापस्तंबोक्तेः। तद्विधिः कारिकायां। वेदांतरमधीत्यैव ऋग्वेदं येन धीयते। उपनतिरि
 यंतेषां मलं करणवर्जिता। यद्वैतदुपनीतस्य प्रायश्चित्तं यदा भवेत्। कृताकृतं च वपनं मेधाजननमेव च। मेधाज
 ननसद्भावे व्रतचर्या सर्वोद्दिह। अनुप्रवचनीयश्च तदभावे ह्यनं हि। परिदानं न कार्यं तस्याभिमित्तानंतरं विदं।
 पूर्वस्यावाचयेत्स्थाने तत्सर्वितुर्वर्णमह इति। यत्तु हारीतः। द्विविधाः स्त्रियः ब्रह्मवादिन्योऽप्यधोवधश्च। तत्र ब्र

जपेनमंत्रं लक्षं वैवशिवालयै। ब्रह्मचारिस्वधर्मेषु न्यूनं चेत्पूर्णमेतितत्तु। स्त्रीसंगेतुमनुः। अवकाशं हि कालो
 न गर्दभेन वलुष्यथे। श्यालापाकविधानेन यजेद्वै निर्वृतिं निशि। विस्तरस्तमिताक्ष्यदौ ज्ञेयः। उपवीतनस्य
 तु हारीतः। मनोव्रतपतीभिश्च तस्मिन्प्राज्यादुतीर्त्तुत्वा पुनः प्रत्यायात्। तत्रैव मरीचिः। ब्रह्मसूत्रं विना मुक्ते
 विष्णुत्रं कुसुतेथवा। गायत्र्यष्टसहस्रेण प्राणायामेन शुध्यति। अमिवादनप्रत्यभिवादानादौ विशेषः।
 यथैसारपारिजातादौ ज्ञेयः। यमः। ज्यायानपिकनीयांसं संधायामभिवादयेत्। विनाशिष्यं च पुनर्वदौ
 हि त्रंदुहितुः पतिं। अथ पुनरुपनयनं। पारिजाते शालातपः। उशुर्णिगं जनं जग्ध्वा पलंडं च तथा शुनं
 उष्ट्रमानुषकेभाश्च रासमीक्षारभोजनात्। उपायनं पुनः कुर्यात्तस्मिन् ह्रस्वं नमुहीरति। हेमाद्रौ कृद्मनुः।
 जीवन्त्यदिसमागच्छेत्कुंभे निमज्ज्य चाउद्धृत्य स्नापयित्वा स्य जातकमादिकारयेत्। तत्रैव पात्रे प्रोक्ष्या

ग

ज्ञानेश्वरः। अष्टकाश्वेन सप्तम्या दिव्यं त्रयं ज्ञेयं। तिस्रोष्टकास्त्रिरात्रमंत्यामेके इति गौतमोक्तेः। ऋत्वं तास्विति
सौरऋत्वं तासु। चांद्रांतस्य पर्वत्वेनैव निषेधासिद्धेरिति सर्वज्ञनारायणः। एते नित्याः। नैमित्तिकानप्यह्याज
वल्गयः। अहंप्रतेषु न ध्यायः। ध्यायति गुरुबंधुषु। उपाकर्माणि चोत्सर्गस्विशाखाश्चोत्रियेतथा। संध्यागर्जित
निघातिमूकं पोलका निपातने। समाप्य वेदं च निशमाराण्यकमधीत्य च। पंचरथो देवतु द्रव्यामष्टम्यां राहुसू
तके। ऋतुसंधिषु पुक्तावाश्चादिकं प्रतिगृह्य च। पशुमंडूकनकुलश्चाहिमार्जारमूषकैः। कृतंतरे तहोरात्रं
कृपातेतथोद्भवे। ग्रहणेषु निशोक्तावापि यस्तास्तो अहृत्य क्तं प्राक। स्मृत्यर्थसारे तु ग्रहे तिस्रो रात्राः दिवा च
हइत्यक्तं। ऋतुः सौरः। भुक्तेत्युत्सर्वविषयं। अर्धं भोजनादुत्सर्व इति गौतमोक्तेः। आदिकं महैको द्विष्टमिन्नं
तत्र तु अह इति मनुः। स्मृत्यर्थसारे चैवं। यत्तु पश्चादंतरायं अहमुपवासो विप्रवासश्चेति गौतमोक्तं तत्प्रथ

३९

२-चा

माध्ययने। यज्ञवल्गयः श्वक्रोष्टगर्दभोत्सूकरा मवाणार्त्तानि स्वने। अमेध्यश्च शूद्रांत्यश्च मजानं पतितं तं
कै। देशे शुवात्मनि विविधत्तनितसंपुवे। भुक्ता इयाणि रंभोत्तरधरोत्तरेति मारुते। पांसुमवर्षे दिग्दहसं
ध्यानीहारभीतिषु। धावतः पूतिगंधे च शिष्टे च गृहमागते। खरोष्ट्रयानहस्यश्च नो वृक्षे रितारो हणे। सद्यं त्रिं
शदन ध्यायाने तं तात्कालिका निदुः। बाणो वंशः। शततंतुवीणोति हरदत्तः। अमेध्याः सूतिकादयः। स्तनि
तंगर्जः। वर्षातो न्यत्र वृष्टिगर्ज विद्युतां योगपद्मे आकाशिकः वर्षासुतात्कालिकः इति नारायणः संध्याग
र्जे तु हारातः। सायं संध्यास्तनिते रात्रिः प्रातः संध्यास्तनिते होरात्रं। रात्रौ विद्युत्यपरा अवधि। विद्युति
नक्तं चापरात्रा इति गौतमोक्तेः। दिनतृतीयां शोचरे तु विद्युति सर्वात्रिमित्याह सर्व। त्रिषागादिप्रवृत्तौ
सर्वमिति। अथ रात्रे मध्यमा मध्यं इति विज्ञानेश्वरः। मध्यं दंडवतुष्टय इति निर्णयामते। मनुः। न विवादेन क

लोपे शौनकः। व्रतानि विधिना कृत्वा स्वशाखाध्यायनं चरेत्। अकृत्वा स्य स्य ते येन स पापी विधिघातकः। प्रत्ये
कं हृद्ये मे कैवंचरित्वा ज्यादुतीः शतं। दुत्तमैव तु गायत्र्या स्नायादित्याह शौनकः। स्मृत्यर्थं सारं तु ब्रान् षट्
वादशावाक्यं नृत्वा पुनर्व्रतं चरेदित्युक्तं। अथ समावर्तनं। सुरेश्वरः। भौमभानुजयो वारैर्नक्षत्रैश्च व्रतो
दिते। ताराचंद्रविस्तुहौ च स्यात्समावर्तनं क्रिया। विसिष्ठः। स्नानं मध्याह्नकाले तु होरायां कारयेद्युक्तं। पूर्वा
ह्ने तदभावे तु कुर्यात्स्नानं यथाविधि। सर्वत्र हस्तवो विवाहस्योत्तमसूत्राद्यदा दक्षिणायने विवाहस्तदा समाव
र्तनं मपि तत्रैव। अन्यथोदगायने समावर्तनेऽनाश्रमीति तिष्ठेतीति विरोधः स्यादित्युक्तं सुदर्शनभाष्ये।
एतच्च ब्रह्मचारिव्रतलोपे प्रायश्चित्तं कृत्वा कार्यं। तदाह बोधायनः। शौचसंध्यादर्भभिक्षाग्निकार्यराहित्यकौ
पीनोपवीतमेखलादंडाजिनाधारणादिवास्वायच्छत्रपादुकास्त्रविधारणोद्धर्तनानुलेपनं जनघृतनृत्यगी

तवाद्याभिरतौ ब्रह्मचारिकृच्छ्रत्रयं चरेत् महाव्याहीतहोमं पाहित्रयोद्वहोमं च कुर्यात्। समावर्तनोत्तरं पूर्वं
मृत्तानां त्रिरात्रमाशौचं कार्यं। आदिष्वीनोदकं कुर्याद्व्रतस्य समापनात्। समाप्ते तूदकं दत्वा त्रिरात्रमशु
चिर्भवेदिति मनूक्तेः। आदिष्वी ब्रह्मचारीति विज्ञानेश्वरः। ब्रह्मचर्ये यदि कश्चिन्नमृतः तदा त्रिरात्रमध्ये वि
वाहः कार्यो न्यथानेति सिध्यति। जनने तु सत्यपि त्रिरात्रं। तत्राति क्रांता शौचं। भावादुदकं दत्वा तत्रैव च न
त्रेति दिक्॥ स्नातकप्रत्याह व्यासः। यज्ञोपवीतद्वितयं सोदकं च कमंडलुं। छत्रं चोच्छासु मूलं पादुके
चायु पानहौ। रौक्मे च कुंडले वेदः रुक्ते शानखशुविः। वेदो दर्शवटुः। मनुः। उपानहोत्सवोश्च धृतमन्ये
नधारयेत्। उपवीतमलंकारमजिनं करकमेव। अन्यात्यपि बहुचरुह्यस्मृत्यादिभ्यो ज्ञेयानि। अथ छुरि
काबंधः। ज्योतिर्निबंधेनारदः। छुरिकाबंधनं वक्ष्ये नृपाणां प्राकुरग्रहात्। विवाहोक्तेषु मासेषु शुक्लपक्षे

नस्तगो। जीवेशु क्रान्तेषु पुत्रे चंद्रताराबलाविते। मौंजी बंधर्क्षतिथिषु कुजवर्जितवासरे। संग्रहे। शूद्राणां रा
जपुत्राणां मौंज्यभावे स्त्रबंधनं। मौंजी बंधोक्ततिथ्यादौ कार्यं भौमदिनं विना। अथ विवाहः। याज्ञवल्क्यः।
अविप्लुतब्रह्मवयोलक्षणां स्त्रियमुद्धहेत्। अनन्यपूर्विकां कांतामसपिंडां यवीयसीं। अरोगिणी भ्रातृ
मतीमसमानार्थगोत्रजां। लक्षणां बध्नांतरलक्षणेयुक्तां। बाह्या निकाशस्वंडादौ प्रसिद्धानि। आंतरा
त्यष्टौ पिंडानुरुत्वेत्याश्वलायनोक्तानि। असपिंडां सापिंड्यरहितानि तच्च एकशरीरावयवान्वयेन भवति। ए
कस्य हि पितुर्मातुश्च शरीरस्यावयवाः पुत्रपौत्रादिषु साक्षात्परया वा शुक्रशोणित्वादि रूपेणानुस्यू
ताः। यद्यपि यस्याः पत्या सह भ्रातृपत्नीनां च परस्परं नेतत्संभवति। तथाप्याधारत्वेनैकशरीरावयवान्व
योस्तेव। एकस्य हि पितृशरीरस्यावयवाः पुत्रद्वारा तात्वा हिता इति विज्ञानेन श्वरादयः। चंद्रिका परा कर्मधा

विवाहप्रतिष्ठोद्यापनादिषु समाप्तेः सगोत्राणामनध्यायः। उदयेस्तमये वापि मुहूर्तत्रयगामियत्।
रादिनंतदहोरात्रं वानध्यायविदो विदुः। केचिद्दुःकविद्देशो यावत्तद्दिननाडिकाः। तावदेव त्वनाध्यायो
न तस्मिन्नेदिनांतरे। प्रदोषं तादृशप्रजापतिः। षष्ठीचिद्वादशाचैव अर्द्धरात्रौ न नाडिका। प्रदोषेन त्वधीया
तत्तृतीयानवनाडिका। निर्णयामृतो गार्गः। रात्रौ पामत्रया दवाकिसप्तमी वा त्रयोदशी। प्रदोषः सतुविज्ञे
यः सर्वविधाविगर्हितः। रात्रौ नवमुनाडीषु चतुर्थी यदि दृश्यते। प्रदोषः सतुविज्ञेयो वेदाध्ययनगर्हितः।
कौर्मै। अनध्यायत्तनांगेषु नेतिहासपुराणयोः। न धर्मशास्त्रेषु अन्येषु पर्वण्येता निवर्जयेत्। शौनकः नि
त्येजयेच्च काम्ये च त्रतोपारायणोपि च। नानाध्यायोस्ति वेदानां ग्रहणोपराहणोऽस्मृतः। इत्यनध्यायः। अथ माहा
नाम्नादिप्रतं श्रीधरः। तिथिनक्षत्रवारांश्च वर्गोदयनिरासणं। चोत्तवत्सर्वमाख्यातं सगोदानं व्रतेषु च। एतेषां

उत्तममत्वस्य च बोधने तुल्यत्वात्। पौरुषेयत्वाददोष इति चेत्। तुल्यमन्यत्रापि किंच। अवयवत्वेन पक्षेय
थायोगेन ह्यापरिहारस्तथेहापि। तेन मातृकुले पितृकुले चैक पिंडदानक्रियान्वयित्वं सापिंड्यमित्याहुः। तेनै
कस्यापित्रादयः षट्पुत्रादयश्च षट्सपिंडा भवन्ति। अत्र केचिदुभयतः सापिंड्यानिवृत्तावेवोद्वाहो नान्य
थेत्याहुः। हरदत्तादयस्तस्य गोत्रवत्सापिंड्यस्य सप्रतियोगिकत्वेन एकतो निवृत्तावन्यातो निवृत्तेरावश्य
कत्वान्मूलपुरुषमारभ्याष्टमोवरः मूलपुरुषमारभ्याद्वितीयातृतीयादिकामुद्गहेदित्याहुः। शिष्टास्तन
वधूवरयोः स्वतः सापिंड्यां किंतुकूटस्थसंततित्वात्तत्सापिंड्ये नैव। अतोष्टमवरं प्रतिकन्यायाः असापिंड्ये
पिकन्यायाः कूटस्थेन सापिंड्यात्तत्संततित्वात्तत्सापिंड्ये नैव। अतोष्टमवरं प्रतिकन्यायाः असापिंड्ये
प्रतियोगिभेदेनाविरोधादित्याहुः। इदमेव युक्तं। आशौचेप्येवंसापिंड्यं ज्ञेयं। पत्रतुमध्ये विधिं नमपि सापिं

इयं मंडूककृतिवत्पुनरनुवर्तते यथा कूटस्थासं वम्योः कन्ययोः पुत्रो। तत्र निवृत्तिः। तदपत्ययोस्तनुवृत्तिः
तत्रापि न दोषः। संबंधिभेदात्। अत्र कूटस्थमारभ्यगणना कार्या। तदुक्तं वध्वावरस्य चात्तातः कूटस्थाधि
दिसप्तमः। पंचमीचेतयोर्मतितत्सापिंड्यं निवर्तते इति। कूटस्थो मूलपुरुषः। विश्वरूपनिबंधे। एवमु
क्तप्रकारेण पितृबंधुषु सप्तमातुः। उर्ध्वमेवाविवाह्यत्वं पंचमान्मो लबंधुतः। संतानोभिद्यते यस्मात्पूर्वजादु
मयत्रव। तमादाय गतो वैर्द्धीमान्वरं यावच्च कन्यकां। स्मृतितत्त्वेनारदः। आसप्तमासं च माच बंधुभ्यः पि
तृमातृतः। अविवाद्यास गोत्राच समानप्रवरा तथा। अत्र बंधुभ्य इति पंचमी निर्देशात्पितुः पितृपुत्रपु
त्रात्सप्तमीमातुः पितृपुत्रपुत्राच्च पंचमीमपित्यजेत्। एवमन्यबंधुषु ज्ञेयं। तत्रापि त्रिगोत्रास्येव गोत्रिणो
नाहं कुर्यात्। वक्ष्यमाणवचनात्। त्रिगोत्रगणनावमातमहगोत्रायेक्षयानतु स्वायेक्षया। अन्यथापितुः

पितामहदुहितुर्दोहित्रीपुत्रीपरितोयास्यात्। बध्नामातामहगोत्रापेक्षयातुत्रिगोत्रांतर्गतैर्न विवाहप्र
संगइतिसंबंधतत्वादयोगोऽग्रंथाः। संबंधविवेकेशूलपाणिग्याह। पंचमात्सममात्रावर्गपित्रिगोत्रांत
रिताविवाद्या। असंबंधाभवन्मातुः पिंडेनैवोदकेनवा। साविवाद्यादिजातीनां त्रिगोत्रांतरितायैवेति वृ
हन्मनूक्तेः। सानिकर्षेपिकर्तव्यं त्रिगोत्रात्परतोयदीतिदेवलोक्तेश्चेति। एतच्चदाक्षिणात्यानमन्यते। यत्तु
वसिष्ठः। पंचमीसप्तमीवैवमाहृतः पितृतस्तथेति। यच्चविष्णुपुराणं। पंचमीमातृपक्षाच्चपितृपक्षाच्चस
प्तमी। गृहस्थउद्धहेतुकन्यांन्याप्येनविधिनात्तपोतितत्पंचमीसप्तमीमतीत्येतिआख्येयं। पंचमेसप्तमेवैव
येषांवैवाहिकीक्रिया। क्रियापराश्रपिहितोपतिताः शूद्रांगताइत्यपराकैमरीविवचनात्। हारलतायां
शंखलिरिवतौ। सपिंडतातुसर्वेषांगोत्रतः सप्तपौरुषी। पिंडश्चोदकदानंवाश्रावणैवतदानुगे। यत्तुपंचमी

तिथिमाधवादयस्तत्तत्कपिंडदानक्रियान्वयित्वं सापिंड्यं। लेपभाजश्चतुर्थपित्राद्याः पिंडभागिनः। पिंड
दः सप्तमस्तेषां सापिंड्यं साप्तपौरुषीमितिमात्स्योक्तेः। नवपितृव्यादिष्वेतन्नास्तीतिवाच्यं। तत्कर्तृकश्राद्धे
देवतैक्येनतत्सत्वात्। देवदत्तकर्तृकश्राद्धेहियेदेवताश्रुतास्तेषांमध्येयः कश्चिदन्यकर्तृकश्राद्धेनुप्रविशति
तेषांसापिंड्यं। तद्व्याख्यामपिभर्तृकर्तृकश्राद्धेसहाधिकारित्वेनतदन्वयात्। नवमातुलादिष्वेतन्नास्तीति
वाच्यं। मातामहदुपदेवतैक्यात्। ननुगुरुशिष्यादेरपिश्राद्धदेवतात्वात्सापिंडत्वंस्यात्। किंबहुनासर्वा
सावेतुनृपतिः कारयेत्तस्यरिक्थेइतिमाकंडेयपुराणानुराजोपिश्राद्धकर्तृकत्वात्सापिंड्यप्रसंगः। सत्यां पं
चमात्सप्तमादूर्ध्वमाहृतः पितृतस्तथेतियाज्ञवल्क्यवचनेनमातापितृसंबंधवत्तत्सत्वात्। ऊर्ध्वंसापिंड्यंनि
वर्तइतिशेषः। ननुपंचमत्वाद्यत्रनियम्यतेनमाहृतइत्यादिवाक्यसेदात्तामेवं। मातृकुलेपंचमत्वस्यपितृकु

मात्स्यमाहीमायः कन्यामुद्धहेद्विजः। गुरुतत्प्रीसविशेयः समोत्रां वैवमुद्धहन्निति विष्णुक्तेः। तस्मा
 न्मदनपारिजातोद्युक्तदिशादत्तकसापत्नसंबंधाद्यनुप्रवेशे ब्राह्मणादीनां क्षत्रियदिसपिंडविषये वा
 पूर्वोक्तानि नेयानि। न त्वनुकल्प इति त्रिभिर्भाव्यं। यत्तु स्मृतिर्वैदिकामाधवादय आस्तुः तृतीये संगच्छावहै
 वतुर्थे संगच्छावहादिति ज्ञातपथश्रुतेः। तद्वा ज^१ मातुलस्ये वयोषाभागतोपैतृष्वसेयीवयाभिवेति। ग
 तेन नो जनितादं पती करिती मंत्रवर्णात्। मातृष्वरसुतां के विसितृष्वरसुतांतथा। विवहंति क्व विद्देशे सं
 कोऽपि सपिंडतामिति ज्ञातातयोक्तेः। मातुलकन्योद्वाहः कार्यः। यद्यपि पितृष्वरकन्योद्वाहोऽपि प्रास
 स्तथाप्य स्वर्गलोकविद्दिष्टमिति निषेधात् क्व नंतरेण तदुद्वाहस्याविधानाच्च न कार्यः। अयं तु दाक्षिणात्य
 शिष्टाचारः कार्य इति। न च पूर्वोक्तश्रुतीनामर्थवादमात्रता। मानांतरेण सिद्धोऽपरिहिदेवैवोधारयतीति वादः

नुपपत्त्या विधिकल्पनात्। यत्तु ज्ञातातपः। मातुलस्य सुता मूढा मातृगोत्रांतथैव च। समानप्रवरां वैवमुद्धहन्निति विष्णुक्तेः। तस्मा
 द्रायणं चरेत्। यच्च मनुः। पैतृष्वसेयीसंगिनां स्वस्तीयां मातुरेव च। मातुश्च भ्रातुरासस्य गत्वा च द्रायणं चरेत्।
 एतास्मिन्स्तभायार्थे नोपपद्येत बुद्धिमान्। यच्च व्यासः। मातुः सपिंडायत्नेन वर्जनीत्यादि ज्ञातिभिरिति।
 तद्वांधर्वादि विवाहेऽपि मातृविषयं। तत्रापि तृगोत्रा निवृत्तेः। अतएव मार्कंडेयपुराणं। मांधर्वादि विवाहेषु पि
 तृगोत्रेण धर्मविदिति। ब्राह्मणादि विवाहेषु परिणये वेति। भद्रसोमेश्वरोऽपि मातुलकन्योद्वाहमुद्वाहत्य स्म
 र्तिविरोधोऽपि पूर्वोक्तश्रौतखिं गबलायत्त्वादस्य कर्तव्यमाह। तदेतद्वत्तकस्य पालकदत्तममातृसोदरक
 न्याविषयत्वेनासवर्णमातुलकन्याविषयत्वेन चोपपन्नमपि अविचारितरमणीयं यथा तथा स्त। तथापि
 कलौ तावन्निषिद्धमेव। गोत्रान्मातृसपिंडाच्च विवाहो गोवधस्तथेत्यादि पुराणात्। माधवीये बोधायनोप्यस्य

मिंदामाह । पंचधाविप्रतिपत्तिर्दक्षिणतः तथोत्तरतः पूर्णाविक्रयोनूपेतेन स्त्रियावसहभोजनं पर्युषित
 भोजनं मातुल्यपितृपुत्रदुहितृगमनमिति महसोमेश्वरेणापि स्मृतिविरुद्धानां मातुल्यकन्याद्वाहादीना
 मस्माद्वचनादप्रामाण्यमित्युक्तं । वृहस्पतिरपि । उद्धृते दाक्षिणात्यैः मातुल्यसुताद्विजैः । मत्स्यादाश्च
 नरापूर्वे व्याप्तिवारता स्त्रियः । उत्तरे मेघपाश्चैव स्युः नृणां जखला इत्यानवारत्वमाह । अतएव हेमा
 द्रोमात्येकणारिकादानां तत्कारिणां श्राद्धे निषेधः । वोपदेवेनापि लिखितं ब्राह्मं । यत्र मातुल्यजोद्वाहा यत्र
 वैवृषल्यपतिः । श्राद्धं न गच्छेत् द्विप्राः कृतं यत्र निरामिषमिति । तस्मान्मातुल्यपंचपितृतः सप्तवत्यक्ता
 उद्धृतेति सिद्धं । संबंधविवेके सुमंतुः । ब्राह्मणानामेकपिंडः स्वधानामादृशमादृशमविधिस्तिर्भवति । आस
 त्माद्विधिविधिस्तिर्भवति । आतृतीयापिंडविधिस्तिर्भवति अन्यथापिंडाश्चैव क्रियाविधेर्दादृशह तु कर्मोत्पत्तिः ।

मातृतः परिहरेत् सप्तमीपितृतः । त्रीन्मातृतः पंचपितृतोवेति पैठीनसि स्मृतौ त्रीनित्यनुकल्मश इति म
 धवोक्तेः । पंचमी सप्तमी चैव मातृतः पितृतस्तथा । दशाभिः पुरुषैः स्थातात श्रोत्रियाणां महाकुलात् ॥
 उद्धृते सप्तमादूर्ध्वं तदभावे तु सप्तमी पंचमी तदभावे तु पितृपक्षेऽप्ययं विधिः । सप्तमी च तथा षष्ठी पंचमी
 च तथैव । एवमुद्वाहयेत् कन्यां न दोषः शाकटायनः । तृतीयां च चतुर्थीं च पक्षयोरुभयोरपि । विवाहयेत्
 नुः प्राह पाराशर्यौ गिरायमः । यस्तद्देशानुचूपाणकुलमार्गेण चोद्धृते । नित्यं संव्यवहार्यः स्याद्देहाच्चैत
 त्पदत्रयलेइति चतुर्विंशतिमतात् । चतुर्थीमुद्धृते कन्यां चतुर्थः पंचमीपिवा । परशरमतो षष्ठी पंचमी न तु
 पंचमीमिति पाराशरोक्तेः चानुकल्मसेनापि पंचम्यादिपरित्यागनं कार्यमिति प्रतीयते । अत्र हितदशावै
 तिस्यष्टमेव नुकल्मसमुक्तं । तत्र यथाश्रुतं ज्ञेयं । पूर्वोक्तिमरविचो विरोधात् । वस्तुनिविकल्मासंभवात् । पंच

साप्तपौरुषं । प्रमत्तानां सप्तसापिंड्यं प्राह देवाः प्रजापतिरितिकौर्मताविरोधः स्यादिति रत्नाकरस्मृति
तत्वादिगौडग्रंथाः । युक्तं चेत्तत् । अन्यथा कन्योत्पत्तौ पुरुषत्रयपर्यंतमेव सूलकं स्यान्नोधं । सापत्नमा
तामह कुले ताह मिताक्षरायां शवः । यद्येकजाता बहवः पृथक्क्षेत्राः भिन्नजातीयस्त्रीपुजाताः । पृथ
क्जनाः सजातीयभिन्नमातृपुजाताः । अत्र त्रिपुरुषं सापिंड्यमिति विज्ञानेश्वरो व्याख्यौ । पृथ्वी
वंद्रोदये सापिंड्यदीपिकायां चैवं । मदनपारिजाते तु पृथक्क्षेत्राः भिन्नमातृजाः पृथक्जनाः भिन्नजा
तीयाः । एतद्भिजातीयसापत्नमातृकुलविषयं । सर्वासापत्नमातृकुले चतुः पुरुषं सापिंड्यं । पंचमं स
प्तमं चैव मातृतः पितृतस्तथेति वसिष्ठोक्तेः । सप्तमी मिति ब्राह्मणादीनां क्षत्रियादिदारोपनीपितृकुलवि
षयं चेत् युक्तं तत्त्वकपोलकस्मितत्वात् ग्रंथांतरविरोधाच्च निमूलं । पितृपत्न्यः सर्वा मातरस्तद्भूतरो मातुल्य

ति ९

स्तद्भूगिन्यो मातृषूसारः तदपत्न्यानि भागिनेयानि । पृथक्निषेधाच्च । अन्यथा सापिंड्यनिषेधात् साप
त्नमातुल्यत्वादिनिर्देशो व्यर्थः । अतएव तेन स्मृतिकौमुद्यां सर्वासापत्नमातामहकुलपरत्वेन तथैव शं
खवचनं व्याख्यातं तेन वसिष्ठं पंचमं सप्तमं मातृत्येति व्याख्येयं तस्मात्प्राप्त्येव व्यायुक्तं । प्रयोगरत्ने
सहैः स्मृतितत्वादिगौडग्रंथेषु च सापत्नमातामहकुले यावदुक्तं वाचनिकमेव सापिंड्यमुक्तं । यथाह सुमंतुः
मातृपितृसंबन्धा आसप्तमादिविवाद्या भवति । आपंचमादन्येषां । पितृपत्न्यः सर्वा मातरः तद्भूतरो मातु
ल्यस्तद्भूगिन्यो मातृषूसारः तद्भूतितरश्च भागिन्यस्तदपत्न्यानि भागिनेयानि अन्यथा संकरकारिणः स्युः तथा
ध्यापयितुं तदेवेति । आपंचमादिति मातृकुले विमोक्षांतरितविषयं चेति प्राच्याः । मातृपेसमानप्रकारे
व शिष्यसंततिरेव । ब्रह्मदातुगुरोश्चैव संतीतिः प्रतिषिध्यते । तद्भूगिन्यो मातृषूसार इति तु आकरेन पठितं ।

कविद्वयनादविवाहः। यथाग्रहपरिशिष्टेऽविच्छेदसंबंधामुपयच्छेतेत्युक्ताविच्छेदसंबंधः स्वयमेवोक्तः।
 यथासायास्वसुदुहितापितृव्यपत्नीत्वसावेति। बौधायनः। मातुः सपत्न्या भगिनी तत्सुतां विवर्जयेत्।
 पितृव्यपत्न्या भगिनी तत्सुतां विवर्जयेत्। अतो मातृपुत्रसुः सापत्न्यपुत्रकन्याप्यविवाहाः। सापत्न्यमातृकु-
 लजाभिमतिमदनपारिजातोक्तेरिति कोविता। केचित्तु ज्येष्ठभ्रातापितुः समइति मनूते तत्पत्न्या मातृत्वात्।
 सितुर्मातामहत्वाज्ज्येष्ठभ्रातृपत्नी भगिनी न विवाद्या। तथा उत्पादकब्रह्मदानो गौरीयान् ब्रह्मदः पितेति।
 मनूते गुरुणा विपुरुषं सापिंड्यं। सखापि निर्वाप्यः। अतस्तेषां कन्या नोद्वाद्याः। गायत्र्या उपदेष्टुं शक्यं।
 नैवोद्दहोद्भजः। गुरोश्च कन्यां शिष्यो वा तत्संतत्यापि नोप्यते। पुरुषत्रयपर्यंतं भ्रात्रादेर्नैवोदप्यते। वाक्यसं-
 बंधस्तानां तु स्नेहसंबंधभाभिनां। विवाहो न्न कर्तव्यो लोकगर्हा प्रसज्यत इति वचनाच्चेत्याहुः। तत्र मूलं

अस्यार्थमाह शूलपाणिः। जीवसिन्नादित्रिकस्य वृद्धप्रापितामहदयस्त्रयः श्राद्धदेवतात्वापिंडभाजो
 भवन्ति। तदूर्ध्वं त्रयो नवपुरुषपर्यंतं तालेपभाजः। श्राद्धकर्त्ता चिदश्राम इति दश्रामादूर्ध्वं सापिंड्यनिवृत्तिः। द-
 श्रामादित्युपलक्षणां। तेन पितृपितामहजीवने नवपुरुषपर्यंतं पितृजीवने चाष्टपुरुषपर्यंतं सापिंड्य-
 मिति ज्ञेयं। अपुत्रधनग्रहणे संनिहिता सावे सप्तपुरुषपर्यंतं अधिकारः। धनग्राहिणामारभ्य तृतीयः
 पौत्रः। तदूर्ध्वं श्राद्धविच्छेदः। अन्यथा धनहारित्वे पुत्रश्राद्धाद्यकरणे ब्रह्महेत्यर्थः। आहृत्यादित्यन-
 टकन्याविषयं। अन्नमत्तानां तु स्त्रीणां त्रिपुरुषा विज्ञायते इति वसिष्ठोक्तेः। एतच्चाशौचविषयं न तु विवा-
 हादौ। तत्र पूर्वोक्तवचनैः पंचमत्वसप्तमत्वानियमादीनि मेधातिथिप्रमुखादाक्षिणात्याः। वाग्दानोत्तमि-
 तीति शुद्धिविवेकः। मातृकुलविषयं कानीनकन्याविषयं च तत्। अन्यथा अन्नमत्तानां तथा स्त्रीणां सापिंड्य-

नि० सि०

पितेन १७

द्वोदत्तः पुत्रश्चैवोपनायितः। स्वगोत्रेण स्वशाखोक्तविधिना स्यात्स्वशाखभागिता। यच्च नारदः। धर्मार्थवर्धि
ताः पुत्राः तत्तद्गोत्रेण पुत्रवत्। अंशपिंडविभागित्वं तेषु केवलमीरितमिति। तत्पालककुले साप्तपौरुषं
सापिंड्यं नेत्येवं परं न तु सर्वथा सापिंड्यनिषेधपरमिति सापिंड्यमीमांसायां। मदनपारिजातादिपितृका
नुप्रवेशोऽयं सापिंड्यं प्रतिभाति। तथा हि त्रीनतीत्येत्युदाहृत्य यस्य माता दत्तपुत्री प्रतियहन्ना पुत्री ह
ता तस्या प्रतिग्रहीतुः कुले त्रीनतीत्येति। पंचपितृतइति तु यस्य दत्तपुत्रः पिता तस्य दत्तस्य यज्जनककु
लं तद्विषयमित्युक्तं। वक्तव्यं पूर्ववत्सामं महानिबन्धेषु काप्यनुपलंभादपराकोटिलिखनाभावात्पूर्वोक्त
अवस्थायाश्च प्रतिज्ञानतुल्यत्वाद्येरेतद्विहितं तेषां मेव शोभतो मम तु पालककुले एकपिंडदानक्रियेन
पितृपुंसाप्तपौरुषमेव सापिंड्यं वा जिनश्चेति गौतमोक्तेर्जनककुले पिता वदेव प्रतिभाति। अतएवाप्य

१ त्री आतृत्तइत्यादि तु सर्वर्ण सापत्नमातृकुलपरं। यद्येकजाता बहुवइति शस्त्रे कवाक्यादिति युक्तं १

मुष्यायता तं हेमादिप्रवरसंजरीवृत्तिद्वन्त्रारायणादिभिरुक्तं। भटसोमेश्वरेणापि पृथगायाः कुंति सोजस्य पा
लककन्या त्वेपि उध्वं सप्तमातिरत्नं धुभ्यो वा जिनश्चेति गौतमोक्तेर्द्विमायाः पृथायाः जनकस्य श्वरसेनस्य
कुलेपि साप्तपौरुषं सापिंड्यमुक्तमपि वा कारणग्रहणे इत्यत्र सापिंड्यदीपिकायां तु दत्तक्रीतादीनां जन
कगोत्रेणोपनयने हते जनककुले साप्तपौरुषं सापिंड्यं। पालकमातापितृकुले त्रिपुरुषं। पिंडनिर्वाणत
निर्वाण्यलक्षणां त्रिपुरुषं सापिंड्यं। पालकगोत्रेणोपनयने तत्कुले साप्तपौरुषमित्युक्तं। तन्ना। ब्रूडोपा
यनसंस्कारानि जगोत्रेण वैकृताः। दत्ताद्यास्तनयास्ते स्युरन्यथा दास उभ्यते इति काठिकापुराणादुपन
यनोत्तरं दत्तकनिषेधात् त्रिपुरुषमित्यत्रापि मूलं मृग्यमित्यलं बहुना। मातापितृद्वारकसापिंड्यवतीनां
कन्यानां मियं संख्या। उद्गोदुः पितरौ पितुश्च पितरौ तज्जन्मरुदं पतिर्द्वदत्तस्य बलुकमश्नततोप्यस्य क्रमात्सो

वंशांशकदंपतिप्रमिति रित्यासप्तकक्षरदाएकैकान्वयकन्यकाः पितृकुलेत्वासप्तकक्षं ब्रुवे। यद्यप्येकस्य बहु
वः सुतास्युस्तादयो हतुः। संबंधसाम्यादेकैव गणिते सवधार्यतां। एकस्मात् मिथुनात्सुतो थदुहिता द्वंद्वयंत
द्वयात्तस्माद्वंद्वत्तु फलमष्टवततोतः षोडशातोरेदाः। यावत्सप्तमकक्षमभिन्नरत्नवः कन्या इहैकान्वयेतादं
तेर्गुणितारसेकखट्वांशो सपिंडाः पितुः। मातुर्जन्मददंपतीन्मिथुनद्वंद्वतयोः सागरास्तस्याः पंचमक
क्षमष्टमिति रित्येकान्वयाः पुंसुते। द्वंद्वद्वंद्वयुगं ततोच्चयइतोष्टौ पंचकक्षं शरक्षोत्थः सप्तगुणाः शराम्न
विधवामातुः सपिंडाः कुले। कुलद्वयस्य कन्यकायुता मिथः सपिंडकाः। हिमांशुद्वयधराद्वयो विवाहकर्मव
र्जिता इति। एतच्च सर्ववर्णसाधारणं। सर्वत्र सपिंड्य सद्भावादिति विज्ञानेश्वरोक्तेः। पंचमात्सप्तमादूर्ध्वमातु
तः पितृतः क्रमात्। सपिंडता निवर्तते सर्ववर्णेष्वयं विधीरिति हीरनाथधृतदेवलवचनाच्च। संबंधतत्वे सुमंतुः

स्ति १

वित्यं। दत्तकविषये सूच्यते। तत्र गौतमः। उर्ध्वसप्तमादूर्ध्वबंधुभ्यो वीजिनश्च मातृबंधुभ्यः पंचमादिति। एतच्च
त्रजादिभ्यामुध्यायणपरमिति हरदत्तः। अत्र स्मृतिवर्द्धिका। नियोगाद्युत्पादयति। तस्माद्वीजिनोपि उर्ध्वस
प्तमादित्यर्थ इति। दत्तकस्य जनकविषयमेतदिति सपिंड्यमीमांसायां। तेन दत्तकस्य जनकुले सप्तपौरुषं ज
ननीकुले पांचपौरुषं सपिंड्यं। दत्तक्रीतादिपुत्राणां बीजवधुः। सपिंडता। सप्तमी पंचमी चैव गोत्रित्वं पाल
कस्य चेति बृहन्मनूक्तेः। वीजिनश्चेति गौतमोक्तिश्चेति। पालकपितृकुले तु पंचपुरुषं पालकमातृकुले त्रि
पुरुषं। तथावापराकैपैठानसिः। त्रीन्मातृतः पंचपितृतः पुरुषानतीत्यो द्वहेदिति। एतत्सर्वव्याचख्यो। दत्त
कादान्युत्रातिरूपक्षतो निवृत्तपिंडगोत्रार्थेयानुप्रत्येतदुच्यते पंचपितृत इति नात्यानुप्रतीतिः। यत्तु बृहद्गौतममु
त्तगोत्रेषु कृतायेसु दत्तक्रीतादयः सुताः। विधिना गोत्रमायांति न सपिंड्यं विधीयते। यच्च वसिष्ठः। अन्यशाखा

नि० सि०

४ तत्तुंगोत्रभूतस्य पितृपितामहप्रपितामहा एव प्रवराः ॥ वितेवाग्रेऽथ पुत्र अथ पोत्र इति शतपथश्रुतेः ॥ १२४

लं युक्तं ॥ अतएव पूर्वेषां परेषां चैतद्गोत्रं ॥ अत्र विशेषोऽस्मत्कृते प्रवरदर्पणो ज्ञेयः ॥ प्रवरास्तु प्रवरणादिप्रवराः
कल्मकारा हि वासिष्ठेति होतावसिष्ठवदित्यध्वर्युरित्यादिनायेषां वरणमात्मनं तिते प्रवराः ॥ तच्च वरणं यद्य
पि गोत्रभूतस्यापि क्वचिद्दृश्यते तथापि पूर्ववद्विषये दोष इत्यर्थः ॥ अन्यथा तेषां आर्षेय एका र्षेय इत्यादि तिते
देशानुपपत्तेः ॥ अन्यतु तद्गोत्राणां आर्षेय इति चेदमाहु रिति दिक् ॥ अत्र विशेषमाह बोधायनः ॥ एकर
वत्कृष्यावित्प्रवरेष्वनुवर्तते तावत्समानगोत्रत्वं अन्यत्र भृग्वंगिरसांगतादिति ॥ स्मृत्यर्थसारे ॥ प्रियमा
वातयावापि सत्तया नुवावर्तनं ॥ एकस्य दृश्यते यत्र तद्गोत्रं तस्य कथ्यते ॥ भृग्वंगिरोगतोष्वेवं शेषेष्वेकोपि वार
येत् ॥ बोधायनोपि भृग्वंगिरसावधि दृश्यते आर्षेयसन्निपाते विवाहः ॥ आर्षेयाणां आर्षेयसन्निपाते विवाहः प
ञ्चा र्षेयाणां मिति ॥ भृग्वंगिरोगतोष्वपि जमदग्निगोत्रमभरद्वाजे ष्वेकप्रवरे साम्ये सर्वेषां मप्यसाम्ये वासगो

२ एकोपि प्रवरे विवाहे वारयेदित्यर्थः ॥ ३ भृग्वंगिरोगतोष्वनुवावर्तमानाध्वी ये स्मृत्यन्तरे ॥ पञ्चानां त्रिषु सामान्यादविवाहस्त्रिषु ह्ययोः ॥ ३

५९

त्रवा देवा विवाहः इति दिक् ॥ अथ गोत्राणि प्रवराश्चोच्यन्ते ॥ तत्र बोधायनः ॥ गोत्राणां तु सहस्राणि प्रयुता
न्यर्बुदानि त्वाउ न पञ्चाशदेवैषां प्रवराः कृषिदर्शनात् ॥ तत्र सप्तभृगवः वत्सा विदा आर्षिषेणा यस्काभिन्न
युवाः वैत्याः शुनका इति वत्सानां भार्गवः ॥ अवनप्रवानौर्वजामदग्न्येति भार्गवौर्वजामदग्न्येति वा भार्गविव्या
वनाप्रवानेति वा विद्वानां पञ्च भार्गविव्यावनाप्रवानौर्वजामदग्न्येति वा ॥ एतौ द्वौ जामद
ग्न्यसंज्ञौ ॥ आर्षिषेणानां भार्गविव्यावनाप्रवाना र्षिषेणानूपीति ॥ भार्गवार्षिषेणानूपीति वा ॥ एषां त्रयाणां
परस्परमविवाहः ॥ वात्स्यानां भार्गविव्यावनाप्रवानेति ॥ वत्सयुरोधसयोः पञ्च भार्गविव्यावनाप्रवात्सपौ
रोधसेति ॥ वैजवनिर्मथितयोः पञ्च ॥ भार्गविव्यावनाप्रवानवैजवनेर्मथितेति ॥ एते त्रयः क्वचित् ॥ एवमपि
पूर्वैरविवाहः ॥ अत्र तत्तद्गोत्रास्थाः कृषयोन्यश्च विशेषोऽस्मत्कृते प्रवरदर्पणो ज्ञेयः ॥ यस्कांतां भार्गविवैतहव्यस

नवा

वेदसेति मित्रयुवानां भार्गववाध्रश्चिद्वोदासेति। भार्गवस्यावनदैवोदासेति वा। वाध्रश्चेत्येको वा। वैत्यानं
 भार्गववैत्यपार्थेति। एते एव उच्येताः। शुनकानां शुनकेति वागात्समिदेति वा। भार्गवगात्समिदेति द्वौ वा। भार्गव
 गोत्रेन होत्रगात्समिदेति त्रयो वा। वेदविश्वज्योतिषां भार्गववेदवैश्वज्योतिषेति। शाठरमाठराणां भार्गव
 शाठरमाठरोति। एतौ द्वौ कश्चित्। यस्कादीनां स्वागात्त्यक्तासर्वे विवाहः। तदुक्तं स्मृत्यर्थसारे यस्का मित्रयुवो
 वैत्याः शुनकाः प्रवरैक्यतः। त्वं स्वं हित्वा गतां सर्वे विवहेयुः परावरैरिति। अथांगिरसः। ते गौतमाः शरद्वाजाः
 वलांगिरसश्चेति त्रिधा। तत्र गौतमाः दश। आयास्याः शरद्वतः कौमंडाः दीर्घतमसः औशनसाः कारे
 णपालयः राहुनैगणाः सोमराजकावामदेवा बृहदुक्थाश्चेति। तत्रायास्यानामांगिरसायास्यगौतमेति।
 शरद्वतानामांगिरसगौतमशरद्वतेति। कौमंडानामांगिरसौतथ्यकाक्षवित्तगौतमकौमंडेति वा। अथांगिर

पितृष्वरसुतां मातृष्वरसुतां मातुलसुतां मातृसगोत्रांसमानार्थं गोत्रं विवाहस्वांशायतां परित्यज्येनां मा
 तृवा दुष्टयादिति दिक्। ऋषीरदमार्षप्रवरः। गोत्रं प्रसिद्धं। समानेऽपार्षगोत्रे यस्या तस्माज्जाताया स
 वति। तं अथ संक्षेपेण गोत्रप्रवरनिर्णयः। तौ वभिन्नौ निषेधो नमित्तं। सगोत्राय दुहितरं न प्रयच्छेत्तु
 त्यापस्तं बोक्तेः। असमानप्रवरैर्विवाह इति गौतमोक्तेश्च। तत्र गोत्रलक्षणमाह प्रवरमंजयां बोधायनः।
 विश्वामित्रो जमदग्निगौतमः। अत्रिर्वसिष्ठः कश्यप इत्येते सप्त ऋषयः सप्तानां ऋषीणां मातृसगोत्राणां
 यदपत्यं तद्गोत्रमिति। यद्यपि केवलं भार्गवेष्वर्षिषेणादिषु केवलं गिरसेषु च हरितादिषु नैतत्। भगवंगि
 रसो रुक्तेषु न तर्गतेः। तथाप्यत्रेष्टापतिरेवेति केचित्। अतएव स्मृत्यर्थसारे प्रवरैक्या देवानां विवाह उक्तः। य
 द्यपि वसिष्ठादीनां गोत्रलंघनं युक्तं तेषां सप्त ऋषीणां न दपत्यत्वात्। तथापि तत्पूर्वभावि वसिष्ठाद्यपत्यत्वेन गोत्र

सायास्यौ शिजगौतमकाक्षीवतोतिवा। आंगिरसौ तथ्यगौतमौ शिजकाक्षीवतोतिवा। आंगिरसौ शिजका
 क्षीवतेति त्रयोवा। दीर्घतमसामांगिरसौ तथ्यकाक्षीवतगौतमदैर्घतमसेति। आंगिरसौ तथ्यदैर्घतम
 सेति त्रयोवा। ओशनसामांगिरसगौमौशनसेति त्रयः। कारेणुपालानामांगिरसगौतमकारेणुपाळेति त्र
 यः। राहुगणानामांगिरसराहुगणगौतमेति। सोमराजकानामांगिरससोमराजकगौतमेति। वामदेवानामां
 गिरसवामदेवगौतमेति। बृहदुक्थानामांगिरसबृहदुक्थगौतमेति। आंगिरसवामदेवबृहदुक्थेति वा उ
 तथ्यानामांगिरसौ तथ्यगौतमेति। राघुवानामांगिरसराघुवगौतमेति। एतौ द्वौ क्वचित् एतेषां सर्वेषां गौतमा
 नाम विवाहः। अथ भरद्वाजाः। ते चत्वारः। भरद्वाजा गगान्निष्ठाः कपयश्च। भरद्वाजानामांगिरसबृहस्पत्यभर
 द्वाजेति त्रयः। गार्गाणामांगिरसबृहस्पत्यभरद्वाजसैन्यगार्ग्येति पञ्च। आंगिरससैन्यगार्ग्येति वा। अंत्ययोर्व्यस्येति वा।

तारहजगार्यसैन्येति वा। गर्गभेदानामांगिरसतैतिरिकापिभुवेति। ऋक्षाणां कपिलानां वांगिरसबार्हस्प
 त्यभरहजवांदनमातवचसेति पंच। आंगिरसावांदनमातवचसेति त्रयो वा। कपीनामांगिरसामहीयवोरक्षयसे
 ति पंच। आंसाधुवा मांगिरसोत्तारहजबार्हस्पत्यमंत्रधरात्मभवेति पंच। अयं कवित्। भरहजानां सर्वेषां भवि
 त्। अथ केवलं गिरसः। हरितानामांगिरसांबरिषयो वनाश्वेति। आद्यो मांधाता वा। कुत्सानामांगिरसमांधा
 तृकोत्सेति। कत्त्वानामांगिरसाजमीढका एवेति। आंगिरसघोरका एवेति वा। रथातराणां गिरसवैरूपराथीति
 रिति। आंगिरसवैरूपपार्षदश्चेति वा। अष्टादंष्ट्रपार्षदश्च वैरूपेति वा। अंत्ययोर्यस्यो वा। मुद्गलानामांगिरस
 भाभ्याश्चमौद्गलेति। आद्यस्ताक्ष्ये वा। अंगिरसताविमौद्गलेति वा। विष्टुच्छानामांगिरसपोरुक्त्सव्रसदस्य
 वेति। एषां स्वगणां विहाय सर्वे विवाहो भवति हरितकुत्सयोस्तन भवति। अथात्रयः। तैवतारः। आत्रेयावाहु

वी३

तकाः गविष्टिराः मुद्गला इति । आद्यानामात्रेयार्चनान्नयावाश्चेति वाङ्मृतकानामात्रेयार्चनान्नमवद्वैतकेति धनं
जयानामात्रेयार्चनान्नमधानं जयेति क्वचित् । गविष्टिराणामात्रेयार्चनान्नमगाविष्टिरीति । आत्रेयगाविष्टिर
पौर्वीति योतिवामुद्गलानामात्रेयार्चनान्नमपौर्वीति योतिवामरथ्यसुमंगला वैजवापानामात्रेयार्चनान्नमतिथे
तिप्रान्त्रेयार्चनान्नमगाविष्टिरीति वा । सुमंगलानामात्रिसुमंगलशावाश्चेतिकेचित् । अत्रेः पुत्रिका पुत्राणां
आत्रेयवामरथ्यपौत्रिकेति । अत्राणां सर्वेषामविवहः । **अथ विश्वामित्राः** । ते द्वा । कुशिका लोहिताः रौ
क्षकाः कामकायनाः अजाः कता धनं जयाः अधमर्षणाः पूरणा इन्द्रकोशिक्य इति । कुशिकानां वैश्वामित्रदे
वरा तौ दत्तौति । लोहितानां विश्वामित्राष्टकलोहितेति । अंत्ययोर्व्यस्योवा । वैश्वामित्रमाधुषंदसाष्टकेति वा ।
विश्वामित्राष्टकेति द्वौवा । रौक्षकानां विश्वामित्रगोथिनरेवौति । वैश्वामित्ररौक्षकरैवेतौति वा । कामकायनानां

वैश्वामित्रदेवश्रवसदेवतरसेति अजनां वैश्वामित्रमाधुच्छंदसजोति। वैश्वामित्राश्रमरथ्यवाधूलोतिवा। अ
 धमर्षणानां विश्वामित्राधमर्षणकौशिकेति। पूरणानां विश्वामित्रपौरणेति द्वौ। वैश्वामित्रदेवरातिपूरणे
 तिवा। इंद्रकौशिकानां विश्वामित्रेन्द्रकौशिकेति द्वौ। धनंजयानां विश्वामित्रमाधुच्छंदसधानंजयेति। वैश्वामि
 त्रमाधुच्छंदसाधमर्षणेतिवा। कतानां वैश्वामित्रकात्याकीति। एतेबौधायनोक्ताः। रोहितानां वैश्वामि
 त्रमाधुच्छंदसरोहितेति। रेणूनां वैश्वामित्रगाथिनरेणवेति। वेणूनां वैश्वामित्रगाथिनवेणवेति। उ
 दवेणूनां वैश्वामित्रशालंकायनकौशिकेति। आश्रमस्थानां वैश्वामित्राश्रमरथ्यवाधूलोति। उदवेणूनां वैश्वामि
 त्रमाधुच्छंदसाधमर्षणेति। आश्रमस्थानां वैश्वामित्राश्रमरथ्यवाधूलोति। उदवेणूनां वैश्वामि
 त्रगाथिनरेणवेति। एते आश्वलायनमात्योक्ताः। अन्येऽन्येऽपि षट्पञ्चाशदुक्ताः तेन्यत्र मत्तु तैज्याः। रषा

यज्ञवाहोत्प० आद्यो पूर्वोक्तवेव संभवाहानां तदंतास्त्रयः। दध्वाहानां तदंतास्त्रयः। अगस्तीनां ४३

अथ **अगस्त्याः**। ते च तारः। इध्मवाहाः सोमवाहाः सांभवाहाः यज्ञवाहाश्चेति। आधाना मागस्य दार्घ्यं
ते ध्मवाहेति। आगस्यैत्येको वा। सोमवाहाना मागस्य दार्घ्यं युत सोमवाहेति। सांभवाहानां सांभवाहोत्यः
यज्ञवाहानां आगस्य माहेन्द्रमायो भुवेति। पूतमासानां आगस्य पूतमासपारणेति। हिमोदकाना मा
गस्य हेमवर्धे मोदकेति। पाणिकाना मागस्य पैनीयकपाणि केति। एतेषु द्वौ चित्। अगस्तीनां सर्वेषां
अविवाहः। अथ **द्विगोत्राः**। शौगशौशिराणां मांगिरसबौहस्यत्यभारद्वाजकात्याक्षालेति पंच। कात्याक्षा
ल्योः स्थाने शौगशौशिरावा। आंगिरसकात्याक्षालेति त्रयो वा। एषां भारद्वाजे विश्वामित्रे आविवाहः एवं क
पिलानां कतानां च। संवृत्तिपूतिमाषादना मांगिरसगौरिवीतसां हृत्येति। शात्र्यगौरिवीतसां हृत्येति वा। २
षां स्वगाणस्थैर्वसिष्ठैः शौगशौशिरैर्लौगाक्षिभिश्चाविवाहः। कश्यपैरपीति प्रयोगपारिजाते। लौगाक्षीणां काश्य

पावत्सारवासिष्ठेति। काश्यपावत्सारसितेति वा। एते हर्वसिष्ठान्तं कश्यपाः। एषां वसिष्ठैः कश्यपैः संवृत्त्या
द्यैश्चाविवाहः। देवरातस्य जामदग्न्यैर्विश्वामित्रे आविवाह इति प्रयोगपारिजाते। धनंजयानां विश्वामित्रे
रत्रिभिश्चाविवाहः। जातूकर्णानां वसिष्ठैरत्रिभिश्चाविवाहः। एवं दत्तकक्रीतकृत्रिमस्वयंदत्तपुत्रिकापुत्रा
दीनामुत्पादकपालकयोः पित्रोगोत्रप्रवरावज्या इति प्रवरमंजरी नारायणवृत्तिप्रयोगपारिजातादयः। अ
त्र सर्वत्रोपपत्तयः मूलं च मूलते प्रवरदप्ये **लोज्ञेयमिति** दिक्। क्षत्रियवैश्ययोस्तु पुरोहितगोत्रप्रवरावेवे
तिसर्वसिद्धांतः। यद्यपि बहुवपरिशिष्टे कपिभरद्वाजयोर्विवाह उक्तस्तथापि भरद्वाजाश्च कपयोगगारोक्ष
यणा इति। चत्वारोऽपि भरद्वाजगोत्रे कयान्नान्वयुर्मिथः कपिगर्भभरद्वाजामिथो रोक्षायणा द्विजाः। नोदहेयुः
सगोत्रत्वात् प्रवरैक्या च कुत्रचित्। इति स्मृत्यर्थसाराद्युक्तेरिववाहखतयोरिति प्रवरमंजरी। स्वगोत्राद्यज्ञाने

तुसत्याषाढः। अथानाज्ञातिबंधोः पुरोहितप्रवरेणाचार्यप्रवरेणवेति। आचार्यगोत्रप्रवरानभिज्ञस्तद्विज-
 स्वयं। दत्तात्मानंतुकस्मैचित्तज्ञोत्रप्रवरो भवेत्। यद्वास्वगोत्रप्रवरीविधुरोजमदश्चिजः। विवाहं च न तेनैव
 गोत्रेण तु समाचरोदितिकश्चित्। अथमातृगोत्रनिर्णयः। ज्ञातातपः। मातुलस्य सुतामृदुमातृगोत्रां
 तथैव। समानप्रवरांचैव गत्वा चोदायतां चरेत्। यद्यपि स गोत्रां मातुरप्येकेनेच्छत्युदाहकर्मोति। जन्मन
 ओरिविज्ञानेप्युदाहरेद्विशंकितइति व्यासोक्तेरज्ञातनामत्वेन स गोत्रत्वदोषस्तथापि नेदं कलो प्रवर्त्तते
 गोत्रान्मातुः सपिंडाच्च विवाहो गोवधस्तथोति कलिवर्ज्यत्वोक्तेः। इदं मातृगोत्रवर्जनं माध्यंदिनीयाना
 मेव। मातृगोत्रं माध्यंदिनीयानामपुत्रायाश्चेतिसत्याषाढोक्तेरितिकश्चित्। तन्निर्मूलं। अन्यथा गुर्जरादे
 कार्तीयस्य कुतो न निषेधः। अतएवाह प्रवरमंजरीकारः। दोषस्यातिगुरुत्वात्सर्वेषां मातृगोत्रं वर्ज्यमिति।

विश्वामित्राणामविवाहः। अथ कश्यपाः। तेषां च। निध्रवाः कश्यपाः शांडिल्यारेभाः लौगाक्षयश्च। निध्र-
 वाणां काश्यपावत्सारनेध्रवेति। कश्यपानां काश्यपावत्सारसितेति। रेभाणां काश्यपावत्साररेभेति।
 शांडिल्यानां काश्यपावत्सारशांडिल्येति। अंत्यस्थाने देवलोवा सितोवा। शांडिल्या सितदेवलोतिवा। का-
 श्यपा सिदेवलोतिवा। अंत्ययोर्मस्योवा। देवलो सितेति द्वौवा। लौगाक्षी न्वश्यामः। एषां कश्यपा-
 नामविवाहः। अथ वसिष्ठाः। तेषां च। वसिष्ठा कुंडिना उपमन्यवः पराशराजातूकतर्क्यश्चेति। वसिष्ठानां
 वसिष्ठे इ प्रमदा भरहस्ति। वसिष्ठेत्येकोवा। कुंडिनानां वसिष्ठमैत्रावरुणा कौंडिन्येति। उपमन्यूनां
 वसिष्ठे इ प्रमदा भरहस्ति। वसिष्ठभरहस्ति इ प्रमदेतिवा। आद्ययोर्मस्योवा। पराशराणां वसिष्ठे शा-
 तप्योदाशयेति। जातूकतर्क्यानां वसिष्ठानि जातूकतर्क्येति। वसिष्ठानां सर्वेषामविवाहः। अंत्यस्याभि

वर्षेयुर्गर्भेपिमासत्रयमेवयावत्। विवाहशुद्धिप्रवर्तितसंतोवात्तयादयः स्त्रीजनिजन्ममासात्। पराशर
माधवीयेतुजन्मतोगर्भाधानाद्वापंचमेष्टापरंशुभं। कुमारिवरणादानंमेखलाबंधनंतथेत्युक्तं। संबंधत
त्वेयमः। कन्याद्वादशवर्षाणि याप्रदत्तावसेत्तुहरे। ब्रह्महत्यापितुस्तस्याः साकन्यावरयेत्त्वयं। भारते। त्रि
शद्वर्षः षोडशाब्दांभायां विंदेत नश्रिकां। दशवर्षोष्टवर्षांवाधर्मैर्सीदतिसत्तरः। अतोप्रवृत्तेरजसिकन्यां द
द्यात्पितासक्तः। तत्रैव। सप्तसंवत्सराद्ध्वं विवाहः सार्ववर्णिकः। कन्यायाशस्यते राजनूत्प्रत्यथाधर्मग
र्हितः। विष्णुपुराणे। यावन्नलज्जयांगानिकन्यापुरुषसंनिधौ। योन्यादीन्यंगहृततावद्भवति नश्रिका
अमरकोशे। नश्रिकानागतात्तवेत्याह। राजमार्त्तडः। राहुग्रस्तेतथायुडेपितृणांप्राणसंशये। अतिप्रो
ढाव्याकन्याचंद्रलग्नकलेनतु। मनुः। त्रिंशद्वर्षेवहेत्कन्यां कृताद्वाशेदेवापिकी। अष्टवर्षोष्टवर्षांवाधर्मै

सीदतिसत्तरः। यद्यपि विवाहस्तष्टवर्षायाः कन्यायाः शस्यते बुधैरिति संवत्तैरितरतद्ध्वं रजखलेत्यादेश
दशवर्षाद्ध्वं विवाहो निषिद्धस्तथापि दातुरभावेद्वादशाषोडशाब्देऽप्ये। त्रीणि वर्षाणि तु मतीकांक्षेत्तपि
तत्रासनमिति पराशरमाधवीये बोधायनोक्तेश्च। मनुः। नक्षत्रद्वयनदानां नानात्ययवर्तनामिकां। नपक्ष
हि प्रेष्यनाम्नी न विष्मिषणनामिकां। यमः। तस्माद्दुद्वाहयेत्कन्यां यावन्नलुमती सवेत्। तथा मूलजादी
नां फलं प्रागुक्तं। तथा वर्णावश्यग्रहमैत्र्यादि धीरित विचारो ज्योतिर्विज्ञो ज्ञेयः। विस्तरात्तु नोच्यते। अथ
गुर्वर्कवलं। ज्योतिर्निबंधो गगः। स्त्रीणां गुरुवलं श्रेष्ठं पुरुषाणां रवेर्वलं। तयोश्चंद्रवलं श्रेष्ठमिति गगैर्
भाषितं। जन्मत्रिदशमरित्यः पूजया शुभदोगुरुः। विवाहेथ चतुर्थाद्वादशस्यो मृतिप्रदः। देवतः। न
ष्टात्मजाधनवती विधवा कुशीला पुत्रान्विता हतधवा सुभगा विपुत्रा। स्वाभिप्रिया विगतपुत्रधवनिधा। ५८

वंध्या भवेत्सुरगुरौ क्रमशो भिजन्म। बृहस्पतिः। उषवापकुलीरस्थोजीवोप्यशुभगोचरः। अतिशोभ
नतांदद्याद्विवाहोपनयादिषु। लघुः। द्वादशादशमवलुयेजन्मनिषष्ठाष्टमेतृतीयेव। प्राप्तेपाणिग्रह
तोर्जावैवैधव्यमाप्नोति। गर्गः। सर्वत्रापिशुभंदद्याद्वादशाद्यापरंगुरुः। पंचषष्ठाष्टयोरैवशुभगोचरताम
ता। सप्तमात्यं ववर्षेषु चोच्चस्वर्गगतोयदि। अशुभोपिशुभंदद्यात्शुभदक्षैषु किंपुनः। राजस्वलायाः
कन्यायाः गुरुशुद्धिं न विंतयेत्। अष्टमेपि प्रकर्तव्यो विवाहस्त्रिगुणार्चनात्। अर्कगुर्वर्बुङ्गोयः। रो
हित्यर्कवलास्मृता। कन्यास्वद्वेवला प्रोक्ता वृषला लग्नतो वला। अष्टवर्षा भवेद्गौरानववर्षा विरोहिणी
दशवर्षा भवेत्कन्या अतउध्वंजरस्वला। अथ बृहस्पतिशान्तिः। शौनकः। कन्यकोद्वाहकाले तु आनुक
ल्यं न विद्यते। ब्राह्मणस्योपनयने गुरोर्विधिरुदाहृतः। सुवर्णेन गुरुं कृत्वा पीतवस्त्रेण वेष्टयेत्। ईशान्या

यत्तु। एकस्मिन् अवरे तु अमातृगोत्रे वरस्य च। तमुद्वाहनं कुर्वति सा कन्या भगिनी स्मृतेति मातृकुले प्रवर
विंतनमुक्तं। तदा सुरादि विवाहोदापरमिति दिक्। विस्तारस्तत्रांतरैर्भ्योज्यैः। सगोत्रादि विवाहे प्रा
यश्चित्तं स्मृत्यर्थं सारं। इत्थं सगोत्रसंबन्धविवाहविषयो स्थिते। यदि कश्चित्ज्ञानतस्तां कन्यामूढोपगच्छ
ति। गुरुतस्तप्रतापुद्धेर्भर्तृज्जोत्यतां व्रजेत्। सोगतस्तां परित्यज्य पालयेज्जननीमिव। अज्ञानादेदं
शुद्धे त्रिभिर्गर्भैस्तकश्यपाः। एवं सपिंड्योऽपि। सपिंडाय तदा परेषु प्राणत्यागो विधीयत इति वृद्धयमोक्तेः।
तिथितत्वे बोधायनः। सपिंडां सगोत्रां वेदमत्योयं चेन्मातृवदेनां विभ्रयात्। कन्या विवाहकाल उक्तो ज्यो
तिर्निबन्धे। षडहमध्ये नोद्वाह्या कन्या वर्षद्वयं यतः। सोमो भुङ्क्ते ततस्तद्धृद्धं धर्षेतथानलः। राजमातृतिः।
अयुग्मे दुर्भागानारियुग्मे तु विधवा भवेत्। तस्माद्गर्भान्विते युग्मे विवाहे सापत्तिव्रता। मासत्रयाद्धर्मयुग्म

वाह्व्रतयात्रादिपुरहर्म्यगृहादिकं। क्षौरं विधोष विघां वयत्नतः परिकर्जयेत्। मदनपारिजाते ज्योतिः स
 गरे। बाले शुक्रे वृद्धे शुक्रे वृद्धे जीवेनष्टे जीवे बाले जीवे जीवे सिंह दित्ये जीवा दित्ये। तथा मीलि रूच्ये मा
 मिसुरा वार्येति वारगे। वापी कूप विवाहादि क्रियाः प्रागुदितास्तज्जेत्। सिंहस्थं मकरस्थं च गुरुस्थं च लेन
 वर्जयेत्। लघुः। अतीवारगतो जीवस्तं राशिं नैति चेत्पुनः। लघुः संवत्सरो ज्ञेयः सर्वकर्म बहिः कृतः।
 सिंहस्थगुरोरपवादमाह पराशरः। गोदाभागीरथी मध्ये नोद्वाहः सिंहगोगुरौ। मघास्थे सर्वदेशेषु तथा
 मानगते रवौ। वसिष्ठोपि। विवाहो दक्षिणे कुले गौतम्यानेतरत्र तु। भागीरथ्युत्तरे कुले गौतम्या दक्षिणे
 तथा। विवाहो व्रतबंधश्च सिंहस्थेन दुष्यति। **कन्यादाहकर्ममाह याज्ञवल्क्यः।** पितापितामहो भ्राता
 सकुलमोजननी तथा। कन्याप्रदः पूर्वनाशो प्रवृत्तिस्थः परः परः। अप्रयच्छन् समाप्नोति भूराहत्यामृताव

सिंह

५९

पां ९

तौ। गम्यं त्वभावे दाहृणां कन्या कुर्यात्स्वयं वरं। भ्रातृसंस्कृतानामेवाधिकारमाह याज्ञवल्क्यः। असंस्कृता
 स्तसंस्कारा भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतेः। भगिन्यश्च निजा देशाद्दत्त्वांशं तु तुरीयकं। अत्र नकारेण पूर्वसंस्कृते
 रित्यस्यानुवृत्तेर्विवाहपयासिद्रव्यदानेन संस्कृतग्रहणार्थं स्यात्। अतः कर्तृनियमोयं। तेनानुप
 नीतभ्रातृमात्रादिसत्त्वे मात्रादेरेवाधिकारो न भ्रातुरित्यक्तं संबंधतत्वादौ। कन्यास्वयं वरे मातुर्दाह
 त्वेन ताभ्यामेव नां दीश्राद्धं कार्यं। तत्र स्वयं प्रधानसंकल्पमात्रं हत्वा न्यद्वाह्यगद्वारा कारयेदिति
 प्रयोगपारिजाते। वरस्तसंस्कृतभ्रात्राद्यभावे स्वयमेव नां दीश्राद्धं कुर्यान्नमाता। पुत्रेषु विद्यमाने
 पुनान्यं कारयेत्स्वधामिति निषेधादुपनयनेन कर्माधिकारस्य जातत्वाच्चेति पृथ्वा ब्रूद्वेदयः। माधवी
 यपरा कंचनारदः। पिता दद्यात्स्वयं कन्या भ्राता बानुमतेऽपि तु। मातामहो मातुलश्च सकुलो बोधवस्तथा।

मातात्वभावे सर्वेषां प्रकृतौ यदि वर्त्तते । तस्यामप्रकृतिस्थायां कन्यां दधुः स्वजातयः । सकुलः पितृप
 क्षायः । बांधवो मातृवश्यः । मदनपासिजाते कात्यायनः । स्वयमेवौ रसी दद्यात्पित्रभावे स्वबांधवः । माता
 महस्ततो न्या हि माता वा धर्मजां सुतां । ततो न्यामौ रसी भिन्नां धर्मजां नियोगात्तु क्षेत्रजां माता महोमा
 तामातुलो वा दद्यात् । तेनौ रसी दाने पितृबंधुषु सत्सु माता महादीनां नाधिकारः । अस्यापवादस्तत्रै
 व । दार्घ्यप्रवासयुक्तेषु पौगंडेषु च बंधुषु । माता तु समये दद्यादौ रसी मायिकन्यकां । मनुः । यदा तु नैव क
 श्वित्या कन्याराजानमाव्रजेत् । परकीयकन्यादाने विशेषो मदनरलेत्कां दे । आत्मीकृत्य सुवर्णेन
 परकीयां तु कन्यकां । धर्मेता विधिना दानमसंगोत्रेपि युज्यते । अत्र प्रकृतिस्थग्रहणाद् प्रकृतिस्थेन ह
 तमकृतमेव स्वतंत्रोपदिष्टत्वायं कुयदि प्रकृतिगतः । तदप्यकृतमेव स्यादस्वातंत्र्यस्य हेतुत इत्यपराके

धवलकुंभं संधान्योपीति धाय च । दमनं मधुपुष्पं च पलाशं चैव सर्षपान् । मांसी गुडं च यामागं विडं
 गीशं खिनां च । सहदेवी हरिकान्ता सर्वापि धित्रा तावरी । बलान् च सहदेवी च निशादितेयमेव च । कृत्वा
 ज्यसागपयं तं स्वशाखोक्त विधानतः । ग्रहोक्तमंडलेभ्यर्च्य पातपुष्पाक्षतादिभिः । देवपूजांतरे काले त
 तः कुंभानुमंत्रणं । अश्वत्थसमिधश्चाज्यं पायसं सर्षपायुतं । यवाव्री हिलिलाः साज्याः मंत्रेणैव ह
 स्पते । अष्टोत्तरशतं सर्वहोमशेषं समापयेत् । पुत्रदारसमेतस्य अभिषेकं समाचरेत् । कुंभाभिर्मंत्र
 णोक्तेष्वसमुद्रज्येष्ठमंत्रतः । प्रतिमां कुंभवस्त्रं च प्राचार्याय निवेदयेत् । ब्रह्मणान्नभोजयेत्पश्चात् शुभ
 दः स्यान्न संशयः । इति बृहस्पतिश्रुतिः । शौनकः । गुर्वोदित्येयती पाते वक्राती वारगोगुरौ । नष्टे शशिनित्
 के वा बलिं वृद्धे वा गुरौ । पौषे चैत्रेथ वषा सुशरद्यधिकमासके । केतुर्हमे निशोर्के सिंहस्थे मरमंत्रिणी । वि

नि०सि०

शौशौमासोपरिहाप्योत्तमं वने दाद्यं । अत्र माघफाल्गुनाषाढवर्जने वमासामुख्यः काल इति सुन भाव्ये
वात्स्यो वर्षमनूनमिच्छति तथारैभ्यो यनं चोत्तरं श्रीवारसंतमलुं विहाय मुनयो मांडव्यादिष्यजिगुः । चैत्रं प्रो
इयपराशरः परित्याये पौषं च दोषं गिर्यं दद्यात् पादादिचलुष्यं न हितदाकौश्चित्प्रदिष्टं बुधैः बोधाद्यत्रैपि । सर्व
वात्स्याविवाहस्य शुभितपस्तपस्य वर्जंति न शिशिरस्य पूर्वापरौ पौषं चैत्रो विनेति नित्यं मृतमर्यादयाने मे
त्यहं तमित्युपेक्ष्य । वंशेश्वरः । मार्गमासितथा ज्येष्ठे क्षौरं परिणयं व्रतं । ज्येष्ठपुत्रदुहित्रोक्तयत्नेन परि
वर्जितो रत्नकोशः । जन्मक्षेजन्मदिवसे जन्ममासे शुभं त्यजेत् । ज्येष्ठमास्याद्यगभस्य शुभं वर्ज्यं स्त्रिया
अपि । पराशरः । अज्येष्ठा कन्यकायत्र ज्येष्ठपुत्रो वरो यदि । व्यस्यो वात्स्योस्तत्र ज्येष्ठो मासः शुभ
प्रदः । मिहिरः । ज्येष्ठस्य ज्येष्ठकन्याया विवाहो न प्रशस्यते । तयो रन्यतरे ज्येष्ठो मासः प्रशस्यते । द्वौ ज्येष्ठे
३ कृतिकासुं विंशत्या ज्येष्ठपुत्रस्य कारयेत् । उत्सवादिषु कार्येषु दिना निदश वर्जयेत् । ३ ज्येष्ठे १

दर्श

नस्

६१

वेक

मध्यमो प्रोक्तो ज्येष्ठं सुखावहं । ज्येष्ठत्रयं मकुवति विवाहे सर्वसंमतं । यत्सु सार्वकालमेके विवाहमिति तदा सु
रादि विवाहविषयं । धर्मेषु विवाहेषु कालपरीक्षणं नाधर्म्ये धृतिगद्यपीरिष्यत । रत्नमालायामप्येव । अ
थ दशादोषाः । व्यवहारोत्रये । वेधश्चलत्तचित्तयेव पातः खजूरवेधो दशयोगवक्रं । युतिश्चामित्रमुपग्रह
श्रवाणामवज्जैव दशैव दोषाः । दशां लक्षणं ज्योतिषे ज्ञेयं । अतीनामगैरुतुवसिष्ठः । अतीनामगते जीवे
वर्जयेत्तदनंतरं । विवाहादिषु कार्येषु अष्टाविंशति वासरान् । रत्नमालायां । एकपंचनवयुगमष्टदश
त्रोणिसप्तचतुरष्टलामदः । द्वादशाजवृषभादि राक्षितो घातचंद्र इति कीर्तितो बुधैः । नारदः । भूवाणनं
दहस्ताम्बरसदिग्बहिर्लजाः । वेदाविसुशिवादित्याघातचंद्रो यथाक्रमं । यात्रासायुद्धकार्येषु घातचंद्रो वि
वर्जयेत् । विवाहे सर्वमोगले चोलादौ व्रतबंधनैघातचंद्रो नैव विंत्य इति पाराशरो ब्रवीत् । ज्योतिर्विंधो विवा

समु३

हचौलव्रतबंधमज्ञोपहृतिभिषेकेन तथैव राज्ञां। समंततयात्रासुतथैव जालेनोदितनीयः। खलुघातचंद्रः। नारदः। अकालजा भवेयुश्चेद्युद्धिर्नीहारवृष्टयः। प्रत्यर्कपीरिवेषे इवापात्रधनयोयदि। दोषाय संगलेनूनमवेष्टायैव कालजाः। अकालवृष्टिस्वरूपमाह लघुः। पौषादिचतुरो मासाः प्रोक्ताष्टधिरकालजेति। अतिरेपि। अपर्तुर्वर्षे त्रिरात्रमिति शार्ङ्गधरः। निर्घाते क्षितिचलने ग्रहयुद्धे राहुदशने चैव। आप्यं च दिनात्कन्यापरिणीतानाशमुपयाति। उक्त्वा पाते इवापप्रबलधनरजोधूमनिघाति विद्युद्दृष्टिप्रत्यर्कदोषादिषु सकलबुधैः स्याज्यमेवैकरात्रं। दुःस्वप्ने दुर्निमित्ते ह्यसुप्तफलदृशो दुर्मनोऽत्रांतबुद्धौ चोले मौजा निबंधे परिणयनविधौ सर्वदा त्याज्यमेव। ज्योतिः प्रकाशः। अर्वाकुषोऽत्र नाश्रयः संक्रांतेः पुण्यदाः परतः। उपनयनव्रतपत्रापरिणयनादौ विवर्ज्यस्ताः। गर्गः। दिग्दाहे दिनमेकं स ग्रहसप्तदिनानितु। मूकं पेच समुत्पन्ने अहमेव तु

नारदोक्तेः। यदि तु सद्यदी विवाहहोमादि प्रधानं जातं। तदांगवैकल्येऽपि नादृतिर्विवाहस्य। गौडा अण्येवमाहुः। तत्रैव मरीचिः। गौरिददक्षो कष्टं वैकुण्ठरोहिणीददत्त। कन्याददद्भुतलोकं रौरवंतु रजस्वलां। अथ मासनिर्णयः। तत्र जन्ममासे विशेषः प्रागुक्तः। ज्योतिः प्रकाशो व्यासः। माघा फाल्गुन वैशाखे यद्युदामार्गशीर्षके। ज्येष्ठे वाषाढमासे च सुभगा वित्तसंयुता। अवतो वापि पौषे वा कन्यासाद्रपदे तथा। चैत्राश्वयुज्जार्तिकेषु याति वैधव्यतां लघु। नारदः। माघफाल्गुन वैशाख ज्येष्ठमासाः शुभावहाः। कार्तिके मागशीर्षश्च मध्यमो निंदितः परैर्वारिष्ठः। पौषेऽपि कुर्यान्मकरस्थिते के चैत्रे भवेन्मेषगतो यदा स्यात्। प्रशास्तमाषाढकृतं विवाहं वदंत गार्गमिथुनस्थिते के। आश्वयुज्जामलो ज्योतिर्गर्गजमातंडौ। मांगल्येषु विवाहेषु कन्यासंवत्सरौ शुभ। दशमासाः प्रशास्यते चैत्रे च पौषे विवर्जिताः। आवस्तवः। सर्वो विवाहस्य

ततोभिषेवनंकुर्यात्संचपलुववारिभिः। कुंभप्रार्थनातत्रैव। वरुणांगस्वरूपायजीवनानांसमाश्रय। पतिंज
वयकन्यायाश्चिरं पुत्रसुखंकुरु। देहि विष्णुवरादेवकन्यां पालयदुःखतः। ततो लंकारवस्त्राढ्यं वराय प्रीतिपा
दयेत्। इति कुंभविवाहः। मूर्तिदानमपि तत्रैवोक्तं। ब्राह्मणसाधुमामंत्र्यसंपूज्यविविधाहर्णैः। तस्मै द
द्याद्विनेन विष्णोर्मूर्तिं चतुर्भुजां। शुद्धवर्णसुवर्णेन विचशक्त्याथवापुनः। निर्मितां हविरांशं स्वगदाम्बुक्र
डासंयुतां। दधानां वाससी पीते कुमुदोत्पलमालिनी। सदक्षिणां च तां दधान्मंत्रमेतमुदीरयेत्। यन्मया प्रा
प्तिजनुषिघ्नं त्यापति समागमं। विषोषविषशस्त्राद्यैर्हतो वाति विरक्तया। प्राप्यमानं महाघोरं त्यराः सौ
ख्यधनापहं। वैधव्याद्यतिदुःखौघनाशाय सुखलब्धये। बद्धसौभाग्यलब्धौ च महाविष्णो रिमां तनुं। सौव
र्णा निर्मितां शक्त्या तुभ्यं संप्रददौ द्विज। अनघाघाहमस्मीति त्रिवारं प्रजयेदिति। एवमस्ति तितस्योक्तिं

गृहीत्वा स्वग्रहं विशेत्। ततो वैवाहिकंकुर्याद्विधिं दातामृगादिशः। अन्येष्वथ लुविवाहवृक्षसेवनादयस्त
त्रैवज्ञेयाः। विस्तरभयान्नोच्यते। अथ प्रतिकूलं। ज्योतिर्निबंधो गार्गः। कृते तु निश्चये पश्चान्मृत्युसर्वति
कस्यचित्। तदानमंगलंकुर्यात्कृते वैधव्यमाप्नुयात्। ज्योतिर्मैधातिथिः। वधूवरायं धारिते सुनिश्चितवरस्य
गोहेष्यथ कन्यकायाः। मृत्युर्यादस्यान्मनुजस्य कस्यचित् तदानकार्यं खलु मंगलंबुधैः। मंगलं विवाहः।
स्मृतिवंदिकायां। कृते वाङ्मृत्युपश्चान्मृत्युर्मर्त्यस्य गोत्रिणः। तदानमंगलं कार्यं नारी वैधव्यदं ध्रुवं।
भृगुः। वामदानानंतरं यत्र कुलयोः कस्यचिन्मृतिः। तदोद्वाहो नैव कार्यस्त्विवंशाक्षयदोषतः। शौनकावर
वधोः पितामाता पितृव्यश्च सहोदरः। एतेषां प्रतिकूलं च महाविघ्नप्रदं भवेत्। पिता पितामहश्चैव माता
वैव पितामहः। पितृव्यस्त्री सुतो भ्राता भगिनी वा विवाहिता। एभिरत्र विपन्नेष्वप्रतिकूलंबुधैः स्मृतं। अन्यै

नि०सि०

६४
२२

४ शांतिविनायकशांति। तथाचमेधातिथिः। संकटे समनुप्राप्ते याज्ञवल्क्येन योगिनाः ४

रीपविपत्रैस्तके विदुर्विदुर्नैतद्भवेत्। मांडव्यः वाग्दानानंतरं यत्र कुल्योः कस्य चिन्मतिः। तदा संवत्सरा
दूर्ध्वं विवाहः शुभदो भवेत्। स्मृतिरत्नावल्यां। पितुर्बृहस्पतिश्चात्तदूर्ध्वं मातुरेव। मासत्रयं तु भायार्यास्त
दूर्ध्वं भ्रातृपुत्रयोः। अन्येषां तु संपिंडानां मासत्रयं मासमीरितं। तदंते शांतिं कुरुत्वा ततो लज्जं विधीयते।
ज्योतिः प्रकाशो। प्रतिकूले पितृव्यो विवाहो मासतः परः। शांतिं विधाय गंधत्वा वाग्दानादि चोद्बुधः। शां
तिरुक्ता गतांशस्य कृत्वा तां शुभमाचरेदिति। प्रतिकूलेन कर्तव्यो गच्छेद्यवदतुत्रयं। प्रतिकूले पितृव्य
मित्याहुर्बहुविषुवे। प्रतिकूले संपिंडस्य मासमेकं विवर्जयेत्। ज्योतिः सारेः दुर्भिक्षोराष्ट्रभंगे विपत्रो वा प्रा
णसंशयः। प्रोढायामपि कन्यायां नानुक्लं प्रतीक्ष्यते। मेधातिथिः पुरुषत्रयपर्यंतं प्रतिकूलं स्वर्गोत्थि।
प्रवेशाग्निर्गमस्तद्वत्तथा मुंडनमंडने। प्रेतकर्मण्यनिर्वर्त्य चरेन्नाभ्युदयक्रियां। प्राचलुर्थं ततः पुंसि पंचमे

६४

स

वर्जयेत्। उत्कापातोऽत्र दिवसंधूमे पंचादिना निव। वज्रपाते चैकादिनं वर्जयेत् सर्वकर्मसु। दृष्टिना दृष्टिना
शुद्धकेतोः सप्त दिनं त्यजेत्। यावत्तु केतुर्द्रुमस्तावदशुभः समयो भवेत्। अस्यापवादोऽतसागरे। अ
थ दिवत्रयमध्ये मृदुपानीयं यथा भवति। उत्पातदोषशमनं तदैव शंप्रादुराचार्याः। संबंधतत्त्वं। मूकपादेन
दोषोऽतिरुद्धिश्चाद्धेतुः सति। अथापरिहार्ये कन्यायावेधव्ययोगे विज्ञेयं उच्यते। मार्कंडेयपुराणे। बालवे
धव्ययोगे तु कुंभे च प्रतिमादिभिः। कृत्वा लज्जं ततः पश्चात्कन्योद्धार्येति चापरे। तत्र पुनर्भूदोषाभावउ
क्तो विधानसंबन्धः। स्वर्गविपिप्यलानां च प्रतिमा विष्णुपूजा। तथा सह विवाहे तु पुनर्भूतं न जायते। सूर्या
रणा संवादे। विवाहात्पूर्वकाले च चंद्रताराबलान्विते। विवाहोक्ते च मंथिन्या कुंभेन सह चोद्बुधेत्। सूत्रेण वि
ष्टयेत्पश्चाद्दशतनुविधानतः। कुंकुमालं हतं देहं तयोरेकांतमंदिरं। ततः कुंभं च निःसार्य प्रभज्य सौललाशया

एकमातृजयोरेकवत्सरेपुरुषस्त्रियोः। न समानक्रियांकुर्यान्मातृभेदे विधायते। एतेन एकस्मिन्सो वि
वाहद्वयमेकादिनेनैव फलं मातृभेदाभावात्। नारदः। पुत्रोद्वाहात्परंपुत्रीविवाहो न क्रतुत्रयो। न तयोर्वैत
मुद्वाहात्संडनादीपमुंडनं। वराहः। विवाहस्त्वेकजातानां षण्मासाभ्यंतरे यदि। असंशयं त्रिभिर्वैतत्रैक
विधवा भवेत्। मदनरत्ने विसिद्धः। नयं विवाहोर्ध्वमृतुत्रयेऽपि विवाहकार्यं दुहितुः प्रकुर्यात्। न संडनाच्च।
पिहिमुंडनं च गोत्रैकतायां यदि नारदभेदः। एकोदरभ्रातृविवाहकृत्यं स्वसुर्नपाणिग्रहणं विधेयं। षण्मा
समध्ये मुनयः समुच्युर्नमुंडनं संडनं तोपिकार्यं। एतदपवादस्तत्रैव। क्रतुत्रयस्य मध्ये वेदन्यावत्स्य प्रवे
शनं। तदाह्येकोदरस्यापि विवाहस्तु प्रशंस्यते। सारावल्यां फाल्गुने चैत्रमासे तु पुत्रोद्वाहोपनायने। भेदा
दहस्य कुर्वीत न त्रयविलंबनं। संहिताप्रदत्ते। उर्ध्वं विवाहस्तनयस्य नैव कार्यो विवाहो दुहितुः समाहं।

अप्राप्य कन्यां श्वशुरालयं च वधूं प्रवेश्यात्स्वर्गं हनन्वाहौ। मदनरत्ने विसिद्धः। द्विशोभनं त्वेकग्रहेऽपि नेचं
शुभं तु पश्चान्न वभिर्दिनैस्तु। आवश्यकं शोभनं मुत्सवोद्वाहारे यवाचार्यविभेदतो वा। एकोदरप्रसूतानां
न त्रिकार्यत्रयं भवेत्। भिन्नोदरप्रसूतानां नैतन्नात्तात्तपो ब्रवीत्। ज्योतिर्न बंधे कात्यायनः। कुले क्रतु
त्रयादवड्डुंडनान्न लुमुंडनं। प्रवेशान्निर्गमोनेष्टो न कुर्यान्मंगलत्रयं। कुर्वीत मुनयः केचिदन्यस्मिन्
त्सरे लघु। लघुवागुरुवा कार्यं प्राप्ते नैमित्तिकं तु यत्। पुत्रोद्वाहः प्रवेशाख्यः कन्योद्वाहस्तानिर्गमः। मुंड
नं चोत्तमं तत्तत्प्रतोद्वाहोत्तमं मंगलं। चोत्तमं मुंडनं मेवोत्तमं कर्जयेन्मंडनात्परं। मौजो बोभयतः कार्याय तोमो
जी नमुंडनं। अतिनेवत्सरोपि स्यात्तदहस्तत्र भेदयेत्। असेदेतुं विनाशः स्यान्न कुर्यादेकमुंडये। संकटे तु
कर्पादिका वराहमिहिरश्च। उद्वाहपुत्रीनापि तद्विदध्यात् पुत्र्यंतरस्याद्दहनं कदापि। यावच्चतुर्थं दिनमत्र पूर्व

समाप्यवान्यो दहनं विदध्यात्। कश्यपः। मौंजी बंधस्तथोद्वाहः। षण्मासाभ्यंतरोपि वा। पुन्युद्वाहनं कुर्वति
विपत्तानां न दोषकृत्। ज्योतिर्निबंधो विवाहमारभ्य चतुर्थे मध्ये श्राद्धं दिनं दशो दिनं यदि स्यात्। वैधव्य
माप्नोति तदा सुकन्या जीवेत्पतिश्चेदपत्यं ता स्यात्। तथा विवाहमध्ये यदि वक्ष्याहस्तत्र स्वमुख्याः पि
तरो न यांति। वृत्ते विवाहे परतस्तत्कुर्याद्भ्रातृस्वधाभिर्न तु दूषयेत्तां। ये वा भद्रं दूषयंति स्वधाभिर्न ति श्रुते
श्च। मासिक विषये हेमाद्रौ शाचार्यनिः। प्रेतश्राद्धानि सर्वाणि सपिंडीकरणं तथा अपहृष्यापि कुर्वति कर्तुं
नांदी मुखं द्विजः। वृद्धिं विनायकपे दोषमाह तत्रैवोदानाः। वृद्धि श्राद्धविहीनस्तु प्रेतश्राद्धानि यश्चरेत्।
स श्राद्धी नरके घोरोपि तृप्तिः सह मज्जतीति। मेधातिथिः। प्रेतकर्मणि निर्वर्त्य चरेन्नाभ्युदयक्रियां। आ
चतुर्थे ततः पुंसि पंचमे सुप्तदं भवेत्। स्मृत्यंतरे। सपिंडीकरणादवांगपहृष्य कृतान्यापि। पुनरप्यपहृष्यं

सुप्तदं भवेत्। अथ राजो दोषे निर्णयः। माधवीये। प्रारंभात्प्राक् विवाहस्य माता यदि जस्वला। निवृत्तिस्त
स्य कर्तव्या सह त्वश्रुतिबोदनात्। प्रारंभान्नांदी श्राद्धात्। नांदी मुखं विवाहादादित्यादिना तस्यैव प्रारंभो
क्तेः। मेधातिथिः। चैत्रे च व्रतबंधे च विवाहे यज्ञकर्मणि। भार्या जस्वला यस्य प्रायस्तस्य न शोभनं। बंधू
वरात्यतमयोजने नीचे जस्वला। तस्याः शुद्धेः परं कार्यं मांगल्यं मनुरब्रवीत्। वृद्धमनुः। विवाहप्रत्यू
डासु माता यदि जस्वला। तदान तत्प्रकर्तव्यमायुः क्षयकरं यतः। नांदी श्राद्धोत्तरं राजो दोषे तु कर्पिर्दका
रिकासु। सूरिकोदक्ययोः शुद्धयै गां दद्याद्दोमपूर्वकं। प्राप्ते कर्मणि शुद्धिः स्यादितरस्मिन् शुध्यति। अत्र
मेसु मुहूर्तस्य राजो दोषे वसंगते। श्रियं संपूज्य तत्कुर्यात्पिण्यग्रहणं मांगल्यं। हेमा माधमितां पत्रां श्रीसूक्त
विधिना वीयेत्। प्रत्युचं पायसं दुल्लभ्य अभिषेकं समाचरेदिति। अथैकक्रिया निर्णयः। ज्योतिर्निबंधे वृद्धमनुः।

योक्तविशेषः भट्टकारिकायां । एकस्मिन्वत्सरेवैववासरमंडयेतथा । कर्त्तव्यमंगलं स्वस्त्रोः भ्रात्रोयमलज्ज
तयोः । ज्योतिर्निबंधेनारदः । प्रत्यद्वाहोनेवकायो नैकस्मैदुहितृद्वयं । नैवैकजन्मयोः पुंसोरेकजन्येतुकन्येके
तथानैवैकदाविदुद्वाहो नैकदामुडनद्वयं । नैकजन्येतुकन्येद्वेपुत्रयोरेकजन्ययोः । नपुत्रीद्वयमेकस्मैप्रद
धातुकदावनेति । कन्याया राजोदज्ञानेतु अपराके संवर्त्तः । मातावैवपितावैवज्येष्ठभ्रातातथैव । त्रयस्ते
नरकंयांतिदृष्ट्वा कन्यां रजस्वलां । हारितः । पितुर्गोहेतुया कन्यारजः पश्यत्यसंस्कृता । सा कन्या वृषलो ज्ञे
या तत्पतिर्वृषलोपतिः । देवला त्रिकश्यपाः । पूर्वार्द्धे तदेव । भूराहत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वृषलो स्म
ता । यस्तां समुद्देह कन्यां ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः । अश्राद्धेयमपाद्रुयंतं विद्याद्वृषलोपतिं । माधवीये बोधा
यनः । त्रीणि वर्षाण्येतु मतीकांक्षेत पितृशासनं । विष्णुः । अतुत्रयमुपास्यैव कन्या कुर्यात्स्वयंवरं । अत्रवर

६७

स्य दोषाभावमाहयमः । कन्याद्वादशवर्षाणि या प्रदत्ता वसेत्तर्ह्ये । भूराहत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वरये
त्स्वयं । एवं चोपनतां पत्नीनां वमन्येत्कदाचन । न तु तां बंधकीं विद्यान्मनुः स्वायं भुवो ब्रवीत् । मनुः । अलंका
रनाददत्तपितृदत्तं स्वयं वरे । पितृदत्तं मातृदत्तं स्तेयं स्याद्यदितं हरेत् । वरं प्रत्याह । पित्रे न दद्यात् शुक्रं तु कन्ये
मृतुमतीं हरन् । सहिष्याम्यादति क्रामेदत्तूनां प्रतिबोधनात् । अत्र प्रायश्चित्तमुक्तमाश्वलायनैः । कन्या
मृतुमतीं शुद्धां कृत्वा निष्कृतिमात्मनः । शुद्धिं चकारयित्वा तामुद्देहानृशंस्यधीः । पिता क्रतून् स्वपुत्र्या
स्तगतायेदादितः सुधीः दानावधिग्रहेयतात्पालयेच्चरजोवती । दद्यात्तदनुसंख्यागाः शक्तैः कन्यापिता
यदि । दत्तव्येकापि नित्येन दाने तस्या यथाविधि । दद्याद्वा ब्राह्मणो धनं मतिनिष्ठः सदक्षिणः । तस्यातीतं
संख्येषु वराय प्रतिपादयेत् । उपोष्य त्रीदशं कन्यारान्त्रोपीत्यागवापयः । अदृष्टरजसं दद्यात् कन्यायै रत्नभूषणैः ।

न ४

तामुद्धनवरश्वापिकृष्णां उज्जुयादिभिरिति। मदनपारिजातेयजमानः। विवाहेविततेतत्रेहोमकालउ
 यस्थिते। कन्यामृतुमतीदृष्ट्वा कथं कुर्वीत्यशिकाः। स्नापयित्वा तु तां कन्यामवधित्वा यथाविधि। युंजानामा
 हुतं दुत्वा तत्तत्तत्र प्रवर्तयेत्। बौधायनसूत्रे। अथ यदि कन्योपसाधमाना बोधमाना वारजस्वला स्यात्ता
 मनुमंत्रयेत्। पुमांसौ मित्रावरुणौ पुमांसावधिनानुभा। पुमानिन्द्रश्च सूर्यश्च पुमांसं वर्धतामियमिति
 न्यष्ट्वा द्वा रात्रयं लंघ्य प्राशयेत्पंचाग्नमथ शुधां हत्वा विवहेत्। अत्र गांधर्वादिष्टौ विवाहास्तद्व्यवस्था
 वाक्ये ज्ञेया। संकटे यैश्चात्र माहमाधवायेव तसः। सर्वापापैरसाध्या स्यात्सुकन्यापुरुषस्य या। वौर्येणापि
 विवाहेन सा विवाह्यारहस्थिता। गांधर्वादि विवाहेषु पुदकपूर्वदानमाह तत्रैव यमः। नोदकेन नवाचा
 वकन्यायाः पतिरुच्यते। पाणिग्रहणसंस्कारात्पतित्वं सप्तमे पदे। परं शरमाधवाये देवलोपि। गांधर्वादि वि

ते वृधुत्तरनिषेधनात्। स्मीतसारावल्मां। भ्रातृयुगे स्वस्य युगे भ्रातृस्वस्य युगे तथा। एकस्मिन्मंडपे चैव न
 कुर्यान्मंडनद्वयं। सोदरविषयमेतत्। यमः। एकोदरप्रसूतानामेकस्मिन्वासरे पुनः। विवाहं नैव कुर्वीत मंड
 नोपीरमुंडनं। गार्ग्यः। भ्रातृयुगे स्वस्य युगे भ्रातृस्वस्य युगे तथा। न कुर्यान्मंगलं किं विदेकस्मिन्मंडपे हीनः।
 एकास्मिन्वासरे प्राप्ते कुर्याद्यमलज्जातयोः। शौरं चैव विवाहं च मौजं बंधनमेव च। ज्योतिर्विवरणे। एकोदरयो
 र्द्वयोरेकदिनोद्धने भवेन्नाशः। नद्यंतरे एकदिने केप्याहुः संकटे च शुभं। उर्ध्वे विवाहास्तु भद्रा नरस्य नारी वि
 वाहेन क्रतुत्रयं स्यात्। नारी विवाहात्तदहोपि शस्तं नरस्य पाणिग्रहणं दुरार्याः। भिन्नमातृजयोस्तैकवा
 सरे विवाहमाह मेधातिथिः। पृथक् मातृजयोः कार्यो विवाहस्तेकवासरे। एकस्मिन्मंडपे कार्यः पृथक् वे
 दिकयोस्तथा। पुष्यपट्टिकयोः कार्ये दर्शनं न शिरस्थयोः। भागिनीभ्यामुभाभ्यां च यावत्सप्तपदी भवेत्। यम

तिविष्णुवचनाच्च। प्रारंभस्तैर्नैवोक्तः। प्रारंभो वरुणं यज्ञो संकल्पो व्रतसत्रयोः। नान्दं मुखं विवाहादौ श्राद्धे पाकपरिक्रियेति। वरणं मिति मधुपर्कपरं। गृहीतमधुपर्कस्य यजमानाच्च कर्त्तिजः। पश्चाद्गौर्वेपितितेन सर्वेदिति निश्चय इति ब्राह्मोक्तेः। मधुपर्कपूर्वतु सवत्येवागौर्वमिति शुद्धिविवेकः। रामां डारभाष्येप्येवं। नान्दं मुखं वधिश्च स्मृत्यन्तरे। एकविंशत्यहयज्ञो विवाहे दशवासराः। त्रिषट्चौलोपनयने नान्दी श्राद्धं विधीयते। प्रारंभाभावे पितृग्रान्तराभावे गार्ध्वविष्णुः। न देवप्रतिष्ठा विवाहयोः पूर्वसंस्तवयोरपीति। अत्र प्रायश्चित्तमाह मदनपारिजाते विष्णुः। अनारध्वविशुद्धार्थं कृष्णौडैर्जुहुयात् घृतं। गां दद्यात्संवगव्याशीतलः शुद्धतिसूतकी। संग्रहेपि। संकटे समनुप्राप्ते सूतके समुंगते। कृष्णोऽभिघृते हुत्वा गां वदद्यात्प्रयत्निनी। वूडोपनयनोद्वाहप्रतिष्ठादिकमाचरेत्। यदेव सूतकप्राप्तिस्तदे

दा २

६९

पा २

१ परैरन्तं प्रदातव्यं भोक्तव्यं च हि ज्ञोत्तमे। परैरसंगोत्रैः। भुञ्जानेषु तु विप्रेषु त्वन्तरामृतसूतके। १

वायुदयक्रिया। अनादिषु विशेषः षट्त्रिंशन्मते विवाहोत्सवयज्ञेषु अंतरामृतसूतके। अन्यगोहोदकावांतासर्वेषु चयः स्मृताः। एतदागौवात् पूर्वमर्थं कृतं तत्र विषयं। तत्र शेषमन्त्रेत्याज्यमित्यर्थः। एथैव तत्तु वृहस्पतिराह। विवाहोत्सवयज्ञेषु त्वन्तरामृतसूतके। पूर्वसंकल्पितान्नेषु न दोषः पीरकतिर्तिरिति। धर्माथो विवाहकरणे फलमुक्तं महाभारते। ज्ञात्वा स्ववित्तसामर्थ्यादेकं चोद्वाहयोद्भूजं॥ तेनाप्याप्रोतितत्स्थानं शिवभक्तो नरोद्भवं। अपराके दक्षः। मातापितृविहीनं तु संस्कारोद्वाहनदिभिः। यः स्थापयति तस्यैह पुण्यसंख्या निविद्यते। मदनरत्ने भविष्ये। विवाहादिक्रिया काले तत्क्रियासिद्धिकारणं। यः प्रयच्छति धर्मज्ञः सोऽश्वमेधफलं लभेत्। कन्यागृहे भोजननिषेधोऽपि तत्रैव। अप्रजाया तु कन्यायां न भुञ्जीत कदाचन। दौहित्रस्य मुखं दृष्ट्वा किमर्थमनुशोचति। अपराके आदि

कृ

पुराणे विदुं जातं मन्वेतस्य कोपं न कारयेत् । अप्रजायां तु कन्यायां न श्रियात्तस्य वै गृहे । ब्रह्मदेयां न
 वै कन्यां दत्वा श्रियात्कदाचन । अथ संजातमोहा ब्रह्मपूयाशो नरके वसेत् । तत्रैव कश्यपः । अहतं यन्निर्म
 त्तं वासः प्रोक्तं स्वयं सुवा । शस्तं तन्मांगलिक्येषु तावत्कोलं न सर्वदा । यन्निर्मुक्तं नूतनं । विवाहमध्यस्थि
 या सह भोजनेऽपि न दोष इत्याह हेमाद्रौ प्रायश्चित्तकांडे गालवः । विवाहकाले यान्नायां पथिवोरसमाकुले
 असहायो भवेद्दिप्रस्तदा कार्यं द्विजन्मभिः । एकयानसमारोह एकयानेव भोजनं । विवाहे पथि यान्नायां
 कृत्वा विप्रो न दोषमाकुर्यात् । अन्यथा दोषमाप्नोति पश्चाच्चंद्रायणं चरेत् । भिताक्षरायामप्येव । रत्नमालायां
 मूलमैत्रमगारो हती करैः पौष्टमारुतमघोत्तरान्वितैः । सौमसौरिरिवारवर्जिते पाणिपीडनं विधि
 विधीयते । अत्रानिष्टनक्षत्रादौ दानमुक्तं ज्योतिषे । विपत्तारोगुदं दद्यान्निधने तिष्ठकांचनं । प्रत्यरेखवणं

वाहेषु पुनर्वैवाहिको विधिः । कर्तव्यश्च त्रिभिर्वर्तैः समर्थेनाग्नि साक्षिकं । तत्रैव परिशिष्टे । गांधर्वा सुर
 येऽग्निविवाहाराक्षसश्च यः । पूर्वपरि श्रयस्तेषां पश्चाद्धोमो विधीयते । अतो होमादवहते भायां ता
 सावाहूरांतराय देया । तथा च तत्रैव वसिष्ठबोधायनौ । बलादपहता कन्यामंत्रैर्यो दिन संस्कृता । अ
 न्यस्मै विधिवद्देया यथा कन्या तथैव सेति । मदनपारजाते नारदः । पाणिग्रहीता कामंत्रानियतं द
 रलक्षणां । तेषां निष्ठा च विज्ञेया विद्वद्भिः सप्तमे पदे । स्मृतिचंद्रिकायामपरा केचिके । आशौचे तु या
 ज्ञवल्क्यः । दाने विवाहे यज्ञे च संग्रामे देशे विपुले । आपद्यपि च कष्टायां सद्यः शौचं विधीयते । केषांमि
 त्यपेक्षिते ब्रह्मपुराणे उक्तं । दालुः प्रतिगृहीतुश्च कन्यादाने नो भवेत् । विवाहपिच्छोः कन्यायाः श्र
 जा होमादिकर्मणीति । व्रतयज्ञविवाहेषु श्राद्धहोमे च न जपौ आरध्वे सूतकं न स्यादनारध्वे तु सूतकमि

मारुह्यो मिथुनं सान्निवेदिकामिति। सप्तर्षिमतो। मंगलेषु च सर्वेषु मंडयो गृहमानतः। कार्येषोऽङ्ग
हस्तो वाङ्मूनहस्तो दशावधिः। तस्यैश्वर्यं भविष्यति मध्ये प्रतिष्ठिता हस्तो बद्धाः। सोपाने पश्चिमतः
उपरि भागे उक्तपरिमाणा द्विजं। अथ मृदाहरणं। ज्योतिर्निबन्धेनारदः। कर्त्तव्यं मंगलेषु दौ मंगलायां कुरा
र्येण। नवमे सप्तमे वापि वीपयं च मे द्विसेपवा। तृतीये बीजं शुभवारं शुभोदये। सम्यग्गृहाय लुंछत्येव नक्षत्रे ४
तानध्वजतोरणैः। सहवादित्र नृत्ताद्यै गति प्रागुत्तरां दिशं। तत्र मृत्तिसकतां शृङ्खलां गृहीत्वा पुनरागतः। ७९
मन्मये पृथक् वाक्ता वेषु पात्रेषु योजयेत्। अनेक बीजसंयुक्ता तोययुष्मोपशोभिता। शौनकः। आधानं
गर्भसंस्कारं जातकर्म च नाम च। हितान्यत्र विधातव्यं मंगले कुरवापनं। बृहस्पतिः। अत्यंतिकेषु कार्येषु का
र्यसिद्धौ कुरार्येण। अत्रैव वाग्दानं हरिद्रा चंदनं च कार्यं ज्योतिः प्रकाशे। चतुर्थो मंडपः श्रेष्ठः सप्तमः पंचमः

नेष्टे १९

स्तथा। नवमेकादशः श्रेष्ठो पृष्ठतृतीयको। विवाहसोदये वा कन्यावरणमाचरेत्। वरस्यापि वरणा माह्वं
उेश्वरः। उपवीतं फलं पुष्पं वासांसि विविधानि च। देयं वराय वरतो कन्या भ्रात्रा द्विजेन वेति। वाग्दानोत्तरं वर
मरणे पराके स्मृतिर्वेदिकायां च वसिष्ठः। अद्विवा च दत्तायां म्रियेतो ध्वं वरो यदि। न च मंत्रोपनीता स्या
त कुमारिपितुरेव सा। यत्तु नारदः। उद्वाहितापि सा कन्या न चेतं प्राप्तमैथुना। पुनः संस्कारमर्हति यथा क
न्या तथैव सेति। यच्च कात्यायनः। वरो यद्यन्यजातीयः पतितः कुं वरववा। विकर्मस्थः स गोत्रो वा दासो दा
द्यमियोपि वा। उद्वापि देया सा न्यसमै सहस्वारणभूषणोति। इदं कलौ निषिद्धं। देवरेण सुतो सति दत्ता कन्या
न दीयते इत्यादित्यपुराणोक्तं। दत्ता शब्दोद्वापरः। उद्वायाः पुनरुद्वाहमिति हेमाद्रौ उक्तं। अत
एव स गोत्रासि पिंडादि विवाहोपयोगतस्तां परित्यज्य पालयेज्जननीं भिवेत्युक्तं न तु क्वापि पुनर्विवाह उक्तः। य

नि० सि०

७२

६०२

तुभ्रांताः धर्मतोयां प्रयच्छीत्यंस्वकीर्णं तस्मात् । बंधभिः समनुज्ञाते मंत्रहोमं प्रयोजयेत् । तथा सिद्धिंति
ते मंत्रानादत्तायाः कथं च नोति सारतीयमुक्तापितुर्दानं विना भायात्विमेवनेत्याहुः । तत्रा व्यासो हि स्वयं वरे
गांधर्वादिचतुर्षु बलादयहारे च दानं विनापि भायात्विमेवनेत्याहुः । तत्रा व्यासो हि स्वयं वरे
नेदं भारतनाम्ना मूर्खकथितमेव च न मित्यपेक्ष्यं । महानिबन्धविरुद्धं । देशांतरगमने तु कात्यायनः ॥
वरपिता तु यः कश्चित्प्राणयेत्पुरुषो यदा । त्रैलोक्यामांस्त्रीनतीत्य कन्यान्यं वरयेद्दरं । अपरा कर्णेनारदोपि । प्र
तिगृह्यतु यः कन्यां वरो देशांतरं प्रजेत् । त्रीनृत्तस्त्रसमाति क्रम्य कन्यान्यं वरयेद्दरं । शुक्रदाने तु मनुवसि
ष्ठौ । कन्यायां दत्तशुक्रं यां मियेत यद्विशुद्धं । देवाय प्रदत्तव्यायदिकन्यानुमन्यते । चंद्रिकायां कात्यायनः
प्रदाय शुक्रं गच्छेद्यः कन्यायाः स्त्रीधनं तथा । धाय सा वर्षमेकं तु देयान्यस्मै विधानतः । अनेको यो हि दत्ताया

७२

दद्याच्छागंदद्यात् त्रिजन्मसु । चंद्रेश्वरं वल्लवतां च तारे तियो विरुद्धे त्वथ तंडुलांश्च । धान्यं च दद्यात् करणे च
वारयोगे विरुद्धे कनकं प्रदेयं । विवाहे मंडपमाह वसिष्ठः । षोडशारालिकं कुर्याच्चितुर्द्वारोपशोभितं । मंडपं तो
रणैर्युक्तं तत्र वोदं प्रकल्पयेत् । अष्टहस्तं तु खये न मंडपं वा द्विषद्दरं । देवज्ञमनोहरः । चित्रा विष्णोर्वा
शततारकाश्विनी ज्येष्ठा सरणी यौधिया भस्माश्चतुष्टयं । हित्वा प्रशास्तं फलतैलं वेदिका प्रदानं कं कंडन मंडपा
दिकं । हेमाद्रौ व्यासः । कंडनं दलनयवारकं मंडपमृद्धौ देवाण्यं किंचिद्वलं । तत्संबन्धिगतागतमृक्षे वैवाहिके
कुर्यात् । यवारकं चिकसां शीतप्रसिद्धं वैवाहिके तु दिवसे शुभे वाथ तिथौ शुभे । चतुर्थिकं प्रकुर्वीत विधिदृष्टे
न कर्मणा । वेदा माह नारदः । हस्तो ध्रुवां चतुर्हस्तं चतुरस्रां समंततः । स्तंभैश्चतुर्भिः शुश्रूक्षणां वामभागे
तु सप्रनि । समां तथा चतुर्दिक्षु सोपानै रतिशोभितं । प्रागुदकं प्रवृत्तां रसांस्तंभैश्चतुर्दिक्षु कादिभिः । एव विधा

स

हंयदा। पितुर्नां दीमुखं श्राद्धं नोक्तं तस्य मनीषिभिरिति। रेतकं कारिका। उक्ते काले विवाहं गंकु यन्निर्दिशु
 र्वेपिता। देशान्तरे विवाहश्चेत्तत्र गत्वा सर्वेदिहं। **उग्रघटीस्थापनमाह।** नारदः। षडंगुलमितो तस्य द्वादशंगु
 लमायतं। कुर्यात्पितालवत्ताम्रपान्नं तद्दशभिः पलैः। ताम्रपात्रे जलैः पूतं मृत्यान्ने वाप्यवाशुभे। मंडला
 द्वौ दयं वाक्ष्यरवेस्तत्र विनिक्षिपेत्। तत्र मंत्रः। मुखं त्वमसि यन्नाणं ब्रह्मणो निर्मितं पुरा। भावाभावाय दंप
 त्योः कालसाधनकारणमिति। वरस्य मधुपर्कमाहयाज्ञकज्यः। प्रतिसंवत्सरं त्वया स्नातकानां यथार्थं वा
 प्रियो विवाहश्च तथा यज्ञं प्रत्युत्तिजः पुनः। अत्र विशेषो गृह्यपरिशिष्टे। वरस्य यासं वेच्छास्नातच्छाखा गृ
 ह्यवोदित। मधुपर्कः प्रदातव्यो ह्यन्यशाखेपि दातारि। अत्र वरदात्तु श्रद्धौ त्रिगाद्युपलक्षणां। तदाहुः। अर्घ्यं
 शाखया मधुपर्क इति। अर्घ्यं यच्छाखयं कर्म तच्छाखया मधुपर्क इति याज्ञिकाः। जयंतस्तत्तत्पर्वत्रयजमान

शाखयैव मधुपर्क इत्याह। तत्तु नाद्रियं ते वृद्धाः। अत्र पंचज्ञातसंवेदश्चातद्वर्द्धने तु विष्टर इत्यादि गृह्यपरि
 ष्टादौ विष्टरादिलक्षणां। मधुपर्कादिविधिश्च स्वगृहात्तु ज्ञेयः। कन्यादाने प्रीयता महपूर्वकता इत्युक्तं मृत्य
 र्थसारे। नां दीमुखे विवाहे च प्रीयता महपूर्वकं। नाम संकीर्तयेद्द्विद्वानन्यत्रापि तत्पूर्वकं। नां दीमुख इति बह्वच
 र्धातिरिक्तविषयं। गृह्यपरिशिष्टे पित्राद्यानुलोम्यास्नानात्। व्यासः। भुक्ता समुद्धहेतुन्यासा वित्रीग्रह
 तांतथा। उषोषितः सुतां दद्यादर्विताय द्विजाय तु। भुक्तेति मधुपर्कवैधभोजनपरं। गृह्यपरिशिष्टे। क
 न्यां वरय मातानामेषधर्मो विधीयते। प्रत्यङ्मुखो वरयति प्रतियुक्तां प्राङ्मुखः। मदनरत्ने कश्यपः।
 वरगोत्रं समुच्चार्य प्रीयता महपूर्वकं। नाम संकीर्तयेद्द्विद्वानु कन्यायाश्चैव मेवाह। तिष्ठेत्पूर्वमुखो दाता वरः
 प्रत्यङ्मुखो भवेत्। मधुपर्काद्वितीयेनातस्मै दद्यात्तदक्षिणां। उदयान्नं ततो गृह्यमंत्रेणानेन दापयेत्। गौरी

कन्यामिमां विप्रयथाशक्तिविश्रुतितां। गौत्रापशर्मणोत्तुभ्यंदत्तां विप्रसमाश्रय। भूमिं गाश्वैवदासीचवा
 सांसिचस्वशक्तिः। महिषीवाजिनश्चैव दद्यात्स्वर्गमणीनिपि। ततः स्वगृहविधिना होमाद्यं कर्म कारये
 त्। यथाचारं विधेयानि मंगलमुक्तकानि च। एतत्कन्यादानं त्रिः कार्यमिति शौनकः। गृहप्रवेशनीयहो
 मविशेषमाहाश्वलायनः। अद्वैतत्रेव्यतीते तु परेद्युः प्रातरे वहि। गृहप्रवेशनीयः स्यादिति यज्ञविदो वि
 दुरिति। औपासनहोमविशेषमाह शौनकः। यदि रात्रौ विवाहाग्निरुत्पन्नः स्यात्तथा सति उपक्रम्योत्तर
 स्याद्गः सायंपरिवरेदमुं। यदि रात्रौ नवनडा मध्ये मृत्युपतिस्तदा तदैव होमो भवति। तदुत्तरं चेत्स रात्रौ नैसापमा
 रंभ इति सुदृष्टं निपाप्ये उक्तं। अथ देवकोत्थापनं। समेव कुं यौ दिवसे देवकोत्थापनं बुधः। षष्ठं च विषमं नेष्टुं
 मुक्ताप्येवमसप्तमौ। नित्ये दीपे गार्ग्यः। नांदी आह्वे इत्येव ध्याया वनमातृविमर्जनं। दशश्राद्धं क्षयश्राद्धं च

मनूदायां तु तत्र वै। पूर्वागतश्च सर्वेषां लभेताद्यवरस्ततां। पश्चाद्दूरेण यदुत्तं तस्यां प्रतिलभेत्तसः। अथाग
 छेन्नवोदायां दत्तं पूर्वकोदरेत्। याज्ञवल्क्यः। दत्तामपि हरेत्पूर्वाद्धेयांश्चेद्दूरं आव्रजेत्। पूर्वस्य दोषसत्त्वं द
 मिति विज्ञाने श्वसं बंधते वेवमिष्टः। कुलशाला विधानस्य पश्चाद्धिपतितस्य च। अपस्मारिविधमस्य रा
 गिणां वेषधारिणां। दत्तामपि हरेत्कन्यासगोत्रोदांतं येन च। मनुः। षण्ठां त्यक्त्वा धारादीनां विवाहोक्तिर्यथा
 धितं। विवाहासंभवे तेषां कनिष्ठो विवाहेत्तदा। पितृव्यपुत्रे सापत्ने परदारसुतेषु च। विवाहाधानयज्ञादो
 परिवेदो न दूषणं। अन्यदुक्तं विस्तरभीते नोच्यते इति दिक्। अत्र नांदी आह्वे विशेषतश्चधिकारिविशेष
 वाग्रेवक्ष्यामः। इदं चाद्यविवाहोपता कुर्यात्। द्वितीयादौ वरव। नांदी आह्वेपता कुर्यादाद्ये पाणिग्रहे पुनः
 आह्वं प्रकुर्वीत स्वयमेव तु नांदिकमिति स्मृतं। त्रिकांडमंडनोपि। पित्रोस्तज्जीवितोः कुर्यात्पुनः पाणिग्र

पौषे नक्षत्रं पतितं मलिने चैत्रे स्त्रीपित्रा लयति तिष्ठति पितरं निहंति न भयं तेषामसावे सवेत् । निबन्धे । विवाह
 अथ मे पौषे आषाढे वा धिमासके । नसा भर्तृगृहे तिष्ठेत् चैत्रे पितृगृहे तथा । हेमाद्रौ स्मृत्यंतरे । विवाहव्रत
 वृडा सुवर्षमर्धं तदर्थकं । पिंडदानं मृदा स्नानं न कुर्यात् तिष्ठतर्पणं । अथ वधू प्रवेशः । जयंतु गो । मार्गशीर्षे
 तथा माघे माघे ज्येष्ठ संज्ञके । सुप्रज्ञास्ते भवेद्देशं प्रवेशो न च योषितां । नारदः । आरभ्योद्वाहदिवसात्
 स्रवाप्यष्टमे दिने । वधू प्रवेशः संपत्यै दशमे यस्य मे दिने । संग्रहे । विवाहमारभ्य वधू प्रवेशो युग्मे तिथौ
 षोडशवासरांतात् । उर्ध्वं ततो ह्येयुजि पंचमांतादतः परस्तां नित्यमो न वांति । नारदः । समे वर्षे समे मासे
 यदि नारी गृहं व्रजेत् । आयुष्यं हरत भर्तुः सानारी मरणं व्रजेत् । प्रयोगरत्ने वधू प्रवेशः प्रथमे तृतीये शुभ
 प्रदः पंचमके थवाहि । द्वितीये केवाथ चतुर्थके वाषष्ठे वियोगा मयदुःखदः स्यादित्यक्तं । तत्र मूलं वित्यं ।

रुद्रवसिष्ठोपि । षष्ठाष्टमे वा दशमे दिने वा विवाहमारभ्य वधू प्रवेशः । पंचांगसंखुद्धिदिनं विनापि विधावस
 दोचरगोपिकार्यः । ललुः । स्वस्वनपुर प्रवेशे देशानां विपुले तथोद्वाहे । नववधा गृहगमने प्रतिशुक्र विचार
 णानांति । मांडव्यः नित्ययाने गृहे जाते प्राज्ञानां तेषु सप्तसु । वधू प्रवेशमांगल्ये न मोह्यं गुरुशुक्रयोः । ज्योति
 प्रकाशे । वामे शुक्ले नवाद्यायाः सुखं हानिश्च दक्षिणे । धनं धातुं च पृष्ठस्थे सर्वनाशः पुरास्थिते । नवाद्यायास्त
 वैधव्यं दुर्गं संमुखे मृगौ । तदेवावबुधैर्जयं केवलं तु द्विरागमे । पूर्वतो भ्युदिते शुक्ले प्रयाया दक्षिणापरे । प
 श्चादभ्युदिते चैव याया पूर्वोत्तरे दिशौ । अकहारतत्वे । पौष्यात्कभा च अवणा च युग्मे हस्तत्रये मूलमघो
 तरास्तु । पुष्ये च मंत्रे वधू प्रवेशो रित्ते तरे व्यकं कुजे च रास्तः । मार्गः । अतीया ते च संक्रांतौ ग्रहणो वैधं ताव
 पि । आर्द्रा विना शुभं नैव प्राप्ति कालेपि मानवः । तथा । अमा संक्रांति विष्टया दोषाः सकाळेपि न क्षरेत् ।

नि० सि०

७६

अथ हिरागमनं। क्रसोच्चये माघफाल्गुनवैशाखे शुक्लपक्षे शुभे दिने। गुर्वीदित्य विरुद्धोऽस्मान्नित्यं पलः
हिरागमः। वादरायणः। नीहारां शुदिनोत्तरादिति गुरुब्रह्मानुराधाश्विनीशुक्रे भास्करवायुविष्णुवरुणाक्षौ
प्रशस्तेतिथौ। कुंभाजालिगंतरे बौशुभकरे प्राप्नोदये भागवे जीवज्ञास्फुजितां दिने न च कथं वेत्तमप्रवेशः
शुभः। अथ पुनर्विवाहः। श्रीधरीये। पुनर्विवाहं वक्ष्यामि दंपत्योः शुभं वृद्धिदं। उग्रैर्दुलभयौ दोषे ग्रहता
रादिसंभवे। अन्येषु शुभकालेषु दुष्टयोगादिसंभवे। विवाहे वापि दंपत्योराशौ वादिसमुद्भवे। तस्य दोष
स्पृशांत्यर्थं पुनर्वैवाह्यमिष्यते। याज्ञवल्क्यः। सुरार्पणविधिता धृतविंध्या र्थि प्रियंवदा। स्त्री प्रसूयाधिवे
त्तव्या पुरुषद्वेषिणी तथा। मनुः। वंध्याष्टमे धिवेत्तव्या दशमे तु मृत प्रजा। एकादशे स्त्रीजननी सद्यस्ति प्रिय
वादिनीति। संप्रहेतुः। अमृतं दशमे वर्षे स्त्री प्रजां द्वादशे तु जतरा मृत प्रजां पंचदशे सद्यस्ति प्रियवादिनीति।

५६

नंश्रितोदकेन वा। अपसव्यं स्वधाकारं नित्यं प्रादुर्तयेत्। ब्रह्मयज्ञं चाध्ययनं नदीसीमां तिलं धनं। उपवा
सव्रतं चैव प्रादुर्भोजनमेव वा। नैव कुर्युः सपिंडाश्च मंडपोद्वासनावधि। बृहस्पतिः। तीर्थे विवाहे यात्रायां
संग्रामे देशविप्लवे। नगरग्रामदाहे च स्पृष्टा स्पृष्टिर्न दुष्यति। योगयाज्ञवल्क्यः। न स्त्रिया दुत्सवे तीर्ते मं
गलं विनिवर्त्येव। अनुब्रज्य सुहृदं धूनं च यित्वेष्ट देवतां। ज्योतिषे। स्नानं सवैलं तिलमिष्टकर्म प्रोक्तानु
पानं कलशप्रदानं। अपूर्वतीर्थाभिरदशनं च विवर्जयेत् मंगलतो वृमेकं। मासषट्कं विवाहद्वौ व्रतप्रारंभ
तौ न च। जीर्णसांडादिन त्याज्यं गृहसंमार्जनं तथा। उर्ध्वं विवाहास्तु तस्य तथा व्रतबंधनात्। आत्मने
मंडनं नैव वर्षवर्षादिमेव वा। अश्विं गौरसूतके चैव विवाहे पुत्रजन्मनि। मांगल्येषु च सर्वेषु न धायं गोपि च दनं।
ज्योतिर्निबंधोऽद्वाहात्प्रथमं शुचौ यदि वसेद्भुगृहे कन्यका हन्यात्तज्जननी क्षयं निजतनुं ज्येष्ठेति ज्येष्ठके।

नि० सि०

गिह्यसर्वसर्गः कार्यः तच्चाहशौनकः ॥२॥

यादावसथेदिमान्। सुदृशनिभाष्येतु॥ द्वितीयविवाहो लौकिकेस्वनपूर्वपासने इत्युक्तं। इदं वा संभवेत्
त्रैवांश्रथाग्न्योग्ययोगी सपत्नी सेदजातयोः। सहाधिकारमिध्यर्थमहवक्ष्यामि शौनके इत्युक्तः संसर्ग
विधिः कार्यः द्वितीयादि विवाहे काळ उक्तः संग्रहे। प्रमदामृतिवासरादितः पुनरुद्वाहविधिर्वैरस्येव। विष
येषु खित्तरे शुभोयुगले वापि मृतिप्रदो भवेत्। **तृतीया विवाह** निषेधो मातस्ये। उद्वाहे इति सिध्यर्थं तृती
या न कदाचन। मोहादज्ञानतो वापि यदि गच्छेत्तु मानुषी। नश्यत्येव न संदेहागस्येव च न यथेति। संग्र
हे। तृतीयां यदि द्वाहं तर्हि सा विधवा भवेत्। चतुर्थी दिविवाहार्थं **तृतीयैकं** समुद्वाहेत्। तदिदं स्तुतं विज्ञ
व्योहं तो वा। वरः संकल्प्य स्वस्तिवाचनं नान्दी श्राद्धं कृत्वा आचार्यं च त्वा आहूय नेति छायायुतं सूर्यं अर्च
संपूज्य गुडोदनं दत्वा वस्त्रोत्तं तु भिरावेष्ट्य। त्रिलोकवासि नू सदा श्वच्छायया सहितो रवे। तृतीयोद्वाहजं

धु२

७७

पं निवारय सुखं कुर्वितुं संप्रार्थ्य जलेन त्रिः सिंचेत्। मम प्रीतिकरायेयं मया सृष्टा पुरातन। अर्कजा ब्राह्मण
सृष्टा अस्माकं प्रतिरक्षतु। नमस्ते मंगले देवी नमः सवितुरात्मजे। त्राहि मां ह्ययया देवी यत्नी त्वं मे इहा
गता। अर्कत्वं ब्रह्मणा सृष्टः सर्व प्राणि हिताय च। वृक्षाणां मां हि रक्षतस्ते देवानां प्रीति कर्तनः। तृतीयोद्वाहजं
पापं मृत्युं त्वास्तु विनाशयेत्। तत आचार्यः अर्कविवाहे शांति मय्यस्वे। गोत्रं काश्यपमित्युक्तं। लोके लौ
किकमाचरेत्। काश्यपगोत्रो मादित्यप्रपौत्रो सवितुः पौत्रो मम पुत्री मर्ककन्या ममुकगोत्राय वराय द
स्येति वागदानं कृत्वा वरस्य मधुपर्कं कृत्वा तः पदं धत्वा स्वस्ति न इति सूक्तं जप्त्वा पूर्ववत् कन्यां दत्वा अर्ककन्या
मिमामित्युहं न कन्यादानं मे त्रमुक्ता दक्षिणां दद्यात्। ततो गायत्र्या वोष्टेत् सूत्रेण बृहत्सामेति मंत्रे
ताकं काणं बध्वा कस्य चतुर्दिक्षु कुंभेषु विधुं संपूज्य अग्निं प्रतिष्ठाप्या धारां तं संगोभि रिति बृहस्पतये

यस्मेत्वाकामकामायेत्युवाच येषां सप्तमस्तव्याहतिभिराज्यं हुत्वा चायि गोयुगं दत्वा मया हतमिदं कर्म स्था
 वरेषु जरायुणा । अकारित्यानि नो देहितत्सर्वं क्षंतुमर्हसीति न मे दीतिदिक् । इति निर्णयसिंधौ विवाहः । अ
 थाधानं । रत्नमालायां । प्राजापत्ये पूषसे स द्विदेवेषु ज्येष्ठे चास्वेदेव हतिकासु । अग्न्याधानं द्युतराणां त्र
 योपवित्रादित्ये कीर्तितं गार्गमुच्यते । अश्वलायनः । अग्न्याधेयं हतिकासुरोहित्यामृगशिरसि फाल्गुनी
 शुक्लपक्षे रावयो रत्तरयोः प्रौष्ठपदयोरेतेषां कस्मिंश्चिद्दसंते पर्वणि ब्राह्मण आदधत त्रीष्पवर्षा शरत्पुष्य
 त्रियवेश्योपक्रुष्टाय सिन्धु कस्मिंश्चिद्वा वा दधत सोमेन यक्ष्यमाणो नर्तुं पृच्छेन्न नक्षत्रं । सोमाधाने
 क्रत्वा घनालो वनमार्त्तपरं । सोमेन यक्ष्यमाणो नर्तुं पृच्छेन्न नक्षत्रं तदेतदार्त्तं स्यात्तिले वलंबाश्च दद्यात्त
 स्य भवतीति बोधायनोक्तेरिति मदनरत्ने । वृद्धगार्ग्यः । पुष्याग्रयन् द्युतरादित्ययो ह्यज्येष्ठा वित्रा कदि

संग्रहे तु । अप्रजां दशमे वर्षे स्त्री प्रजां द्वादशे त्यजेत् । मृतप्रजां पंचदशे सद्यस्त्विप्रयवादिनी । एकामुक्तम्य
 कामार्थं मन्यां छिन्नं पृच्छति । समर्थस्तोषयित्वा रथैः पूर्वोत्तमपरां वहेत । याज्ञवल्क्यः । आज्ञा संपादिनी दक्ष
 वीरसुप्रियवादिनी । त्यजनूदाय्य सतीयां शमद्रव्यभरणां स्त्रियाः । मनुः । अधिविन्नानुयानारा निगच्छे
 द्रोषिताग्रहात् । सा सद्यः सन्निराज्या त्याज्या वा कुलसंनिधा विधीत । हेमाद्रौ कात्यायने अग्निशिष्टादिशुश्रू
 षां बहुभार्यः सवर्णया । कारयेत्तद्वहुत्वं ज्येष्ठया गृहीतान चोदति । याज्ञवल्क्यः । सत्यामन्या सवर्णया
 धर्मकार्यं न कारयेत् । सवर्णा सुविधौ धर्मज्येष्ठया न विनेतरा । द्वितीयविवाहहोमोऽग्निमाह कात्यायनः ।
 सदारो न्यान्पुनर्द्वारानुद्वेष्टुं कारणं तत्रात् । यदि छेदोऽग्निमान् कर्तुं क्व होमोऽस्य विधीयते । त्वेवावेव सवेदो हो
 त्वेवैकिकेन कदाचन । त्रिकंडमंडनोपि । आद्यायां विद्यमानायां द्वितीया मुद्रहे घदि । तदा वैवाहिकं कर्म कु

नचलोहितमापौततावत्सायंतुहृतैर्यै। औपासनेप्येवं। तस्याग्निहोत्रेण प्रादुष्करणहोमकालौ व्याख्या
 तौ इति आश्वलायनोक्तेः। अथावसथ्याधानं। पारस्करः। आवसथ्याधानंदारकारे दद्याद्यकालवृक्षेपाभि
 ति। दद्याद्यकालो विभागकालः। मदनरत्ने व्यासः। अग्निवैवाहिको येन न गृहीतः प्रमादिना। पितर्युपरत्ते
 न गृहीतव्यः प्रयत्नतः। योगे गृहीत्वा विवाहाग्निं गृहस्थ इति मन्यते। अनंतस्य न सोक्तव्यं तथा पाको हि सस्म
 तः। ज्येष्ठभ्रातृरपि तृतीयायाः कनिष्ठस्य पुत्रस्य वाग्यसावेपिनदोषः। तदाहितत्रैव गार्ग्यः। पितृपाकोप
 जीविवाभ्रातृपाकोपजीविकः। ज्ञानाध्ययननिष्ठो वा न दुष्येताभिना विना। गृहस्थस्याप्यध्ययनमाह स
 त्यव्रतः। अनर्थात्यदिजो वेदं स्नात्वा दद्यात्तथा। अर्धतिब्रह्मचर्येण सांगं वेदंगुरोर्गृहे। इदं वाधानं ज्ये
 ष्ठेऽहताधानेन कार्यं। दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते यो ग्रजे स्थिते। **परिवेत्ता** स विज्ञेयः परिर्वितस्तत्पूर्वज इति

मनुशातातपोक्तेः। स्मार्तेप्येवं। सोदर्येतिष्ठति ज्येष्ठेन कुर्याद्द्वारसंग्रहं। आवसथ्यं तथा धानं पतितस्तत्तथा स
 वेदितस्तत्रैव गार्ग्योक्तेः। **अज्ञायां** त्वदोषमाह सुमंतुः। ज्येष्ठो भ्राता यदा तिष्ठेदाधानं नैव चाश्रयेत्। अनु
 शातस्तत्कुवश्तशंखस्य वचनं यथा। वृद्धवसिष्ठः। अग्रजस्तय दामाग्निरादध्यादनुजः कथं। अग्रजानुम
 तः कुर्यादग्निहोत्रं यथाविधि। हारीतः। सोदराणां तु सर्वेषां परिवेत्ता कथं भवेत्। दारस्तत्परिविद्यंते नाग्निहो
 त्रेण नेज्यया। अधिकारिणोपि भ्रातुरनुजया कुर्यादिति मदनपरिजातः। विवाहस्तनुजयापि नेत्यर्थः।
 सोदरोक्तेरसोदराणां सापत्नदत्तकादीनां न दोषः। दत्तकस्यापि सोदरविवाहाभावे दोष एव। तदाह हेमा
 द्रौवसिष्ठः। पितृव्यपुत्रान्सापत्नान्परनारीसुतांस्तथा। दाराग्निहोत्रसंयोगेन दोषः परिवेदने। परना
 रीसुतादत्तकादयः। देशांतरे विशेषमाह सर्व। अष्टौ दश द्वादश वर्षाणि ज्येष्ठभ्रातरमतिविष्टमप्रतीक्षमाणः

नि० सि०

८०

१ आशादीवि० उन्मत्तः किलिषीकुशी पतितः क्ली बएवना॥ राजयक्ष्मा मयावीचनन्वाप्यस्याप्रतीक्षितुं॥ ३

प्रायश्चित्तीभवतीति॥ त्कीवादावप्यदोषमाह कात्यायनः॥ देशांतरस्थकुर्वेकदृष्टान्नसहोदरान्॥ वैश्यानिष्ठां
श्रपितितश्च द्रुत्तुमातिरोगिणः॥ जडमूकां बधिरकुडुवामनखंजकान्॥ अतिवृद्धान् सायंश्चरीषसत्तामृप
स्पव॥ धनवृद्धिप्रसक्तांश्च कामतोकारिणस्तथा॥ कुटिलोन्मत्तवोरंश्च परिर्विदन्नुदुष्यति॥ एवं ज्येष्ठे छिन्नह
स्तादावपि न परिचेत्तत्त्वं॥ तदाहीत्रकांडमंडनः॥ दशैष्टिपोत्तमासेष्टिसोमेज्यामग्निग्रहं॥ अग्निहोत्रं विवा
हं च प्रयोगे प्रथमे स्थितं॥ न कुर्याज्जनके ज्येष्ठे सोदरे वाप्यकुर्वति॥ ह्येन्रजादावनीजाते विद्यमाने पिसोदरे
नाधिकारविघातोस्ति भिन्नोदर्यपि वोरसे॥ पंग्वंधमूकबधिरपतितोन्माददूषणे॥ सत्यस्ते छिन्नहस्तादौ यद्वाप्यं
टादिदूषणे॥ दूषणे॥ जनके सोदरे ज्येष्ठे कुर्यादेवेतरः क्रियामिति॥ आरोहणं देशांतशुक्रीर्ममेत्याधाने मंत्र
वर्णाच्च॥ शकरीरगुलीः॥ तंत्ररत्नेषु त्तं॥ अंगवैकल्यात्पूर्वमाहिताग्निवेधिक्रियेतैवानेत्येषु॥ आधानं तु न कु

८०

देवेंदुमेषु॥ कुर्याद्वै आधानमाद्यं वसंतग्रीष्मोष्मांतेष्वेव विप्रदिवाणां॥ कालादशो॥ अग्निहोत्रं दशैष्टिपोत्तमासा
वपुस्तयायते॥ उपक्रम्य यथा कालमुपासीत द्विजातयः॥ सोमं च पशुबंधं च सर्वांश्च विहृतीरपि॥ सोम्यायने
यथा कालं विदधुर्गृहमेधिनः॥ अत्र विशेषः पूर्वमुक्तः॥ अग्निहोत्रकाल उक्तः छंदोगपरिशिष्टे॥ उदिते नु
दिते वैवसमयाधुषितेतथा॥ सर्वथा वर्तते यज्ञइतीयं वैदकी श्रुतिः॥ एषां स्वरूपं तत्रैव॥ रात्रेस्तृषोडशोत्ता
गैग्रहनक्षत्रभूषिते॥ कालं त्वनुदितं ज्ञात्वा होमं कुर्याद्विद्वद्गणः॥ तथा प्रभातसमये नष्टे नक्षत्रमंड
ले॥ रात्रिपविन्नदृश्येत समयाधुषितं च तत्॥ रेखामात्रं प्रदृश्येतरश्मिभिश्च समन्वितः॥ उदितं तद्विजा
नीयात्तत्र होमं प्रकल्पयेत्॥ आश्वलायनः॥ उपोदयं धुषितं उदिते वा॥ सायंतु सर्व॥ अस्तमिते होम इति॥
सर्व॥ प्रदोषांतो होमकालः संगवातः प्रातरिति॥ छंदोगपरिशिष्टे॥ यावत्सम्यक् न भाव्यते न भस्ये क्षाणिसर्वतः॥

प्राशनं वपनक्रिया। कणविधो व्रतादेशो वेदार्थः क्रियाविधिः। के शान्तः स्नानमुद्धो विवाहः। शिपरिग्रहः।
त्रेताग्निसंग्रहश्चैव संस्काराः षोडशस्मिता इत्युक्ताह। नवैता कणविधांता मंत्रवर्जक्रियाः स्त्रियाः। विवाहः
मंत्रतस्तस्याः श्रुदस्या मंत्रतो दशोति। मदनरत्ने हिरण्यगर्भदाने तु। गर्भाधानं पुंसवनं सीमंती त्रयनंत
था। कुर्यहिरण्यगर्भस्य ततस्तो द्विजपुंगवा इत्युक्ताह। जातकर्मादिकाः कुर्यात्क्रियाः षोडशवापरा इत्यत्र
स्त्रिया जातकर्मनामकरणं निष्क्रमान्नप्राज्ञाने चूडा विवाहाष्ट। श्रुदाणां षडेते पंच महायज्ञाश्चेत्येकादशे
क्तं। रूपनारायणा हरिहरभाष्ययोरेवं। शार्ङ्गधरस्तु। द्विजानां षोडशैवस्युः श्रुदाणां षोडशैवैहि। पंचैवमिश्र
जातीनां संस्काराः कुलधर्मतः। वेदव्रतोपनयनमहानाश्रीमहाव्रतं। विना द्वादशश्रुदाणां संस्कारान्नामं
व्रत इत्याह। अपरा कस्तु। गर्भाधानमृतोपुंस इत्युक्ताह। एतच्चतुर्वर्त्यपरं। न द्विजातिस्त्रात्र परं। तथा सत्यु

पनयनं विधाय वास्वस्यादिति। तेन तन्मतेष्टो भवति। ब्राह्मे तु। विवाहमात्रं संस्कारं श्रुदोपि लभतां सदेत्य
क्तं। अत्र सदसद्वृद्धगोचरत्वेन देशभेदाद्यवस्था। यत्तु मनुः। न श्रुदोपातकं किं चित्रवसंस्कारमर्हतीति तदर्थ
माह मेधातिथिः। यत्सामान्यतो निषिद्धं तेनानुतादि। न तदति क्रमेण पापं यथा द्विजानां। उपनयनं
पुंसं संस्कारं वनाहर्तीति। तेन तद्वृद्धी कार्याः। श्रुदोपातश्चतुर्थोपि वर्णत्वाद्धर्ममर्हति। वेदमंत्रस्वधास्वाहा वष
ट्कारादिभिर्विनीतव्यासोक्तेः। अमंत्रस्य तु श्रुदस्य विप्रो मंत्रेण गृह्यते इति मरिमुक्तेश्च। इयं परिष्ठा
षासवार्थी। तेन श्रुद्धर्मेषु सर्वत्र विप्रो मंत्रः पठनीयः सोपि पौराण एवोति श्रुलुपाणिः। एवं स्त्रीणां मपि
तिदिशः॥ ॥ इति रामकृष्णमजकमळाकरभट्टकृतो निरुपसिंधो संस्कारनिरुपसिंधोः॥ ॥ अथ श्रुद्धकालः।
तत्र जलत्रयस्य। वराहः। हस्तो मघा नुराधा पुष्य धनिष्ठो चराणि रोहिण्यः। शतभिषा गित्यारं भद्रपानं च

स्यते सगताः। हेमाद्रौ भविष्ये। तस्मिन्सखिलसंपूर्णैर्कार्तिके तु विप्रोपतः। मुनयः केचिदुच्छ्रितव्यताते चोत्तरा
 यणो। न कालनियमस्तत्र सखिलं तत्र कारणां। दीपिकापि। मातुर्देहदुष्टदुष्टो मुग्धा जदवायने माधयक्षस्य शु
 कुमूलाषाढोत्तराश्वि श्रवण गुरु करे पौष्णशक्राऽजचंद्रे। मैत्रेज्रात्येव पूर्णामदनरीवितियो १२ संहितायात्
 तीये कार्या तीये प्रतिष्ठा जगुरु सितदिने काल शुद्धे सुलग्ने। वराहः। आग्नेये यदि कोणो ग्रामस्य ग्रहस्य वा
 भवति कूपः। नित्यं स करोति सयंदाहं वसमानसंप्रायः। नेत्रस्त्ये बालस्य वनिताक्षयं ववायव्ये। दिङ्मन्त्र
 यमेतत्त्यक्ता शोषास्तु शुभा वहाः कृपाः। वास्तुशास्त्रे। मूर्तिपुष्टिपुत्रहानिपुरंध्रानां मृत्युं संबंदं शत्रुवा
 धां। किंचित्तोरमं शत्रुकोणादि कुर्यात्कृपो मध्ये गोहमर्थस्य च। उत्सर्गविधिश्चोक्तो बह्वर्षीरशिष्टो। अथातो
 वार्षिकपतङ्गायज्ञं व्याख्यास्यामः। पुण्ये ह्युदकसमापेक्षितसमाधाय वारुणं वंशं। अथ यित्वा ज्येष्ठां गतिं प्रा

यतिस्मान्नैमिषिकृत्वा दिति। एवं चतुरंगुलोपि। षडंगुलकरणविकल्पादेस्तस्मै वाधिकारः। एकादशसुदशान्त
 र्गतेः। शरीरकल्प्ये वा विप्रतिषिद्धमिति हरण्यकेशी सूत्रेकमाशक्तिहेतौ रेवांगवेकस्मस्य निषेधात्। अतए
 वं द्वायायणसूत्रे याज्यश्च प्रथमे स्त्रिगुणैरिति न्यूनांगस्याप्यधिकार उक्तः। अपरा के उत्राना। पितृपिताम
 हो यस्य अग्रजो वाप्यकस्य चित्। तयोऽग्रिहोत्रमंत्रेषु न दोषः परिवेदने। पितुराज्ञायामप्यदोषमाह मद
 नरत्ने सुमंतुः। पित्रायस्य तु नाधातं कथं पुत्रस्तकारयेत्। अग्रिहोत्रे अधिकारोऽस्ति शंखस्य वचनं यथेति। ना
 धातं नाधानं हतमित्यर्थः। एतदाज्ञायामेवेति हेमाद्रिः। यत्पितुः सत्यप्यनुज्ञानेनादधीतकदाचनेति। त
 तस्यधिकारे ज्ञेयं। अथ शूद्रस्य संस्काराः। यमः। शूद्रोप्येवं विधः कार्या विना मंत्रेण संस्कृतः। न केनचित्समस्त
 जघ्दसातं प्रजापतिः। छंदसा मंत्रेण। आसीत्पि। गर्भाधानं पुंसवनं सीमंतां जातकमव। नाम क्रिया निष्क्रमणे

तरान्नयतुरंगमवारुणाश्च। एतेषु तारकगणेषु हितं नराणां वृक्षादिरोपणमिहोद्दिशंति धीराः। अथ मूर्तिप्रति ५१
 स्था। वसिष्ठः। हस्तत्रये मित्रहरित्रये च यो छद्मद्वयदित्यसुरेज्यसेषु। तिस्रो ताराधातुत्रोशांकसेषु सवामिराष्ट्रा
 पनमुत्तमं स्यात्। मातये। चैत्रे वा फाल्गुने वा पिज्येष्टे वा माघवे तथा। माघे वा सर्वदेवानां प्रतिष्ठा शुभदा स
 वेत्। नारदस्तचैत्रं निषेधति। विचैत्रेष्टे वा मासेषु माघादिषु च पंचमिति। तेनान्न विकल्पः। अन्नमाघमा
 घमा सो विष्णु प्रतिष्ठा अतिरिक्तविषयः। माघे कर्तुं विनाशाय फाल्गुने शुभदा भवेदिति विष्णुधर्मोत्तरेति
 हेमाद्रिः॥ मातये। प्रतिपत्तिसिद्धीयायां तृतीयायां धनप्रदा। चतुर्थ्यां निशामाप्नोति यमस्य स्यत्पुत्रावहा।
 विनायकं देवस्य तथा सन्नहितप्रद। पंचम्यां श्रियुता कर्तुर्वैरावतया भवेत्। षष्ठ्यां लक्ष्मीयुता नित्यं सप्त
 म्यारोगनाशिनी। अष्टम्यां धान्यबहुजनवम्यां च विनश्यति। भद्रकाल्याः कृतातत्र कर्तुमिव तितुष्टयोऽथ

२ स्प

६३

मर्चद्विकरीज्ञेया दशम्यां तु तथा तिथौ। एकादश्यां तथा युक्तां द्वादश्यां सर्वकामदा। त्रयोदश्यां तथा ज्ञेया च
 तुर्दश्यां विनश्यति। वृक्षपक्षे पंचदश्यां कर्तुः क्षयकरी भवेत्। पंचदश्यां तथा शुक्रे सर्वकामकरी भवेत्।
 आषाढे हे तथा मूलमुत्तरात्रयमेव च। ज्येष्ठाश्रवणारोहितयः पूर्वाभाद्रपदा तथा। हस्तो रश्मिनी रेवती च
 पुष्यो मगशिरस्तथा। अनुराधा तथा स्वाती प्रतिष्ठा सुप्रदा स्यते। श्रीपतिः। रोहिण्युत्तरपौष्णवकरादित्या वैष्ण
 श्विनी वासवानूराधे देवजीवसेषु गदितं विष्णोः प्रतिष्ठापनं। पुष्यश्रवणभिजित्सुरेश्वरकयोर्विज्जाधिपस्का
 दयोर्मैत्रेति गमस्वेः करे निर्ऋतिसेदुर्गादिकानां शुभं। गताप्यनिबुद्धाक्षौ यक्षभूतासुराणां प्रथमफलि
 सरस्वत्यादिकानां च पौष्णे। श्रवसि सुयतना मो वासवे लोकपानां निर्गदितमखिलानां स्थापनं वैशि
 रेषु वैशाखे अथै। तेजस्विनी क्षेमकृदाग्निदाहविधाधिनी स्याद्धनदा दृढा च। आनंदकल्पा विनाशिनी।

वैष्ण

वसूयादिवारेव सवे प्रतिष्ठा। माधवयैवैवानसः। मातृभैरववाराहनरसिंहत्रिविक्रमाः। महिषासुरहंश्च
 श्वरूप्यावेदक्षिणायने। वैशाखेयर्थे। **लिंगप्रतिष्ठायां विशेषः** हेमाद्रौ लक्षणा समुच्चये। उत्तराशांगते
 भानौ लिंगस्थापनमुत्तमं। दक्षिणेत्यने पूज्यत्रिवर्षार्धे भयावहं। स्वर्गहे स्थापनं नेष्टं तस्माद्दक्षिणा
 यने। स्थापनं तु प्रकृत्यं शिशिरादावृत्तुत्रये। प्राच्ये स्थापितं लिंगं भवेद्दरदयोगदं। हेमन्ते ज्ञानदं चैव
 लिंगस्यारोपणं मतं। रत्नावल्यां। माघफाल्गुनवैशाखज्येष्ठाषाढेषु पंचसु। मासेषु शुक्लपक्षेषु लिंग
 स्थापनमुत्तमं। विद्योरेष्यहत्तत्रैवैवानसः। मार्गशीर्षादिमासौ द्वौ निंदितौ ब्रह्मणपुरा। मासेषु फा
 ल्गुनः श्रेष्ठः। श्वेत्रैवैशाखैव। वृषे वाप्याश्वयुग्मासे श्रावणे मासि वा भवेत्। बौधायनसूत्रे विष्णुप्र
 तिष्ठा मुपक्रम्य। द्वादश्यां श्रोणायां कथ्या निचान्या निपुण्य नक्षत्राणि। कृत्तिकादिविशाखांतोष्टित्यर्थः।

ज्याहुतीर्जुह्यात्समुद्रज्येष्ठेति प्रत्युचंततो हविषाद्यैतत्तायामातिपंचत्वं नोऽग्र्ये इति द्वेष्टं मेव हणेति च सि
 द्धत्तं नवमं माजनांतये नुं तारयेतामनुमंत्रयेदिदं सलिलं पवित्रं कुरुष्व शुद्धाः पूता अपमृताः संतु नित्यं।
 मां तारयंती कुरुतीर्थाभिषेकं लोकाल्लोकं तरते तीर्थं ते चेति पुछाये न्वारब्ध उत्तीर्थायां अस्मानित्यथापराजि
 तायां दिव्युच्छापयेत्सूयवसाङ्गवतीति हिं कृतं चेद्दिं हवतीत्यलं कृतं विप्राय दद्यादितरां वा ज्ञात्वा दक्षि
 णातत उत्तरजे देवीपत्नमनुष्याः प्रीयंतामिति ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वस्मयनं वाचयंति। वित्तरक्तमा
 त्सोक्तोऽस्मत्तत्ते जलात्राय विधौ ज्ञेयः। कृपादेरुत्तमं किरणं दोषमुक्तौ सविष्ये। सदा जलं पवित्रं स्यादप
 वित्रमसंस्कृतं। कुशाग्रेणापिराजेंद्रनस्येष्टव्यमसंस्कृतं। तथा वीर्यकूपतडागादौ यज्जलं स्यादसंस्कृतं।
 त पयैर्देवैस्सर्वपीतावां दायणं चरेत्। अथ वृक्षा रोपणं। चंडेश्वरः। आदित्यवां द्रीपत्नित्यप्यविशापोऽष्टमूलो

अत्राधिकारिणा उक्ताः इत्येकस्मिन्तये देवा पुराणो। वर्णाश्रमविषये देवदेवाः स्थाप्यस्तु नात्यथा। ब्रह्मा तु ब्रा-
ह्मणैः स्थाप्योगायत्रीसहितः प्रभुः। चतुर्वर्णैस्तथा विष्णुः प्रतिष्ठाप्यः सुरवार्थिभिः। शैवोपि चतुर्वर्णैस्तथा
जानांतथामतः। मातरः सर्वलोकैस्तथा स्थाप्याः पूज्याः सुरोत्तम। लिंगं गृहीत्वा त्रिर्वापि संस्थाप्य तु यजेत्सदा।
शिवसर्वस्वेष्विष्ये। यस्तपूजयते लिंगं देवादिं मां जागस्यति। ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वा मत्परायणः।
तस्य प्रीतः सदा स्यामि शुभान् लोकान् यथेप्सितान्। तिथितत्वेत्कां दे। शूद्रः कर्मणि यो नित्यं स्वीयानि
कुरुते प्रिये। तस्याहमञ्चां गृह्णामि चंद्रवंडं विष्णुपते। ब्रह्मचारी गृहस्थो वा वा न प्रच्छेद्य मुव्रते। एवं दिने दि-
ने देवं पूजयेदं विकापतिं। सत्यासी देवदेवेनां प्रणवेनैव पूजयेत्। नमो ते न शिवे नैव स्त्रीणां पूजा विधीयते।
एतच्च पुराणप्रसिद्धं जीर्णं लिंगं पूजाविषयं। यानि तु त्रिच्छेला सेतो नारदीये। यः शूद्रेण विंशं लिंगं विष्णुं

६५

वा प्रणमेन्नरः। न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा प्रायश्चित्तायुतैरीपि। न मेघः शूद्रसंस्पृष्टं लिंगं वा हरिमेव वा। स सर्वयात-
नासोगीया वदन् चंद्रतारकं। पारवंडं पूजितं लिंगं नत्वा पारवंडं तां ब्रजेत्। आसीरपूजितं लिंगं नत्वा नरक-
मश्नुते। योषिद्विः पूजितं लिंगं विष्णुं वापि न मेत्तु यः। सैकोटिकुलसंयुक्तः श्राकल्यं रौरवं वसेदित्यादीनि
तानि नूतनलिंगादिस्थापितविषयाणि। यदा प्रतिष्ठितं लिंगं मंत्रविद्भिर्यथा विधि। तदा प्रभृति शूद्रश्च
योषिद्वापि न संस्पृशेदिति तत्रैवोक्तेः। प्रतिष्ठायां तु शूद्रादीनां नाधिकारः। स्त्रीणां मनुपनीतानां शूद्राणां
च नरेश्वरा स्थापने नाधिकारोति विष्णोर्वात्रां करस्य च। यः शूद्रसंस्कृतं लिंगं वापि न मेन्नरः। इहैवात्यंतदुः
खानि पश्यत्यामुषिके किमु। शूद्रो वा नुपनीतो वा स्त्रियो वापि ततोपि वा। केशवं वा शिवं वापि स्पृष्ट्वा नरक-
मश्नुते इति बृहन्नारदीयत्कां दोक्तेरिति त्रिच्छेला सेतोपिता महन्नरणाः। चतुर्वर्णैरिति पूर्वोक्तं वचनादिदं

विष्णु ३

दिप्रतिष्ठायां श्रद्धायां विकल्प इति लुप्युक्तं पश्यामः। तत्रैव गौतमः। शिवार्चनं सदाप्येवं शुचिं कुर्यादुदञ्चुरवः।
वावस्यति धृतं। प्राकृष्य श्विमोदगास्यस्त प्रातः सायं निशास्तत्रैतं योगपारिजाते गृह्यपारिशिष्टे। प्रति
माः प्राञ्चुरवीरुदञ्चुरवीयजेतात्यत्र प्राञ्चुरवः। एतच्च स्थिरप्रतिमाविषयं। अन्यत्र बलावसि। अथ प्र
तिमाः। भार्गवार्चने दर्पिकायां भविष्ये। सौवर्णी राजतीताम्री मृन्मयी च तथा भवेत्। पाषाणा धातुयुक्ता
वारितिकां स्पृश्या तथा। शक्तिः पिष्टुलं। शुद्धदीप्तुमयी वापि देवतात्वा प्रशस्यते। अंगुष्ठपर्वदास्य वि
तस्ति यावदेव तु। गृहे तु प्रतिमा कार्या नाधिका शस्यते बुधैः। पंचरात्रे तु मृदा रत्न लक्षा गोमेद मधू छिष्ट मयी
न विति निषेध उक्तः। भागवते। शैलादारुमयी लोह लोह्या लोह्या च संकती। मनोमयी मणिमयी प्रति
माष्टविधा स्मृता। काष्ठं मधूकरमैव। तत्र काष्ठेषु मधु कुमानीय च वसुधरे। इत्वा तत्प्रतिमां चैव प्रतिष्ठावि

सर्वदेवेषु मासविशेषो हेमाद्रौ विष्णुधर्मः। माघे कर्तुं विनाशाय फाल्गुने शुभदा भवेत्। लोकानंद करि चै
त्रे वैशाखे वरसंयुता। अज्ञायुता सदा ज्येष्ठे आषाढे धर्मवृद्धिदा। श्रावणे धनहीना स्यात्पौष्या देवि
नश्यति। आश्विने नाशमाप्नोति बहिराकारिकेतथा। सौम्ये सौभाग्यमलुलं घौषे पुष्टिरनुत्तमा। दो
षान्विता धिमासे स्यात्कर्तुरात्मनश्च वैति। अत्र श्रावणाश्विनयोर्निषेधः। मार्गशीर्षे विधिश्च विष्णुव्य
तिरिक्तविषयः। पूर्वोक्तवचनादिति हेमाद्रिः। माघश्रावणाभाद्रपदनिषेधः। शिवव्यातीरिक्तविषयः।
तत्र तस्योक्तेः। देवी स्थापने तत्र विशेषो देवीपुराणे। देव्या माघश्विने मासे उत्तमा सर्वकामदा। तथा। न
तिथिर्न च नक्षत्रं नोपवासो न कारणा। सर्वकालं प्रकृतं व्यंक्ष्य पक्षे विशेषतः। अन्यश्चात्र विवाहो हेमा
द्रौ ज्ञेयः॥ नारदः। हंत्यर्थहीना कर्तारं मंत्रहीना तु क्रविजं। स्त्रियं लक्षणाहीना तु न प्रतिष्ठासमोऽपि शुः।

उपवसेत्कलमायुतं दिवि। वाक्षो वित्तप्रदं लिङ्गं स्यादिकं सर्वकामदं। कृत्वा पूजय विप्रेन्द्र लपय सेवां छितं फलं।
तत्रैव कालकौमुद्यास्कांदे। अक्षादक्षपरिमाणं न लिङ्गं कुत्रचिन्नरः। कुर्वति गुणतो ह्रस्वं न कदाचित्समा
चरेत्। अक्षोऽशीतिगुंजाः। गुंजाः पंचाशमाषकः। तेषां उद्गाथाः कषोत्त्रित्यमरकोशात्। प्रयोगपरिजाते
क्रियासारे। नवाष्टसप्तगुलिकं लिङ्गं श्रेष्ठमिहोच्यते। षट्पंचकचतुर्मानं मध्यमं त्रिविधं स्मृतं। त्रिदिकं
गुलमानं यत्रिधं तत्कनयसं। एवं नवविधं प्रोक्तं चरालिङ्गं यथाक्रमं। अथ पंचसूत्री नित्यः। गौतमीतंत्रे
लिङ्गमस्तकविस्तारो लिङ्गोऽष्टायसमो मतः। परिधिस्तत्रिगुणितस्तद्वत्पीठं व्यवस्थितं। प्रनालिकातये
वस्तुत्वं च सूत्रविनिर्णयः। अत्रेदं तत्तु। लिङ्गमस्तकविस्तारं लिङ्गोच्चतासमं कृत्वा तत्रिगुणसूत्रवेष्ट
नाहं लिङ्गोऽष्टाष्टकत्वात् तत्समं वृत्तं चतुरस्रं वा पीठविस्तारमधश्चोर्ध्वं कुर्यात्। पीठोच्चता द्विगुणा। पीठमध्ये

ता १

लिङ्गाद्विगुणाच्छूलं पीठोऽहं हतीयांशेन कंठं कृत्वा तस्योर्ध्वमधश्च समं व प्रद्वयं वयं वाहता लिङ्गविस्तारपञ्च
शेन पीठोपरि वाद्यमेखलं कृत्वा तदंतः संलग्नं तत्समं वा तं कृत्वा तस्योर्ध्वमधश्च पीठोऽहं लिङ्गसमं द
द्यं पीठार्धं दीर्घं विमूलेर्ध्वसमं विस्तारमग्रे तदधर्मा विस्तारं हतीयांशेन मध्ये रवातां पीठवत्समं ख
लां प्रमाणां कुर्यादिति। अत्र मूर्त्तिसिद्धांतशेखरे शैवागमे च ज्ञेयं। तिथितत्वे प्राप्ते। सर्वत्रैव प्रशस्तो
जः शिवसूर्याचनं विना। तत्रैव वाराहपात्रयोः। गृहोऽलिङ्गं द्वयं तस्यैवालुग्यमद्वयं तथा। नात्रियं च तथा
मत्स्यकूर्मादिदशकं तथा। गृहेऽग्निदग्धाभ्यां च नान्यः पूज्यावसुंधरे। एतासां पूजने नित्यमुद्देगं प्राप्नुया
द्गृही। शालग्रामाः समाः पूज्याः समेषु द्वितयं न हि। विषमो नैव पूज्यास्तु विषमेषु करवाहि। शालग्राम
मंत्रिकाभिन्ना पूजनीयाः सचक्रका। खडितास्फुटिता वापि शालग्रामाः शिलाशुभा। वाराहे। दद्याद्भक्त
४ द्वे चक्रे द्वारकायास्तु नान्ये तस्यैव तथ्या॥ शक्तित्रयं तथानान्ये गणेशत्रयमेव च॥ द्वौ शंखौ नाचैश्चैव भग्नो वप्रति मां तथा॥ ४

ययोदेवाशालग्रामशिखानरः। सुवर्णसिंहितां दिव्यां पृथ्वादानफलं लुत्तेत। तत्रैव। यः पुनः पूजयेत्तथाशा
 लग्रामशिखाशतं। तत्फलं नैव शक्तो हं वक्तुं वर्षशतैरपि। विष्णुपुराणे॥ ॥ ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्च
 पृथिवीपते। स्वधर्मतत्परो विष्णुमाराधयति नात्यया। अविभक्तानामपि पृथग्देवपूजामाह प्रयोगपारि
 जाते व्याश्वलायनः। पृथगप्येकपापानां ब्रह्मयज्ञो द्विजातिनां। अग्निहोत्रं सुरावाचि संध्या नित्यं भवेत्पृथ
 क्। तत्रैव विष्णुधर्मैः। शूद्रो वा नुपनीतो वा स्त्रियो वा पतितोपि वा। केशवं वा शिवं वा पितृष्टुनरकमश्रुते॥
 ब्राह्मण्यपि हरं विष्णुं न स्पृशेत् शूद्रश्च। सनाथा मृतनाथा वा तस्यानास्तीह निश्चयः। स्त्रीणां नुपनीता
 नां शूद्राणां च जनेश्वर। स्पर्शनेनाधिकारोऽस्ति विष्णोर्वात्रंकरस्येति स्कांदात्। स्पर्शरहिता तु लयो भवत्येव।
 शालग्रामं न स्पृशेत्तुहीनवर्णो विसुंधरे। स्त्री शूद्रकरसंस्पृशेत् किञ्च स्पर्शाधिको मतः। मोहाद्यः संस्पृशेत् शूद्रो

धिनार्वयोऽदिति वाराहोक्तैः। देवापुराणे। सप्तांगुलं समारभ्य यावच्च द्वादशांगुलं। गृहेष्वर्चयित्वा प्रासा
 देवाधिकाशुभा। तिथितत्वे काष्ठिकापुराणे। प्रतिमायाः कपोलौ द्वौ स्पृष्ट्वा दक्षिणयाणिना। प्राणाप्रतिष्ठा
 कुवशतस्य देवस्य वाहरेः। अन्येषामपि देवानां प्रतिमासु च पार्थिव। प्राणाप्रतिष्ठा कर्तव्या तस्यां देवत्वसि
 दूये। वासुदेवस्य बीजेन तद्विष्णोरित्यनेन वा। तत्रैव हृदये गुह्यं दत्वा शस्त्रं च मंत्रं वित्। रश्मि मंत्रैः प्रतिष्ठा
 तु हृदयेऽपि समाचरेत्। अस्यै प्राणाः प्रतिष्ठं तु अस्यै प्राणाः क्षरंतु च। अस्यै देवत्वमवाप्तिं महोत्तयं च कञ्च
 न। हयशर्षपंचरात्रे। अर्चकस्य तपोयोगादर्वनस्यातिशयनात्। आसि पूजा च विंबानां देवः सान्नि
 ध्यमृच्छति। प्रयोगपारिजाते व्यासः। प्रतिमापदयंत्राणां नित्यस्नानं न कारयेत्। कारयेत् सर्वदिवसे यदा म
 लधारणं। लिङ्गो विशेष तिथितत्वे भविष्ये। मृदूस्मगो सहासि पृतां नृकां स्पृशेत्तथा। हत्वा लिङ्गं स हत्वा

नभिरिति स्यात् तस्मिन् पुत्रो केषु दुर्लभः । तत्रैव । शालग्राममयी मुद्रा संलिखता यत्र कुत्रचित् । वाराणस्याय
वाधिक्यं समं ताद्योजनत्रयं । ये मृता तत्समापेक्षु मृतो वानीयते तैः । सर्वो मोक्षमवाप्नोति सत्यं सत्यं न
न्यथा । तत्रैव । चक्रांकं मिथुनं पूज्यं नैकं चक्रांकं सर्वयेत् । चक्रांकं मिथुनात्साङ्गं शालग्रामं प्रपूजयेत् । त
त्रैव वराहे । छेददेशे शुबो वापि चक्रांको यत्र तिष्ठति । योजनानां तथा त्रीणि मम क्षेत्रं वसुंधरे । तत्रैव शा
लग्रामं प्रक्रम्य त्रयस्त्रीतापरिज्ञेयामध्यमाया वितायमा । प्रयोगपरिज्ञाते वाराहे । एवं लक्षणा संपन्ना
पारंपर्यक्रममागता । उत्तमा सा तु विज्ञेया गुरुदत्तापितत्समा । अथ पार्थिवपूजानं हि पुराणे । आयुष्मान्
बलवान् श्रीमान् पुत्रवान् धनवान् सुखी । वरमिष्टं लभेत् छिंद्यं पार्थिवं यः समर्चयेत् । तस्मात्तु पार्थिवं छिंद्यं
ज्ञेयं सर्वार्थसाधकं । तत्रैव । गोमूत्रं हिरण्यवस्त्रादि बलिपुष्पनिवेदने । ज्ञेयो नमः शिवायेति मंत्रः सर्वार्थसा

धकः । सर्वमंत्राधिकश्चायमोकाराद्यः षडक्षरः । भविष्ये । मूर्तयोष्टौ शिवस्यैताः पूर्वादि क्रमयोगतः । आग्ने
यं ताः प्रपूज्या रक्तवेद्यां छिंद्यं शिवं यजेत् । अत्र न प्राचीं वा मयतः शंभो रिति रुद्रायामुत्तिष्ठेति ध्यानं तत्रालं
प्राचीं किंतु प्रसिद्धेव । तिथितत्वे देवी पुराणे । मृदा हरणसंघट्टे प्रतिष्ठा द्धानमववा । स्नपनं पूजनं चैव विस्
र्जनमतः परं । हरौ महेश्वरश्चैव मूलपाणिः पिनाकधरं कूर्पशुपीतिः शिवश्चैव महादेव इति क्रमः । त्कांदे शुक्ला
त्ययि च पत्राणि श्रीवृक्षस्य निवेदयेत् । तत्रैव भविष्ये । धुतूरकैश्च यो छिंद्यं सहस्रं पूजयेत् तेनरः । स गोलक्ष्म
लं प्राप्य शिवलोके महीयते । योगिनी तंत्रे । शिवागारे स्त्रिंशं च सूर्यागारे च शंखं । दुर्गागारे च शंखं च मधू
रं च न वादयेत् । आहुते मादौ त्कांदे । स्पृष्ट्वा रुद्रस्य निमलं सवासात्प्राप्तः शुचिः । प्रयोगपरिज्ञाते क्रि
यासारे । मध्यमानाभिका मध्ये पुष्पं संगृह्य पूजयेत् । अंगुष्ठतर्जन्यग्राभ्यां निमलं मपनोदयेत् । अथ पत्नी

तं वनिमालिख्यं वंदे शायनिवेदयेत्। अशून्यं मस्तकं लिङ्गं सदा कुर्वीत पूजकः। शूलपाणौ लैंगे। वरं प्राणापरित्यागः।
 शिरसो वापि कर्तनं। न वैवा पूज्यं सुंजीत शिवलिङ्गं महेश्वरं। सततं सततं केवैनत्याज्यं शिवपूजनं। तिथितत्वे
 लैंगे। विना भस्म त्रिपुंड्रं विना रुद्राक्षमालया। पूजितोऽपि महादेवो न स्यात्तस्य फलप्रदः। तस्मान्महा
 पिकर्तव्यं ललाटे वै त्रिपुंड्रं कुरुद्राक्षधारणं विशेष शिवरहस्ये। एकवक्त्रः शिवः साक्षाद्ब्रह्महत्यां व्यपाह
 ति। अवध्यतं प्रतिस्नोता वन्दितं संकरोति न। द्विवक्त्रो हरगौरी स्याद्देवधाघेनोद्भूतः। त्रिवक्त्रो ह्यग्नि
 जन्माथ पापराशिं प्रणीशयेत्। चतुर्वक्त्रः स्वयं ब्रह्म नरहत्यां व्यपाहति। पञ्चवक्त्रस्तु कालाग्निगम्या भ
 क्ष्यपापनुत्। षड्वक्त्रस्तु गृहजैयो भूतहत्यादिनाशयेत्। सप्तवक्त्रस्त्वनंतस्यात्स्वर्गास्तेयादिपापहृत्।
 विनायको षड्वक्त्रस्यात्सर्वान्दृतिविनाशकः। भैरवो नववक्त्रस्तु शिवसायुज्यकारकः। दशवक्त्रः स्मृतो वि

योऽपि हापिकदाचन। सपत्नरके घोरे यावदासूतसंपुवं। यदि भक्तिर्भवति तस्य स्त्रीणां वापि वसुंधरो। दूरादेवा
 स्थानं पूजां कारयेत् सुसमाहितः। इति वाराहोक्तेः। शालग्राममात्रं धिषेधो न प्रतिमादौ। सर्ववर्णैस्तस्य पू
 ज्याः प्रतिमाः सर्वदेवताः। लिङ्गान्यपि तु पूज्यानि मणिभिः कलिभिरास्तथेति तत्रैवोक्तेः। क्वारो ब्राह्मणैः
 पूज्यास्त्रयो राजन्यजातिभिः। वैश्यैर्द्वैवसंपूज्यौ तथैकः शूद्रजातिभिरिति स्कांदाच्च। अन्ये तु दीक्षिता व
 क्षितविषयत्वेन व्यवस्थामाहुः। विष्णुधर्मोत्तरे। तयो रसंभवे वा वैसावेह न वधा स्मृता। रत्नजा हेमजा वैवरा
 जतीताम्रजा तथा। रैति क्यवातिथालोहीशौलजाद्रुमजा तथा। अधमाधमा च विज्ञेया मृन्मयी प्रतिमा
 चया। एषां फलानि तत्रैव ज्ञेयानि। तत्रैव पात्रे शालग्रामं प्रकल्प्यात्तत्राप्यामलकी तुलसी पूज्या सुक्ष्मेव
 या भवेत्। यथा यथा शिलासूक्ष्मा तथा स्यात्तु महत्फलं। तथा। यवमात्रं तु गतस्याऽवधारं लिङ्गमुच्यते। शिव

नालकंठः। हेमाद्रौ शिवधर्मोत्तानं पल्लवशतं श्रेयमभ्यंगः पञ्चविंशतिः। पल्लवानां हेमहस्ते तु महास्नानं प्रकीर्तितं। पञ्चविंशतिपल्लवलिङ्गोऽभ्यंगं कारयेदथ। शिवस्य सर्षिपास्नानं प्रोक्तं पल्लवशतेन च। तावतामधुना चैव दध्ना चैव ततः पुनः। तावतैव च क्षीरेण गव्येनैव भवेत्ततः। श्रूयः सार्द्धं सहस्रेण पल्लवानामैक्षवेणवा रसेन कारयेत्स्नानं भक्त्या वाष्पुना ततः। विष्णुसौतुकांदे। क्षीरद्वयगुणं दध्ना धृतं नैव दशोत्तरं। धृता द्वयगुणं सौद्रं क्षीरं दशैश्च वज्रं तथा। ब्राह्मे। देवानां प्रतिमायत्र धृताभ्यंगक्षमा भवेत्। पल्लानि तत्र देवानि श्रद्धया पञ्चविंशतिः। इदं क्रोडाहताभिप्रायेण। तत्रैव संग्रहे। विष्णुस्तेन यदा त्वं नैवेद्यस्य शतांशकं। पादोदकं प्रसादं च लिङ्गे कंडेश्वराय तु। पंचायतनसन्निवेशमाह बोपदेवः पदार्थदशं च। शंभौ मध्यगते हरी न हारं देव्यां हारं च। रभास्येनागस्तुतारवौ हरगणेशा जं वि को रूपा पिताः। देव्यां विष्णुर्हरश्चैव क्रवयो लंबोदरो जेश्वर नायाः शंक

रभागतोति शुभदौ व्यस्तास्तु हानिप्रदा। शंकरभागतः इति नाना कोणादारभ्य प्रदक्षिणामित्यर्थः। अत्रादि कस्वरूपमुक्तं प्रयोगपरिजाते मंत्रशस्त्रे। देवस्य मुखमारभ्य दिशं प्राचीं प्रकल्पयेत्। तदादि परिवारगणानां मंगाद्यावत् स्थितिः। अत्रक्रमः पादो। रीर्विनायकश्चंडीर्दिशो विष्णुस्तपस्वमः। अनुक्रमेण पूज्यं तेषु क्रमेण तु महद्वयं। तथा। पूज्यपूजकयोर्मध्ये प्राचीं प्रोक्ता विचक्षणैः। अथ केशवादिमूर्तयः। बोपदेवः पदार्था दशौ। केविगोवादापुद्रुये प्रजस्यु ह्यममात्रिना। बाधो नृहृदि श्रीपशाच्च गोविगपे च ये। अत्र केचिद्व्याघ्रैः केशवादिभ्यो विचक्षुर्विज्ञातिमूर्तयोऽभिधीयन्ते। शातशंखात्स्वगे चक्रगदेये इत्यर्थः। शिष्टे भुजे पप्रत्तयः तः सिद्धं। अत्र दक्षिणोर्ध्वकरक्रमेण ज्ञेयं। तेन हेमाद्रिणा संवादः। विज्ञात्वेन विपरीतंगवे इत्यर्थः। अत्रापि शादित्यनुवृत्तिः। शंखाद्गदा चक्रे इत्यर्थः। गपे इत्यत्र शादित्यनुवृत्तिः। शंखाद्गदा पद्मे इत्यर्थः। विपरीते

नि० सि० ०८०

९२

यद्गगदेनापि शंखाद्वेये। वषेवक्रपत्रे। शंखावक्रपत्रे इत्यर्थः। विद्वत्त्रापि पत्रवक्रे इत्यर्थः। तेनापे इत्यर्थे
मूर्तयः। वषे इत्यत्रैव। अत्र मूलं हेमाद्रौ शोयं। अथ बौधायन सूत्रं त्रैविक्त्रमीचानुसृत्या लिंगायां प्रतिष्ठो
मते। यजमानः पूर्वोक्तकाले पूर्वैकः दशद्विंशोऽङ्गान्यतरहस्तं मंडपं वृत्वा गेयहस्तमात्रं चतुरस्रं कुंडं
स्थंडिलं वा पूर्वतो हस्तमात्रां वेदिनैर्ऋते वास्तु मंडलं मध्ये वेदोत्तदुपरि सर्वतो भद्रं वृत्वा प्राणानायम्यासां
मूर्तौ दिवस्य सान्निध्यं सिद्धये दीधायितुं क्षीं सर्वकामसमृद्धयश्च सुखकामो मुकमूर्तिप्रतिष्ठां करिष्य
इति संकल्प्य गणेशपूजनपुण्याहवाचनमालपूजानां दीप्ताहूनि दत्त्वा वायं चतुरोऽङ्गुलिजश्च वृत्वा वस्त्रा
द्यैः पूजयेत्। अथावायं यदत्र संस्थितं मितिसर्वपात्रिकीर्यापोहिष्ठेति कुशोदकेन भूमिं प्रोक्ष्य देवान् आयां
तु यातु धानां अपयांतु विष्टो देव यजनं रक्षस्वेति भूमौ प्रादेशं दत्त्वा समस्ततुलापद्धतिं मार्गं मंडपं प्रति

९२

१ एकादशमुखो रुद्रो नानावक्रफलप्रदः॥ द्वादशस्वस्त्यादित्यः सर्वरोगनिबर्हणः॥ त्रयोदशमुखः कामः सर्वकामफलप्रदः॥ १

ह्युभूतप्रेतभयापहः। चतुर्दशस्यः श्रीकण्ठो वंशोद्धारकरः परः इति। तथा। विनामंत्रेण बोधते रुद्राक्षं मुनि
मानवः। सयाति नरकान् घोरान् यावदिंद्राश्चतुर्दश। पंचामृतं पंचगव्यं स्नानकाले प्रयोजयेत्। यद्वा॥ ॐ
अघोरं ॐ ह्रीं अघोरतरं ॐ ह्रीं ह्रीं नमस्ते रुद्राय ह्रीं स्वाहा॥ अनेनाभि मंत्रं धारयेत्। तथा। अष्टतिशतका
यन्त्रतुः पंचाशदेववा। सप्तविंशतिमानवा ततो हीना धर्मा स्मृता। प्रजापतिः। मोक्षार्थं पंचविंशत्या धनं
यात्रिंशतजपेत्। पुण्यार्थं पंचविंशत्या पंचदश्यां भिचारके। सप्तविंशति रुद्राक्षमालया देहसंस्थया। य
त्करोति नरः पुण्यं सर्वकोटिगुणं भवेत्। यो ददाति ह्यजेयश्च रुद्राक्षं भुवि सन्मुखं। तस्य प्रीतो भवेद्भुः स्वपदं
च प्रयच्छति। बोपदेवः। रुद्राक्षात्कण्ठदेशे दद्यात्परिमितान् मस्तके विंशति द्विषट्पट्कर्णप्रदेशे करयुगले
हृत्ते हृदये वा। बाह्वोरिदोः कण्ठमभिर्नयनयुगले रकमेकं शिखायां वक्षस्येष्टाधिकं यः कलयति शतकं स स्वयं
७ रुद्राक्षस्य प्रतिपाद्यो मंत्रः पंचाक्षरस्तथा॥ त्र्यंबकं ब्रह्मादिमंत्रं च तथा तत्र प्रयोजयेत्॥ ७

पदार्थादर्श २

द्वादश १

नि. सिं. त.

अघोभ्य इति तत्पतेः शर्वस्य । अग्न आयाहि । अग्नेः । अग्निं दूतीमित्याग्निमूर्तेः । स्तुतिं क्रतुं तत्पतेरुच्यते ।
असुखं तं निर्वृत्तेः । आहृष्टेन सूर्यमूर्तेः । योरुद्रो अग्नौ इति तत्पतेरुच्यते । इमं मे वरुणस्य । शन्नो देवीः
जलमूर्तेः । नमो भवायेति भवस्य । आनो नित्युद्रिः वायोः । वात आवातु वायुमूर्तेः । तमीशानं तत्पतेरी
शानस्य । आप्यायस्व कुबेरस्य । वयं सोमः सोममूर्तेः । तत्पुरुषायेति महादेवस्य । अभित्वा उज्ञानस्यावा
दित्प्रत्नस्येकोत्योशस्य । नम उग्रायवेति तत्पतेर्भूमिस्य । ततो देवस्य पादौ स्पृशेत् । एवं द्वितीयं द्रुत्वानभिं
तृतीये मध्यं । चतुर्थे उरः । पंचमेशिरः स्पृष्ट्वा प्रीतिपर्यायं संपातजलेन देवमभिषिञ्चेत् । ततः स्विष्टकृ
दादिशेषं समाप्या वंशोधयेत् । स्थिरलिंगं चादौ तु नेदानीमग्निस्त्वापन होमादिकार्यं ततो देवं नत्वा
त्वागतं देवदेवेशविश्वरूपनमोस्तुते । शुद्धोपतदधिष्ठाने शुद्धिकुर्मः सहस्रतामिति संप्रार्थ्य उतिष्ठे

९३

ब्रह्मणस्पते इति सक्त्रिगुणाय पूर्वमहते ग्युत्तारणेऽधुना वा कार्यं । अग्निः स हि मिति सूक्तमग्निपदह
नं पठित्वा तत्सहितं पुनः पठेत् । एवमष्टसहस्रमष्टशतमष्टविंशतिं वा पठन् जलं पातयेत् । ततो वा द्वाद
शवारं मृदाजलेन प्रक्षाल्य मंत्रवत्संगं ब्रह्मापयः पृथिव्यामावो राजानि मिति च संस्त्राप्य आप्यायस्व
दधिक्वाणस्तेजोसिमधुवाता आयंगोरिति पंचामृतैः संस्त्राप्य लिंगं वेनमस्ते रुद्रमन्यव इत्यष्टाभिः
संस्त्राप्य घृतेनाभ्यज्यो दूतनेनोदृत्योद्दिशेदकेन प्रक्षाल्य गंधं दत्वा संपातोदकेन अभिषिञ्च्य सपुत्रवैः श्व
तुभिः कुंभैरापो हिष्ठेति त्रिभिराकलशोधितं च प्रत्येकं समुद्रज्येष्ठेति चतुर्भिराकलशोधितं चामृतैः सं
स्त्राप्यौदुंबरपादेर्वाभ्युपवेश्य परितोष्टदिक्षु सजलकुंभां तं स्त्राप्य तेषु गंधपुष्पदूर्वाः क्षिप्वा घृतेन स
दः द्वितीयं पुष्करपर्णशर्मविकेता इमं त कलवपल्लवं च । तृतीयादिषु संधान्यं यैरत्नफलपुष्पाणि

लि ३

१ क

कुशद्वारोचना संपातोदकमसवौषधीः क्षिप्राक्रमेणापो हिष्ठेति त्रिभिर्हिरण्यवर्णैति त्रिभिः पवमानैः
 ननु वाकेन वाभिषिष्यैककुंभे शमी पलाशवटखीदरविल्वाम्बुक्षयविकंकतपेन सान्निध्यादिषोडश्वराणां
 पल्लवान्कषायांश्च क्षिप्त्वाऽथ ये वदन्त्यभिषिष्यन्त्वरत्नोदकेन हिरण्यवर्णैर्हिसंस्नाप्य वाससीदलो वीत
 दिदीपांतं कृत्वा हिरण्यगर्भः यन्मात्मदायः प्राणतः यस्य मे येन द्योः यं क्रंदसी आपो हयत् यश्चि
 दापो इत्यष्टौ पिष्ट्वा दीपान् कृत्वा सुवर्णशिला कया तैजासपात्रं मधुघृतं वरुहत्वा वित्रं देवानां तेजो
 तिमंत्राभ्यां ॐ नमो भगवते तुभ्यं शिवाय हरये नमः हिरण्यतेजसे विष्णो विश्वरूपाय ते नमः इति च
 दक्षिणस्ये देवनेत्रे मंत्रांश्च लिखेत् ॐ जंति त्वेत्यंजने नमधुना चांशू देवस्य त्वेति मध्वाज्यशर्करा
 भिरंशू तेनैवांजनेन पुनरंजयेत् ॐ नमो भगव

शं कृत्वाऽकृत्वा वा पूर्वोक्तौ हिरण्यो यधानं देवं पंगव्यहिरण्यय बद्ध्वा श्वरूप पलाशपौरोहित्येति तस्य
 भिर्हिरण्यवर्णैति त्रिभिः पवमानैः सुक्वने इत्यनुवाकेनाभिषिष्य वाहति भिरिदं विष्टुरिति पुष्पफ
 लयुग्मैर्देवाः समर्प्य रक्षोहणमिति हस्तैकं कर्णं बद्ध्वा वाससा द्वाघं अवतं हे लुडुत्तममिति जले धिवासये
 त् ॥ इदं बोधायनोक्तं ॥ ततश्च लुडुगं वायां वात्राभिं प्रतिष्ठाप्य गोक्षारे नीवारं च कृत्वा आज्यमागां तपला
 शोदुंबराश्च शम्यपामार्गसमिद्धिराज्येन च हणति त्रिं वा प्रत्येकं प्रत्येकं मष्टाविंशतिमष्टौ वा द्वातीति
 पालुमूर्तिपतिभ्यो हुत्वा आष्य देवमंत्रेण पूर्वोक्तसमिति लने वारचवज्यैरष्टसहस्रमष्टत्रातमष्टविंश
 तिवद्भुत्वाऽअग्निर्यजुर्भिरित्यनुवाकेन दश द्वातीर्जुहुयात् ॥ प्रतिद्रव्यं होमांते देवपादनाभिशिरः स्पृशे
 त् ॥ आज्यहोमे वोत्तराः सजलकुंभे संपातान्नयेत् ॥ तेषां मंत्राः ॥ इन्द्रायेंदो इतीन्द्रस्य स्योनेति पृथिवीमूर्तेः ॥

येति मध्ये एवं पृथिवीमेरुं स्थाप्य वेदेवावाह्य प्रागादि वज्रं शक्तिं दंडं खड्गं पात्रं अंशुं गदां शूलं। तद्वाद्ये गो
तमं भारद्वाजं विश्वामित्रं कश्यपं जमदग्निं वसिष्ठं मन्त्रिमरुं धन्वंतं। तद्वाद्ये नवग्रहान्। तद्वाद्ये इंद्रा कोमा
री ब्राह्मी वाराही चामुंडा वैष्णवी माहेश्वरी वैनायकीति। एतानां मभिस्तिलो ज्येन दशदशा दुर्गा दुर्गाश
य्यायां देवमारोप्य पुरुषसूक्तोत्तरनारायणाभ्यां कृत्वा देवेभ्यो संकुयात्। यथा। पुरुषात्मने नमः। प्राणा
त्मने प्रहृति तत्वाय नमः। बुद्धिस्तु अहंकारतमनस्तदिति सर्वे गो। प्रहृति तत्तुद्धि। हृदि। शब्दं तं शरीरं। स्पर्श
तत्तुद्धि। रूपं तत्तुद्धि। एवमसंगंधश्चोन्नतकूचक्षुर्जिह्वा प्राणवाक्पाणिपादपायूपस्त्रपृथिव्यपतेजोवाक्का
काशसत्त्वराजस्तमो देह तत्त्वानि विन्यसेत्। ततः पुरुषसूक्तस्याधिमग्न्यं करयोः तदुत्तरं जानुनोः तदुत्त
रं कक्षयोः। तं यज्ञमिति तिस्रः नाभिस्तु कटेषु। तस्मादश्वेति द्वयं बाह्वोः। ब्राह्मणोऽस्येति द्वयं नासयोः। नाभ्योऽ

तिद्वयमक्षणोः। अंत्यां शरीरं। केचित्तत्त्वं न्यासमव्यथाहुः। पुरुषप्रहृतिमहदहंकारतत्त्वानि शब्दस्य
शरूपरसगंधतन्मात्राणि आकाशवायुतेजोऽपृथिवीश्चोन्नतकूचक्षुस्तरसनघ्राणवाक्पाणिपादपा
यूपस्त्रमनस्तत्त्वानीति। केचिदेतानि स्थिरलिङ्गादेवेवेच्छंति। ततः सुखशायी सवेति शय्यायां देवं
स्वापयित्वा मंडलशय्ययोरंतरालेनागतव्यमिति प्रेषं दत्त्वा मंडलदेवताभ्यो नामभिः पायसेन चरुणा
वावर्त्तयन् दधात्। न वास्वरूपेणादिगबलिं। नेदं स्थिरप्रतिष्ठायां। स्थिरलिङ्गाच्चादौ त्वयं विशेषः। अ
ग्निस्थापनहोमवर्जं सर्वपूर्ववत्कृत्वा इदानीमग्निस्थापनं कृत्वा पूर्वोक्तहोमं कुयात्। नान्नैवारश्व
रुः। विष्णुश्चैतत्पूर्वोक्तहोमं कृत्वा पुरुषसूक्तेन प्रत्यक्षमाज्यं हुत्वे देविष्णुरिति पादौ स्पृष्ट्वा पुनस्ता एव हु
त्वा विष्णोर्मुक्तिमिति ताभिस्त्यजते। पुनस्ता एव हुत्वा तौ देवौ त्रिारः स्पृष्ट्वा पुनस्ता एव हुत्वा पुरुषसूक्तेन स

वींगं स्पृशेत्। स्थिरलिङ्गं वेदमिच्छापनादिपूर्वोक्तसमिदाज्यतिष्ठान्द्रुतीर्द्रुत्वायातद्विष्टुरित्यनुवाकांते द्राघे
सहस्राण्यित्यनुवाकाभ्यां च प्रत्यममज्यं द्रुत्वा सर्वो वै रुद्र इति मूलं स्पृशेत्। पुनस्ता एव द्रुत्वा कद्रुद्रायेति म
ध्यं। पुनस्ता एव द्रुत्वा नमो हिरण्यवाहव इत्यग्रं। पुनस्ता एव द्रुत्वा सर्वो रुद्रोऽसर्वो गं स्पृशेत्। ततो धामंत इ
ति पूर्णं द्रुतिं जुहुयान्नवा। एवमधिवासनं कृत्वा परेद्यः सद्यो वा पीठिकां स्नापयित्वा महामूर्धित्या वाद्यादि
तिथौ रितस्तत्वाद्गानमश्नीतसंपूज्यते नैव पूर्णं द्रुतिं ह्रस्वोतिष्ठन्नराण्यत इति देवमुत्थाप्य पुष्पांजलिं द
त्वा पुरुषसूक्तेन स्तुत्वा दुत्यमित्युत्थाप्य कनिष्ठदीदति सूक्तेन विष्णुं सद्योजातमिति पंचानुवाकैर्लिङ्गं गृह
प्रवेश्य पीठिकायां रुद्रादिनामभिरुष्टरत्नानि क्षिप्त्वा ससधान्यस्य च षमनः शिखाः क्षिप्त्वा पायसेन सं
क्षिप्य प्रतावेनांगन्यां सं कृत्वा सुवर्णशिलाकां मंतीरितां कृत्वा ॐ सुखं मे प्रीतिं तिष्ठ परमेश्वर इत्युक्त्वा तो देवेति विष्णुं

ते रुद्राय हिरण्यमेतत्तसे पराय परमात्मनो विश्वरूपायो मा प्रियाय नम इत्यङ्गं जनादिनां जयेत्। ततः प्रा
दन्नमिष्यादिदृश्येत्। ततः कत्तवायामामूर्तिं च दक्षिणां दद्यात्। अथाचार्यः प्रत्यचमादौ प्रण
वं वदन् पुरुषसूक्तेन स्तुत्वा वंशपात्रे पंचवर्णो दिनेन देवस्य नाराजं नं कारयित्वा रुद्राय चतुष्पथादौ व
लिंदद्यात्। मंत्रस्तु। ॐ नमो रुद्राय सर्वभूताधिपतये दक्षिणधरायो मा रक्षताय विश्वाधिपतये
रुद्राय वै नमो नमः शिवमगर्हितं कर्मास्तुत्वा होति। अथ पणो मृतेभ्यो नम इति। केचिद्वैतदानो स्थि
रप्रतिष्ठाया मिच्छति। अथाचार्यः सर्वतोभद्रं देवानां वाहयेत्। मध्ये ब्रह्माणं पूर्वादिदिक्षु रुद्रादि लोक
पालान्। ईशानेन्द्राद्यंतरालेषु वसून् रुद्रान् आदित्यान् अश्विनौ विश्वान् देवान् पितॄन् नागान् स्कं
दवृषौ। ब्रह्मेशानाद्यंतरालेषु दक्षविष्णुदुर्गां स्वधाकारं मृत्युरागान् समुद्रान्सरितः मरुतः गतापतिं

नि० सि० तृ०

नंतरये सर्वेशाय विश्वेभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मणे इति । ततः संपातो देकेन यजमानमभिषिष्य देवं ध्यात्वा प्रीतिं त
ष्टपरमेश्वरोत्तपुष्पांजलिं निवेद्य सच्चिदानंदं ब्रह्मैव सत्तानुग्रहाय गृहीतविग्रहं करचरणद्यवयवैर्वि
नंशं स्वक्राद्यायुधवंतं निजवाहनाद्युपेतं निजहृत्कमले वस्थितं सर्वलोकसाक्षिणमणीयां संपरमेश्व
सि परमां श्रियं गमयेति मंत्रेण पुष्पांजलिं वागतं विभाव्या चोयां विन्यस्य प्राणप्रतिष्ठां कुर्यात् । यथा ।
प्राणप्रतिष्ठामंत्रस्य ब्रह्मविष्णुरुद्राक्षयः ऋग्यजुः सामानि द्वादशैः सक्रियामयवपुः प्राणां बज्रं
क्रौञ्चाक्षिः प्राणप्रतिष्ठायां विनियोगः । ततोऽत्रिंशदादीनक्रमेण शिरोमुखहृदयगुह्यपादेषु विन्यस्य
ॐ कं वंगं घं उं ॐ अथि वपुतेजोवाद्याकाशात्मने आहृदयाय नमः ॐ वं इंशब्दस्य शूपासंगं धात्मने इ
शिरसे स्वाहा ॐ इं उं श्रान्तले कुचक्षुर्जिह्वाग्राणात्मने उं शिरवाये ॐ तं ॐ वाक्पाणिपादपायूपस्थात्मने

रूपे १७
देवतान्त्रां ४

एकवचाय हुं ॐ पं ॐ वचनादानविहरणोत्सर्गानिंदात्मने औं नेत्रत्रयाय ॐ यं रं लं वं शं घं सं हं लं क्षं त्रं मं नो
बुधहंकारवितात्मने औः अस्त्राय फट् । एवं आत्मनि देवे वृत्त्वा देवस्यैष्टाजपेत् । ॐ आर्द्रा क्रौं यं रं लं वं शं
घं सं हं सः देवस्य प्राणा इह प्राणाः । ॐ आर्द्रा हं सः देवस्य जीव इह स्थितः । ॐ आर्द्रा हं सः देवस्य सर्वे इन्द्रियाणि । ॐ
आर्द्रा हं सः देवस्य बाह्वनश्चक्षुः श्रोत्रं घ्राणं प्राणं इह गत्य स्वस्तये सुखेन विरंति षंतु स्वाहेति । ततो वाहिद्यं गु
ह्यं दत्वा जपेत् । अस्यै प्राणाः प्रतिष्ठंतु अस्यै प्राणाः क्षरंतु । अस्यै देवत्वमवायै मामहेति वक्त्रेनेति । ततः
प्राणवेन संरुध्य सजीवं ध्यात्वा तौ घौरिति त्वं जहा कर्तुं गायत्रीं देवमंत्रं वज्रं पुरुषसूतेनोपस्थाप्य पा
दनाभि शिरः स्पृष्ट्वा इहैवैधीति त्रिजपेत् । ततः कर्ता स्वागतं देवदेवेशमद्भाग्यात्वा मिहागतः । प्राहृतं त्वमह
ष्टमां बालवत्परिपालय । धर्मार्थकामसिद्ध्यर्थं स्थिरो भव सुभायनः । सान्निध्यं तु सदा देवस्वाचायां परिकल्पय ।

हंक्षं ३

श्रुवा ३
सु २

यस्य चंद्रावनी सूर्यास्तिष्ठंत्यप्रतिधातिनः। तावत्त्वयान्न देवेश स्त्रियं मत्तया नुकंयया। भगवन् देव देवेश त्वेपि
 ता सर्वदेहिनां। येन रूपेण भगवंस्त्वया व्यासं वरावरं। तेन रूपेण देवेश त्वावयां सन्निधौ भवेति न मे त
 एतदंतं सर्वदेवानां समानं। देवमंत्रश्च मूलमंत्रो वैदिको वाग्राह्यः। अथाचार्यः। कर्त्ता वा लिङ्गमर्चा वा।
 ॐ भूः पुरुषमावाहयामि। ॐ भुवः ॐ सुवः ॐ भूर्भुवः सुवः यामात्यावाह्यप्रणवेनासनं दत्वा तेनैव दू
 वडियामा कविष्ठु क्रांतापप्रमिश्रपाद्यं। इमा आपः शिवतमाः पूताः पूततमामेध्यामेधतमाश्चमता
 अमृतारसाः पाद्यास्तंजुषतां प्रतिगृह्यतां प्रतिगृह्णतु भगवान्महाविष्ठुर्विष्ठुवेनमइति पाद्यं। भग
 वा महादेवो रुद्राय नमः इति लिङ्गे। इमा आपः आस्वमेनीयास्तंजुषतामित्येच्छालवंगकंकोलकपूरमि
 श्रिआस्वमेनीयं। अर्घ्या इति आपः क्षीरं कुशाग्राणि अक्षता यच्च तंडुलाः। यवाः सिद्धार्थकाश्चेत्यष्टांगमर्घ्यं।

रुद्रेण त्रिंशं स्त्रियापयेत्। ततः प्राणप्रतिष्ठा। चलात्वा दौत्वधिवासनां ते परे धरुतिष्ठ ब्रह्मणस्पत इति दे
 वमुयाप्यपुरुषसूक्तोत्तरनारायणाभ्यां स्तुत्वा धृते ब्रीहिवरं हत्वा तद्देवतामंत्रेण दशाहुती हुत्वा नाम
 भिर्जुहुयात्। अग्नये स्वाहा. सोमाय. धन्वंतरये कुक्षे अनुमत्यै प्रजा प्रजापतये. परमेश्विने. ब्रह्मणे.
 अग्नये. सोमाय. अग्नये नोदाय। अग्नये न पतये. प्रजापतये विश्वेभ्यो देवेभ्यः। सर्वेभ्यो देवेभ्यः। भूर्भुवः
 स्वः। अग्नये विष्टु हत इति। ततः सप्तते पुनस्वेत्याभ्यां पूताहुतिः। तत आवाययि आषधी रीतसवो
 षधी समर्प्य संपातोदकं देवमंत्रेण शतवारमभिमंत्र्य तेनैवाभिषिंचेत्। तत उतिष्ठेति देवमुयाप्यवि
 श्वतश्चक्षुरित्युपस्थाय देवध्यात्वा जपेत्। ब्रह्मणे नमः। एवं विष्टुवे रुद्राय रुद्रादीनष्टौ। वसुभ्यो रुद्रेभ्यो
 आदित्येभ्यो अश्विभ्यो मरुद्भ्यो रुवेराय गंगादि महानदीभ्यो आषामाभ्यो मिंद्राग्निभ्यो द्यावापृथिवीभ्यो ध

उग्राय० भीमाय० महते देवाय नम इति पुष्पाणि दत्वा तैरेव तपसां कृत्वा पीवित्रं ते इति पायसं गुडोदनं च निवेद्य
 वक्ति नामभिः । कसं रं कृत्वा भवस्य देवस्य पत्न्यै स्वाहेत्याद्यष्टभिः गुडोदनं कृत्वा भवस्य देवस्य देवस्य सुताय स्वा
 हेत्याद्यै हरिद्रोदनं कृत्वा त्र्यंबकं मानो महं तं मानस्तोके आरात्ते गोघ्नं विकिरिक्खिविळो हितसहस्राणि सह
 स्त्रिंश इति द्वादश । एते कृत्वा शिवाय० शंकराय० सहमानाय० शिलिकंठाय कपीर्द्धने० ताम्राय० अरुणाय०
 पद्ममाताय हिरण्यैवाहवे० ससिंजराय० वभ्रुजाय० हिरण्यायेति वज्रं कृत्वा ततः शिवं कृत्वा दिशो
 घंसमाप्ये पूर्वोक्तं सर्वं हविर्भिर्वेद्यैर्लिंगाय चार्वा लंदद्यात् । मंत्रैस्तत्त्वामेकमाद्यं पुरुषं पुरातनं नारायणं
 विश्वसृजं यजामहे । त्वमेव यज्ञोर्विहितोर्विधेयस्त्वमात्मनात्मन्यतिगृह्यं हव्यमिति । लिंगे तु नारायण
 पदे रुद्रं शिवमिति वदेत् । ततोऽथ पूजयेत् । भूभुवः स्वरो मिति हुतशेषं निधाय प्रदक्षिणं कृत्य विश्वभुजे नमः

विष्णुधने नाना पतये ६

सर्वभुजे आत्मने परमात्मने नम इति नत्वा चार्याय नमः । तदर्थं तदर्थं द्वादश द्वादश इति स्त्रैस्कांवागीवीगां दत्वा त्र
 विम्भोपि दक्षिणां दत्वा तद्वद्वादश वा विप्रान् भोजयेदिति संक्षेपः ॥ इति महकमळाकरकृतं लिंगार्चनं प्रति
 ष्ठाविधिः ॥ अथ पुनः प्रतिष्ठा ॥ प्रासादमात्रे नूतने तु मात्स्योक्तजलाशयप्रतिष्ठाविधिमेव कुर्यात् ।
 गोरुत्तारणापात्रीयांश्च प्रक्षेपयेत् । तु न भवति द्वारलोपात् । वारुणहोमस्थाने वास्तहोमः । अन्यतद्देवता
 मधिष्ठत्यहयशीर्षे पंचरात्रे । खंडालमद्यसंस्पृशद्दूषिता वह्निनाथवा । अपुण्यजनसंस्पृष्टा विप्रक्षतजड
 पिता । संस्कार्येति शेषः । पदार्थद्वयोर्ब्राह्मे । खंडिते स्फुटिते दग्धे फल्ये माने विवर्जिते । यागहोने पशुस्पृष्टे
 पतिते दुष्टभूमिषु । अन्यमंत्रां चित्तैव पतितस्य शूद्रदूषितो दशस्वेतेषु नो बक्रुः सन्निधानं दिवोकसः ।
 यागः पूजा । पशुर्गर्दभादि । पंचरात्रे । खंडिता स्फुटिता दग्धा यस्माद्विभयावहा । तस्मात्समुद्धरेत्तां तु पूर्वोक्तं

नि० सि० तृ०

विधिनानरः। अर्वाभंगादबुधवासः कार्यः। नराज्ञो विपुवेश्मियात्तुरावा विपुवेतथोतिविद्युधमोत्तिः॥
 सिद्धांतशेखरे। चौरखंडालपतितश्चोदक्यास्पृशन्नित। शिवाद्युपहतौ वैवप्रतिष्ठापुनरावरोत्। पंचरात्रे।
 अंगदंगादिसंधानेप्रतिष्ठापुनरावरोत्। पंचरात्रे। अंगदंगादिसंधानेप्रतिष्ठापुनरावरोत्। पंचरात्रे।
 शुद्धिविवेकेविद्युः। इव्यवत्ततशोमानां देवता वर्तिनां भूयः प्रतिष्ठायनेन शुद्धिरिति। अर्वाः प्रतिमाः। तद्वत्
 यस्य तान्मादेरुक्तशोचं हत्वा पुनः प्रतिष्ठा कुर्यादित्यर्थः। स्मृत्यर्थसारेष्वेवं॥ तद्विधिबोधायनसूत्रे पूर्वप्र
 तिष्ठितस्या बुद्धिपूर्वमेकारात्रं द्विरात्रमेकमासं द्विमासं चार्चनादिविच्छेदेष्टद्रजस्वलाद्युपस्पृशन्नित्ये
 धिवासं हत्वा कलशेन स्नपयेत्। ततः पंचगव्येन परं शुद्धोदकेन स्नपयेदष्टसहस्रमष्टशतमष्टाविंशतिं वा क
 लशैः पुरुषसूक्तेन ततः पुष्पाणि दत्वा गुडादनं निवेदयेदिति। बुद्धिपूर्वं तु विच्छेदे पूर्वोक्तां प्रतिष्ठापुनः कु

पूता ब्रह्मपात्रेण पूताः सूर्यस्वराश्मिभिः॥ पूता इत्यादि पूर्ववत् इति गंधः॥ इमे मात्पाः शुभादिव्याः सर्वमात्प्ये रलंकृताः

१३

ततो देवमंत्रैः संस्तवाप्येदं विष्णु रिति विष्णो नमो नमस्तनी लघ्नी वायेति लिङ्गे प्रतिसरं विस्रस्य • इमे गंधाः शुभा
दिव्याः सर्वमैख्यै रलं कृतानि पूता वना लम् • इमे पुष्पा इति पुष्पं • वनस्पति रसो धूपो गंधा द्यो गंध उत्तमः •
आघ्राताः सर्वभूतानां धूपो यं प्रतिगृह्यतां • प्रतिगृह्णा त्विसादि धूपं ज्योतिः शुक्रं च तेजश्च देवानां सततं
प्रियः • प्रभाकरः सर्वभूतानां दपो यं प्रतिगृह्यतामिति दीपं दत्वा विष्णो संकर्षण वासुदेव प्रद्युम्ना निरुद्ध
पुरुषोत्तमा धोक्षजन् सिंहव्युत्तजनार्दनो पैङ्गु हरि कृष्ण इति द्वादशानामभिः पुष्पाणि समप्य तैरेव तर्पणं
कृत्वा पायसगुडोदनवित्रोदना निपवित्रं तो वत्ततमिति निवेद्य द्वादशारं पूर्वोक्तनामभिर्दुत्वा तेनैव शाङ्गिणे
श्रियै सा स्वत्यै पुष्पै लुष्पै विष्णवे इति कृत्वा विष्णो नुक् • तदस्य प्रियं • प्रतीद्विष्टुः परो मान्नया विचक्रमेन्नि
दैव इति कृत्वा पुनर्द्वादशानामभिर्दुत्वा त् • लिङ्गे लुदीपां तं कृत्वा भवाय देवायै इज्ञानाय • यशुपतये • रुद्राय •

सर्वाय०

हृदयाय नमः । ॐ आपकेश्वर शिरसे स्वाहेत्येवं षडंगं कृत्वा अघोरमंत्रं शतं जप्त्वा द्विगुणं प्रतिष्ठाप्य अघोरेण
 घृतसर्षपैः सह स्रुद्धुलेंद्रादिभ्यो नाम्ना बलिंदत्वा जीर्णदेवं प्रणवेन संपूज्य ब्रह्मादिमंडलदेवानां होमं पू
 र्वोक्तं कृत्वा देवं प्रार्थयेत् । जीर्णमिदं चैव सर्वदोषावहं नृणां । अस्योद्धारो ह्येतेशांतिः शास्त्रे स्मिन्क
 थितं त्वया । जीर्णोद्धारविधानं वनपराष्ट्रहितावहं । तदधि तिष्ठतां देवप्रहरामितवाज्ञयेति । ततः क्षीरा
 ज्यमधुदूर्वाभिः समिद्धिश्चाष्टोत्तरशतं देवमंत्रं गृह्णत्वा सहस्रं ब्रुत्वा पायसेन शतं ब्रुत्वा लिंगं प्रार्थयेत् ।
 लिंगं रूपं समागत्य येन दंसमधिष्ठितं । यायास्त्वं समितं स्थानं संत्यज्येव शिवाज्ञया । अत्र स्थानेनैव यावि
 द्या सर्वविघ्नेश्वरैर्युता । शिवेन सह संतिष्ठेति मंत्रितजलेनाभिषिज्य विसर्जयेत् । ततोऽस्मिन्त्रितेन खनित्रेण
 स्वात्वा लिंगमादाय नद्यादौ वामदेवेन लिंगं प्रणवेन मूर्तिं क्षिपेत् । दारुजंतुमधुना भ्यज्या अघोरेण दहेत् । हेम

रत्नादिमयंतु दग्धं बलितं वा पुनस्तत्रैव स्थापयेत् । ततः शान्त्यै अघोरेण तिलैः सह स्रुद्धुलं प्रार्थयेत् । भग
 वन् भूतभव्येश लोकनाथ जगत्पते । जीर्णं लिंगं समुद्धारः कृतस्तवाज्ञया मया । अग्निनादास्तु जंदग्धाक्षि
 संशौलादिकं जले । प्रायश्चित्ताय देवेश अघोरास्त्रेण तपितं । ज्ञानतो ज्ञानतो वापि यथोक्तं न कृतं यदि । तत्सर्वं
 पूर्णमेवास्तु त्वत्प्रसादान्महेश्वरेति । ततो यजमानः प्रार्थयेत् । गोविप्रशिखिभूषा नामाचार्यस्य वयं ज्वनः
 शांतिं सर्वतु देवेश अग्निद्वं जायतामिदं । मूर्तौ तु विशेषः । त्वत्प्रसादेन निर्विघ्नं देहं निष्पियत्यसौ । वासं कु
 रुरसुरश्रेष्ठ तावत्वं वाल्मिके गृहे । वसद्वैशं सहित्वेह मूर्तिं वैतव पूर्ववत् । यावत्कारयते भक्तः कुरुतस्य ववांश्चि
 तमिति । ततो नवां मूर्तिं लिंगं वा ह्युक्तविधिना स्थापयेत् । मूलं त्वं भूराणोऽस्यष्टं ॥ ॥ इति जीर्णोद्धारः ॥ ॥
 अथ तुलसीग्रहणं ॥ देव्या शिवाकृते स्मृति सारे । वैद्यतौ च व्यतीपाते भौमभागवतानुषु । पर्वदेव्येव सं

क्रांतोद्वादश्यांस्तुलकद्वये। तुलसीयेविविन्वतिनेधिंदंतहरेः शिरः। विष्णुधर्मोत्तरे। रविवारं विनादूर्वास्तुलसी
द्वादशीं विना। जीवितस्याविनाशाय प्रविबिन्वातधर्मवित्ततथा। संक्रांतावर्कपक्षांतोद्वादश्यां निशि संध्योः
यैश्चिन्नं तुलसीपतैश्चिन्नं हीमस्तकं। पात्रे। द्वादश्यां तुलसीपत्रं धात्रीपत्रं वकार्तिके। तुलसीसमनरोगदुः
स्त्रियानां तगर्हितान् रुद्रयामले। द्वादश्यां च दिवा स्वापः स्तुलस्य वनयत्तथा। विष्णोश्चैव दिवा स्नानं वर्जनी
यंसदा बुधैः। विष्णुधर्मैः। नक्षत्रास्तुलसी विप्रोद्वादश्यां वैष्णवः कवित्। देवार्थे तुलसी द्वादश्यां होमार्थे समिधा
तथा। इंदुक्षये न दुष्येत्तगवार्थे दुर्लभा स्य च। ग्रहणमंत्रस्तु पात्रे। तुलस्य मृतजन्मासि सदा त्वं केशव प्रिये के
शवार्थे विबिन्वा भिवरदा भवशोभने इति। पारिजाते दक्षः। समितुष्य कुशादीनां द्वितीयः प्रहरो मतः। अथ
पुष्पादेः पर्युषितं भागवार्चने भविष्ये। प्रहरं तिष्ठते जाती करवारमहर्निशं। तुलस्यां विलम्बपत्रेषु सर्वेषु ज

यति। पूर्वोक्तिविष्णुवचनात्। इदं मलमासगुरुशुक्रास्तावपि कार्यमिति मदनरत्ने हेमाद्रौ च। देवताप्रासा
दभेदने तु शूलपातोक्तुकाश्रयः। वापीकूपारामसेतुसभातडागवप्रदेवतायतनभेदने प्रायश्चित्तं वत्सल्य आजा
हुती जुहुयादिदं विष्णुमनिस्तोके विष्णोर्भक्त्यादि। पादोस्येति। यां देवतामुत्सादयति तस्यै देवतायै ब्राह्मण
नमोजयौ इति। शंखचिह्नवित्तौ। प्रतिमारा मकूपसंक्रमध्वजसेतुनिपातसंगेषु तत्समुत्थानं प्रति संस्का
रोऽष्टशतं निपातितानां मिति। समुत्थानं प्रति क्रिया। प्रति संस्कारः पुनः प्रतिष्ठां अष्टशतं पणदंडश्चै
त्यर्थः। अथ जीर्णोद्धारः। सच लिंगादौ दग्धे सग्ने च लिखिते वार्यः। अयं चानादि सिद्धप्रतिष्ठितलिंगादौ
संगादिदुष्टेऽपि न कार्यः। तत्र तु महाभिषेकं कुर्यादिति त्रिविक्रमः। कर्त्ता मुक्तदेवस्य जीर्णोद्धारं करिष्य इत्युक्ता
पुण्याहवाचयित्वा चार्यमृत्विजश्च वृत्तामः घ्नोमं त्रैलोक्यं तज्जहामि प्रतिष्ठाप्याघोरमंत्रेण लिङ्गे ॐ व्यापकेश्वर

भस्मभ्यपुनस्त्रिंशद्दिगाण्येदित्यर्थः। एतद्दिनोत्तरं पर्युषितानीत्यर्थः। गोडरानंदे स्कंदे। दममुपक्रम्य। तस्य
मालाभगवतः परमप्रतिकारिणी। शुक्लापर्युषितावापि न दुष्टा भवति क्वचित्। तिथितत्वे मात्स्ये। विष्णुपत्रे
वमाध्यं वत माला मलकीद्वयं। कच्छांतुलसीवैतुपत्रं वमुनिपुष्पकं। एतत्पर्युषितं न स्यात् कुशाश्वकलिका
स्तथा। स्मृतिसारा वल्गुं। जलजानो वसवेषां पत्राणामहत्तमं च। कुशापुष्पस्य रजतसुवर्णहृतयोरपि।
न पर्युषितदोषोत्तितीर्थतोयस्य वैवाहिकं। मुकुलैर्नार्यैर्द्वैतं पकैर्जलजैर्विना॥ अथ शिवनिर्माल्यनिर्मा
यः॥ सिद्धांतशेखरे। धराहिरण्यगोरत्नताम्ररौप्यांशुकादिकान्। विहाय शेषं निर्माल्यं चंडेशायनिवेद
येत्। अन्यदन्नादिपानीयं तांबूलगंधपुष्पकं। दद्याच्चंडाय निर्माल्यं शिवस्तुतं तु सर्वेशः। आचार्य शिवं
उनामाज्ञा भंगे तुल्यकं। धनस्य भक्षणं तेषां पादो न क्षेप्यमाहितं। निर्माल्ये भक्षिते लक्षपादतः शुद्धिरी

१०३

रिता। दानं च भक्षणं समंतदर्थं तदुपेक्षणे। अकामा इक्षणे यद्वा निर्माल्यस्य जपे सुधी। ब्रह्मपंचक
साहस्रमर्धेन सहितं ततः। कामतो भक्षणो दीक्षाप्रत्यक्षितं न वा ततः। निर्माल्यं लंघने घोरं प्रजयेद्युतं
ततः। स्पृशच्च लंघनसमो विक्रयो भक्षणो वै। स्मृत्यर्थसारे पि। शैवसौरनिर्माल्ये नैवेद्यभक्षणे चांद्रं। अ
भ्यासे द्विगुणं। मृत्याभ्यासे पातनं। अन्यनिर्माल्ये पचनापद्येवमिति। इदं च ज्योतिर्लिङ्गाद्यतिरिक्तविषयं।
तथा च पुरुषार्थप्रबोधेऽपि विषये। ज्योतिर्लिङ्गं विना लिङ्गं प्रपूजयति सत्तमाः। तस्य नैवेद्यभक्षणं तस्य
कच्छुकं। शास्त्रग्रामोद्भवे लिङ्गे वाणलिङ्गे स्वयं भुवि। रसलिङ्गे तथाप्येव सुरीसु प्रतिष्ठिते। हृदये चंद्रकांते च
स्वापिष्यादिनिर्मिते। सिद्धप्रतिष्ठिते चैव न चंडाधिभवेत्। पत्रचंडाधिकारोत्तित इत्युक्तं न मानवैः। चंडाधि
कारेणो शिवदीक्षावता भक्तेनेदं सक्षममिति रितं। तथा। वाणलिङ्गे स्वयं भूते चंद्रकांते हृदि स्थिते। चांद्रायण

न
प

यत्र

निर्माल्य

कृतिर

शिवदीक्षावता भक्तेनेदं सक्षममिति रितं। तथा। वाणलिङ्गे स्वयं भूते चंद्रकांते हृदि स्थिते। चांद्रायण
रत्नजैरसनिर्मितं ५२

समं ज्ञेयं शांभोर्नैवोपक्षयः। लिङ्गोऽस्वयं भुवे बाणो रत्नजे रसनिर्मिते। सिद्धप्रतिष्ठिते चैव न चंडाधिष्ठिते चैव
तु। यत्र चंडाधिकारोऽस्ति तद्भोक्तव्यं न मानवैः। चंडाधिकारो नो यत्र भोक्तव्यं तत्र भक्तितः। त्रैविक्त्रम्यां। बाण
लिङ्गोऽवलोकितेऽस्ति लिङ्गोऽस्वयं भुवि। प्रतिमा सुवसवा सुन चंडोऽधिष्ठितो भवेत्। अत्र ब्रह्महापि भुवि स्थिते
निर्मात्रं यत्कथं धारयेत्। तस्य पापं महच्छिघ्रं नाशयिष्ये महाप्रलेति स्कांदादभुवि नानग्राह्यं शिवनिर्मा
त्रं किं तु स्नात्वेति स्मार्त्ताः। अनुपनीते न न ग्राह्यमिति श्रुतः। शिवदीक्षाहीने न ग्राह्यमिति शौचाः। ति
थितत्वे हेमाद्रौ परिशिष्टे। अग्राह्यं शिवनैवेद्यं पत्रं पुष्पं जलं फलं। शामं ग्रामं शिलासंगात्सर्वेयातिपवित्र
तां। पंचायतनपूजायां तंत्रेण निर्वेदतामित्यर्थः। शिवपुराणे। येषां भद्रं शपिताः शिवभक्तिपराः स्रुताः॥
शंभोरन्यत्र देवेषु यो भक्तयेन दीक्षिताः। तेषां मनः हीना स्यात्तस्मादवबुध्यं। काशीखंडे। जलस्य धारणं

लज्जेषु च। न पर्युषितदोषोऽस्ति मालाकारगृहेषु च। बृहन्नारदायो। वज्रं पर्युषितं पुष्पं वज्रं पर्युषितं जलं। न वज्रं तु
उसी पत्रं न वज्रं जाह्नवं जलं तत्रैव पात्रे। तुलसी पर्युषितानैव बिल्वं तु त्रिदिनं वधि। पत्रं पंचदिना
ज्यं शेषं पर्युषितं विदुः। स्कांदे। पालाशं दिनमेकं तु पंकजं च दिनत्रयं। पंचाहं बिल्वं पत्रं च दशाहं तुल
सीदलं। पदार्थादिशोराघवभट्टस्तन्यथाह। बिल्वपामागं जीता तुलसी मिश्रा ताकेतकी भृंगदूर्वा
मंदां भोजा हि दधामुनि तिलतगर ब्रह्मकद्गार मल्लु॥ चंपा श्वाराति कुंभी दमन मरुवका बिल्वतो हा
निशस्ता त्रिशं त्र्येकार्यं शो०१ दधि ४ निधि २ वसु ६ भू १ भू १ यमा २ ज्ञेय एव। अस्यार्थः। शतावरी मंदारः
अहिना गिकेसरः। मुनिरागस्तः। अश्वारातिः करवीरः। कुंभी पाटले तिके देवनिधं दुः। अरयः षट्। ईशार
कादश। उदययश्चतारः। निधयो नव। वसवोष्टौ। भूरेकः। यमौ द्वौ। बिल्वमारभ्या हि पयंतं गता यिताद

उग्रेगुरोवरैवीजं धायैशुक्रयोः ॥ ७४ ॥ धनदायसर्वलोकहिताय देहि मे धान्यं स्वाहा ॥ लेखयित्वा इमं मंत्रं धान्या
गारे निधापयेत् ॥ सस्यवृद्धिं परां कुर्यात्सृजितां प्रति पूजयेत् ॥ दक्षिणे दिशि खगमनं गमनमभिनवासुना
रीषु ॥ अथ मपि सस्यधनानां नवधा बुधवासरे कुर्युः ॥ शनिवारे च नोकायौ धनधान्यमपोबुधैः ॥ अथ व
स्तु ॥ श्रीपतिः ॥ रोहिणीषु करपंचके श्विमेत्युत्तरासुचपुनर्वसुद्वये ॥ रेवतीषु वसुदेवते च भेनमवस्त्रपरिधा
नमिष्यते ॥ जीतारे बौसततमंबुभिर्गार्द्रमिंदो भौमेशु च बुधदिने च भके इनाय ॥ ज्ञानाय मंत्रिणि सृगौ प्र
यसंगमाय मंदेमळाय च नवांबरधारणं स्यात् ॥ रोहिणीगुरुपुनर्वसुत्तरेया विभक्तिनिववस्त्रभूषणं ॥ सा
नयोषिदवत्तंबतेपीति स्नानमाचरति वारुणीपया ॥ ॥ अथाङ्कारवलय्यादि ॥ दैवज्ञवल्लभः ॥ नासत्य
पूषवसुभिः करपंचके नमार्त्तं भौमगुरुदानवमंत्रिवारे ॥ मुक्तासुवर्णमणिविद्रुमशंखदंतरत्नांबराणि

विधितिभवंति सिद्धौ ॥ ज्योतिर्निबन्धे ॥ हस्तानुराधमृगपूषधनिष्ठयुक्तचित्रोत्तरासुचपुनर्वसुरोहिणीषु ॥
उग्रेखिरेरविस्तुतंदुजजीववारे हेमादिधारणविधिः कथितो नराणां ॥ तत्रैव श्रीपतिः ॥ पौष्ठाश्विनीवसुक
रादिषु पंचकेषु कोसुमहेममणिविद्रुमकाचशंखाः ॥ नायाधिताः सुरार्थकरा भवंति ब्राह्मोत्तरादि तगुरु
धूसुरवायभर्तुः ॥ तत्रैव ॥ शंखादिवरत्नानि पुष्यादित्युत्तरासुच ॥ रोहिण्यां नैव गृहीत भर्तुर्जीवितकांक्षि
ता ॥ अथ सूचीकर्म ॥ वासवादि तिस्रस्तृमेत्रवंद्राश्विनीषु व ॥ सूचीकर्म तनुत्राणमेभिर्नक्षैः प्रशस्य
ते ॥ ॥ अथ शय्या ॥ हस्तादिति ब्रह्मगुरुत्तराणि पौष्ठाश्वि मूलखेदुसचित्रमानि ॥ वारेषु जीवेंदुसितेंदुजा
नां शय्या समांभणमुत्तमं स्यात् ॥ अथ शस्त्रधारणं ॥ पुष्ये च दिति चित्रपद्म तनये शक्रोत्तरा रेवती स्वाती
वाजि विशाख मित्रसाहिते भानौ गुरो भागवै ॥ कुंभे काटगृहे वृषे मृगयतो चेंद्रो सुभे वाक्षिते सनाहः शरख

द्रुकुंतल्लुरिकाधायनिर्यातां हिता ॥ ॥ अथ स्वाभिसेवा । चंडेश्वरः । रोहिण्युत्तरपौष्णेषु वसुवारुणयोरेपि ।
 सेवेत स्वाभिनेभृत्यः शुभवारोदये तथा । ज्योतिर्निबन्धे । दासीदासादिभृत्या न कुर्यात्संग्रहणबुधे । स्थिरल
 ग्नेशु मैर्दृष्टे मंदवारे विशेषतः । अथ गजाश्च दोलाः ॥ ॥ सर्वा पौष्णप्रजेशादि तप्तद्वयानि हस्तादिष्वश्व
 तोत्तराणि । दोलादिमातंगतुरंगमाणामारोहणे शीघ्रफलप्रदानि । अथ नृत्यं । हस्तः पुष्पो वा सवरो हिण्य
 ज्येष्ठा पौष्णं वा रुतं चोत्तराश्च । पूर्वाचार्यैर्कीर्तितश्चक्रवर्तनित्यारंभे शोभनोयं सवर्गः । अथ राजदर्शनं ॥
 श्रीपतिः । मृगाश्विनिष्यश्रवणश्रविष्ठा हस्तध्रुवत्वाष्टमपूषभानि । मैत्रेण युक्तानि नरेश्वराणां विलोकने
 क्षान्तिशुभप्रदानि । अथ क्रयविक्रयो । भाद्रपदयन्त्रिदशमं त्रिदिवाकरेषु मूलानिलोत्तरतुरंगरेव तीक्ष्ण । सारं
 गपाणि रजनी करमैत्रमेषु लाभः सदैव भवति क्रयविक्रयाभ्यां । वस्त्रे तु । वित्राशतभिषा स्वाती रेवती च श्वि

मूर्ध्नी विश्वेशस्तानजन्मनः । रषजालंधरो बंधः समस्तसुखं दुःखमः । तथा । स्नपयित्वा विधानेन यो लिंगं स्न
 पनोदकं । त्रिपिबे त्रिविधं पापं न स्येह श्रुत्वि नश्यति । लिंगं स्नपनं च भिर्यः कुर्यान्मूर्ध्नीभिषेवनं । गंगा स्ना
 नफलं तस्य जायते न विषा पन्नः । इदं पूर्ववाक्यवशादिश्वेश्वरविषयमिति केचित् । काशीस्थपुराणप्रसिद्ध
 सर्वलिंगविषयं । काशीरवंडेरत्नेश्वरारव्याने तथैव दर्शनं दित्यन्ये ॥ ॥ अथ वृषि । राजमातंतिः । क्रुक्षेष्टुत्तर
 पौष्णवैष्णवमघा मूलानुराधाश्विनी प्राजापत्यकरीडदेवा गुरुप्रात्येयपादेषु च । निदर्षिर्वृषमैर्दृष्टे च सु
 मनोमालाभिरभ्यर्चितैर्देवासेन पतेर्बो लुंहलहधरः क्षेत्रं तलः कर्षयेत् । प्राजेशः श्रवणोत्तरादिति मघामा
 तंतिः त्रिष्याश्विनी पौष्णानुष्णमरावयः शतभिषकुस्वाती विशांतथा । जीवाकेर्दुसितेन्दुनंदनीदने लग्नेव सौम्या
 दये सस्यानां वपने तथैव बलने शस्तास्तथारोपणे । चंडेश्वरः । हस्तवित्रादिति स्वाती रेवत्यां श्रवणत्रये । स्थिर

मंददिवसांशकलग्नयुक्ते रक्तासुमंददिवसे कुलिकोदये च। मैत्र द्वितीयपदमैत्र मुहूर्तयुक्ते रात्र्युदमे च
 ऋणामोक्षमुद्रांति संतः। **अथ राजमुद्रा**। मृदुध्रुवक्षिप्रचरेषु मूले योगे प्रज्ञास्ते ज्ञानचंद्रवर्जो वारोतिथौ
 पूर्णजयाद्वयैव मुद्राप्रतिष्ठा शुभदा हिराज्ञा। **अथ नौ**। चंडेश्वरः। पौष्ठाश्विनीतुरगवारुणमित्रविजया
 तोष्ठरश्मिवसवोऽनलवंत्यमूनि। वारस्वेजीवभृगुनंदनके प्रज्ञास्ते नौकादिसंघटनवाहनमेषकुर्यात्॥
अथ मोगः। गुरुभरविमानुराधाविधातृ पौष्ठाश्विरोहिणीषु स्यात्। स्वात्युत्तरासुकुयाच्छयनासनमोग
 भोगीदि। **अथ ममकर्म**। श्रीपतिः। पुष्ये पौष्णे वाश्विनीष्वेदं वेवशां क्रेहस्ताद्ये त्रिके भेष्यदित्या। शौरिका
 यं वैष्णवादित्रये वमुक्ता भोमादित्य पातार्कि वारान्। न स्नातभुक्तोत्कटभूषितानामायेगयात्रा समरो
 त्पुरवानां। शौरं विदध्यान्निशिसंध्ययोर्वाजिजीविषूणां नवमेन वाहि। त्रिच्छली सेतो वृद्धगार्ग्यः। रम्यारसो

खारेषु रात्रौ पाते व्रताहनि। आद्धाहप्रतिपादिका भद्राः शौरेषु वर्जयेत्। गार्ग्यः। षष्ठ्यमा पूर्णिमा पातचतु
 र्दश्यष्टमी तथा। आसुसंतिहितं पापं त्रिषु तैल्ले भगेश्वरे। राजमातंडिः। देवकार्ये पितुः शत्रुवैशापीरक्षये।
 शौरकर्मनकुशलजन्ममासे वज्रमभे। बृहस्पतिः। राजकार्ये नियुक्तानां नरानां रूपजीविनां। शमश्रुलोम
 नखच्छेदो नास्तिकालविशोधनं। तथा। शौरं नैमित्तिकं कार्यं निषेधे सत्यपि ध्रुवं। पित्रादिमृतिदोक्षासु प्रा
 यश्चित्तेव तीर्थके। केचित्तराष्ट्रमन्यथा पठंति। मुंडनस्य निषेधे पितृकर्मनं विधीयते। इति नारदः। नृपवि
 राजयायज्ञे मरणे बंधमोक्षणे। उद्वाहे रिवलवारक्षीतिथिषु शौरमिष्टदं। भारते। प्राञ्चुरवमश्रुकर्माणि
 कारयितुं समाहितः। उद्दञ्चुरवो वाथ भूत्वा तथा युविदते महत्। अपराके। उद्दञ्चुरवः प्राञ्चुरवो वा वपनं का
 रयेत्सुधीः। केशश्रमश्रुलोमनखा न्युदकसंस्त्रानि वापयेत्। दक्षिणं कर्णमारुप्य धर्माध्यापनं क्षये॥ शि

स्वाधनवसंस्कारे शिखाद्यंतं शिरोवपेत्। पत्नीनांतु विशेषो निगमेकसोपस्त्रशिखावर्जं क्रतुसंधिषुवापयेदिति।
 अन्येषु विधिप्रतिषेधाः प्रागुक्ताः। अथ धनसंग्रहः। ब्रह्मानिष्ठार्कमयमूलत्रिपूर्वौ द्वयोश्चानुराधगुरु
 विष्णुविशारवयुक्ते। वारे कुजा र्कभृगुनंदनसोमजानां श्रेष्ठे धनस्य करणं भवति प्रशस्तं। अथ नवान्नं। श्रीप
 तिः। रेवती श्रुतिपुनर्वसुहस्तब्राह्मणः पृथगपि हितयेव। अतरेषु गदितां पृथुकानां प्राशनं नवनवान्नवि
 धानं। अथ नवभोजनपानं। ज्योतिर्निबंधे। सोऽप्यपानं सुधासिंधौ घटयेद्वासमाहरेत्। तत्रान्नप्राशनं प्रोक्ते
 काले भोजनमाचरेत्। अथ नवपत्नीफलदिसक्षणं। चंडेश्वरः। मूलाश्विमेव करतिष्पहरी द्वभेषु पौष्णे चोत्तरे
 वपुनर्वसुवासवेषु। वारेषु शुभितनया र्कजवारवर्जं तांबूलनूतनफलाद्यश्नं हिताय। अथ होमे आहुति
 पातः। ज्योतिषे। तराणि विद्मगुप्तास्करि चंद्रमः कुजं केतवो द्रुतं तु ज्ञानं शुभास्तितरे सुभाः। दहनं च क्रमिदं प्रवि
 १५ सुरेज्यविधुं तु दकेतवः। रविस्ततो दिनमगणयेत् क्रमात्प्रतिखां त्रियते त्रियते च न्यसेत्। दिनकरा किततः कुजः ४९

नीशुभा। श्रवणश्च तथा प्रोक्तो वस्त्राणां क्रयणेशुभः। अथ सेतुः। स्वार्तीयुक्ते मंदवारे वृषभने शुभोदने। से
 तूनां बंधनं कार्यं ध्रुवसे चार्कजीवयोः। अथ पशुकृत्यं। श्रीपतिः। चित्रोत्तरावेष्टवरोहिणीषु च द्वादिना
 ष्टमीषु। छानप्रवेशोगमनं विदध्या सुमान्यशूनानं कदाचिदेव। चंडेश्वरः। हस्तमूलविशारवा सुरेवत्यां श्र
 वणे तथा। मैत्रे च वारुणे श्रेष्ठं पशुकृत्यं सुच्यते। पूर्वत्रयामृतमयूरवहुतांशनेषु चंद्राग्निवाजिवसुवा
 रुणां शंकरेषु। एतेषु गोमहिषदंतितुरंगमादिनां प्रेकारपशुजातिगतिः प्रशस्ता। अथ गजदंतच्छेदः।
 ज्योतिर्निबंधे। वासुदेवैष्टवश्चिन्त्यामादित्ये वसुदेवतो। दीतनां शुभदं कर्मपुष्पे हस्ते च कीर्तितं। अथ
 निक्षेपः। भरणी त्रिणिपूर्वाणि आर्द्राश्चेषामघातया। चित्राज्येष्ठा विशारवा च मूलं मृगपुनर्वसु। रभिर्दि
 तं प्रयुक्तं च यथानिश्चिन्ते धनं। पृथतो धावमानस्य धनिनो नोपपद्यते। अथ क्रणामोक्षः। श्रीधरवागीश

गुह्यं मासो मृतिः पक्षकः। द्वा मासावथ विंशतिर्दशानि श्राः पक्षांतपक्षानखामासौ पक्षदशांतपक्षककुसंपीडादि
नान्यश्चिमात्। देवजः। उरगवहणारौ द्वावासवेदं त्रिपूर्वायमदहनविज्ञात्वायायवारोत्तयुक्ता। तिथिषु नवमिष
षीद्वादशीवाचतुर्थीमिवतिमरणायोगो रोगाणां काष्ठहेतुः। अत्र कुंभे हेमं नक्षत्रप्रतिमादेवतासंपूज्यद्वाद
शदलेषु संकर्षणादिद्वादशमूर्तिः द्वादशादित्यानुवासं पूज्यद्वोसमिती लक्ष्मीराज्यैर्गायत्र्या नक्षत्रदेव
तायै न्यष्टोत्तरं श्रांतं हुत्वा दध्योदनं बलिंदत्वा वाययिगां प्रतिमां च दत्वा विप्रान् भोजयेदिति संक्षेपः। विशेषस्त
त्रा हेमाद्रौ पदार्थादत्रोच्यते। अथ भोजनं। चंडेश्वरः। मूलानुराधमृगातिष्यपुनर्वसौ च पौष्ठाश्विनीश्रवणाश्रा
ककरत्रये च। वारेषु क्यति सिते दुर्दिने प्रशस्तं भोज्यमक्षणममीषु हितं नराणां। अथारोग्यस्नानं। श्रीपतिः॥
इंद्रो वारिभागे वेषध्रुवेषु सापादित्यत्वा तियुक्तेषु भेषु। पैत्रे चान्ये वापि कुर्यात्किदादि नैव स्नानं रोगनिर्मुक्तजंतुः

चो विलम्बेर विभोमवासरे रिक्ते तिथौ स्याद्बहुले च पक्षे। धिष्ये च रोगनिपीडितानां स्नानं नराणां निरुज्ज्वका
रि। अथ दंतधावनं। पृथ्वी चंद्रोदये विष्टुः। प्रतिपद्दशोषषीषु चतुर्दश्यष्टमीषु च। नवम्यां मानुवारे च दंतकाष्ठ
विकर्जयेत्। नारदः। चतुर्दश्यष्टमापौर्णमासी संक्रमणेषु च। तंदा सुवनवम्यां च दंतकाष्ठं विकर्जयेत्। श्राद्धे यज्ञे च
नियमे दंतकाष्ठं च विकर्जयेत्। वसिष्ठः। शतयर्कसु क्रवारेषु कुजा हेतवतवासरे। जन्मा हे श्राद्धदिवसे दंतकाष्ठं विकर्ज
येत्। हेमाद्रौ स्कान्दे। अथ गोजलधिस्नाने दंतधावनं मेथुने जाते च निधने चैव तत्कालव्यापिनी तिथिः। संवर्तः।
रवौ विवाहे प्राशौ चैव विकर्जयेत् दंतधावनं। व्यासः। अलाभे दंतकाष्ठानां निषिद्धायां तथा तिथौ। अपांद्वादशांद्
षैर्विदध्या दंतधावनं। अथामलकस्नानं। व्यासः। श्रीकामः सर्वदा स्नानं कुर्वीतामलकैर्नरैः। सप्तमी नवमी
चैव पर्वकाष्ठं विकर्जयेत्। चंद्रसूर्योपरागे च स्नानमा मलकैः सजेत्। ऋतुः। षष्ठी च सप्तमी चैव नवमी च त्रयोदशी

स्योतिर्निर्वन्धे वा दशायताः। वैशाखे फाल्गुने षोडशे श्रावणे मार्गशीर्षके। सूत्रारंभः शि
 लान्यासः संसारं प्रशस्यते। नारदः। सौम्य फाल्गुन वैशाख माघ श्रावण कार्तिक। सौराजेया इति काला
 दशः। तत्रैव कारणा तत्रे। स्थिरमासे स्थिराशौ स्थिरं नववेमनां। कुर्वति स्थापनं शंकोः शंभु स्थापनमे
 ववा। कार्तिक निषेधस्तलापरः। कुंभे माघे पिसर्वेषां मंदिराणां मुपक्रमं। महर्षयः प्रशंसति धान्यागारं विहा
 व। निषेधो धान्यगृहपरः। पाकभोजनशालादौ मार्गशीर्षश्च फाल्गुनः। रथ्यागेहमठादौ वमहस्यः शुद्धिरेव
 तु। पौषाषाढ निषेधस्त प्रधानगृहपरः। न प्रधानगृहं भं कुर्यात्पौषे शुचावर्षा तितत्रैवोक्तेः। ज्योति
 स्तत्वे। पूर्वापरास्यंतु न भोत्यपौषेयाभ्योत्तरास्यं सहसिद्धितये। कार्यं गृहं जीवबुधर्क्षगार्कनीवास्तगौजीव
 सितोचिह्ना। रत्नमालायां। कर्कनक्रहिरकुंभगतैर्कपूर्वपश्चिममुखानि गृहाणि। तौळिमेष्टवृष्टश्चिक

याते दक्षिणोत्तरमुखानि वदंति। देवशबलुभः। शोको धान्यं पंचलानिः पशुत्वं चासिनैः स्वसंगं भृत्यनात्र
 रत्नधान्यमिति कालादशोपाठः। स्वश्रीप्राक्षिं वन्निभीतिं वलक्ष्मी कुर्युश्चैत्राद्या गृहं भकाले। गर्गः। अमुत्तरा
 गतो हिण्यां पुष्यमैत्रेकरत्रये। धनिष्ठाद्वितये पौष्णे गृहं भः प्रशस्यते। रोहिण्यां श्रवणत्रये दितियुगे हस्त
 त्रये मूलके रेवत्युत्तरफाल्गुनी पुरगभे मैत्रोत्तराषाढयोः। शस्तं वास्तुकुजा किं वर्जितदिने गोकुंभसिंहे सुरे
 कन्यायां मिथुने नभः शुद्धि सहोराधोर्जके फाल्गुने। कालादशे सनकुमारः। आदित्यसौमवर्जंतु सर्ववारा
 शुभप्रदाः। वास्तुशास्त्रे। मार्गशीर्षे तथा पौषे वैशाखे श्रावणे तथा। फाल्गुने चतुर्वेदमसर्वसंपत्प्रदं भवेत्।
 कार्तिकमाघमासे च वैत्रे ज्येष्ठे तथा श्विने। मास्याषाढे भाद्रपदे न कुर्यात्सर्वथा गृहं। द्वितीया चतुर्तीया च पंचमी
 तसमी तथा। त्रयोदशी च दशमी पूर्णा चैकादशी तथा। वैशाखे शुभायस्युर्विशेषाद्युक्ता पक्षगाः। व्यवहारसार

शिलान्यासः प्रकर्तव्यो ग्रहाणां प्रवर्तणे मृगे। पौष्टे हस्ते च रोहिण्यां पुण्याश्चिन्त्युत्तरात्रये। वास्तुप्रदाये। अधोमु-
खेभ्यो विदधात स्वातं शिवास्तथैवोर्ध्वमुखे पादं। तिर्यङ्मुखे हारिकपाटपानं गृहप्रवेशो मृदुभिर्धुवसैः। ललुः।
स्नाने च पाकं शयनं च भोज्यं गजालयं वा जिगृहं धनस्य। देवस्य पूर्वादिदिशि क्रमेण मध्ये समाभूय निवे-
शनाय। शिखिशास्त्रे। कन्यासिंहे तु लायां भुजगपतिमुखं राक्षुकोणे भ्रूवातं वायव्ये स्यात्तदास्यं तं लिख-
नमकरोद्देशात्वातं वदंति। कुम्भे माने च मेषे निरुहं तिर्दिशमुखं स्वातव्यकोणे चान्नेकोणे मुखं वैष्णवमथुनग-
लेककटोरक्षत्वात्। तत्त्ववितामणौ। यत्र दैर्घ्यं गृहादीनां डाश्रिंशच्छततोधिकं। न तत्र धिं तयेद्दीमान्गण-
नायक्यादिकान्। राजमातुङ्गः। आयव्ययौ माससु **हिंसागारे** न विंशयेत्। शिखान्यासादिनां कार्यात्
थागारेषु रातने। व्यवहारतत्वे। निषिद्धेषु कालेषु तानुकूलेषु भेदिने। दृणकाष्टगृहां भेमासदोषान

द्वानां तु न दोषहृदिति। व्यवहारतत्वे। संक्रांतिभद्राव्यतिपातवैधतीषष्ठ्यष्टमायर्वसुना कर्कशसुते। स्नाने द्वि-
तीयादशमाचगर्हिताः षष्ठ्यादिमायारदधावनेधमाः। अस्यापवादमाह तत्रैव प्रचेताः। सार्धपंगंधतैलं च
यत्तैलं पुष्पवासितं। अन्यं द्रव्ययुतं तैलं न दुष्यति कदाचन। आयुर्वेदे। निषिद्धतिथिवारक्षत्रहणेषु पिपा-
त्रिषु। किंविद्गोघृतयुक्तं वा विप्रपादजो न्वितं। भानोर्दूर्वा न्वितं भौमे भूयुक्तं पुष्पयुगुरौ। सर्वेषां सर्वदा तैलं
मध्यमेषु न दुष्यति। मांगलेष्वप्यदोषः। मांगल्यं विद्यते स्नानं वृद्धिपूर्वतः तैलं च। स्नेहमात्रसमायुक्तं स-
ध्यान् हस्माकृतदिष्यते इति मदनपारिजाते कात्यायनोक्तेः। हेमाद्रौ वृहन्मनुः। तैलाभ्यां गोनाकवारं
भौमेनो संक्रांतौ वैधतौ विष्टिषष्ठ्योः। पर्वस्वष्टम्यां नवैष्टः स इष्टः प्रोक्तान्मुक्तावासरे सूर्यमानोः। तिल-
स्नाननिषेधस्तपश्चिंशन्मते। तथा सप्तम्यमावास्या संक्रांतिग्रहजन्मसु। धनपुत्रकलत्रार्थं तिलपिष्टं न

नि.सिं.त.

प्रवेशकलशचक्रं चिंतामणौ. वक्त्रे नखरविमालावेशसमये कुंभे ग्निदाहः कृताः प्राक् च्यासुदसचक्रं कृताः ४
पश्चिमे १७ श्रीविंदा ४ कलिकुत्तरयुग ४ मितागर्भविनाशागुदे रामाः ३ स्थैर्यमतः स्थिरत्वमनका ३ कंठे नवेत्सर्वदा ॥१॥
स्ववितानैः स्त्रीभिः स्ववर्गात्तवाद्यैर्विशोच्चैः। अवहारतत्वे। सौम्यायने श्रावणमार्गपौषे जन्मर्षलुग्नोपचये
दृष्टांशो। वामंगतेर्के गृहवास्तूपूजां कृत्वा विशोद्धे मभकूटशुद्धं। वास्तुशास्त्रे। लग्नाप्रागादितोदिक्षु द्वौ द्वौ राशौ
नियोजयेत्। एकमेकं न्यसेत्कोणोत्तरे वामं विधायैतौ विसिष्ठः। चंद्रजार्जसितवासरे पुनश्च श्रीकरं सुतमहार्थे
लाभदं। सूर्यसूनुदिवसे स्थिरप्रदं किंतु चौरमयमत्र निदिशेत्। रत्नकोशो। पुष्पे धनिष्ठामृदुवासां पुष्पा
यं भुवक्षेत्रेषु वीतरासु। अक्षीणचंद्रेशु भद्रो नृपस्य तिथा वीरिते च गृहप्रवेशः। नारदः। प्रवेशो मेध्यमो
जेयः सौम्याकार्तिकमासयोः। माघफाल्गुनवैशाखज्येष्ठमासेषु शोभनः। अकपाटमना छत्रप्रदत्तव
रिभोजनं। गृहं न प्रविशेद्दीमानापदामाकरो हितम्। प्रवेशश्च वास्तूपूजां कृत्वा कार्यः। जीतांद्वारे तथोच्चा
ने तथा गृहनिवेशने। नवप्रासादभवने प्रासादपरिवर्त्तने। द्वाराभिवर्त्तने तद्वा प्रासादेषु गृहेषु च। वास्तूपूजा
षु हूतचिंतामणौ तु वामो रविर्भूत्यु सत्ता। थलाचतेर्के यंच भे प्राग्वदनादियदिरे। पूर्णानिष्टो प्राग्वदने गृहे ~~शुभो न~~
रादिके याम्यजलाचरणने ९ इति। गृहप्रवेशो वामोरविः ११३

मनंकुर्यात्सूर्यमेत्रविवक्षता इति मात्स्योक्तेः। तत्रैव। कृत्वा ग्रतो द्विजवरानथ पूणकुंभं दध्यक्षतामदलपुष्प
फलोपशोभं। दत्ताहिरण्यवसनानितथा द्विजेभ्यो मंगलमश्रांतिनित्यं समग्रं विरोच्चैः। गृहोक्तहोमवि
धिनावलिकर्मकुर्यात्प्रासादवास्तुशामने च विधियुक्तः। संतर्पये द्विजवरानथ मज्ज्यमोज्यैः शुक्रां वारः स्वभव
नं प्रविशेत्सुदृपं। अथ कलिबर्ज्यानि। बृहन्नारदाये। समुद्रयातुस्वीकारः कमंडलुविधारणं। द्विजानामस
वणांसु कन्यासूपमयस्तथा। देवराजसुतो सति मेधुपर्कपशोर्वधः। मांसदानं तथा श्राद्धेवानप्रस्थाश्रमस्त
था। दत्ताक्षतायाः कन्यायाः पुनर्दानं परस्य च। दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं नरमेधाश्च मेधकौ। महाप्रस्थानगम
ने गोमेधश्च तथा मखः। इमान् नृधनान् कलियुगे कर्ज्यानि दुर्मनीषिणः। कमंडलुः सोदकं च कमंडलुमित्यु
क्तः। मन्मथे वा। दत्ताडुटा। उट्टायाः पुनरुद्वाहं ज्येष्ठांशं गोवधस्तथा। कलौ यंच न कुर्वति भ्रातृजायां कमंडलुमि

तिहेमाद्रौवनात्। उदायाः पुरुषसंयोगान्मृते देयेति केचनेत्यादिभिर्विवाह्यतोक्ता। हेमाद्रौ ब्राह्मे। गोत्रा
 नूमा लृसीपिंडाच्च विवाहे गोवधस्तथा। नराश्वमेधौ मधुं वकलौ कर्ज्यं द्विजातिभिः। गोत्रात्तृगोत्रजायाः पि
 लृषसुः। मातृसीपिंडात्मातुल्यतत्कन्याया विवाहः कलौ न कार्यः। तेन यानि तद्विधायकानि तानियुगांतर
 विषयाणि। तथा व्यासः। तृतीयां मातृतः कन्यां तृतीयां पितृतस्तथा। शुक्लेन बोद्धिष्यंति विप्राः पापविमोहि
 ताः इति कलौ तन्निंदामाह। मातृतस्तृतीयां मातुल्यकन्यामित्यर्थः। उक्तं वै तत्प्राक्। मधुं स्त्रीभ्यश्च सुरामावा
 ममित्यादिना विहितमपि कर्ज्यं। हेमाद्रौ न्मादित्यपुराणो। विधवायां प्रजोत्पत्तौ देवस्य नियोजनं। बाला
 याः क्षतयो न्यास्तवरेणान्येन संस्केति। कन्यानामसवर्णानां विवाहश्च द्विजन्मभिः। आततापि द्विजाग्र्याण
 धर्मयुद्धेन हिंसनं। द्विजस्याधौ तु नोयातुः शोधितस्यापि संग्रहः। सन्नदीक्षावसवेषां कमंडलुविधारणं। म

विद्यते। वंडेश्वरः। पूर्णादितृष्टमीयावत्पूर्वस्यं वज्रयेद्गृहं। उत्तरास्यं न कुर्वति नवम्यादिवत्तुद्देशी। अमावा
 स्यौष्टमीयावत्पश्चिमास्यं विवर्जयेत्। नवम्यादौ तथा याम्ययावत्तद्व्यावत्तुद्देशी। ध्रुवं दृष्ट्वाथ वास्तुत्वा कर्तव्यं
 वास्तुरोपतां। सायाह्नवर्जं दिवसे रात्रौ त्यक्त्वा महानिशी। वराहः। दक्षिणपूर्वकोणो हत्वा पूजाशिलां न्यसेत्
 प्रथमं। शेषाप्रदक्षिणेन स्तंभाश्चैवं समुत्थाप्याः। कालादृशी वास्तुशास्त्रे तु। स्वाते वैवशिला न्यसेद्वषट्कं
 प्रशस्यते। तत्रोक्तं शांतिरत्ने। चतुर्हस्तप्रमाणं तु स्वात्वा गतं समंततः। कुंभोदकैः सेवयेयुः शांतिपाठपुरः
 सरं। ततर्इशानदिग्भागे साक्षतं रत्नपंचकं। साज्यं कुंभस्थिरं मुक्ता वास्तुपूजनपूर्वकं। कुंभोपरिशिलान्या
 सः कर्तव्यस्तदनंतरं। अथ गृहप्रवेशः। बृहस्पतिः नंदायां दक्षिणद्वारं सद्रायां पश्चिमेन तु। जयायामुत्तरद्व
 रं पूर्णायां पूर्वतो विशेत्। वसिष्ठः। हत्वा शुक्रं दृष्ट्वा वामतोर्कं विप्रान् पूज्या नयतः पूर्णकुंभं। हर्म्यं स्थापयत्

ब्राह्मणा नां प्रवासितं मुखं धर्मन क्रिया। बलात्कारादिदुष्टस्त्रीसंग्रहो विधिवोदितः। यतेश्च सर्ववर्ततेषु
 भिक्षावर्षाविधानतः। नवोदके दशाहं च दक्षिणागुरुवोदिता। ब्राह्मणादिषु शूद्रस्य पचनादिक्रियापि
 व। भृग्विप्रपतने चैव वृद्धादिमरणं तथा। गोतृद्विषिष्टेय्यसिष्टिष्टैरां मन क्रिया। पिता पुत्रविरोधेषु स
 क्षिणां दंडकर्मनं। यतः सायं गृहत्वं वसूनि भिक्षादग्निभिः। एतानि लोकगुप्त्यर्थं कळेरादौ महात्मभिः। नि
 वर्तिता निविद्धिर्मवस्था पूर्वकं बुधैः। सुराग्रहणास्य तत्कर्तुः संग्रहो व्यवहारः। नवमघं वेति सामान्येन
 निषिद्धस्यानेनोपसंहार इति वाच्यं। निषेधस्य निमित्तमात्रफलत्वेन विशेषानपेक्षतात्। न हि स्यादित्य
 स्य न ब्राह्मणां हन्यादित्यनेनोपसंहारो हिंसांतरस्यादोषापत्तेश्च। निवृपतं वै तद्धेमादिगान्यत्रेत्युपरम्यते
 वृत्तेति। एकाहो ब्राह्मणः शुद्धो घातिवेदसमन्वित इत्युक्तः। अथ स्यान्नैव स्य संकोचः। न तस्य निवृत्तिर्दृष्टा

भृग्विप्रपतनादते इत्युक्तस्य प्रायश्चित्तस्य विधानं उपदेशः। कलौ कर्तव्यं लिख्यते इति भासोक्तेः। पतितसं
 गे दोषसत्त्वेपि पातित्यनेत्यर्थः। अन्यथा संसर्गः शोधितैरपातिविशोधायते। स्तेयभिन्ने महापापे रहस्ये
 ते प्रायश्चित्तनेत्यर्थः। सवर्णान्याससवर्णाक्षत्रियादिः क्षत्र्यादुष्टैः। अथानो शिष्यादौ। चतस्रस्तपरित्या
 ज्या शिष्यगागुरुगान्वयेत्युक्तस्यागः। परोद्देशेन ब्राह्मणाद्यर्थं आत्मत्यागः। यद्वा परोद्देशात्मात्यागोदा
 नं मनसा पात्रमुद्दिश्येत्युक्तं। उद्दिष्टस्य त्यक्तस्य वर्जनं प्रतिग्रहसमर्थोपीत्युक्तं चेतनग्रहणेन प्रतिमापू
 जा। स्वाशौचकालाविज्ञेयं स्पर्शनं तु त्रिभागत इत्युक्तस्य उः। षडिति उपीषितस्य हं लिखत्वा धात्यम ब्राह्म
 णाद्वेदित्युक्तमन्वयैः आपदिक्षात्रादिवृत्तिः। मुखेनैवैवमेदग्निमित्युक्तं धर्मनं। दशाहं नैव शुद्धोत
 भूमिस्थं नवोदकमित्युक्तोदगाहः। गुरवे तु वरं दत्त्वेत्युक्तादक्षिणा। शूद्रेषु दासगोपालेति। कंदूयकं स्न

हपक्वयच्चदुग्धेनपाधितं। एतान्यश्वदानभुजोभोज्यानिमनुरब्रवीदित्यपराकेसुमंतूक्ताश्वस्यपाकक्रिया।
 पितापुत्रविवादेतुसाक्षिणां त्रयणोदकमित्युक्तः। सायंगृहत्वं विधूमे सन्नमुसल्ले इत्युक्तं यथैवं द्रोणात्।
 अरंतिवसुधां विप्राः पृथिवीद्वन्नायव। अनिकेताहनीहारायत्रसायंगृहास्तते इति विदुःपुराणोक्तोतिषि
 दुः। तेनाज्ञातशीलपांथादेः श्राद्धदौ नियोगोनकार्यः। कलावित्यर्थोक्तः। एतानि वृत्तानि त्वर्थः। निगमः।
 अग्निहोत्रं गवां लभं सन्यासं पलपैतृकं। देवराजसुतोत्पत्तिः कलौ पंचविवर्जयेत्। अग्निहोत्रं तदर्थमाधा
 नं। एतच्च सर्वाधानपरं। अश्वधानं स्मृतं श्रौतस्मात्तस्योक्तं यद्वृत्तिः। सर्वाधानं तपोरैक्यवृत्तिः पूर्वयुगा
 श्रिते तिलो गाक्षिवचनादिति स्मृतिचंद्रिकायां। एतेन चत्वार्यष्टसहस्राणि चत्वार्यष्टशतानि च। कलेयूदा
 गमिष्यंति तदा त्रेतापरिग्रहः। सन्यासश्च न कर्तव्यो ब्राह्मणेन विज्ञानतेति व्यासवचनं आख्याते। सर्वाधा

११६

हाप्रख्यानगमनंगो संज्ञासिध्दगोसवे। सौत्रामण्यामपि सुराग्रहणस्य च संग्रहः। अग्निहोत्रहवण्याश्चले
 होलाटापरिग्रहः। वृत्तं स्वाध्यायसापेक्षमद्यसंकोचनं तथा। प्रायश्चित्तविधानं च विप्राणां मरणान्तिकं। संसर्ग
 दोषस्तेषां न्यमहापातकनिवृत्तिः। वरातिथिपितृपुत्रपशुपाकरणक्रिया। दत्तोरसेतरेषां तु पुत्रत्वेन पी
 ग्रहः। सवर्णान्यागुणादुष्टैः संसर्गः शोधितैरीषि। अयो नो संग्रहे वृत्ते परित्यागे गुरुस्त्रियाः। परिहृतात्मसं
 त्यागोऽदृष्टस्यापि वर्जनं। प्रतिमाप्यर्चनायां संकल्पश्च सधर्मकः। अस्त्रिसंख्यनादूर्ध्वमंगस्य नानमेव। शा
 मित्रं वै विप्राणां सोमविक्रयणं तथा। षड्रक्तान्नानेवाह्नहरणं हीनकर्मणः। माधवीये पृथ्वीचंद्रोदये च।
 श्वदेष्टुदासगोपालकुलमित्रार्थे सीरिणा। भोज्यान्नतागृहस्थस्य तीर्थसेवातिदूरतः। शिष्यस्य गुरुदारेषु
 गुरुवद्वृत्तिश्च लिखिता। आयद्वृत्तिर्द्विजाग्र्याणामश्वस्तनिकता तथा। प्रजायंतु द्विजाग्र्याणां प्रजाराणि परिग्रहः।

पिंडनिषेधेति। नच प्राप्तिं विनासः। नवातिदेशं विना प्राप्तिः। नवांगत्वेन विनातिदेशः। प्रधानस्यानतिदेशात्। सममेव उपकारकत्वेनातिदेशोक्तेः। तेन सोजनं प्रधानं पिंडोऽंगं। पिंडदानमात्रविधिरत्वं भूतात्मकमिति रमेव प्रकरणांतरन्यायादिति। तत्रा जातिश्राद्धेन दद्यात्पुष्पकान्नं ब्राह्मणेषुपि। नपक्वं भोजयेद्द्विप्रान्सकृद्योपिकदाचनेत्याद्यौ जातिश्राद्धश्राद्धश्राद्धादौ भोजनस्य निषेधेनांगत्वापत्तेः। नतौ पशौ करोतीं बहुपजीव विरोधेन विकल्पापत्तेश्च तेन श्राद्धश्राद्धाभिधेयत्वेनोभयप्राप्तौ निषेधपर्युदासो वा भयजी संनयोदिति वत्। इति तत्त्वं। धर्मप्रदीपेपि। यजुषां पिंडदानं तु बह्वचानां द्विजार्चनं। श्राद्धश्राद्धाभिधेयं स्यादुभयं सामवेदिनां। तच्च पितृभूयजते पितृभ्यो दद्यादित्युभयप्रयोगद्वर्जनाद्यागदानोभयात्मकं। पितरो देवता इति पितृद्वयकलाद्यागत्वं विप्रापेक्षया वदानत्वमित्यविरुद्धं। एतेन नायं यागः। देवतोद्देशेन त्यागो यागः। यागोद्देश्या

ग

ति ११७

त्मा

च देवतेत्याश्रयादिति गोडमतमपास्तं। वैधव्याद्विशेषोद्देश्यत्वस्य तस्योदमित्येव त्वारोपप्रतियोगित्वस्य वा देवतात्वात्। तत्रैव समंतुः। श्राद्धात्परतरं नान्यद्व्येत्करमुदाहृतं। आदिपुराणे। न संति पितरश्चित्कृत्वा मनसि यो नरः। श्राद्धं न कुरुते तत्र तस्य रक्तं पिबंति ते। तद्देहानां हि विश्वाभिन्नः। नित्यं नो मितिकं काम्यं वृद्धिश्चाद्धं संपिंडनं। पावणं चोति विज्ञेयं गोष्ठ्यां। शुद्धार्थमष्टमं। कर्मो गं न वमं प्रोक्तं देविकं दशमं स्मृतं। यान्नास्वेकादशं प्रोक्तं पुष्ट्यर्थं द्वादशं स्मृतमिति। एषां लक्षणातिशयविष्ये। अहत्यहं नित्यं श्राद्धं तन्नित्यमिति कीर्तितं। वैश्वदेवीविहीनं तदशक्तबुद्धकेन तु। एको द्विष्टुय द्वादशं तत्रैमित्तिकमुच्यते। तदप्येवं कर्तव्यं मयुगमान् भोजयेद्द्विजान्। कामाय विहितं काम्यमभिप्रेतार्थं सिद्धये। वृद्धौ यन्नियते श्राद्धं वृद्धिश्चाद्धं तदुच्यते। गंधोदकतिलैर्युक्तं कुर्यात्पानत्रचतुष्टयं। अर्घ्यायै पितृपानेषु प्रेतपानं प्रसेवयेत्। ये समाना

इति द्वाभ्यामेतद्देयं संपिंडनं। नित्येन तुल्यं शोषं स्यादेको द्विष्टं स्त्रियाः अपि। एतद्दुभयमेव स्त्रियाः। तेन स्त्री
कर्तृकं स्त्रीसंप्रदानं कंचेत्युभयमियमशीतकल्मतः। अमावास्यायं क्रियते तस्यावेणामिति स्मृतं। क्रियते
वापर्वणियत्तत्सर्वणमिति स्थितिः। अत्र पर्व। यत्तु द्विष्टं च मीचैव अमावास्या च पूर्णिमा। पर्वण्येतानि
राजेंद्रविषं क्रमणं तथेति विष्णुपुराणे तत्संक्रांत्यादि। गोष्ठ्यां क्रियते श्राद्धं गोष्ठी श्राद्धं तदुच्यते।
बहूनां विदुषां संपत्सु रवार्थं पितृहृत्यै। क्रियते शुद्धये यत्तु ब्राह्मणानां तु भोजनं। शुद्धयमिति तत्रो
क्तं नैवेद्यमनीषिभिः। शरीरोपचये श्राद्धमथोपचयविव। पुष्ट्यर्थमेतद्द्विष्टं यमोपचारिकमुच्यते। गो
ष्ठ्यां श्राद्धकर्तृसमुदाये संपत्सु सामग्रीसंपादनेन युगपत्तथोदि प्राप्तौ विदुषां श्राद्धसंपदा सुखार्थं भि
न्नपाकावाक्तौ बद्धपितृकः श्राद्धमेककुर्यादिति कल्मतः। शांखधरश्च। शुद्धि श्राद्धं प्रायश्चित्तं गमिति मे

x निषेककाले सेमिच सीमंतो जयते तथा॥ हेयं पुंसवने चैव श्राद्धं कर्तुं गमेव च॥ देवानुद्दिश्य यज्ज्वाले देयं दैविकमुच्यते॥ गच्छेद्देवतां तस्य स्तुत्या
उं कुर्यात्तु सर्वाणि॥ यात्रार्थमिति तत्रोक्तं जये शोचन संशयः ॥ ४५ ॥

५५ अतुल्यं क्रियमात्मनः॥ श्रद्धया दीयते यत्र तच्छ्राद्धं परिकीर्तितं॥ ब्राह्मणस्वीकारं तश्च तुभ्यं पदोपनीतं विनाद्युद्देश्य x

नोपविशोषमाह देवतः। यावद्दृष्टा विभागोऽस्ति यावद्देहः प्रवर्तते। सत्यासंवाग्निहोत्रं च तावत्कुर्यात्कलौ
युगे इति। सत्यासं स्निहं डः॥ ॥ इति श्रीमन्नारायणसहस्ररिसूत्रुरामहृष्टभट्टात्मजदिनकरभट्टानुज
कमलाकरभट्टकृतैर्निर्णयसिंधौ तृतीयपरिच्छेदे कलिवर्ज्यानि॥ ॥ नाना निबंधवैमत्यभ्रांतं विज्ञेयं
धीर्यया। कमलाकरसंज्ञेन क्रियते श्राद्धं निर्णयः। तत्स्वरूपमाह यथैव द्रोहये मरीचिः। प्रेतं पितृंश्च नि
द्विष्टं कस्यागः श्राद्धमित्यर्थः। तत्र यद्यपि होमपिंडभोजनानि प्रधानमिति हेमाद्रिः। होमश्चापिंडदानं
च तथा ब्राह्मणभोजनं। श्राद्धश्राद्धाभिधेयं स्यादेकस्मिन्नोपचारिक इति श्रीधरश्च। तथोपि कश्चिद्विज्ञे
यं वक्ष्यामः। निमित्तमेवे भोजनस्य पिंडानां वा निषेधो न प्राधान्यं विरुद्धादि। असोमयाजिनो दधिपयो
द्यागवतः। यच्च श्रुत्याणिः। नित्यश्राद्धमदेव स्यादध्यापिंडविवर्जितमिति। होरितो नित्यश्राद्धमाद्यादौ

गयाश्राद्धे वटेश्राद्धं यो नो दद्यात्समाहितः। पृथग्या वहवः पुत्राय घेकोपि गयां व्रजेत्। यजेत वाश्वमेधेन नीलं
 वाचमुत्तरजेत्। आदिपुराणे। पंचक्रोशं गयाक्षेत्रं क्रोशमेकं गयाशिरः। महानद्याः पश्चिमेनया वहुधेन
 ते गिरिः। उत्तरे ब्रह्मपुत्रस्य यावद्दक्षिणामानसं। एतद्गयाशिरो नाम त्रिषु लोकेषु विश्रुतीमति। श्रुत्याणाम्
 बृहस्पतिः। गयायां धर्मपृष्ठे च सरसि ब्रह्मणस्तथा। गयाश्रीर्षेक्षयवटे पितॄणां दत्तमक्षयं। धर्मरित्यंधर्म
 पृष्ठंधेनुकारणमेव च। दृष्टे तानि पितॄश्चार्त्तनृवंशा निवंशतिमुद्धरेत्। त्रिच्छला सेतौ वायवीये। शमीप
 त्रप्रसाणेन पिंडं दद्याद्गयाशिरे। उद्धरेत्सप्तगोत्राणि कुलमेकोत्तरं शतं। सप्तगोत्राणि तु। पिता माता त्व
 माया च भगिनी दुहितस्तथा। पितृमातृपुत्रसान्वेव सप्तगोत्राणि वै विदुरिति। एषां गोत्राणामेकोत्तरं शतं कु
 लं पुरुष इत्यर्थः। ते वोक्तास्तत्रैव। तत्त्वानि विंशतिनृपा द्वादशैकादशी दशा। अष्टाविति च गोत्राणाम् कुलमे

कोत्तरं शतं। तत्त्वानि चतुर्विंशतिः। ते व द्वादशापूर्वा द्वादशापराः। एवमग्रेऽपि। प्रयोगयारिजाते पात्रे। शाल
 ग्राममयी मुद्रा संस्थिता यत्र कुत्रचित्। वाराणस्याय वाधिक्यं समं ताद्योजनत्रयं। तथा। यत्किं चित्पदं
 कंकुर्यात्स पिंडं वा तदंति के। विष्णुलोकं स गच्छेत्तुल्यं तत्रैव शान्तं पदं। तत्रैव वाराहे। चक्रांकस्य तु सान्निध्ये
 यत्कर्म क्रियते नरैः। स्नानं दानं तपः श्राद्धं सर्वमक्षयतां व्रजेत्। अथ निषिद्धदेशाः। पृथ्वी चंद्रोदयेत्कां
 दे। त्रिशंको व्रजेत्पृथ्वी सर्वं द्वादशयोजनं। उत्तरेण महानद्या दक्षिणेन तु कीकटात्। देशस्त्रैशंको वनाम
 श्राद्धकर्मणि वर्जितः। वायवीये। प्रनष्टाश्च मध्याश्च देशा वज्याः प्रयत्नतः। यमः। नृक्षं कृमिहतं क्लिन्नं स
 काणां निष्ठगंधिकं। देशं त्वनिष्टशब्दं च वर्जयेच्छ्राद्धकर्मणि। तत्रैव शंखः। गोगजाश्वादिजुष्टेषु हविर्माया
 तथा भुवि। न कुर्व्याच्छ्राद्धं तेषु पारक्या सुवभूमिषु यमः। परकीयप्रदेशेषु पितॄणां निर्वपेत्तु यः। तद्भूमिस्त

भिपितृभिः श्राद्धकर्मविहन्यते। ब्राह्मणभारतयोरपि। परकीयगृहेयस्तत्त्वान्पितृभ्योर्पुत्रेयैर्दद्यात्। तद्भूमिस्वामि
नस्तस्यहरतिपितरोबलात्। अग्रभागंततः। स्तेभ्योदद्यान्मुख्येनजीवनं। श्राद्धाहोणामग्रभागंश्राद्धं। तद
नहोणांश्राद्धाणांमुख्यमिति केचित्। षोडशीपिंडे बांधवानामामपि पिंडोक्तेयैर्बांधवाः। बांधवाश्चेत्यादि
तयोर्बाधापक्षेऽप्यनामगोत्रपूर्वश्राद्धनिषेधो नान्यत्रेति गौडाः। विप्रसुतस्य श्राद्धपुत्रे निषेधो नान्यत्र
अग्रभागं चान्नत्यागात्पूर्वकार्यमिति मैथिलाः। तत्र। अग्रभागस्य श्राद्धपरत्वे मानाभावात्। अन्नदा
नेन निषेधाभावात्। त्यागात्पूर्वकारणेऽनंगेन व्यवधानापक्षेऽप्येव मानाभावात्। ब्रह्मस्वस्मिन्नुजाभा
वे। तदुक्तं तत्रैव ब्राह्मणे। त्वनुलिखेऽपुगेहेषु स्वेष्टनुजापितेषु च। श्राद्धमेतेषु दातव्यं कर्ज्यमेतेषु नोच्यते। कि
रातेषु कलिङ्गेषु कोकणेषु खसेषुपि। सिंधोर्त्तरकुलेषु नर्मदायाश्च दक्षिणे। पूर्वेण करतो यापानदेयं श्रा

श्राद्ध
१२०

भारते। ४

थिलाः। अत्र पार्वणौ कोटिदृष्टद्विस्त्रिंशत्पिंडाकरणात्मकं चतुर्विधमेव मुख्यं। तस्यैवायं प्रपञ्चः॥ अथ श्राद्ध
देशाः। मनुः। शुद्धिदेशां विविक्षंतु गोमयेनोपलेपयेत्। दक्षिणे प्रवर्तते वै प्रयत्नेनोपपादयेत्। पृथ्वीं
शोदयेत्। विष्णुधर्मैः। दक्षिणा प्रवर्तते देशो तीर्थार्थो वै गृहेऽपि वा। भूसंस्कारादिसंयुक्ते श्राद्धं कुर्यात्प्रयत्नतः।
तत्रैव प्रभासखंडे। तीर्थार्थेऽष्टगुणं पुण्यं स्वर्गहेददतः शुभे। तस्य देशाः कुरुक्षेत्रं गंगा गंगा सरस्वती॥
प्रभासं पुष्करं चोत्तरेषु श्राद्धं महाफलं। स्कान्दे। तुलसीकाननच्छायायत्र यत्र भवेद्भिज्ज। तत्र श्राद्धं प्रह
तव्यं पितृणां तृप्तिहेतवे। माधवीये श्राद्धोपक्रमे व्यासः। महोदधौ प्रयागे च काश्यां च कुरुजांगळे।
शंखः। गंगायामुनयोत्तरेऽप्योद्यमकैरकंठके। नर्मदावाहूदोतीरेऽष्टगुलिङ्गो हिमालये। गंगाद्वारे प्रया
गे च। नैमिषे पुष्करतथा। सनिहत्या गंगायां च दत्तमक्षयतां व्रजेत्। अपि जायेत सौस्माकं कुले कश्चिन्नरेणमः।

पितरं स्य हयं त्यत्र मष्टका सुमया सुवेति शता तपपाठः । नवोदके नवकूपवाप्यादाविति केचित् । वर्षोपक्र
मेऽप्राद्विप्रवेशेति गोडाः । नवान्नश्राद्धे विशेषेण ज्योतिषे । ज्योष्ठाश्रमाधौ गैसूर्ये मृगनेत्रा निशात्मके । नवान्न
सोजिनेऽप्राद्विजन्मवन्देति यौनवा । आश्लेषा हस्तिका ज्येष्ठा मूला जपदकेषु । भृगुभौमदिने रिक्ते तिथौ
नाद्यान्नवोदने । तत्रैव । दृश्चिकेशुकुपक्षे तु नवान्नं शस्यते बुधैः । अतः दृष्टपक्षेनेति गोडाः । मेषि लास्त्य
कृताग्रयणं वैवधान्यजातं नरोत्तमोति वाराहोक्तेः । प्रतिधात्यश्राद्धमाहुः । तत्र जालपदस्य श्राद्धयोग्यसमूह
परत्वात् । हेमाद्रौ जालकृत्यः । श्राद्धं प्राहुः मावास्यां क्षीणवन्दं द्विजोत्तमाः । अष्टकालुभवेत्यतः तद्वत्
तथाक्षयं । तत्रैव श्रावः । यदा विष्टिर्व्यतीपातो भानुवारस्तथैव । पञ्चकं नाम तत्प्रोक्तं मयनाच्च वतुगुणं
याज्ञवल्क्यः । अमावास्याष्टकावृद्धिः दृष्टपक्षोयनद्वयं । इयं ब्राह्मणसंपत्तिर्विधुवत्स्यसंक्रमः । अतः

दृष्टपक्षः १

पातोगजच्छयाग्रहणं चंद्रसूर्ययोः । श्राद्धं प्रतिह निश्चैव श्राद्धकालाः प्रकीर्तिताः सर्वोपि । शाकेनाप्य
परपक्षं नाति क्रमेण मासि मासि वा । शनमिति श्रुतेः । उर्ध्वं वाचतुर्थ्या यदहः संपद्यते अतोत्तुर्द्वितीमिति
कात्यायनोक्तेः । मासि मासिकार्यं परपक्षस्यापराहः श्रेयानित्यापत्तं बोक्तेश्च । वीसायासर्वदृष्टप
क्षेषु नित्यं । तेनोपसंहारान्महालयपरत्वं परात्तं । अत्र प्रत्यहं पंचम्यादि । यदहः संपत्तिर्वेति त्रयः प
क्षाः । यदैकदिने श्राद्धं तदा दार्शयिकेव । याज्ञवल्क्येनामावास्यायाः पृथक् देवात् । एतेन दृष्टपक्षेय
दहः संपद्यते मावास्यायां तु विशेषेणोति निगमोक्तेर्गुणोपरपक्षश्राद्धस्यामावास्यात् । श्रुत्वा पाणिमतमपा
त्तं । अशक्तो दर्शनापि मासि श्राद्धं माहिताग्नेर्द्विजन्मन इति मनूक्तेः । सर्वदृष्टपक्षश्राद्धो मातस्ये । अने
न विधिना श्राद्धं निरुद्धस्येह निर्वपेत् । कन्याकुंभवृषस्त्रैके दृष्टपक्षे च सर्वदा । ककोपि । अहिताग्नेः संवत्स

सिद्धिरिति नारायणवृत्तिः । निरजिका नां कस्मिंश्चिदिने । आहिताग्नेस्तु दशैव । न दर्शना विना श्राद्धं २

३ अनेको टिळ्यते ॥ पतने शतकोट्यस्तु पाते वै दत्तमक्षयं ॥ ज्योतिः शास्त्रे ॥ द्वाविंशतिस्तथोत्पत्तेः ॥ १३

नि० सि० ८०

रेत्रिः श्राद्धनियम इति । देवलः ॥ अनेन विधिना श्राद्धं कुर्यात्संवत्सरं सप्तम् ॥ द्विश्चतुर्विंशत्या श्राद्धमासे
मासे दिने दिने । हृदयपक्षे षूषि महालयस्य श्रेष्ठत्वं तत्रोक्तं प्राक् । व्यतीपाते विशेषमाह हेमाद्रौ श्रावः ॥ प
लं लक्ष्मणमुत्पन्नो नमो वै कविंशतिः । पलने दशनायुक्तपतिते सप्तनाडिकाः ॥ हेमाद्रौ माकंडेयः । यदा
च श्रोत्रियोभ्योति गृहं वेदविदग्निवित् ॥ तेनैकेनाधिकर्तव्यं श्राद्धं विषुवदुत्थं ॥ इदं वा । पिंडं कार्यमिति हेम
द्रिः । एतज्जीवमित्युक्तं । पिकुर्यात् ॥ उद्वाहे पुत्रजनने पित्र्येष्ट्यां सौमिके मखे । तीर्थे ब्राह्मणा आयाते षडेते ज
वितः पितुरिति मैत्रायणीयपरिशिष्टोक्तेः । तिथिविशेषे कलविशेषः याज्ञवल्क्येनोक्तः ॥ कन्यां कन्यां वै
दिनश्च पश्चिमे सत्पुतानपि ॥ द्यूतं कृषिं च वाणिज्यं द्विजैकशफांस्तथा । ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रान्त्वारिष्ये
सकुप्यके । शान्तिश्चैवं सर्वकामानोप्नोति श्राद्धः सदा ॥ प्रीतिपत्रमितिष्टेकां वर्जयित्वा चतुर्दशी ॥ एताः हृद

अन्योन्ये दोष्यती
पातो प्राप्नुते

१२२

हमुच्यते । इदं काम्यविषयं । अत्यथा तत्रत्यानां सर्वश्राद्धाकरणापत्तेः । नर्मदादक्षिणोपवादः कां दे । सद्य
स्य वा इवोयत्र यत्र गोदावरनिदी । पृथिव्यामपि हस्तनायां सप्रदेशोतिपावनः । परकीयतापवादश्चादि
त्यपुराणो । अटवीपर्वताः पुण्यानदीतीराणि या निव । सर्वाण्यस्वामिकान्याहुर्न हितेषु परित्यक्तः । वन
निगिरयो नद्यस्तीर्थान्यायतनानि च । देववाताश्च गन्ताश्च न स्वाम्यंतरेषु विद्यते । स्मृतिसारे । नैकवासा
न बहोपेनांतरिक्षे कदाचन । श्रुतिस्मृत्युदितं कर्म न कुर्यादशुचिः कश्चित् । दिवो दासीये । त्वं छंदो ज्ञात
थारात्रौ संध्यायां विप्रवर्जितः । न श्राद्धमाचरे द्विजान् वा काशोकथं चन । अथ श्राद्धकालाः । तेव संक्रांति
युगादि महालयादयः प्रयिता पूर्वपरिच्छेदद्वये उक्ता एव । केचित् चूच्यंते । पृथ्वी चंद्रोदये हृदयपराशरः । श्राद्धं
होव चंद्रोदयाग्रहणसंक्रमे । नवोदके नवान्नं च नव चने तथो गृहे । नवैश्वेषु वेहते पितरो हि मघास्वपि ।

स्मृता इति स्मृति संग्रहे प्रपौत्रानंतरं पुत्रिका पुत्रोक्तेस्तत्समसा च दत्तकस्य। यद्यपि बृहस्पतिनाः पौत्र
 श्वपुत्रिका पुत्रः स्वर्गप्राधिकरावुभौ। रिक्थे वपिंडदाने वसमौ तोषरि कीर्तिता विहितपौत्रसाम्यमुक्तं। याज्ञ
 वल्क्येन च। औरसो धर्मपत्नी जस्तत्समः पुत्रिका सुतदूत्यौरससाम्यं। तथा पिंडो के राजसमो मंत्रीत्यादौ किं
 चिद्वृत्ते समश्रद्धप्रयोगाद्गौणमुख्ययोः साम्यायोगाश्च स्तुत्यर्थं तत्तुल्यसमविकल्पा इति भ्रमितायं। पुत्रः
 पौत्रः प्रपौत्रो वा भ्राता वा भ्रातृसंततिः। सपिंडसंततिर्वापि क्रियाहोत्रं पजायते। तेषामभावे सर्वेषां समाने
 दकसंततिः। मातृपक्षे सपिंडेन संबद्धो योजयेत्तथा। कुलद्वेषे पिबोद्धिन्ने स्त्रीभिः कार्या क्रियानृप। तत्संघ
 तगतैर्वापि तद्विध्यात्कारयेन्मृप इति विदुः पुराणेष्वप्यपौत्रानंतरं दत्तकादय इति पृथ्वी चंद्रमदनरत्नकालाद
 शादयः। मदनपारिजातेष्वेव। वोपदेवरुद्रधरादयस्तु। पुत्रेषु विद्यमानेषु नान्यैककारयेत्स्वधा भित्तिमुमं तत्तौ

यदस्मात्पुत्रं। महालयो लुफुलभूमेति पृथ्वी चंद्रः। पौर्णमास्यां हेमाद्रौ पितामहः। ब्राह्मपाके च कर्त्तव्यं यवपां॥२॥
 १॥ अमावास्या व्यतीपात पौर्णमासीत्यष्टका सुव। विद्वान्ब्राह्मणकुर्वानो नरकं प्रतिपद्यते। एतन्माध्यादिपरं॥१॥
 के २॥ वैपाथिवेः। पौर्णमासी तथा माघी। श्रावणी च नृपोत्तमा। प्रौष्ठपद्या मतीतायां तथा कृष्णत्रयोदशी॥१॥ एतां
 त्त आह काळा न्वे नित्यानाह प्रजापतिरिति विष्णुधर्मोक्तेः। विष्णुः। माघी प्रौष्ठपद्युर्ध्वं कृष्णत्रयोदशीति
 न ३॥ अमाघी पौर्णिमेति कुलमतः॥ श्रावण्युर्ध्वं मघायोगसंभवत्रयोदशी। विज्ञोषणमिति गौडाः। नक्ष
 व ४॥ त्रैपियाज्ञवल्क्यः। स्वर्गस्थपत्यमोजश्च शौर्यैश्चेन्नं वळंतथा॥ पुत्रान् श्रेष्ठ्यं च सोभाम्यं समृद्धिं मुख्यतां सु
 भं॥ प्रवृत्तवत्तुतां वापि वाणिज्यप्रभृतीनां पि। अरोगित्वं यज्ञोद्गीतज्ञौ कतां परमां गतिं। धनं वेदान् भिषक्
 सिद्धिं कुप्यं गामप्यजाविकं॥ अश्वाना युश्च विधिवद्यः श्राद्धं संप्रयच्छति। कृत्तिकादिभरण्यांतं सकामान् प्राप्नु

यादिमान्। फलांतराण्यपि सारत कोमादिर्ज्ञेयानि। माधवीये मरीचिः। हस्तिकादिषु भक्षेषु आदेयत्वं मरिचं
 तं॥ विष्कंभादिषु योगेषु तदेव फलमिष्यते॥ बृहस्पतिः॥ आरोग्यं वैवसौ भाग्यं शत्रूणां विपराजयं॥ सर्वाङ्का
 माप्रियां विष्कंधनमायुर्यथाक्रमं॥ सूर्यादिदेवसेष्टे तद्ब्रह्म हस्तमते फलं॥ अन्यानि षण्णवति आह्लादीनि
 प्रागुक्तानि। मार्कंडेयपुराणे आह्लादे देवसंपत्तौ तथा दुःस्वप्नदर्शने॥ जन्मक्षेत्रग्रहपीडासु आह्लादकुर्वति चे
 द्रव्या॥ अथ आह्लादकारिणः॥ चंद्रिकायां सुमंतुः॥ मातुः पितुः प्रकुर्वति संस्थितं स्योरसः सुतः। पौत्रमेधि
 कसंस्कारं मंत्रपूर्वकमादतः। तत्रैव हेमाद्रौ च शंखः। पितुः पुत्रेण कर्तव्या पिंडदानोदकक्रिया॥ पुत्राभावे तु
 पत्नी स्यात्तदभावे तु सोदरः। अन्यथापि पुत्रपदक्षेत्रजादिद्वादशविधपुत्रपरंतवद्वादशपुत्रायाश्च वक्ष्ये नो
 ताः। ओरसो धर्मपत्नी जस्तत्समः पुत्रिका सुतः। क्षेत्रजः क्षेत्रजा तस्तस्य गोत्रेणोत्तरेण वा। यह प्रवक्ष्ये उत्प

१२३

हेमाद्रौ वादित्यपुराणे कलावितरेषां पुत्रहनिषेधो दोरस्तदन्तकपरमेव। यद्यपि पिंडदोशहरश्चैषां पूर्वाभावे परपरं इति ५४

त

ओ गूढजस्तसुतः स्मृतः। कानीनः कसका जालो मातामहसुतः स्मृतः॥ अक्षतायां क्षतायां वा जातः पौत्र
 सर्वस्तथा॥ दद्यान्मातापितावायं स पुत्रोदको भवेत्॥ क्रीतश्च ताभ्यां विक्रीतः कृत्रिमस्यात्स्वयं क्षतः॥ द
 त्तमातुस्वयंदत्तो गर्भे विन्नः सहोदजः। उत्तरशोण्यते यस्तसो भविष्यति भवेत्सुतः। पिंडदोशहरश्चैषां पूर्वाभा
 वे परः परं इति॥ तथापि दत्तोरसं तरेषां तु पुत्रत्वेन परिग्रह इति याज्ञवल्क्योक्तेरोरसाभावे दत्तकप्राप्तिस्तथा
 प्योरसाभावे पौत्रस्तदभावे प्रपौत्रस्तदभावे दत्तकादय इति ज्ञेयं। पुत्रेण लोकान्नायति पौत्रेण नत्यमश्न
 ते॥ अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रध्नस्या प्रोतिजीमूतवाहनधृतवसिष्ठहरितशंखलिखितोक्तेः लोकानंत्यं दि
 वः प्राप्तिः पुत्रपौत्रप्रपौत्रैरिति याज्ञवल्क्योक्तेः पुत्रः पौत्रश्च तस्य पुत्रिका पुत्ररववा॥ पत्नी भ्राता तज्ज
 श्वपिता माता सुधा तथा॥ भगिनी भ्रागिनेयश्च स पिंडः सोदकस्तथा॥ असन्निधाने पूर्वेषां सुतरे पिंडदाः

३ विष्णुपत्ति

नः पु२

यद्यसौ हतवृद्धस्यार्घ्यदत्तस्य त्रिवत्सर इति सुमंतूक्तः। यत्तु व्याघ्रः। हतवृद्धस्तत्कुर्वीत उदकं पिंडमेव न। स्वधाकारं प्रयुज्जीत वेदोच्चारणकार्यो दीति। यच्च स्मृतिसंग्रहे। हतवृद्धो नुपेतश्च पित्रोः श्राद्धं समाचरेत्। उदाहरेत् स्वधाकारं न तु वेदाक्षरात्प्राप्तमिति। तत्प्रथमवर्षवृद्धाविषयमिति माधवमदनरत्न एव च। मंत्रवत्स्य विकल्प इति चंद्रिक। योपदेवश्च। मदनरत्ने कां दे। यज्ञेषु मंत्रवत्कर्म यत्नं कुर्याद्यथा नृप। तथौर्ध्वदेहिकं कर्म कुर्यात्साधर्म्यं संस्तुता। अशक्तौ तु कात्यायनः। असंस्तुतेन पत्न्या च धर्मदानं समंत्रकं॥ कर्तव्यमिदं तत्सर्वं कार्यं दत्तमेव हि॥ पुत्रश्च न जन्मतोर्ध्वरी किंतु वधोत्तरमिति आह कालादशः। बालादाद्याद्विकादवाङ्मयं कुर्यात्सौम्यं अधिकं। मदनरत्ने सुमंतुरपि। पुत्रश्चोपतिमात्रेण संस्तुर्यादणमोचनात्। पितरनाद्विकादवाङ्मयं कुर्यात्सौम्यं धेनुकर्मणा। एतच्चोरसस्येव। दत्तकादीनां तूपनतानां मेवाधिकार इति कालादशः। एव चंद्रिके दोषकां दे। पित्रोरनुपनीतोपि विदध्यादोरसः सुतः।

दत्तकारिपरे नि
वेध इति वयं। ४

धिका ३

१२५

और्ध्वदेहिकमन्येतु संस्तुताः श्राद्धकारिण इति। अन्यत्रापि दर्शमहालयादावनुपनीतस्याधिकारोऽस्माभिः पूर्वमुक्तः। प्रपौत्राभावे दत्तकादय एकादशपुत्राः। तदभावे भर्तुः पत्नी तस्याश्च सः। अपुत्राशयनं भर्तुः पालयंती व्रतोऽस्ति। पत्न्येव दद्यात्पिंडं हस्तमंशं लभेत्स्वेति वृद्धमनूक्तेः। भार्यापिंडं पतिर्दद्याद्भर्तुर्भायां तथैव न। अश्वत्थादेश्च स्नुषा चैव तदभावे सपिंडका इति। पुत्राभावे तु पत्नी स्यात्पत्न्यभावे तु सोदर इति च हेमाद्रौ शांखोक्तेः। एव चंद्रिक। कानीनगृहसहजपुनर्भूतनयाश्च ये॥ पत्न्यभावे धिकुर्युते अप्रशस्ताः स्मृता हि तेति स्मृतिसंग्रहात्पुनर्भूतानां वेकानीनादय इत्याह। पत्न्युरपि सपत्नी पुत्रे सति नाधिकारः। पितृपत्न्यः सर्वा मातर इति सुमंतूक्तेः। विदध्यादोरसः पुत्रो जनन्या और्ध्वकं। तदभावे सपत्नी जः क्षेत्रजाद्यास्तथा वृताः। तेषामभावे पतिस्तदभावे सपिंडका इति मदनरत्ने कात्यायनोक्तेः। बहूनामेकपत्नीनामेष एव विधिः स्मृतः। एकावेत्युन्निगीता सांस्वर्सां पिंडं दत्तं स इति

देहि २

इ. ४

उ. २

बृहस्पतिवचनाच्च। अपाकेष्वेवं। तेन यद्युद्दिष्टं वेके उक्तं। सत्यपि सपत्नी पुत्रे पत्युरेवाधिकार इति। तन्निरस्तं। यच्च तत्रैव
कात्यायनः। न भार्यायाः पतिर्दद्यात् पुत्रायाः अपि कवित्। यच्च विदुः पुराणं। कुलद्वयेऽपि नोस्ति त्रैस्त्रिभिः कार्यान्त्रि
यानृपेति। यच्च माकेड्यपुराणं। सर्वो भावोस्त्रियः कुर्युः स्वमर्त्येणाममंत्रकमिति। तदा सुरादिविवाहोऽविषयः॥
धर्म्यैर्विवाहे नूदायासापत्नीपरिकीर्तिते। क्रयत्रीतातुयानरिनसापत्न्याभिधीयते। न सा दैवेन कापि न्येदासी
तामुनयो विदुरिति माधवये शातातपोक्तेः। यत्तु शुद्धिरन्नाकरः शूलपाणिश्चास्ति। अपुत्रस्य च या पुत्री सा
पि पिंडप्रदा भवेत्। तस्य पिंडान्दशैकं वारकाहेनैव निःक्षिपेदिति जावालोक्तेः। भर्तुर्धनं हारापत्नी तां विना दुहि
तामृता। अंगादंगात्संभवति पुत्रवा दुहितानृणा मिति बृहस्पतिना दुहितुर्धनं हारितीति श्वपुत्राभावे कन्य
तदभावे सपत्नी पुत्र इत्याह तुः। तत्पूर्वविरोधात्। मातुर्दुहितरः शेषं मृणात्ताभ्यन्तरे नैव इति दुहितुर्मातुर्धन

२ तैजो नमुरव्ययोः साम्या योगादुक्ते सति पौत्रस्यां शहरत्नस्याप्यभावापत्तेः पुत्रपदस्यैव समाजपरत्वाच्चित्तं। १२
पितामहः पितुः पश्चात्पुत्रत्वं यदि गच्छति। पौत्रेणैकादशादिकर्तव्यं श्राद्ध षोडशं। नैतस्यौत्रेण कर्तव्यं पुत्र
वांश्चेति पितामह इति छंदोगपरिशिष्टे च पुत्रश्चादस्य द्वादशाविधसुतपरत्वात्पूर्वाभावे परः परित्यक्त्या नन्य
परत्वाच्च दत्तकाद्यभावे पौत्रादीनामधिकार इत्याहुः। अतएव निषेधादुपनीतपौत्रसत्वेऽप्यनुपनीतपुत्रस
वाधिकारः। औरसश्चानुपनीतोऽपि कुर्यादित्याह एथैवं द्रोदये सुमंतुः॥ श्राद्धं कुर्यादवश्यं तु प्रमीतपितु
कोहिजः॥ व्रतस्त्वैवाव्रतस्त्वैवारकस्त्वभवेद्यदि॥ वृद्धमनुः॥ कुर्यादनुपनीतोऽपि श्राद्धमेकोहियः सुतः॥
पितृयज्ञाहुतिं पाण्डुहयाहुताह्नतास्य सः मनुः। नक्षस्मिन्त्युज्यते कर्म किं विदामो जीवन्धनात्। नाभिया
हारयेद्ब्रह्मस्वधा निनयनादते। ब्रह्मवेदः। सुमंतुरपि। नाभियाहारयेद्ब्रह्मयान्मौ जीवन्धनो मन्त्राननुपनीता
पिपठेदेवैकं औरसः। अयं मंत्रपाठस्त्रिदशैकतसूडस्यैव। अनुपेतोऽपि कुर्वति मंत्रवत्येतमेधिकं। स्वधाकारं प्रयुज्यते

एको नमुरव्यः औ
रस इत्यर्थः ३

भागेनात्पुत्रः। भ्रातृपुत्रसत्वेकनिष्ठश्चेद्भातेवा ज्येष्ठश्चेत्पुत्रः कुर्यादिति दाक्षिणात्यग्रंथाः॥ दारस्तथास्य
 तु। भ्रातृभ्राता स्वयं वक्ते तद्गुर्यावेन विधत्ते। तस्य भ्रातृभ्रातृश्रुते यस्य नास्ति सहोदर इति ब्राह्मणेः पत्नी
 कुर्यात्सताभावे यत्न्यभावे सहोदर इति कौर्म्यज्येष्ठभ्रातृव कुर्यान्नतपुत्रः। यत्तु नानुजस्य तथाग्रज
 इति तत्कनिष्ठभ्राते सत्वविषयं। यच्च मनुः। सर्वेषामेव ज्ञाताना मेकश्चेत्पुत्रवान्भवत्। सर्वेस्ते स्तेनपु
 त्रेण पुत्रिणे मनुजैर्वा दिति तत्सोदराभावविषयमित्युक्तं। एतेन पुत्रतातिदेशेऽप्यं। अतस्तस्मिन्सर्व
 कादशपुत्राः प्रतिनिधेयो न कार्याः। स एव पिंडदोशहरश्चेति अत्रापि विवाचस्पतिमनुटीका कर्म
 तरुत्ता कुरादयः परास्ताः। द्वादशपुत्राभावे पत्नी दुहितर इति याज्ञवल्क्योक्तेः अतस्मादतकपुत्रप्रश्न
 सयमिति विज्ञानेश्वरः। अविभक्तविषयं वा। मदनरत्ने स्मेति संग्रहे। पुत्रः कुर्यादितिः श्राद्धे पत्नीवतद

१२७

३३

२ विध

सन्निधौ। धनहार्यथदोहिन्नसातोभ्रातावतत्पुत्रः। भ्रात्रोः सहोदरोभ्राता कुर्याद्दिहादितत्पुत्रः। ततस्त
 सोदरोभ्राता तदभावे च तत्पुत्र इति। भ्रातृपुत्राभावे कमेण पितृमातृस्नुषास्वसते पुत्रादयः। धनहा
 रितात्। भगिनी तत्पुत्रयोर्विशेषमाह मदनरत्ने कात्यायनः। अनुजा अग्रजा वापि भ्रातुः कर्तव्यं संक्षि
 यं। ततस्तसोदरस्तदुक्तमेण ततयस्तयोः। अथ राके काष्ठा जिनिः। पुत्रशिष्योथवापत्नी पिताभ्राता
 स्नुषागुरुः स्त्रीहारी धनहारी च कुर्यात्पिंडोदक क्रियां। मार्कंडेयपुराणे। पुत्रोभ्रातावतत्पुत्रः पत्नीमाता
 तथापितापिताभावेपिशिष्यश्च कुर्वन्नौर्ध्वदेहिकं। तेन धनहारी च तद्विन्न इति कालादशः। अत्र पा
 ककर्मो न विवक्षितः। पूर्ववाक्येऽथ ततः श्राद्धादिभिः श्रौतकर्मोक्तैः। अथ जिह्वाया अथ वक्षसि वत। एतच्च
 वंशोदये च मनुः। स्नुषास्वस्त्रीयतत्पुत्रज्ञातिसंबन्धबांधवा। पुत्राभावे तु कुर्वन्नस्य पिंडांतं यथाविधि॥

इति २

मा कंडेयपुराणे। पुत्राद्युत्पन्नबंधोश्च सखापि श्वशुरस्य च। जा माता स्नेहवत्कुर्यादस्विकं येन मेधिकं। च
द्रिकायां वृद्धा तातपः। मातुको भागिनेयस्य स्वस्त्रीयो मातुलस्य च। श्वशुरस्य गुरोश्चैव सख्यु मातामह
स्य च। एतेषां चैव भार्याणां स्वसुमर्तुः पितुस्तथा। आदु मेघांतु कर्तव्यमिति वेदविदो विदुः। सुहृद्विवेके
पृथ्वीचंद्रोदये ब्राह्मे। दत्तानां चाप्यदत्तानां कत्यामां कुरुते पिता। चतुर्थे हनितास्तेषां कुबीरन्सुसमाहि
ताः। दत्ता वाग्दत्ताः। मातामहानां दौहित्राः कुर्वत्यहनिनापरे। तृपितेषां प्रकुर्वेति द्वितीये हनि सर्वदा। जा
मातुश्च श्वशुरश्च कुस्तेषां ते पितृसंयुताः। मित्राणां तदपत्यानां श्रोत्रियाणां गुरोस्तथा। भागिनेयसुता
नां च सर्वेषां तपरे हनि। राज्ञो सति सपिंडे तु निरयत्ये पुरोहितः। मंत्री वा तद्गुरोश्चतुः पुरधा त्वकिरोतिसः।
अत्र द्वितीयाहादौ आदु विधानमस्ति संवयनपरं॥ कालादौ दौहित्रादिमत्र वसिष्ठो विदो रसः सुतः।

१२८

दो १

ग्राहित्वेन पुत्रस्य तच्छ्रद्धाधिकारापत्तेश्चोपेक्ष्यं। क्वनंतु भ्रातृपुत्राद्यभावविषयं। पत्न्यभावेऽपि सस्य सो
रः। पूर्वोक्तं श्रवणवचनात्। विभक्तस्य तु दुहिता। धनहारिवात्पूर्वोक्तं जाबालवचनाच्च। तत्राप्युक्तानूटसमवाये उदे
वा दुहिता पुत्रवत्कुर्यात्मातापित्रोस्तसंस्तुता। आशौचमुदकं पिंडमेकोद्विष्टं सदा तयोरिति भरद्वाजोक्तेः। त
दभावे दौहित्रः। धनहारिवात्। मातापित्रोरुपाध्यायार्थयोरौर्ध्वदौहित्रं॥ कुर्वन्मातामहस्यापि व्रती न च श्रयते
व्रतादिनिवेद्रिकायां वृद्धमनूक्तेः। यथा व्रतस्थो पितुः कुर्यात्क्रियान्तपः॥ उदकाद्यां महाबाहो दौहित्रोऽपि त
थाहतीत्यपराकैरविष्योक्तेश्च। एतद्धनहारिणश्चावश्यं कंताभ्यस्येत्याहतत्रैव स्कंदः। आदु मातामहानां तु आ
वश्यं धनहारिणा। दौहित्रेणार्थनिष्कृत्यैककर्तव्यं पूर्वमुत्तरमिति। तेन दौहित्रोऽपि पुत्रीवृत्त इति। देव्यां शिकोक्तिः
परात्ता। अत्र पत्नी दौहित्रसमवाये शहरवात्यत्येव कुर्यात्। दौहित्रभातृपुत्रसर्वे विभक्तस्य दौहित्रः। अत्र

२८१

४ प
४ त न

देः सर्वत्राधिकारे प्राप्ते प्रोषिता वसिते पुत्रः कालादपि विरादपि॥ एकादशाद्याः क्रमशो ज्येष्ठस्य विधि
वक्रियाः॥ ज्येष्ठे नैव तु यत्कृतमित्याद्यैर्देशांतरेऽप्यवादात् पुत्रनाशे एव पत्न्यादेः सपिंडनादा वधिकारः॥
असन्निधौ तु तत्पूर्वमेव नो ध्वं॥ असौ नधिकारिणा भ्रात्रादिना कृतं मप्य कृतमेवेति पुनरावर्तनीयं॥ मा
सिका केषां व्यावर्तनीयः॥ एकादशाह मासिका निनावर्तते॥ तज्ज्यायसीपि कर्तव्यं सपिंडीकरणं पुन
रितिवदावृत्तिविधानाभावादिति केचित्॥ अस्य निर्मूलत्वात्॥ अतस्तदपि कनिष्ठकृतमावर्तते॥ वृद्धि
श्रोतृपिंडीपितृयज्ञार्थं तु कृतं नावर्तते॥ नासपिंड्याग्निमास्यपुत्रः पितृयज्ञं समाचरेत्॥ न पार्ष्णीनाभ्युदयं
कर्त्तुं न लभते फलमिति॥ वृद्धुत्तरनिषेधनादिति॥ भ्रातावाभ्रातृपुत्रौ वेत्यादि॥ तस्मात्पितृयज्ञादिव बोध्यः कु
निष्ठादेरप्यधिकारात्॥ यथात्र ज्येष्ठकर्त्तृकत्वबाधस्तथा पुत्रकर्त्तृकस्यापि बाधः॥ सपिंडने तु बहुवक्तव्यं

त्व९

१२९
गजाप२

तन्निर्णये वक्ष्यामः॥ अधिकारिविशेषेण क्रिया व्यवस्थोक्ता विष्णुपुराणे॥ पूर्वाः क्रिया मध्यमाश्च तथा नै
वोत्तराः क्रियाः॥ त्रिप्रकाराः क्रिया द्वेतास्तासां भेदानुश्रुणुध्वमे॥ आदाहाद्वा दशाहा द्वमध्ययाः स्युः क्रिया
नृपा ताः पूर्वो मध्यमा मासि मास्ये कोटिष्टसंज्ञिताः॥ प्रेतैः पितृत्वमापन्नैः सपिंडीकरणा दनु॥ क्रियंते याः
क्रियाः पुत्रप्रोच्यंते तानृपोत्तराः॥ पितृमातृसपिंडैश्च समानसंख्येस्तथा॥ तत्संघातगतैश्चैव राजा वा
धनहारिणा॥ पूर्वो मध्यमाश्च कर्त्तव्याः पुत्राद्यैरेव वोत्तराः॥ दोहित्रैर्वानरश्चैव कार्यास्तत्र नयेस्तथा॥ मता
हनि तु कर्त्तव्याः श्रोत्राणामप्युत्तराः क्रियाः॥ दोहित्रतत्पुत्रयोर्धने हरिणोरिदं॥ एवमन्यस्य धनहर्तुः॥ यश्चा
र्थहरः सपिंडदायी सापस्तंबोक्तेः॥ प्रेतस्य प्रेतकार्याणि अरुत्वा धनहारकः॥ वल्गोनाय दूधे प्रोक्तं तद्रूपं
यतश्चरेदिति पृथ्वीवद्भेदयेत्याद्यप्युक्तेः॥ मदनरत्ने त्कां दीपि॥ मत्वमेतन्मनुष्याणां इवित्यत्र प्रदीर्घाति

त्युक्ताऋषिभिस्तस्य निर्दिष्टा निष्कृतिः पावनी पराऽश्रादेहपतनात्तस्य कुर्यात्पिंडोदकक्रियोऽत्युक्तं।
क्रियानिवंधकात्यायनः। नवमातान्वपिता कुर्यात्पुत्रस्य पैतृकं। नाग्रजश्च तथा भ्राता भ्रातृणां तु कनो-
यसां। पृथ्वी चंद्रोदये बोधामनः। पित्राश्राद्धं कर्तव्यं पुत्राणां तु कथं न। भ्राता वै च न कर्तव्यं भ्रातृणां च न-
नायसां। यदि स्त्रेहेन कुर्यात्तां सपिंडीकरणं विना। गयायां तु विशेषेण ज्यायानपि समावरेत्। अन्याभा-
वे पित्रादिरपि कुर्यात्। उत्सन्नबांधवं प्रेतं पिता भ्राता तथाग्रजः। जननी वापि संस्तुर्यात्महदेनैव न्यथा भवे-
दिसुमंतूक्तेः। ब्रह्मचारिणां तु शुद्धिविवेके पृथ्वी चंद्रोदये ब्राह्मे। असमाप्तव्रतस्यापि कर्तव्यं ब्रह्मचारि-
णः। श्राद्धे तु मातापितृभिर्न तु तेषां करोति सः। श्राद्धमासिकोदिकादि सर्वकार्यमित्यर्थः। न तितिति-
षेधो न्यसत्वे। यत्तु चंदोगपरिशिष्टे। न त्यजेत्सूतके कर्म ब्रह्मचारी स्वकं क्वचित्। न दक्षिणात्परं यदेन च दक्ष

तदभावे तु पौत्रप्रपौत्रः पुत्रिका सुतः। दौहित्रो धनहारी च भ्राता तस्य पुत्र एव च। पिता माता स्नुषा चैव स्वसा-
तस्य पुत्र एव च। सपिंडः सोदको मातुः सपिंडश्च सहोदकः। स्त्री च शिष्यत्विगात्रायोजिता माता च सखापि वा। उ-
त्सन्नबांधोऽस्मिन् नकारयेत्तवनीयतिः। गौतमः। पुत्राभावे सपिंडा मातुः सपिंडाः शिष्यश्च दक्षस्तदभावे ऋ-
त्विगात्रायौ। यत्तु चंद्रिकायां वृद्धश्रुता तपः॥ प्रत्याश्राद्धं प्रकर्तव्यं सर्वेषां वर्णाश्रमिनामिति। तत्सर्वं
विषयं॥ ब्राह्मणस्त्वयवर्णानां न कुर्यात्कर्म किं वन॥ कामाक्ष्यो भाद्रपान्मोहात्कृत्वा तज्जातितां ब्रजेदि-
ति ब्राह्मोक्तेः॥ न ब्राह्मणेन कर्तव्यं शूद्रस्याप्योर्ध्वदेहिकं॥ शूद्रेण वा ब्राह्मणस्य विना पारसवात्कविदि-
ति पारसवोक्तेः॥ पारसवः शुद्धशूद्रा पुत्रः। अत्रेदं तत्वं। सर्वत्र पुत्रादेः पूर्वस्याभावे पत्न्यादेरधिकार उक्तः।
तत्राभावोऽसन्निविधिना शिश्नो अतो॥ अतएव पूर्वत्रा। असन्निधाने पूर्ववर्तिमित्युक्तं। तत्रासन्निधौ पत्न्या

तेनयेवप्रवयपरात्रवर्जनादयः फलि संस्कारास्ते सर्वेषां भवन्तीति सिद्धं। संसृष्टिनामथेवं। तुल्यत्वात्।
 विभक्तानां विशेषमाहोशनाः। नवश्राद्धं सपिंडत्वं श्राद्धान्यपि च षोडश। एकेनैव तु कार्याणि संविभक्त
 धनेषुपि। लघु हारितः। सपिंडीकरणं तानि यानि श्राद्धा नि षोडश। एतद्देव सुताः कुर्युः एतद्गृह्या अपि
 क्वचित्। उध्वं सपिंडीकरणं सर्वे कुर्युः एतद्देव सुताः कुर्युः एतद्गृह्या अपि
 एकेनैव विभक्तेषु कृते सर्वे स्त तत्कृतं। एतेनार्थिकादिषु विभक्तानां मर्तियम इति वदन् भूलपाणिः परास्तः
 दत्तकस्तजनकस्य पुत्राद्यभावे दद्यान्न तत्सत्वे। गोत्ररिक्ते जनयितुर्न भजे दत्तमः सुतः। गोत्ररिक्ता नुगः पिं
 डो मर्त्येति दत्तः स्वर्ग्येति मर्त्येति। इदं जनकस्य पुत्रसत्वे विषयं। एतच्च प्रवरसंज्ञया कात्यायन लोकाक्षि
 भ्यां स्पष्टमुक्तं। अथ ये दत्तक्रीत रुत्रिमपुत्रिका पुत्राः परपरिग्रहेणाना र्थे या जातास्ते द्यामुष्या यणाभ

१३९

वंतियथा शौंग शौशिराणां यानि वान्यान्येवं समुत्पत्तीनिकुलानि भवन्तीत्यादिना द्वयोः पित्रोः प्रवरानुत्को
 त्तं। अथ येषां स्वासुभायास्विपत्यं न स्यात् रिक्ते हरेयुः पिंडं चैभ्यस्त्रिपुरुषं दद्यात् येषां न स्यादुभाभ्या
 मेव ददरेकस्मिन् श्राद्धे एतद्गृह्ये कपिंडे द्वावनुर्कृत्येपरिगृहीतां वात्मादितारं वातृतीयासुरुषादि
 ति। हेमाद्रौ काष्ठाजिनिः। यावंतः पितृवर्ग्यास्फस्ता वद्विद्वत्कादयः। प्रेतानां योजनं कुर्युः स्वकीयेः पितृ
 भिः सह। द्वाभ्यां सहाथ तत्पुत्राः पौत्रास्ते केन तत्समं। चतुर्थे पुरुषे द्वादस्तस्मादेत्रिपुरुषी। साधारणेषु का
 लेषु विशेषानां स्तिवर्गिणां। अस्यार्थमाह हेमाद्रिः। दत्तकादयः जनकपालकयोः कुले प्रेतानां स्वर्गीयैः
 सपिंडनं कुर्युः। दत्तकानां पुत्रास्तपितुर्दत्तकस्य पितृभ्यां जनकपालकाभ्यां स्वर्ग्येति तामहाभ्यां सपिंडनं
 कुर्युः। तेषां पौत्रास्वपितरं दत्तकेन पितामहेन तज्जनकेन च सपिंडयेयुः। चतुर्थो पितृकुलं स्मर्यवातेषां

रं ३

वा ४

प्रपौत्रस्तदत्तकस्य प्रपितामहस्य पालककुलस्थं चतुर्थं योजयेन्नवा दंडद्वयं दंडमहालया दौतु द्वयोः द्वयोः
पित्रोः पितामहयोः प्रपितामहयोर्वा आहुं देयं । तत्र द्वयोः पित्राद्योः पृथक् पिउराने द्वयोर्देशे ने को वेति ।
अत्र केचित् । आवयोरयमिति परिभाष्ययो दत्तस्तस्ये दंडयोः पित्रो आहुं । यस्त्वपरिभाष्यदत्तः सग्रहीतु
रेव । सपालकायैव दद्यादित्याहुः । अत्र मूलं तत्र प्रष्टव्याः । वस्तुतस्तु जनकस्य पुत्रपत्न्याद्यभावे दत्त
को द्वयोर्दद्यादित्यस्या पालकायैव । प्रागुक्तं कल्यायनवचनात् । मानवायमप्ये तद्विषयमेव । गोत्रंतु श्राद्धे
पालस्यैव । विवाहादौ तूभयोरित्यादि मत्तु तत्प्रवरदर्पणो ज्ञेयं । यस्तु मूलमर्त्ता तायां परभार्यायां दास्या
वात्यत्रः स बीजिने एव दद्यात् । मूलमं विना स्वयमुपनतायां तु क्षोत्रिणे एव । तदुक्तं पृथ्वी बुद्धो दये कौर्मो । अ
नियोगात्सुतो यस्तु शुक्रतो जायते त्विह । प्रदद्याद् बीजिने पिउं क्षोत्रिणे तु ततो त्यजेति । क्षत्रजादेर्विशेषस्तु

932

दितपश्चरन्। पितर्यपि मृते नैषां दोषो भवति कर्हिचित्। आशौचं कर्मणो तेषां अहं वा ब्रह्म वा रिणम्। यच्च
याज्ञवल्क्यः। न ब्रह्म वा रिणः कुर्युरुदकं पतितं तस्मै। तदप्यन्यसत्त्वे। अत्याभावे तु ब्रह्म वा रिणपिका
र्यो पूर्वोक्तिवृद्धमनुवेचनात्। आचार्ये पित्रुपाध्याया। निहत्या पित्रो ब्रह्म। संकरानुवेचनाश्रया न्नवतैः स
हसं वसैदिति तेनैवोक्तेः। ब्रह्म वा रिणः शवकर्मिणो ब्रह्म निवृत्तिरन्यत्र मातापित्रोरितिवसिष्ठोक्तेः। अत्रा
शौचमेकाहं वक्ष्यामः। प्राणुपेनयनामृतस्य पंचवषोत्तरं सपिंडाकरणवर्जेषोऽश्राद्धादि सर्वकार्यमित्य
क्तं देवजानीयो। असंस्कृतानां भूमौ पिंडं दद्यात्संस्कृतानां कुशोद्विजिप्रवेतो वचनाच्च। एतच्चाग्रे वक्ष्यामः।
अविभक्तानां विशेषमाह पृथ्वी चंद्रोदये मरीचिः। वहवस्यु र्यस्तपुत्राः पितुरेकत्र वासिनः। सर्वेषां तु मत्तं ह
वाज्येष्टे नैव तु यत्कृतं। द्रव्येण वा विभक्तैः न सर्वैर्वक्तुं संवत्। ज्येष्ठस्य कर्त्तव्यं। पितृसर्वकलभा गिन इत्यर्थः।

क्षार्थत्वात्तस्य वजातत्वादितिकेचित्। वस्तुतरेस्तस्य न्यासि आहुवदत्रापि सर्वकार्ये। संगोधिकारादियुक्तं प्र
तीमः। सत्यस्तपित्रादिस्तपितुः पित्रादिभ्यः सर्वआहुसुदधादित्युक्तं प्राक्वक्ष्यते। वजावीमित्युक्तं आहुः। अत्र
स्त्रीशूद्राणां आहुं मंत्रकजं भवति। स्त्रीणां मंत्रकं आहुं तथा शूद्रासुतस्य वा। श्राद्धिजाश्च व्रतादेशास्तेव
कुर्युस्तथैव तदिति हेमाद्रौ मरीचिक्वनात्। अयमेव विधिः प्रोक्तः शूद्राणां मंत्रवर्जितः। अमंत्रस्य तु शू
द्रस्य विप्रो मंत्रेण गृह्यते इति ब्राह्मणेनोक्तेः। अगृह्यते संबध्यते। अस्य आहुप्रकरणपाठेऽपि परिभाषा ता
न्नप्रकरणेन संकोचो युक्तः। तेन शूद्रस्य स्नानदानादावीर्यविप्रेण मंत्रपाठः कार्यममंत्रस्येति विशेष
णस्ति। याजुषीति च शूलपाणिः। यत्तु तेनोक्तं। मंत्रजन्यनियमादृष्टसिद्धिस्तनमंस्कारेण। अनुमतो
स्य नमस्कारो मंत्रइति गौतमोक्तेरिति। तेन। दृष्टद्वारेव तत्प्राप्तिर्न स्वातंत्र्येण। अन्यथा मरवापूतेष्ववधा

ति १

१३३

व १

ति १

ना २

का

तैजन्यादृष्टार्थसोपिक्रियेतैयत्किं विदेतत्। तेन पितृणां नाम गोत्रतद्व्यादौ यत्र द्विजानामपि नाम मंत्र
उक्तस्तत्र प्रतिपत्सवमात्रार्थयुक्तं न तिलावर्षदावर्षि। अत्र केचित्। वैदिकमंत्रो विप्रस्य पौराणिकस्तु शूद्र
पठनायः। न हि वेदेष्वधिकारः कश्चिच्छूद्रस्य विद्यते। पुराणेष्वधिकारो मे दृष्टीतो ब्राह्मणे रिहोति तत्रैव पा
थोक्तेरित्याहुः। गौडा अप्येवं। तेन। नाध्येत यमिदं शास्त्रं वृषलस्य तु सन्निधाविति। कौर्म्यपुराणनिषेध
न वेदस्य दुःशयास्तत्वात्। अध्येतव्यं ब्राह्मणेन वैश्येन क्षत्रियेन वा। श्रोतव्यमेव शूद्रेण नाध्येतव्यं कदाचनेति।
श्रोतं स्मार्तं वैधर्म्यं प्रोक्तमस्मिन्नुपोत्तमा। तस्माच्छूद्रैर्विना विप्रं न श्रोतव्यं कदाचनेति तत्रैव पुराणिका
रभविष्णोक्तेः। एतेन नाध्येत यमिति निषेधो मंत्रेतरपुराण इति श्रीदत्तादिप्रबुधमपास्तं। तेन पौराणमं
त्रोमेव विप्रेण पाठो वैदिकानामिति सिद्धं। द्विजस्त्रियस्तसंकल्पमात्रं स्वयं कृत्वा वैदिकमंत्रयुक्तं सर्वं

ति १

पा ३

पर २

१ पा

न १

आत्मणा दाराकारयेयुरिति प्रयोगपा रिजातः। अतएव स्त्रीणां मित्य कर्तृ विवाह स्त्री परमिति हेमाद्रिराह।
 नुपनीतस्त वैदिकमंत्रयुक्तं स्वयमेव कुर्यादित्युक्तं प्राक्। यत्तु प्राग्निजाश्च व्रतो देशादिति तदत्राक्तविषय
 मवृत्तिविषयं वेतिदिक्। शूद्रस्य तु सदा मश्राद्धमेव। सदा वैवतशूद्राणां मा मश्राद्धं विधीयत इति सुमं
 तृक्तः। पृथ्वा चंद्रोदये मात्स्येपि। एवं शूद्रोपि सा मान्यं वृद्धि श्राद्धं च सर्वदा। नमस्कारेण मंत्रेण कु
 र्यादमात्रवत्सदा। तत्रैव वृद्धपराशरः। आमान्नेन तु शूद्रस्य तृहंडी तु द्विजपूजनं॥ वृत्ता श्राद्धं तु
 निर्वाप्य सजातीनां शयेदथा॥ सर्व॥ आसं शूद्रस्य पक्वान् पक्वमुच्छिष्टमुच्यते। हेमाद्रौ भविष्ये।
 धर्मस्य सुधर्मज्ञा यदि शूद्रः प्रकुर्वते। अग्नौ करण मंत्रश्च नमस्कारो विधीयते॥ आवाहनादि
 कर्तव्यं यथा शूद्रेण तच्छृणु॥ देवानां देवानां तु पितॄणां नाम गोत्रतः। पिंडादी निर्वपेद्दीर्घनामतो

कलौ तदभावाच्चोच्यत इतिदिक्। आरजानां विशेष माह पराकै नारदः। जायंते त्वनिमुक्तायामेकेन वृद्ध
 भिस्तथा॥ अरिक्थभाजस्ते सर्वे बीजिना मेव ते सुताः। दधस्ते बीजिने पिंडं माता वैष्णुकु तोरुता॥ अ
 शुक्रोपहतायां तु पिंडदा वोटुरेवते। उदमन्यवर्णपरं। आत्मणस्य तु बीजिनोपि दासी पुत्रेण श्राद्धं न कार्यं न ब्रा
 ह्मणेन कर्तव्यं शूद्रस्याप्योर्ध्वं हेहिकं। शूद्रेण वा ब्राह्मणस्य विना पारसवाक् विदित्यपराकै हेमाद्रौ च पारस्व
 रं कर्तुः। शूद्राणां तु सधर्माणिः सर्वे पध्वंसजाः स्मृता इति मनुक्तेश्च। पारसवः उदशूद्रा पुत्रः। धर्मार्थश्राद्धकरणे
 फलमाह वैदिकायां शांतातपः। प्रीत्या श्राद्धं तु कर्तव्यं सर्वेषां वर्णलिङ्गिनां। एवं कुर्वन्नरः स मयि महती श्रिय
 माप्नुयात्। गयायां पितत्रैव ब्रह्मकैवर्ते। आत्मजा वाथ वान्योपि गयाशीर्षे यदा तदा। यत्रासीत् प्रापतये सिद्धिं
 नयेद्ब्रह्मशास्त्रं। एतच्च यदा फलं भूमार्थिना हि स्त्रिर्वाक्यते तदा प्रेतीशिका श्राद्धं च कुर्वन्ति स्य प्रेतत्वविमो

क्षः सर्वास्त्रिष्टुकीर्तितौ। नित्यं नां दीमुखे आहुते वसुसत्यौ च पौतके। नवान्नले भने देवौ कालका
मौ सदैव हि। अपिकत्या गते सूर्ये काम्ये च धुरिलोचनौ। पुत्रवार्द्रवौ चैव विश्वे देवौ तु पार्वणौ। क
विद्विष्टे देवा पवादमाह हे मादौ शता तपः। नित्यं आहुते वं स्यादेको हिष्टं तथैव। मातृ आहुते च युगे
स्याद्देवं प्राप्नुवैः पृथक्। योजयेद्देवपूर्वाणि आहुतान्यत्या नियत्नतः। नां दी आहुते भिन्नप्रयोगप
क्षे मातृ आहुते मदेवमिति हे माद्विः। अथ विप्राः। ते चोत्तमा मध्यमा धमभेदेन त्रिविधाः। तत्राद्याः
अत्र मदीया श्लोकाः। त्रिनामिके तस्मिन् धुश्च बद्धोऽप्याथर्वणे याजुषसामगौवा षडंग विज्ञवि
सुपर्वित्ताप्यथर्वशीर्षोऽध्ययने रतश्च। शतायुर्वेदार्थं विद्वे प्रवक्ता स्याद्दुःखवारी च तथा भिद्विः।

तौ धौम्यः। पितरो यत्र पूज्यं ते तत्र माता महाभ्रवां। अविशेषेण कर्त्तव्यं विश्वेषां नृकं व्रजेत्। अस्याप
वादमाह कात्यायनः। कर्षुसमन्वितं मुक्ता तथा घं आहुषोऽङ्गं। प्रत्यादि कं नृशेषेषु पिङ्गः स्युः षडि
ति स्थितिः। दृशादौ स पौर्त्तिकानामेव देवतात्वं स्वेन भन्त्रौ समं आहुते माता भुक्ते सुधा समं पिता मही
वस्वेनैव तथैव प्रपिता महीति तत्रैवोक्तेः। चंद्रिकायां चतुर्विंशतिमतो क्षयाहं कर्जयित्वैकं स्त्रीणां ना
स्ति पृथक् क्रिया। केचिदिच्छंति नारीणां पृथक् आहुते महर्षयः। अन्वष्टका सुदृष्टौ वगयायां च क्षये ह
नि। अत्र मातुः पृथक् आहुते मत्पत्न्यपतिना हेतिकात्यायनोक्तेः। अस्य निर्मूलं तां वदंतो गौडास्व
ज्ञाएव अत्र भाग इत्यध्याहारः। अत्यथा संपत्तिकाये मातृ इति प्रयोगापत्तेः। अत्र मातृशब्दो जने

न्यामेव मुख्यः। तेन सपत्न्यमात्रं भ्यो न दद्यात्। एवं पितामह्यादिशब्दैः पितृजनन्यादय एवोक्तं त इति त
 स पत्नी भ्यो न देयमिति हेमाद्रिः। कारुण्येन तु महालयादौ देयमिति सर्वम् ॥ अथ विश्वे देवाः। हेमा
 द्रौ शं स्वहस्यती। इष्टि आहुः श्रुतं दक्षो सत्यो नां दीमुखे वसु। नैमित्तिके काम कालौ काम्ये बहु स्थि
 वनौ। पुनरवश्वा ईवश्च पार्वणे समुदाहृतौ। तत्रैव। उत्पत्तिंतामत्रैतेषां न विदुर्ये हि जातयः। अयमुच्चार
 णाय स्तैः श्लोकः श्रद्धा समन्वितैः। आगच्छंतु महाभागा विश्वे देवा महाबलाः। ये यत्र विहिताः आहु
 सावधाना भवन्तु त इति। इष्टि आहुः प्रतिरुचिरित्युक्तमिति कलमंतरः। आधानादिकमंगिमित्यन्ये।
 नैमित्तिकमेकोद्दिष्टं। एकोद्दिष्टं तु यद्वाहुं तत्रैमित्तिकमुच्यते इति भविष्योक्तेः। यद्यपि एकोद्दिष्टं

१३७

देवहीनमिति तत्र विश्वे देवनिषेधस्तथा पितृवश्चाहुः दशमासिके च काम कालौ ज्ञेयो। नवश्चाहुः
 दशाहानि नवमिश्रंतु षडुतूना अतः परं पुराणं वै त्रिविधं आहुः मुख्ये। यस्मिन्नेवे पुराणे वा विश्वे देवा
 न लेभिरे। आसुरं तद्देवैश्चाहुः षष्ठं मंत्रवर्जितमिति बहुवचनं परिशिष्टात्। एतच्च बहुवचनमेवाते
 षामेवोक्तेः। अन्येषां तु नात्र विश्वे देवा इति कात्यायनोक्तेस्तत्र निषेध इति पृथ्वी चंद्रोदयः। अन्ये तु
 नैमित्तिकं सपिंडीकरणमाहुः। भविष्ये। यद्यप्येकोद्दिष्टं तद्वदेवोक्तं। तथापि तदप्यदेवं कर्त्तव्यम
 युग्माः भोजयेद्दिजानिति तत्रैव विश्वे देवनिषेधात्। यद्यपि सपिंडीकरणं शतरकोद्दिष्टं तथापि
 सपिंडीकरणं आहुः देवपूर्वनिषेधेनैव वचनात्सरत्वं। हेमाद्रौ वादित्यपुराणे। विश्वे देवैः क्रतुर्देवैः ॥

त्रो१

कैकाश्वपदुवाश्वान्ध्रमद्रका इत्येता ब्रह्मक्षत्रप्रसूताश्ववैश्याः शूद्राश्च मानवाः । कथं धर्मा
 श्रिष्यन्ति सर्वे विषयवासिन इति बोद्धव्यम् । वेदधर्मक्रियाश्चैव तेषां धर्मो विधीयते । पितृयज्ञा
 स्ताथा कृपाः प्रपाश्वशायनानिवादानानि त्रयथा कालं द्विजेभ्यो विसृजेत्सदा तथा दक्षिणास
 र्वयज्ञानां दातव्या भूतिमिच्छिता । पाकयज्ञा महाहोत्रकर्तव्याः सर्वदस्युत्तिरिति स्त्रेच्छा दीनांश्च
 द्विविधानं तदपि सजातीयभोजनद्रव्यदानादिपरं न तु श्राद्धपरमिति ॥ इति जगद्गुरुनायक
 भट्टसूरामहर्षणभट्टात्मजकमलाकरभट्टकृतनिर्णयसिंधौ अधिकारिनिर्णयः ॥ अथ पितृ
 हेमाद्रौ मातृस्य देवलो नाम गोत्रं पितृणां तु प्रापकं हव्यकव्ययोः । अग्निष्ठात्तादयस्तेषां माधिपत्ये

१३५

व्यवस्थिताः । नाममंत्रास्तदादेशा भवांतरगतानपि । प्राणिनः प्रीणयंत्येव तदाहारस्त्वमागतान् देवो
 यदि पितृजातः शुभकर्मानुयोगता तस्यान्नममृतं भूत्वा देवत्वेऽप्यनुगच्छति । गोधर्वभोगनृपेण
 पशुत्वेऽवतृणो भवेत् । श्राद्धान्नं वायुनृपेण नागत्वेऽप्युपतिष्ठति । पानं भवति यक्षत्वे राक्षसत्वे त
 थामिषं । दनुजत्वे तथा मर्चं प्रेतत्वे रुधिरं दकं । मनुष्यत्वे नृपानादिनाता भोगकरं भवेत् ॥ अत्र
 पित्रादिशब्देन कादीनामेव देवतात्वमुच्यते न वस्वादीनां । असावेतत्तद्विजमानस्य पित्रे
 इति शतपथश्रुतेः । यस्य पिता प्रेतः स्यात्स पित्रे पिंडं निधायैति विष्णुदिस्मृतेऽप्यनुमनुदेव
 लो । वसवः पितरो ज्ञेया रुद्रा ज्ञेयाः पिता महाः । प्रपिता महास्तथादित्याः श्रुतिरेषा सती । य
 ज्ञेया जेवत्तमः । वसुरुद्रादिति सुताः पितरः श्राद्धदेवता इति । तदभेदध्यानाय । यानि तु हेमाद्रौ

ना २

नंदिपुराणे विष्णुः पिता स्य जगती दिव्यो यज्ञः सर्व्वः ॥ अत्रापि ता महो ज्ञेयो ह्यहं च प्रपिता महद
 ति। यच्च भविष्ये। अनिरुद्धः स्वयं ज्ञेयः प्रथमश्च पिता स्मृतः। संकर्षणस्तज्जनको वासुदेवस्तत
 सिता। स्वयंकर्ता। यत्तु तत्रैव। प्रथमो वरुणो ज्ञेयः प्राजापत्यस्तथा परः। तृतीयो मिः स्मृतः पित्रे ज्ञे
 यपिंडविधिः स्मृतः। यच्चादित्यपुराणे। मासाश्च पितरो ज्ञेयाः क्रतवश्च पिता महाः। सर्व्वस्य प्रजा
 तां वसुमेकः प्रपिता महः। यच्च नंदिपुराणे। अग्निष्वात्ता ब्राह्मणानं पितरः परिकीर्त्तिताः। राजा
 बर्हिषदो नाम विशांका व्याः प्रकीर्त्तिताः। सुकलिनस्तथूद्राणां व्यामास्तुं द्यां त्यजातिषु इति ॥
 अत्रोवाहनादिषु पित्रादयः समुच्चयेन विक्लमेन वा यथानारं तत्तदेव तादृशेण वा आइति हेमाद्रौ
 दयः। हेमाद्रौ ब्राह्मे। पार्वणं कुरुते यस्तु केवलं पितृहेतुकं। मातामहं न कुरुते पितृहो स प्रजाय

४ गोतमः। अनुमतो स्य न मस्कारो मंत्र इति ॥ ४

गोत्रतस्तथा। शूद्राणां गोत्राभावे कोश्यपंगोत्रं ज्ञेयं। तस्मादाहुः सर्वाः प्रजाः काश्यप्य इति श्रु
 तेः। गोत्रनाशे तु कोश्यप्य इति व्याघ्रपादोक्तेः श्वेति हेमाद्रिः। एवमन्यत्र गोत्राज्ञाने। एवं तर्पणा
 दिषु ज्ञेयं। तत्रैव भविष्ये। शूद्रस्तु ग्रहपाकेन तस्मिंश्च निर्व्वपेत्तथा। सक्तु मूलं फलं तस्य पायसं
 वा भवेत्समं। देवताभ्यः पितृभ्यश्चेत्ययं न मस्कारमंत्र इति केचित्। विज्ञाने श्वरोप्येवमाह। हे
 माद्रिस्तु। शूद्रेऽप्यमंत्रवक्तुर्वा दनेन विधिना बुध इति मात्स्ये मंत्रनिषेधान्नाम मंत्रेणेत्या
 हुः। एथानंदोदये स्कांदे। राजकार्ये नियुक्तस्य बंधनिग्रहवर्त्तिनः। व्यसनेषु वसवेषु श्राद्धविप्र
 णकारयेत्। यत्तु भारते राजधर्मेषु। यवनाः किराता गांधारोश्चीनाः शबरबर्बराः शकास्तथारः

तदध्यायिनो। यस्य सप्तपूर्वसोमपाः सत्रि सुपर्ण इति वोपदेवः। त्रिमधुः ऋग्वेदैकदेशः। तदध्यायी। के
विन्नादिकेतवयनेत्रिः कृतवानित्यर्थमाहुस्तद्धेमाद्रिविरुद्धं। हेमाद्रौ गौतमः। युवभ्योदानं प्रथमं पि
हवयस इत्येके। मात्स्यसूत्रा यश्चमा कुरुते वाचं यश्च मा मांसते ध्वरं। सामस्वरविधिज्ञश्च पङ्क्तिपा
वनया वनाः। कौर्मै। असमानप्रवरको ह्यसगोत्रस्तथैव वा। असंबन्धविविज्ञेयो ब्राह्मणः। आहुसि
द्वये। गारुडे। आहुषु विनियोज्या स्ते ब्राह्मणा ब्रह्मवित्तमाः। ये योनिगोत्रमंत्रांते वांसि संबन्धवर्जि
ताः। मनुः। नमित्रं भोजयेद्वाहुं धनैः कार्योऽस्य संग्रहः। नारिं नमित्रं यं विद्यात्तं तु आहुनि मंत्रयेत्
द्वयोर्भ्रात्रोः आहुभोजनं निषिद्धं। पितृपुत्रौ भ्रातरौ द्वौ निरग्निगुर्विणीपति। सगोत्रप्रवरवैवश्वा

१३१

द्वेषु परिवर्जयेदिति आहुदी पकलिका यां जातुकर्णोक्तेः। अथ मध्यमाः। हेमाद्रौ कौर्मगाग्र्यौ। नै
कगोत्रे हविर्दद्याद्यथा कन्या तथा हविः। अभो वेद्यन्यगोत्राणामेकगोत्रांस्तु भोजयेत्। अत्र
केचित्स्वशास्त्रीयान्मुख्यानाहुः। पठन्ति च। निमंत्रयीत पूर्वधुः स्वशास्त्रीयान् द्विजोत्तमान्। स्वशा
स्त्रीयद्विजाभावे द्विजानन्यानि मंत्रयेदिति। इदं तु निर्मूलत्वाद्देमाद्रिणा दूषितत्वाच्चोपेक्ष्यं। मनुः।
पि। यत्नेन भोजयेद्वाहुं ब्राह्मणं वेदपारगं। शास्त्रांतगमभाष्यं दुर्दोमं वा समाधिगं। एषामन्य
तमो यस्य भुंजीत आहुमर्चितः। पितृणां तपिः स्यादश्वतीसाप्तपौरुषी। अत्र मामकश्लोकः। मा
तामहो मातुलभागिने यदौहित्रजा मातृगुरुस्वशिष्याः। ऋत्विक् च याज्यश्च श्वशुरौ स्वबंधुशाला
गुणाद्यास्ति नुकल्मभस्तोः। बंधवो मातृपुत्रपितृपुत्रमातुलपुत्रा इति वोपदेवः। अत्रमूलं हेमाद्रौ

२ तस्य

ज्ञेयं। सगुणस्वस्तीयाद्यति क्रमेणोषणं। सप्तपूर्वान्सप्तपरान्पुरुषानास्मनासह। अतिक्रम्य
द्विजानेतान्नेरकेपातयेत्स्वर्ग। संवेधिनस्तथा सर्वान्दोहित्रं विट्पतितथा। भागिनेयं विशेषेण
तथा बंधुं स्वगाधिपतिमदनरत्ने भविष्योक्तेः। अपरा के अत्रिः। षड्भक्तपुरुषेभ्यो वीगि आदेयास्त
गोत्रिणः। षड्भक्तपरतो भोज्याः आदेस्युर्गोत्रजा अपि। एतच्च आस्यणलाभे। अपिश्रुता अपि
संभवे हेमाद्रौ गोतमः। शिष्यांश्चैके सगोत्रांश्च भोजयेद्वर्धे त्रिभ्यो गुणवतः। आपस्तंबेः। ब्राह्मण
नृभोजयेद्यो निगोत्रमंत्रांते वास्यसंबंधान्गुणहान्यां तु परेषां समुदितः सोदयोपि भोजयितव्य
तेनांते वासिनो व्याख्याता इति। अत्र विशेषमाह अत्रिः। पितापितामहो भ्राता पुत्रो वाथ स पित्रे।

१४०

सीदइतिः सत्यवाक् पुरुषैः स्वर्मातापित्रोः पंवाभिः ख्यातवंशः। पत्नीयुक्तो ज्येष्ठसामापुराणवेत्ता
पुत्रीवेति हासेषु भीमः। योगी भिक्षुः सामगोत्रस्त्रवेत्ता पंवाभिश्च श्रोत्रियस्तत्सुतो वा। शंभुध्या
यी श्रीशपादा बुद्धीवीयांथश्चैते तत्तमाः संप्रदिष्टाः। भिक्षुयोगीयांथ एते लब्ध्या भाग्या लुब्धा
श्चेतदा भोजनीयाः। आदेवि प्रेषुय विष्टेषु पश्चात्संप्राप्ताश्चेद्विप्रपुत्रौ तु भोज्याः। अत्र मूलं हेमा
द्रौ ज्ञेयं। तत्रैव नारदः। यो वै यतीनेना दृत्य भोजयेदितरान् द्विजान्। द्विजान् नृवसतो ग्रामे कथ्येत
द्याति राक्षसान्। दीपकलिकायां दक्षः। विना मां सेनमधुना विना दक्षिणया शिष्या। परिपूर्णा भवे
द्भ्रातृपतिषु आह भोजिषु। एतच्च ज्ञानविषयं। त्रिनादिकेत त्रिमुपलब्धे जुर्वैकदेशे। तद्वृत्तेन

यस्त्रीषु प्रहितैर्यश्च जारैः। जीवत्यध्येतुश्च दत्तानुयोगाद्रव्यप्राप्त्यैवेदमुच्चारयंतः। ग्रामयाजिपशु
 केशविक्रयिस्तेन शिल्पिपितृवादवर्ज्यकारकान्। अर्थकामरतश्च दयाजकश्मश्रूहीनजटिमूर्ति
 निर्धृत्तान्। यस्यैव गृहिणारजस्वला स्वार्थवाकरतशापदायकान्। कुबकुष्यति विलोहितेशल
 न्कुलुवामनमृषाभिशापिनः। पुत्रहीनमथ कूटसाक्षिणं प्रातिहारिकमयाज्ययाजकोत्वात्म
 दातृपरिवेत्तयाजकस्तेन हिंस्त्रकमुखांस्त्रिवर्जयेत्। अत्र मूलं हेमाद्रौ पृथ्वी चंद्रोदये च ज्ञेयं। भार
 ते दानधर्मेषु श्राद्धे वर्ज्यविप्राधिकारे। कितवो भूणहायस्त्रीपशुपालो निराहूतिः। ग्रामप्रेष्यो वार्धुषिको
 गायनः सर्वविक्रयी॥ सामुद्रिको राजभृतस्ते लिकः कूटकारकः। पित्रा विवदमानश्च यस्य चोपपत्तिर्गृ
 हे। अभिशास्तस्य स्तेनः शिल्पं यश्चोपजीवति। पर्वकारश्च सस्त्री च मित्रध्रुक् पारदारिकः। अव्रतानामु

१५१

पाध्यायः कांडपृष्ठस्तथैव वा श्वभिश्च यः परिक्रामेद्यः शुनादृष्टस्व। परिव्रित्तिस्तथा स्तेनो दुश्चमगि
 रुतस्त्रगः। कुशालयो देवलको नक्षत्रैर्यश्च जीवति। ईदृशा ब्राह्मणज्ञेया अपांडूनां यायुधिष्ठिर। तथा
 क्रणकं तो वयो राजन्यश्च वार्धुषिको नरः। कांडपृष्ठः। स्वशरं त्यक्त्वा परशुया उपनीतः तदध्यायः स्व
 वक्षत्रियवैश्यवृत्तौ नारदस्त। तस्यामेव तु यो वृत्तौ ब्राह्मणो वसते रसात्। कांडपृष्ठश्चुतो मार्गात् सोपां
 डूयः प्रकीर्तितः। इत्याह। हारीतः। शूद्रपुत्राः स्वयंदत्ता ये वै ते क्रीतकाः सुताः। सर्वे ते मनुना प्रोक्ताः
 कांडपृष्ठान संशयः। अन्येपि हेमाद्रौ मात्स्ये। त्रिशंकून् बर्बदानं ध्रानून् चान्द्रविडको कलान्। कलान् टकां
 स्तथा भीरान् कलिगांश्च विवर्जयेत्। तत्रैव सौरपुराणे। अंगवंग कविंगांश्च सौराष्ट्रान् गुरुजरांस्तथा

स्व ३

आभीराण्योक्तं तेषां श्वैव द्रविडानुदक्षिणाय नाना। आबंत्यान्मोगधां श्वैव ब्राह्मणं श्वविवर्जये
 त्। वंदिकायां यमः। काणाः कुलाश्वपदाश्वकृतघ्नान् गुरुतल्मगाः। मानकूटास्तलाकूटाः। शिखि
 नोग्रामयाजकाः। राजभृत्याधिवधिरमूकरखल्लाटपंगवः। वणिजो मधुहत्तोरोगरदावनेदाहकाः।
 समयानां वभेतारः प्रदानेये निवारकाः। प्रक्रज्योपनिवृत्ताश्ववथा प्रवेजिताश्वयो यश्वप्रवेजि
 ताज्जातः प्रक्रज्यावसितश्वयः। अवकीर्णविवीरघ्नो गुरुघ्नः पितृदूषकः। आडकाशिकायां का
 त्यायनः। द्विर्नेत्रः कालदुश्चर्मशुक्रोत्तिकपिलस्तथा। द्विर्नेत्रोष्ठद्विचल्लिङ्गश्च नैव केतनमह
 ति। द्विर्नेत्रः पित्रोर्वैत्रोत्रिपुरुषं विधिन्नवेदाम्। विधिन्नवेदाम्। हेमाद्रौ मरीचिः। अविद्वक्

नपरस्परमर्घ्याः स्युर्न आदौ क्रत्विजस्तथा। क्रत्विकुपुत्रादयोप्येते सकुलमा ब्राह्मणाः स्मृताः। वैश्व
 देवेनियोक्तव्या यद्येते गुणवत्तराः। सगौत्राननियोक्तव्याः स्त्रियश्चैव विशेषतः। अथ वज्याः। अत्र
 मामकाः श्लोकाः। वज्यानि प्रवक्ष्ये तथरोगिवैरिहीनाधिकान्कितवान्कृतघ्नान्। नक्षत्रशास्त्रेण
 च जीवमानान् भौषज्यवत्यापि च राजभृत्यान्। संगीतकायस्थकुसीदवत्यावेदक्रयेणापि कवित्वव
 त्या। देवा र्वनेनापि च जीवमानान् स्वाध्यायदारांश्च सुतोऽसकाणान्। दुर्बालखल्लाटकुनरयधर्मि
 नराश्च पौनर्भवकृष्णदंतान्। अंगारदाहीगरदः समुद्रयायी कुंडाग्रथकटकारी। बालांश्च योधा च ३
 पयते स्वपुत्रादवाधविद्यस्तथ कुंडगोलौ। अग्रदिधिष्ठाः पतिरस्त्रकर्त्ता सोमक्रयातेति कवेक
 राक्षो। युद्धवार्यः पक्षिणां पोषश्च स्रोतोभेता वृक्षसंरोपकश्च। मेषाणां वामहिषाणां च पुष्ट्या स्त्री

तेषामन्तर्गतमोक्तमर्थं स्तुते प्रकीर्तिताः। एतच्च शक्तौ सत्यां अपराके भारते। अत्र तीकितवस्तेन
प्राणिद्विक्रयकोपिवा। पश्चाच्चेसीतवान्सोमं सोपिकेतैनमर्हति। आहुदीपकलिकायां यमः। अ
पत्नीकश्च कर्ज्यः स्यात्सपत्नीकोप्यनग्निकः। तत्रैवाश्वलायनः। प्रतिमाद्विक्रयं यो वै करोति पति
तस्तसः। जीवनाथं परास्त्रीनिधुत्वातीर्थं प्रयातियः। मातापित्रोर्विना सोपि पतितः परिकीर्ति
तः। तत्रैव जातृकर्णः। यत्र मातुल्लजो दूही यत्र वारुषली पतिः। आहुतं गच्छेत्तद्विप्राः कृतं यच्च
रामिषं। पितृपुत्रौ भ्रातरौ द्वौ निरग्निं गुर्विणी पतिः। स गोत्रप्रवरां चैव श्राद्धेषु परिवर्जयेत्। बृहन्ना
रदीये। शंखवक्त्रं मृदायस्त कुर्यात्तस्मायसेनवा। स शूद्रवद्बहिः कार्यः सर्वस्माद्भिज्जकर्मणः। शं

१४३

खचक्राद्यं कर्मवर्गात्तद्व्यादिकं तथा। एकजाते रयं धर्मो निजा तु स्याद्भिज्जन्मनः। तेन ये तत्तमुद्रादि
विध्यस्ते शूद्रविषया इति पृथ्वानंदोदयः। शिवकेशवयोरंकान् शूलनक्रादिकान् द्विजः। नधारय
तमतिमानु वैदिके वर्त्मनि स्थित इत्याश्वलायनोक्तेश्च। नृसंवादराद्यर्थं निषिद्धमिति श्रीधरस्व
मी। अन्येपि निषिद्धा निबंधेषु ज्ञेया इति हिक्। अत्र विप्राणां ग्राह्यत्वे तस्यैव तद्वज्जानां निषेधे सिद्धे पु
नर्वर्ज्ये परिगतेन निषिद्धवर्जं निर्गुणं ग्राह्यं मिति विज्ञानेश्वरः। कुक्षिकाणां देववा दोहे माद्रौ वसि
ष्ठः। अपि वेमं च विद्युतः शरीरैः पङ्क्तिदूषणैः। अदृष्यं तं यमः ग्राह्यं पङ्क्तिपावन एव सः। केचिद्विप्रा
णां जातिमात्रेण ग्राह्यत्वं मुक्तं चेद्विकार्योपगम्ये। यदि पुत्रो गयो गच्छेत्कदाचित्कालं पर्ययात्
तानेव भोजयेद्द्विप्रां ब्रह्मण्ये प्रकल्लिताः। ब्रह्मणा कृतं संख्यानां विप्रा ब्रह्मसमाः स्मृताः।

अमानुषा गमा विश्व ब्रह्मण्ये प्रकल्पिताः। ब्रह्मण्ये संस्तुताः विप्र ब्रह्मसमाः समस्तः। अमा
नुषा गमा विश्व ब्रह्मण्ये प्रकल्पिताः। तेषु तुष्टेषु संतुष्टाः पितृभिः सह देवताः। तत्रैवानुविद्यायै
कुलं श्रीलं विद्यावतं पणवः। पूजितैस्तैस्तुष्टा देवाः सपितृमुद्रकाः। गमायां निर्मुक्ता अपित
एव भोज्या इति हेमाद्रिः। अक्षय्यवत् आद्वैतनियमो नान्यत्रेति त्रिस्तुली सेतो पितृमहवत्तः।
पृथ्वीवंशोदये पिपाये। मीथेषु ब्राह्मणं नैव परीक्षेत कदाचन। अन्नार्थिनमनुप्राप्तं भोज्यं तं म
नुर ब्रवीत्। स्कां देपि। ब्राह्मणं न परीक्षेत तीर्थेक्षेत्र निवासिनः। न ब्राह्मणं परीक्षेत देवकर्म
णि धर्मवित्। पित्रे कर्मणि तु प्राप्ते परीक्षेत प्रयत्नेन। असंभव परमेतदिति मेधातिथिः। हेमा

सः रुक्मश्च लंबकणस्तथैव च। वर्जनीयाः प्रयत्नेन न ब्राह्मणः श्राद्धकर्मणि। ब्राह्मणे भूकश्च पूति
ना सश्च छिन्नो गश्चाधिकंगुलिः। गलरोगी च गडमानुस्फुटितांगश्च सज्वरः। पंडितपरमं दाश्च
आद्वैतेता निवर्जयेत्। ब्रह्मकण्ठो वा हतत्रैव गोभिलः। हनुमूलादधः कर्णं लंबोत्तुपरिकीर्ति
तो। अंगुलौ अंगुलौ शस्ताविति शाता तपो ब्रवीत्। चंद्रिकायां यमः। अंगुलातीतकर्णस्य भुंजं
ते पितरो न तु। पंडश्चात्र चंद्रिकोक्तः सप्तविधो ग्राह्यः। यथा। पंडजो वातजः पंडः पंडः कुबो नपु
सकः। कुलकश्चेति सप्तैव कुबभेदाः प्रकीर्तिताः। पराशरमाधवीयेतु वतुर्दशविधोक्तः। ते
षां स्वरूपाणि तत्रैव ज्ञेयानि। चंद्रिकायां शाता तपः। अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैर्यजंत्यन्नदक्षिणः।

असनेषु च सर्वेषु श्राद्धं विप्रैः कारयेत्। नैदिकायां यमः। अशोऽयं ब्राह्मणस्यान्नं वृषलेन निमं
 त्रितं। तथैव वृषलस्यान्नं ब्राह्मणेन निमंत्रितं। तत्रैव पेदीनसिः। सप्तपंचद्वाराश्रोत्रिया निमं
 त्रयेत्। आश्वलायनसूत्रे। एकैकमेकैकस्य द्वौ द्वौ त्रींस्त्रीत्वारुद्वौ फलभूयस्त्वं द्वाविति वृद्धिः श्रा
 द्धं। गौतमः। नवावरा भोजयेद्युजो वायथोत्साहं। याज्ञवल्क्यः। द्वौ द्वौ वै प्राकृत्रेयः पित्रे उदूगे क
 कमेव वा माता महानामप्येवं तत्रैव वैश्वदेविकं। दीपकलिकायां पराशरः। संपन्ना वथ पात्रा
 णामेकैकस्य त्रयस्त्रयः। पित्रा दे ब्राह्मणाः प्रोक्ताश्चत्वारो वैश्वदेविके। वृद्ध्याज्ञवल्क्यः। द्वा
 कं पंच वा विप्रान् पार्वणं विनियोजयेत्। अत्र वैश्वदेवे द्वौ वतुरो वोपवेश्य पित्रादीनामेकैकस्य स्त्र

१५

ने एकं त्रीनपंच सप्तनववोपवेशयेदिति निश्चुस्योर्थः। मनुः। द्वौ द्वौ वै पितृकृत्ये त्रीनेकैकमुभयत्र वा
 भोजयेत्सप्तसमृद्धोपिन प्रसज्येत विस्तरे। सत्क्रियां देशकालौ च शौचं ब्राह्मणसंपदं। पंचैता नि
 स्तरो हंतितस्मान्ने हेतु विस्तरे। पृथ्वा चंद्रोदये श्राता तपः। द्वौ द्वौ वैथर्वणो विप्रौ प्राश्रुत्वा वुपवेशयेत्।
 पित्र्ये तं श्रुत्वा स्त्रीश्च बहुवा ध्वर्यु सामगान्। अत्यशक्तौ हेमादौ देवलः। एकेनैर्पिहिविप्रैः षट्
 पिंडं श्राद्धं मावरेत्। षडध्यान्दिपयेत्तत्र षड्गोदद्यात्तथा हविः। गौभिलः। यद्येकं भोजयेच्छ्राद्धे
 दोगंतत्र भोजयेत्। अत्रो यजुषि सामानि त्रितयं तत्र विद्यते। अत्र वैश्वदेवे विप्रो षमाह। तत्रैव व
 सिष्ठः। यद्येकं भोजयेच्छ्राद्धे द्वौ द्वौ तत्र कथं भवेत्। अन्नं पात्रे समुद्धृत्य सर्वस्य प्रकृतस्य वा देवताय
 तने कृत्वा ततः श्राद्धं समावरेत्। प्रास्येदग्नौ तदन्नं तु दद्याद्वा ब्रह्मचारिणे। एतच्च स पिंडाकरणं वज्रं

४६

ज्ञेयं। तत्तैवैकं सर्वेषां काममनाद्ये इत्याश्वलायनोक्तेः। अस्यार्थ उक्तो नारायणवृत्तौ। आद्यं सपिंडी
 करणं। तदूर्जेषु सर्वश्राद्धेषु कामं त्रयाणां मेकं भोजयेत्। सपिंडीकरणे तु नियतं त्रिभिर्भवेत्तद्व्यभि
 ति। अनाद्ये पावणे वर्जिते वा अ भोजने आत्महेमश्राद्धादौ वा अत्राभावे वेति व्याख्यातं रतत्रैव
 ज्ञेयं। रिकापि। देवे पित्र्येथ वे कैकं सपिंडीकरणं विनोति। अत्रैकविप्रे साग्रे विप्रो घमाह पृथ्वी वंशे
 दये प्रवेताः। एकस्मिन्नास्यणे देवे साग्रे रभिर्भवेत्स दा। अनग्रे कुश मुष्टिस्था द्वा द्वं कर्मणि सर्वतः।
 सर्वथा विप्रान् लभेत्तत्रैव हेमादौ च सत्यव्रतः। निधाय दर्भं निचयमासं नेषु समाहितः। प्रेषानु
 प्रेषसंयुक्तं सर्वश्राद्धं प्रकल्पयेत्। अत्रानल्पभावात्सत्रे इव त्रे विचार्यै यजमानविद्यो न दक्षि
 णेति केचित्। तत्रा। अदृष्टार्थायाः प्राप्ते। सर्वतश्चित्तं तरे तु भयं यच्च श्राद्धं मदक्षिणमिति पात्रात्।

शौच्यासः। गायत्री सारमात्रोपिवरं विप्रः सुयंजितं। नायं त्रितश्चतुर्वेदी सर्वज्ञः। सर्वविक्रयी। काणाः
 कूटाश्च कुलाश्च दरिद्रा व्याधितास्तथा। सर्वश्राद्धेति योक्तव्यामिश्रितायोगपारगाः। अथ विप्र
 निमंत्रणं। वंदिकायां वाराहे। वस्त्रशौचादिकर्तव्यं श्वः कर्त्ता स्मीति जानता। स्थानोपलपनं क
 ताततो विप्रान् निमंत्रयेत्। दंतकाष्ठं च विसृजेद्ब्रह्मवारीशु विभवेत्। तत्रैव प्रवेताः। दक्षिणं च
 राणं विप्रः सव्यं वैश्वत्रियस्तथा। पादावादाय वैश्वौ दौ शूद्रः प्रणातिपूर्वकं। बृहस्पतिः। उपवीती
 ततो भूता देवा र्थं तु द्विद्वौ तमान्। अपसव्येन पित्र्येथ स्वयं शिष्योथ वासुतः। प्रवेताः। सर्वतो
 प्रेषयेदोषं द्विजा नांतु निमंत्रणं। पृथ्वी वंशे दये स्कांदे। राजकार्ये नियुक्तस्य बंधनिग्रहवर्तिनः।

सततं ब्रह्मचारिभिः। भवितव्यं भवद्विष्यमयान् श्राद्धकारिणा यत्तु मनुः। सर्वोपासविधिमु-
 क्तैः कामक्रोधविवर्जितैः। भवितव्यं भवद्विर्चः श्वोभूते श्राद्धकर्मणीति पूर्वघृतिमंत्रणपरं।।
 नतदहः। तत्रैव देवलः। असंभवे परे घृवा ब्राह्मणोऽस्मात्त्रिमंत्रयेत्। अज्ञातीनसमानाद्योनयु-
 ग्मानात्मशक्तितः। कात्यायनः। अतिघेनामंश्रितो नापक्रामेत्तु केतनं गृह्यशक्तः। अथ श्राद्ध-
 कर्तृभोक्तृनियमाः। तत्र निमंत्रितविप्रत्यागे पराकेयमः। केतनं कारयित्वा तु योतिपातयति
 द्विजं। ब्रह्महत्यामवाप्नोति शूद्रो नो वजायते। आमंत्र्य ब्राह्मणं यस्तु यथान्यायं न पूजये-
 त्। अतिहृष्टः सुघोरासुतिर्यग्यो निपुजायते। प्रमादत्यागे तु हारीतः। प्रमादाद्दिस्मृतं ज्ञात्वा

१४७

प्रसाद्येनं प्रयत्नतः। तर्पयित्वा यथान्यायं सर्वैस्तत्कलमश्रुते। प्रमादाभावे तु नारायणः। एकस्मि-
 न्नैनं सिप्राप्ते ब्राह्मणो नियतः सुविः। यतिश्चोद्रायणं कृत्वा तस्मात्पापात्प्रमुच्यते। यमः। आ-
 मंत्रितस्तु यो विप्रो भोक्तुमन्यत्र गच्छति। नरकाणां शतं गत्वा वांजलेषु भिजायते। तत्रैव देवलः।
 पूर्वनिमंत्रितो न्येन कुर्यादन्यप्रतिग्रहं। भुक्ता हारोथवाभुङ्क्ते सुकृतं तस्य नश्यति। यदि विंशं
 वते तदेतस्मादित्यपराणो आमंत्रितश्चिरं नैव कुर्याद्विप्रः कदाचन। देवतानां पितॄणां वद-
 तुरन्वस्य वैवहि। विरकारिभवेद्गोही पश्यते नरकाग्निना। पृथ्विं द्रोदये यमः। निमंत्रितस्तु
 यो विप्रो ह्यध्वानं याति दुर्मतिः। भवंति पितरस्तस्य तं मासं पांसुभोजनाः। निमंत्रितः० प्रकु-
 र्यात्कलहं द्विजः। भवंति० मलभोजनाः। आमंत्रितः० भारमुद्रहते द्विजः। पितरः० स्वेदभोजनाः।

प्रोवि ४

आमंत्रितः० हि सां वै कुरुते द्विजः। तं मासं पितरस्तस्य भवंति रुधिराशनाः। शंखः। निमंत्रितस्तस्यः
 आहुं मेथुनं सेवेते द्विजः। आहुं दत्वा न भुक्ता न युक्तस्यान्महते न सा। मेथुनं न चक्रतावपि निधि
 दुं। क्रतुकां न नियुक्तो वा नैव गच्छेत्त्रियं कथितं। तत्र गच्छन् न वा श्रोति ध्वनिं ध्वनि फलानि त्वितित
 त्रैव माधवीये न च हृदमनूतेः। आहुं करिष्यन् दत्वा वा भुक्ता वापि निमंत्रितः। पुष्ये च तथा भु
 क्ता नो पेया चक्रतावपि। भोक्ष्यन् करिष्यन् चः। आहुं पूर्वे रात्रौ प्रयत्नतः। व्यवायं भोजनं वापि क्रुता
 वापि विवर्जयेदिति तत्रैवाश्वलायनोक्तेः। विज्ञानेश्वरेण तु आहुं क्रंतौ गच्छतोऽपि न दोष इत्युक्तेः।
 तत्त्वगतिकलैर्ज्ञेयं। बृहस्पतिः। द्विनिशं ब्रह्मचारि स्याच्छूद्रकृद्वात्मनः सह। अन्यथा वर्त्तमानो तु
 स्मांतां निरयगामिनौ। पुनर्भोजनमध्वानं भारमाया समेथुनं। आहुं कृद्वाहुं भुक्ते व सर्वमेतद्विवर्ज

विदध्यादौ त्रमन्यश्चेदक्षिणार्द्धहरो भवेत्। स्वयं वेदुभयंकुर्यादित्यस्मै प्रतिपादयेदिति द्वादश
 परिशिष्टाश्च। एवं यति आहुं पिकात्यायनः। यज्ञवस्तुनि मुष्टौ च स्तं वेदभवेदौ तथा। दर्भसंख्या
 न विहिता विस्तरास्तारणेषु वा। मातृ आहुं तु विप्राणां सुवासिन्योऽपि भोजनीया इत्याहो प्राक्
 बृहद्वसिष्ठः। मातृ आहुं तु विप्राणां मूलाभे पूजयेदपि। पतिपुत्रां चिताभ्या योऽपि तोष्टौ
 कुर्यादुवाच। अष्टाविति वृद्धि आहुं विषयं। पात्रे उत्तरखंडे। सह दभ्यर्चितं हिंसां शाळ
 ग्रामशिलां च यः। पाठे संख्यापयित्वा तु आहुं च कुरुते नरः। पितरस्तस्य तिष्ठंति कल्मको दिश
 तं दिवि। चंद्रिकायां मातस्ये। पठंति मंत्रं नियमान् आचयेत्सहकान् बुधः। अक्रोधनैः शौचैः

नि० त०

अशक्तोऽश्राद्धभोजने। स्वमादिनिमित्तेषु वैहावयेन्न तुहापयेदिति छंदोगपरिशिष्टात्। तत्रैवादि
पुराणे। निमंत्रितस्तनश्राद्धे कुर्याद्भार्यादितांडनं। वंदिकायां प्रवेताः। श्राद्धभुक् प्रातरुत्थाय प्र
कुर्यादंतधावनं। श्राद्धकर्त्ता न कुर्वीत दंतानां धावनं बुधः। हेमाद्रौ जावालः। दंतधावेन तां वृत्तं ते
लाभ्यंगमभोजनं। रत्यौ षडधरा न्नं वश्राद्धं कृत्स्नं वर्जयेत्। विष्णुरहस्ये। श्राद्धोपवासदिवसे
स्वादित्वा दंतधावनं। गायत्र्या शतसंपूतमंबु प्राश्य विशुध्यति। पुनर्भोजनमध्वानं यानमाया
समैथुनं। दानं प्रतिग्रहो होमः श्राद्धभुक् वर्जयेत्। सोमोत्पत्तौ। वनस्पतिगते सोमे यस्तु हिं
स्यादु न स्पतिं। घोरयां भूणहत्यायां युज्यते नात्र संशयः। एतद्दिहिते ध्यादिव्यतिरेकेण वन
सोमनेदु हो यस्तु वाहयेत्। नाश्रंति पितरस्तस्य दशवर्षाणि पंचव। वनमध्वानं यस्तु कारयेत्।

१४९

स्पति

गावस्तस्य विनश्यंति विरकालमुपस्थिताः॥ वने गतस्वरूपमाह पृथ्वा चंद्रोदये व्यासः। त्रिमुहूर्तैव
सेदकं त्रिमुहूर्तं जले वसेत्। त्रिमुहूर्तं वसेद्दोषु त्रिमुहूर्तं वनस्पतौ। कलिकायां वृद्धमनुः। निमंत्र्य
विप्रांस्तदहं वर्जयेन्मैथुनं क्षुरं। प्रमत्ततां वस्वाध्यायं क्रोधाग्रौ वेतथानृते। केचित् निमंत्रणात्
वेदिक्षोरं कुर्वन्ति। तत्र मूलं मृगं। मरीचिः। षष्ठ्यां पर्वसु पक्षादौ रिक्ता भद्रातिथिष्वपि। पातेश्राद्धे
विवाहे वक्षोरं वर्जयेन्निशा सुव। यदा कर्तुरशक्त्या तत्पुत्रशिष्यादिः श्राद्धं करोति तदा कर्त्ता प्रतिनि
धिना च प्रागुक्तनियमाः कार्याः। नशक्नोति स्वयं कर्तुं यदा ह्यनवकाशतः श्राद्धं शिष्येण पुत्रे
ण तदा न्येनोपि कारयेत्। नियमानां चोत्सोपि नियतांश्च सुधरे। यजमानोपि तां सर्वानां च
सुसमाहितं पितरोगताः। आश्वलायनः। श्राद्धे हि भोजयेद्वास्तौ न वाला नपियन्नतः। प्राक्

१ इति हेमाद्रौ वाराहोक्तेः। स्त्रियास्तु पादौ। मुक्तकळा तु यानारी मुक्तकेशी तथैव च॥ हस्तते वदते वै वनिराशाः ५१

नि० सि०

१५०

पिंडदानादं धाद्यैर्न लिंकुर्यात्स्व विग्रहं वास्तौ गृहे ॥ अथ आहुतं नि ॥ तत्राहोक्
शाः ॥ पृथ्वी चंद्रोदये दक्षः ॥ समित्पुष्पकुशादीनां द्वितीयः परिकीर्तितः ॥ अथ धामस्तदिने द्वि
तीयो भाग इत्यर्थः ॥ तत्रैव यमः ॥ समूलोक्त भवेद्भूतः पितृणां आहुतं कर्मणि ॥ मूलेन लोकान् ज
यति शक्रस्य सुमहात्मनः ॥ आसः ॥ तर्पणादीनि कार्याणि पितृणां यानि कानि चित् ॥ तानि स्यु
र्द्विगुणैर्द्वैर्भैः सप्त पुत्रैर्विशोषतः ॥ शालं कायनः ॥ सपिंडीकरणं यावदजुदभैः पितृक्रिया ॥
सपिंडीकरणाद् ध्वेर्द्विगुणैर्विधिवद्देत् ॥ शंखः ॥ अंतर्गर्भिणीं सायं कौशं द्विदलमेव वा
प्रादेशमात्रां विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित् ॥ हारीतः ॥ पवित्रं ब्राह्मणस्येव वतुर्भिर्द्वैर्भैः पिंडुक्तैः ॥
एकैकपूतमुद्दिष्टवर्णवर्णयथाक्रमं ॥ स्मृत्यर्थे सारे ॥ सर्वेषां वा भवेद्वाभ्यां पवित्रं ग्रथितं न व

१५०

य
ता

येतां स्वाध्यायं कलहं चैव दिवा स्वमंतथैव वा ॥ यत्तु आहुतं काशिकायां पुराणसमुच्चये ॥ रुवातुरुधिरस्ताव
न विद्वान् आहुतं मानरेतारैकैर्द्वैर्भैः त्रीणि वा विद्वान् नूदिनानि परिवर्जयेदिति मतं तैर्मूलैः ॥ पृथ्वी चंद्रोद
ये यमः ॥ पुनर्भोजनमध्वानेभ्यो रध्यै न मेथुनं ॥ संध्यां प्रतिग्रहं होमं आधुमोक्ता एवर्जयेत् ॥
संध्यानिषेधः प्रायश्चित्तपूर्वजेयः ॥ यथा शैशवाः ॥ दशहृतः पितृदापोगायत्र्या आहुतं मुष्टिजं ॥
ततः संध्यामुपासीत जपे च जुहुयादपि ॥ गोडास्त ॥ सायं संध्या परान्ते च छेदनं च वनस्पते
उमावास्यो न कर्तव्यं इति रात्रिर्भोजनमेव च ॥ द्यूतं च कलहं चैव सायं संध्यादिवाशया ॥
आधुकोक्तं च भोक्ता च पुनर्भोजनं च व्रजयेदिति कोमयेनो वराहायुक्तेः कर्तुरपि सायं संध्या
निषेधमाहुः ॥ शिष्टास्तैर्निर्मूलत्वमाहुः ॥ होमनिषेधस्तस्वविषयः ॥ स्तौके च प्रवासे च

मासिमास्युद्धतादर्भामासिमास्येव नोदिताः। षड्विंशत्तमे। मासेन स्यादमावास्यादर्भाग्राघोर्न
वस्मत्तः। गृह्यपरिशिष्टे। येन पिंडाश्चितादर्भायैः कृतं पितृ तर्पणं। असेध्याशुविहितं दद्यात्तेषां त्या
गो विधीयते। लघुहारीतः। पथिदर्भाश्चितौ दर्भायै दर्भायज्ञभूमिषु। स्तरणासनपिंडेषु षट्कुशा
नूपरिवर्जयेत्। ब्रह्मयज्ञे च ये दर्भायै दर्भाः पितृ तर्पणो। हतामूत्रपुरीषाभ्यां तेषां त्यागो विधीयते।
हेमाद्रौ। अन्यानि वपवित्राणि कुशदूर्वात्मकानि च। हेमात्मके पवित्रस्य द्वे कां नाहंति वै कलां।
अथ हविः। हेमाद्रौ प्रवेताः। रुद्रमाषोस्तिलाश्चैव श्रेष्ठाः स्युर्बुधालयः। महायवात्री हि यवास्त
थैव नमधूलिकाः। रुद्राः श्वेताश्च लोहाश्च ग्राह्याः स्युः श्राद्धकर्मणि। महायवावेणुबीजं। मधू
लिकाः यावनाल इति हेमाद्रि कलमतश्च। भारते। वेदमाने तिलं श्राद्धमक्षय्यमनुरब्रवीत्। सर्व

य
कामैः संजते यस्तिलैर्यजते पितॄन्। चंद्रिकायां देवलः। इष्टापूर्ते मृता हेव दर्शय्य च का सुव। पात्रे
भ्यस्तेषु कालेषु देयं नैव कुभोजनं। सावणीये। अगोधूमं च यद्वा दं माषमुहविर्वर्जितं। तेलपक्वे
न रहितं कृतमप्यहृतं भवेत्। हेमाद्रावत्रिः। अगोधूमं च यद्वा दं कृतमप्यहृतं भवेत्। तत्रैव ब्रा
ह्मे। यवैर्ब्रीहितिलैर्माषैर्गोधूमैश्चणकैस्तथा। संतर्पयेत् सितं मुद्गैः श्यामाकैः सर्षपैर्द्रवैः। नी
वारैर्हरिश्श्यामाकैः प्रियंगुभिरथार्चयेत्। हेमाद्रौ का ह्यो जिनिः। यदिष्टं जीवतश्चासीत्तद्दद्या
त्तस्य यत्नतः। स ह सोदुस्तरं मार्गं ततो याति न संशयः। कलिकायामाश्रुनायनः। कदम्बादि
फलैः शूलैः मूलैः राट्टीदिकैरपि। गोरसैर्मधुना दध्ना श्राद्धे संतर्पयेत् सितं। कदम्बा म्रफला
दीनि श्राद्धे संतर्पयेत् सुधीः। हेमाद्रौ पृथ्वी चंद्रौ यो मा कं डेयः। गोधूमैरिधुभिर्मुद्गैः सर्षपैश्च

लकैरपि श्राद्धेषु दत्तैः प्रीयंते मासनेऽपि तामहाः। विद्वान्भस्मं उच्यते तिलैः शृंगारकैस्तथा। के
 लुकैश्च तथा कुंदैः ककुंधुवदरैरपि। पालेवतैराहकैश्चोप्यक्षौटैः पनसैस्तथा। काकोत्माक्षारकाको
 ल्पा तथा पिंडोऽहकैः शुभैः। लाजाभिश्च सधानाभिश्च पुसेर्वारुचिर्नरैः। सर्वपाराजशाकाभ्यामिंगु
 दैराजजंबुभिः। प्रियालामलकैर्मुर्यैः कभिश्च तिलकुंदैः। वेत्रांकुरैस्तालकुंदैश्च त्रिकाक्षीरिकाव
 दैः। लोचैः समोचैर्लकुवैस्तथा वैबीजपूरकैः। मुजातकैः पत्रफलैर्भक्ष्यभोज्यैश्च संस्कृतैः। रागस्वा
 द्बोष्पैश्च त्रिजातकसमन्वितैः। दत्तैस्तैसां संप्रीयंते श्राद्धे तु पितरो नृणां। एषां कोशहेमाद्यादिना
 म्यावेद्यकाद्यनुसारेण मध्यदेशभाषयानामान्युच्यते। स्वीनैः कलमयैः कलायस्तसवीनक इत्य
 मरः। बदरी इति प्रसिद्धेना विदार्य तत्कंदेन। भस्मं जलजं मखाणा इति श्राद्धं जप्यां कूष्मांडमित्यने

चुतादर्भा ह्येकानामिक १

रत्नान्तरां। ह्योस्तपर्वणोर्मध्ये पवित्रंधारयेद्बुधः। हेमाद्रौ स्कांदे। अनामिकायापि वा। द्वाभ्यामना
 मिकाभ्यां तु धारयेद्दर्भपवित्रके। पवित्राभावे तत्रैव समंततः। समूला ग्रीविदभौतु कुशो द्वौ दक्षि
 णो करे। सम्येनैव तथा त्रीन्वै विभ्रयात्सर्वकर्मसु। बोधायनः। हेस्तयोरुभयोर्द्वौ द्वा वा सने पितथ
 ववा दर्भग्रहणो मंत्रमाह शंखः। विरिंविना सहोत्पन्ना परमेष्ठी निसर्गजा बुदसर्वाणि पापाणि दुर्भ
 स्तितिकरो भव। मृत्युर्थे सारे। हुंफट्कारेण मंत्रेण सकृच्छिवा समुद्धरेत्। भरद्वाजः। प्रेतक्रियायां पि
 तृर्थे मभिवारार्थमेव वा दक्षिणाभिमुखं स्थित्वा त्रावीनावीति को कुशाभावे पराके समंततः। कुशः का
 शः शरो गुं शो यवा दूर्वाथ वज्रजाः। गोवेश मुंज कुंदाश्च पूर्वाभावे परः परः। काशा दोविशेषमाह शंखः।
 काशाहस्तस्तना नामैकदा विद्विधिशंकया। प्रायाश्चित्तनयुज्येत दूर्वाहस्तस्तथैव वा। पृथ्वी चंद्रोदये यमः।

लं वृहती फलं। पिप्पला मरिचं वैवर्ण्यं सुगन्धं सैन्धवं। शर्करा गुड कर्पूरं बदरी द्रोण पत्रकं। तथा।
मधुकं रामठं वैवर्ण्यं गुडमेव च। आरु कर्मणि शस्तानि सैन्धवं त्रपुसं तथा। राम वं हि गु। कसेरुः
कोविदारश्च तालकंदस्तथा विसं। तमांलं तालकंदश्च मध्वातुः शीतकंदकं कालेयं कालशु
कं च सुनिषण्णं सुवर्णं। मांसं शाकं दधि क्षीरं च। बुवेत्रां कुरस्तथा। कटु फलं कोंकणी द्राक्षा लकु
वं मोचमेव च। अला बुग्रं विक्वारं कंथुर्मधुसाह्वयं। वैकं कतं नारिकेलं शृंगार कपर्णकं। पि
प्पला मरिचं वैवर्ण्यं पतोलं वृहती फलं। एवमादीनि वात्यानि स्वादूनि मधुराणि च। नागरं चार्द्रं
देयं दीर्घमूलकमेव चेति। तथा। शर्करा क्षीरं संयुक्ताः पृथु कानित्यं मेषयोः। द्रोण शाकं गूमा म

१५३

डिका द्राक्षा। आमातं। आवा उच्छः स्त फलं। पालिवतं जंवीरं। पात्रि आलमिति गौडप्रसिद्धं
वा। खर्जूरं काजूर इति प्रसिद्धं। कालेयं कालसंज्ञः शाकः दारु हरिद्रा वेति पृथ्वी चंद्रः। सुनिषण्णं
कंदी सदृशं। कसेरुः जलजः कंदः। कोविदारं कंचनार सदृशः। तालकंदः तालमूली। विसं भसी
उं शतकंदः शतावरी। शीतकंदः शालू कंसेरुकी प्रसिद्धं सुल द्रिया इति गौडप्रसिद्धः। सुवर्णं सु
नि सुमीति गौडव्यातां। कटु फलं श्रीपत्नी वृक्ष फलं। कोंकणी अम्लरसा द्राक्षा। तिंदु के डिंडि स
मितिकै देवः। तिंदु फलं वा। ग्रीवकं फल विशेषः। वारं शुद्ध तालं। मधुसाह्वयं मधुक पुष्पं फलं
चा वै कं कतं। वैचीति गौडव्यातं यरुषकं फरुस मिति प्रसिद्धं। नागरं शुद्धं। पृथ्वी चंद्रो द्ये ब्राह्मे।

ति ४

नारंगकं रज्जूरं द्राक्षा नीलक पिष्टकं । एतानि फलजातानि श्राद्धे देयानि यत्नतः । याज्ञवल्क्यः ।
 हविष्यान्नेन वै मांसं पायसेन तु वत्सरो मत्स्यहारिण कोरभ्रशाकुनद्यागपार्षतेः । ऐणगौरवो वा २
 दशाग्नौ मांसैर्यथाक्रमेण । मांसं च दद्यात्तृप्यंति दत्तैरिह पितामहाः । खड्गमिषं महाशुक्रं मधु
 मत्स्यं न मेव वा । लोहमिषं कालश्राकं मांसं धीणसस्य वा । वौध्मीणसो जरच्छागदति मेधातिथिः । ना
 कात्यायनः । छागो स्तमेधातो लभ्यशेषाणि शीवालध्वावा स्वयं मृतानां वा हृत्पवेत् । कोर्म
 त्रीतालध्वा स्वयं वाथ मृतानां हृत्पवा द्विजः । दद्याच्छुषे प्रयत्नेन तदस्याक्षय्यं मुख्यते । श्राद्धे
 दत्तस्य मांसस्य भक्षणो दोषमाहमनुः । नियुक्तस्तथा न्याये यो मांसं नातिमानवः प्रप्रेत्य

शृंगाटकसिंघाकेवुकः कंसनारः । कुंदः सूरताः । अशोघिसूरता कंद इत्यमरः । कर्कधुर्वन्यं सूक्ष्मं
 वैरं । पालेवतं कोशातकी । आरुके अरुई । अक्षोदं अरविरोरा । कोकोली क्षीरका कोलोमौ गौडेपुप्रसिद्धे ।
 पिंडालकं सुथनी । त्रयुसादयस्त्रयः कर्कशभेदाः । बिभटं खर्बुजं । सर्वपेतिदार्घ्यं चंद्रसः । प्रियालं
 विरौजा । फलमुदुवरं । तिलकं पयोसं । तालकंदः कंदविशेषः । चक्रिकातिंतिणि विंहीवाक्षीरि कोरि २
 ती । मोचं कंदलाफलं । लक्षुवं वडहरं । मुंजातं गौडदेशे । पद्मफलं गदा । रागरवंड इत्युक्तः पानविशे
 षः । त्रिजातं लवंगैलापत्रकाणि । मदनरत्ने कोर्म । कालश्राकं च वास्तूकं द्रोणाग्राकं तथाईकां । विष्ठा
 मलकमृद्धीकापनसाभ्रातदाडिमोचं पालिवताशौटखर्जूरं च कसेसेकं । कोविदारश्च कुंदश्च परे

१ पिप्पली भुंडियुक्तस्तु मुद्रपृषस्तु वाउकः ॥ रागरवंडवतायातिशर्करा संयुतं तु लत इति ३
 २ मूलकं कृष्णनालिका । प्रशस्तानीति विशेषः । हेमाद्रौ पृथ्वीचंद्रोदये च वायुपुशणे । काकेशाकं महाश्राकं

यत्तत्प्रज्ञानतः सोऽपि मांसं मे श्राद्धं हते तथा। स एव। सर्वथान्नं यदा तस्यात्तदेवामिषमाश्रयेत्। ब्राह्म
 णाश्च स्वयं नाद्यात्तत्र श्राद्धं हतं यदि भागवतोऽपि। न दद्यादामिषं श्राद्धेन वा घाधर्मतत्त्ववित्। मुस
 न्नैः स्यात्पराप्रीतिर्यथानखलु हिंसायात्तथेति शेषः। अन्नं केचित्। मुसन्नं ब्राह्मणस्योक्तं मांसं क्ष
 त्रियवैश्ययोः। मधुप्रधानं शूद्रस्य सर्वेषां वा विरोधिरिति हेमाद्रौ पुनस्तथा व्यवस्था मादुः।
 पृथ्वीवंद्रोदयस्तु। अक्षता गोपशुश्चैव श्राद्धे मांसं तथा मधु। देवरात्रे सुतो सतिः कलौ पंचवि
 वर्जयेदिति निगमोक्तेः। वरातिथिपितृभ्यश्च पशूपाकरणक्रियेति कलिकर्त्येषु हेमाद्रावादिषु
 राणात्। मांसदानं तथा श्राद्धे वा न प्रच्छाद्य मरुतमैत्युत्कारमानुधर्मान् कलियुगे वज्रानाहुर्म
 नापि तादृतिवृहन्नारदीयेभिश्चास्य मांसविधिः कलिव्यतिरिक्तविषयः। कलौ मांसनिषेधानां च

५१

१५५

देशावासाद्यवस्था। तथा वृहन्नारदीये श्राद्धं प्रकृत्या यथा वारं प्रदेयं तु मधु मांसादिकं तथा। देश
 यागपरिग्राह्यास्तत्तद्देशीयजैर्नरैः। अन्यथा पतितो ज्ञेयः सर्वधर्मबहिष्कृत इति। यस्मिन् देशे पुर
 ग्रामे चैव विधेन गरेपि वा। यो यत्र विहितो धर्मस्तं धर्मं न विचारयेदिति भृगुक्तेः श्रुत्याहुः। तत्र
 होत्राकाधिकरणन्यायेन देशविशेषमवस्थापकपदकलनायोगात्। निवृत्तं पितृवैतसिताम
 हवराणैर्मांसमीमांसायामिति दिक्। मनुः। संवत्सरं तु गमेन पयसा पायसेन वा वाध्राणस्य
 मांसं न तृप्तिर्द्वादशवार्षिकी। त्रिपिबं त्रिद्विपक्षिणं श्वेतं वृद्धमजापतिं। वाध्राणां संतुतं प्रादुर्या
 जिकाः श्राद्धकर्मणि। क्षीरादौ विशेषमाह सुमंतुः। पयोदधिदूतं चैव गवां श्राद्धेषु पावनं। मूहि
 षीणां घृतं श्राद्धेऽष्टं न तु पयः क्वचित्। याज्ञवल्क्यः। संधिन्यनिर्द्देशावत्सा गोपयः परिकर्जयेत्।

नि० ८०

१५६

श्रोत्रमैकशफंस्त्रौणमारण्यकमथाविकं। हेमाद्रौहारितः। नवसूतायाः सप्तशत्रादित्येकेदश
रात्रादित्यपरेमासेनोपेयुषंभवतीतिधर्मविदः। एतद्रजोभावपरं देवलः। अजाविमहिषो
णानुपयः श्राद्धेषुवर्जयेत्। विकारानुपयसः श्रेवमाहिषंतुघृतं हितं। तत्रैव ब्राह्मे। माहिषं
नामरंमार्गंश्राविकैकशफौद्रवं। स्त्रौणामौष्ट्रपावितं च दधिक्षीरं त्यजेद्युतं। सगुडं मरिचात्तं सुतथा
पर्युषितं दधि। दीर्घं तत्र मयेतं वनस्था स्वादेव फेनवत्। माहिषापवादोपराक् ब्राह्मे। देयं तत्रैतु
सद्यस्कं नवनीतादनुध्रतं। आरण्यमहिषाक्षीरं शर्करास्तुति संयुतं। मध्वत्तं तु हिनेनैव दद्यात्तद
मृतं यतः। स्तुतिः क्षीरशरः। श्राद्धकौमुद्यां वैवं। यज्ञपिज्ञयोक्त्वापेन। अन्नं पर्युषितं भोज्यं स्नेहात्तं
विरसं स्थितं। अस्नेहा अपि गोधूमयवगोरसवि क्रयादिति पर्युषितं दधीदिभोज्यमित्यक्तं तथापि

१५६

पर्युतां याति संभवानेकविंशति। अत्र बहुषुवननेषु श्राद्धे मांसमधुनोः प्राशस्योक्तेः। विनामो
सेनयच्छाद्रं कृतमप्यहंतं भवेदिति देवलोक्तेः। यच्छाद्रं मधुना हीनं तद्रसैः सकलैरपि। मि
ष्टान्नैरपि संयुक्तं पितृणां नैव हृत्तये। अणुमात्रमपि श्राद्धे यदि न स्यात्तमाक्षिकं। नामापिकीर्त
नीयं स्यात्पितृणां हृत्तये तत्र इति हेमाद्रौ ब्राह्मोक्ते श्र। मांसमधुनोः श्राद्धे नियतत्वं गम्यते। गो
डनिबंधे मत्स्यसुक्ते। मध्वभावे गुडो देयः। क्षीरस्य च तथा दधि। तलुभ्यते घृतं यत्र कुर्याद् दूतवती
जपं। श्राद्धकलिकायां नागरखंडे। कथं विद्यदिवि प्रभ्यो न दत्तं भोजने मधु। पिंडास्तु नैव दत्तमा
कदाचिन्मधुना विना। सहसरागारस्तमांसनिषेधति। यस्तु प्राणि वधं कृत्वा मांसं स्तपयतीति
तदुत्। सविहो श्रंदनं दग्धो कुर्यादंगारविक्रयं। क्षिप्त्वा कूपे तथा किं विहाय आदातुमिच्छति।

नि. सि.

कन्या शुक्रार्थं द्रव्यं वान् विगर्हितं। पित्रार्थं मे प्रयच्छस्वेत्युक्ता यत्राप्युपाहृते। चंद्रोदये शंखः।
भूस्तणं सुराणि लिङ्गपालं कीमं चतुर्कं तथा। कृष्णो डालं खुवात्तं किं कोविदारं भवर्जयेत्। पि
प्यलो मरिचं वैव तथा वैपिंडं मूलकं। कृतं वलवणं सर्वं वशाग्रं वविवर्जयेत्। राजमाषां नम
सूरांश्च कोद्रवांश्च कोरदूषकांश्च। लोहितान् वृश्निनां सान् आद्रु कर्मणि वर्जयेत्। भूस्तणं
काश्मीरदेशे प्रसिद्धं। सुराणि गुंडीति माधवः। तुलसीति पृथ्वी चंद्रः। सावभक्ष्यत्वेन नि
षिद्धं न युष्यत्वेनेति गोडाः। पालं कीपाल इति प्रसिद्धं। मृदु कंज लजः शाकः ससुक मिति
पाठे खदिशाक इति हेमाद्रिः। मरिचान्याद्रौ लीति हेमाद्रिः। कृतं वलवणं वंसांभर मित्रं। स
धवं लवणं। वैव तथा मानस संभवे। यत्र सामुद्रिकं भवेदिति शूलपातोपाठः। पवित्रे प

१५७

रमेद्येते प्रत्यक्षे अपि नित्यं शडिति वायवीयोक्तेः। मानसं सांभरं। यत्तु भविष्यं। तर्जत्पादं तका
सुं व प्रत्यक्षं लवलं तथेति तत्र तत्र शारलवलं खारीति प्रसिद्धं निषिद्धं। भुक्ता तु शारलवणं
त्रिरात्रं तु वने वसेदिति ब्राह्मोक्ते शूलपाणिः। क्षीरलवणमिति पाठात् क्षीरमिश्रं लवणं
निषिद्धमिति वाचस्पतिः। राजमाषाः खरा इति प्रसिद्धाः। कोरदूषकः वनकोद्रवः। चंद्रिका
यां शंखः। पिंडालकं चतुंडीरं विंबो फलमिति कैदेवः। कर्मदं करवंदेमिति प्रसिद्धं। तत्रैव वि
डालो विष्टमाघ्रातं श्राद्धे यत्नेन वर्जयेत्। कृष्णो डं महिषी क्षीरं माटक्यो राजसर्षपाः। च
तका राजमाषाश्च घ्राति श्राद्धे न संशयः। वृद्ध्यराशरः करीर फलपुष्पाणि विडंग मरिचा

निवा जंभारिका सजंवी रा सुपकं बीजपूरकं। जंभे कां निपिप्यलाः पमेळं पिंडमूलकं।
 मसूरां जनपुष्पां च आदेर तापतत्यधः। जंभे सूक्ष्मं। माधवीये वलुर्विशतिमते योवना
 लानकुलु थां श्रवर्जयति विपश्चितः। यावना लो जेदलाः। अत्र या निवला कादी निविहि
 तस्मिन् पिपिडां नितेषां विकलाः। अन्यथा। श्यामा के श्रण के नीकारे श्रप्रियंगुभिः। गोधू
 मे श्रतिलैर्मुद्गैर्मोसं प्रीयाणते पितृनिति। गोधूमे रिक्षाभिर्मुद्गैः सती नै श्रण के रपीति
 बहे माद्रौ कौर्म विष्णु धर्मादि विरोधः स्यात्। पिप्यली मरिचादेस्त प्रत्यस्य निषेधो न
 त्वन्यद्रव्य मिश्रस्य। सो वीरति क्लेवणादिभिस्त पाकस्य सिद्धिर्महती हयेस्त। तद् बीजपू

गुडमरीचात्तस्य पर्युषित दोषो नो अस्ते इति हेमाद्रिः। तत्रैव ब्राह्मे। कालशा कंतदुलीयं वास्त
 कं मूलकं तथा। शाकमारण्यकं वैवदधा छू देषु नित्यशः। तंदुलीयं सूक्ष्मपत्रमिति हेमाद्रिः।
 महाराष्ट्राणां माट इति प्रसिद्धं। आरण्यकं फाजीलुं वादि। तत्रैव दाडिमं मागधी वैवनागरा
 ईकतिं तिणी। आम्नातकं जीरकं वकुं वरं वैक्यो जयेत्। मागधी पिप्यली। कुंवरं कुस्तं ववरं
 धनिया इति प्रसिद्धं। वायवीये। अगस्तस्य शिखास्ताम्नाः कषायाः सर्वे एव। शिखाः न
 वपलुवाः। प्रभासखंडे। आरामस्य तु सीमंताः कलायाः सर्वे एव। सीमंताः न वपलुवाः। को
 नीतमालं शातकंदं च मध्यालुं शीतकंदली। मध्यालुः मोहकंदः। शीतकंदली रातालू इति प्रसि
 द्धं॥ ॥ अथ वज्रं॥ ॥ मार्कंडेयपुराणे। यज्ञोक्तो वादिना प्रोक्षं पतिता यदुपाजितं। अत्र्याय

सागरे आहु प्रकाशो चोक्तं। विज्वं वरक्तं निषिद्धं। जंबीरं रक्तं विज्वं वरक्तं स्यापि पल्लं त्यजेदि
ति आहोक्तेः। पारिभट्टे निंबतरित्यमरः। रक्तं मंदार इति हेमाद्रिः। आहूतं पोवा सातत्पुष्पं।
उद्धारः कंबनारः। मधुकं ज्येष्ठी मध्विति चंद्रिका। चरकावनमुद्राः। हेमाद्रौ ब्रह्मांडे। आसना
मृदमन्त्राद्यं पादोपहतमेव वा। अमेध्यैर्जंगमैस्पर्शेषु पुरुषितं नयत। द्विः रिवन्नं परिदग्धं
च तथैवाग्रावलेहितं। शर्करा कीटपाषाणैः केशैर्यत्राप्युपद्रुते। पित्त्याकं मथितं वैवृतथाति
लवणं नयत। सिद्धाः कृताश्च ये भक्ष्याः प्रत्यक्षं लवणं हृताः। कौससावावधूतानि कज्यानि आ
हु कर्मणि। द्विः रिवन्नं यत्स हृत्वा केन भक्ष्यमपि हि गुंजारकादिसंस्कारार्थं पुनः पच्यते तदुच्यते
तु तित्तशाका चैविकारादि द्विषा नैव भक्षणा हेतुः निषिद्धं। अग्रावलेहितमस्वादितपूर्वोपर्यु

१५२

षितस्य सदा निषेधेऽपि पुनर्वचनं। अपूपश्च करं भाश्च धानावटकसक्तवः। शाकं मांसं मधुपंचमं
पंसरमेव वा। यवाग्नः पायसं चैव यत्रान्यत्स्नेहसंयुतं। सर्वं पर्युषितं भोज्यं सुतं चैव परिबर्जयेदि
ति माधवीयेयमोक्तं। बटकादेरपि पर्युषितस्य निषेधार्थं मित्तिचंद्रिकादयः। कज्येषु विश्वा मित्रैः
कपित्थं कुरुकं चैव नारिकेलं च पेनिकं। जंबूफळादिष्वं न्वपित्त्याकं तदुल्लेख्यं। हेमाद्रौ षड्विं
शान्मते। कज्यामिर्कटकाः आहूराजमापास्तथैव वा। मर्कवकाः लंकाः पेठानसिः। वृंता कनळि
कापोतकुसुंभाश्मंतकानि वा। शूणकानामभक्ष्या इति पोतं पो इति प्रसिद्धं। कुसुंभकर इति म
हाराष्ट्र प्रसिद्धं। माकंडेयः। कज्याश्चाभिषवानित्यं शातपुष्पागवधुकाः। जंबीरकं फलं कज्यं को

विदारश्चनित्यशः। अतिषवः शुक्तमिति चंद्रिका। संधानकमिति पृथ्वी चंद्रः। शतपुष्पासोवा
इति प्रसिद्धं। शाखायनः। मारिषं नालिका चैव रक्ताया च कलं बिका। असुरान्नमिदं सर्वं पितृणां
नोपतिष्ठते। मारिषं मध्यदेशे मरुत्या इति महाष्ट्रे पुराजगिता इति प्रसिद्धः। कलं बिका चैव वा
तियत्रा। तत्रैव। गांधारिका परोक्षानि आहु कर्मणि वर्जयेत्। गांधारिका तंदुल्लयमिति चं
द्रिका। जवासाख्या दुरालाभेति कैदेवः। भारते। हिं गुरुद्वेषु शोकेषु अलं बलं सुनंतथा। क
कुंडका न्यला वृनि कृष्णं लवणमेव। पुनरलाग्रहणं मुभया ला वृनिषेधार्थमिति पृथ्वी चंद्रः।
ककुंडकं वर्तुलं छेत्राकं। तत्रैव। कस्तं बुरुं कलिंगोत्थं वर्जयेदम्लवेतसं। हेमाद्रौ ब्राह्मे। वार्तिके
च शिवं वलौ शा नि फलानि वा। कलिंगं रक्तवारं च वीणा कं धृतवारकं। कपालं काचमारा चैव क

म

रान्मरिवा दियोगात्सिद्धं प्रदेयं न तु दुष्पती हेति पृथ्वी चंद्रोदये वृद्धपराशरोक्तेः। तत्रैव। दातुश्च
यस्मिन्मनसो भिलाषः श्रद्धा भवेद्यत्र वदीयमाने। आहुषु देयं विधिवत्तदेव तदत्तमक्षय्यमि
ति ब्रुवंति। एतन्निषिद्धेतरविषयं। चंद्रिकायां। कृष्णधान्यानि सर्वाणि वर्जयेच्छ्राद्धकर्मणि।
न वर्जयेत्तिलं श्वैव मुद्गं माषां स्तथैव। मात्स्ये। मसूरशानिष्या वराजमाषकुसुमिकाः। प
त्रविल्वार्कधतूरपारिभद्राटनूषकाः। न देयाः पितृकार्येषु पयश्चाजाविकंतथा। कोद्रवोद्धार
वरकं कपित्थमधुकातसी। एतां अपि न देयानि पितृभ्यः श्राद्धमिच्छता। निष्यावाः क्लृप्ताः। य
तुमाकं डेयः। प्रियंगवः कोविदारानि वा श्रात्रं शोभना इति। तत्र निष्यावः श्वेतशिवीति दान

ति. ८.

वटपुशोदुंवरशेलुदधित्यनीयमोर्लिङ्गानिभक्षयेत्॥ शेलुः श्लेष्माकोभोक्तरसजः। दधित्यं
कपिष्ठं। स्मृतिसारः। क्षीरेतुलवतांदत्ताउच्छिष्टेष्विवयदते। स्नानंरजकतीर्थेषुताम्रगव्यंमु
गसमो गौडनिबधेस्मृतिसारः। क्षीरेतुलवतांदत्ताउच्छिष्टेष्विवयदते। स्नानं स्मृतिः। नाशिके
रोदकं कांस्पेताम्रपात्रेस्त्रितंमधु। गव्यं वताम्रपात्रेस्त्रितंमधुतुल्यं घृतं विना। ताम्रपात्रे वृ
तं मांसं यज्ञगव्यं घृतं तरत। आमिषं तु गवां मांसं दधिमघं पयो रजः। द्रव्यांतरयुतं मांसं पयसा
संयुतं दध्यापयोनुधृतसारं च पात्रपात्रेन दुष्यति। **अथ जलं।** याज्ञवल्क्यः। शुविगोतृप्ति
हृत्तोयं प्रवृत्तिस्त्र्यं महीगतं। वर्ज्यं जलमुक्तं हेमाद्रौ ब्रह्मांडे। दुर्गंधिफेनिलं क्षारं पंकिलं पल्लवोदकं।
नभवेद्यत्र गोतृप्तिर्नक्तं येन आप्यपाहतं। यत्र सर्वार्थमुत्सृष्टं यच्चाभोज्यनियोजनं। तद्वर्ज्यं स लिङ्गं ता

१६९

तसदैवश्राद्धकर्मणि। निपातो जलाशमः। शुद्धितत्वे शंखः। स्नानमात्रमनंदानंदेवतापितृतर्पणं।
शूद्रोदकैर्न कुर्वतितथा मेघादिभिः स्मृतेः। हेमाद्रौ वादित्यपुराणे। विरययुषितं वापिशूद्रस्य एव
थापिवा। जाद्रव्यास्नानदानादौ पुनात्येव सदापयः। कात्यायनः। आपो निद्रानगृहीयां न पिबे
त्तद्वदस्वनाउधृत्याग्निमुपर्यग्रथामो धाम्ना रतीरयेत्। रजो दोषे तु प्रागुक्तं। नारदीये। त्यजेत्पु
षितं पुष्पं त्यजेत्पुषितं जलं। न त्यजेज्जाह्नवी तोयं तुलसी पत्रविल्लं कं। अन्यान्यपि पृथ्वी
चंद्रोदये मात्स्ये। **मध्याह्नः** सव्रपात्रं वतथानेपालकं बलः। रौप्यं दूर्भास्तिलागावो दौहित्रश्चा
ष्टमः स्मृतः। पापं कुत्सितमित्याहुस्तस्य संतापकारिणः। अष्टावतेयतस्तस्मात्कुतपाइति विश्र
ताः। ब्राह्मेयतिस्त्रिदंडः करुणराजतेपात्रमेव च। दौहित्रं कुतपः कालः श्रद्धागः कृष्णाजिनंतया।

शस्तानीतिशेषः। दौहित्रं खड्गपात्रमिति कलत्रतरुः। अपराकैस्मृत्यंतरैः। अपत्यंदुहितुश्चैव
 खड्गपात्रं तथैव वा। दूतं च कपिलाया गोदौहित्रमिति कीर्तितं। ब्रह्मांडे। अमावास्या गते सोमे
 यातुखादतिगोस्तृणा। तस्या गोयं दूवेत्सीरं तदौहित्रमुदाहृतं। स्मृतिर्ब्रह्मग्राहो। उद्धिष्टं शिवनिर्मा
 ल्यं वा तं वमृतकर्पदं। आहुसमपवित्राणि दौहित्रः कुतपः सिलाः। उद्धिष्टं वत्सस्या। दुग्धमित्यर्थः।
 शिवनिर्माल्यं गंदैर्गोकं। वा तं मधु। मृतकर्पदं सरीयदं। तिलेषु आपस्तंबः। अट्वां ये समुत्पन्न
 अट्वां कश्चिन्नास्तथा। ते वै आहुपवित्राः स्युस्तिलास्तेन तिलास्तिलाः। अभावे आम्नाः। गो
 राः कृष्णास्तथारण्यास्तथैव त्रिविधस्तिला इति ब्राह्मणे। अथ बर्ज्यानि। वंदिकायां यमः। कु
 कुटो विदूराहश्च काकश्चाथ विडाळकः। दृषली पतिश्च वृषवः। पंदो वीरारजस्वला। एते तु आहु

जं पिंडमुल्लं। गंजनं बुक्तिकां चैव गाजरं जीवकं तथा। वृताकं श्वेतां कंदूरां श्वेतवृताकं कुंभांडं च
 विवर्जयेदिति देवलोक्तेः। तेन कृष्णास्या निषेध इति वंदिका माधवौ। वेरुतस्तस्य सदा श्वेतनि
 षेधात्पुनः आहुनिषेधो व्यर्थः। तेन भक्ष्यस्य कृष्णवृताकं स्यापि निषेधार्थमिति वयं। कंदूराक
 षूः। कुंभांडं वृतालावुः। पंचशिवं कलु मसूरराज माषमठः कुलुह्लाः। लोमशा निकुलुह्ला नि
 रक्तचारं लोहितचार फलं। वीणा कंदीर्घकृष्टक कंदी। धृतवारकं विरच्छित्तवार फलं वारोली
 ति प्रसिद्धं। कपोलं नारिकेलं। काचं कतु वृक्ष फलं। मारीचं आर्द्रमरीचा नि। गंजनं पजनं प
 लांडु भेदः। पश्चिमदिशि प्रसिद्धः। नतु गाजरं। तस्य पृथगुक्तेः। हेमाद्रिणा तु गंजनं गाजरं मेवा
 तं। गोड आहुको मुद्यामप्येवं। तद्वित्यां बुक्तिका विरकारसु क्रंपानिकं वंदिकायां हारीतः। न

तत्र च भूतं चाश्रुतमेव वा पूर्वमेव न दातव्यमेको द्विष्टेथ पार्वणे हेमाद्रौ पराशरः। एहाग्निशिष्टुदे
वानां ब्रह्मचारितपरिव्रजां। तावन्नदीयते किं विधा वेपिंशन्ननिर्व्वेत्त। कोर्मो तिलानवकिरेत्त
न्न सर्वतो बंधयेदजान्। तत्रैव देवलः। तथैव यन्त्रितो दाता प्रातः स्नात्वा सहां वरः। आर
भेत्त न वैः पात्रैश्च नारंभं चैवं धवैः। अत्रात्मनो पदात्स्वयमेव पाकः कार्यः। अत्रात्मा पत्मा।
तदभावे बंधवैः। ततस्तानियथा चाश्रुसीता जनकं नैदिनीति पात्राणि गादिति हेमाद्रिः। श्रु
तुदीपकश्चिकाया माश्चिदायनः। समान प्रवरैर्मित्रैः सपिंडैश्च गुणभित्तैः। कृतोपकारि
भिश्चैव पाककार्यं प्रशस्यते। व्यासः। गृहिणी चैव सुस्नाता पाकं कुर्यात्प्रयत्नतः। निष्पन्ने
षु च पाकेषु पुनस्नानं समाचरेत्। पृथ्वी चंद्रोदये स्नात्वा। रजस्वला चैव पाकं कुर्यात्पुंश्चलोपतितो

१६३

तथा। त्यजेद्यूरांतथा बंध्यां विधवां चान्यगोत्रजां। अंगकर्तुं चितुर्थाहः स्नाता मपिरजस्वलां
वर्जयेद्यूरादुपाकार्थं समात्तु पितृवंशजां। मातृपितृवंशजभिन्नां त्यजेदित्यर्थः। स्मृतिसारे
न पाकं कार्यं पुत्री मत्यां चाप्यन्यगोत्रजां। मृतबंध्यां च गभंघ्नी गभित्ती चैव दुर्मुखी। पाक
भांडानि तु हेमाद्रौ नागरखंडे। सौवर्णान्यथ गौण्याणिकां स्पृता म्रोदूवा निचो मार्तिका न्य
पिभा व्या निमृतनानि च। तत्रैवादिपुराणे पवेदन्नानि सुस्नातः पात्रेषु शुविषु स्वयं। स्व
र्णदिधातुजा तेषु मृन्मयेषु पिवाहिजः। अदिद्रुष्टविलिप्तेषु तथा लुपहतेषु च। नास्ये
षु न भिन्नेषु दूषितेषु पि कर्हि चित्। पूर्वकृतोपयोगेषु मृन्मयेषु न तु क्वचित्। वायुपुरा
णे। न कदाचित्सेवेदन्नमयस्त्रालीषु पैतृकं। अयमो दर्शनादेव पितरौ विद्वन्ति हि काळा

यसंविज्ञोषेणानिंदंतिषितृकर्मणि॥ फलानां चैवशाकानां छेदनाथानियानितु॥ महानसेपिश्र
 स्वापितेषामेवहिंसंविधिः॥ इष्यतेनेतरस्यात्रशस्त्रमात्रस्यसंदर्शनं॥ महानसेपियुक्तानामपिका
 र्येदंशिनं॥ तत्रैवोपचमानस्तभांडेषुसत्पाताममयेषुवा॥ समुद्धरतिवेद्योरसितुःसमहाण
 वात्॥ पक्वान्नेरुपनाधेयु॥ तेजसानामभानेतुपिठरेमन्ययेपितरेपिवा॥ नवेशुचोप्रकुर्वतेपाक
 पित्रर्थमादरात्॥ तत्रैवादिपुराणे॥ पक्वान्नेरुपनाधेयुःशस्यतेदारुजान्यपि॥ द्रव्योदीत्यपिकाया
 लियतिरपिदारुभिः॥ यमः॥ विवाहेप्रेतकोर्यमातापित्रेःक्ष्येहनि॥ नवभांडानिकुर्वेतयज्ञका
 लिविज्ञोषतः॥ अथपाकाग्निः॥ हेमाद्रौप्रजापति॥ ओपासनेनात्रसिद्धिरग्नौकरणमेववा॥ एध्वीचं
 द्रोदयेगिराः॥ शालाग्रौतुपवेदत्रंलौकिकेवापिनित्यशः॥ यस्मिन्नग्नौपवेदत्रं तस्मिन्होमोनि

३६४

कालेषैवर्जनीयाःप्रयत्नतः॥ खंजःकाणःकुलिःश्वित्रीदातुःप्रेष्यकरस्तथा॥ न्यूनांगोप्यतिरिक्तां
 गस्तमप्यपनयेत्ततः॥ वायवीयो॥ अन्नं पश्येयुरेतत्तुयदिवेहयकव्ययोः॥ उत्तरष्टयंप्रधानार्थसं
 स्कारस्तापदिस्मृतः॥ सुमंतुः॥ चंडालादिवाक्षितमन्नमभोज्यमन्यत्रमृद्भस्महिरण्योदकस्य
 शीतं॥ तत्रैवजमदग्निःशुद्धवत्योथकृष्णाद्यःपावमान्यस्तरत्समाः॥ पूतेनेवारिणादभरन्न
 दोषमेषानुदत्तं॥ चंद्रोदये॥ पादुकोपानहौघत्रंवित्ररक्तांबरं तथा॥ रक्तपुष्पंवर्माजिरंथाज
 भूमौविवर्जयेत्॥ निर्णयदीपे॥ घंटानिनादोहयसन्निधानं॥ शनूकरंखंखौकदलीदलेचउत्त
 तेजोत्यक्तहपारिजानिआहुस्यवैगुण्यकराण्यमूनि॥ पारिजातंमहिषीक्षीरादि॥ अथआ
 हुदिनहृत्य॥ चंद्रोदयेउग्रानाः॥ गोमयोदकैर्भूमिभाजनशौचंकुर्वीत॥ पराशरः॥ कांजिकंदधि

माणा अमा वास्यांशान्तिकर्मकुर्वीरान्नित्यादिस्त्रेणपचनाग्नेरस्यागमुकारहैवायमितरोजातवेदाइत्य
 धर्चिनशमीमयीभ्यामरणाभ्यामाग्निमयेत्यपवमानाग्निर्भवतीतिस्त्रेणेतौचोक्तेः पचनाग्नेवपावकः। बोधा
 यनेनाप्युक्तं। आतृत्तपंचनाग्निमौपासनेचाभिमव्रजंतीति। स्यात्तौग्नौपाकस्तन्यशाखाविषययइति के
 चित्। वस्तुतस्तपूर्वोक्तस्य सर्वाधानिविषयत्वेयुक्तं। शिष्टाचारपि नपचनोदयते। अंतर्द्विजापामपि स
 र्वाधानपक्षेवैश्वदेवश्चाद्वं चपनेकुर्यादन्यथोपासनेइत्युक्तं। अग्नौकरणंतुप्रयोगपारिजातादिभिरादिका
 दिसर्वश्राद्धेषुपिउपिब्रह्मज्यतिषंगोक्तैर्लौकिकेपचनवापकेकृतेपिगृह्याग्नौपचयस्तेष्वकार्यरतिप्र
 तिष्ठाति। मदनरत्नेष्वेवं। विधुरेष्टिन्नग्यादेस्तुष्टोदिविविधानेनाग्निसंपादनमित्युक्तं हरिहरभाष्ये।
 इतिपाकाग्निः॥ चंद्रिकायांमार्कंडेयः अद्रुषत्सुमुहूर्त्तपुगतेप्रयतान्द्विजान्प्रत्येकंप्रेषयेत्तेषां प्र

रायामलकोदकं॥ देवलः॥ ततोऽनिवृत्तेमध्याह्नेरुत्तरोमनस्वान्द्विजान्प्रत्येकंप्रेषयेत्तेषां। अग्नि
 गम्ययथान्यायंप्रयच्छंतधावनं। तैलमभ्यजनस्नानंस्नानीयंचपृथग्विधं। पात्रैरौदुंबरैर्हृयाद्वैश्वदेवि
 कपूर्वकं। औदुंबरैस्ताम्रमयेः। अत्रक्षौरामलकस्नानदयापूर्वाह्णवतु। श्राद्धपुगभ्योनखभ्रमश्च
 दनेतुनकारयेदिति। तन्निषिद्धतिथ्यादिविषयं। निषिद्धतिथ्यादितुप्रशुक्लं। अभ्यंगेतुकलिकायांका
 त्यायनः। तैलमुद्वर्तनंदेयं ब्राह्मणेभ्यप्रयत्नतः। तैरभ्यंगश्च कर्तव्योवर्ज्यकालंनचिंतयेत्। अपरार्क
 प्रचेताः। स्नातोधिकारीभवतिदैवेपिभ्येचकर्मणि। श्राद्धरुशुक्लवासास्यान्मौनीचविजितेंद्रियः। हेमा
 द्रौजावालः। तांबूलदंतकाष्ठांचस्नेहस्नानमभोजनंइत्यौषधपरात्रानि श्राद्धकर्ताविवर्जयेत्। वस्त्रेवि
 शेषमाहतजैवभृगुः। नग्नःस्यान्मलवद्वासानग्नः कौपीनकेवलः। द्विकृच्छ्रोत्तरीयश्च अकृच्छ्रोवस्त्रएवच।

नग्नः काषायवासास्यानग्नश्चाद्रपरस्मृतः। नग्नो द्विगुणवस्त्रः स्यान्नग्नोरक्तपटः स्मृतः। नग्नस्तद्वधवस्त्र
स्यान्नग्नः स्पृतपरस्तथा। ततः कर्तुं ध्वं पूं कुं र्यात्। जपहोमे तथा दाने स्वाध्यायः पितृकर्मच। रथापनयति वि
प्रेन्द्रा उर्ध्वपुं विना कृतमिति रहन्नारदीयात्। उर्ध्वं च तिलकं कुं यद्वै वे पि ज्ये च कर्मणि। तिरुद्धपराशरोक्तेऽप्य।
अन्येतु। उर्ध्वपुं दुं द्विजातीनामग्निहोत्रसमो विधिः। आद्रकाले तु संप्राप्ते कर्ता भोक्ता च तस्य जेत्। वामहस्तव
दर्भांस्तु गृहे रंगविलं तथा। ललाटे तिलकं दृष्ट्वा निराशाः पितरो गता इति संग्रहोक्तेः। उर्ध्वपुं दुं त्रिपुं दुं वा चंद्राकार
मथापि वा। आद्रकर्तानकुर्वन्तया वसिष्ठोऽने निर्वपेदिति विश्वप्रकाशे वचनाच्च। न कार्यमित्याहुः। अत्र चारा
द्यवस्त्रा। अतएव रहन्नारदीये। उर्ध्वपुं दुं च तुलसी आद्रे नेष्टुतिके चनेति उर्ध्वपुं दुं विधिर्विप्रविषयः। निषेधः
कर्तृपरइति पृथ्वीचंद्रः। यतु हेमाद्रौ देवलः। ललाटे पुं दुं कं दृष्ट्वा संये माल्यं तथैव च। निराशाः पितरो यांति द

धीयते। मनुः। वैवाहिके श्रौकृशतश्च कर्म यथा विधिः। तपं वयशविधानं च पंक्तिं चान्वाहिको द्विजः।
आद्रस्य गृह्यत्वं चोक्तं मे पराकैला अत्र विशेषः कर्मप्रदीपे। प्रातर्होमं तु निर्वर्त्य स सु इत्यहु ताशनात्। शेषं
महानसे कृत्वा तत्र पाकं समाचरेत्। पाकं तत्रितमाहृत्य गृह्याग्नौ युधुनः क्षिपेत्। ततोऽस्मिन्नेव श्वदे वा दि
कर्म कुर्यादित्येदितः तदभावे लौकिके। ततः पंचेयुरन्नानि निर्वपानंतरंगनेः। वैवाहिके प्रायन्यत्र लौकि
के वापि संयत इति कलिकायां संग्राहोक्तेः। पित्रर्थं निर्वपेत्। अतएव हेमाद्रौ वायुपुराणं। पित्रर्थं नि
र्वपेद्भूमौ कूर्वं वा दर्मसंस्कृते इति तत्रैव पात्रमाख्ययोः। अग्निमा निर्वपेत्सैत्रं चरं वा सममुष्टिभिः। पितृ
भ्यो निर्वपाम्। तिसर्वं दक्षिणातो न्यसेत्। वसुग्रहणा न्ना कदा निति हेमाद्रिः। पित्रपितृयत्तार्थपाकवि
षयोऽयं निर्वपइति सुयुक्तं। अयं चेतरेषामग्निः। आश्वलायनानां तु गुरुराग्निसूता अन्यतो वायव्ये

दोदये शंखः। आवाहना र्घ्यसंकल्पे पिंडदाना न्नदानयोः। पिंडाभ्यंजनकाले तु तथैवांजनकर्मणि। अक्षय्यासनयोः वा
 द्ये गोत्रं नाम प्रकाशयेत्। तत्रैव परिशिष्टे। क्षणे च पिंडदाने च गंधधूपाक्षये तथा। संकल्पे चासने दीपे अंजनाभ्यंजने तथा।
 अर्घ्यदानाद्ये तेषु गोत्रं नाम च कीर्तयेत्। कलिकायां संग्रहे। आसनावाहने। पाद्ये अन्नदाने तथैव च। अक्षय्ये पिंडदाने
 च षट्सु नामानि कीर्तयेत्। मत्स्यः। संबंधं प्रथमं ब्रूयाद्गोत्रं नाम तथैव च। पश्चाद्भूपविजानीयाश्च मण्डपसनावनः। तत्रैव। स
 कारेण तु वक्तव्यं गोत्रं सर्वत्र धीमता। सकारः कुतश्चो ज्ञेयः तस्माद्यत्नेन तं वदेत्। यथा काश्यपसगोत्रेति। पराशरसगोत्रस्य
 वृक्षस्य तु महात्मनः। भिक्षोः पंचशिवस्याहं शिष्यः परमधार्मिक इति मोक्षधर्मेषु प्रयोगाच्च। तेन गोत्रसगोत्रयोः पर्याय
 त्वाच्चाखा भेदाच्च वच्छेति शूलपाणिः। हेमाद्रौ बृहत्सचेताः। गोत्रं स्वरं तं सर्वत्र गोत्रस्याक्षयकर्मणि। गोत्रस्तु तर्पणे
 प्रोक्तः पूर्वदातानमुह्यति। सर्वत्रैव पितुः प्रोक्तं पितृतर्पणं कर्मणि पितुरक्षय्यकाले तु पित्रे संकल्प्येने तथा। शर्मन्ना र्घ्या
 दिवे कार्यं शर्मन्तर्पणं कर्मणि। शर्मणोक्षयकाले तु पितृणां दत्तमक्षयं। स्वरं तं संबुध्यं तमिति हेमाद्रिः। तत्रैव चंद्रिका।

आचार्यगोत्रे

श्री

यां च स्मृत्यंतरे। गोत्रस्य तु परिज्ञाने काश्यपसगोत्रमुच्यते। यस्मादाह श्रुतिः सर्वाः प्रजाः काश्यपसंजवाः। यत्तु सत्याषाढः।
 अथानाज्ञातबंधोः पुरोहितगोत्रेण वेति। तद्विवाहपरं। नामोच्चारणे विशेषमाह हेमाद्रौ बोधायनः। शर्मन्ते ब्राह्मणस्योक्तं
 वर्मन्ते क्षत्रियस्य तु। गुप्तांतं चैव वैश्यस्य दासांतं शूद्रजन्मनः। पित्रादिनामाज्ञाने तत्रैव। पृथिवीषत्वितावाच्यस्तापितो
 चं तरिक्षसत्। अभिधानपरिज्ञाने दिविषत्पितामहः। पितृादीनां नामयदा पुत्रैर्न ज्ञायते तदा। आपस्तंबसूत्रे प्येवं। पु
 तदन्यथा परं। आश्वलायनानां तूक्ते तत्सूत्रे। यदि नामान्यविद्वांस्ततः पितामहप्रपितामहेति ब्रूयात्। तत्कारिकापि ना
 मानि चेन्न जानीयात्तत्तेत्यादि वदेऽक्रमात्। ततोऽतिसंबंधमात्रपरं। तेन पितृव्यादावपितथेति गौडाः। स्त्रीणां दांतं नाम
 ज्ञेयं। दांतं नाम स्त्रीणामिति पृथ्वीचंद्रोदये गोभिलोक्तेः। केचिद्देवि शब्दांतमाहुः। अन्येतु देविदाइति द्वयोः समुच्चयमा
 हुः। हेमाद्रौ नारायणः। विभक्तिभिस्तु यत्किंचिद्दीयते पितृदेवते। तत्सर्वसफलं ज्ञेयं विपरीतं निरर्थकं। चंद्रिकास्मि
 त्थर्थसारयोः। नारदीये च। अक्षय्यासनयोः। नारदीये च। अक्षय्यासनयोः। षष्ठीद्वितीयावाहने तथा। अनादत्ते च

तुर्थी च शेषाः संबुद्धयः स्मृताः। यत्तु व्यासः। चतुर्थी चासनेनित्यं संकल्पे च विधीयते। प्रथमा तर्पणे प्रोक्ता संबुद्धिर्म
परे जगुरिति। अत्र शाखाभेदाद्यवस्थेति हेमाद्रिः। हेमाद्रौ भृगुः। अर्ध्यावने जनं पिंडमन्नं प्रत्यवने जनं। संबुद्धिं
तत्र कुर्वत्त शेषेषु विधीयते। हेमाद्रौ प्रभासखंडे। यतोपवीतिना कार्यं दैवं कर्म प्रदक्षिणं। प्राचीना वीतिना का
र्यं पितृकर्म प्रदक्षिणं। अनुपनीतस्त्री भूद्रोदे स्मृतरीयेतौ वसव्यापसव्ये ज्ञेये। तस्योपवीत। स्नानीयत्वात् अपस
व्यं क्रमाद् स्त्रं कृत्वा कश्चित्सगोत्रज इति ब्राह्मणेति वाचस्पतिः। यत्तु केचित्। स दोष वीतिना भाव्यमित्यस्य पुरुषार्थ
त्वात् प्राचीना वीतकालेषु पवीतांतरेण तत्कार्यमेवेति। तत्र विशेषेण। चिंसेर्जनं सौमं नैस्य बाधात्। जमदग्निः। सू
क्तस्तोत्रजपं त्यक्त्वा पिंडाग्राणं च दक्षिणं चैवं स्थितिः। आह्वानं स्वागतं चार्घ्यं विना च परिवेषणं विसर्जनं सौमनस्य
माशिषां प्रार्थनं तथा। विप्रप्रदक्षिणं चैव स्वास्ति वाचनकं विना। पितृनुदिर्य कर्तव्यं प्राचीना वीतिना सदा। हेमाद्रौ सं
ग्रहे। आदौ विप्राग्निशोचान्तेभ्यर्चने विकिरेरुते। पिंडान् न्युप्यार्चयित्वा च विसर्ज्य ब्राह्मणं स्तथा। आचामे द्वादशकृत्

पूच वृषणी पतिमिति। तद्वधेन विपुंडुविषयं प्राक्किं उदानाद्रंधाद्यैर्नाल कुर्यात्स्वविग्रहमित्याश्वलायनोक्तेः। पुं
द्वं वतुलमित्यपरार्के मदनरत्ने च। पृथ्वी चंद्रस्तु पुंडुविपुंडु। उर्ध्वं च तिलकं कुर्यान्न कुर्याद्वैत्रिपुंडुकं। निराशाः पित
रोयांतिदृष्टाचैव विपुंडुकमिति रुद्रपराशरोक्तेः। भोक्तुस्तिर्यग्लेयो भवत्येव। वर्जयेत्तिलकं भाले आङ्काले च सर्वदा। ति
र्यगप्यूर्ध्वं पुंडुवाधारयेत्तु प्रयत्नतरतिव्यासोक्तेरित्याह। पृथ्वी चंद्रोदये ब्राह्मे। सदर्थेण तु हस्ते नयः कुर्यात्तिलकं बुधः।
आचम्य सविभुध्येते दर्शनागेन चैव हि। आहारं भक्त्या माह परार्के गौतमः। आरभ्य कुतपे आङ्क कुर्यादादौ हिणं बुधः।
विधितो विधिमाख्यायै हिणं तु न लघयेत्। एतदेकोद्विष्टे। पर्वणत्वे मास्ये। उर्ध्वं मुहूर्तं कुतपाय न्मुहूर्तं चतुष्टयं। मु
हूर्तपंचके ह्येतत्स्वाध्यामवनमिष्यते। तथा। मध्याह्ने सर्वदा यस्मान्मदी भवति भास्करः। तस्मादनेत फलदस्तत्रारं भो वि
शिष्यते। अथ आङ्कपरिभाषा चंद्रिकायां कात्यायनः। दक्षिणं पातयेज्जानुं देवान्परिवरं सदा। पातयेदितरं जानुं पितृन्प
रिवरं सदा। बौधायनः। प्रदक्षिणं तु देवानां पितृणामप्रदक्षिणं देवानां मृजवोदर्भाः पितृणां द्विगुणास्तथा। पृथ्वी च

पादशौचे विसर्जयेत्। अर्चनादौ तु येदर्भा उच्छिष्टं ते विसर्जयेत्। मार्जनादौ तु येदर्भाः पिंडोत्थाने विसर्जयेत्। उता
नादौ तु येदर्भा दक्षिणां ते विसर्जयेत्। प्रार्थनादौ तु येदर्भा नमस्कारे विसर्जयेत्॥ **उहमाह विष्णुः।** माता महानाम
प्येवं श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः। मंत्रोहेन यथा न्यायं शेषाणां मंत्रवर्जिते। यथान्यायमिति यत्र बहुवचनांतः पितृशब्दस्तत्र
सर्वपितृवाचित्वा नोहः। तत्रापि शुधंतं पितर इत्यत्रोह एव। सर्वत्र पितृवाचित्वे उत्तरमंत्र इत्येवैयं र्थात्। बहुवचनं
तु नोहते प्रकृता वसमर्थत्वात्प्राशानिति वरा रंगं ते च नोहः। तस्मादृचं नोहेदिति निषेधात्। एकोदिष्टे एवंप्रत्ये
कोदिष्टे एकवन्मंत्रान् नोहेत् कोदिष्टे इति विष्णुत्वे रूहः। अत्र बहुवचनस्याप्युहो वचनात्। तथा दौ तु विशेषं वक्ष्या
मः शेषाणामिति पितृव्याये कोदिष्टे आवाहेनादि मंत्रवर्ज्यकार्यमिति कल्पतरुः। उहयोग्यपितृपदवाच्यमत्र एव त
त्र न प्रयोज्यः। न तूहनापि पितृपदरहितः प्रयोज्य इति शूद्रपाणिः। अथोत्तरं चोक्तं प्राक्। बहुवचकारिकापि। अ
व्यप्रदानमंत्रे तु मात्रादिपदमावयेत्। शुधंतमिति पित्रादौ मात्रादिपदमावयेत्। मातृ श्राद्धे पिंडदाने ये च त्वाम

जानित्यत्र नोह इति वृत्तिरुक्त। तथा। मातुः श्राद्धे नूहेन कुर्यात्पिंडानुमंत्रणं। दशादानमुपस्थाने तद्वत्का
र्यमिति स्थितिः। प्रवाहणमनूहेन तद्वत्प्राशनमिष्यते। तथा। आयंतु नस्ति लोसीति उरांतस्तेति यानितु। अ
नूत्यः पितृशब्दे त्रपितृ सामान्यवाचकः। आपस्तंबानां तु वक्ष्यते। हे मादौ मार्कंडेयः। स्नातः स्नाता समाहूता
स्वागते नार्चयेत्थक्। कलिकायां नारदीये। प्रायश्चित्तविशुद्धात्मा तेभ्यो नुतां प्रणम्य च। दद्याद्वै ब्रह्मदं गार्हपत्यं
कुशमेव च। तत्रैव संग्रहे। तिथि वारादिकं तात्पर्यं संकल्पयथाविधि। प्राचीनावीतिना कार्यं सर्वसंकल्पनादिकं। संबंधं
प्रथमं ब्रूयात्तामगोत्रे तथैव च। वस्वादिरूपतां वापि स्वपितृणामनुक्रमात्। चंद्रोदये नारदीये। श्राद्धार्थं समनुप्राप्ता
न् विप्रान् भूयो निमंत्रयेत्। आपस्तंबस्तु पूर्वैर्निमंत्रणं परे युद्धितीयं तृतीयमा मंत्रणमित्याह। यूयं मया निमंत्रणा
या इति निवेदनरूपमाद्यं। तद्विधिमाह शौनकः। गृहीत्वामुक् संतस्या मुकगोत्रस्य चामुके। श्राद्धे तु वैश्वदेवार्थं करणी
यः क्षणस्त्वया। इत्येवं श्राद्धं कृद्वा दौ तयेति वेदोक्तं। श्राद्धस्य कर्ता स ब्रूयात्तं प्रामो तु भवानिति। सवदे प्राप्नुवा

नीतिरुत्तरस्तं प्रति द्विजः। देवोपार्वणोपूरुवाद्रवौवाच्यौ। पित्रादेरप्यनेनैव वृणीतविधिना द्विजान्। ततश्च कर्त्ता बह्व
 चोनाहिताग्निः पित्रपितृयज्ञं परिस्तरणादीध्याधानां तं कुर्यात्। अर्धाध्यानिनोप्येवमिति प्रयोगपारिजातेपरिशि
 ष्टे। भाष्यकारमते आदिके व्येवं। वृत्तिकारमतेनेदं। हेमाद्रौशंभुः। समाजितोपलिप्ते तु द्वारिकुवत्तमं उले। उदकं पु
 नमुदी चं स्यादक्षिणोदक्षिणाप्लवं। व्याघ्रः। उत्तरेक्षतसंयुक्तान्पूर्वाग्रान्विन्यसे कुशान्। दक्षिणोदक्षिणाग्रास्तु स
 तिलान्विन्यसे कुशान्। तत्रैव बौधायनः। चतुर्लोकान् च वर्तुलं चार्धचंद्रकं। कर्त्तव्यमानुष्येण ब्राह्मणादिषु मंडले
 तत्रैव लौगाक्षिः। हस्तद्वयमितं कार्यं वैश्वदेविकमंडलं। तद्वक्षिणे चतुर्हस्तपितृणामं द्वि शोधने। कलिकायां संग्र
 हेतु। प्रादेशमात्रं देवानां चतुरस्रं तु मंडलं। एतका षडंगुलं तस्माद्वक्षिणे वर्तुलं तथेत्कतं। यत्तु स्मृत्यंतरे। गर्तः पंच
 गुलो विप्रेजानुमात्रो मही भुजि। प्रादेशमात्रो वैश्ये वसाधिकः स तु शूद्रके। तिर्यगुर्द्धप्रमाणेन व्याख्यातो देवपिश्य
 योः। चतुरस्रं वर्तुलं च कथितं गर्तलक्षणं। पादप्रक्षालनं प्रोक्तं मुपवेश्यासेने द्विजान्। तिस्रं श्रेष्ठा लनं कुर्यान्निरा

चस्त्वानेष्वेतेषु सप्तसु। आद्यंतयोर्द्विराचामेक्षेपेषु तु सकृत्सकृत्। तत्रैव। श्राद्धारं भवेवसाने च पादशौ चार्चनं त
 योः विकिरेपि उदाने च षट्स्वाचमनमिष्यते। आश्वलायनः। दानाध्ययनं देवार्चा जप होम व्रतादिकानां न कुर्याद्वाद्
 दिवसे प्राविश्राणं विसर्जनात्। एतन्नित्यवर्जमिति बोपदेवः। इदं विष्णुभिन्नदेवपरं। विष्णोर्त्रिवेदिता न्नै नयश्च्यं देवता
 तरं। पितृभ्यश्चापितृद्वयं तदानंत्याय कल्पते। पितृशेषं तु यो दद्याद्दूरये परमात्मने। रे तो धाः पितरस्तस्य भवन्ति कुश
 भागिन इति स्कां दात् पितरः सर्वमनुष्या विष्णु नाशितमश्नंतीति श्रुतेः। यः श्राद्धकाले हरिभुक्तशेषं ददाति भक्त्या
 पितृदेवतानां। तेनैव पित्रं बलु लसी विमिश्राना कल्प्य कोटिं पितरस्तत्प्राप्तिं ब्राह्मणेन श्रेति श्रीधर स्वामिन् सिंह प
 रिचर्यादयः। एतत्सर्वं निबंधविरोधान्निर्मूलं। अत्र विशेषो हेमाद्रौ विष्णु धर्मः। श्राद्धाद्वि तु समभ्यर्च्य नृवराहं जनार्दनं
 शिवपुराणे पूजयित्वा शिवं भक्त्या पितृ श्राद्धं प्रकल्पयेत्। पूर्वनिषेधस्तु विहितमिन्नपरः। तथा हेमाद्रौ। देव्यर्चादक्षि
 णांगादिः पादजातं समर्थं सु। शिरोसंज्ञां पादेषु वामांगादि चपेत्तु के कलिकायां स्मृत्यंतरे। श्राद्धारं भवे तु ये दर्भाः

स्पर्शमिति तान् ब्रूयादासनं संस्पर्शत्रयः। यौ देवे प्राह त्रयः पित्र्ये उदगे कैकमेव वा। यत्तु हे मादौ हारीतः।
 । दक्षिणाग्रदर्भेषु प्राङ्मुखान् ब्राह्मणान् भोजयेद्दुदङ्मुखानित्येकैरिति तन्मैत्रायणीयविषयः। प्राङ्मुखान् भोजये
 दुदङ्मुखानित्येकैरिति तत्परिशिष्टात्। विकल्प इति हेमाद्रिः। माधवीयेयमः। मिश्रुके ब्रह्मचारी वा भोजनार्थमुपस्थि
 तः। उपविष्टेष्वनुप्राप्तः कामंतमपि भोजयेत्। कौर्मः। अतिथिर्यस्य नाश्नाति न तच्छ्राद्धं प्रचक्षते। विप्रनियमा माध
 वीये। पवित्रपाणयः सर्वे ते च मौनव्रतान्विताः। उच्छिष्टेच्छिष्टसंस्पर्शवर्जयेत्परस्परं। तत्रासनानि पृथ्वीचंद्रोदये य
 मः। आसनं कुलपदद्यादितरद्वापवित्रकं। हेमाद्रौ च मकारखंडे। पितृणां घटितं हेमं राजते वापि चासनं। येन ताम्रमयं
 दत्तमासनं पितृकर्मणि। सर्वे दिव्यासनारूढो न हि प्रच्यवते दिवः। हेमाद्रौ नागरखंडे। अयशंकुमयं पीठं प्रदेशं रोप
 वेशने। कलिकायां संग्रहे। क्षौमं कुलं नेपालमाविकं दारुजं तथा। तार्णपातं वृशी चैव विष्टरादिच विन्यसेत्। अग्नि
 दग्धान्याय सो निमग्ना निच विवर्जयेत्। हेमाद्रौ छागलेयः। पश्चाद्वागादुपक्रम्य प्राच्यां प्राङ्मुखो र्यथा भवेत्। दक्षिणां सं

स्थिता ह्येषा पितृणां श्राद्धकर्मणि पुलस्त्यः। श्रीपर्णी वारुणी क्षीरी जंबुकास्त्रकदंबकं। सप्तमं बाउलं पीठं पितृणां दत्तम
 क्षयं संग्रहे। शमी च काश्मरी शैलुः कदंबो वरुणस्तथा। पंचासना निशस्तानि श्राद्धे देवार्चने तथा। आश्वलायनः। नी
 वी वा सोदशांतेन स्वरक्षार्थं प्रबंधयेत्। रुद्रयाज्ञवल्क्यस्तु दक्षिणे करिदेशे तु तिलैः सह कुशत्रयं। यत्तु कातीयं
 । नीवी कार्या दशायुषिर्वामकुक्षौ कुशैः सहेतितद्द्वि श्राद्धे। पितृणां दक्षिणे पार्श्वे विपरीता तु देविक इति स्मृत्यं त
 रात्। वामे दक्षिणे चेत्यावाराख्यवस्त्रेति मदनपारिजाते। आचार्यः। प्राणायामत्रयं कृत्वा गायत्री स्मरणं तथा। श्राद्धे क
 र्तास्मीति वदेत् विप्रैर्व्याचं कुरुष्व च। ब्राह्मे। ततस्तिष्ठान् गृहे तस्मिन् चिकरे आग्रदक्षिणं। श्रद्धया परवायुक्तो जपेदपहता इति।
 स्मृत्यर्थसारे। अपहता इति तिष्ठान् चिकीर्ष्य उदीरतामिह चाप्रोक्षतात्। पराशरः। तद्विष्णोरिति मंत्रेण गायत्र्या च प्रयत्नतः।
 प्रोक्षयेद्भजतं तु शूद्रदद्यात्विशुद्धये। हेमाद्रौ जप्तां श्राद्धभूमी गयां ध्यायेत्। देवताभ्यः। पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव
 च। नमः स्वाहाये स्वधाये नित्यमेव नमो नमः। आदिमध्यावसानेषु त्रिरात्रं जपेद्बुधः। पितरः क्षिप्रमायां तिराक्षसाः प्रद्वे

नि. लृ.

तिच। तत्रैवस्कां दे। ति लारक्षं स्य सुरान्दभारक्षं तिराक्षसान्। पंक्तिर्वैश्वोत्रियोरक्षेदतिथिः सर्वरक्षकः। वसिष्ठः। शु
 द्भवतीभिः कुष्मांजीभिः पावमानीभिश्चपाकादि प्रोक्षेत्। अथ देवार्था। तत्र प्रत्यपचारमाद्यंतयोरयो। दद्यादित्यक्तं च
 तौ स्मृत्यर्थसारे च। हेमाद्रौ ब्राह्मे। आसनेष्वसने दद्यात्तु पाणौ कदाचन। धर्मो सीत्यथ मंत्रेण गृहीतुं युस्ते तिलांशु शान्
 । धर्मोऽसि विशिराजा प्रतिष्ठित मंत्रः। गालवः। दर्भानादाय हस्ताभ्यां गृहीत्वा दक्षिणे करे। देवेक्षणः क्रियतां तु निरगुप्तं
 करंततः। उक्तं येति द्विजाब्रूयुस्ते प्राप्नोतु भवानिति। कर्त्ता ब्रूयात्ततो विप्रः प्राप्नोतु भवानिति चैव देत्। पृथ्वी चंद्रोदये च ह्यारदी
 ये ये वैर्दृष्टे विश्वेषां। देवानामिदमासनं। दत्तेति भूयो दद्याद्देवेक्षणं त्रिंशत्। तत्र षष्ठ्या चतुर्थ्या वा कार्या मितिस एव।
 ततोर्ध्वं कल्पयेदिति मन्यादयः। शौनकजयंताभ्यामर्घ्यं रहितस्य देवार्चनस्योक्तं। राश्वलायनानां देवार्घ्यदानेनेति बोधदेवः। त
 च। परिशिष्टे। प्रयोगपारिजातविरोधात् तृद्धिश्चादेतु देवेष्वर्घ्यं दद्यात्। देवेष्वपि पृथक् दद्यादित्यर्घ्यं श्रुतिचोदनादिति शौन
 कोक्तेः। अथार्घ्यपात्रे पृथ्वी चंद्रोदये। मास्यपात्रयोः। पात्रं वनस्पतिमयं तथा पर्णमयं पुनः। जलजं वापि कुर्वीत तथा सा
 गरसंभवं ब्राह्मे। सौवर्णं ताश्रयैव्याश्मस्फाटिकं शंखशुक्तयः। भिन्नान्यपि हि यो ज्यानि पात्राणि पितृकर्मणि। हेमाद्रौ

१७२

शाः पितरोगता इति। तत्समूलत्वे मंडलाग्रे पृथक् देयं। तत्र गोमये हेमाद्रौ भृगुः। अथ तज्जीर्णं देहाया च ध्यायाश्च विशेषतः
 आर्तयानवसूतायानगोर्गोमयमाहरेत्। मास्ये अक्षताभिः संपुष्पाभिरुदभ्यर्चापसर्ज्ये। विप्राणां क्षालयेत्पादानभिवं
 यपुनः पुनः। प्रस्यद्भुखस्थितः कुर्यात्। द्विप्रपादाभिषेचनं। तत्रैव भविष्ये। प्रक्षालयेद्विप्रपादान् शत्रो देवी रितिलुचा। पृ
 थ्वी चंद्रोदये वृद्धवसिष्ठः। नकुशग्रेथिहस्तस्तपाद्यं दद्याद्विचक्षणः। कलिकायां संग्रहे। ततः प्रक्षालयेत्पादौ भार्यास्त्रा
 वितवारिणा। तथा। श्राद्धकाले यदा पत्नी वामे नीरप्रदापयेत्। आसुरंतद्रुवे द्वा द्वं पितृणां नोपतिष्ठते। तत्रैव नाथः प्र
 क्षालयेत्पादौ कर्त्ता पित्रादि कर्मसु। पाद्यानंतरमर्घ्यमपि दद्यादिति हेमाद्रि। तत्रैव लौगाक्षिः। मंडलादुत्तरे देशे दद्या
 दाचमनीयकं। तत्रैव। विधाय क्षालनं तेषां द्विराचमनमिष्यते। स्वयं वापि द्विराचमेद्विधिज्ञः। श्रद्धयान्वितः। हेमाद्रौ
 नारदीये। यत्राचमनवारीणोपादप्रक्षालनोदकैः। संगच्छंतो बुधाः। श्राद्धमासुरंतस्य चक्षते। व्यासः। सद्ये नैवासनं ध
 तादक्षिणे दक्षिणे करं। आहूतीभिः समस्ताभिरासने पूषवेशयेत्। समाध्वमिति चैवोक्ता दक्षिणं जानु संस्पृशन्। आ

४२

श्वेदेवास आगता विश्वेदेवाः शृणुतेममिति मंत्रद्वयं पठेत्। आहुविशेषे विश्वेदेवनामाज्ञाने हेमाद्रौ बृहस्पतिः। उत्यतिनाम
चैतेषां न विदुर्ये द्विजातयः। अयमुच्चारणीयस्तेर्मंत्रः श्रद्धासमन्वितैः। आगच्छतु महाविश्वेदेवामहाबलाः। ये अत्र विहिता आ
हुं सावधाना भवेतुते। इदं चावाहनमर्घ्यपात्रासादनात् प्राक् हेमाद्रिणोक्तं। तत्र का तीर्थे प्राक् कार्यं। तथैव तस्मात् अने
स्तदुत्तरं। पृथ्वी चंद्रोदये शंखः। सवयं युष्मादाय चरणदिशि रोतकं। अर्चतेत्यर्चनं कुर्यादंतरोचोदकं तथा। पित्रे तु मूर्धादिपा
दांतं। पादप्रभृति मूर्धा तदैविके पूजनं भवेत्। शिरः प्रभृति पादांतनमेव रतिपैलके इति मदनरत्ने प्रचेतसोक्तेः। कलिकायां
संग्रहे। तिष्ठन्कृतं जलं भूलापटे नम्रौ समाहितः। विश्वेदेवाः शृणुतेत्यागच्छत्वपरंततः। हेमाद्रौ जातूकर्णः। ततोर्घ्यपात्र
संपात्तिं वाचयित्वा द्विजोत्तमान्। तदये चार्घ्यपात्रं तु स्वाहा ध्यारितिविन्यसेत्। गार्ग्यः। दत्ताहस्तेपवित्रं चरुत्वा पूजां च पादतः। या
दिव्यारतिमंत्रेण हस्ते ध्वं विनिक्षिपेत्। संग्रहे। विश्वेदेवा इदं वोर्घ्यमिति दानं समादिशेत्। तदंते स्वाहानमः इति वाच्यं। आदिव्या
इति मंत्रेण स्वाहाकारनमो तं क मिति हेमाद्रौ नागरखं जतु। आथर्वणसूत्रे तु पाद्यमर्घ्यमाचमनीयमिति द्विजकोरे निनयेदि
त्यस्यैव त्रयमुक्तं। गमस्ति। अर्घ्यपि उपदानं च स्य ह्येतथैव च। गंधपुष्पादिकं सर्वं हस्ते नैव तु दापयेत्। प्रतिविप्रं यादि

व्येव्यारतिः। बह्वयानां त्वेन दर्शार्थं नुमंत्रणं। ततः पात्रं दक्षिणे देवेभ्यः स्वाहानमसीति न्युज्युमुत्तानं वा कार्यमिति गारुडे उ
क्तं। एतदापस्ते बानां नियतमन्येषां न। हेमाद्रौ विष्णुधर्मः। गंधैः पुष्पैश्च धूपैश्च वस्त्रैश्च आययभूषणैः। अर्चयेद्वा ह्यणान् रात्वा
श्रद्धातः समाहितः। पृथ्वी चंद्रोदये मार्कंडेयः। वेदनागरकपूरकुंकुमानि प्रदापयेत्। विष्णुः चंदनकुंकुमकपूरैश्च शुरुपच
कान्यनुलेपनायेति। व्यासः। अपवित्रकरो गंधैर्गंधद्वारेति पूजयेत्। कलिकायां स्मृतिः। गंधद्वारेति वैगंधमायने
ते च पुष्पकं। धूरसीत्यसुना धूपं उद्दीप्यसेति धूपकं। युवे वस्त्राणि मंत्रेण वस्त्रं दद्यात्प्रयत्नतः। आसने स्नासनं ब्रू
यादर्थं स्तुर्ध्वं द्विजोत्तमः। सुगंधश्च सुपुष्पाणि सुमाल्यानि सुधूपकः सुज्योतिश्चैव दीपे तु स्वाद्यादनमिति क्रमः।
विप्राणां गंधेन वचुलं त्रिपुंड्रं वा न कार्यं हेमाद्रौ देवतः। ललाटे पुंड्रं कंदष्टास्कंधे मालांतयेव च। निराशाः पित
रोयांति दृष्ट्वा च वलीपतिं। पुंड्रं वलुलमित्यपरां मदनरत्ने च। पुंड्रं वलुलं मर्धं चंद्रं च। तिर्यग्लेयो भवेत्येवेति।
पृथ्वी चंद्रो यत्तु रहन्नारदीये। उर्ध्वपुंड्रं च लुलसी आद्धेने छंतिके चनेति। तत्कर्तृपरं। हेमाद्रौ ब्राह्मे। पूतिकं मृगना

पिचरोचनारक्तचंदनं। कालेयकेतूयगंधंतुरुष्कं चापि वर्जयेत्। कस्तूर्याविकल्पइति हेमाद्रिः। वृद्धशालातपः।
 पवित्रंतुकरे कृत्वायः समालभते द्विजान्। राक्षसानां भवेद्वा द्वे निराशौः पितृभिर्गतेः। पुष्पंतु ब्राह्मे। जीतीचं प
 कलो ध्रांश्च मल्लिकावाणचर्वरी। चूतशोकाट रूपं च तुलसीशालपत्रके। कुञ्जकेतुगरं चैव भृंगमारण्यकेत
 की। यूथिकामतिमुक्तं च आद्वेयोग्यानि भो द्विजाः। कमलंकुमदं पद्मं पुंडरीकं च यत्नतः। इंदीवरं कोकनदं क
 ल्हारं च निवेदयेत्। हेमाद्रौ वा युभविष्ययोः। सुकमारैः किसलयैर्यवदूर्वाकुरैरपि। संपूजनीयाः पितरः श्रे
 यः कामेन सर्वदा। स्कांदे। जातिश्च सर्वादा तस्या मल्लिकाश्चेत यूथिका। जलोद्भवानि सर्वाणि कुसुमानि च च
 पकं। तत्रैव वृद्धमनुः। न नित्युक्तः शिखावर्जमाल्यं शिरसि धारयेत्। वर्ज्यानि पृथ्वीचंद्रोदये भविष्ये। केतकी तु
 लसीपत्रं बिल्वपत्रं च वर्जयेत्। द्रोणं च करवीरं च धत्तूरं किंशुकं तथा। माधवीये स्मृत्यर्थं सारं च। तुलसीनिषिद्धा
 । तुलसीनिषेधः निर्मूल इति हेमाद्रिः। पिउपरः। तुलसीगंधमाघ्राय पितरस्तुष्टमानसा। प्रयाति गरुजास्तदा

प्रजापतिः। सौवर्णं राजतं ताम्रं खादं माणिमयं तथा। यज्ञियं चमसं वापि अर्घ्यार्थं पूरयेद्बुधः। अत्र विप्रैक तद्वित्तं चतुष्पादावप्य
 र्घ्यपात्रे द्वे एव। मानवसूत्रे तु द्वे वै श्वदेविके त्रीणि पित्र्ये एकैकमुभयत्र चेत्कृते। तदेकविप्रपरंपात्राभापरं चेति हेमाद्रिः।
 मदनरत्ने तु द्वे वै एकपात्रमुक्तं। पृथ्वीचंद्रोपि त्रीणि पौत्रकपात्राणि द्वे द्वे वै श्वदेविक इति बृहस्पराशरोक्तं द्वे एवेत्याह।
 बह्वचनो तु द्वे वै विप्रद्वित्वेप्येकमर्घ्यपात्रमर्धशोदयादित्युक्तं परिकीर्त्तयेत् प्रयोगपारिजाते च। कलिकायां हारीतः। दत्तमक्षय्यतां
 याति रवद्वे नार्घ्यंतु यत्कृतं वृद्धमनुः। मन्मयं दारुजं पात्रमथः पात्रं च यद्रवेत्। राजितं दैविके कार्ये शिलापात्रं च वर्जयेत्।
 पुराणसमुच्चये। मत्स्याभवं तथा कास्थे आरत्तं जंतुसंभवं। त्रेपुसीसलोहभवं सदा पात्रं विवर्जयेत्। तत्रैव। अष्टांगुलं भ
 वेत्यात्र पितृणां राजतं शुभं। दशांगुलं देवानां सौवर्णं शक्तिः कृतं। स्थापयेद्वर्धपात्रे देव्युज्जेतत्र कुशोपरि। द्वे द्वे पविधिवसा
 त्रयोऽपि रक्षिषेत् यज्ञयाज्ञैः। पवित्रे स्तेति मंत्रेण पवित्रे ददेत्तुते। औषधमंतरे कृत्वा अंगुष्ठांगुलिपर्वणोः। स्पृशेत्तं का
 ष्ठेन लोहेन नमन्यनखादिभिः। वसिष्ठः। तूष्णीं प्रोक्ष्यां भसापात्रं कुर्याद्बुधं बिलेततः। पूरयेत्पात्रं युग्मं तु कृत्वा परिपवित्रके
 । वृद्धपराशरः। ततः सव्यकरं न्यस्य विप्रदक्षिणं जानुनि। देवानां वाहयिष्ये हमिति वाचमुदीरयेत्। आवाहयेत्तु ज्ञातो वि

नि० त०

योहि प्राण्यग जाधूपाहस्तवाताहताश्रये। नतेश्राद्धे नियोक्तव्यायेचकेनोग्रगंधयः। दत्तनकेवलं दद्याद्दुष्टं वा तृणशु
गुलुं। दीपमाहविष्णुः। दृते दीपो दातव्यः स्तिष्ठते लेनवा पुनः। वसामेदोद्भवं दीपं प्रयत्नेन विवर्जयेत्। वस्त्रं ब्राह्मे।
कोशयं शौमका पर्वासंदुकूलमहतं तथा श्राद्धे धेत्तानि यो दद्यात्कामानामोति यो तमान्। हेमाद्रौ ब्रह्मैव वर्त्ते। यज्ञो
पवीतं दातव्यं वस्त्राभावे विजानता। पितृभ्यो वस्त्रदानस्य फलं तेनाश्रुते। खिलं। तत्रैव पादौ। निश्रयो वा यथाशक्ति
वस्त्राभावे प्रदीयते। अन्यान्यपि देयानि तत्रैव कालिकापुराणे धातुादिनिर्दिष्टा रम्या दीपिकाः श्राद्धकर्मणि। पि
तृभ्यो दृश्यो दद्यात्स भवेद्भ्राजनं श्रियः। यो धूपदानपात्रं तु पात्रमारात्रिकस्य च। दद्यात्तत्तुभ्यः प्रयतः रत्नस्य
स्वर्गं क्षया गतिः विष्णुधर्मे। यः कंचुकं तथोष्ठीषं पितृभ्यः प्रतिपादेयत्। जरोद्भवानि दुःखानि सकदा चिन्त
पश्यति। स्त्रीणां श्राद्धे तु सिंदूरं दद्यात्संजातकानि च। निमंत्रिताभ्यस्त्रीभ्यो येते स्युः सोभाग्यसंयुक्ताः हेमाद्रौ
वादित्यपुराणे। नरुच्छवर्णं दातव्यं नापिका पर्वासंभवं। पितृभ्यो नापि मलिनं नोपयुक्तं कदाचन। नन्दिदितन

१७५

ति

पदशं न धौतं कारुणपिच। कार्पासनिषेधो न्यसंभवे। तत्रैव। पितृभ्यो न्यस्य वा सोभिर्दद्याद्यवज्ञोपवीतके। य
ज्ञोपवीतदानेन विना श्राद्धं तु निःफलं। एतर्थास्त्रीश्राद्धश्राद्धेष्वपि देयमिति हेमाद्रिः। तत्रैव नृसिंहपुराणे। कर्म
उल्लंघना मयं श्राद्धेषु प्रददातियः। काष्ठेन निर्मितं वा पिनारिकेरमथापि व। दद्यात्कर्म उल्लंघनं श्राद्धे स श्रीमान्
भिजायते। यो भृत्तिका विराचितान् श्राद्धेषु घटयन् शुभान्। प्रदद्यात्करकान्वापि सोक्ष्यं वेदिते सुखं। तत्रैव।
उपानखत्रयस्त्राणि भुक्तिपात्रं कर्म उल्लंघनं। शयनासनयानानि दर्पणव्यजनानि च। अन्नं सुसंस्कृतं मंधास्तं
ब्रूतं दीपचामरे। पितृभ्यो यः प्रयच्छेत्तु विष्णुलोकं स गच्छति। सौरपुराणे। चामरं तालवृत्तं च श्वेतवस्त्रं च दर्पणं
। दद्यात्पितृणामेतानि भूमिपालो भवेदिह। तत्रैव नन्दिपुराणे। अलंकाराः प्रदातव्या यथा शीहिरण्मयाः। के
यूरहारकरकमुद्रिका कुंडलादयः। स्त्रीश्राद्धेषु प्रदेयाः स्फुरत्कारास्तु यो वितो। मंजीरमेखलादामकर्ण
काके कृणादयः। तथा। श्राद्धं शयनासनपादुकाः। मनोज्ञाः परवासाश्च सुगंधाश्चूर्णं सुषयः।

अंगारधानिकाः शीते योगपदाश्च यथैवः। कटिसूत्राणि रौप्याणि मेखलाश्चैव कंबलाः। कर्पूरदेव्यभांजानि
तांबूलायतनंतथा। भोजनाधारपात्राणि पतङ्गाहंस्तथैव च। तथा जनेशालाकाश्च केशानां च प्रसाधनं। पृ
तान्द्यालुयः सम्यक् सोश्च मे फलं लभेत्। स्वां दे। सौवर्णं राजतं वापि कांस्येनाप्यथ निर्मितं। दत्त्वा भोजन
पात्रं तु सम्राट् भवति भूतले। वामनपुराणे। बंदीरुतास्तु ये केचिस्त्वयं वा यदि वा परैः। येन केनाप्युपायेन य
यस्ता न्मोचयेत्ते नरः पितरस्तस्य गच्छति शाश्वतं पदमव्ययं। पराशरः। वाचयेत्परिपूर्णां तं वा सो दत्त्वा वि
धानतः। नारदीये। देवैश्च समनुज्ञातोऽयजो ह्यित्गणं तथ। तत्रापि ये आसना यशेषमर्चनकां उंचैश्च
दैविकं ज्ञेयं। विशेषस्तु च्यते। तत्रासने द्विगुणमुग्नाः कुशाः। अत्रावाहनमासनात्पूर्वचार्य पूरणोत्तरं
चाग्नौ करणोत्तरं चेति स्मृतिषु पक्षा उक्ताः। पृष्ठांशारवाभेदेन व्यवस्था द्वितीयपक्ष एव बहु संमतः। तत्रा
र्घ्यमाहोश्च लायनः। तैजसाश्ममयमन्ययेपुत्रिषु पात्रेष्वेकद्रव्येषु वा दभौतर्हितेथपः प्रसिध्यशानो दे

सत्यदेवक्रपाणिन इति प्रयोगपारिजाते पशोक्तेरिति बोधदेवः। दृढपराशरः। नजातीकुसुमैर्विद्राविल्वप
त्रैश्च नार्चयेत्। जपादिकुसुमं - ही रूपिका सकुरं टिका। पुष्पाणि वर्जनीयानिरक्तवर्णानि यानि च। जलो
द्भवानि देयानिरक्तान्यपि विशेषतः। अंगिराः नजातीकुसुमानि दद्यान्व कदलीपत्रमिति। जात्यां वि क ल्पर
तिहेमाद्रिः। निषेधः पिंडविषयः। कुंदं शंभौ व नो दद्यान्मत्तं गरु उ ध्वजे। पिंडे जाती च नो दद्याद्देवी म
र्केण नार्चयेदिति दृष्ट्या जवल्थो क्तेरिति बोधदेवः। स्मृति सारे। आगस्त्यं मंगराजं च तुलसी शालपत्रिका
। चंपकं तिलपुष्पं च षडेते पितृवल्लभा। केतकीं करवीरं च बकुलं कुंदकं तथा। पारलाचैव जाती च आर्द्रयत्ने
न वर्जयेत्। केचि। सिंहेषु तुलसीमाहुः। पितृपि जर्चनं आर्द्रयैः कृतं तुलसी दलैः। श्रीणिताः पितरस्तनयाव
द्यद्रार्कमेदिनीति मार्कडेयोक्तेः। धूपस्तैत्रैव विष्णुधर्मैः। धूपस्तु शु शुद्धयस्तथा चंदनसारजः। अंगारश्च स
कर्पूरस्तु रक्तस्तु कृतथैव च। विष्णुः शतमधु शु कं शु शु शु श्रीखंडदेवदारु सरलादिदयादिति। तत्रैव देवलः

मंत्रेण जला सेचनं बहुचभिन्नविषयं। अस्मिन् प्रत्येकं प्रतिपात्रं मंत्रावृत्तिः। कारिकायां। गंधपुष्पाणि तेषु पात्रेषु प्रक्षिपेदथा
ब्राह्मे। जलं क्षीरेदधियुतं तिलतंदुलसर्षपात्॥ कुशाग्रमधुपुष्पाणि दत्वा चामेत्ततः स्वयं। जातुकर्णः। ततोर्ध्वपात्रं संप
त्तिं वाचयित्वा द्विजोत्तमान्। तदग्रे चार्घ्यपात्राणि स्वधार्या इति वन्यसेत्। तलस्तिष्ठ हस्तो विप्रसंयजानो दक्षिणा करे न्य
स्या वाहनं पृच्छेत्॥ अत्र गोत्रसंबंधनामानि द्वितीयांतत्वं च प्रागुक्तं। वैजवायु गृह्ये। तिष्ठन्पितृना वाहयिष्यामीत्या
मंत्रा कौर्मै। अपसव्यं ततः। कृत्वा पितृणां दक्षिणा मुखः। आवाहनं ततः कुर्यादुशंतस्तेत्युवाचुधः। आवाह्यतदनुज्ञा
तो जपेदायं तु नस्ततः। अत्र संव्यस्यापि प्राशुक्तेर्विकल्पः। अत्राद्यमंत्रादस्यास्मात्सितरममुकशर्मामुकगोत्रं च सु
रूपमावाहयामीत्युक्त्वा मूर्धादिपादांतं तिला न्विकीर्यायं तु नरति सर्वोत्सेसकृज्जपेदिति निबन्धाः। अंगोपवेशन
संवेशनपाद्यार्धाचमनीयान्यपि हेमाद्रिणोक्तानि। तान्यथर्ववेदिनां नियतानि नान्येषां। तेषां च प्रपितामहादि
भूतं प्रातिलोभ्येन सर्वः प्रयोगः। वाराहे। गंधपुष्पार्चनं कृत्वा दद्याद्दक्षेति लोदके। गार्ग्यः। शिरस्तः पादतो वापि सम्य

गार्ग्यर्चयेत्ततः। ततः स्वधार्या इति पितृपितामहादिविप्राग्रे प्रत्येकं निवेदयेदिति कारिकायां वृत्तौ च। आश्वलाय
नः। प्रसव्येनेतरपाण्यं गुणंतरेणोपवीति त्वाद्दक्षिणे न वासव्योपगृहीतेन पितरि दंते अर्घ्यं पितामहे दंते अर्घ्यं प्रपि
तामहे दंते अर्घ्यं मित्यपूर्वताः प्रतिग्राहयिष्यन्सकृत्स्वधार्या इति पृच्छति स्वनुसृष्टास्वनुमंत्रयीतयादिव्याभा
पः पृथिव्यां संबभूवुर्वा अंतरि आपः पृथिव्यां संबभूवुर्वा अंतरि आपरांस्यो नाभवत्सिति। अर्घ्यादिप्राग्गंधादे
र्यज्ञोपवीतमेव। अर्घ्यदानात्प्रागन्या अपोदद्याद्वात्। यद्यप्यत्र संव्येन दक्षिणे न वा र्घ्यं दद्यादियुक्तं तथापि दक्षिणे न
त्यभिमतैर्यः कारिकायां रत्नौ चैवं। पित्रादेस्त्रिभिः पात्रैर्दद्यात्। पितुः स्थाने विप्रत्रयं वेदे कार्यं विमज्ज्य दद्यात्। अथाणं
स्वधार्या इति सकृत्स्वध्नः। एवंपैतामहादावपि। अन्यजलदानमर्घ्यमंत्राभ्यप्रतिविप्रमावर्त्ततां तेषु गंधादैश्च प्रति।
विप्रपदार्थानुसमयः कांडानुसमयो वा। पित्रादित्रयाणामेकविप्रक्षेत्रिभिः पात्रैरेकस्यैवार्घ्यं दद्यादिति वृत्तिः। का
रिकापि स्वधार्या इत्यर्थोऽर्घ्यास्ता उपवीति निवेदयेत्। निवेदनात्प्राचीना वीतमेवेत्यर्थः। अर्घ्यं सशेषमादाय

दक्षिणेन तु पाणिना। सव्य तीर्थं गृहीते न नियोसितु तीर्थतः। दत्ता दत्तानि नीतास्तायादिव्यर्वा नु मंत्रयेत्। यत्तु यादि
 व्यासति मंत्रेण हस्तैः पृथक् विनिक्षिपेदिति यच्च वारहे तिलं बुनाचापस्य दद्यादध्यादिकं द्विज इति। यच्च व्यासः। गो
 त्रसंबंधः नामानि पितृणामनु कीर्तयन्। एकैकस्य तु विप्रस्य अर्घ्यपात्रं विनिक्षिपेदिति। तद्वद्व्यासि रिते विषयं
 । तत आचामेत्। एवं मातामहे क्षपि। आश्वलायनः॥ संस्त्रवान्समवनीयताभिरद्भिः पुत्रकामो मुखमनक्ति। संस्त्रव
 शेषः। संस्त्रवो हि परिशिष्टि शिष्टे भवतीति शतपथश्रुतेः। केचित्तु हस्तगलितं बुवदति। समवनीयां त्येद्वे पात्रे पितृ
 पात्रे आसिच्येति वृत्तिः। प्रथमे पात्रे संस्त्रवान्समवनीयेति कातीयसूत्रात्। आसिच्येति प्रतिप्रति विंशति वलोकनमुक्तं। स्त
 दे लायुः कामस्य ते त्रासे च नमुक्तं। पितृविप्रे प्राक्षुस्वस्य कतुरभिषेकः कार्य इति केचित्। आश्वलायनः। नोदरेत्यमं
 पात्रं पितृणामर्घ्यपात्रितं। आरुतास्तत्र तिष्ठति पितरः शौनको ब्रवीत्। यावद्विप्रविसर्जनमिति तुर्यपादेयमियः पाठः
 अत्र वृत्तिः। पितृपात्रं समवनयनदेशात् न बालयेदा आद्वसमाप्ते। यस्मात्तत्र तृतीयपात्रेणारुता इति। यदा प्रथमपा

त्री रित्यनुमं य तिलानावयति तिलोसि सोम सोम देवयोगो सवे देव निर्मितः। प्रत्नच द्विः प्रत्तस्व धया पितृ
 निमालो का श्रीणि याहिन स्वधानम इति। अश्ममयं स्फाटिकादि। मृन्मयं हस्तकृतमेव। कुलालचक्रनिष्प
 त्रमासुरंदैविके न तत्। तदेव हस्तवदिति तदैविके केवलं तथेति चंदोगपरिशिष्टात्। अथान्यपि पात्राणि पू
 र्वमुक्तानि। मनुः। अभाभावे द्विजाभावे यद्येको ब्राह्मणो भवेत्। पात्राण्यासादये श्रीणि न तु ब्राह्मण संख्य
 या॥ दत्तकादेः कर्तुं द्विपितृत्वादावविवचना श्रीण्येव पात्राणी हरिहरः। माधवी ये वै ज वा यः। अर्घ्यं पितृणां
 श्रीण्येव कुर्यात्पात्राणि धर्मवित्। एकस्मिन्वा बहुषु वा ब्राह्मणे पुत्रया विधिः। हे माद्रावयेवं। अत्रानुमंत्रणं
 सरुत्। तिलोसीत्यस्य प्रतिपात्रमावृत्तिः। पितृशब्दस्या नूहश्चेति वृत्तिरुत्। दर्पश्च त्रिगुणं पवित्रं। तिल
 स्ति सः शलाकास्त पितृपात्रेषु पार्वणे। एको द्विष्टे शलाकैका निधायोदक माहरेदिति हे माद्रौ चतुर्विंशति
 मतात्। तत्रैव विष्णुः। दक्षिणाग्रदर्पेषु दक्षिणा पवर्गचमसेषु पवित्रां तर्हिते क्षपभासिंचे खे नो देवी रिति

धूपंचदीपंवस्त्रोपवित्रके। अत्रगंधादेदैवेपि अथपदाथानुसमयस्य याज्ञवल्क्योक्तं कां जानुसमयेन विवर्ज्यो
यः। बह्व्यानां तु सूत्रे दैवानुक्तेः कां जानुसमय एव। अत्र प्राचीनावीतनामगोत्रसेवुध्या युक्तं प्राक्। अन्यदेववत्तातदंते
आचमनं च। हेमाद्रौ कालिकापुराणे। निर्वर्त्य ब्राह्मणदेशा क्रियामेवं यथाविधि। **भोजनानित** तौ दद्याद्दस्तशौचं पु
नः क्रमात्। आदेशा स्यात्प्राणिदद्यादित्यन्ययः। तेन तत्रापि विप्रश्ना नुज्ञेतेये। तत्रैव ब्राह्मेण मंडला निवकार्याणि नैवा
रैश्चूर्णकैः शुभैः। गौरमृत्तिकयापि भस्मना गोमयेन वा। भृगुः। भस्मना वारिणा वापि कारयेन्मंडलं ततः। चतुः
कोणं द्विजाग्रस्य त्रिकोणं क्षत्रियस्य तु। मंडला कृतिवैश्यस्य शूद्रस्याभ्युक्षणं स्मृतं। बह्व्यपरिशिष्टे तु दैवे चतुर
स्रं। पित्र्ये च तं मंडलं कृत्वा क्रमेण संपास्तितित्वांश्च दध्ना नृद्यादियुक्तं। मार्कंडेयः। या तु धानाः पित्रा च अक्रूरा ये
वैवराक्षसाः। हरंति रसमन्नस्य मंडले न विवर्जतां। हेमाद्रौ हारीतः। भूमा वैवनिदध्यान्नोपरि पात्राणीति। तानि तु हे
माद्रावत्रिराह। भोजने हेमरौ व्याप्तिदैवेपि अथैव क्रमेण हारीताः। राजतपर्तताम्रकांस्यपात्राणि भोजने इ

ति। तत्रैव वाराहे। सौवर्णा नीहरौ व्याप्ति कां स्या नितदसंभवे। अन्यान्यपि हि कार्याणि दारुजा न्यपि जानता। ना
यसान्यपि कार्याणि पेत्तला मिन तु कश्चित्। न च स्त्री समया नीह शस्यंते त्रपु जान्यपि। अत्रिः। पंचाशत्सालिकं
कास्यं द्व्यधिकं भोजनाय वै। ग्रहस्थैस्तु सदा कार्यमभावे हेमरौ प्ययोः। पात्राशेभ्यो विनानस्युः पर्तपात्राणि भोज
ने। पृथ्वी चंद्रस्तु। कांस्यपात्रे हविर्दृष्टुं निराशाः पितरोगता इति ब्राह्मेः कांस्यपात्रस्य। निषेधमाह। बोपदेव
स्तु स्मृतिसंग्रहमुदाजहार। आदेशे पात्राणि मधूकोदुवराणि च। पारिकाकुटकपृक्षकक्यानि कर्म्यज्जशु
कदली चूतपनसजंबुपुं नागचंपकाः। अलाभे मुख्यपात्राणां ग्राह्यास्तुः पितृकर्मणीति। हेमाद्रौ तु कदली प
त्रनिषेधमाहंगिरः। न जाती कुसुमानी दद्यात्कदली पत्रमिति। कतुः। असुराणां कुलजातारं भापूर्वपरिग्र
हे। तस्यादर्शनमात्रेण निराशाः पितरोगताः। एवं पात्राण्या सा च भस्मर्थादौ कृत्वा विप्रहस्तशोधनं कुर्या
त्। तत्र पिशंगं रक्षणो इति मंत्रद्वयं केचि सठेति। मात्स्ये आहत्वा भस्ममर्यादौ यः कुर्यात्प्राणिशोधनं। आसु

रत इवेष्टाद्विपितृणां नोपतिष्ठते। तत्रैव ब्रह्मा उोप्रक्षाल्य हस्तपात्रादिपश्चादग्निर्विधानवत्। प्रक्षालनं जलं द
 क्षेतिष्ठे मिश्रं क्षिपेद्युचौ। मंत्रोपरीते हेमादिः। अथान्नौकरणं हेमाद्रौ मार्कण्डेयः आहिताग्निस्तु जुहुयादक्षि
 णाग्नौ समाहितः॥ अनाहिताग्निश्चैव सदे अग्न्यभावे द्विजेष्णुवा। वायवीये। आतृस्य दक्षिणाग्निं तु होमार्थं वै प्रय
 त्ततः। अग्न्यर्थं लौकिकं वापि जुहुयात्कर्मसिद्धये। आहिताग्निः सर्वाधानी। अर्धाधानी तु गृह्ये एवेति चंद्रिकापरवर्क
 मितक्षरामाधवादयः। तस्यापि दक्षिणाग्नौ। लौकिको गृह्य इति हेमाद्रिकल्पतरुश्च। आद्यपक्ष एव तु युक्तः बहु सं
 मतश्च। यद्यपि स्मार्तमग्नौ करणं श्रौते दक्षिणाग्नौ न युक्तं। तथापि च - नाद्रवतीति हेमाद्रिचंद्रिकादयः। इदं दर्श
 यादेव। आदिकादिषु तु सर्वाधानीपाणौ। अर्धाधानी गृह्ये कुर्यादिति हेमाद्रिर्मध्यवश्च। पक्षांनकर्मनिर्वर्त्य वै
 श्वदेवं च सामिकः। पित्र्यस्तंततः कुर्यात्ततो न्वाहार्यकं बुध इति लौगाक्ष्यादिभिः क्रमोक्तैः विहृतं दक्षिणाग्नि
 सत्वात्। अतएव वात्रवचने सामिकः आहिताग्निरुक्तो हेमाद्रिणा। एतदापस्ते वा दीनामेव षष्ठाश्वलायनस्य

त्रमेव न्यग्बिलं कुर्यादिति। कामाभावे पीदमौ वशेषप्रतिपादनं हेमाद्रौ क्रोर्म। संस्त्रवांश्च ततः सर्वान्पात्रे कुर्यात्समा
 हितः। पितृभ्यः स्नानमसीति न्युज्जपात्रे निधापयेत्। शूलपाणौ यमस्तु। पैतृकं प्रथमं पात्रं तस्मिन्नेतामहे न्यसेत्।
 प्रपितामहे ततः ततो न्यस्य नोद्धरेन्न च चालयेदिति भाह। संस्त्रवानां नीयत्तीयेनाद्याय न्युज्जी कुर्यादिति सर्वैकवाक्य
 तयार्थ इति केचित्। अत्रिः। मंधादिभिस्तदभ्यर्च्यत्तीयेनापि धापयेत्। पितृभ्यः स्नानमसीति शुचो देशे चितिर्चये
 त्। कल्पतरुः। विप्रवामे इति हलायुधः। कर्तुवामे इति भूलपाणिः। अर्चने न्युज्जीकृते पितृभ्यः। न्युज्जमुत्तरतो न्यसे
 दिति प्रचेतसेत्तेः। सर्वविप्रोत्तरतो न्यसेदिति हेमाद्रिः। उत्तानं विवृतं वापि पितृपात्रं न तद्रवेदिस्तु शान्तोक्ते न्यु
 ज्जतेव साधुः। मातामहादिसंस्त्रवानपि पितृपात्रे एवं गृहीत्वा प्रयाजवत्तत्रेण न्युज्जी कुर्यादिति भूलपाणिः। एको
 दिष्टे तूहेन सुज्जने निपितृभक्तौ श्रीदत्तः। यमोपि। स्पृष्टमुत्तानमन्यत्र नीलमुद्रादितैलया। पात्रं स्पृष्ट्वा ब्रजं त्याज्यपित
 रस्तं शपति च। वैश्वदेवे उक्तामिति मदनपारिजातः। चैजवापः। तस्योपरि कुशा न्दत्ताप्रदयादेव पूर्वका गंधपुष्पादि

आर्थिकस्थानेन स्वयत्ति संगच्छेति धर्मो वाचिकदिघ्न नतिदेशाधर्माधानि नोपपाणि होमश्चेति वृत्तिस्वरसः
 । एवं मासिकादावपि। षोडशे मासिके श्राद्धे सपिंडीकरणे तथा॥ पाणवेवतु होतव्यमन्यत्राग्नेर्बुद्धयते इति बोध
 देवोदाहृतवचनाच्च। भाष्यकारमते तु सूत्रे स्थालीपाकेनेति करणत्वात्तिस्यवर्णं च पार्त्तसोंगं। अतः काभ्यादिपुनर्दभा
 वे कार्यस्य पितृदानस्याप्यभावः। एतदेवा नुस्य विदुतावपि वार्त्तिकादौ व्यतिषंगोक्तः प्रयोगपारिजाते परिशिष्टे वा। तेनैतन्म
 ते धर्माधानि को ग्रावेवावस्तुलस्तु स्थालीपाके सहशखया प्रस्तरं प्रहरतीति वत्सहशमात्रं श्रुतेः पत्नीवत्ते लष्टुप
 लक्षणमिव नांगत्वं। तत्त्वानांगानुरोधेन प्रधानभूतपिण्डदानत्यागो युक्तः। तेन व्यतिषंगाभावेऽप्यग्नौ होमो भवतीति
 बोधदेवः। अनाहितान्नेर्गृह्याग्निमतस्तु सर्वमन्ते ग्रावेवावार्त्तिकादौ वृत्तिमते व्यतिषंगेन। अन्यमन्ते तु स्ति। अत्र यथा वा
 रमानुष्ठेयं। आश्वलायनः। उधृत्य यत्ताक्तमन्नमनुज्ञापयत्यग्नौ करिष्ये करवै करवा। एतीति वा प्रत्यनुज्ञा क्रियतां कुरु
 श्वत्तुर्विद्यथाग्नेर्बुद्धेत्यथोक्तं पुरस्तादिति। व्यतिषंगपक्षे इदमिति वृत्तिः। करवै करवा एतीत्यत्राग्नेर्विद्यनुषंगः। पुरस्ता
 दिति पितृयज्ञे। तथैवं। मेक्षणे नावदायावदानसंपदाद जुहुयात्सोमायपितृमन्ते स्वधानं मो ग्नये कव्यवाहनाय स्व

धानमश्ति स्वाहाकारेण वाग्निं पूर्वयं यत्तोपवीति मेक्षणा मनुप्रहस्येति। अवदानसंपदा उपस्तरणाद्येत्यर्थः। व्यतिषंग
 पक्षेति प्रणीतेयं होमो न्यथा मुख्यः। अतिप्रणीते ग्राविधा मुपसमाधायेति बह्वचपरिशिष्टात् केचित्तस्य रक्ष्येति निबर्हणा
 र्थत्वा न्मुख्येवं दंतिते देत द्विरोधश्चिप्रां प्रयोगपारिजाते व्येवं। शौनकः। स्वाहाकारेण होमे तु भवेद्यत्तोपवीतवान्। तत्र प्रा
 ग्ग्नये जुहाप आत्सोमाय कृत्यत अग्नये यत्तोपवीत्येव प्रक्षिपेन्मेक्षणांततः। द्वंद्वो गपरिशिष्टे अग्नौ करणे होमश्च कर्त्तव्य
 उपवीतिना। अपसंयेन वा कार्ये दिक्षिणाभिमुखेन च। कातीयानो वपसव्यमेव। पितृपितृयज्ञवद्धुत्वेति सर्वातिदेवात्
 । सव्यं तु द्वंद्वो गपरं। गोभिले नैतदुत्तरमेवापसव्योक्तोः। द्वंद्वो गा जुहुयुः सव्येनापसव्येन या जुषीरिति वृद्धया जवल्क्ये
 ते अ॥ अथ पाणि होमः आश्वलायनः। अभ्यनुज्ञायां पाणिष्वेवेति पितृपितृयज्ञकल्पाभावेनाग्न्यभावे काभ्यावि
 क्षिप्त्यर्थः। तेन बह्वचानामेको द्विष्टे पाणि होमो भवत्येव। निषेधो न्यपरः। पाणिष्विति बह्वचवचनात्सर्वविप्रपाणि हो
 मश्ति वृत्तिः। एवं मातामहे पि। शौनको पि। सर्वेषां मुपविष्टानां विप्राणामथ पाणिषु। विमज्य जुहुयात्सर्वसोमये सा
 दिमंत्रतः। यत्तु हेमाद्रौ कात्यायनः। पित्र्येयः पक्षि मूर्धन्यस्तस्य पाणा वानग्नि कः। जुहोमंत्रवदन्येषां तूष्णीं सोमाये

पात्रेषु निक्षिपेदिति । तद्बहुचातिरिक्तानां । यत्तु तत्रैव मास्ये । अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणौ वाथ जले पिवा । अज
कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं वा गोष्ठे वाथ । शिवांतिके इति । तत्तीर्थं श्राद्धविषयं । तद्यदाज्यां समीपे स्याद्बुद्धेनो विधिस्तदेति । तत्रैव
कात्यायनोक्तेः । यत्तु चंद्रोदये यमः । देवविप्रकरे नग्निः कृत्वा नो करं हि जइति । तदभार्य परं । अपत्नी कोयदा विप्रः श्रा
द्धं कुर्वीत पार्वणं । पित्र्यविप्रैरनुज्ञातो विप्रैश्च देवेषु हूयते इति तत्रैकः कात्यायनोक्तेः । इत्येतदिति धांदसो व्यत्ययः । हे
माद्रौ वायवीये । विधुरोदैकिके कुर्यात्स्वेषं पित्र्ये निवेदयेत् । देवविप्राने कले तत्रैवा वैश्वदेवे यदैकस्मिन्नवे युध्या
दयो द्विजाः । तदैकपाणौ होतव्यं स्याद्विधिर्विहितस्तदा सोप्राधः । प्रथमं चानि यम्ये लेति न्यायात् । तेन मृतभार्यस्य
दैवे होमः अनुपनीत ब्रह्मचार्यदेस्तपि त्र्ये । अग्न्यभावस्मृतस्तावथावद्रार्यानि विदतीति हेमाद्रौ जातूक एवेति स
भार्यनष्टे रपि पित्र्ये अकरे इति पृथ्वी चंद्रः । उपवीतित्वदैवे होमः प्राचीना वीतेन पित्र्ये । यद्वा सर्वत्र देवपित्र्यकरयो
विकल्प इति हेमाद्रौ मदनपारिजाते च । यदा तु पितृमातामहयोर्देवपित्र्यविप्रभेदस्तदा मेदेन पाणि होम इत्यपरा
कचंद्रिकादयः । देवं तत्र तदा तत्रेण सकृदेव पाणि होम इति केचित् । हेमाद्रिस्तमातामहस्यमेदे पितृकुर्यात्तत्रेण च सा

त्वाहिताग्ने पाणवेवेति इति । अर्धाधानिनः गृह्ये एव यतिषं गेलेति प्रयोगपारिजाते परिशिष्टे च । योपदेव स्ता
ह । होमशब्दः पित्र्यपितृयज्ञपरः । पितृयज्ञे तु जुहुयाद्दक्षिणाग्नेौ समाहितः । श्राद्धे लौपासनाग्नेौ तु निरग्निर्लौ
किकेन ले । अग्निरिदं भार्या अपर्वणे समुपस्थिते संधायान्नितनः कुर्याद्दोमे मग्निं समुत्सृजेदिति त्रिकां उमं उने
तेः श्राद्धे गृह्याग्नेवेवेति लौकिके कात्यादि विधाने चेतस्तिरीयादिविषयं । बहुचस्य सनश्चैरपि पाणि होम एवा । अग्निपा
णी विना सूत्रे विधांतरानुक्तेः । अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणवे कोपपादयेदिति मन्त्रे अ । वृत्तावप्येवं । कचिस्तान्नेरपि
पाणि होम उक्तो गृह्यपरिशिष्टे । जान्वष्टक्यं च पूर्वैर्युर्मासि मास्यथ पार्वणं । काभ्यनभ्युदयेष्टया मे कोद्विष्टमथाष्टमं ।
चतुर्धाद्येषु सामीनां च नै होमो विधीयते पित्र्यब्राह्मणहस्ते स्यादुत्तरेषु चतुर्ष्वपीति । एकोद्विष्टं सपि । अकरणं । शु
द्धेता न्नैषेधात् । बहुच भाष्यकारास्तु सर्वे कोद्विष्टेषु पाणि होममाहुः । इदं बहुचानामेवा । अत्रेदंतत् । स्त्रालीपाकेन
सहपि जर्थमुद्धरेति सूत्रेनात्रापूर्वः स्त्रालीपाकश्चोद्यते सर्वश्राद्धेषु प्रसंगेनानुवादीयामिति वृत्तिकारास्तु

मिति। पाणो हुतं पात्रे निधाय विप्रैरावृणुत शेषं पात्रेषु दद्यादित्यर्थः। स एं प्रभृतं। नैमित्तिकं चेदमाचमनं नहुत भ
क्षणनिमित्तं। अन्नं पाणितले दत्तं पूर्वमश्नन्नुभयः। पितरस्ते न तृप्यंति शेषां न लभन्ति ते। यत्र पाणितले दत्तं यथा
न्यदुपकल्पितं। एकीभावेन भोक्तव्यं एव कुभावो न विद्यते इति ह्युच्यते परिशिष्टात्। हेमाद्रावप्याचमने हेतुर्थवादसु
क्तः। पाण्यास्येहि द्विजः स्मृत इति। भाष्ये त्वाचां तेषु निक्षिपेत्। यमुभक्षणे। भक्षणे उत्तरं च नाचमनं। अग्निं साभ्यात्
। पूर्वनिषेधस्तु संपिंडीकरणे हेयः। ददाति चोदितत्वात्। न तत्र जुहोति चोदिति तादित्युक्तं। न तले ददु संमतं। यत्तु बो
धायने न तस्मिंतस्तु प्राशिते दद्यादन्नं प्रकृतं भवेदिति भक्षणमुक्तं तत्तच्छास्त्रीयानामेवेति हेमाद्रिः। तत्रैव य
मः। पित्र्यपाणि हुता खेषं पितृपात्रेषु निक्षिपेत्। अग्नौ करणशेषं तु न दद्याद्वैश्वदेविके ॥ ॥ अथापस्तंबानां।
सूत्रे। उध्रियतामग्नौ चक्रियतामित्यतिष्ठ उद्धरे जुहुयाच्चा। नष्टाग्निविधुरादेर्विशेषोद्ग्रहभारदीये। नष्टाग्निर्दूरभा
र्यश्च पार्वणे समुपस्थिते। संधायाग्निं ततो होमं कृत्वा तं विसृजेत्सुनः। अथाश्वेतितत्काले अग्निं संधाय हुत्वा त्यजे
दित्यर्थः। एतदापस्तंबानामेव। पाणि होमस्तु खंडो गादीनां विश्वप्रकाशेपि। साग्निरौपासनेन ग्निरग्नौ कुर्वत

१८२

लौकिके। पाणो होमं प्रशंसंति न त्वापस्तंबाग्निनां। ज्ञातका विधुरा वा सूर्यदिवा ब्रह्मचारिणः। अग्नौ करण होमं तु
कुर्युस्ते लौकिके नडे। अथाश्वमेम नो ज्योतिरुद्ध्य व्याहतिर्हुनेत्। ततोऽग्निं जुहातोऽग्नीधनायाज्यभागांते यन्मे
मातेत्यायौ जुहुयात् ॥ तत्र सप्तानाहुतयः। षडज्यस्यैति त्रयोदशा व्यस्योवा। यथा। यन्मे माता प्रकुलो भ तन्मे रेतः
पि ती रजुं मा शिष्टं ती ति द्वाभ्यां अमुं स्याहेति पितुर्नामा द्वौ होमौ। यन्मे पितामही प्रकुलो भ तन्मे पितामहो
रज्जा अंतर्दधे इति तन्नाम्ना पितामहाय द्वौ। मातामैहेषु तूहः यन्मे माता मा ही तन्मे मातामहो रजुं ॥ अन्ये मा
तामहारुदमित्यायौ। यन्मे मातुः। पितामही प्रकुले तो मातुः पितामहो रजुं। अन्ये मातुः पितामहा रजुं। यन्मे मातुः
प्रपितामही प्रकुले तो मातुः प्रपितामहो रजुं। अन्ये मातुः प्रपितामहा रजुं। सर्वत्रा मुष्मा इत्यत्र उते तत्तन्नाम यो
ज्ये। तद्ग्रहसंग्रहे। योज्यः पित्रादिशब्दानां स्त्वानेमातामहादिकः। अन्नं होमे तथास्य र्जिह्वपिंजलिदानके य
न्मे मातामहीत्यादितत्रोदाहरणं भवेत् ॥ ततो ये चेहेत्याकांशो हुतिः। तत्र स्वाहापि ये इत्याद्यैराज्यं हुत्वा सिष्टं
तं हुत्वा सर्वं भक्ष्यं किंचिदादायो देगुष्टं भस्मा योज्यं तत्र तूष्णीं स्वाहाकारेण जुहोति। परिषेचनो तं स्वाहागीपाक

न। अयमग्नौ करण होमौ मासि श्राद्ध एव। तच्च स्मार्त्ताग्नौ भावेन कार्यमिति केचित्। कार्यमेवेति बहवः। अतएव सर्वा
धानि नो होमवर्जं मासि श्राद्धमुद्धं सुदर्शनभाष्ये। महात्वेतद्वदित्येकं। प्रकरणंतरत्वा कर्मंतरत्वेन स्मार्त्तपार्वणवक्त
र्यमिति त्वस्मद्गुरुवः। आदिकादिषु तु स्मार्त्तपार्वणविधिरेव। एवं मातृवार्षिकादिषु। सासि श्राद्धविकृता वष्टका यो
मातृश्राद्धे वैकृत होमेन प्राकृत होमबाधः। अन्यष्टकासु मातृश्राद्धेनेति भाष्ये। तत्रापि श्राद्धंतरवक्रियमाणे तु य
न्मेमातेत्यादौ गुणत्वेपि मातुः प्रधान्यं विवक्षितं। मासि श्राद्धेन कल्यो व्याख्यात इति सूत्रात्। आग्नेये च मनोता
कार्येति वचनादग्निश्राद्धस्य वैकृतदेवताभिधायित्वं तिसामुप्रास्यत्रा मुकशर्मभ्यां पितृभ्यामित्याद्यूहः कार्यः। त
च्च मासि श्राद्धे जीवत्पित्रादिना व्युक्रममूलपित्रादिना च कार्यमित्युक्तं। सुदर्शनभाष्ये। तत्प्रकारस्तु वक्ष्यते। मातिपि
त्रेद्विहादौ तु नो हः। तस्मादच नो हेदिति निषेधात्प्रकृता वूहाभावाच्च पत्नी संनह्येति वत्। उपदेशमते तूहः।
यथायन्मेमातरौ प्रकुलुभतु श्ररत्या वननुव्रतेत्याद्यस्मिन्निह कृतमासि श्राद्धनिर्णये ज्ञेयमिति दिक्। अन्यत्रा
ग्वत्। अथपरिवेषणं। तद्योपवीत्येवाज्येन देवपूर्वं आमासुपक्रमिति तत्राण्युपस्तीर्य कुर्यादिति हेमाद्रिः। अतएव

अत्र कइति कातीयस्मृतेर्भेदमाह। एवंपित्रेपि। माधवीययेवं। एवंसाग्नौरपि बदेशादौ पाणि होमो ज्ञेयः। यत्तु क
र्केणाग्निं विना श्राद्धमेव नास्तीत्युक्तं तत्सपिंहीकरण वार्षिकाद्यकरणापत्तेर्यत्किंचिदेव यत्तु ब्रह्मरदीये। अनग्नि
दूरमार्ययेसार्वणे समुपस्थिते। आतृभिः कारयेद्वाहं साग्निर्कैर्विधिवद्विधाः। क्षयाः। क्षयाद्दिवसे प्राप्ते सस्याग्नि
दूरणो यदि। तथैव भ्रातरस्यु अष्टौ विका। अनाविति स्थितिः। ओपासनाग्नौ दूरस्त्वे समीपे भ्रातरि स्थिते। यद्यग्नौ तु
हुयाद्वापि पाणौ वा सहि पातकी। ओपासनाग्नौ दूरस्त्वे केचिद्विद्यंति सत्तमाः पाणवेव तु होतव्यमिति नैतत्समंज
सं। तद्ब्रह्मना दरादुपेक्ष्य हेमाद्रौ यमः। अग्नौ करणवत्तत्र होमो विप्रकरेर्पयेत्। पर्युक्ष्यदर्भानास्तीर्य यतो ह्य
ग्निः समो द्विजः। मेक्षणेन करेण वा पाणि होमः। मेक्षणे प्रहरणेनेति वृत्तिः। स्मृतिरत्नावल्या। नानुज्ञापाणि हो
मे स्थानस्तः पर्युहो क्षणे। नाग्ने तमपादिति वनस्यातामिध्रमेक्षणे ककार्यो योवमाह। माधवीये चंद्रिका
यां गालुता विसर्ज्य भवतीत्युक्तं। पाणि होमे प्रश्नाद्या हापराकेशौ न कः। अनग्निश्चेदाज्यं गृहीत्वा भवत्येवाग्नौ कर
णमिति पूर्ववत्तत्तथा स्थितिः। आश्वलायनः। यदि पाणि योचांतेषु न्यदतमनुदिशत्यग्रमभ्येने सृष्टं दत्त मधुक

दिक्। अपर्कते लप कंच हस्ते नैव प्रदीयते ॥ पात्रा लभन मुक्ते चतुर्विंशति मते। उत्ताने दक्षिणे सव्ये नीचपात्राण्युपस्थ
 शेत्। याज्ञवल्क्यः। दत्तानं पृथिवीपात्रमिति पात्रमिदं वत्। कृते दं विहुरि सने द्विजां शुभं निवेशयेत्। बोधायनः।
 विप्रो गुह्ये नानखे नानुदिशति पृथिवीति पौत्रयोप। पिथा न्नात्मणस्य मुखे मते मते लुहो मि आत्मणा नोत्ता विधा
 वतां प्राणा पानयोर्जुहोम्यक्षितमसि मामेपि तृणं क्षेष्ठा अमुत्रा मुष्मिन् ओके इति। आच जुहोम्यये स्वाहा शब्दः कातीयस
 त्रे उक्तः। मैत्रैः स्वधा शब्दः अमुष्टे विशेष माह हे मादौ धोम्यः परितुसन चां गुष्टं द्विजस्यान्ने निवेशयेत्॥ उत्ताने न तु हस्ते
 न द्विजां गुष्टं निवेशने। यः करोति द्विजो मोहात्तद्वै दक्षांसि भुंजते। तत्रैव यमः। विष्णो हव्यं च कयं च ब्रूयाद्दक्षस्य च क्रमा
 त्। देवे पित्र्ये वेत्यर्थः। तत्रैवात्रिः। संबंधनाम गोत्राणि इदमन्नं ततः स्वधा। पितृ क्रमादुदीर्य। तिस्रस्तानां विनिवर्त्तयेत्।
 हस्तेना मुक्तमनाद्यमिदमन्नमुदीरयन्। अशन्नदाने चतुर्थः स्यादित्यादि विशेषः पूर्वमुक्ताः। अत्र पूर्वोक्तोऽनेषु रूपाद्
 वसंत्त का विश्वे देवे देवता इदमन्नं सपरिकरे हविरयं ब्राह्मण स्वाहा वनीयार्थं दत्तं दास्यमानं चतुष्टेः गायत्री भूः गदाध
 रायं भोक्ता इदमन्नं ब्रह्म सौवर्णपात्रं स्थानमक्षयवटं छायां स्थानमुक्ते भ्यो विश्वे भ्यो देवेभ्यः इदमन्नं मम तस्य

१८५

परि विष्टं परिवेक्ष्यमाणं चतुष्टेः स्वाहानमो नममेति बहुच परिशिष्टहे माद्यनुमतः प्रयोगः। एवं पित्र्ये मुक्तगोत्र चतुष्ट
 णादितत्तनाम ज्ञेयं। ततो ये देवा स इति देवे ये चेह पितर इति पत्र्ये केचिज्जपेति। तातोऽष्टिद्रवा चयेत्। तत्रैव प्रचेताः। अ
 पो शानकरे विप्रे सं संकल्य द्विद्रभाषणात्। निराशाः पितराणां तिदेवेः सह न संशयः। पारस्करः। संकल्य पितृदेवेभ्यः सावित्री
 मधुमज्जपः। आहुं निवेद्या पोशानं जुष प्रेषो धभोजनं। निवेद्येति ब्रह्मार्पणं कर्त्तव्यं। अतएव बृहन्नारदीये न त्यागमु
 क्तोक्तं दत्तं विश्वतः कर्म विह्वे वै समर्पयेदिति यत्तु ह्यरत्ने कार्त्तुजिनिः। अपसं व्यन कर्त्तव्यं पित्र्यं कृत्यमशेषतः। अत्र
 दानादत्ते सर्वमेवं प्राप्ता महेष्वापीति तदप्येतत्परं॥ तत्र ब्रह्मार्पणं हरिर्दाता चतुर्भिश्चेतिकेचित्पठति। धर्मप्रदीपे। ततो नैपि
 तृदेवभ्यः संकल्य च यथाविधिः। दत्तं यद्दास्यमानं च आत्तुर्नममेति च। तथा आहुत्रस्य तु संकल्यो भूमावेव प्रदीय
 ने हस्तेषु दीयमाने तु पितृणां नोपतिष्ठते। वैश्वदेवस्य वामे तु पितृपात्रस्य दक्षिणे। संकल्योदकदाने स्यान्नित्यं आदे
 यथा रुचिः प्रचेताः। अपोशानं यदायाथ सावित्री विजपेदथ। मधुवाता इति तृच मध्यमेतच्चिकंतथा। मितक्षरा
 यां पारस्करः। संकल्य पितृदेवेभ्यः सावित्री मधुमज्जपः। आहुं निवेद्या पोशानं जुष प्रेषो धभोजनं। गायत्री त्रिः सर

हृदि जपे ह्याहति पूर्वकं । मधुवा ता इति त्रयो मध्विसेत त्रिकं तथा । याज्ञवल्क्यः । स व्याहृति का गायत्री मधुवा ता
इति त्रये जप्त्वा यथा सुखं वाच्यं शुं जीरस्ते पि वाग्यताः । यथा सुखं जुषध्व मिति वाच्यं । अत्रिः । असंकल्पित मजा दं
पाणिभ्यां यद्युपस्पृशेत् । अभो ज्ये तद्रवे दत्तं पितृणां नो पतिष्ठते । अत्र दत्तं न गृहीयाद्वा वत्तोयं न संविशेत् । अपोशानं
वामभागे सुरापान संभवेत् । दक्षभागे तु यः कुर्यात्सोमपान फलं लभेत् । तथा पुनरपूर्य पोशानं सुरापान संभवेत् ।
हेमाद्रावत्रिः । दत्ते वाप्यथ वा दत्ते भूमौ यो निक्षिपेद्दुर्लभं । तदन्नं निःफलं याति निराशोः पितृभिर्गतं । केचिदा ज्येन कुर्व
ति । तन्न पायसेन तथा ज्येन माषाग्नेन तथैव च । न कुर्याद्दुर्लभा न तु ओदनेन प्रकृष्येदिति स्मृतिसारे निषेधात् ।
शंखः । आदे नि युक्ता शुं जना न्न पृच्छेत्तु वणादिषु । उच्छिष्टाः पितरो यांति पृच्छतो नात्र संशयः । कात्यायनः । अश्वत्थ
जपेत्स व्याहृति का गायत्री सह त्रिंशं राक्षोघ्नीः । पौरुष सूक्त मप्रतिरथ मिति । हेमाद्रौ सौरपुराणे । ऐंद्रं च पौरुषं सूक्तं श्रा
वयेद्ब्राह्मणं स्तवः । मास्ययाज्ञयोः । ब्रह्मविद्यार्कं रुद्राणां स्तोत्राणि विविधानि च । इंद्रेण सोमसूक्ता नि पावमाना
श्रशक्तितः । मंडल ब्राह्मणं तद्ब्रह्मैति कारी च यत्पुनः । अभावे सर्वविद्यानां गायत्री जपमाचरेत् । पृथ्वी चंद्रोदये

दानधर्मेपि । आ व्याहृतिं विना चैव यत्किंचित्सरिविष्यते । दुराचारेभ्यः यदुक्तं तं भागं रक्ष संविदुः । तत्रैव शौनकः । विधित्वा
देवपूर्वत्वं परिषेवणमाचरेत् । तत्रैव धर्मः । फलस्यानेन ता प्रोक्ता स्वयं वपरिवेषणे । तत्रैव वा युष्मद्विषयोः । भार्याया
आद्धकाले तु प्रशस्ते परिवेषणं । ब्रह्मांडे । नापवित्रेण नैकेन हस्तेन न विना कुशं नायसे नायसे नैव आद्धे तु परिवे
षयेत् । वसिष्ठः । आयसेन तु पात्रेण यदन्नं संप्रदीयते । प्रोक्ता विहा समं शुं क्ते दाता च नरकं व्रजेत् । पैठीनसिः । सीस काय स
रीति पाश एषयि यानिः । तत्रैव हारीतः । सौवर्ण राजताभ्यां चरवडे । नौदुवरेण वा । दत्तमक्षय्यतो याति फलु पात्रेण वा
पुनः । काष्ठीजिनिः । दद्यादेयं घृतं चात्रं समस्त व्यंजनानि च । उदकं चैव प्रकान्नं नो दद्यात्तु कदाचन । यमः । पंश्यां विष
मदा तु श्वनिः कृतिर्नैव दियते । पृथ्वी चंद्रोदये पराशरः । सर्वदा च तिलाद्याः पितृबुधे विशेषतः भोज्यपात्रेति आरुह्य
नि राशपित रोगताः । चंद्रिकायां रुद्रः । शाततपः । हस्तदत्तास्तये स्नेहा लवणं व्यंजनादयः । पितृणां नो पतिष्ठंती भोक्ताभुं
जीत किं लिषं । घृत पात्र विशेषो ग्रंथांतरे । ओदने परमाने च पात्रमासा यमूदधीः । एतेन पूरयेत्पात्रं तद्दुतं रुधिरं
भवेत् । एतादि पात्राणि भूमौ रक्षापथे न भोजन पात्रे इति मदनरत्ने । संप्रदेह । हस्तदत्तं तु नाश्री वाह्यवर्णं व्यंजना

चम्यहरिस्मरेत्। माधवीयेगोतमः। विकिरमुच्छिष्टैः प्रतिपादयेत्। हेमाद्रौ व्यासः। अछिष्टैरेव विकिरं सदैव प्रतिपादयेत्। अयुः। पिंडवत्प्रतिपत्तिः स्यादिकि
रस्येतितो ल्वलिः। आहुकाशिकायां॥ यजमानस्य दासादीनुद्दिश्य द्विजसत्तमः। तस्मादनेत्यने इमौ वामभागे तु पेटके। मनुः। उच्छेष्टेण मृगसि गते म
जिस्रस्था छठस्य च। दासवर्गस्य तस्यैव भागधेयं प्रचक्षते। विष्णुः। उद्गुरवेष्टा च मनमादौ दद्यात्ततः प्राङ्गुरवेष्टु पियै देवे चेत्यर्थः। शातातपः। वि
श्वेदेव निष्ठानां चरमं हस्तधावनं हेमाद्रौ वाराहे। हस्तं प्रक्षाल्य पश्चात् पापः पिवेत्तुत्का द्विजः सदा॥ तदनमस्करोत्तुक्तं निराशाः पितरोगताः। मरीचिः।
हस्तप्रक्षाल्य गंडूषयः पिवेदविचक्षणः। आस्करते इव दद्यात् पितृणां नो पुतिष्ठते। तत्रैव संग्रहे। पवित्रयांश्चिमुत्सृज्य मंडले सुविनिक्षिपेत्। हस्तादीन् स्ना
त्येहि हानुशरावादे तु कुत्रचित्। व्यासः। तावत्त्रोदिरणं चैव गंडूषोदिरणं तथा। कांस्थपात्रे तथा ताम्रेन कुर्वतु कदाचन। उच्छेदके धान्य
चूर्णैः करेभ्यश्च वशोधयेत्। अथ पिंडदानं। तत्रोच्यते नोत्तरमनो करणोत्तरं भोजनोत्तरं विकिरोत्तरं स्वधावाचनोत्तरं विप्रविसर्जनोत्तरं चेति
हेमाद्रौ स्मृतिषु पक्षाउक्ताः। तेषां शारदाभेदेन व्यवस्था। प्रेतआहुतु पूर्वमन्येषु सोऽनोत्तरमिति चंद्रिका माधवो। सर्वजभोजनोत्तरमिति बहवः।
आश्वलायनः। मुक्तवत्स्वनाचोतेषु पिंडानि दध्यादावांतेष्वेके। मुक्तवत्स्विति पूर्वनिषेधार्थसाधिरिति प्रणीतसमीपे नग्निर्हि जसमीपे। हेमाद्रौ जा
तुकर्ण्यः। व्याममानं समुत्सृज्य पिंडास्तत्र प्रक्षालयेत्। प्रसारितभुजां तरवामुः। संकटे तु व्यासः। अरतिमात्रमुत्सृजेति। यत्तु तत्रैव। सिकता
सिर्मदावापिवेदिर्दक्षिणान्निगतेति। तदन्यथा शिवपरं। देवलः। ततस्तेरभ्यनुज्ञातो दक्षिणां दिशमेत्येव। चंद्रिकायां। पिंडनिर्वपणं कार्यं कुशाभापि
विचक्षणैः। काशे पुराज इव स्विपवित्रे परमाहिते। आश्वलायनः। स्फुनलेखा मुल्लिखेत्पहता अस्कररक्षां सिवेदिषद इति तामभ्युक्ष्य सकृदा छिन्ने
रवस्तीर्य। प्राचीना वीतीलेखां त्रिरुदके गोपनयेत्तुं धंतां पितरः श्रुंधंतां पितमहाः श्रुंधंतां प्रपितामहा इति। तस्यां पिंडान्निष्ठणीयात्सराचीनपाणिः
पित्रे पितामहाय प्रपितामहाय तत्तस्यैव त्वामन्त्राच्चिन्ति। हेमाद्रौ पारस्करः। कराभ्यामुल्लिखेत्स्फुनं कुशोर्वापि महीद्विजः। बह्वचानामेकेन क

ब्राह्मे। वीणावंशध्वनिं चाथ विप्रैः सन्निवेदयेत्। जपे च पौरुषं सक्तं वा चिकेतत्रयं तथा। त्रिमधु त्रिरूपं च प्रावमानीर्यं च विच। हेमा
द्रौ वशिः। हुंकारेणापियो ब्रूयाद्दस्तेनापि वेदं दुणान्॥ भूतलाच्चोदरेत्यात्रं मुंचेद्दस्तेन वापि वेत्। प्रोटपादो बहिः कक्षो बहिर्जातुकरोपि
वा। अंगुष्ठेन विनाश्यातिमुखशेष्टेन वा पुनः। पीता वसिष्ठतोयानि पुनरुद्धृत्यापि वेत्॥ स्वादितार्थात्पुनः स्वादेभ्यो दकानि फलानि च॥
उत्सेन बाधमेदं न निष्ठीविद्वाजनेपि वा। इत्यमश्चन्द्रिजः आहुतं हत्वा गच्छत्यधोगतिं। जाबालिः॥ इष्टमुच्छेदविष्यं च दद्यादन्तर्गतेः शनैः शनैः॥ रुद्र
शातातपः। अपेक्षितं याचितव्यं आहार्यं मुपकल्पितं॥ नयाचेतद्विजोमूढः समवेसितघातकः। यत्तु यमः। आहुतं द्विजो नैव दद्यान्नया च न च द
पयेत्। तदसंपादितवत्स्वविषयं इति हेमाद्रौ। हारीतः। ऊर्ध्वपाणिश्च विदुः सक्तो धो विस्मयान्वितः। सायपृष्ठस्तु यदुक्तेन तस्त्रीणां निवेपित
न। प्रचेताः। न स्पृशेद्दामहस्तेन भुजानोक्तं कदाचन। अन्योन्यस्पर्शः। न पादौ न शिरो वस्ति न पदाभ्यां न संस्पृशेत्। शंखः। आहुतं कौतुमु
क्तानो ब्राह्मणा ब्राह्मणं स्पृशेत्। तदनमस्त्यजमुत्का गायत्र्याष्टशतं जपेत्॥ उग्रानः। भोजनं तु न निःशेषं कुर्यात्प्रातः कथंचन। अन्यत्र द
धः सीराहासोरशकुल्य एव च। ब्राह्मे। न चाशुपातयज्जानुन शक्यं गिरमीर्येत्। न चेद्दीक्षितं भुजानां च कुर्वतमस्तरं। यमः। स्वाध्यायं प्र
वयेत्सम्यग्धर्मशास्त्राणि चैव हि। भुजानेषु विप्रेषु जप्युः साम लक्षणे। जपेदसि मुखे पृथ्वा पियं चैव विशेषतः। यज्जपि चैव रुद्रं वराह
घ्नात्तु चैव च। राक्षोघ्नीः कृष्णधरे सोहणमित्याद्याः। तत्रैव निगमः। भुजं त्रुजपेत्तावमानीरुदीरतां मध्वन्तवतीं च। अन्नवत्यः पितुस्तोष
मिति। पृथ्वी चंद्रोदये परहाजः। विप्रमुदस्तावे। भुजानेषु विप्रेषु प्रमादात्स्त्वते गुहं। पादरुद्धं ततः कृत्वा अन्यविप्रं नियोजयेत्। क्षणपाद्या
दितेत्यर्थः। विप्रवर्गं न तत्रैव दत्तः। निमज्जितस्तु आहुतं भोजनं मुखे निःसृतं। तदेव होमं कुर्वतस्याहो विप्रः समाहितः। प्राणादिपंचस्मिन् त्रैयं वहा

दर्शमातृश्राद्धं पृथगुक्तं तेषां पितृभ्यः पश्चिमे मातृभ्यस्तत्पश्चिमे मातामहेभ्यः पिंजादिदेवमिति शांखलायनः। अस्मिन् सत्तत्पश्चिमे मामासि
हे प्योपिदद्यादि तिहेमादिः। पिंडदेशः। पूर्वस्मिन् पितृभ्यो दद्यात्परास्मिन् मातृभ्यो दद्यात्। एवं यत्र तीर्थं महालयो केचिदिच्छन्ति नारीणां
पृथक् श्राद्धं महर्षय इति चतुर्विंशतिमतात्। पित्रादिनवदेवस्येति आह दशदेवतामित्यत्र पुराणाच्चात्पुण्यं पृथगुक्तं। यत्र च। आया
यं गुरुशिष्येभ्यः सखिजातिभ्य एव च। तस्य लिप्यश्च सर्वाभ्यस्तथैव च जलांजलिने। पिंजालेभ्यः सदा दद्यात्पृथग्मातृपुत्रेभ्यः। नि
संतानमृताये च तेषां पृथगुक्तं नदीयतेति ४४ तीर्थेषु चैव सर्वेषु माघमासे मघासु चैव चतुर्विंशतिमतात्। दोहः पुत्रादश्वयकनिष्ठाः स होदः। ४४
भविष्ये चैकोद्दिष्टान्युक्तानि तत्रापि तस्य पश्चिमे पिंडदानं ज्ञेयं। एषान्न पृथक् सपत्निकाः पित्रादयो वाच्याः। अन्वष्टका गयामातृश्राद्धं चैव
मतेहनि। एकोद्दिष्टं तथा मुक्तास्त्रीषु नान्यत्पृथग्मातृपुत्रेभ्यो दद्यात्। मनुः। तेषु देवेषु तदस्तं निम्नं ज्ञेयं भागितां। हस्तलेपाभावे पिदस्तानि
मृज्या देवेति मेधातिथिः। विष्णुः। अत्र पितरो मादय ध्वमिति दर्भमूले करावधमेषुणं। कलिकायां सुमंतुः। एकोद्दिष्टेषु वर्षासु दर्भलेपो न
विद्यते। सपिंडीकरणादौ तु लेपः सर्वत्र रास्यते। मनुः। आचम्यादस्य पराक्षयात्रिराचम्य शनैरक्षरं। पुत्रतृश्च नमस्कृत्या सितं नवचमं नवत
उदकं निनयेत्पुत्रेभ्यो नैः पिंडातिके पुनः। त्रिः प्राणायामं कृत्वेति मेधातिथिः। अत्र प्राणानि रुध्येति कर्काद्याः मेव वत् वसंतायनमः। नमो नः
पितर इत्यादिः शेषं पूर्वावबनयनं शेषं। आश्वलायनः। निष्कृताननुमंत्रयेत्तत्र पितरो मादय ध्वयथा सागमाहृषाय ध्वमिति सव्या वृद्धगारु
त्यथा शक्ता प्राणान्नाशित्वाऽसिपुष्यो दद्यात्मीमं दंतपितरो यथा सागमाहृषाय ध्वमिति सव्या वृद्धगारु
ग्रहणं शेषाभावे पिदुर्ग्यादित्यर्थः। शौनकः। अथेषामत्र पितर इत्यादिना नुमंत्रणं। अमीमं दंतैत्याद्येन मंत्रेणाप्यनुमंत्रणं। पिंजशिष्टाश्चोद
नं किं विदाघ्रायतयनेन। प्रहात्याचम्याश्च
पूर्ववत्। मंत्रेः पिंजेषु पानीयं निषिंचेति तृतीयं तः। अहिप्रहात्यायनं तत्र प्रतिपि

उत्तु पूर्ववत्। रुक्तावने जनं कुर्यात्सिंहाय नमो मुखं। एतत्कातीयानां। आचार्यः। ततः सम्पन्दिश चम्यानिवी विस्रस्य वाग्यतः। आश्वला
यनः। असावह्यं हवा सावंस्वेति पिंडेषु जनां जने वा सो दद्याद्दशमूर्णोक्तं वा पंचाशदूर्णाया इह स्वलोमेतद् पितरो वा सोमानो तो
न्यसितरो मुहः चमिति प्राद्विंशतिमतां ब्राह्मि। एतद् पितरो वास इति जल्यन पृथक् पृथक्। अमुकामुकगान्नेतनुभ्य वासः पठेदुधः। इदं
कातीयानां। एतद् इति स्यात्प्राणिप्रतिपिंडमिति सूत्रात्। हेमाद्रौ ब्राह्मि। श्रेष्ठमाहुस्ते ककुदमं जनं नित्यमेव हि। तैलं रुक्तावने पृथक् दद्याद
स्यं जनं हि ततः। तैलं कुरेस्करे मासि प्रसिद्धं। अंजनं प्राथम्यमापस्ते वादिविषयं। तत्रैव व्याघ्रः। गधपुण्यानि धूपं वदीपं च विनवेदयेत्। देव
लेः। दक्षिणां सर्वभोगांश्च प्रतिपिंडं प्रदाय वेत्। वास्याण्यापुपानि सूश्च व्यंजनामरानानि च। तत्रैव शंखः। यत्किंचित्पुन्येन गेहे भक्षं सोऽप्यम
गर्हितं। अग्निवेधनं मातृभ्यो पिंडमूले कथंचन। एतत्सव्येनेति केचित्। युक्तं त्वपसव्येन। मनुः। अवजिघ्रे च तामिं डा न्यथा सुप्ता समाहि
तः। ततो नमो नः पितर इत्यादिनां पुरुषानं। मातृभ्यश्च चांतेषु वा नम्यवारि दद्यात्स रुक्तावने। तिलपुण्यासना सुप्ता दसव्यादकम
वत्। अत्र देवैः सव्यं पित्रे त्वपसव्यमिति कर्कः। परिभाषा च वचनात्सव्यमिति युक्तं। अत्र शिवा आपः संतु सोमनस्य मस्ति सौ प्रयोगो दि
ज्ञेयः। मातृभ्यः दत्ताशीः प्रतिगृहीयाद्दिजेभ्यः प्रादुर्भवो बुधः। अघोराः पितरः संतु संतिल्युक्तेषु न हि जेः। गोत्रं तथा वर्धतां न सव्ये
सुक्तः पुनः सनेः पुनः। दानां रणेनाग्निवर्धतां मनं चैव युदी स्येत्। स्वस्तिवाचनं कंकुर्वा पिंडानुद्वयमाहितं। स्वस्तिवाचनं प्राकृपात्र
वाचनं कार्यं। हेमाद्रौ ब्राह्मि। माजनं पुनः तिष्ठत्स्वस्ति कुर्वीतयेद्दिजः। तदन्वमस्करे सुक्तं निराशेः पितृभिर्गतेः। जातकण्यैः
प्राजाणि चाले येषां हस्वर्गशिष्या यथावत्कृतः। नस्त्रीभिर्न च बालेन नासजाया कथंचन। याज्ञवल्क्यः। स्वस्तिवाच्यतनः कुर्याद

स्योदकमेव च । तत्रैव दृष्टाना तपः । पितृणां नामगोत्रेण करेदेयं तिलोदकं । प्रत्येकं पितृतीर्थेन असृज्यमिदमस्त्विति । अत्र पृथ्वी प्रागु-
क्ता । तत्रैव नागरखंडे । उन्नानामुर्ध्वपात्रं कृत्वा दद्याच्च दक्षिणां । हिरण्यदेवतानां च पितृधारं जननया । बृहस्पतिः । तस्मात्पुण्यं काकिनी-
च फलपुष्पमधापिवा । प्रदद्यादक्षिणां यजनया सप्त फलोपवतः । अत्र पितुरुद्देशेन दक्षिणादानेन सव्यविप्रोद्देशेन सव्यमिति माधवः । क-
लिकायामाचार्यः । दद्याद्यज्ञोपवीत्यवतां बूलदक्षिणां तथा । आत्रेः । बदेच्च तास्तथा विप्रान् सिन्नादिष्वः स्वधा च्यतां । गोमिलः । अथोराः पि-
तरः सांख्युक्ते स्वधाराचयिष्य इति पृच्छति । पितृभ्यः स्वधा च्यतामित्युक्तेस्तु स्वधेः सुच्यमाने धारा दद्याद्भुजं वहतीति । आपस्तंबेन तु पुत्रा-
न्योनानाकिनर्पयतीति स्यपि परिषदनेन उक्तं । आश्वलायनः । अथेतान्मवाहयेत्येतनः पितरः सोम्यासागभीरिभिः पथिभिः पूर्वणे-
भिः । दत्त्वायास्मभ्यं विष्णो ह म इ रये च नः सर्ववीरं नियुतेति । मातृभ्यः । वाजे वाज इति जपेन कुशप्रणवसर्जयेत् । प्रचेताः । स्वातिवाच्यत-
तः कृत्वा पितृपूर्वविसर्जयेत् । आश्वलायनः । अन्तर्बकीयोपवीयोस्वधेति विसर्जयेत् स्वधेति वा प्रहो वेवर्तः । आमावाजेति मेन च पठित्वा
च प्रदक्षिणां । दारा पातेततः सयनः प्रविशेद्गृहं । प्राजलिश्वतनः प्राहतां विप्रान् सत्यवादिनः । दातारो नो भिवर्धतामन्नं च न इतीति । एवमस्ति
तिततं च कथयंति समाहताः । एतन्मउलदशे कार्यमिति हेमाद्रिः । मनुः । दातारो नो भिवर्धतामन्नं च न इतीति । एवमस्ति
चंचतास्त्विति । बौधायनः । अन्नं च नो ब्रुमवेदतिथाश्वलमुमाह । याचितारश्वनेः सनुमा चया च भूकचनेति । अन्नदातारो वा सवर्ध-
तामिति लभध्वमिति याचिहमित्याद्युहेन पाठित्वा विप्रैः प्रतिबचनं कार्यमिति स्फुटं दर्शयिष्याम्ये । स्वादुषसदः १ ब्राह्मणसः पितरः २ इति मेन
द्वयवर्णति । शानकः । ब्राह्मणान्श्चानिर्वाता न्यरीत्यग्निः प्रदक्षिणां । सस्त्रीकः प्रणमत्साधुस्वर्जनेन च तां जलिः । कनिष्ठप्रथमौ ज्येष्ठचरमा-
स्यः प्रदक्षिणा । हेमाद्रौ बृहस्पतिः । अद्यमे सफलं जन्म भवत्या दातुं वंदनात् । अद्यमेव शजाः सर्वयाता वानुग्रहादिवं पत्रशाकादिदानेन

रण लेखाचाग्रेयासिमुत्वेति निवृत्तिः । दक्षिणां प्राचीवेदिमुद्धृत्यापस्तंबोक्तेष्व । देवतः । अवाहयित्वा दत्तार्थे सेपां स्थानानि कल्पयेत् । तेषां सीनेन वा
त्रेण प्रयत्नेन तिलोदकं । पराचीनेन निम्नं पितृतीर्थेन । वायवीये । मधुसर्पिल्लुतां स्त्रीं विंशतिं चर्चयेद्गृधः । पिंडोष्टांगश्च । त्रिस्तुली सेतो । तिल-
मन्त्रं च पात्रीं यूपदीपं प्रयत्नया । मधुसर्पिः खंडमुक्तं पिंडं मृणां गुमुच्यते । याज्ञवल्क्यः । सर्वमन्नमुपादाय सतिलं दक्षिणां मुखः । उच्छिष्टं सन्निधौ
पिंडां दद्याद्देवित्युक्तं । केचित्पिंडेषु माषान् भुजं जयेदिति । पिंडे माषः । माषाश्चाद्वै प्रवेद्यावर्ज्याश्चैवाग्निपिंडयोः । ब्राह्मणेषु यथामद्यतथा
माषोऽग्निपिंडयो रिति स्मृतिसारान् । माषास्तु सर्वे वै दद्यात्पिंडे प्रोच विवर्जयेत् इति स्मृतेश्च । अत्र मले चित्यं । हेमाद्रौ विसर्जयेत् शब्दस्य प्रकृत्या यथा
सर्वान्नग्रहाण मुक्ते । अत्र विशेषमन्नमज्ञाप्ये । अथ पिंडप्रमाणं हेमाद्रौ विनिरः । कपिल्यविलंबमात्रान्वा पिंडां दद्याद्दिधानतः । कुक्कुटां प्रमा-
णां चामलके बंदरैः समानिति । तत्रैव धूमः । कपिलस्य प्रमाणेन पिंडां दद्यात्समाहितः । तत्समं विकिरं दद्यात्पिंडां तेन पंडं गुले । अंत्योष्टिपट्ट-
तोमहास्तु । एको द्विष्टुपिंडं च कपिलं तु विधीयते । नारिकेलप्रमाणं तु प्रत्यहेमासिकेतथा । तीर्थदर्शं च संप्राप्ते कुक्कुटां प्रमाणतः । महालय-
गयाश्चाद्वै कुर्यादमलं कोपमभित्याहुः । कलिकायामाश्वलायनः । यत्र स्युर्बहवः पिंडास्तत्र बिल्वफलोपमाः । यत्र चेको सवे पिंडस्तत्र खर्ज-
रसन्निभः । प्रेतपिंडं स्मृद्वैष्णवा दशगुलमुच्यते इति । वायवीये । पत्नी पिंडां स्तु गृहीयाच्चि वगं स्थ सहायिनी । हेमाद्रौ लोगाक्षिः । महालय-
गयायां च प्रेतश्चाद्वै दशाहिके । पिंडशब्दः प्रयोगः स्यादन्नमन्नं च कीर्तयेत् । **अथ कथायतिः** । असावेतत्तत्तुल्यत्वात्तदेव स्वधानमः । असावित्य-
त्र संबधं रूपगोत्रादां वा शिष्टं पित्रादिनामस्तु ध्वंस्तु क्त्वा पुनश्च तुल्यं तत्तदेतं पिंडं इदमन्नं स्वधानमन्नमोक्तं वदेदिति हेमाद्रिः । पित्रादिनामा-
हानेन त्वापस्तंबः । यदि नामानि न विद्यात्स्वधापितृभ्यः । शृष्विषीष्य इति प्रथमं पिंडं दद्यात्स्वधापितृभ्यो तस्मिन् सद्य इति द्वितीयं स्वधापितृभ्यो
दिविष्य इति तृतीयं । एवं मातामहं पुमात्पुत्रं । बहूनां तत्कृत्वा । कलिकायां स्मृतिः । यावदेवो चरेन्नं च तावत्प्राणं निरेधयेत् । येषां तु गृह्ये

सू

रन्मासः समाप्यते । तावत्सिंङान्तेवदद्यान्तु कुर्यान्निलतर्पणं ॥ बोधायनः । संस्कारेऽन्यथाप्येवमासार्धमेव च । तथा । भानोभोमेन्न
योदश्यां नंदाप्यगुमघास्व च । पिंडदानमुदास्नानं न कुर्यान्निलतर्पणं । त्रिस्तुलीसेतो काष्ठीमिति । विवाहव्रतवृत्तास्ववर्षमर्धतर्पणं । उन्न
राधैतुप्राग्वत् । इतिमानेनथान्यत्रपिंडदाननिराक्रिया । कृतागर्गादिभिर्मूर्त्यैर्मोक्षैकं तु कर्मिणां । हेमाद्रौ ज्योतिः पराशरः । विवाहवित
तेमास्तस्य ज्युद्धादशेव हि । सपिंडाः पिंडानि दीपमोजीबंधेषु देवहि । तत्रैव । महालययोग्याश्चाद्धेमातापित्रोः स्तयेहनि । यस्य कस्यापि मृत्यस्य
सपिंडीकरणेन तथा । कृतो ह्यहोपिकुर्वीतपिंडनिर्वपणसदेनि । मातापित्रोरितिसयाहविशेषणं हविरुभयत्रवदविवाहितं । उदाहोर्ध्व । तेन भ्रातृ
पितृव्यादिवार्षिकेपि पिंडदानं कार्यमिति केचित् । सपिंडीकरणं न कृत्वा देवोऽश्वत्थाद्वा पल्लवपुष्पार्थमिति निर्णयामुने उक्ते । क्षयादेविशेषः
संग्रहे । मातापित्रोराधिके तु विवाहादिषु सर्वदा । तिलैः पिंडाः प्रदातव्या अन्यथा देविसर्जयेत् । अत्रमूलविन्यां । रामकोतुके । नंदाश्वकाम
रव्याश्ववृत्तिपितृकालेभ । गंडवैधृतिपाते च पिंडः स्थाज्याः स्तुतेऽकृभिः । विश्वरूपानिबंधे । तिथिवारप्रभुक्तयो दोषो वै स मुदाहृतः । स
आद्धे तन्मिति स्था नान्यथाद्धे कदाचन । अन्यत्रैकत्राक । उच्छिष्टाहस्तमाह । हेमाद्रौ वसिष्ठः । आद्धे नो ह्यसनीयानि उच्छिष्टान्यादि
न स्यात् । श्वेततरेव स्थाधारास्ताः पितृस्य कृतोदकाः । व्यासः । उच्छिष्टं प्रमृज्यानुयवन्तस्त्वमितोरविः । इदं गृहान्तरसत्वे । एकगृहे
तु मनुः । उच्छिष्टं तु तन्निष्ठेद्यावद्विभ्राविसर्जिताः । ततो गृहबलिदद्यादिति धर्मो व्यवस्थितः । बलिं वैश्वदेवादिभिर्यकर्मैति मेधातिथिः । अत्र
इ । श्रुद्राय चानुपेताय आधोच्छिष्टं न दापयेत् । तथा । कामंदद्याच्च सन्तु शिष्याय च स्नानाय च । सोऽकुरिति शेषः । जातुकर्ण्यः । द्विजमुक्ताम्ना
तश्चिष्टं तु श्रुविभ्रमो निखानयेत् । अथ वैश्वदेवादि । अत्रमासकश्लोकः । आद्धेनात्रिक कर्तृकेऽधिकरणात्सम्बाहु होतिर्बलिस्त्वं तस्या
दथवा मवेदिकिरतः पश्चात्पुनरुपवेः । आद्धेनेत्येवमहालयविधावूर्ध्वमुजस्यास्त्येव तेमास्व च मध्यतः शुभविधावा दो तथासाधिकः ।

अस्यार्थः । साग्रेः पृथक्प्राक्केन सर्वत्रादौ वैश्वदेवः । पक्षांतं कर्म निर्वर्त्य वैश्वदेवं च साग्निकः । पिंडं यत्ततः कुर्यात्ततो न्वाहार्थं कुंभः । पित्रर्थं निर्वपे
साकं वैश्वदेवार्थमेव च । वैश्वदेवं न पित्रार्थं न दर्शं वैश्वदेविकमिति लोकादिस्मृतेः । अत्रसाग्निक आहताग्निरिति हेमाद्रिः । आद्धात्वाश्वकुर्व
तवैश्वदेवं तसाग्निकः । एकादशाहिकमुक्ता तत्रत्येते विधीयन्त इति हेमाद्रौ शातं कायनं क्ते अतत्रैव परिशिष्टे । सप्राप्ते पावणे आद्धे एकाद्विष्ट
तथैव वा । अग्रतो वैश्वदेवः स्यात्पश्चादिकादशेहनि । स्नातोऽग्निसंतानं इति नानां चाग्नौ करणोत्तरं विकिरेत्तरं वा होममात्रपृथक्प्राक्केन कृतं
तादितु आद्धात एव । अत्रमूलं हेमाद्रिचंद्रिकादौ स्पष्टं । सर्वेषां आद्धेनेवातस्य केन वैश्वदेवं नित्यं आद्धादीनि तृतीयः । आद्धे निर्वर्त्य विधिं
वैश्वदेवादि कृतः । कुर्वादिष्टोततादद्याधतकारादिकं तथेति पेठीन सिस्मृतेः । ततः आद्धे शेषात् । आद्धाह्ना आद्धे शेषेण वैश्वदेवसमाचरेदिति
चतुर्विंशतिमताच्चा । एवं वैश्वदेवकालत्रयस्याशौकं शाखलायुनपरिशिष्टमुदाहृत्यं व्यवस्थाक्ता । आदौ ह्यधो ह्यपाचते दर्शमध्यमहालय
एकोद्विष्टे निवृत्तं तु वैश्वदेवो विधीयत इति । बहुस्य युक्तत्वात्सर्वेषां आद्धात एवेति मेधातिथिस्मृतिरलावल्यादयो बहवः । बोपदेवस्तु । इलिका
रणविसर्जनात्त आद्धमुक्ता उच्छिष्टां विनिर्पूर्वाक्तमनुवाक्योदाहरणाद्दुर्वा नां आद्धात एव । मध्यमस्तस्वन्मशाखां परइसाह । हेमाद्रिस्तु
हृद्वा तप्यते एवं वैश्वदेवमाह । कातीया नांतु स्मार्तश्रोताश्चिन्तामादावैक । तेनैव प्राक्केन तिकर्कः । अन्यथां मेतेनेतिरीयाणांतु साग्निकं स
र्वत्रादौ वैश्वदेवः । पंचयज्ञाश्च । अंतरेवेति स्मदर्शनमाप्ये उक्ते । अस्पृक्षद्वयस्य व्यवस्था पूर्ववत् । हेमाद्रौ मार्कंडेयः । ततो नित्यक्रियायां कुर्या
द्रोजयेच्च ततो तिथीन् । ततस्तदन्तमुज्जितसहस्रस्यादिभिर्नरैः । ततः आद्धे शेषात् । नित्यक्रिया नित्यं आद्धे । तत्रपृथक्प्राक्केन नैत्यकमिति ते
नेवोक्तेः । प्राक्केन विकल्पः । अथान्यथाद्धे । हेमाद्रौ व्यासः । एकमप्याशये द्विषेयणा मप्यन्वहेगृही अपीत्यनुकल्पः । प्रचेताः । नाम
त्रणं न होमचना कानं भविसर्जनां न पिंडदानं विकिरं न दद्यादत्र दक्षिणां । अत्रनिर्दिश्य भोजयित्वा तु किं विहृत्वा विसर्जयेदिति तेन वाक्ये

राद्यस्तुपाकाभावेदिजातीनामामश्राद्धविधीयतइतिस्मृतंकेः साग्निके निरग्निके श्रद्धासादोसर्वत्रपाकाभावे आश्रादिकार्यपाकसंभवे
त्वंनेनेवेत्याहुः। अतएवपाकश्राद्धमुक्ताएतच्चानुपनीतोपिकुर्यात्सर्वेषुपर्वेषु। भाष्योविहितोप्यतस्त्रासस्यविनित्यशङ्कितमाश्रयधिर
नरपिपाकेनोक्तमितिश्रुतपाणिकल्पतत्। इतश्चश्राद्धमानपरइत्यर्थः। एकोदिष्टुकर्तव्यपाकेनैवसदास्वयमिति त्रैघुहारीतोयमपि
स्वाग्नेरेव। निरग्नेर्महेकोदिष्टमप्यामेन। श्रद्धस्यतुदशहविंशद्यामेनेतिहलायुधः। उत्सजाग्नीनांत्वामश्राद्धमेवपूर्वोक्तजमदग्निवाक्यात्
मरीचिः। श्राद्धविधेदिजातीनामामश्राद्धप्रकीर्तितं। अमावास्यादिनियतमाससंवत्सराहते। स्मृतिदर्पणे। मृताहं चसंपिंडं चगयाश्राद्धमहा
ज्यां आपन्नोपिनकुर्वीतश्राद्धमामेनकहिंवित्। हेमाद्रोव्यासः। आमंददत्तुकोतेमदद्यादामं चतुर्गुणं। द्विगुणं त्रिगुणंवापिनलेकगुणमर्पये
त्। सिद्धान्तेतुविधिर्यस्यादामश्राद्धेप्यसोविधिः। आवाहनादिसर्वस्यासिंडदानं चसारतः। दद्याद्यच्चदिजातिन्यः श्रुतंवाश्रुतमेववा। तेनाग्नौ
करणंकुर्यात्सिंडांस्तेनैवनिर्वपेत्। पश्चां नरमाहसएव। आमंददत्तुकोतेयतद्वानंदिगुणं चरेत्। त्रिगुणं चतुर्गुणंवापिनलेकगुणमर्पयेत्।
स्मृत्यर्थसारेसममप्युक्तं। षड्विंशतः। आमश्राद्धंयदाकुर्यात्सिंडदानं कथंमवेत्। गृहपाकात्समुद्रस्यसक्तुभिः पायसेनवा। पिंडं दद्याद्य
थाकाश्रान्तिलेः सहविमत्सरः। पृथ्वी चंद्रोदयेव्यासः। आमश्राद्धंयदाकुर्याद्विधितः श्राद्धदः सदा। हस्तेग्नौकरणंकुर्वाद्वास्त्रणस्यविधानतः।
एतत्सत्येनिरग्नेः सदान्तत्वात्। यतुआमेनपिंडं दद्याच्चिद्विप्राप्यकेनभोजयेत्। पकेनकुरुतेपिंडंमामान्नयः प्रयच्छति। तावुभौमनुजोप्राप्तौ
नरकोहोनसंशयइतितद्दर्शादिपरं। दशा चाराद्यावच्छित्तियुक्तं। मरीचिः। आवाहनस्वधाकारेनवा ऊर्ध्वाविसर्जने। अन्यकर्मण्यनूद्यारस्य
रामश्राद्धविधिः स्मृतः। आवाहनेहविषे अत्तवइत्यत्रस्वीकर्तव्येइत्यहः। स्वधाकारेनमावः पितरइषइत्यत्रइषपदस्थाने आमइत्याप्यसूहः।
विसर्जनेवाजेवाजइत्यत्रतृप्ताइतिस्थानेतद्व्यतनृप्यतेतिबोहः। यद्यपितस्माहचनोहेदितिज्ञान्द्रो। निषिद्धस्तथापि वचनाद्भवति। नृक्षिप्रश्नो

वशाहश्रुतप्रेषोयथास्वरं। आमश्राद्धमेवेनैतदपोशानं चपंचमं। अयंचानुवादः। खले बाल्यां छेदनादीनामिवाध्याभावालोपसिद्धेः।
धर्मप्रदीपेत्। आमं चतुर्गुणं दद्याद्यथा द्विगुणं तथा। हेमचाष्टगुणं तद्वदामे हेमप्यसोविधिः। आमहेमेतथानित्येनादीश्राद्धेत्येवच। व्यतिपा
तादिकेश्राद्धनियमापरिवर्जयेत्। गृहपाकात्समुद्रस्यसक्तुभिः पायसेनवा। पिंडदानं प्रकुर्वीत आमहेमेकतेसनि। आमश्राद्धे चतुर्गुणं चप्रेतश्रा
द्धेत्येवच। विकिरं नैवकुर्वीत मुनिः कात्यायनो ब्रवीत्। आमश्राद्धमनुगुष्ठमग्नौकरणं वर्जितं। तृप्तिप्रश्नविहीनं तु कर्तव्यमाने वैधुवं। आवाहना
ग्नौकरणं विकिरं पात्रपूरणेन तृप्तिप्रश्नं नकुर्वीत आमहेमेकदा चनेत्युक्तं। एतच्चावाहनं नवेत्कार्यमध्यदाने तथैवचेतिहेमाद्रो नाविष्यादिविर
धाश्वित्ये। शारवांतरविषयं वास्तु। विकिरोप्यामेनेतिहेमाद्रिः। श्रद्धस्यतु तत्रैवोक्तं। अग्नौकरणं न श्रद्धेनमस्कारे विधीयते। अत्रयेकव्यवाह
नायनमः। सोमायपितृमतेनमइत्यर्थमेव। मात्स्ये। मंत्रवज्येदिश्रद्धस्य सर्वमेवविधीयते। एवंश्रद्धोपिसामान्यं द्विश्राद्धं च सर्वदा। नमस्का
नमस्कारेणमंत्रेण कुर्यादामान्नवहुधः। तत्रपूर्वाहिकार्यं। आमश्राद्धं तु पूर्वाह्णे एकोदिष्टं चमध्यतः। पार्वणं चापरह्णे तु प्रातर्ह्णे द्विनिमित्तकमितिह
रीतोक्तः। एतद्विजविषयं। श्रद्धकृत्कं तपराहएव। मध्याह्नात्परतोयस्तु कुवपः समुदाहृतः। आमश्राद्धं तु तत्रैवपितृणां दातृमक्षयमितिह
मंतुक्। रिसपराके हेमाद्रौ चोक्तं। तदमावेहेमश्राद्धमाह हेमाद्रौ मरीचिः। आमान्नस्याप्यभावेतु श्राद्धं कुर्वीत बुद्धिमान्। धान्याच्चतुर्गुणं
वहिरण्येनस्फुरे विषा। धर्मः। आमं तु द्विगुणं चोक्तं हेमतद्वचतुर्गुणं। स्मृत्यर्थसारे। हिरण्यमष्टगुणं चतुर्गुणं द्विगुणं समं वा दद्यात्। हेमाद्रौ
भाविष्ये। अन्नाभावेदिजाभावे प्रवासपुत्रजन्मनि। हेमश्राद्धं संग्रहे च तथा ह्नीश्रद्धेयारपि। षड्विंशततुर्गुणं वा देवर्जयित्वा सव्येदनीतिपाठः।
यस्यमायारजस्वलोतेव्यासपाठः। पुत्रोत्पत्तौ तु हेमनियममाह सर्वतः। पुत्रजन्मानुकुर्वीत श्राद्धं हेमैव बुद्धिमान्। नपकेननवांमिनकल्या
णायाभिकामयन्। भाविष्ये। गृहपाकात्समुद्रस्यसक्तुभिः पायसेनवा। पिंडदानं प्रकुर्वीत हेमश्राद्धं कुरुते सति। श्रद्धस्तु गृहपाकेन तसिंडा
निर्वपेत्तथा। सक्तुमूलफलतस्यपायसेनवाभावत्तु। हेमश्राद्धं पिंडदानं नेतिद्विबोदासः। स्मृत्यर्थसारे तु विकल्प उक्तः। तदाशयनविशः।

वद्विशन्ते। नामं नृणां शोकराणां विकिरो नैव दीयते। तन्निप्रश्नोपि नैवात्र कर्तव्यः केन चिद्वेदः। अत्र मरीचिना आभाभावे हेमविधाने न स्थाना पृथ्या
धर्मप्राप्तेः। पूर्ववन्मोहः पूर्वाह्नकालता च ज्ञेयमिति दिक्। पूर्वोक्तधर्मप्रदीपो क्ते श्वा व्यासः। हिरण्यमामं आह्वयं लब्धं तस्य त्रियादितः। यथेष्टं विनि
यो ज्येष्ठा दुर्जीया द्वा लुणा त्वयं। विप्रा लब्धं मुंजीयात्। ह्यत्रियादिलब्धं तु यथेष्टं विनियोगः। तेनापि आह्वये वेदे वा दितकार्ये। हेमो देरो न त्यक्तस्य
देवतांतरा यस्यागामो गादिति देवयाज्ञिकः। श्रद्धालुध्येतुं कृतं तत्रैव धादिवा दधि। निरुते ननु सा क्व व्यश्रदानं तदपि स्मृतं। श्रद्धादिप्रगृहेष्वनं प्रविष्टं तु सदाश्र
ने मित्रिके चने मिश्रा द्वितलंगिरः। श्रद्धयश्मनि विप्रेण स्त्री रं वायदिवा दधि। निरुते ननु सा क्व व्यश्रदानं तदपि स्मृतं। श्रद्धादिप्रगृहेष्वनं प्रविष्टं तु सदाश्र
विपराशरः। तावद्वनिश्रदानं यावन् न स्पृशानि द्विजः। द्विजातिकरसं स्पृष्टं सर्वं न विरुध्यते। विष्णुपुराणे। संप्रोक्ष्य पितृणां गृहीयात् श्रद्धां नृगृहमा
गतं। सर्वे इत्याह्वयं क्ता वा हेमादौ संवर्तः। समग्रयस्फराक्रांतिकर्तुं नैव ह पादुणा। अपि संकल्पविधिना काले न स्य विधीयते। पात्रे मां ज्यस्य चो
नस्य त्यागः संकल्प उच्यते। व्यासः। संकल्पं तु यदा कुर्यात् न कुर्यात् सा न पूरणं। नावाहनान्नो करणे पिंडाश्चैव न दापयेत्। पात्रमर्घ्यस्य। समं नृजी
वाहनस्य निषेधः। तूष्णीं तु भवसेवेति हेमादिः। स्मृत्यर्थसोऽनु विकिरं तु न दातव्यमिति तृतीयपादेष्वुक्तः। स्मृत्यंतरे। सजे च वाहनं चाध्यमग्नौ क
रणमेव च। पिंडांश्च विकिराक्ष्म्ये आह्वये संकल्प संकृते। हेमादौ वृद्धातातपस्तपि पिंडनिर्वापरहितं यत्तु आह्वयं विधीयते। स्वध्यावाचनोपो न विकि
रस्तु न लुप्यत इत्याह। पृथ्वी चंद्रोदयवासिष्ठः। आवाहनं स्वधाश्रद्धं पिंडांश्चो करणं तु यथा। विकिरं पिंडदानं च सां कल्पेष्वपि वर्जयेत्। विकिरेषु विकि
त्यः। स्मृत्यंतरे। अंगानि पितृभ्यः स्वयं यदा कर्तुं न शक्नुयात्। स तदा वाचयेद्दिशश्चैकल्यासिद्धिरस्ति। जगलियः। पिंडो यत्र निवर्तत मघादिषु क
थ्ये च न। सां कल्पं तु न दा कार्यं नियमाद्ब्रह्मवादिभिः। काष्ठाजिनिः। मोजी वं धादुस्तरार्थं वत्सरं पाणिपीडनात्। पिंडान् स पिंडानो दद्युः। येन पिंडं विना
त्रतु। अस्यापवादः। पित्रोराष्टिकादौ तु पूर्वमुक्तः। त्यक्ता येऽपि सां कल्पमुक्तं धादिश्रान्ते। अनयिको यदा विप्र उस्मन्नाश्रित्यैव च। तथा च द्विषु
सर्वस्मि संकल्प आह्वयं चैव न। अशक्तौ तु पृथ्वी चंद्रोदयवृहन्नारदीये। इत्याभावे द्विजाभावे अत्र नानुपाचयत। पितृकेण तु संकृतं न होतुं कुर्यादिति

स्यापवादमाह स एव। श्वशुरस्य गुरोर्वापि मातुलस्य मुहात्मनः। ज्येष्ठप्रातुश्च पुत्रस्य ब्रह्मनिष्ठस्य योगिनः। एतेषां आह्वयं शिष्टानां सुक्तादोपो न वि
द्यते। इतिकेचित्प्रशंसति मुनयस्तदसां प्रतु। विशेषांतरं तत्रैव ज्ञेयं। हेमादौ जावालः। तां बूलं दत्तं काष्ठं वस्त्रं दत्तं नमो माजनं। रसो धपरा नानि
आह्वयं कर्तुं विवर्जयेत्। आचार्यः। नश्र इमां जयेत् तस्मिन्नाह्वये न तां द्विजे। आह्वयेष्वनश्र इभ्यः प्रदद्यादखिलेष्वपि। इति श्रीकर्मलोककरसंहिता
ते निर्णयसिंध्योतृतीये पदछंदोपार्वण्य आह्वयं अथानुक्तव्यः। तेन विप्राकांक्षे। साजयेदयं वाप्येकं ब्राह्मणं पंक्तिपावनं। देवेकलानुने
वेद्यं पश्चात्तस्य तु निर्वचोदिति शंखाक्तरका विप्रः पूर्वमुक्तः। विप्राभावे दर्शनं ब्रह्मपूज्यं। निधाय वा दर्शनं ब्रह्मना सने पुस्तमाहितः। प्रेषातुमे
यसंयुक्तविधानं प्रतिपादयेदिति देवलोकः। आह्वयं वागम्याह्वयं। आपद्यने योतीर्थे च प्रवासे पुत्रजन्मनि। ओम आह्वयं प्रकुर्वत सायोरुतसि
संकुमरुतिकासायनोक्तेः। पृथ्वी चंद्रोदयजमदग्निः। यावत्स्यान्नाग्निस्तु क्तु छिन्नाग्निरथापि वा। ओम आह्वयं तथा कुर्यादस्ते गोकरणं
भवेत्। कोर्मि। अनग्निरधनो वा पितृव्यस्य सन्निवितः। ओम आह्वयं द्विजः कुर्यादप्यलस्तु सदेव हि। आहिताग्नौ प्रवासश्चेत्तसली गृहे दा
शमृतिगादिना कारयेत्। अमावास्यादिनियतं प्रोषिते धर्मचारिणी। पत्नौ तु कारयेन्नित्यमन्यनाप्युतिगादिने निलघुहारीतोक्तेरि
ति पृथ्वी चंद्रोदये यमः। आदिपदमाष्टिकादिसर्वपार्वणपारिमितिश्रुतपाणिः। स्मृतं तु। पाकाभावे धिकारः स्याद्विप्रादीनां नृगधिप।
अपत्नीनां महाबाहो विदेशगमनादिभिः। सदा चैव तु श्रद्धाणां माम आह्वयं विदुर्बुधाः। प्रवेताः। स्त्रीश्रद्धा स्वपचयेव जातकर्मणि वाप्य
थ। ओम आह्वयं सदा कुर्याद्विधिना पार्वणे नतु। स्वयंपचतीति स्वपचः। विष्णुश्रुतसौ। आत्मनो देशकालाभ्यां विप्रवसुप्रस्थिते। आप
द्यने योतीर्थे च प्रवासे पत्न्यसमवे। सूर्यचंद्रग्रहे चैव दद्यादामं विशेषतः। नपक्षे मां जयेद्दिद्वान्मृच्छूद्रोपि कथंचन। मां जयन्त्यवायी स्या
न्च तस्य फलं लभेत्। अत्र प्रवासतीर्थग्रहणादौ वामहस्त आह्वयं च। पाक आह्वयं तु न भवेत्। इति हेमादिरत्नावल्यादयः। अपराकं विज्ञाने च

शो नोक्तं प्रायश्चित्तं कृत्वा वीनुपवासान् प्राणाध्यामान्। घृताशनं वा अधिकं कृत्वा वतशेषं समापयेत्। अनापदि तु द्विगुणं। दशादौ दशगायत्री मंत्रिता आपः पिबेत्। षट्प्राणायामावा। संस्कारेषु चोलेकः। सी मन्ते वा इ। अन्येषु पवास इति दिक्। अत्र माधुवमिताक्षरादौ क्वचिद्विरोधाविषयमेवासादिहार्यः। एकादश हेवा इ पुनः संस्कारश्चेति प्रायश्चित्तकांडे हेमादिः। यत्तूनाः। दशकृत्वः पिवेदपो गायत्र्या श्राद्धं सुगृहजइति तदनुक्तं प्रायश्चित्तं श्राद्धपरमिति विज्ञानेश्वरः। अथ स्यात्तु तत्तत्पुनः हेमादौ व्यासः। मासपक्षतिथिस्तृत्यायस्मिन्त्रियते हनि। प्रत्यहं तु तथा भूते स्यादंतस्य तं विदुः। नारदीय। पारण मरणान्तरास्तिथिस्तात्कालकी स्मृता। अत्र चादमानं ज्ञेयं। आदिके पितृकार्ये च चादो मासः प्रशस्यते इति गार्गी केः। मलमास मृतस्य तु सोरं। मलमास मृतानां तु सोरमानं सदा अयेदिति हेमाद्रावुक्तेः। एवं मृतमासस्येवाधिकं ज्ञेयं। ब्राह्म। प्रतिसंवत्सरं कार्यं मातापित्रोर्मृते हनि। पितृव्यस्थाप्य पुत्रस्य त्रितुर्ज्येष्ठस्य चैव हि। अपुत्रस्य तिस्रान्नाथान्वयः। ज्येष्ठस्येति कनिष्ठस्यानो वश्यकत्वात्। मदनरत्नसंविधेः। सर्वेषामेव श्राद्धानां अष्टां वत्सरं मतां तथा। भोजकोयस्तेव श्राद्धं न करेति खगाधिप। मातापितृभ्यां सततं वर्षवर्षं मृते हनि। स्यात्तु नरकं घोरं तामिस्त्रं नामनामृतः। तच्च नानास्मृतिष्वेकोद्दिष्टं पार्वणं वाक्तं। अधमाहयमः। सपिंडीकरणा इध्वं प्रतिसंवत्सरं स्मृतेः। मातापित्रोः पृथक् कार्यमेकोद्दिष्टं मृते हनि। व्यासः। एकोद्दिष्टं तु कर्तव्यं पित्रोश्चैव मृते हनि। एकोद्दिष्टं परिश्रज्य पार्वणं कुरुते नरः। अकृतं तद्विजानीया इवेच्च पितृघातकः। अंशमादृशा तातपः। सपिंडीकरणं कृत्वा कुर्यात्पार्वणं वत्सदा। प्रतिसंवत्सरं श्राद्धं सगलयादिना विधिः। यः सपिंडीकृतं प्रपृथक् पिंडेन योजयत्। विधिघ्नस्तदभवति पितृघातं पजायते। अत्रोक्तं त्रजेयोः पार्वणं दत्तकादिना मेकोद्दिष्टमित्येकः पक्षः। सार्वः पार्वणं निरग्रेकोद्दिष्टमित्यपरः। तदृषपा मिताक्षरादौ ज्ञेयं। कल्पतरुस्तु साग्यो शोरसेतुजयाः पार्वणं। निरग्रेकोद्दिष्टमित्याह। अपरा केप्येव। दत्तकादयो दश पुत्रास्तु साग्यो निरग्रेत्येकोद्दिष्टमेव कुर्यात्। प्रत्यहं पार्वणं

नेव विधिना त्रजेरसौ। कुर्यात्तमितरे कुर्युरेकोद्दिष्टं कृत्वा दशेति जातृकर्ण्योक्तेः। यदा तु दत्तकस्य पितादृशे महालये वा मृतस्तत्र पार्वणं कोद्दिष्टयाविकल्पः। वस्तुतस्तु सर्वेषां पार्वणं कोद्दिष्टया त्रिह्यववदिकल्पः। स च दश चाराद्यावच्छिन्न इति सर्वनिबंधसिद्धांतः। अतएव पृथ्वी चंद्रोदयवृद्धपराशरः। मातापित्रोः पृथक् कार्यमेकोद्दिष्टं मृते हनीत्युक्ताह। दशधर्म समाश्रित्य वराधर्म तथापरे। सूर्यः श्राद्धमिति पार्वणं वत्सदापि। तच्च केवलं पितृणां न सपत्नीकानां मृतिहेमादिः। अत्र मातामहानकार्याः। कर्षु समन्वितं मुक्ता तथा द्यं श्राद्धोदशं। प्रत्यादिकं च शेषेषु पिंडाः स्मृषडिति स्थिति रितिकात्यायनोक्तेः। कर्षु समन्वितं सपिंडं गोपैरेकोद्दिष्टं कियते तेषामपि द्विपार्वणमेव। अमावास्यायां सपोयस्य प्रेतपक्षे तथा पुनः। पार्वणं तु स्य कर्तव्यं नेकोद्दिष्टं कदाचनेति शंखोक्तेः। एवं सन्यासिनोपि। एकोद्दिष्टं येतनीलित्रिदं ग्रहणादिह। सपिंडीकरणात्मावात्। पार्वणं तु स्य सर्वं दति प्रचेतसोक्तेः। वायवीके। सन्यासिनोप्यादिकादिपुत्रः कुर्याद्यथाविधि। महालयतु यच्छ्राद्धं दश पार्वणं दत्तं। पृथ्वी चंद्रोदयवृद्धपराशरः। संग्रामे संस्थितानां प्रेतपक्षे शिष्टेयं। तेषां पार्वणमेवोक्तं स्यादेपि च सतमे। चंद्रशयानाशकसंयुगे पुनः प्रेतपक्षे मृतवास्तपिंडः। सपिंडितानां मपि चादिका निमवति तेषामिह पार्वणानि। तथा। भ्रातृज्येष्ठस्य कुवर्तज्येष्ठे भ्रातृनुजस्य च। देवहीनं तु तत्कुर्यादिति धर्मविदम्वीर्य। देवहीनमेकोद्दिष्टं। ज्येष्ठे भ्रातृनां अद्यगर्भजः। तथा च तेने वशाततपः। अनाद्यगर्भज्येष्ठे पित्रा तासद्भिर्गेद्यते। रते सपिंडना तस्य नेपोवर्षणमोचरेत्। आद्यगर्भतु पार्वणमेकोद्दिष्टं चैव स्यः। मानुस्ते हेमाद्रौ कात्यायनः। प्रत्यहं यथा कुर्यात्पुनः पित्रे सदा हितः। तथैव मातुः कर्तव्यं पार्वणं चान्ये देववा। यत्तु तेने वाक्तं। सपिंडीकरणा इध्वं पित्रोरेव हि पार्वणं। पितृव्यं भ्रातृमातृणामेकोद्दिष्टं सदेव विहितं सापत्नमातृपरं। यत्तु वृद्धपराशरः। अपुत्रस्य पितृव्यस्य तत्पुत्रा भ्रातृजो भवेत्। स एव तस्य कुवर्तपिंडदानादिका क्रिया। पार्वणं तेन कार्यं स्यात्पुनश्च दत्तं जेतु। पितृस्थाने तु तं कृत्वा शेषं पूर्ववदुच्यते इति तात्पर्यं

नि० सि० तृ

993

ब्रह्मेश्वराद्यावस्थितमिति पृथ्वीचंद्रः। आहरीपकलिकायां चतुर्विंशतिमते तु पितृव्यभ्रातृमातृणां ज्येष्ठानां पार्वणं भवेत्। एकोद्दिष्टं कनिष्ठा
नां दंपत्योः पार्वणं मिथः। अपुत्रस्य पितृव्यस्य भ्रातृश्वे वा अजन्मनः। मातामहस्य तत्पत्न्याः। आहुं पार्वणं ब्रह्मवैदित्युक्तं। पत्न्याः कर्तृत्वे पि
पार्वणमेव। सर्वासावे स्वयंपत्न्यः स्वभर्तृणाममंत्रकं। सपिंडीकरणं कुर्युस्ततः पार्वणमेव चेति लोकाश्चित्मतेः। ततः पत्न्यपिकुवत्तसापिंडी
पार्वणंतथेति सुमतृक्तश्चेति निर्णयामृतउक्तं। अन्यत्वे तस्यैव पार्वणं परमाहुः। अतएव भर्तुः आहुं तु यानारी मोहात्पार्वणमाचरेत्। नते
नतृप्यत भर्ता कृत्वा तु नरकं व्रजेदिति वचनं स्यात्। हपाक्षे कोद्दिष्टं प्रशस्यते न पार्वणं निषेधार्थमित्युक्तं। त्रिष्टुली सतो महचरणः। स्वभर्तृ
प्रसूति त्रिष्य इत्यनेन विरोधाच्च। अपुत्राणां त्वाद्दहमाद्वा वापस्तंबः। अपुत्राय मृताः केचित्स्त्रियावोपुरुषश्च ये। तेषामपि च देयं स्यात्
कोद्दिष्टं पार्वणं। मित्रबंधुसपिंडेभ्यः स्त्रीकुमारैश्च एव च। दद्याद्दिमासिकं आहुं सांवत्सरमतो न्यथा। पारिजाते तु अन्यथा पार्वणं मि
त्युक्ता सर्वत्र पार्वणं एकोद्दिष्टं वाक्यानि तृतीयं महालयपराणीत्युक्तं। पृथ्वीचंद्रोदये वृद्धगार्ग्यः। मातुः सहोदराणां च पितुः सहस्रवाचया।
तयोश्चेत न कुर्वत पार्वणं पिंडनादते। प्रवेत्ताः। सपिंडीकरणाद्भ्रूमे कोद्दिष्टं विधीयते। अपुत्राणां च सर्वेषां मपत्नीनां तथेव च। अपत्नीनां
ब्रह्मचायादीनां। मार्कंडेयपुराणे। प्रति संवत्सरं कार्यमेकोद्दिष्टं नरैः स्त्रियाः। मृताह नियथान्यायं नृणाय द्वाद्विंशदिनां। नृणां मिति दृष्टा
तात्। गोविप्रहतपारवद्वादीनां सपिंडनां सावेपिसां वत्सरमेकोद्दिष्टं कार्यमेवेति श्रुलपाणिः। अत्रि वृद्धवसिष्ठो। सपिंडीकरणाद्भ्रूमे यत्र य
त्र प्रदीयते। आत्रेयमिन्वे पुत्राय स्वांमेने मातृकाय च। पितृव्यगुरवे आहुं मेकोद्दिष्टं पार्वणं। यत्तु जातृकर्ण्यः। पितृव्यभ्रातृमातृणामपु
त्राणां तथेव च। मातामहस्यास्मत्तस्य आहुं पितृवद्भवेदिति तदावश्यं कृत्वा र्थनतु पार्वणार्थमिति हेमाद्रिः। पुक्तत्वे वं। मातुः पितरमादाय
त्रयो मातामहाः स्मृताः। तेषां तु पितृवद्भाहुं कुर्युर्द्विद्विंशत्सहस्रवदिति पुलस्त्योक्ते मतिमहस्य पार्वणमेव। तत्साहचर्यं सितव्यादौ तथा। पितृव्य

१२६

[illegible]

यदातिथिः। महीयत्रतद्विदाशंसंतिमहर्षयइतिमरीचिस्मृतेः। दर्शचूर्णमासंवपितुःसांवत्सरंदितां पूर्वविद्धमकुर्वणोनरकं प्रतिपद्यतइत्यप
 रकंनारदोक्तेः। ह्येयव्यापिनीचेत्यामृताहस्यचयातिथिः। पूर्वविद्धातुकर्तव्यात्रिमुहूर्तमवेद्यदीतिस्मृतंतेः। पूर्वस्यानिर्वपेसिंडानित्यं
 गिरसभापितमितिहेमाद्रोपातः। नद्याह्यापिनीचेत्यामृताहस्यचयातिथिः। पूर्वविधेवकर्तव्यात्रिमुहूर्तचयापुवत। मदनरत्नेष्वेवं।
 यत्तुकाष्ठीजिन्यासो। अहोसमयवेलायांकलाभात्रायदानिथिः। सेवप्रत्यहिकेग्राह्यानपरपुनहा निदतितत्रिमुहूर्तस्फुतिः। पूर्वद्युः
 सायंत्रिमुहूर्ताभावेतुपरैवत्रिमुहूर्तानचेद्वात्यापरैवकुतपेदिसेतिकालादर्शगोभिलोक्तेः। कालादर्शेपि। प्रत्याहिकेप्येवमेवतिथ्यग्रा
 ह्यापरहिकी। उभयत्रतथातेतुमहत्तेनविनिर्णयः। समत्वेपूर्वविद्धेवत्यन्यातेपिसायदि। त्रिमुहूर्तामवेसायंसेवैद्योयंविनिर्णयः। अन्य
 त्रापि। सायंतन्यपरत्रचेमृतातिथिःसेवाहिकेमासिकेग्राह्यासाद्यपराह्म योयदितदायत्राधिकासामता। तुल्याचेदुभयापराह्म समयेपू
 र्वानचेत्तुहयोःपूर्ववत्रिमुहूर्तग्राह्यसमयेनोचेत्तरेवाचिता। माधवपृथ्वीचंद्रौतुदिनद्वयेपराह्मव्यासोक्तुअंशतःसमव्याप्तौचक्षयेपूर्वाह्नो
 पराह्मत्ववदपेपिरोप्याविलुक्तेः। अपराह्मद्वयव्यापिनीतीतस्यचयातिथिः। क्षयेपूर्वाचकर्वव्याह्नोकार्यातथातरति। बोधायनोक्तेः। ह
 याहस्यातथियातेपराह्मद्वयेमदि। पूर्वाक्षयेतुकर्तव्याह्नोकार्यातथातरति। तद्विस्तमोचात्रपरतिथेर्ननुप्राह्य
 तिथेः। तस्याः क्षयेपराह्मद्वयव्याप्तिसंवात्। तदाह माधवः। नग्राह्यानिधिगोहृदिक्षयावध्वेतथेस्तुताविधि। परपृथ्वीचंद्रः। पू
 र्वोक्तचनेनैषयत्रसायाह्मासमयोगिर्न। तिथिरुक्ता। तत्रपराह्मव्यापनक्षिया। सायाह्मः। त्रिमुहूर्तस्यातत्रआह्ननकारयोदितमास्याहोसा
 याह्ननिधेधातयत्रचत्रिमुहूर्तादियहमहाणंतछाहोपराह्मनृपत्रिमुहूर्तपरमित्योह। तद्विमाहोमादिमदनरलकालादर्शदिग्य
 गंधविरोधात्क्षणापत्तेर्वचिक्ते। तस्मात्पूर्वोक्तमेवसाधु। यदादिप्रवशातदिनेसांवत्सरंआह्ननकृतंतदात्रावपिकार्यं। मृताहसम

तिक्रम्यचंडालेषभिजायतइतिमरीचिनामृताहानिकमेदोषोक्तेः। नचनक्तंआह्नकुवश्रुतयेचाभोजनसमापनमितिआपस्तंबेनगोणका
 लतेक्तेष्वेतिमाधवः। आरब्धेआह्नविघ्नवशाद्। त्रिपतेभोजनसमाप्त्यंतरात्रोकार्यशेषसमाप्तिपरदिनेएवेतिहरदत्तः। ग्रहणदिनेवार्षिक
 प्राप्तोतदिनएवानेनआभेनहोवाकुर्यात्। नातरदिनेत्युक्तंआग्रहणानिषेये। तच्चप्रथमाह्निकत्रयोदशमलमासिकार्यमन्यथानप्रस
 द्दादशमासिकार्योपिंडक्रियास्मृतैः। कच्चित्रयोदशपिण्यादाद्यमुक्तातुक्तरमितिलपुहारीतेक्तेः। इदमसाधिमास्तपरं। हृदशेचयोद
 शचातीतइत्यर्थः। तेनचत्रयोदशमासिकंशुद्धमासेभवतितत्रत्रयोदशोऽधिकेएवाद्याह्निककार्यं। यत्राधिकमध्येद्वादशमासिकं तत्रतस्य
 द्विशतंक्रुत्तान्तुर्दशेरुद्धेवप्रथमाह्निकमितिनिष्कृष्टः। माधवीयेहमाद्रोचैवं। द्वितीयाह्निकंतुशुद्धमासेवनाधिके। नाशुभयोः। मलमा
 समृतानांतुयदासएवाधिकःस्यात्तदानत्रैवकार्यमन्यथाशुद्धेवेतिप्रायुक्तं। दर्शचवार्षिकंचेतदापूर्ववार्षिकंक्रुत्ताततःपिंडपितृयज्ञोदर्श
 आह्नचेतिनिर्णयदीपेकमउक्तः। स्मृतिसारेपि। दर्शेक्षयोहेसंप्राप्तकथं कुर्वीतयातिकाः। आदौस्याहंनिर्वर्त्यपश्चाद्दर्शोविधीयतइति। सु
 क्तंतेव। तद्वचनेमृताभावात्। पिंडयज्ञंततःकुर्यात्ततोन्वाहार्यकंबुधरतिदर्शआह्नपिंडपितृयज्ञानंतयोत्रस्याह्निकेप्यतिदेशात्प्राप्तेःपितृय
 ज्ञानंतरंवार्षिकंततोदर्शआह्नमितिब्यतिषंगस्तनभवत्येव। तस्यार्थिकत्वात्। कालादर्शेपि। निमित्तानियतिश्चात्रपूर्वावधानकारणमि
 तिसर्वान्प्रत्येकहृत्प्राप्तावात्सयाहनिमित्तस्यानियतत्वंदेवजानीयेष्वेवं। एवमासिकादिष्वपिजेयमिति। प्रत्यहंयोपथाकुर्यात्तयाकुर्या
 त्सातान्यपीतिसर्वातिदेशात्। मृताहृष्टे। सगोउक्तेहेमाद्रोविहृधर्मः। अयनद्वितयेचैवमृताहंबांधवस्थव। उत्तरजेनीलवृषसंकोमुद्याः
 समुपागमे। कोमुदाकार्तिकी॥ अथशुद्धिआह्नं। दिवादासीये। सपिंडीकरणाह्नंयावदहृत्त्रयंभवेत्। तावदेवमोक्तव्यंक्षयहनि
 कदाचनेतिवर्षांतरपिंडनेप्यतुल्य। मृताह्नितुसंप्राप्तियावदहृत्त्रयांबहिःआह्नप्रकुवश्रुतंनकुर्यात्प्राह्मजनं। प्रथमेस्त्रीनिम

नि० सि० ल०
१९८

जा च द्वितीये मास मक्षणं। तृतीये रुधिरं प्रोक्तं। सुदंश्राद्धं चतुर्थे कमिति आह काशकोक्तेः। शुद्धं किं विदिते ज्ञेयं। स्मृत्यन्तरे। सप्तत्रिंशच्च यो मासा
नश्राद्धं सुक्ते तमाह तः। सप्तं किं इति तः। पापी प्रेताग्नी च भवेत्तु सः। तत्र त्रयमेव वर्षा तस्य पिंडं न पक्षे मृताहा त्र्यर्च्यं स पिंडं न मृदू प्रतिश्राद्धं वक्तुं ता परे
द्युर्वा विंशं कुर्यात्। तस्मै त्र्यर्च्यं सार उक्तं। कालं कण्डे हमादि स्मृतं ताह स पिंडं। चकरणे नेव वार्षिक सिद्धिः। पूर्णं संवत्सरे पिंडः। षोडशः पारिकीर्तितः।
तनेव च स पिंडं तनेव वार्षिक मिष्यत इति वचनादित्याह। इदमेव युक्तं। अथ स्यात्ताज्ञाने मरीचिः। आह विघ्ने समुत्पन्ने अविज्ञाते मृते ह
नि। एकादश्या तु कर्तव्यं कृच्छ्रपक्षे विशेषतः। विशेषत इत्युक्तेः शुक्ले कादृश्यामपि। बृहस्पतिः। न ज्ञायते मृताह अत्र मीते प्रोचिते सति। मासश्चैत्र
तिविज्ञातस्तद्दर्शस्यादथाद्विकं। दिनमासे न विज्ञाते मरणस्य यदा पुनः। प्रस्थानमासदिवसो ग्राह्यो पूर्वोक्तया दिशः। मदनरत्ने भविष्ये। मृता
हं यान ज्ञानातिमानयो विनतात्मजा। तन कार्य ममायास्या आह सां वत्सर तदा। दिनमेव तु जागति मासे नेव तु यानरः। मार्गशीर्षे यवा मादे माघे
वा तद्दिने भवेत्। निर्णयामनेतु। यदा मासे न विज्ञाते विज्ञाते दिनमेव तु। तदा वा षाढ्ये मासि माघे वा तद्दिने भवेत्। इति बृहस्पतिस्मृतौ राषाढ्य
युक्तः। कालादंश विभासा ज्ञाने दिनाज्ञाने कार्य माषाढ्य माघयोरित्युक्तं। हमादि प्रभासखंडे। मृताहं यान ज्ञानाति मासं वार्षिकं यं वनाते
न कार्य ममायास्या आह माघे यमार्गके। भविष्ये। मृतवार्ता श्रुते यो ग्राह्यो पूर्वोक्ते न क्रमेण तु। पूर्वोक्ते नैति प्रस्थानदिनाज्ञाने मासज्ञाने च तद्दर्श
मासज्ञाने दिनाज्ञाने च मार्गादाविति वल्लुवणादिने पित्रे ममित्यर्थः। श्रवणादि मासा ज्ञाने माघे मार्गद्वौ कार्ये। पूर्वोक्त प्रभासखंडात्। अ
तो त्रयोपदं निष्कल पापयुक्तं हेयं। तिथितत्त्वममः। गतस्य न भवेद्वा तया वद्वा दशवार्षिकी। प्रेतावधारणं तस्य कर्तव्यं स्मृतं बांधवैः। यन्मासि
यदहं यतस्तन्मासितदहः क्रिया। दिनाज्ञाने कुहस्तस्य आषाढस्याथवा कुहः। अथ श्राद्ध विघ्ने निर्णयः। तत्र विप्रस्य निमंत्रणोत्तरं सु
तके मृतके वा शौचाभावाः। निमंत्रितेषु विप्रेषु प्रारब्धे श्राद्ध कर्मणि। निमंत्रणाद् विप्रस्य स्वाध्यायादिरतस्य वा। देहपितृपुत्रिष्ठकनाशे च

१९८

मालमातृणामेकोद्विष्टं च पार्वणमिति स्यात्। होपक्रमे पुलस्त्योक्तेः अविकल्पः। केचित्वापस्तंबादिवाक्यानि। व्युत्क्रमा तु प्रतीतानां नैव कानैव कावा
स पिंडं तस्य स्य पितृव्यादि परत्वादहं स पिंडं न पितृव्यादि पराणीत्याहुः। माता सापत्नमाता। एकोद्विष्टं तु कनिष्ठपरमिति पृथ्वी चंद्रोदयेष्वेवं। विशेष
पक्ष आधे कार निर्णये प्रागुक्तः। केचित्पुनः नारायणो वपितामहस्य वार्षिक मप्यावश्यकं। पुत्राभावे च तस्य पुत्रे पत्नी माना तथापि ता। वनाभावे पि
ता कृष्णः कुर्यात्तस्योर्ध्वं देहिक मिति माकंडे यपुराणादिमुद्धेः। तत्रा पौत्रेणे कादृशाहादिकर्तव्यं आह षोडशमिति काती। ये विशेषोक्तेः। अ
थ स्यात्ताहं ह्यनिर्णयः। तत्रेकोद्विष्ट मध्यार्द्धे कार्यं। मध्याह्नं च पंचधा विभक्तं दिनं तृतीया माग इति माघवः। आमश्राद्धं तु पूर्वार्द्धे एकोद्वि
ष्टं तु मध्यर्ते। पार्वणं च परार्द्धे तु प्रोक्तं हि निमित्तक मिति हारीतोक्तोप्रातः शद्ध स ह चर्यात्। तत्रापि कुत पादि मुहूर्त द्वितीये ज्ञेयं प्रारभ्य कु
तुपश्राद्धं कुर्यादशौ दणं बुधः। विधिज्ञा विधिमास्थयुरादिण तु न लघयेत्तद्वा तश्चोक्तं गोतमाक्तेरेतत्सरत्वात्। रादिणानवमा मुहूर्तः मिथिला
श्राद्धको मुदी चैव। अन्यथा ऊर्ध्वं मुहूर्तं कुतुपाद्यं मुहूर्तं चतुष्टयं। मुहूर्तं पंचकं चेतत्त्वधा मावेन मिष्यत इत्यादावरोधात्। दीपिका
पि। एकोद्विष्टं मुपक्रमे त कुत पडति। माधवीयव्यासापि। कुतुपप्रथमं मागे एकोद्विष्टं मुपक्रमे त। आवर्तनसमीपे वा तत्रैव नियतात्मवानि
ति। तन कुत पादौ रोहिणा तो मुखः कालः। पृथ्वी चंद्रोदयेष्वेवं। दिन इयत द्याप्तो अंशे न समव्याप्तो च पूर्वो विषमव्याप्ता वाधिकेन निर्णयः।
अव्याप्तो प्रवेव। परविद्धाया नैष धात्। स च वक्ष्यते। पूर्वदिने यदणो रोहिणालंघनापनेः परे वेति गोडाः। शुक्ल कृष्ण वशात्तवर्षाद्ये वा व्यवसे
त्यने। तन्नु। परविद्धा निषधु प्रावल्यात्। मत्र मल कालमाधवीयं ज्ञेयं। पार्वणं च परार्द्धे कार्यं पूर्वोक्तं वचनात्। माध्याह्नं व्यापिनीयास्या
स कोद्विष्टा तीर्थ भवेत्। अपरं कुर्यावनीया। पार्वणे साति यमिवेदिति पृथ्वी चंद्रोदये हृद्गोतमाक्तेः श्रवणं च परं युरेव वा परार्द्धे
पने सव्याह्या। दिन इयत द्याप्तो न दस्य रंशतः समव्याप्तो वा पूर्ववा विषमव्याप्तो च अधिक्याह्या। ह्य परार्द्धं व्यापिनीयादाहृकस्य

तास्य माधवीयादौ ज्ञेयं। मिताक्षराभाधवादेन श्राद्धकर्तृभोक्तृश्वसर्वथादोषभावउक्तः। आशौचमध्ये श्राद्धदिनप्राप्तौ तु माधवीये कालादर्शे च
 नृप्यश्रुगः। देवपितृणां श्राद्धे तु आशौचं न जायते यदा। आशौचे नृप्यतिकारतेनेभ्यः श्राद्धं न दीयते। श्राद्धं चिन्तामणो ज्योतिषः। प्रति संवत्सरे श्राद्धमा
 शौचात्पतितं वृत्तं। मलमासं पितृकार्यमिति भागुरिमापितं। आशौचात्पदिनतेन निमित्तत्वादित्यर्थः। एतन्मासिकादिकपरं न दार्शिकादौ। अत
 एव स्मृदर्शनमाष्ये। अपरपक्षे पित्र्याणां निमित्तमात्रं छपक्षश्राद्धलेखे प्रायश्चित्तमवन्तुगोणकालकरणं। तत्रापवासाः। वेदोदितानां नित्या
 नां कर्मणां समतिक्रमे। स्नातकं वृत्तं लेखे प्रायश्चित्तमभोजनमिति मन्त्रैरित्युक्तं। आशौचे नृप्रायश्चित्तमपि न। मुख्यकाले अनुधिकारात्। आ
 शौचात्तेभ्यो भवेत्तु व्यासः। श्राद्धविघ्ने समुत्पत्ते तं तं श्रमस्तुतके। वदति श्रुद्धान्तकार्यदर्शे चापि विवक्षणाः। गोभिलः। देवप्रसादिके श्राद्धे तत्राश्रम
 स्तुतके। आशौचानंतरं कुर्यात्तन्मासं दुष्टाय पिवा। मरीचिः। श्राद्धविघ्ने समुत्पत्ते नृप्यविज्ञाते मते हनि। एकादश्यां तु कर्तव्यं छपक्षे विशेषतः। वि
 शेषत इत्युक्तैः श्रुक्ते कादश्यामपि। आशौचे तत्र विघ्ने एतदिनामाधवपृथ्वीवेदो। यत्तत्रिः। तदहश्चैतदुष्यते केन चित्त्वादिना। स न कानंतरं क
 र्यात्पुनस्तदहरे वृत्ते नित्यं पूर्वकालात्तामतेयं। एतदादिके तत्र श्राद्धपरं। यच्चरेव न। एकोदितुस्तत्राश्रमयादेविघ्नः प्रजायते। मासे नृप्यस्मिं स्थि
 तास्मिं श्राद्धं कुर्यात्तत्र तत्र श्रितदपि मासिकपरमिति मदनरत्ने हेमाद्रौ च। इदमपि पूर्वकालात्तन्मासाध्यादौ विस्मरणेनैव ज्ञेयं। अथ
 यजोदर्शने। तत्र दार्शिकमामेन कार्यं। श्राद्धविघ्ने द्विजातीनामामश्राद्धं प्रकीर्तनं। आमावास्यादिनियतं माससंवत्सरादौ तत्र हेमाद्रौ हारी
 तोक्तेः। व्याघ्रपादोपि। आर्तवेदेश कालानां विह्वलसमुपस्थिते। आमश्राद्धं द्विजैः कार्यं श्राद्धं कुर्यात्सदेव ही निदीपिकापि। दर्शविमार्थार्तवेप्या
 मश्राद्धं विधिं प्रवाप्ति विधुश्रद्धाश्रवानरे सुद्विजाः। वस्तुतस्तु पाकाभावे द्विजातीनामामश्राद्धं विधीयत इति स्मृत्युक्तं। पाकं तत्रैव सत्त्वेनान्य
 धामेनेति युक्तं। मासिकानि संपिंडानि अमावास्यातथाद्विकं। अन्ते नैव तु कर्तव्यं यस्य मास्यो रजस्वेलेनिकलिकाया वचनाच्च। कालादर्शे तु स्त्रियो
 रजोदर्शने दर्शश्राद्धं पंचमहनीति पक्षांतरमुक्तं। पारिजातेप्येवं। एवमहालययुगादावपि। आदिकं तु रजोदर्शनेपि तादृशेनैव कार्यं। पुष्पवत्स्वपि

पुष्पवत्स्वपि श्राद्धे विदेशस्थेप्यनधिकः। अन्ते नैवादिकं कुर्यादोश्रावाभेन नक्तविदिति माधवीयेलोगाहिसृतेः। मरीचिरपि। अनाश्रित्यत्र
 वासीवयस्यभायोरजस्वला। आमश्राद्धं प्रकुर्वीत नक्तं कुर्यात्तदहनि। काष्ठीजिनिः। आपन्नोप्यादिकं नैव कुर्यादमि न कुत्रचित्। अन्ते न
 नतदमासां छपक्षे वाहरिवासरे। प्रयोगपारिजाते। रजस्वलायां भार्यायां क्षयाहंयः पारित्यजेत। सेवेन रक्तमाया च दाम्भूत - संपूर्वं देवयज्ञि
 निबंधेपि। श्राद्धं पंचमेदिकुर्याद्दामोरजस्वला। पुत्रपि नोः प्रकुर्वीत मृताहनि श्रुतिर्भूतः। कालादर्शेपि। रजस्वलांगनीनां विदेशस्थे। थ
 वादिके। दर्शदाविबर्गामेन तन्नेन श्राद्धमाचरेत्। अन्यत्रापि। विदेशको वा विगतं रिके कारजस्वलायामपि धर्मपत्न्यां। श्राद्धं मृताहनि विधी
 तयोर्कनीमेन हस्तानतु पंचमेदिके। एवमासिकोपि। यत्तु मरीचिः। आदिके समनुप्राप्ते यस्य भार्या रजस्वला। पंचमेहानतश्चाद्वं नत कुर्यात्तदह
 नि। माधवीये। श्राद्धं तदान कर्तव्यं पंचमहनीत्युत्तरार्धे। तदपुत्रस्त्री कर्तव्यं श्राद्धविषयं। अत्रुजातु मदाभायो संप्राप्ते मरुगदिके। रजस्वला
 मवत्सातु कुर्यात्तत्पंचमहनीति श्लोकगोतमोक्तेः। देवे कर्मणि पित्रे च पंचमहनि श्रुध्यतीति प्रमासखंडाच्च। नन्वभुवि तदेव तत्र पंचमह
 न्यर्थेति श्राद्धप्राप्तमिति वचनं व्यर्थं। भवे। गर्भजसितकादिश्रुकुमारश्रुवाथ रोगिणी। यदाशुद्धं तदा न्येन कारयेत्प्रयतास्वयमिति हेमा
 दौ भाविष्योक्तः। अनुपनीताः स्त्रीश्च श्राद्धं मृतिजाकारयेयुः। स्वयं वा। मंत्रकं कुर्यात्तस्मिन्नेसा राज्ञ्यायद्वारा। करणानि मित्तान्ते
 स्य। तदुक्तं दिग्गशाशौचानंतरं श्राद्धकर्तव्यतावदकवाक्ये व्याख्याच्च। अतः प्रायुक्तमरेत्युक्तैः। पत्नी पंचमहनीति युक्तं। यत्तु सभाहासि
 तदेव तानां भवेद्येन त्रिता चनेति। तदुजातिवृत्तिप्रमिति हेमाद्रिभिन्नसर्वनिबंधसिद्धतः। हेमाद्रिस्तु श्राद्धोदोत्तियासहेवाधिकारान्ते
 स्यारनोदुष्टायां तादृशेतिरेकभावेण पंचमहनि कार्यं। प्रायुक्तमरीच्युक्तैः। भार्या तत्र सत्त्वेन पुष्पवत्स्वपीति वचनात्तद्विने एवेत्याह। दीपिकापि।
 भार्या तत्र पंचमहनि देवस्थानादार्थिकमासिकं पक्वानेव दुर्भारकर्तृत्वाधिकृतं पत्न्यंतरनिष्ठनि। कुर्यात्तद्विने मंस्वमुरव्यादिवसति। तच्चित्तं।
 सहधिकारः सह तथुत्या वा एकफललमेकनवापाककर्तृत्वेन वा। नाद्याः। तदभावात्। पाणिपहणादिसहत्वं कर्मस्वित्वात्तिसाध्यकर्म

विषयत्वात्। आहिकस्य च निरपेक्षे विपाके नैवोक्तः। स्मात्तुगिस्वाध्यत्वात्। तमपरुष्येति पूर्वोक्तवचनसत्तात्। कथंचनार्थान्तरसत्तेधिकारः। ज्येष्ठपानविनेतरे। नियमात्। ज्येष्ठापरत्वे च ते नैव सिद्धे च नैव व्यर्थोक्तः। नृदितीयः। विभक्त्युक्तं कस्यापि कृत्यस्य अधिकारपतेः। नृत्तीयः। प्रवासनिर्देशसूक्तिकारो गणयादिष्वप्यकरणापत्तेः। आरभते नैव पात्रे नृत्तारं सं च बांधवैरिति देवलोक्ता वात्मनेपदात्कस्य बांधवानां चपाककर्तृत्वोक्त्या विरोधाच्च। अपतनस्तानि पपात्रां शसीताजनकमंदिनीति पात्रादिलिङ्गात्। आशस्वभावापाकस्यो ज्येष्ठतनत्कस्याप्यनिष्ठं। तेनैव तद्वचनमुक्ता घमाबाभूवेति वचो विरोधाच्च यत्किं विदेव। यदपि आहोयाहनि संभाषेयस्य सार्यारजस्वला। आहुतं न कर्तव्यं कर्तव्यं पंचमेहनीति श्रौतकगोतमपाहो न्यथा दर्शितः। माधवीये च तदशाससामुक्तं। तेनापि नोभिप्रेतार्थसिद्धिः। यस्य प्रेतस्येत्यथोक्तं। तेनात्र हेमादिवृत्तामिति बहुवक्तव्यापिनो न्यते। अथाचारो हणनिर्णयः। लोगादि। मृताहनि समासेन पिंडनिर्णयपृथक्। नवआहुतं दपत्योरनारो हणएव न। समासेन तत्रेण हि पितृक आहुतं दपत्योरः पिंडो विप्राश्च। पिंडराहः आहुतपरः। नवआहुतं पृथगिति हेमादो पृथ्वी चंद्रोः अत्र मृताहनीत्येकत्वादिनेषु दोदने को वा मृत। तस्यैकत्वे कालकर्म कर्तव्यं पाको कथंच। एव न्यधिरो हेतु नारीणां पत्युश्चैकादकक्रिया। पिंडदाना क्रिया तद्वत्त्वात् प्रत्याहिकेन था। नवआहुतं निसर्वाणि संपिंडीकरणपृथक्। एक एव पृथक्सर्गा गोरकान्तरदीप्यनइति। निधित्तत्वादिगोडग्रथास्तु निमंत्रणात्तरं कर्तुं भोक्तृश्च त्रसर्वनपृथक् प्राप्तेन वआहुतं च पृथगिति परिसरव्यापान्यत्र पृथक् कथंच। पिंडात्तद्वत्त्वात्। तत्र नवआहुतं पृथगिति हेमादो पृथ्वी चंद्रोः अत्र मृताहनीत्येकत्वादिनेषु मदनपारिजातनिर्णयामृतादयः। अतः समासविधिबलाज्येष्ठपुत्रस्य कर्तृत्वे सपत्न्या नुरन्यारो हणेत तस्यैव सपत्न्या पितृकक्रियादिकमभिप्रेतः सपत्न्युत्र एव ज्येष्ठः कुर्यान्नोरसः। वस्यमाणपृथ्वी चंद्रामृतं तु ओरस एव मानुः पृथक् कुर्यात्। एव बह्वेव पिमात्पुत्रेयं नरुली सेतोपितामह नरणे प्यवमुक्तं। अमुगार्कः। एकचित्। समानूहोदपतीति धनगतौ। पृथक् आहुततः कुर्यादोदनं च पृथक् पृथक्। आहुतं पिंडः। तत्र नवआहुतं विषय। यत्तु मृगः। पासमारो हण कुर्यात्। दुर्गुश्रित्यापि त्रिता। तामृताहनि संभाषेयस्य सार्यारजस्वला। तस्यैव च नवआहुतं युगपत्तु समापयेत्। तद्यथा वार्षिकमंको द्विष्टमुक्तं तद्विषयं। प्रत्यहं मृते हनीत्यवयवः। नवआहुतं युगपदिति दर्शकं द्विष्टमुक्तं तत्रेण पृथगित्यर्थमाह हेमादिः। एतन्मृतमित्येवैव विषयमिति पृ

विद्यते कचिदिति ब्राह्मणेः। कर्तुं स्मृतिविष्णुराह। अत यज्ञविवाहेषु आहुते होमे च न जपे। शरभे सुतकं न स्यादन्तारध्वे तु सुतकं। आहुतं शरभे सुतकं नैवोक्तं। शरभो वरणं यज्ञसंकल्पो यज्ञसंज्ञायाः। नादीमुरं विवाहो आहुतपाकपरिक्रियेति। माधवीये त्रासुपि। आहुतं दोषितुयज्ञे च कस्यादाने च नो भवेत्। मिताश्रयास्तु तस्यैव शोचं प्रकृत्य। यज्ञसंभृतसंसारविवाहे आहुतं कर्मणि। निधित्तत्वादिगोडग्रथास्तु निमंत्रणात्तरं कर्तुं भोक्तृश्च नाशोचं। निमंत्रणात्तरं आहुतं शरभस्यादितिरुक्तिरिति विष्णुः। यत्तु आहुतपाकपरिक्रियेति तद्वत्त्वात् आहुतं विषयमित्याहुः। दानं गृहगणपदात्रा त्रिउक्तं। भोजनार्थं तु सपुत्रे विप्रेर्दोषं विपद्यते। गृहे इति शेषः। यदा कश्चिन्मृतो छिद्यं शेषं सक्तं समाहितः। आचम्य परकीयेन जलेन मुचयेत्। दिजा इति। अथ आहुतं विषयं तद्वत्त्वात्। पृथ्वी चंद्रोदयेष्वेव। मम तु प्रतिमानि। ददं विवाहादिविषयं। ननु आहुतं विषयं। तस्य दासावात्। विवाहोत्सवयज्ञेषु दपत्युपक्रम्य। भुजनिषु तु विप्रेषु तत्र गमृतसूतके। अन्वगेहोदकावाताः सर्वे तु भुवः स्मृता इति षडंशं मृतकवाक्चतः। निमंत्रितेषु विप्रेषु शरभे आहुतं कर्मणि। निपूर्वोक्तं विरोधाच्च। आहुतं पृथगिति विष्णुना पाकं तत्र माशोचापावउक्तस्तथापि कर्तुं नैव सः। भोक्तृस्तदोपास्येव। अपि दानं गृहीतो नैव सूतकमृतकतथा। अविज्ञातं न दोषः स्यात्। आहुतं पृथक् कथंचन। विज्ञातं तु कुरे वस्यात्प्रायश्चित्तादिकं क्रमादिति माधवीये ब्राह्मणेः। आदिशब्देनाचारोच्यते। न च्चाह विष्णुः। ब्राह्मणादीनामाशोच्यः सक्तं देवा नमश्चानितस्य स्थावरे वाशोच्यं वनेषामाशोच्यं पत्नेषामाशोच्यं व्यथगमे प्रायश्चित्तकुर्यादिति मनुदेहपितृपुत्रिष्टुनाशोचो विद्यते कचिदिति ब्राह्मणतद्वत्त्वात्। काली नस्य निषधकं ननु नरकली नस्याः श्रुतिदापस्तु निमंत्रिते मित्रिआमथाहुतं। भोजनार्थं तिस्रादि त्वनृआहुतं परमित्याह। प्रायश्चित्तं त्वाहमाहं देयः। तुक्ता तु श्रुणाशोचं चरत्तातपनेहिनः। एतत्कामतः। अभ्यासे शरवः। ब्राह्मणस्य तु थापुक्ता मासे मेकं त्रतीये विदिनि। अज्ञाना तुक्ता गलेयः। एकाहं च अहं पंचमं एतन्ममोजनं। ततः श्रुचिर्मवेद्विप्रः पंचगव्यं विवरे इति वर्णक्रमेण द। अभ्यासे तु द्वे गुण्यामित्यादिनि

तत्र पक्षिणीका यथैतको देवशुध्यति । पुत्रो न्योवा निदस्तस्या सा देवशुचिस्तयोः । नवश्राद्धं सपिंडं च युगपन्नसमाप
यदिति पडशीतिमतात् । यदानारीविशेदग्निं प्रियस्य प्रियवां रुया । तदा शोचं विधातव्यं सती शोचं क्रमेण हीनिलचुहाशो
केश्व । सती शोचो नरमन्वरोहणे न्यहः । सहगमने तु पूर्णदेशाहादि । पिंडादिदशास्तु सहेव । तथा च जिक न श्रुलपाणि
मो निशगस्तत इति ब्राह्मोक्तैरिति पृथ्वी चंद्रा पराक । एतदन्वाराहणे एव न त्वेकचित्तो । नग्वेदवाद इमानारी विधवेत्यादिः ।
एतदसवर्णा परमित्यन्ये । स्मार्तगोडास्तु । देशांतरमृतोपयोसाध्वी वत्पादुका इयमुपक्रम्य ब्राह्मणे न्यहः शोचो चेत्तु निर्वृ
त्ते इत्युक्तं सती शोचो नरमन्वरोहणे न्यहः । सहगमने तु पूर्णदेशाहादि । पिंडादिदशास्तु सहेव । तथा च जिक न श्रुलपाणि
श्रुद्धितत्त्वधृतं व्यासः । संस्थितं पतिमा किर्यप्रविशेद्याहुताशनः तस्याः पिंडादिकं दयं क्रमशः पतिपिंडवत् । अन्विता
चिंटा नंतु यथा मृतुर्दिने दिने । तदथोरोहिणी यस्मात्तस्मात्सोनात्मघातिनीति विच्छिन्नश्च । तनाशोचमपि देशाहादि ।
पृथक्चित्तोतु मर्तुशोचमध्येतदूर्ध्ववासं न्यहः । नग्वेदवादशपिंडाः । अन्वितायाः प्रदातव्या देशपिंडास्तु न्यहः । स्वाभ्यशो
चव्यतीते तु तस्याः श्राद्धं मदीयते इति तत्रैव पटी न सिस्मृतः । सती शोचो नरमन्वरोहणे चतुर्थे दिश्राद्धं । श्रुलपाणिना तदग्नि
राणीयत्वे नोक्तं । पुनरुतस्य सदा शोचमित्याहुः । अन्यस्तपिंडाशोचमध्ये विदेशान्वारोहणतनाशोचमेव । अन्वितायाः
अंगत्वात् । अन्यतुरजोव्याः स्मृतिकायाश्च गमननिषेधरहितराशोचस्यानेषधमाहुः । तन्मूलवचने विना न्यस्यमेव ॥
स्मृत्ययसारे सहगमने सर्वत्र श्राद्धपिंडादोपाके काले कथं कथं चति । यत्तु पतिमुद्दिश्यान्यकाले न्यतिथा वन्वा नृदा

तस्याः श्राद्धं तत्क्षयनिथोकार्यं न स नृतिथ्यो । पारपो मरणे नृणां तिथिस्तात्कालकी स्मृतेति स्कां दीतिथिरेकैव जायते
इत्यादिवचनाच्चेति मदनपारिजातपृथ्वी चंद्राहयः । अन्यतु तस्याः पतिमरणे नृमृतनायत्वात् । सहगमनः पृष्ठतो वा तदु
च्छिन्नमेव । तस्याः श्राद्धं स्मृतैः कार्यं पत्युरवस्येह नीतिपुराणसमुच्चयाच्चेति न्यावेत्याहुः । अत्र मूलं चित्तं । अ
त्राविशकोहमाद्रास्मृत्यंतरे । माना मंगलसंज्ञेण म्रियते यादतादिना । उद्दिश्य विप्रपंक्तोता भोजयेच्च सुवत्सिनी । श्राद्धं स
पातनिर्णयः । तत्र पितृमृततिथ्येकत्वे मरणे म्रियेण दर्शवर्गद्वयवर्तेष्ये श्राद्धं कुर्यापो वा पयोजाने तु पितृपूर्वकुर्यादि
तिहमादिः । माधवाद्यस्तु पित्रो श्राद्धं समं प्राप्ते न वपुर्धृते पिवा । पितृपूर्वकृतः कार्यो दन्यत्रासतियोगत इति काष्ठः
जिनिस्मृतः । सर्वत्र पितृपूर्वकं न्यप्रयोगमाहुः । पार्वणे कोटिष्टयोः संपाते माधवीये जावालिकः । यद्येकत्र सवेयातामकोटि
ष्टवपादिना । पार्वणं त्वसिनिर्वर्त्य एकादिष्टं समाचरेत् । गृहदाहताद्वा युगपन्मरणे तु भृगुः । एककाले गतासु नां बहुना
मथवा दयोः । तत्रेण प्रपणं कृत्वा कुर्याद्वा इष्टं पृथक्पृथक् । पूर्वकस्य मृतस्योदादितीयस्य ततः पुनः । तृतीयस्य ततः कुर्यात्सनिपा
तेद्यथ क्रमात् । तस्य भृगुः । सवेद्यादि सपिंडानां युगपन्मरणं यदा । संबंधसतिमालोच्य तक्रमाद्वा इदमाचरेत् । गारुडे । एकेनैव
उपाकेन वा इदानीकुरुनेत्रहिः । विकिरं चेत्ततः कुर्यात्पिंडादुदात्तपृथक्पृथक् । अत्रागमने च दाहसपिंडनादो विशेषवक्ष्यामिः ।
अग्निः । बहुना मथवा दास्यां श्राद्धं चेत्स्यात्समं हनि । तत्रेण प्रपणं कृत्वा पृथक् श्राद्धां न कारयेत् । पुनस्तुः । महालयगयाया
द्वगतासु नां सयहनि । तत्रेण प्रपणं कृत्वा श्राद्धं कुर्यात्पृथक्पृथक् । इदं च पृथक्पृथक् न सिन्तु श्राद्धाश्चेत् । पृथक्पृथक्

संबंधासत्याश्राद्धमेतैस्तु मुख्यः पक्षः। एकत्रैवादेनेश्राद्धं द्वयं प्राप्तं यदा तदा॥ चरे चरे देवपुरा वर्षातिनुमतिश्च तत्कृतः। एकस्मिन् कश्चात् द्वयोः श्राद्धं यदा द्विजः। तदा पूर्वमृतस्यादो कृत्वा स्नात्वा यथाविधि। पश्चात्पश्चात् मृतस्यैव पृथक्पाकेः समाचरेत्। नैकस्मिन् देवसे श्राद्धं त्रयाणां कुर्याद्विजः। एकः कुर्यात्तथा प्राज्ञे अन्ये प्राज्ञाः समाचरेत्। ज्ञातृर्षविद्यमानस्तु तत्परेऽहं समाचरेत्। अन्यथा श्राद्धं ततोऽस्याच्छादं संकरं कृत्वा देवदत्ताभ्युपगमोक्तैरिति पृथ्वीचंद्रः। कात्यायनः। देवहूनिनिमित्तानि जायन्ते कवासे। नैमित्तिकानि कार्याणि निमित्तास्तत्पुत्रकृमात्। जावालेः श्राद्धं कृत्वा तु तस्यैव पुनः श्राद्धं न तद्धिने। नैमित्तिकं तु कर्तव्यं निमित्तानुक्रमेण कालादहं। नित्यदर्शिकेष्वश्राद्धं कुं समासिकयोरपि। दार्शिकस्य युगादेश्च दार्शिकस्य युगयोगयोः। दार्शिकस्य मन्वादेः संपाते श्राद्धं कर्तव्यं। प्रसंगादिमृतस्यापि सिद्धं न तस्माच्चरेत्। अस्य देवतास्यैव वा दमाह स एव। नित्यं च दकुं समासिकयोरपि। दर्शस्य चोदकुं समासिकयोरपि। नित्यस्य चाष्टिकस्योऽपि दार्शिकाष्टिकयोरपि युगाद्याष्टिकयोश्चैव मन्वाद्याष्टिकयोस्तथा। प्रत्याष्टिकस्य चालक्ष्ययोगे पुनर्वाह तस्य च। संपादे देवतासिद्धाच्छ्राद्धं युगं समाचरेत्। निमित्तानि पतिश्चात्र पूर्वानुष्ठानकारणं। पित्रोस्तु पितृपूर्वत्वं सर्वत्र श्राद्धं कर्तव्यं। माधवीयस्मृतिसंग्रहः। काम्यं तत्रेणान्त्यस्य तत्र श्राद्धस्य सिद्धिर्ना। अथ श्राद्धं गतपेण पादजाते चोदये च गगने। पूर्वतिलोदकं दत्त्वा आमश्राद्धं तु कारयेत्। प्रत्यहं च भवसर्वपरे हूनि तिलोदकं। पक्षश्राद्धं हिरण्ये च अनुज्योतिषोदकं। न च नित्यतेपेण स्यात्परं ह्यनुक्तं। न तु श्राद्धं गतपेण मस्तीति वाच्यं। यस्तर्पयति तां विप्रश्राद्धं कृत्वा परं हूनि। पितरस्तनतप्यति न च कुप्यति वैश्वामिति नैवेद्यकालनिर्णयवादाभ्यां संगतो

पृथ्वीचंद्रनिर्णयामृताद्याः। देवयान्तिकोप्येवं। पराशरमाधवस्तु। गार्ग्यभट्टादिवचनाल्लोगास्तिवाक्ये समासेन पाकादितं त्रैके न दर्शवर्गद्वयवत्। प्रत्यकश्राद्धं कुर्यात्। न वश्राद्धं च तथेत्याह। पृथ्वीचंद्रिकादयस्तु। द्वयैरेकं पिंडदानं त्रैलोक्यास्तिवचनं चापि द्वयं। पृथक् पिंडदानं तु मुख्यः कृत्यः। तदा हृदयं पुराचारः। आरुह्य भर्तुश्चित्तमंगनाया प्राप्नोति मृत्युं रवतु सत्यमुक्ता। एकादशा हेतुतयोर्विधेयं श्राद्धं पृथक् स्वर्गमये ह्यसिद्धिः। एकत्वं मिश्रं तिमिति प्रहीना एकादशाहं दितु ये नृनार्योः। तस्वर्गमार्गं विनिहन्तु कुरुः स्त्रीसत्त्वघातान्तरकाधवासं। पञ्चसहस्रतायां तु ना कलोकमभीप्सती। साह श्राद्धं पृथक् पिंडानेकत्वं तु स्मृतं तयोः। पृथक् गवहिकर्तव्यं श्राद्धमेकादशाहिकं। यानि श्राद्धानि सर्वाणि तां तु कानि पृथक् पृथक् गतिः। विश्वादर्शेऽपि। मातुर्गयाष्टकावृद्धिमु ताह पुमहा लभे। श्राद्धं कुर्यात्पृथक् देवं तत्र चानुगतावपि। एकचित्यां समाकृत्य मृत्यायेरेकं बहिर्वि। पित्रोः पिंडान् पृथक् दद्यात्। सिद्धं त्वोऽहं त्स्मृत्यस्मृतेरित्याहुः। यत्पुष्टं त्रिंशन्मते। एकत्वं सांगता भर्तुः पिंडो गोत्रे च स्मृतके। न पृथक् पिंडदानं तु तस्मात् त्रीणि विधत्त इति। तदृशादिपरा। चंद्रप्रकाशेऽपि। एकचित्यां समानुदोदं पती प्रमृता यदि। पृथक् श्राद्धं प्रकुर्वत् पत्युरेव क्षयं हनि। मृतानामपि मृत्यानां भार्यायाः पतिना सह। तत्रेण अपणं कृत्वा श्राद्धं स्वामिस्तथेहनि। पूर्वकस्य मृतस्यादो द्वितीयस्य ततः पुनः। तृतीयस्य ततः कुर्यात्स निषाने धनं क्रम इति। सह गमने सर्वत्र श्राद्धार्थमेकपाक इत्याह मदनरत्नप्रवेता। एकचित्यां समाकृत्योऽपि तदं पती यदि। तत्रेण अपणं कुर्यात्पृथक् पिंडं समाचरेत्। पृथक् चोदयेत्येवं। अत्र भर्तुः शरीरं च मध्येन्यादिनस्त्री मरणे पतिमृणादिन गणनया शोचं पिंडदानेकादशाहं दिकार्यं। नात्र पक्षिणी वृद्धिः। मृतयानि मनुजस्य पती च दत्तं गता। न

नि.सिं.तु.
२०३

ते। अनेकश्राद्धसंघातेतुर्थादतस्यसंगसिद्धिस्तदा तदीमेवतर्पणं। तत्रतेतुश्राद्धसमसंख्यते आदावंतेवा। विषमसंख्यायां वदुचुरे
धइति। तस्माच्छ्रांगतर्पणसिद्धे। तद्विधिग्रहः। स्नात्वा नीरं समागत्य उपविश्य कुशातनं। संतर्पय सितुस्सर्वान्स्नात्वा वस्त्रं तधा
स्येत्। तर्पणोत्तरं नित्यस्नानं कृत्वैत्यर्थः। अपसव्यंततः कृत्वा सव्यं जन्वा व्यभूतला नामगो नस्थधाकारे द्वितीयांतेन तर्पयेत्। अत्र
वस्त्रादिरूपतोक्तस्मृत्यर्थसंगः। वस्त्ररुद्रादिनिरुक्ता श्राद्धार्थं तर्पयेत्सितुः। तच्च बहुवचनं दक्षिणेनैव। अनादेशदक्षिणप्रतीयादि
तिसृजान्। अत्रप्रत्यंजलिमंत्रावृत्तिः निर्वापसंध्यादानाद्ये दानवचंद्रं व्यभेदात्। अवघातवेदिशोक्षणादेतु द्वैकत्वान्नमंत्रावृत्तिः।
कचित्पारिव्याणमत्रवैज्रमामानुवाहितेन कृष्णत्वाभावात्तद्विच्छति। एवंनित्येपि। यत्तुसंग्रहनाम्नापठति। पित्रोः श्रयाह
संप्राप्तयः कुर्यान्नित्यतर्पणं। आस्तरंत इवेच्छादुत्तमैरुधिरं सवेत्। सर्वदा तर्पणं कुर्याद्विष्णुपुरःसरं। मृताहनेव कर्तव्यं कृतं चेन्न
पुलं भवादिति तस्मिन्मूलत्वे सति विषयः। यच्चेपठति कपिलः। मन्वादिषु युगाद्यास्तरुसंक्रमणेषु च। पोष्यमास्यां न्यतीपाते वद्या
सूचीतिलोदकं। अर्घ्यद्वेगच्छेजेथेषधीषु च महालयः। भरण्या च मघाश्राद्धे तर्पणं विदुः। शौनकः। आनापिनो मृताहेतु
परहनि तिलोदकं। करुण्यश्राद्धविषये सद्यो दद्यात्तिलोदकं। एतन्मूलं। अथ निलतर्पणविषयः। गार्ग्यः। आनापोमेज्या
दृश्यानेदाभ्युसमघास्त्रव। पिंडदानं मृदास्नानं न कुर्यात्तिलतर्पणमिति। स्मृत्यर्थसंगः। विवाहव्रतचूडास्त्रवर्षमर्धतर्पणं। अर्धत
देव। वृद्धो सत्याचतमासि नृत्या इस्ति तर्पणं। हेमादिमरीचिः। सप्तम्यारविबारे च गृहे जन्मादिने तथा। निशा संध्यासु पुत्राथ
न कुर्यात्तिलतर्पणं। यत्तुसंग्रहः। नद्यां भार्गवादिने छत्तिकासु मघास्त्रव। भरण्या भानुवारे च गजछाया ह्येतथा। अथ नदि

२०३

तथेवेवमन्वादिषु युगादिषु। पिंडदानं मृदास्नानं न कुर्यात्तिलतर्पणमिति। तच्चित्यं। पानीयमप्यत्र तिलैर्विमिश्रं दद्यात्तिलुत्पः प्र
पतो मनुष्य इत्यादिविरोधात्। अत्रापवादः पृथ्वी चंद्रोदये। तीर्थेति धिविशेषे वंगंगाया प्रतपक्षके। निषिद्धिदिने कुर्यात्त
र्पणं तिलमिश्रितं। स्मृत्यर्थसंगः। तिथितीर्थे विशेषतु कार्यं प्रेते च सर्वदेति। गोभिलः। तिलाभावे निषिद्धाहस्त्रवर्णरजता न्वितं।
तस्मावे निषिंवेतु दर्शने त्रेण वा पुनः। पतितस्य तिलोदकं वक्ष्यामः। अथ नदिश्राद्धं। तन्निमित्तं पृथ्वी चंद्रोदये आसु। जन्मन्यथोप
नमने विवाहपुत्रकस्य च। पितृभ्रादौ मुरबान्ताम तर्पयेद्विधिपूर्वकं। वेदव्रतेषु चाधानमस्तु पुं सवनेषु च। नयान्नसोजने स्नानं ऊहा
याः प्रथमार्तवे। देवारामतडागादिप्रतिष्ठासु त्रैलोक्ये च राजा भेषके बालान् सोजने हृदि संज्जकान्। वनस्थोद्य आमगल नृवेद्युः
स एव वा। पितृपूर्वकं विधिना तर्पयेत्कर्मसिद्धये। विष्णुपुराणं। यतो ह्यहं प्रतिष्ठासु मखला विधमाक्षयोः। पुत्रजन्मस्य
योत्सर्गं श्राद्धं समाचरेत्। बद्धचकारिकाया। स्नादाप्युदके श्राद्धं श्राद्धं पुत्रं पुत्रं कर्मसु। पुंसः सवनसीमंतचौलोपनयनं चिह्नं।
विवाहचानलाधेयप्रभृतिश्रोतकर्मसु। इदं श्राद्धं प्रकुर्वीत द्विजादिभिर्मित्तकं। अन्यैः वा द्वा संस्कारश्चावण्यादिष्वपीष्यते वा
प्याद्युद्यापनादेतु कुरुः पूर्वनिमित्तकं। बापेदवकालादर्शो। सीमंतव्रतचौलनामकरणान् प्राशनोपनयनस्नानाधानविवा
हयज्ञतथो नृसन्निधास्त्रव। पुंस्त्वा वसथ्यप्रवेशनसु ताद्यास्था बलोक श्रमस्त्रीकारक्षितिपाभियेकदयिताद्यनोचिनाहं मुखं।
यत्तु कामधेनो। जलाशयप्रतिष्ठायां नृशोतर्गादि कर्मसु। वृत्तरथ्यं तरपिनोर्दृष्यते तर्गकर्मणि। श्राद्धं न कुरु वत्तदस्य
जसमाचरेदिति। तत्र जलाशये वृद्धिश्चादस्य निषेधान्तु कर्मगिष्यतिके चित्। अन्यतस्य निर्मूलतामहुः। इदं चावश्यकं। वृद्धो
न तर्पितव्यं वेपितरो हमेधिसि। तद्दीनमपुल्लेयमास्त्रव विधिरयस इति शाततपात्तः। अत्र श्राद्धं नमस एवाह। मातृश्राद्धं
तु पूर्वस्यासिद्धिणा तदनंतरं। ततो मातामहना च वृद्धे श्राद्धं यस्मृते। तत्कालमाह पृथ्वी चंद्रोदये गार्ग्यः। मातृश्राद्धं तु पूर्वद्युः

मुपक्रमेत्। अत्र सर्ववित्तमहणा ह्यहयत् तद्विकारेष्वपि नित्यं आहं। नानिहृतुपितृ-आहं कर्म किं चित्तमाचरेदिति शान्ता तपो केचन। इ-
 यं ववसोर्धो रतच्छास्त्रीयानां नियता अन्येषां त्वरीयता। बहुल्यं वा स्वगृह्योक्तमित्युक्तं। करणे तत्सुदयः। यन्नाम्ना न स्वशास्त्रायामित्यु-
 क्तं। आशुष्याणि आनोत्तशब्दादीनि। पञ्च इति मात्रादित्रिकात्। पञ्चक्षणमिति पृथ्वी चंद्रः। छंदोगानां देवत्वमन्येषां न वेदेवत्याशा-
 कः। ममनुमतं। को किल मृतानुसारिणां मात्रमात्रमहं प्रमाणा मह इति। मात्रासदेवमात्रामह आहं करणात्तद्विषयमिदं पञ्च इति। मात्र-
 रस्तत्रैवोक्ताः। गोरीपन्नाशचीमिधासावित्री विजया जया। देवसेना स्वधासाहा मातरालोकमातरः। धृतिः सुविस्तया तुष्टिस्तदवतया सह।
 गणेशनाथिकाद्यातातृ ह्ये प्रज्याश्वतुर्दश। मातरालोकमातर इति सर्वविशेषणं। तेन चतुर्दशत्वं। यदा पञ्च इति पाठस्तदा देवतानरं।
 चंद्रिकायां चतुर्विंशति मते लब्धायुक्ताः। तिस्रः पूज्यः पितुः पक्षे तिस्रो मात्रा महेतया। इत्येता मात्राः प्रोक्ताः पितुर्मौतुश्च साष्टमी। आसां
 जीवने प्रत्यक्षं पूजनं। मृतानां तद्वत् पूजं चित्ते मादिः। ब्रह्मण्याद्यास्तथा सप्तदश गोप्ता गणयाधिपान्। रथ्यादेः पूजा विज्ञातु पश्चान्नादी-
 मुरवायितुः। मात्रा पूर्वायितुः पूज्यतो मात्रा महानपि। मात्रा महीस्ततः केचिद्युक्ताः। ज्यादि जातत इति। अत्र द्वादश देवतस्य देशाच्चा-
 रतो व्यवस्था। ब्राह्मण्याद्याः। ब्राह्मी मातेश्वरी चैव कोमाशैवैष्टवी तथा। वाराही चतुर्थे द्वाणी। चामुंडाः सप्तमातर इति अपरा के उक्तः। अत्र
 चोलादीनां योगपद्धते त्रयोक्त्या छंदो गणपरिशिष्टे। गणेशः क्रियमाणानां मातृस्यः पूजनं सकृत्। सकृदेव सवत्स्रं। इमा देवपृथगादिषु। त-
 था। असंकुष्टानिकमौलि क्रिये कर्मकारिभिः। प्रतिप्रयोगेन वस्तु मंतरः सगणाधिपाः। कर्मावृत्तावपि कुत्र आहं कार्यं कुत्र नैत्युक्तं
 तत्रैव। आधाने होमयोश्चैव वेदेव तेषु वत्। वलिकर्मणि दर्शं च पूर्णमासे तथैव च। न च यज्ञे च यज्ञे च वेदे त्वेव मनो विजिः। एकमेव स-
 वत्स्रं। एतत्पुनः पृथक् पृथक्। एषु प्रतिप्रयोगेनावर्तते किं त्याहो। एतद्भिन्ने सामयागादौ तु प्रयोगमावर्तने एव आहं मित्यर्थः। कुत्रिहा-
 दावपि निषेधमाह स एव। नाष्टकार्त्तु मवेष्टा इति आहं आहं मित्यर्थः। न स्वाभ्यंति जातकर्मो प्रोषिता गनकर्मसु विवाहादिः कर्मणोऽय उक्तं

गर्भाधानशुभे। यस्य चाने विवाहो दोषे कमेवात्र कुर्यात्। आहं नादौ कर्मणः स्यात्। सोप्यंती आसन्नप्रसवायाः। सोप्यंती मभ्युद्येत्युक्तं क-
 मे। कात्यायनाक्तस्य आहं स्वपाकप्रधान्या नस्य च जात आहं न दद्यात्तु पक्वान्ने ब्राह्मणे क्षपीति निषेधा न जातकर्मणि। नादी आहं। आ-
 मानेन वा कार्यमित्याशंकः। प्रोषितेति। प्रेष्ये सगृहीतुपतिष्ठते पुत्रं दद्यात् जयतीति विहितं कर्म। विवाहादिगर्भाधानां तोयोगद्वयवैच-
 तुष्यं कर्मादिः कर्मसमूह उक्तः। सृजकारेण तत्रापि प्रतिकर्मनेत्यर्थः। अन्येपि हताभियोगादयो पवादविषयास्तत्रैव ज्ञेयाः। अथ
 चारान्तोच्यते। रूढिश्चाहं धिकारी। अथात्राधिकारिणः। विष्णुपुराणे। जातस्य जातकर्मोदिक्रिया कांडमुशेषतः। पिता
 पुत्रस्य कुवत्त आहं चाभ्युदयात्तकं। अत्र केचित्। जीवसितुः साग्रेरेव वृद्धिश्चाहं धिकारः। न तु निरग्रेतः। न जीवसितुः कः कुर्यात्।
 इमाग्निमृते द्विजः। एवम्येव पिता दद्यात्तस्यः कुवत्त साग्निकः। पिता मह्येवमेव कुर्यात् जीवसितुः साग्निकः। साग्निकोऽपि न कुवत्त जी-
 वसितुः पिता महति चंद्रिकायास्तु मंतुर्हृत्सिद्धः। प्रयोगपरिजातेष्वनाहिताग्निर्न कुर्यात्। दीर्घाग्निर्न कुर्यात्। अनाग्निकोऽपि
 कुवत्त जन्मादौ वृद्धिकर्मणि। एवम्येव पिता दद्यात्तानेवोद्विश्यतर्पणेदिहारीताक्तः। सोमंतयतु वृद्धिश्चाहं। द्विभन्नाहं परम-
 सुक्तं मदनरत्ने। पित्रे पितृयज्ञपरमिति पृथ्वी चंद्रः। निर्णयामृतं तु हारीतयेन सिको नाहिताग्निरसिधेतः पूर्ववचने तु साग्निको ना-
 ग्नः स्मार्ताग्निरुच्यते। तेनोक्त्याग्निहीनस्य तस्युक्तं। तन्न। पूर्वोक्तदिशा गतिस्तमेव न। अत्र पदस्य स्मार्ताग्निरपरत्वे मानासा-
 वात्। वक्ष्यमाणः तिस्रानित्यसंयोगविरोधात्। पितरो जनकस्य ज्यायावत्तमनाहितं। समाहितं त्रतः पश्चात्सान्य जनपि-
 तामहानिति पृथ्वी चंद्रोदययमवचो विरोधाच्च। अपरा केपि। समावर्तनेन ब्रह्मचारि स्वयमेव नादी आहं कुर्यादित्याहं। अतः
 पूर्वमेव साधु। बोध्यं दोष्येवमाह। यत्तु मतं। जीवसितुः पुत्रनाम कर्मादौ न वृद्धिश्चाहं। हारीतो ये जन्मादौ इत्यादि शब्देन तस्या-
 वपि। उदाहृतं पुत्रजनेपि ज्यायां सोमिके मरेव। तीर्थ ब्राह्म आयात पडेन जीवतः पितुः इति मन्त्रायण्यपरिशिष्टे उदाहृतं

नि.सिं.लृ०

305

स्योपसंहरात् । एवं च सक्तसंस्कारादिषु तदप्युद्वाहादिपरमेवेति । तन्ना । उद्वाहपदस्य स्वविवाहपरतस्यापि संभवात्पुत्रविवाहपरत्वमानाभावात् । अतो जन्माद्विहितसर्वसंस्कारसंग्रहः । तथा कात्यायनः । स्वपितृभ्यः पितादद्यात्सक्तसंस्कारकर्मस्य । पिंडाजोद्दहनातेषां तस्याभावे तु तन्क्रमान् । स्मृतानां चोल्गादिसंस्कारेषु पितापितृभ्यः पिंडाजोद्दहनादिपिंडारोद्धाहणश्चेषामिति दर्शनात् । जोद्दहनादिवाहपर्यतिदद्यात् । विवाहश्च प्रथमः । नार्दश्चाङ्गपिताकुर्यादद्याद्यापि यदेतुधः । अत ऊर्ध्वमकुर्वत्स्वयमेव तु नोदिकमिति स्मृतं । न तास्य पितुरभावे क्रमात् । असंस्कृतास्तु संस्कृत्याभिज्ञात् । त्रिः पूर्वसंस्कृतेति यः कर्तृक्रमः । तेन क्रमेण ज्येष्ठभ्रात्रादिर्दद्यादिति चंडिकादयः । हेमादिस्तु । तस्य पितुरभावे यः पितृज्यमातुल्गादिः संस्कृत्योत्सत क्रमात्संस्कार्यपितृक्रमोद्दद्यात्तनुस्वपितृभ्य इति न्याः । चण्डो । समावर्तनस्यापि विवाहप्राचीनसक्तसंस्कारत्वात्पितृवनादीश्चाङ्गकुर्यात् । तदभावे ज्येष्ठभ्रात्रादिः । तदभावे स्वयमेव कुर्यात् । उपनयने कर्माधिकारस्य जातत्वात् । एवमाद्यविवाहापीति पृथ्वीचंडिकादयः । यदाति पितरि सन्यस्तप्राधितेयां तते वा धर्मार्थं तस्य पुत्रसंस्कृत्योत्तरासंस्कार्यपितुः पित्रोदिभ्यादद्यात् । पितरे जनकस्य ज्यायावदुत्तमनाहितः । समाहितव्रतः पश्चात्स्वात्मज्येता वितामहाजिहृति पृथ्वीचंडोदये यमोक्तेः । जीवसितकणकार्यः । जीवसितकस्य विशेषमाह कात्यायनः । हृद्दोतीर्थे च सन्यस्तततो वयनिते सति । एभ्य एव पितादद्यात्तस्यादद्यात्तु चयं सक्तः । यत्तु बह्वचणारितेष्ट । जीवसितासक्तसंस्कारे मातृमातामहयोः कुर्यात्तस्य जीवत्यां मातामहत्येवेति । तत्तच्छाखाया नामेवेति दिवस्मात्तत्त्वादिगोउग्रार्थेषु जीवमाकः पितामत्यादिभ्यः हृद्दोदद्यात् । जीवतमिति दद्याद्वा प्रेताया चोदक द्विजं शतकात्यायनोक्तेः । जीयतस्मिन्मृताः कुरुः पितामद्यासहवतु । तस्याचिवतु जीवत्या तस्याः श्वश्चेति निश्चयेति हारीतोक्तेः श्वं तु कृतस्मिन्मृतरि । दक्षिणा यास्तु पूर्वोक्तस्य सपिंडीकरणादिविषयत्वात् । जीवतु यदिवर्गाद्यस्तवर्गे न परिश्यजेदिति वचनात्तद्वर्गस्य त्वाप एव स्याद्दुः । यत्तु चंडिकायां पारस्करः ।

206

[illegible]

पृथक्कुर्यान्निवीत्यर्घ्यानुमंनमिस्तुक्तं। मधुमधितियस्तत्र निर्जपोसितुमिच्छतां। गायत्र्यनेतरं सोत्रमधुमं च विवर्जितः। न चाश्व
स्तु जपेदत्र कादाविस्मृतस्तुक्तं। तथा। संपन्नमिति नृत्तारु प्रश्नस्थाने विधीयते। संपन्नमिति प्रोक्तं शेषमन्त्रे निवेदयेत्।
अक्षय्यादकदानं च अर्घ्यदानं विधीयते। पश्च्येव नियतं कुर्यान्न चतुर्थ्या कदाचन। चंद्रोदये च। पठेत्तु निसृक्तं तु स्वास्ति
स्तु शुभं तथा। नादीमुरवा नित्यं। मत्तया सा जलित्वसमाहृत्य। तथा। गाल्या नृदधिमध्वकं व दराणियवास्तथा। मिश्रीकृत्वा
नुवरः पिंडां श्रीफलसंनिभान्। दद्यान्नादीमुरवेभ्यश्च पितृभ्यो विधिपूर्वकं। द्राक्षामलकमूला नियवांश्च विनिमोजयेत्। तान्ये
व दक्षिणार्थं तु दद्याद्विषेषु सर्वदा। तत्रैव चतुर्विंशतिमते। होहो चाभ्युदये पिंडो वै के कस्यैव निक्षिपत्। एकं नाम्ना परतुष्टं
द्यात्पिंडान्मृग्यमृग्यक। वसिष्ठः। प्राङ्मुखो देवतीर्थेन प्राक्कुल्यु कुशेषु च। दत्त्वा पिंडान् कुर्वत् पिंडमात्रमधोमुखं। नादीमुरवे
भ्यः पितृभ्यः स्वाहेति वा पिंडदानं मंत्रे इति वृत्तिः। अत्र पिंडाः कृता कृता इत्युक्तं तत्रैव भविष्ये। पिंडनिर्वपणं कुर्यान्नैव कुर्याद्वि
चक्षणः। वृद्धिश्चाहमहाबाहो कुलधर्मो न वेद्यतु। छागलेयः। अग्नौ करणमर्घ्यं वाहनं वा वाहने जनं। पिंडश्चाह प्रकुर्वत्
पिंडेने निवर्तते। तेन त्रसोजनस्यैव प्रधानत्वाद्वा विप्रस्य वसुने तदा। तस्यैव पार्वणस्य पुनरावृत्तिरिति सिद्धं। अत्र सांकेत्ये
विशेषः प्रयोगपारिजाते संग्रहे। शुभा व प्रथमा तेन वृद्धो सा कल्पमाचरेत्। न पश्याय दिवा कुर्यान्नाह दाषा मिजायतो नाम गोत्रा
दिनिषेधोप्यत्रैव। न तु स पिंडकश्चाह इति स एव। अत्रोयं क्रमः। नादीमुरवे देवक्षणाः क्रियतामिति होषु पन्निमं य ॐ तथेति
विप्राभ्यां युगपदुक्तं प्राप्नुतामवतो प्राप्नुवानेति वैश्वदेववसिष्ठे च द्विवचनं। तेन विप्रद्वये प्रयोगं कुर्यात्। आहिताग्नेस्तुहमा
हो ब्राह्मणे। योग्यो तु विद्यमाने पिबेद्वा पिंडान् निर्वपेत्। पतति विप्रस्तस्य न रक्ते स च पच्यते। बहु च परिशिष्टो हो दसोपिवि

त्रोपवित्राणि। चत्वारि०। शन्नो देवे देवितरित्यनुमंनिता मुपवानावपत्ति। यवोसिसोमदेवत्योसिगो वेदेवनिर्मितः। प्रत्नवद्विः प्रत्न
स्वधया पुष्ट्या नादीमुरवानित्यनुमंनिता न्यायादिनः। स्वहेति स्वाहा र्घ्या इति पृच्छति विष्वेदे वा इदं वा अर्घ्ये नादीमुरवाः पितर इति
यथा लिंगमर्घ्यदानं गंधादिदाने द्विद्विः। पाण्या होमो गत्येकम्यवाहनाय स्वाहा सोमाया पितृभ्यो स्वाहेत्यतो देवा अवतुन इत्यु
च्यते हणपावमानीः शंवती रे इति प्रतिस्थं च आचयेन्मधुवातात् वस्थाने उपास्ते गायतेति पंचमधुमतीः आवयेदक्षन्तसी मेदेते
ति वषष्ठी उक्तं शेषेण के कस्य होहो पिंडो दद्यादिति। चंद्रिकायां वृद्धवसिष्ठः। त्वमपुत्राजिनमिति विप्रं श्वेव विसर्जयेत्। नादीमुरवाः
पितरः प्रियतामित्यक्षय्यस्थाने स्वधा वाचस्पत्यस्य स्थाने नादीमुरवानित्यनुमंनिता न्यायादिनः। स्वहेति स्वाहा र्घ्या इति पृच्छति विष्वेदे वा इदं वा अर्घ्ये नादीमुरवाः पितर इति
तो दो वैश्वदेवं कुर्यात्। आदो वृद्धस्यैवाते मध्ये आह तुषारणा। एकाद्विष्टनिष्टं तु वैश्वदेवा विधीयते इति आशाकं शारवाकं
न परिशिष्टान्। शेषमन्त्रमनुज्ञाप्य वैश्वदेवक्रियात्ततः। आहूतं द्विष्टं शेषेण वैश्वदेवसमाचरेदिति चतुर्विंशतिमती नादी
आहूयते वैश्वदेव उक्तः। बहु बानामावृत्त्या लोचनात्तथैव। पूर्वोक्तं तु येषां परिशिष्टं द्विष्टं यमन्यविषयवा ज्ञेयं। अत्र आ
ह गतर्पणं नैसुक्तं प्राक। इति श्रीमन्मन्त्राचार्यण भट्टात्मजशमकृष्णसूनु कर्मकाकरकृत निर्णयसिंधौ तृतीयपरिच्छदे
द्विष्टाहूतं। अत्र जीवित्युक्तं आहूतं। न जानने पतादृश्यते। जीवतं पितरं साजयित्वा परयो आहूतं कुर्यादित्येकः। होमात्
मैव कुर्यादित्यन्यः। होमात् पितृयज्ञस्या जीवित्युक्तं जानतः। पितरं साजयित्वा वासिंडो निपुणया तपो इति यज्ञपाश्वर्कः। यदि
जीवित्युक्ता दद्यादाहोमात् कृत्वा विरमोदित्यापस्तंबोक्तं श्रीजीवतां पिंडान् ग्राह्या परम्योदयामित्यपरः। जुहुया जीवित्युक्तं
लायनोक्तः। जीवताम जीवतां च पिंडान् मितीतरः। जीवताम जीवतां चावा दयमवेति हि राण्यकेतुरिति विगमात्। तस्मा जीवित्युक्ता

कुर्वाहाभ्यामेव न संशय इति भाविष्योक्तेः दास्यामेवेत्यन्यः। एते पक्षाः कलौ निषिद्धाः। प्रत्यक्षमर्चने आर्द्धे निषिद्धमनुरजरीत्। पिंडनिर्व
पणं वापि महापातकं संश्रितमिति पृथ्वीचंद्रोदये भाविष्योक्तेः। चंद्रिकाप्येवं तस्मात्सितरिजीवति आर्द्धानां स एवेत्येकः पक्षः। स पि
तुः पितृकृत्येषु अधिकारानविद्यत इति कात्यायनोक्तेः। जीवपितरिव पुत्रः आर्द्धकालं विवर्ज्योदति। हारतोक्तेः श्वः। पितुः पित्रादिभ्या
दद्यादिति सिद्धांतः। ध्रुवमाणे तु पितरि पूर्वप्राप्ते निर्वपेदिति मनूक्तेः। पितुः पितृभ्यां वा दद्यात्सपितृपरश्रुतिरिति कात्यायनो
क्तेः श्वः। अयं बहुसंमतः पक्षः। अन्ये च श्रावणं देवसेयाः। एवं जीवन्मातामहे नाप्यहेन कार्यं। मातामहनाप्येवं आर्द्धं कुर्याद्विचक्षणैः।
मंत्रोहेन यथाऽप्ययं श्रावणं मंत्रवर्जितमिति विष्णुक्तेः। एवं मात्रादिकस्यापि तथा मातामहादिक इति पृथ्वीचंद्रोदये श्रुतिपुराणां च।
पितरि जीवितुस्वमातरि मृतायामपि पितुरेव मातामातामहयोः कुर्यात्। एभ्य एव पिता दद्यादिति वक्ष्यमाणं वचनादिति पिताम
हवणाः। मदनरत्ने तु। जीवसिता स्वमातामातामहयोर्दद्यादित्युक्तेः। कालादंशेप्येवं। मृते तु पितरि जीवन्मातृकः पितामह्यादिभ्या
वृद्धो दद्यादिति स्मृतित्वादिगोउग्रथाः। दक्षिणा स्यात्। पितृवर्गमातृवर्गं तथा मातामहस्य च। जीवतु यदि वर्गाद्यस्तं वर्गं तु परित्य
जेदिति वचनात्तद्वर्गस्याग एवेत्याहुः। एवं पितृसंन्यस्तपितृकादेरपि तेषां वृद्धोतीर्थे च संन्यस्ते ताते च परिते सति। एभ्य एव पि
ता दद्यात्तस्मादद्यात्संन्यस्त इति षडंशं न मातृ। संन्यस्ते जीवतीत्यर्थः। मृते तु संन्यस्ते तदाद्यवयं मृतेऽपि एव त्रिगोडाः। कात्या
यनोपि। आश्रणादिह ते जाते पतिते संगवर्जिते। युक्ताश्च मृते देयं येभ्य एव ददस्यो। अयं च संन्यस्तवित्रादेरविशेषात्सर्वथाहुः।
धिकारः। एतां त्रिदंडी परं। एकादशाहं पार्वणं वार्षिकं काद्यपितस्येव। अहंन्येकादशं प्रातिपदं तु विधीयत इत्युक्तेः। त्रिदंडग्रहणा
देवप्रतत्त्वेनैव जायत इत्युक्तं। आश्रणादिह ते इत्यादि निषेधस्त्वकं दंडादि परः। अतः परमहंसानां वार्षिकादिकमपि

अथेककाले सोमे च सीमंतो न्ययनं तथा। ज्येष्ठपुंसवने आर्द्धं कर्म गिरिहृद्विच्युतदिति। तत्र गमनाधानादौ कर्म गिंजातकमर्त्तिकं तु ऋद्धि
आर्द्धं पृथगेवा रूढिवादित्युक्तेः। गोउ निबंधमात्रस्य। अन्तप्राचो च सीमंतं पुत्रोत्पत्तिनिमित्तके। पुंसवे च निषेके च नववैश्वदेवे वृशने।
वेदव्रतजलादीनां प्रतिष्ठायां तथेव च। तीर्थयात्राद्ये तस्यैव रूढि आर्द्धं प्रकीर्तितं। अत्र मृत्तानि मित्तानां रूढित्वं साविनिमित्तानामगत्
रूढि श्रुत्वा इमोतिदेशार्थ इति गोडाः। अन्ये तु निषेकादौ कर्म गिरिहृद्वि आर्द्धयोः समुच्चयमाहुः। नादी आर्द्धं सतातु ह्ययानुगता। अ
थेति कर्तव्यता। पृथ्वीचंद्रोदये वृद्ध परशरः। मातृस्य अतः पुत्रावासात्। कुका कुडियोरपि। फेतव्याः पाटलो यावा देया मातृनलो हि
ताः। आर्द्धं मातृनिषेधस्यायमपवादः। तथा। स्तुवेषु पूषणस्तत्र सालकोरस्तथानरेः। कुकुमाद्यनुलितांगे। अंतु ब्राह्मणेः सह।
स्त्रियापि स्तुतया मृतागीत नृत्यादिहर्षिताः। हेमाद्रौ ब्राह्मणं। कुशाश्वानेषु हवोऽप्युर्गलस्यापि वृद्धये। कुशा अपि वक्ष्यते। उ
दागपरिशिष्टे। प्रातरमंत्रिता विप्रानपुष्पानुभयस्तथा। उभयतः देवे पित्र्ये च॥ वैश्वदेवो विप्रोपित्रादीनामैकैकस्य द्वौ द्वौ विनि
विशतिः। त्रिकेवाहा वित्यष्टो विप्राः। अत्र विप्रालाभे स्त्रियापि पित्र्ये इत्याहा शोर्कं वृद्धवसिष्ठः। मातृ आर्द्धं तु विप्राणाम्। लापूज
येदपि। पितृपुत्राभ्यामप्योपितोष्टौ कुलादवाः। मातृ त्रिके च तस्वः मातामही। त्रिके च स्येष्टे विनिहेमाद्रिः। अत्र पित्र्ये प्रादुर्गवा
विप्राः। प्राप्ते पित्र्ये चतुरस्त्रं मुंडमिति जयंतः। हेमाद्रौ ब्राह्मणे। विप्रान्प्रदक्षिणावर्ते प्रादुर्गवा चतुर्पवशयेत। उदागपरिशिष्टे। गार्जना
मीशिरामप्यपितृभ्यां प्रदापयेत्। नात्रापसव्यकरणं न पित्र्यं तीर्थमिष्यते। ज्येष्ठान्तरं के रा न्युग्मान्कराग्रपवित्रकान्। रुताद्य
संप्रदातव्यं नैकैकस्या त्रदीयते। पित्रादेर्द्वौ द्वौ विप्रौ तयोर्दक्षिणहस्तौ संयोज्य प्रथमोपवेशितविप्रकरोपवित्तयेण द्वयोरर्घ्यं दद्यादि
त्यर्थः। बहुचकारिकायां तु। दत्ताप्यादेशादशः स्यादध्यह्नं प्रतिद्विजं। आवृत्तिरपि मंत्रस्य प्रतिब्राह्मणमिष्यते। प्रतिद्विजं

एतेरपिनांदीश्रास्यमुक्तं प्राक् एवं पितामहजीवनेपितृत्वेयं विशेषः पितृकृतजीवपितृकनिर्णयेत्येकः अथ पितामहजीवति
 मृतेऽपि पितरि ॥ यद्यपि पितामहोवातश्चास्युजीतेत्यब्रवीमनुरिति मनुना जीवतः पितामहस्यभोजनमुक्तं तथापि प्रसक्त
 चैनस्य निषिद्धत्वात् पितामहं विहाय पितृप्रपितामहं वृक्षप्रपितामहं चोदेयं ॥ पितायस्येनुरागः स्याज्जीवेऽपि पिताम
 हः पितुः सनामसंकीर्त्या कीर्तयेत्प्रपितामह इति मनुः ॥ अथ भवसंभितः पक्षः एवं पूर्वयोर्मृतयोः प्रपितामहजीवति
 पितृमात्रे मृते परयो ब्रह्मवतोश्च वृक्षप्रपितामहादिभ्यो देयं ॥ जीवंतमतिदद्याद्वा प्रेतायान्नेन केद्विजइति कात्यायनेन केच
 एतत्सर्वमनसिकृत्याह हमाद्रो विष्णुः पितरि जीवतियः आहं कुर्याद्येषां पिता कुर्यात्तेषां कुर्यात्पितरि पितामहं च जीव
 तियेषां पितामहः पितरि पितामहं प्रपितामहं जीवति नैके वक्तव्यं यस्य प्रतः स्यात्स पित्रे पिंउं निधाय पितामहात्परं भ्यापि
 जो दत्त्वा पितामहं प्रपितामहात्परं दद्यात् यस्य पितामहः प्रतः स्यात्ततस्ते पिंउं निधाय प्रपितामहात्परं दद्यात् मतामहा
 नामप्येवं आहं कुर्याद्विचक्षणः मंत्रो हेनयथाज्ञायं शेषाणां मंत्रवर्जितं इति ॥ अत्र पितृवत् माता जीवति तस्य त्रादिभ्यः
 तथा तत्र त्रिषु जीवत्सु नैव कुर्यात् तथा तत्रापीत्यादि सर्वमतिदेश्यं ॥ एवं मातृजीवनेपीति श्रुत्वा पाणि काळादर्शः तु न
 अथ एवेत्यादौ यत्तु द्वादशैकविंशतिविशेषा बाचित्वेन तदप्रसंगादिति दिक् ॥ अनुरागं व्याख्यातं प्राक् यत्तत्र विज्ञाने श्वरेणोक्त
 पित्रे पिंउं निधाय पितुरेकादिष्टविधिना आहं कुर्यात् प्रपितामहादिभ्यः पार्वणं कुर्यात् तद्युक्तममृतसपिंडीकरणभावा
 यत्तु सपिंडीकरणस्नानापन्नं ज्ञेयं व्युत्क्रमात् प्रमीतानां नैव कुर्यात्तपिंउं तेति वचनात् दर्शोदौ तु पितुरेकादिष्टमेव कार्यं
 न जीवंतमतिददातीति श्रुतेः जीवेसितामहो यस्य वाचांतरितो भवेत् पितुरेकस्य दत्तं यं एवमाहुर्मनीषिण इति यत्तथा

व
 र्बोक्तेः पितामहजीवति वेपितर्ये समापयेदिति हारीतोक्तेः श्रुतिश्चास्ति व्युत्क्रमात् प्रमीतानां नैव कार्यं सपिंडता यदिस
 तायदि पितामहो नैष विधिस्मृतिमाधवीये स्कांदोक्ते व्युत्क्रममृतसपिंडीकरणभावाः पितृव्यादिविषयविषयइत्याहुः
 एष विधिनिषेधरूपः त्रिषु जीवत्सु विष्णुराह त्रिषु जीवत्सु नैव कुर्यादिति एतद्दर्शोदिविषयं नांदीश्रास्यतु परं भ्यास्त्रिभ्या
 भवत्येवेति विकल्पः पृथ्वीचंद्रोदयस्तदद्यात्त्रिभ्यः परं भ्यास्तु जीवेऽत्रितयं यदीति मनुः सर्वत्र विकल्पः सर्वदेशा
 चाराद्यवतिष्ठतेत्याहुः सुरर्शनभाषेतु मासि आहं जीवसि त्रादिना व्युत्क्रममृतसपिंडादिना च कार्यमेवेत्युक्तं मदनरत्ने
 कृतुः अष्टकादिषु संक्रांतो मन्वादिषु युगादिषु चंद्रसूर्ययहोपाते स्वेत्युपाययोगतः जीवसितानेव कुर्यात्प्राघंका
 म्यं तथा खलं अन्ये विशेषाः श्रीपितृकृतजीवपितृकनिर्णये भट्टकृतत्रिस्तुती सेतो चेत्याः इति श्रीकमलाक
 रभट्टकृते निर्णयसिंधौ जीवसि त्रादिक आहं अथ विभक्तविभक्तनिर्णयः पृथ्वीचंद्रोदयमृचिः वत
 वः सूर्ये वा विंशो पुत्राः पितुरेकत्र वासिनः सर्वेषां तु मनं कृत्वा ज्येष्ठे नैव तु यत्कृतुं द्रव्येण वा विभक्तेन सर्वैरेव कृतं भ
 वेत् ज्येष्ठस्याकर्तृत्वेपि सर्वेषां फलभागिना इत्यर्थः तेन ये ब्रह्मचर्यादि नियमास्ते फलसंस्कारत्वात् सर्वे कार्याः
 एवं सप्तृणी नाम पितृव्यत्वात् मिताक्षरा यो नारदः भ्रातृणां भविष्यकानामेको धर्मः प्रवर्तते विभागे सति ध
 र्मोपि भवेत्तेषां पृथक् पृथक् बृहस्पतिरिति एकपात्रेन वसंतो पितृदेवादि जाचनं एकं भवद्विभक्तानां तदेव स्या

निर्ण. २५
२९०

इहे इहे. अत्र यद्यपि विविधेष्ववस्थाद्वयसंख्यादिष्वविभक्तानां. पृथक् निषेधः प्राप्नोति. तथापि इव्यस्याध्यश्रा-
व्यं वैश्वदेवादिष्वेवमः. इव्यस्यानेकस्वामिकत्वेनेकस्य व्ययेऽनधिकारात्. यानितु इव्यस्याध्यानिमंत्रजपोपवाससं-
ख्याब्रह्मयज्ञपारणादीनि नित्यनेमित्तिककाम्यानि तेषु पृथगेवाधिकारः. इव्यस्याभावेऽनुमत्यनपेक्षणात्. इव्ये-
षावाविभक्तेनेत्यस्याविषयत्वात्. पृथगप्येकपाकानां ब्रह्मयज्ञोद्दिजातिनां. अग्निहोत्रसुराचांसंध्यानि संभ-
वेत्येति. प्रयोगपारिजाते आश्वलायनस्मृतेश्च. अग्निहोत्रशब्देऽग्निस्याध्यश्रोतस्मार्तनित्यकर्मपरः. तेष्वप्यन्यानु-
मत्येवाधिकारेण न्यायसाम्यात्. पितृश्राद्धादिषु नृत्यफलेषु नित्येष्वनुमतिं विनाप्येकस्याधिकारः. एकोपि स्थाचरेकु-
यो दानाधर्मनविक्रयः आपत्कालं कुटुंबार्थं च विशेषत इति वचनात्. धर्मार्थं वश्यकर्तव्ये पितृश्राद्धादिविति विज्ञाने-
श्वरः. केचित्तु विभक्तानामपि पृथक् पाकत्वे देशांतरे च दर्शिकादिक्रयोः पृथक् माहुः. श्राद्धाणामविभक्तानां पृथक्
पाको भवेद्यदि. वैश्वदेवादि के श्राद्धं कुर्यात्ते वै पृथक् पृथगिति हारी तोक्तेः. अविभक्तेन पुत्रेण पितृमेधो मृताहनि. हो-
शांतरे पृथक् कार्यो दर्शश्राद्धांतथैव चेति यमोक्तेः श्रेति. तत्र मूलं चित्यं. तदयमर्थः. पंचमहायज्ञमप्येदेव भूतपितृम-
नुष्ययज्ञानन्यानुमत्या ज्येष्ठ एव कुर्यात्. होमाग्रदानरहितं न भोक्तव्यं कदाचन. अविभक्ते संसृष्टे एकेना-
पि कृतं कृतमिति व्यासोक्तेः. यस्य तु ज्येष्ठेन कृतं मेवैश्वदेवेन संसिध्येतेन तृष्णीमग्नेो किंचिद्विष्टाभोक्त-

२९१

न कार्यमिति श्रुतपाणिश्राद्धतत्वादयोगोऽग्रंथाः. इदमेव तु पुक्तं. यत्तु हेमोदोक्तोऽन्यः. दर्शश्राद्धं गयश्राद्धं श्राद्धं चापरप्राप्तिकं
न जीवसितकं कुर्यात्तिलैस्तर्पणमेव चेति तत्सन्वत्पितृकाद्यतिरिक्तविषयं. मेनायणीयपारिशिष्टे उद्देष्टुं न जननोपेयस्यासे-
मिके मखे. तीर्थं ब्राह्मण आयाते पडेते जीवतः पितुः. तत्रैव. महानदीषु सर्वास्तृतीयेषु च गयामृते. जीवसितापि कुर्वत श्राद्धं पार्ष-
णधर्मवत्. गयामृते इति मात्रातिरिक्तविषयं. आन्येष्वग्नयः प्राप्तौ सत्या. अज्जमृते हनि. मातृश्राद्धं स्मृतः कुर्यात्तितर्यपितृ-
जीवति. तत्रैवोक्तेः. गयामृते प्राप्तिगिक्या. नया प्रसंगेनोक्तं. मातुः श्राद्धं समाचरेदिति वचनात्. तेन मृतमातृका गयामृते
सर्वणमात्रं कुर्यात्. तज्जीवते तृतीये श्राद्धमपि नेति कालादर्शं स्मृतिर्दर्पणादयः. अन्येतु गत्वा श्राद्धं नेतिानेव धार्यः. सा-
मान्यतः प्राप्तौ श्राद्धं सवसेव गयामृते स्यात्. यदा तु पितुः प्रतिमिधित्वेन गयामृते न दत्तं जमानस्य पितृपितामह-
प्रपितामहा इत्येव श्राद्धं. तत्र स्वमातुः पितृपत्नी त्वेनौ को द्विष्टृत्वा मातृत्वेन पुनः पार्षणं कुर्यादिति त्रिस्तुली सतो. तच्च
कृत्वा विष्णुपदाक्षयवदेष्टिके चित्. आद्या तैस्येवैत्यन्ये. मध्यमांसे इत्यपर. संकोचहेतुमावातत्रत्य सर्वश्राद्धानि
मातुः कार्याणि तिसृकं प्रतिभाति. यत्तु मदनपारजाते. न जीवसितकः कुर्यात् श्राद्धमग्ने मृते द्विजः. एष्वएव पिता दद्यात्ते-
भ्यः कुर्वत सा श्रिक इति स्मृतं त्रैः. साग्नेरेव जीवसितकस्य तीर्थो दिश्राद्धमुक्तं. साग्नेरपि मेनायणीयश्राद्धां यस्यैव त-
ज्येषां. पडेवते जीवतः पितुः रितितत्परिशिष्टे एवोक्ते रितिरत्नावली दिवोदासाद्याः. तदुक्तं. सोमंतवंतं पंडितं यज्ञस्य विषयं.
सायनस्तपिनाद्यतिरिक्तविषयं चेति पृथ्वी चंद्रोदयोक्तेः. इदो तीर्थं वेत्तादेः साधारण्ये सापितयात्वाच्च. तथा। नि

आह्वान्यपि च षोडश. एकेनेचतुर्कार्वाणि संविभक्तधनेष्वपि. मघात्रयोदशी आह्वानं विभक्तानामपि पृथगित्यु-
क्तं प्राक्. यत्तु वृक्षवसिष्ठः. मासिकं च वषोत्सर्गं सपिंडीकरणं तथा. ज्येष्ठे नैव प्रकर्तव्यं अदिकं प्रथमे तथेति तन्नि-
र्मूलं. बहुचपरिशिष्टे. नव आह्वानं सह द्युः. इति विभक्ता विभक्तनिर्णयः. अथ तीर्थ आह्वानं तत्र यद्यप्यस्मासि-
तामह कृतत्रिस्तुली सेतुरेव जागति तथापि किं बिडुच्यते. तत्र यात्रायां. सहाग्निर्वा सपत्नी को गच्छेत्तीर्थं न संय-
तः. प्रायश्चित्तीव्रजे तीर्थं पत्नी विरहितोपि वा. यज्ञेष्टनधिकारी वा यश्वन्मंत्रसाधक इति कोर्मादिव च न स्नातः.
सपत्नी कस्येवाधिकारः. भारते. ब्राह्मणश्च त्रियो वैश्या १२ दो चाराजसत्तम. न वियोनिं ब्रजं ये ते स्नाता तीर्थं
माहात्मनः. स्कांदे. विधवा धर्मेषु. स्नानं दानं तीर्थयात्रां विष्णोर्नाम ग्रहं मुहुः. एतत्तु त्राघ्नमुस्येव सधवायाः पत्या
सहैवेति प्रागुक्तं. काशीखंडे. मातुः पितुः श्वेसु मनास्तथास्मि सुतस्तु कुर्यात्खलु तीर्थयात्रां. तद्विधिः स्कांदे. तीर्थया-
त्रां चिकीर्षुः प्राग्निधायो पोषणं गृहे. गणेशं च पितृ न्विप्राप्सा धू. अभ्या प्रपूज्य च. कृतपारणो ह हो गच्छेन्नियमं
कूपुनः. अगत्याभ्यर्च्य च पितृ न्यथोक्तं फलभाभवेत्. उपवासात्प्राक् मुंडनं च कार्यं. प्रयाग तीर्थयात्रायां पितृमातृ
वियोगतः. कोष्ठा नां वपनं कुर्याद्दधानं विकचो भवेदिति विष्णुः. प्रयश्चित्तीर्थयात्रायां गयाया चेतदित्यन्ये.
केचित् हेमाद्रौ महाभारते. केशभश्चुनखादीनां वपनं न शस्यते. अतो न कार्यं वपनं गया आह्वानेना सहा. ये

भारते स्मिन्नित्कर्मतसराः संधार्य केशानतिभक्तिभाविवाः. नृपाक्षयार्थं पितृ तीर्थमागताः तेषां मरणं संश-
यमेष्यति ध्रुवमिति निषेधात्. गयायात्रां गवपनं न कार्यमित्याहुः. वस्तुतस्तु. गयाधिकरण कस्येवायं नि-
षेधः. न तु यात्रां गस्य. आह्वानेनेत्युक्तेः. विशालं विरजं गयामित्यनेनैकवाक्यत्वाच्च. आह्वानं च षड् नव द्वा-
दश देवतं वा घटेन कार्यं. गच्छेद्देशं तरं यस्तु आह्वानं कुर्यात्तु सपिषेति विष्णुपुराणात्. यात्रायां गच्छेत्पि आह्वानं
क्तेष्व. आह्वानं च पारणदिने एव. उपोष्य रजनी मेकां प्रातः आह्वानं विधाय च. गणेशं ब्राह्मणां च त्वाभु-
क्ता प्रस्मिन् तवा न्युर्ध्वमिति स्कांदलिंगात्. गोडनिबन्धे गोतमः. तीर्थयात्रा समाप्ते तीर्थोत्सया गमेपि च.
हवि आह्वानं प्रकुर्वित बह्वर्षिः समन्वितं हवि पदं तद्धर्मार्थं. आह्वानं रं यात्रा संकल्प इति भृहाः. वायवी-
ये. विद्यतस्तु गयां गंतुं आह्वानं कृत्वा विधानतः. विधाय कर्पटी चेषं ग्रामं कृत्वा प्रदक्षिणं. ततो यामांतरं
गत्वा आह्वानं शेषस्य भोजनं. घृतस्य भोजनं. तच्च कोशमध्ये. आह्वानं रं कोशं गमनं निषेधात्. ततः प्र-
तिदिनं गच्छेत्प्रतिग्रहं विवर्जितः. गयायामेवेतन्नान्यत्रेति केचित्. हेमाद्रिस्तु गयायां आह्वानं दिने एव प्रस्था-
नं. तीर्थान्तरे तु आह्वानं न रदिने इत्याह. इति प्रभासरखंडे. यश्चान्नं कारु तया तीर्थयात्रां न श्वरः स्व

कीयद्रव्ययाताभ्यां तस्य पुण्यं चतुर्गुणं. यात्रायां माशौचं यात्रामध्ये आशौचे रजसि चाशुद्धिपर्यंतं
 स्थित्वा तदंते गच्छेत्. मार्गवेषम्येत्तदोषः. यात्रामध्ये तीर्थं तरे प्राप्नोति आधादिकार्यमेव. वाणिज्याद्यर्थं
 गतेन तु मुंडनोपवासादिन कार्यमिति प्रयागसेतोमहः. वस्तुतस्तु तत्रापि मुंडनोपवास आधादिका
 र्यं. अर्धं तीर्थफलं तस्य यत्र संगेन गच्छतीति ब्रह्मोक्तेः. स्कांदे. द्विर्भोजनं तृतीयांशं हरेस्तीर्थफल
 स्युः. वाणिज्यं त्रींस्तथा भागाहंति सर्वप्रतियहः. यानमर्थं चतुर्थांशं चोपा नहमेव चेत्पुनराध्या
 ठातरं. अत्र नदीषु विशेषः. मार्गे तरानदी प्राप्नोति स्नानादि पारपारतः. अर्वागेव सर्वस्वस्या एष मार्ग
 गतो विधिः. यत्तु. पितृभूतर्पयित्वा तु नदीं स्तरतियो नरः. तस्यास्वक्या न कामास्ते भवन्ति भूरादुस्वि
 ता इति तत्स्वरस्वती परं. शंखः. तीर्थं प्राप्या तुषंगेन स्नानं तीर्थे समाचरेत्. स्नानं जंफलमाप्नोति ती
 र्थयात्रा कृतं न तु. स एव. न स्वयं तीमतिक्रामेद वनवृक्षिष्य. तीर्थं प्राप्नोतु प्रभारवदे. यानानि तु परित्य
 ज्य भाव्यं पादचरैर्नरे. लुहत्वा लोठनी तत्र रुहा कार्पटिका कर्तते. कृत्वा तिष्ठ ह्यं निर्गम समये करणे. प्र
 थमं चालयेत्तीर्थं प्रणवेन जलं शुचि. अवगाह्य ततः स्नायाद्यथा वं मंत्रयोगतः. मंत्रश्च प्रभारवदे. २१२

यं यस्य तेषामग्रतो नान्सिध्येत्स न्युक्तमग्नौ कृत्वा यंत्राणां यदत्वा भुंजीतेत्यविभक्ताधिकारे पृथ्वी चंद्रोदये गो
 भिलोक्तेः. अश्वत्थाय नस्तु पाकपार्थिव्ये पृथक् न देकत्वे पृथक् माह. वसंतामेकपाकेन विभक्तानामपि प्रभुः.
 एकस्तु चतुरो यज्ञान् कुर्याद्वाग्यज्ञपूर्वकात्. अविभक्ता विभक्ता वा पृथक्पाकादि जातयः. कुर्युः पृथक् पृथ
 ग्यज्ञान् भोजनाग्रादिने दिने इति. ब्रह्मयज्ञसं ध्यातर्पणादितुक्तं हेतोः. पृथगेव देवपूजा तत्तत्वनद्वया
 देकत्र पृथग्वा. दर्शग्रहण आधादित्वेकस्येव. तीर्थ आधाद्यपि युगपत्सर्वेषामविभक्तानां प्राप्तावेकस्येव.
 भेदेन प्राप्नोति न. अग्न्या आधेप्येवं. दृष्टव्या बहवः पुत्राः शीलवन्ते गुणाब्जिताः. तेषां तु समवेतानां यद्येको
 पि गयं व्रजेत्. नारिता स्मो वयं तेषां न स याति परमा गतिमिति हेमाद्रौ कोर्मोक्तेः. काम्ये पिदाने होमादावन्यानु
 मत्येवाधिकारः. द्रव्यसाध्यजपादोतां विनापि अपुरोके पैठीनसिः विभक्तैस्तु पृथक् कार्यं प्रतिसंवत्सरादिकं. ए
 केनैवा विभक्तेषु कृते सर्वस्तु तत्कृतं. सांवत्सरात्पूर्वाणि मासिकान्येकत्रैव. तदा हलघु हारीतः. स पिंडी करणां ता
 निया निश्चा निषोदश. पृथक् नैव सुताः कुर्युः पृथक् द्रव्या अपि कचित्. स पिंडं मासिकोपलक्षणं. अर्वाकसं
 वत्सराज्जेष्ठः. आर्धं कुर्यात्समेत्य तु. उर्ध्वं स पिंडी करणात्सर्वं कुर्युः पृथगिति व्यासोक्तेः. उशनः नव आर्धं स पिंडं

स्वा निवापयेत्. इदं प्रयोगे सध्वानामपि समूलं भवतीति भद्राः. युक्तं तु सर्वान् केशान्समुत्सृज्य देवे
 मूलद्वयं. एवमेव हि नारीणां शस्यते वपनक्रियेति. तत्र कृतचूडानां न कार्यमिति केचित्. तत्तु नैमि
 न्निकत्वात् सिन्धुदिग्भित्तकार्यमेवेति. तदपि प्रयोगे नित्यं नान्यत्र. तत्र यतिभिस्तीर्थे पितृसंधि
 धेवकार्ये नान्यदा. कक्षोपस्थशिखावर्ज्यं. रुतुसंधिषु वापयेदिति स्मृतेः. इदं जीवसितकेणा
 पितीर्थे कार्यं. न च मुंडनं पिंडदानं चेति दक्षवचनेन निषेधः. विना तीर्थं विना यज्ञं माता पित्रो
 र्मृतिं विना. यो वापयति लोमानि स भवेत्पितृघातक इति स्मृत्या तत्संकोचात्. तदपि प्रयोगे प्र
 तियात्राया मन्यतीर्थे आद्यमेवेति शिक्षाः. ततः स्नानं. परार्थं तु मार्कंडेयपुराणे. मातरं पित
 रं जायां भ्रातरं सुहृदं गुरुं. यमुद्दिश्य निमज्जेन अष्टमांशं लभेत सः. पेहीनसी. प्रतिकृतिं कु
 शमयी तीर्थवाणिमज्जयेत्. मज्जयेच्च यमुद्दिश्य सोऽष्टमांशं फलं लभेत्. ततस्तर्पणं आश्वि
 पृथ्वी चंद्रोदये. ब्रह्मदेवीपुराणे काशीखंडादिषु. अकालेऽप्यथवा काले तीर्थे आश्वि चतुर्थे. अ
 विलंबेन कर्तव्यं नैव विघ्नसमाचरेत्. माहृत्य. पितॄणां तर्पणमिति तुर्यपादः. तत्र देवताः म

हालयनिर्णये उक्ताः शंखदेवलो. तीर्थद्वयोपपन्नौ च न कालमवधारयेत्. पात्रं च ब्राह्मणं प्राप्य सद्यः
 आश्विं समाचरेत्. हारीतः. दिवा वायुदिवा रात्रौ भुक्ते चोपोषिते पिवा. न कालनियमस्तत्र गंगा प्राप्य
 सरिद्वरां. भारते. भुक्ते वाप्यथवा भुक्ते रात्रौ वायुदिवा दिवा. पर्वकालेथवा काले शुचिवाप्यथवा शु
 चिः. यदेव दृश्यते तत्र नदी चित्रयथा प्रिया. प्रमाणं दर्शनं तस्मान्न कालस्तत्र कारणं. आशौ चेपि कार्यं.
 विवाहदुर्गयज्ञेषु यात्रायां तीर्थकर्मणि. न तावत्स्मृतं कं तद्वत्कर्म यत्तादिकारयेदिति पेहीनसि स्मृतेः. त
 दानीं मकरेण त्वाशौ चान्ते एव कुर्यात्. प्रभासखंडे नवारं न च नक्षत्रं न कालस्तत्र कारणं. यदेव दृश्यते ती
 र्थं तदा पर्वसहस्रकं. मलमासेपि कार्यं. नित्यं नैमिन्निके कुर्यात्प्रयतः सन्न लिङ्गुचे. तीर्थं आश्वि गजवा
 यां प्रेत आश्विं तथैव चेति बृहस्पति स्मृतेः. एतच्चाशौ चेत्तु भोजनस्य रात्रौ वा स्नानं आश्वादि कर्मा क
 र्त्तव्यं तीर्थे प्रातःवा महेम् आश्वि विषयं ग्रहणादिवत्. न तु बुधपूर्वमाशौ चोदौ तीर्थप्राप्तिः कार्या.
 मलमासे तु मासद्वये तीर्थे आश्विं कार्यमिति चंद्रिकायां. देवीपुराणे. आश्वि चतुर्थे कर्तव्यं मर्घ्यावाहनं
 वर्जितं. हेमाद्रौ. अर्घ्यमावाहनं चेव द्विजांस्तु निवेशनं. तृप्तिप्रश्नं च विकिरं तीर्थे आश्वि विवर्जयेत्.

नि. सिं. त. प.

२१४

भविष्ये. आवाहनं विस्मृत्य तत्र तेषां न विद्यते. आवाहनं न तीर्थे स्यान्नाह्वयदानं तथा भवेत्. आहूताः पित
रः स्तीर्थे कृताः सन्ति वेद्यतः. अग्नौ करणं नोत्तरं न वल्यं. अत्र षट् देवैश्चाधेपि मात्राहीनां पिंड्यानां दे
यैः हविशेषं ततो मुष्टिमादायेकैकमादतः. कमशः पितृपत्नीनां पिंडुनिवपणं चरेदिति तीर्थोपक्रमो देवलो
केरिति पृथिव्यं द्रु. ततः सामान्यपिंडं दद्यात्. ततः पिंडुपादाय हविषः संस्कृतस्य च. ज्ञातवर्गस्य सर्वस्य
सामान्यपिंडं मुह्यते इति तेनेवोक्तेः. ॥ पादौ ॥ तीर्थे आह्वयं प्रकुर्वीत पकान्नेन विशिष्यतः. आमोक्षेन हि
न रण्ये कंदमूलफलैरपि. पिंडं दद्यात् पिंडे वीपुराणे. हे मादो ब्रह्मे च. पिंडं दद्यात्. सक्तुभिः पिंडुदानं च संया
वेः पयसेन वा. कर्तव्यमेषभिः प्रोक्तं पिंड्याकेन गुडेन वा. पिंडुदानं तीर्थे प्रक्षेप्य वा नान्या प्रतिपत्तिरि
त्युक्तं प्राक्. एतच्च विधवायाः पुत्राया कार्यं न स पुत्रयेत्युक्तं प्राक्. स पुत्रयान कर्तव्यं भर्तुश्चाहं कदाचने
ति स्मरेत्. अनुपनीतेनापि कार्यं. एतच्च अनुपनीतो विकुर्यात् सर्वेषु पर्वसि ति पादौ तीर्थे आह्वयमुपक
म्योक्तेः. एतच्च जीवसित् केनापि कार्यं इत्युक्तं प्राक्. यती नान कार्यं. न कुर्यात्सूतकं मिश्रुः आह्वयि
डोदकक्रियां. त्यक्तं सन्यासयोगेन ग्रहधर्मादिकं ब्रह्म. गोत्रादिवरणं सर्वं स्मृतमात्रं कुलं धनमि

ॐ नमो देवदेवाय शितिकंठाय दिंडिने. रुद्राय चापहस्ताय च क्रिणे वेधसे नमः. सरस्वती च सावित्री
वेदमाता गिरियसी. सन्निधात्री भवत्यत्र तीर्थे पापप्रणाशिनीति. मंत्रवत्स्नानं च वपनोत्तरं कार्यं.
पूर्वमावाहनं तीर्थे मुंडनं तदनंतरं. ततः स्नानादिकं कुर्यात् स आह्वयं समाचरेदित्युक्तेः. यत्तु. गत्वा स्ना
नं प्रकुर्वीत वपनं तदनंतरं मिति तन्मुसलस्नानपरं. काशीखंडे तीर्थोपवासः कर्तव्यः. शिरसो मुंडनं
तथा. उपवासे तत्रैवोक्तं. यद्वितीर्थे प्राप्तिः स्याद्यदहः पूर्ववासः उपवासः प्रकर्तव्यः प्राप्ते हि
आह्वयो भवेत्. अत्र उपवासं ततः कुर्यात् न स्निग्धहनि सुव्रत इति प्राप्तिदिनेषु पवासोक्तैर्विकल्पः.
मुंडने तु स्कांददेवलो. मुंडनं चोपवासश्च सर्वतीर्थेषु यं विधिः. वर्जयित्वा कुरुक्षेत्रं विशालं विरजंग
यां. विरजं लोणारं. प्रसिद्धमहतीर्थं परः सर्वतीर्थशब्दः. अत्र विशेषः स्मृत्यंतरे. उर्ध्वमव्यादि
मासेनापुनस्तीर्थोत्तरं जेतुं. मुंडनं चोपवासं च ततो यत्नेन कारयेत्. तदा तदपनं शस्तं प्राप्य श्चि
तमते हि जइति वा पाठः. प्रयागे प्रतियात्रं तु योजनत्रय इष्यते. शोरं कृत्वा तुर्वविधिवत्ततः स्नायात्सिता
सिते. अपराके स्कांदे. उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा वपनं कारयेत्सुधीः. केशश्मश्रुतो मनखा न्युदवस

संभवात्सद्यः पुदेन स्नानपरं॥ एवमुग्रेपि। गर्भस्त्रावे स्नानमात्रं पुरुषस्येति ह्यवसिष्ठोक्तेः। पुरुषस्येति संपिंडो
 पलक्षणं। पूर्वोक्तवचनात्। आचतुर्थमासं संपिंडानां न स्नानं किंतु पुंस एव। पाते त्रिदिनं निर्गणपरं। गुणवत्सु।
 अजातदंते तनये भिशो गर्भं च्युते तथा। संपिंडांतु सर्वेषामेकरात्रमाशौचमिति यमोक्तेरेकाह इति मदनपारि
 जातः। सप्तमासादि दशाहं। एतत्सर्ववर्णविषयं। तुल्यं वयसि सर्वेषामति क्रांते तथैव चेति व्यो धोक्तेः। प
 राशरः। जातो विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भरमिपः। वैश्यः पंचदशाहेन शूद्रो मासेन शुध्यति। संवर्तः। जातेपि
 त्रेपितु स्नानं संचेतुं विधीयते। माता शुद्धे दशाहेन स्नानात् पुत्रपदस्य पौत्री माता महस्तेनेति कन्यायामपि प्रयोगात् तत्रैवोक्तं। सूनू के
 तु मुखं दृष्ट्वा जातस्य जनकस्ततः। कृत्वा संचेतुं स्नानं तु शुद्धो भवति तक्षणान् इत्यादि पुराणात् सुरवर्शनो
 त्तरमेव पितु स्नानमिति। तन्ना विदेशे मुखदर्शनावध्यस्य श्यतापत्तेः। मुखदर्शनोत्तरं पितुः स्नानार्थमिति
 स्मार्तगोदाः। तन्ना मले क्येन स्नानमात्रपरत्वात्। इदं सर्ववर्णसमं। स्मृतिका सर्ववर्णेषु दशरात्रेण शुध्यति।
 केतोचन पृथक् यो वसवर्णे षयं विधिरिति हारलतायां प्रचेतसोक्तेः॥ यत्तु ब्राह्मे ॥ ब्राह्मणी क्षत्रिया वैश्या
 प्रस्ता दशभिर्दिनेः। गतेः शूद्रा च संस्पृश्या त्रयोदशभिरेव चेति। प्रयोगपारिजाते पारस्करः। द्विजानः

स्मृतिकायास्यात्सा दशाहेन शुध्यति। त्रयोदशे हि संप्राप्ते शुध्यत्यसंशयमिति तदसंबुद्धपरं। अंगिराः। स्मृत
 के स्मृतिका वर्जं संस्पृशो न निषिध्यते। संस्पृशे स्मृतिकायस्तु स्नानमेव विधीयते। नाशौचं स्मृतके पुंसः सं
 सर्गे चेन्न गच्छति। रजास्तत्रा शुचि ज्ञेयं तत्र पुंसि न विद्यत इति। संसर्गो मेथुनं। स्पृशे इत्यन्ये। मातुरेव
 स्मृतकः। तं स्पृश्यतश्चेति हारलतायां। सुमंतूक्तेरिति। तन्ना संस्पृशे स्मृतिकायास्तु स्नानमेव विधीयत इति
 स्नानमात्रोक्तेः। सोमं न वस्य स्नानपर्यंतमस्पृश्यत्वमात्र बोधकत्वात्। एवकारो बालस्पृश्यत्वार्थः। माधवसु
 यस्तेः सह संपिंडो विप्रकुर्या लुपनासनं बांधवो वा परो वापि स दशाहेन शुध्यतीति बृहस्पतिस्मृतेः। शयनासना
 दिनं पंसं सर्गमाह पराशरः। यदि पत्न्या प्रस्तायां द्विजः संपर्के मिलति। स्मृतकं तु भवेत्तस्य यदि विप्रः पंडंगवित्। वि
 त्तवत्सापुत्रमातुः प्राकृस्नानादस्पृश्यत्वं स्मृतिका स्पर्शं तु या न दशौचं अन्याश्च मातरस्तदन्नं देहं न नृजंति चे
 दिति ब्रह्मोक्तेरिति शुद्धित्वादयः। तन्ना तद्देहं गत्वा स्मृतिकायदि न स्पृशेति तदा स्पृश्याः अन्यथानेति तस्या
 र्थः। कर्मो नधिकारपेदी नसिः। स्मृतिका पुत्रवती विंशतिरात्रेण कर्मणि कारयेन्मासेन स्त्री जननी। एतच्च सा
 मया गोदिश्रोतमिन्नपरं। प्रजातायाश्च दशरात्राहर्च्ये स्नानादिति कात्यायनोक्तेः व्यासः। प्रथमोदवसे पण्डे

दशमे चैव सर्वदा । विद्यते पुन कुर्वीत स त कं पुत्र जन्मनि । पुत्रशोपत्यमात्रपरः ॥ ब्राह्मे ॥ देवश्चापितर
 श्रवेषु ज्ञेयाते दि जन्मना । आयातितस्मात्तदहः पुण्यं षष्ठं च सर्वदा । जनने विशेषः प्रागुक्तः ॥ अत्र प्रयोग
 पारिजातः पुं प्रसवे दशाहः । स्त्र्यं पत्ये तु त्र्यहः । पुं जन्मनि स पिंडानां दशाह बुधिरिष्यते । महादेको दकानां
 च एकाहं स त के कचित् । स्त्री जन्मनि स पिंडानां सोदका त्र्यहा बुधिः । स्त्री पुत्री पुरुष जेयं स पिंडं त्वं दिजोत
 मा इत्यग्नि स्मृतेरित्याह ॥ मेधो तिथिरिति ॥ अ प्रतानां तु स्त्रीणां त्री पुरुषा विज्ञायत इति वा सिधमु
 क्ता शौचे एवं तद्विवाहे तु विधि दर्शित एवेत्याह ॥ अन्ये । तु त्रिपुरुष सा पिंडयस्य कानीन कन्या परत्वं
 माहः ॥ अ प्रतानां तथा स्त्रीणां सा पिंडां सप्तपुरुष ॥ प्रतानां भर्तृ सा पिंडां प्रादेवः ॥ प्रजापतिरिति को मे वि
 रोधाच्च ॥ अथ मृता शौचं ॥ हरीतः ॥ जात मृते मृत जाते वा स पिंडानां दशाहमिति ॥ दशाहमिति स्वाशौ
 चपरं ॥ जात मृते नाले खेदो ध्वं ॥ यत्न न छिद्यते नालं तावन्मो प्रोति स त कं ॥ छिन्ने नाले ततः पश्चात्स
 त कं तु विधीयते इति जे मि न्यूक्तेः ॥ नाभ्यो छिन्नाया माशौचमिति हा शौतो क्ते श्रु ॥ नाभि छेदात्प्रादः
 मातुः स्पर्शे पिता दोष इति पुन्येन त्वे ॥ नाभि छेदात्प्रादुते तु वृहन्मनुः ॥ जीव जातो यदि ततो मृतः स्त २९६

ति स्मृतेः । गंगायां तत्तं वायवीये । दंडं प्रदर्शयेद्दिक्षु गंगां गत्वा न पिंडदः । दंडं स्पृष्ट्वा विष्णु पदे पितृभिः सह मुच्यते ।
 गंगायां मुंड ए छे च कूपे यूपे वरे तथा । दंडं प्रदर्शयेद्दिक्षुः पितृभिः सह मुच्यते । कसरले प्रभास खंडे तीर्थे च स्मृति
 गृह्णाति ब्राह्मणो वृत्ति दुर्बलः । दशांशमर्जितं रद्या देव कुर्यान्महीयते । इति विशेषांतराणि भट्टकृत विस्व
 ली तो जे यानीति दिक् ॥ इति श्री कमलाकर भट्टकृते निर्णय सिंधो तृतीय परिच्छेदे तीर्थ आश्रय विधिः ॥
 अशौचं नारायणाय नमः श्रीमदामलक्य स्य मनुना ॥ कमलाकर संते नाशौचं निर्णयते धुना ॥ श्री ॥
 मरीचिः ॥ आचतुर्थो द्वे स्त्रावः पातः पंचम षष्ठयोः । अतर्ज्धं प्रसूति स्यादशाहं सूत कं भवेत् । स्त्रावे मा
 तु स्त्रि रात्रं स्यात्स पिंडाशौचं वर्जनं । पाते मातुर्यथा संख्यं स पिंडानो दिनत्रयं । अत्र सर्वे नमूले मित शरायां
 जेयं । अत्र मास त्रये त्रि रात्रं स्यान्नुवाहः । रजस्वलो तेनैव तस्मिन्नेः यद्यप्यनेन चतुर्थ मासे पित्रि रात्रं प्रोति
 तथा विषण्मा साभ्यो तरे या वदुर्न स्त्रावे भवेद्यदि । तदा मास सप्तमे स्त्रा सो दिवसे शुधिरिष्यत इत्यादिपुरा
 णात् । रात्रिभिर्मास तुल्याभिर्गर्भ स्त्रावे विधुल्यतीति मनुक्तेः । गर्भ स्त्रावे यथा मास सप्तमिरेतत्तमे त्रयद्व
 तिमरीत्युक्ते च तृ रात्रं जेयं । अचिरे त्रि मास मध्ये उत्तमे ब्राह्मणे । अत्र स पिंडानां स्नानं । सद्यः शौचं स पि
 ङानां गर्भस्य पतने सतीति तत्रैवोक्तेः । एतदाचतुर्थ मासात् । पाते त्रि दिनस्योक्तेः । अकारणायाः शुभे

तु कालानुपलक्षणेनामोक्तत्वे तदभावे वा स्नानमात्रादुच्यते स्यात् । ततः किं अस्तु ॥ अत एवोक्तं आदंतजन-
 न्ननः सद्य इति । सा च विष्णु वचनाद्वाहाभावविषयेति ध्यायामः । त्रिवर्षदावपि स्यादिति चेन्न । दहदंत-
 दिनिमित्तं विशेषाशौचैः पूर्वस्य बाधातः । तदुक्तं । पूर्वबाधेन नोत्पत्तिरुत्तरस्य हि सिध्यतीति । जननाद-
 शरात्रे व्युद्देशतस्तत्र संवत्सरे चेति परिशिष्टे । द्वादश्यामपरेरात्र्यं मासे पूर्णं तथापरे । अष्टादशे हनि-
 तथा वदंत्ये मनीषिण इति भविष्ये । नाम्नः कालानियमाश्च । व्युद्देशेति । न च प्रथम्या द्वादशरात्रेतीति
 इति मुख्य कालः । अन्यस्य नु कल्प इति वाच्यं । चोलेपितथापत्तेः न च दंतजननकालानुपलक्षणे सर्व-
 तजातमृतस्य दाहे काहप्रसंगः । दशाहेन बाधातः । नामकरणोत्तरमेव दाहप्रवृत्तेः । दशाहाभ्यंतरे वा
 ले प्रसीते तस्य बाधवैः । शावाशौचं न कर्तव्यं स्यात् शौचं विधीयत इति ब्रह्मनूक्तेः ॥ अशौचं
 दाहोपलक्षणं ॥ सूतकवदिति पारस्करोक्तेः ॥ यत्तु विष्णुः ॥ अनिबन्धे दशाहेतुपंचसंयुक्तिरुच्यते । सद्य-
 वविशुद्धिः स्यान्न प्रेतं नोदकक्रियेति । तदपि प्रेताशौचनिषेधार्थं न तु सद्यस्त्वपरां । वाक्यभेदात्किं
 च ॥ नामकालात्प्राक् मृतस्य स्नानं । तदुत्तरं त्वं काहादि । नामकाले त्वं का दशाहे मृतस्य न किमपि

२९७

३

स्यात् । अथ शंखवचनेत्यपुलोपे पंचमी । तदा प्रागिति नोपपद्येत । नाम्नि वा विकृते सतीति म-
 न्वादि विरोधात् । कृतनाम्ना इति माधवमिताक्षरादि विरोधाच्च । न कालोपलक्षणं कापिेति दि-
 क् । नामोत्तरं दंतोत्पत्तेः प्राग्दाहे स्यात् । अदंतजाते तनये शिशौ गर्भे व्युत्पत्तौ तथा सपिंडानां तु स-
 र्वेषामहोरात्रमाशौचकमिति यमोक्तेः । दाहाभावे तु स्नानमात्रं । आदंतजाते प्रेतसद्य एव नास्याग्नि-
 संस्कार इति विष्णुना दाहाभावे तदुक्तेः । आदंतजन्मनः सद्य इति यावत्कीयाच्च । दाहविकल्पं बाह-
 ल्यो गच्छति ॥ तूष्णीं मेवोदकं कुर्यात् तूष्णीं संस्कारमेव च । सर्वेषां कृतचूडानां अन्यत्रापीक्ष्यादयं ॥ अन्य-
 त्र कृतचूडेः अत्र कृतचूडाकरणं तृतीयवर्षरूपा कालोपलक्षणार्थमिति मेधातिथिहरदत्तौ । मयूरपि । ना-
 त्रिवर्षस्य कर्तव्या बाधवैरुदकं कीया । जातदंतस्य वा कुर्यात् नाम्नि वा विकृते सतीति । उदकं दाहोपलक्षणं । द-
 नोत्पत्तनंतरं प्राक् त्रिवर्षात्तान्मृतेऽहः । दंतजाते प्यकृतचूडे त्वहोरात्रेण शुद्धिरिति विष्णुः । त्रिवर्षा-
 ध्वं कृतचूडेऽहः कृतचूडे वा प्रागुपनयनाच्च । यद्यप्यकृतचूडो वे जातदंतस्तु संस्क्रितः । तथापि दायित्वेन
 माशौचं च हमाचरेदित्याभिरोक्तेः । अत्र जातदंतत्वमुद्देश्या वशेषणत्वादाववक्षितं । दाहयित्वेत्यप्यनुदा-

नि. सि. न. प.
 २९८

दः। उभयविधो वाक्यभेदात्। त्रिवर्षात्प्राक् चूडाभावेऽग्निदानेऽप्यहस्तदभावे विष्णुक्तेरेकाहः
 तिमाधवः। यत्तु कश्चिदाह। अत्र त्रिवर्षविषयादेस्मादेवास्त्रिवर्षार्धमपितस्त्रिधिः। वित्तानेभ्य
 रत्नं च त्रिवर्ध्वमकृतचूडविषयसंचित्यं। जातदंतपदवेणार्थदिति। ननु त्वं॥ दाहस्य विधेयमवा
 तं। नृणामकृतचूनामशुचिर्नैशिकी स्मृतेति मन्त्रे। स्त्रिवर्षार्धमेकाहापुनरर्थोऽप्यहसिधेः। त्वया
 प्यग्रे तथांगीकारात्पदवेयर्थस्य साम्याद्वाक्यार्थान्तरनाच्चेत्यलं मितश्रुत्यर्थानभिज्ञुषणेन। प्रथमवर्षा
 कृतचूडस्य सदाऽप्यहः। त्रिवर्षे चूडकानां मातापित्रोस्तदशाहोऽर्धमते सर्वत्र शुचिरिष्यति मन्त्रेः
 एतत्सर्वं प्रागुक्तं स पित्राणां मातापित्रोस्तस्तिरात्रं। बालानामजातदंतानां त्रिरात्रेण शुचिरिति कथ्य
 योक्तेः। बेजकादिभिसंबंधादनुसंध्यादयं त्रिदिमिति मन्त्रेऽप्यहः। शुचितत्वादयोगोक्तं अजातदंतम
 रणे पित्रोरेकाहमिष्यते। दंतजाते त्रिरात्रेऽस्याद्यदि स्यातां तु निगुणे रितिकोमोक्ता श्रयपंशूदपरं। अनू
 दानां तु कन्यानां तथा वैशुद्रजन्मनां मितिः। अहनि वृत्तौ शंखोक्तेः। त्रिरात्रं तु भवेच्चूडे पण्मासे नुशिषो
 मते इति मत्स्यसूक्ताच्च। दंतजाते शूदे तु पंचाहः। यथा हां गिरः॥ शूदे त्रिवर्षाभ्युनेतु मते शुचिस्तु पंच २९८

न क एव तु। सूतकं सकलं मातुः पित्रादीनां त्रिरात्रकं। इदं च प्रवासाशौचमेव। शावनिमित्तं स्नानमात्रं।
 प्रादु नाम करणात्सद्यः शौचमिति शंखोक्तेः। अत्र कश्चिदाह। नामकरणमाशौचं तत्कालोपलक्षणं। आ
 शौचव्यपगमेनामधेयमिति विष्णुक्तेः। आशौचे च व्यतिक्रान्तेनामकर्मविधीयते इति शंखोक्तेः।
 नाम्ने नियतकालत्वात्। न च नामधेयं दशम्यां तु द्वादश्यां वा विकारयेत्। पुण्येति धोमुद्रते वानक्षत्रे वा
 गुणान्विते इति मन्त्रे। नियतकालत्वं। दशम्यामतीतायां विप्रद्वादश्यामतीतायां क्षत्रियः वैश्यः
 षोडशे। शूदः एकविंशे इत्यपि ज्ञेयं। पुण्यं इत्याद्यनुकल्पः। तेन नाम्नः कालोपलक्षणं। एवं दंतजनने
 पि। दंतजन्मसप्तमासित्युपनिषदानियतकालत्वात्। चोक्ते तु न कालोपलक्षणं। प्रथमे द्वे तृतीये वा क
 र्त्तव्यं श्रुतिचोदनादिति मन्त्रेः। ततः संबत्सरे पूर्णे चूडाकर्मविधीयते। द्वितीये तृतीये वा कर्त्तव्यं स्म
 तिदर्शनादित्यमोक्तेः। तस्य नियतकालत्वादिति। तन्मदं॥ चोत्तत्र नाम दंतजननयोरपि स्वरूपे
 ण निमित्तत्वात्पुनरेतद्विशिष्टकालानुवादे वाक्यभेदात्। सप्तमास्यादर्वाक दंतजनने तदाभावप्रसगाच्च।
 यस्तूपनिर्द्देशनेन निर्णयं कुर्यात् सन्तु शतायुः पुरुष इति श्रुते रर्वाक पितृमरणे तदस्य कर्म पितृजेन। न

य

धीयत इति अंगिरसात्रिरात्रविषये अहोविधानात् अतः शुद्धस्योपनयनसूत्रानीय विवाहासूत्रात्रिरात्रं
 विवाहोत्कर्षे तुषोडशा वस्ये त्रिरात्रमेवेत्यराकीद्याः ॥ शरदे निगुणे अये ध्वं च बाहः ॥ षडाष्टोर्ध्वविवाहा
 भावे द्वादशाह इति गौडाः ॥ सगुणानां तुषोडशाष्टोर्ध्वं तु विवाहाभावेऽपि पूर्णशौचं वक्ष्यते ॥ तदन्तरं प्राग्विवा
 हा इत्येकं लेपित्कुले च सप्तपुरुषे च त्रिरात्रं ॥ अगारिपूर्वप्रतातुयानेन प्रतिपादिता ॥ असंस्कृता तु
 सत्तेया त्रिरात्राभ्युयोः स्मृतिमिति मरीच्युक्तेः ॥ रत्नाकरे शुद्धितत्वे सशंखः ॥ पितृवैश्रान्त्या नारी रजः
 पश्यत्यसंस्कृताः तस्यां मृतायां नाशौचं कदाचिद्विशाम्यति ॥ यानज्जीवमाशौचमिति वाचस्पतिमिश्राः ॥
 अधानुपनीते किं विदुष्यते ॥ नाम्नः पूर्वस्वननमेव ॥ तदूर्ध्वं वर्षत्रयासूर्वचोत्तभावेऽप्युदकदानविक
 ल्यः ॥ नात्रिवर्षस्य कर्तव्या बांधवैरुदकक्रिया ॥ जातदंतस्वर्वा कुर्यान्नास्ति वापि कृते सतीति मन्यते ॥ उदक
 क्रियासाहचर्याद्वा होपलक्षणे ॥ रवने तु नान्यदोर्ध्वदेहिकं ॥ ऊनद्विवर्षे निःस्वनेनेन कुर्यादुदकं तत इति याज्ञव
 ल्क्योक्तेः ॥ उदकमेत्येकमपरमित्यपराकः ॥ यमः ॥ ऊनद्विवर्षे कं प्रेतं घृताक्तं निरवनेऽपि ॥ यमगाथायमा
 नो मसूक्तं मनुस्मरन् ॥ माधवीये ब्राह्मेणि ॥ त्रिपातुपतितो गर्भः सद्योजातो मृतोऽथवा ॥ अजातदंतो मासे

292

बामृतः षड्भिर्गतेर्वहः ॥ वस्त्राद्यैश्च पितृकृतानि क्षिपेन्न तु काष्ठवत् ॥ रवनिवाशयनकेर्षं यो सुदुःशौचं
 विधीयते ॥ अलंकरणमपि वक्ष्यते ॥ कृतचूडस्य तु त्रिवर्षास्या गूर्ध्वं वा गुरुदकदानं नियतं ॥ यत्तु वसिष्ठः ॥
 ऊनद्विवर्षे प्रेते गूर्मपतने सपिंडानां त्रिरात्रमिति ॥ तस्य मासचूडापरं ॥ वर्षत्रयादूर्ध्वमकृतस्यापि नि
 यतं ॥ वर्षत्रयोर्ध्वं उपनयनात् पूर्वचतुष्णीं गुरुदकदानं ॥ तूष्णीं मेवोदकं कुर्यात्तूष्णीं संस्कारमेव चेति
 पूर्वोक्तलोगाक्षिस्मृतेः ॥ पिंडदानमपि कार्यं ॥ असंस्कृतानां भूमौ पिंडदद्यात्संस्कृतानां कुशेऽपि प्रचेतसा
 क्तेः ॥ उदकदानं सपिंडैः कृतचूडस्येति गौतमोक्तेः ॥ उदकग्रहणमोर्ध्वदेहिकपारमिति हरदत्तः ॥ द्वादशाहसरा
 दवा कृषो गंडमरणेति ॥ सपिंडिकरणं न स्यादेकोदृष्टानि कारयेदिति हरदत्तदेवलोक्तेः ॥ मरीचिरपि ॥ त
 प्रेतपिंडवहिरद्याद्भूमं त्रिविजितमिति ॥ एतदनुपनी ॥ तपरमिति विज्ञानेश्वरः ॥ अत्रचूडेव पूर्वोक्तं ॥ पू
 र्ववाक्येषु तद्ग्रहणात् ॥ उदकस्य ग्रहणस्योपलक्षणात्वाद्ग्रहपूर्वावधिरिति केचित् ॥ द्वादशाहसरादित्यनुप
 नीतदिजानुरुद्धं विषयं ॥ अहाराशौचेऽपि पिंडदानविधिमाह पारस्करः ॥ प्रथमेदिवसे देवास्त्रयः पिंडसमा

हितैः। द्वितीये चतुरोदद्यादस्त्रिंशं चयनं तथा। त्रींस्तु दद्यात्तृतीये न्निवस्त्रादिस्थालये चरति। अत्र देवया
 तिक निबन्धो विशेषः॥ शिशुरादन्तजननादालस्याद्या बदाशिरवः। कथ्यन्ते सर्वशास्त्रेषु कुमारोक्तौ निबं
 धनात्। आप्तं च वर्षात्कोमारं चो गंडो न वहायनः। तथा॥ गर्भे नष्टे क्रिया नस्ति दुग्धं देयं शिशो मृतो
 परं च पायसं क्षीरं दद्याद्दालविपन्नितः। एकादशद्वादशाहं वर्षात्सर्गविधिं विना। पन्नप्रमीयते बालस्त
 त्र प्रायः प्रदीयते। किंचित्समानवयसो सत्कृत्यान्तं यथाविधि। भक्ष्याभोज्यं च दातव्यं तथा च सुखभ
 क्षिका। तदस्त्राणि प्रदेयानि सोपानत्कानि तत्समे। कुमारानां च बालानां भोजनं वस्त्रवेष्टनं। यत्रोपज
 ते बालस्तत्तद्विप्राय दीयते। तथा। भूमिनिक्षेपणं बाले अवर्षद्वयमाशिरवः। ततः परं स्वगः श्रेष्ठरेहदा
 हो यथाविधि। अचूडे पूर्व रवनरिव वृत्त्यर्थमावर्षद्वयमिति। प्रागपि कृतचूडस्य तन्निवृत्त्यर्थमाशिरव
 मिति। तथा। चूडा कर्मणि संजाते विपत्तिस्तु यदा भवेत्। सूतकोत्ते प्रकर्तव्यं वृषस्योत्सर्जनं तदा। तत्र दाहः
 प्रकर्तव्य उदकं तत्र निश्चितं। आधानि षोडशापिस्युः सपिंडीकरणं विना। इदं पंचवर्षोत्तरं॥ जन्मतः २२०

पितरः अतर्ज्यं मृतेश्च द्वादशाहं किधीयते। षड्वर्षं न मनीतोयः शूद्रः संमतेयं यदि। मासिकं तु भवे
 लोचं दृष्ट्या गिरसभाषितमिति। यत्तु आरुढभार्यः शूद्रस्तु शंखोक्तं मासांशो च तत्सगुणश्च परः। मि
 गुणे च नूढभार्ये शूद्रे त्रिवर्षाध्वं द्वादशाहः। षड्व्योर्ध्वं मासः। षड्व्यास्त्रागपि कृतो द्वादहा मास इत्याहुः।
 एतत्तुल्यं वयसि सर्वेषामिति विरोधाच्छिष्टविभागानादतव्यमिति विज्ञाने श्वरादयः दक्षिणां स्यानांत
 येव च। अन्यदेशे प्रागुक्तमिति गोडाः। एवं कन्या स्वपिता स्वप्यजातदंता सुपित्रोरेकरात्रमिति माधवः। य
 तु विज्ञाने श्वरेणोक्तं। जनद्विवर्ष उभयोः सूतकं मातुरे बहीति यातव्यं योक्तेः। गर्भस्वप्रेतमातुरे शाहः।
 तात उभयोः कृते नग्नि सोदराणां चेति पेंग्योक्तेः श्व वित्रोः सोदराणां च द्वादशाहं मस्य श्वत्वमिति तभेदानी प्र
 चरति। अतएव स्मृत्यर्थं सारतन्नादतं। कन्यासु चोत्तात्मा कृमृतोत्तानं। अचूडायां तु कन्यायां सद्यः शो
 चं विधीयते। इत्यापस्तवोक्तेः। इदं त्रिपुरुषमध्ये। अग्रतानां तु स्त्रीणां त्रिपुरुषविविधायत इति वसिष्ठोक्तेः।
 इदं वाग्दानी नरमिति गोडाः। अग्रतानां तु स्त्रीणां साविदुं सप्त पौरुषमिति वचनात्। चोला नरं वाग्दा
 नां पूर्वतां स्वेकाहः। अविशेषेण वर्णानां मर्वाभूतं स्कारकर्मणः। त्रिरात्रा तु भवे बुद्धिः कन्या स्वका वि

नितानि शिष्टविगानान्नादत्तव्यानि इति विलानेश्वरमदनपारिजातादयः। तेनैतद्दशात्रश्रद्धां व्यवस्थाप्रा
 गुक्ता हेयेव। तुल्यवयसि सर्वेषामिति दाक्षिणात्यपरं। अन्यदेशे को मोक्ता व्यवस्थेति शुद्धितत्वे॥ अथ जात्या
 शोचं॥ तच्च द्विजपुंसां मुपनयनोर्ध्वं प्रवर्तते। त्रिरात्रमात्रतादेशाद्दशारात्रमतः परं। क्षत्रस्य द्वादशाहानि विशाः
 पंचदशैव तु। त्रिंशद्दिनानि शूद्रस्य तदर्थं ज्ञानवर्तिन इति याज्ञवल्क्योक्तेः। यस्तु स एवात्रिरात्रं दशारात्रं वा शा
 वमाशौचमिष्यते इत्याह। तत्र दशाहे त्रिरात्रमस्पृश्यत्वं। एकदिनो सन्ने आशौचद्वये दशाहमस्पृश्यत्वं। मर
 णं यदि तुल्यस्यान्मरणेन कथंचन। अस्पृश्यतु भवेत्तोत्रं सर्वमेव संबन्धवमिति अंगिरसोक्तेः। दशाहाशौच
 परत्वे दशारात्रमतः परमित्यनेन पो न रुत्स्यापत्तेरिति शुद्धिविवेकः। यस्तु पुत्राणां वेदानध्याप्यवृत्तिं वि
 दधाति तत्राहाश्वलायनः। द्वादशारात्रं महागुरुषु दानाध्ययने वर्जयेदिति। शुद्धितत्वे तु त्रयः पुरुषस्या
 तिगुरवो भवन्ति माता पिता चार्यश्चेति विष्णुक्तेः॥ पित्रादयो महागुरवः। भर्ताप्युक्तो रामायणे। पतिर्वधुर्ग
 तिर्भर्ता देवतं गुरुरेव च॥ शान्तातपः॥ पतिरेको गुरुः स्त्रीणां सर्वस्याभ्यागतो गुरुः। एकपदमृद्वानां पि
 तृमातृनिषेदार्थं। सादकानां त्रिरात्रं। अहात्तूदकं रायिन इति मनूक्तेः। अग्निपुराणे। सविता तु पुरुषे

प्रति

२२९

सप्तमे विनिवर्तते॥ समानो एकभावस्तु निवर्तते चतुर्दशे॥ जन्मना मस्मृतेर्वैक्ये तत्परंगोत्रमुच्यते। बृहस्प
 तिः। दशाहेन सपिंडास्तु शुध्यंति प्रेतसूतके। त्रिरात्रेण सकुल्यास्तस्मात् शुध्यंति गोत्रजाः॥ सकुल्याः॥ सो
 दकाः। जन्मन्येको दकानां तु त्रिरात्रा बुधिरिष्यते इति। शवस्पृशो विशुध्यंति अहात्तूदकं रायिन इति च मनूक्तेः॥
 एको दकानां तु च्यहो गोत्रज्ञानां महः स्मृत इति जाबाल्युक्तेश्च। चतुर्दशपुरुषोत्तरं एकं विंशतिपुरुषपर्यंतमेक
 रात्रेण शुद्धिः। स्नाना मात्रा दुक्ता शुद्धिस्ततः परं वेदितव्या। स्त्रीश्च योक्तुं विवाहोर्ध्वं जात्या शोचं। वैवाहिको वि
 धिः स्त्रीणां मोयनायनिकः स्मृत इत्युक्तेः। दत्तानां भर्तुरेव हि॥ स्वजात्युक्तमाशौचं स्यान्मृतके तथेति मधवीये वा
 स्त्राचं। शूद्रस्य विवाहाभावे पिण्डो द्वादशवर्षोर्ध्वमासः॥ अन्तर्द्वयार्थः शूद्रस्तु षोडशाहस्य परं। मृत्युं समधि
 गच्छेच्च मासात्तस्यापि बांधवाः॥ शुद्धिं समधिगच्छंति नात्र कार्या विचारणेति अपराकेशं खोक्तेश्च। निर्णया
 मृतमदनपारिजातादौ च न्यथोक्तेः। हारीतः। आमेजी बंधना द्विप्रः क्षत्रियश्च धनुर्यहात्। आप्रतो द्युहा
 द्युः शूद्रो वस्त्रद्वयग्राहात्। धनुः प्रेतो दावष्टमे वृ। द्वादशे वस्त्रद्वयमिति। मेधातिथिस्तु त्रिरात्रमात्रतादे
 शादित्यत्र त्रैतकालोपलक्षणांर्थं। सच कालः खस्वीयः। सर्वेषां चाष्टमवर्षरूपः। तेन चतुर्गुण्यां मपि वर्णानामु

पनयनाभावेष्पष्टमाहर्ध्वपूर्णमेवाशौचं। तत्राविप्रागष्टमाहर्ध्वः प्रोक्ता इति स्मृत्यंतराहर्ध्वसंपूर्ण
मर्कवृत्रिरात्रं। येष्वाषोडशाहर्ध्वेद्वालइत्याहु स्तेषामप्यष्टमाहर्ध्वश्चंद्रमासएवाहर्ध्वमेष्टम्योवर्षभ्यः शु
द्धिः श्रद्धयमासिकीतिवचनादित्याह हारलताशुषितत्वादिगोडग्रंथेषु क्तं। अनुपनीतो विप्रइत्युक्तास्त्रिय
तयत्रतत्रस्यादाशौचं-यहमेवहि। द्विजन्मनामयंकालस्त्रयाणांतुषडाधिकइत्यादिपुराणोक्तेरुपनयनक
लोपलक्षणं। षड्व्यं पदं मासत्रयाधिकपरं। गर्भाष्टमेष्टमेवाष्टेइत्युक्तेः॥ यत्तुजावालः॥ प्रत्यूडादिजानांचप्रतीति
पुयथाक्रमं। षड्व्यं पदं दशाह-यहएकाहेः शुध्यं त्यपिहिनिर्गुणाइति॥ द्विजादंताः॥ इदं प्रतीत्युक्तेः पंचादो
पनीतपरमिति तदेतन्नाद्रियंतेवृक्षाः॥ यानितु॥ पराशरः॥ एकाहाहर्ध्वः शुध्येद्येग्निरवेदसमन्वितः
यहात्केवलवेदस्तु द्विहीनोदशभिर्दिनैः। केवलवेदः केवलश्रोताग्निरप्युपलक्षणं। अयंसंकोचोहोमाध्या
पनपरएव न तु संध्यादाविति हारलतायां॥ अगिराः॥ सर्वेषामेव वर्णानां स्तुतके मृतके तथा। दशाहाहर्ध्वे
तेषामिति शातातपो ब्रवीत्॥ देवलः॥ अशुध्यं विंशरात्रंतु सर्वेषामपरे विदुः। निधने प्रसवे चैव पश्यतः के मणः
क्षयं। अतस्तौ क्लृप्तस्य कर्महानो पीडावतो विप्रपरिचर्या परं श्रद्धे दशरात्रमिहारलतायां। दक्षः॥ सद्यः शौचं तथै-

पंचवर्षाणि भुक्ते दशमसंस्कृतं॥ पंचवर्षाधिके बाले विपन्निर्यदि जायते। वृषोत्सर्गदिकं कर्म कर्तव्यमुदकं ततः
अहन्याहनि संप्राप्ते कुर्यात्प्राधान्ये षोडशापायसेन गुडेनेव पिंडं दद्याद्यथाक्रमं। उदकुंभप्रदानं च पददानानि
यानि च। दीपदानादियत्किंचित्पंचवर्षाधिके सरा। कर्तव्यं तु स्वगश्रेष्ठव्रतार्वाक्ये तत्प्रये। स्वाहाकारेणैव
कार्याण्येको द्विष्टानि षोडशाः। ऋजुदभैस्तिलैः शुक्लैः प्राचीनावीतिना तथेति तत्रैवोक्तः। अत्र मूलं विंशं।
वार्षिकादितु भवेत्प्रायः। सपिंडनाभावे पितृत्वायोगाह-वनाभा-चदिवो दासीयो। अव्रते निधनं प्राप्ते विप्रादौ श्र
द्धं जातिवत्। क्रियाः सर्वाः समुद्दिष्टाः सपिंडीकरणं विना। उदकं पिंडदानं च कृतचूडे विधीयत इति। स्त्रीणां तु
दाहात्पाण्डकपिंडदानविकल्पः। स्त्रीणां चैके प्रतानामिति गोतप्रोक्तेः। स्त्रीभूदाश्च सप्तधर्माण इति वचना
बूदेप्येवं। एतदयोर्निमित्ताशौचं सर्ववर्णसमं। नृत्यं वयसि सर्वेषामिति कांते तथैव चैव व्याघ्रपादोक्तेः। या
नितु॥ निवृत्तचूडके विप्रेत्रिरात्रा लुप्तिरिष्यते। निवृत्तेशत्रियेषु द्विर्वर्षेन वभिरुच्यते। श्रद्धे त्रिवर्षेन तु म
तेशुषिस्तु पंचभिः। अत ऊर्ध्वं मृतेशूदेहा दशाहो विधीयते। षड्वर्षेन प्रतीते तु श्रद्धे मासशौचं कर्मित्यागिरसादी

द्विजेयं स्पर्शनं तु त्रिभाग इति तदपि युगांतरेषु ॥ अस्ति संचनादूर्ध्वमंगस्पर्शनमेव चेति माधवीये कलौ तं
 निषेधात् ॥ यत्तु हारलतायां ॥ चतुर्थे हनि कर्तव्यः संस्पर्शो ब्राह्मणस्य त्विति प्रचेतसो क्लेशो हेकाहाशौ चेपि च
 तुर्थाह एवांगस्पर्श इति ॥ तन्न ॥ देवत्यादिवशेनास्य दशाहगोचरत्वात् ॥ ये तु वर्णसंकरजामूर्धावसिक्ताद्या
 स्ते माशौ च विशेषः ॥ कलौ नोपयुक्त इति नोच्यते ॥ प्रतिलोमजानां नाशौ च मलापकर्षणार्थं तु स्नानमात्रमि
 तिविज्ञाने श्वरः ॥ माधवस्तु शौचाशौ च प्रकुर्वारं शूद्रवर्णसंस्करा इति ब्राह्मणेः ॥ शूद्रवदाह ॥ हारलतायां
 वं ॥ दत्तक्रीतकृत्रिमादिपुत्रेषु अहीनवर्णगासु स्त्रीषु च सपिंडत्वेपि प्रसवे मरणे च पूर्वापरपित्रोर्भर्तुश्च त्रिरा
 त्रमेव न रशाहादि ॥ अनौरसेषु पुत्रेषु जातेषु च मृत्युच ॥ परपूर्वा सुभार्या सुप्रसूता सुमता सुवेति त्रिरात्रा नु
 त्तो विष्णुः ॥ सपिंडा नां त्वेकाहः ॥ परपूर्वा सुभार्या सुपुत्रेषु कृतकेषु च ॥ भर्तृपित्रोश्च त्रिरात्रं स्यादेकाहस्तस्य
 पिंडत इति माधवीये हारीतोक्तेः ॥ सूतके मृतके चैव त्रिरात्रं परपूर्वयोः ॥ एकाहस्तस्य पिंडानां त्रिरात्रं यत्र वै पितुरि
 ति मरीच्युक्तेः ॥ शंखः ॥ अनौरसेषु पुत्रेषु भार्या स्वन्यगतास्तु च ॥ परपूर्वा सुचरुषु त्रिरात्रा लुधिरिष्यते
 परपूर्वा पुनर्भूः ॥ इदं सननासु ॥ हीनवर्णा सुतु शंखलिखितो ॥ परपूर्वा सुभार्या सुपुत्रेषु कृतकेषु च ॥ नानध्या
 यो भवेत्तस्य नाशौ च नोदकक्रिया ॥ ब्रह्मवि ॥ आशौ च तु त्रिरात्रं स्यात्समवर्णेषु निश्चितं ॥ यत्तु षडशीतो ॥

अन्यपूर्वा वरुधासु त्रिदिना लुधिरिष्यते ॥ तस्वेवानन्यपूर्वा सुपंचाहोभिर्विशुध्यतीति ॥ तत्र पंचाहे मूलं
 चिंत्यं ॥ यत्तु याज्ञवल्क्यः ॥ अनौरसेषु पुत्रेषु भार्या स्वन्यगता सुचेत्येकाहमाह तदसंधौ निज्ञेयं ॥ तदापितु
 रेकाहस्तदा सपिंडा नां स्नानं ॥ अन्याश्चितेषु दारेषु परपत्नी सुतेषु च ॥ गोत्रिणः स्नानशुद्धाः स्युश्च त्रिरात्रेण
 वतसितेति प्रजापत्युक्तेः ॥ पितेति बोद्धुं पलक्षणं ॥ तथोपक्रमत् ॥ यत्तु रतके पालकानि प्रयोगिकपुत्रत्वा
 त्पूर्वपितुर्न स्नानं पूर्वसंबन्धनिवृत्तेश्च दशाहादिकश्चित् ॥ तन्न ॥ जनके पिबोजिकादभिसंकेधादनुहयाव
 द्ये अहमिति वाचनिकाशौ च स्यानिवार्यत्वात् ॥ पितृमरणेपि दत्तकादीनां त्रिरात्रं ॥ शुधितत्वे ब्राह्मे ॥ दत्तके
 श्वस्वयंदत्तः कृत्रिमः क्रीत एव चेत्युपक्रम्य ॥ सूतके मृतके चैव त्रिरात्रं च स्याभागिन इत्युक्तेः ॥ स्मृतिकोमु
 द्यामप्येवं ॥ दत्तकस्य पुत्रोऽत्राणां तु जनने मरणे वा सपिंडा नामेकाहः ॥ वैजिनश्चेति गोतमेन साप्तपौरु
 षं सपिंडोक्तेः ॥ सपिंडा नां चैकाहस्योक्तत्वात् ॥ सपिंडे तु पुत्री कृते दशाह एव ॥ तत्र कांशाभावात् ॥ पूर्वापर
 भर्तुस्तन्नयोः पुत्रयोः स्याह माधवीये मरीचिः ॥ मातुरेक्याद्विपित्को भ्रातरावन्यगोत्रजो ॥ एकाहस्तके तत्र
 त्रिरात्रं मृतके तयो रिति दिक् ॥ ऊढकन्या नां तु विष्णुराह ॥ संस्कृता सुस्त्रीषु नाशौ च पितृपक्षे तस्य सवमरणे च

सितगेहे स्यातां तदेकरात्रं त्रिरात्रं चेति ॥ प्रसवे एकरात्रं मरणे त्रिरात्रमिति विज्ञाने श्वरापराकौ ॥ माधवस्तु प्रसवे वि-
त्रिरात्रं पित्रोः ॥ एकरात्रं भ्रात्रादि बंधुवर्गस्य ॥ दत्तानारी पितुर्गेहे सूयेताथ म्रियेत वा ॥ तद्वंधुवर्गस्त्वेकेन शुचिस्त-
जनकस्त्रिभिरिति ब्राह्मणेति स्यात् ॥ यत्तु कश्चिदाह ॥ पक्षपदेन भ्रातरो गृह्यंते ॥ वाक्यान्तरेण भगिनी मृतो त्रिरा-
त्रोक्तेरिति तत्रित्यं तदभावादेतद्विरोधाच्च ॥ भ्रातुः प्रसवे एकाहः ॥ मृतो त्रिरात्रमिति केचित् ॥ युक्ता तु पक्षिणी ॥ भ्रा-
तृभिन्नानामेकाहः ॥ वर्गोक्तेः ॥ इतरेषां यथाविधीति बह्व्यमाणवचनाच्च ॥ यत्तु प्रधानगेहे मृतो पित्रोः पूर्णः ॥ भ्रातु-
स्त्यह इति कश्चित् निर्मूलत्वात् नाशौचं पितृपक्षे इत्येतद्विरोधाच्च भ्रातः ॥ दत्तानारी पितुर्गेहे प्रधाने सूयेते या-
दा ॥ म्रियते वा तदा तस्याः पिताशुध्ये त्रिभिर्दिनैः ॥ इति कल्मषः ॥ तस्यैशुधिनत्वे च ॥ पतिगेहे प्रसवे तु पित्रादी-
नामाशौचं नास्तीति ॥ मृतो पित्रोस्त्रिरात्रमस्येव ॥ प्रत्ता प्रत्ता सुयो पितृसंस्कृताः संस्कृता सुच ॥ माता पित्रो-
स्त्रिरात्रं स्यादितरेषां यथाविधि ॥ अजातदंता सुपित्रोरेकरात्रमिति माधवी येशंरयकाष्णीजिनि स्मृतेः ॥ वैजि-
कादभिसंबंधादित्युक्तेः ॥ स्मृत्यर्थसारेप्येवं ॥ माधवस्तु इदं त्रिरात्रं जातदंतापरं ॥ दंतो स्यते प्रागेकरात्रं पि-
त्रोः ॥ सद्यस्त्वप्रोदाया वासराशुचि ॥ प्रदत्तायां त्रिरात्रेण दत्तायां पक्षिणी भवेदिति पुलस्त्योक्तेरन्यत्र कन्याम् २२४

काहस्त्यहश्चतुरहस्तथा ॥ षट्दश द्वादश हश्च पक्षो मासस्तथैव च ॥ मरणोतं तथा चान्यदृशपक्षास्तु स्मृतकौ ॥ पिता-
शरायां स्मृत्यंतरे ॥ चतुर्थे दशरात्रं स्यात्पक्षिशः पुंसि पंचमे ॥ षष्ठे चतुरहास्तु धिः सप्तमे त्वहरेव तु ॥ इत्यादीनि तान्या-
पदनापदुणवदणवद्विषयाणि देशाचारभेदाद्वा नेयानि ॥ सद्यः शौचादिषु दहांताः पक्षायाया वरादिपराः ॥ अत्र
मरणोतं जननारी निमित्ताद्भिन्ना ॥ अस्वर्ग्यलोकविदिष्टमिति मधुपर्कपश्वात्तं भवेत् ॥ शिष्टविगानान्नादन्त्यानि
इति विज्ञाने श्वरः ॥ अस्मात्वावाप्य दुत्वा च अदत्वा श्वंस्तथा हि जः ॥ एवं विधस्य विप्रस्य सर्वदा स्मृतं कं भवेदिति
दशांत्या ॥ अन्यपूर्वायस्य गृहे भायस्यान्त्यनित्यशः ॥ आशौचं सर्वकार्येषु देहे भवति सर्वदेति ब्रह्मादिवशा-
द्यवस्थेः परार्कमादनपारिजातादयः ॥ माधवस्तु वृत्तस्वाध्यायसापेक्ष्यमद्यसंकोचनंतथेति कलिबज्यैषूक्तेः ॥
दशाह एव विप्रस्य सपिंहमरणे सति ॥ कल्पांतराणि कुर्वीणः कलौ भवति किं त्विषीति हारीतोक्तेः ॥ न्यूनाशौ-
चपक्षयुगांतरविषयाः ॥ मरणोत्तादिपक्षास्तु निंदार्थवादाः ॥ अन्यथानामधारक निप्रस्तु दशाहं स्मृतकी भवे-
दिति विरोधः स्यादित्याह ॥ यत्तु देवलः ॥ दशाहादित्रिभागेन कृते संवयने क्रमात् ॥ अंगस्पर्शनमिच्छेति वर्णना-
तत्त्वदर्शिन इति पूर्णाशौचे स्पृश्यतामाह ॥ यच्चानुपनीताति क्रांताशौचे त्रिरात्रादोते नैवोक्तं ॥ स्वाशौचकाला

३ नि. सिं. त्रेयप्रमाणे ॥ १ ॥ मातामह्यांच पित्रोस्वसरिच विरतो मातुले मातुलान्यांचा धोसज्योतिरेव स्वविषयनपतो ग्रामना
 येच नष्टे ॥ शिष्योपाध्यायबंधुत्रयगुरुतनयाचार्यभार्यासंगोत्रानूचानश्रोत्रियेषु स्वर्गहपश्यतो मातुलेचेक
 रात्रं २ रात्रिं स ब्रह्मचारिण्यथ तु कथमपि स्वत्संबंधयुक्ते स्नानं वा सोयुतं स्यादित्थमपि सकलं सर्ववर्णेषु तु
 व्यमिति **अत्रमूलं मिताक्षरादौ स्पष्टं** ॥ दोहित्रभागिनेययो रूपनीतयो स्त्रिरात्रं ॥ अनुपनीतयोः पक्षिणी ॥ संस्ति
 ते पक्षिणी रात्रिं दोहित्रे भगिनी सुते ॥ संस्कृते तु त्रिरात्रं स्यादिति धर्मो व्यवस्थित इति ह्यमनूक्तेः ॥ संस्कृते दाहेन
 तेन दाहे त्रिरात्रं नान्यथेति गोडः ॥ तन्न ॥ विशेषवेयध्यात् ॥ मातुलादौ सन्निधिविदेशाभ्यां पक्षिण्येकाहयोर्बेव
 स्था ॥ मनुः ॥ त्रिरात्रं मांशौ च माचार्ये संस्थिते सति ॥ तस्य पुत्रे च पत्न्यां च दिवारात्रमिति स्थितिः ॥ श्रोत्रिये स्वर्गहे वि
 रात्रं ॥ श्रोत्रिये तपसंपन्ने त्रिरात्रं मशुचिर्मवेदिति स्मृतेश्चिमाधवः ॥ एक्यामीणे त्वेकाहः ॥ सत्विशुबद्धत्यकाल
 श्रोस्मार्तपाजनपरे त्रिरात्रे करात्रे ज्ञेये ॥ यद्यपि कर्म कुर्वत एष वाचकः शब्दो भवतीति शबराचार्यः कर्ममध्ये सत्वि
 क्तव्युक्तं तथापि कर्मण्याशौचनिषेधात्तु उत्तरमेवेति ज्ञेयं ॥ गोडास्तु एकोदका ॥ नांतु अहो गोत्रजानामहः स्मृतं ॥ २२५
 मातृबंधो गुरो मित्रे मंडलाधिपतो तथेति जाबालोक्तेर्मातृबंधुष्वेकामाहुः ॥ शिष्ये स्वोपनीते अहः ॥ शिष्यस

तीर्थे स ब्रह्मचारिषु क्रमेण त्रिरात्रं महोरात्रमेकाह इति माधवीये बोधायनोक्तेः ॥ अन्यत्र मनुः ॥ मातुले पक्षिणी रा
 त्रि शिष्यत्विक् बांधवेषु चेति ॥ बंधुत्रयं आत्मपितृष्वसमातृष्वसमातुलपुत्राः ॥ पितुः पितृष्वसमातृष्वसमातु
 लपुत्राः ॥ मातुः पितृष्वसमातृष्वसमातुलपुत्रे श्वेति विज्ञानेश्वरः ॥ अत्र पक्षिणी ॥ पितृष्वस्मादिकन्यानामूढा
 नां त्वेकाहः ॥ तद्बंधुवर्गस्त्वेकेनेति पूर्वोक्तं ब्राह्मणं ॥ यत्तु **पक्षिण्यां** ॥ एवं पित्रोर्भगिन्यो ये ये पितामहयोस्त
 था ॥ ये मातामहयोश्चैव भगिन्यो तस्मिन् जाश्वयाः ॥ मातुलां स्वस्य पित्रोश्च पत्न्यश्चैषा प्रजाश्वयाः ॥ यातरश्चैति स
 र्वेषु पक्षिणी स्वर्गहे अहं ॥ एवं श्वशुरजामातृदोहित्रविषदि स्मृतं ॥ यच्च यमः ॥ जामातरि मृते शुद्धिस्त्रिरात्रे
 पोभयोः स्मृता पक्षिणी शालकानां स्यादिति शातातपो ब्रवीदिति तन्निर्मूलत्वात् मिताक्षरादिविरोधाच्चोपस्थं ॥
 मदनपरिजाते विष्णुः ॥ असपिंडे स्ववेभ्यो निमृते एरात्रं ॥ अत्र हृदन्तोतः शवे चेत्यापस्तंबसूत्रे तः शवे ग्रामे धर
 तुः शतादवागन्नमभोज्यं दीपमुदकुंभं बोधनिधाय तु भुंजीत यदिसमानवशं न गृहमेवं सूतिकाया मिसाह ॥
 प्रधानगृहं मृतो तु गृह्यस्य मृतः कश्चिदसपिंडः कथंचन ॥ तस्याप्यशौचं विज्ञेयं त्रिरात्रं नात्र संशय इत्येति
 रसोक्तमिति माधवः ॥ एतेन त्रिरात्रं मसपिंडेषु स्वर्गहे संस्थितेषु चेति कौर्मव्याख्यातां शुधितत्वे बृहन्मनुः ॥

नि.सि.त श्वश्रुपतिताश्वान्स्यामताश्वेहिजमंदिरे ॥ शोचंतत्रप्रवक्ष्यामिप्रनुनाभाषितंयथा ॥ दशरात्रालुनिमतेमा
 साहृदेभवेक्षुचिः ॥ द्वाभ्यामुपतितेगेहमंसेमासचतुष्टयात् ॥ असंतैवर्जयेद्देहमित्येवंमनुरब्रवीत् ॥ अंत्योक्ते ॥
 अंत्यतः श्वपाकइतिवाचस्पतिः ॥ तत्रैवयमः ॥ द्विजस्यमरणेत्वेष्टमविशुध्यतिदिनत्रयात् ॥ सर्वैर्तः ॥ गृहशुद्धिंप्रव
 क्ष्यामिअंतस्तुशवदूषिते ॥ प्रोक्तुज्यमृन्मयंभांडंसिधमन्तंतथैवच ॥ गोमयेनोपलिप्याथ छागेनप्रापयेद्दुधः ॥
 ब्राह्मणेर्मंत्रपूतेथहिरण्यकुशवारिभिः ॥ सर्वमभ्युक्षयेद्देहमततः शुध्यत्यसंशयं ॥ बृहन्मनुः ॥ ग्राममध्यग
 तोयावत्तुवस्तिष्ठतिकस्यचित् ॥ ग्रामस्यतावदाशौचंनिर्गतेभुजितामियात् ॥ गृहेपञ्चोदोमृतेप्येवं ॥ यत्तु
 माधवीयेप्रचेतसामातृषस्त्रादिषुत्रिरात्रमुक्तं ॥ मातृषसाभानुलयोः श्वश्रुश्वशुरयोर्गुरोः ॥ मृतेचत्विजि
 याज्येचत्रिरात्रेणविशुध्यतीति ॥ गुरुराचार्यः ॥ सुत्विक्कुलागतः ॥ तत्स्वगृहमृतोक्षेयं ॥ श्वशुरयोरन्यत्रमृ
 तावपिसंनिधौत्रिरात्रं ॥ असंनिधौपक्षिणी ॥ देशांतरेएरात्रं ॥ वक्ष्यमाणविष्टनूक्तेरितिमाधवगोडादयः ॥
 अन्यत्रनुवित्रोः स्वसरितइच्चपक्षिणीक्षपयेन्निशामितिब्रह्ममनूक्तं ॥ यत्तुब्रह्ममनुः ॥ भगिन्यांसंस्कृता

२२६

०२

तोपित्रोपक्षिणीत्याह ॥ षडशीतावपि ॥ पितृगेहादतो न्यत्रयदीपुत्रीप्रमीयते ॥ पक्षिणीतत्रपित्रोः स्यान्तान्येषामि
 तिनिश्चयइत्यामांतरेइयमितिस्मृत्यर्थसारे ॥ आस्तुपक्षिणी ॥ श्वशुरयोर्भगिन्यांचमातुलान्यांचमातुले ॥ पित्रोस्वस
 रितइच्चपक्षिणीपक्षयेन्निशामितिब्रह्मबृहस्पतिस्मृतेः ॥ पक्षिणीशब्दार्थस्तुदिवसइयमध्यगतारात्रिः रात्रिइयमध्य
 गतोवादिवसः ॥ अयमर्थः ॥ रात्रौनिमित्तउत्सन्नेसारात्रिरुत्तरः कृत्स्नोहोरात्रः ॥ दिवानिमित्तउत्सन्नेतद्विनंसारात्रिरुत्त
 रदिनंसूर्यस्यास्तमयंयावदितिशीरस्वामिहरदत्तादयः ॥ श्रद्धितत्वेकोमे ॥ आदंतात्सोदरेसद्य आचूडादेकरात्रकं ॥
 आप्रदानात्रिरात्रंस्याद्दशरात्रमतः परं ॥ पित्रोर्मृतोस्त्रीणांत्रिरात्रं ॥ पित्रोरुपरमेस्त्रीणामृष्टानांतुकंथंभवेत् ॥ त्रि
 रात्रेणैवशुद्धिः स्यादित्याहभगवान्यदुतिमाधवीयेब्रह्ममनूक्तेः ॥ इदंरशाहंतः ॥ उर्ध्वनुपक्षिणी ॥ भ्रातृभगिनीगृ
 हतस्यावातद्गृहेमृतोत्रिरात्रमशुचिरन्यत्रनुपक्षिणीतिषडशीतावुक्तं ॥ ब्राह्मेपि ॥ परस्परंमृतोभ्रातृभगिन्योः प
 क्षिणीभवेत् ॥ मातुलाशौवसुभ्याः पितृभ्याशौचमिष्यतइति ॥ शिष्टास्वस्यनिर्मूलत्वात्सित्येस्नानमात्रमाहुः ॥ त्रि
 रात्रोक्त्या ॥ प्रेतेश्चाचार्यमातामहइहितसुतश्रोत्रिर्ब्रह्मैकस्वयाज्यस्वस्त्रीयेषुत्रिरात्रंत्रिदिवसमशुचिः सोदक
 स्तृभयत्र ॥ पक्षिण्याशौचमृत्त्विकुरुहितसुतसहाध्यायिबंधुत्रयांतैवासिश्चश्रुसुमित्रश्वशुरभगिनिकभागि

य
 न

निधिविदेशमैत्र्यादिकृताव्यवस्था ॥ त्रिंशत्सुखी ॥ वानप्रस्थोऽयतोचोपरमतिकुलजेपंडकेचालवः
 स्याद्योविद्भोविप्रगुण्यैर्मृतवतितुदिनंयुधविधेचसद्यः ॥ अत्रमूलमाकरेस्पृष्टं ॥ युधमूर्ध्वैर्मृतस्य
 स्नानं ॥ उद्यतेराहवेशस्त्रैः क्षत्रधर्महतस्यच ॥ सद्यः संतिष्ठतेयज्ञस्तथाशौचमितिस्तितिरितिमनूकः ॥
 याज्ञाताकर्मसर्वतंदैवेत्यर्थः ॥ यस्तुभारतेराजधर्मेषु ॥ अशौचोहिहतः १२२ः स्वर्गलोकेमहीयते ॥
 नद्यन्तमुदकंतस्यनस्नानंनाप्यशौचकमितिश्राद्धादिनिषेधः ॥ सपुत्राद्यभावपरः ॥ अतएवत
 त्रकर्णादीनांश्राद्धमुक्तं ॥ अन्येतुदशविंशनिषेधमाहुर्यतिवत् ॥ यस्तुपराशरस्य ॥ आहवेपिहतानां
 चएकरात्रमाशौचकमितितद्युधक्षतेनकालांतरमतेजेयं ॥ असन्निधौस्नानमितिमाधवः ॥
 शुद्धितलेमिपुराणे ॥ दंष्ट्रिभिः शृंगिभिर्वापिहताग्नें छेश्वतस्करैः ॥ येस्वाम्यर्थेहतायांतिराज
 न्स्वर्गेनसंशयः ॥ सर्वेषामेववर्णानांक्षत्रियस्यविशेषतः ॥ यत्तुबृहस्पतिः ॥ दिवाहवेविद्युता २२७
 चराशौचोविप्रपातने ॥ सद्यः शौचंमृतस्याहुस्त्यहंचान्येमहर्षयः ॥ तच्छस्त्रंविनापराड्मु

खहतेचत्रिरात्रं ॥ राजाचयेहतेसद्यः शौचमन्यत्रत्रिरात्रं ॥ तत्रैवव्याध्रः ॥ क्षतेनम्रियतेयस्तुतस्याशौचं
 भवेद्विधा ॥ आसप्ताहात्रिरात्रस्यादशरात्रमतः परं ॥ शस्त्राघातेअहाहृध्वयदिकश्चित्प्रमीयते ॥ आ
 शौचंप्राकृतंतत्रसर्ववर्णेषुनिस्यशः ॥ शस्त्राघातेक्षतंविना ॥ शवस्यशौतुहारीतः ॥ शवस्यशौग्रामं
 नप्रविशेयुरानक्षत्रदर्शनाद्रात्रौचेदादित्यस्य ॥ यत्तुमनुः ॥ अङ्गारेचैकेनरात्र्याचत्रिरात्रेरेवचत्र
 मिः ॥ अवस्पृशौविशुध्यंतिअहाहृदकदायिनइतिअङ्गारात्र्याचेअहोरात्रमुक्तं ॥ त्रिभिस्त्रिरा
 त्रैरितिनुवरात्रमेवंदशरात्रमित्यर्थः ॥ तत्तदन्नाशनेतद्दृहवासेनापरिचक्षेयं ॥ अंगिराः ॥ आशौ
 चंयस्यसंसर्गापतेद्दृहमेधिनः ॥ क्रियास्तस्यनलुप्यंतेगृह्याणांचनतद्भवेत् ॥ अथनिर्हाराद्याशौचं ॥
 स्नेहेनसवर्णनिर्हारेतदन्नाशनेतद्दृहवासेचदशाहः ॥ तदन्नाशनेतद्दृहवासेअहः ॥ गृहावा
 सेन्नाभक्षणेचैकाहः ॥ भृतियहेणनिर्हारेदाहेचतज्जात्याशौचं ॥ यदिनिर्हरतिप्रेतंप्रलोभाक्रांतमा
 नसः ॥ दशाहेनद्विजः शुध्येत्तद्दशाहेनभूमिपः ॥ मासार्धेनतुवैश्यस्तुशूद्रोमासेनशुध्यतीतिकी

मोक्तेः॥ विजातीयनिर्हारे तु शवजातीयमाशौचं॥ अत्र भूतिग्रहे द्विगुणं॥ अवरश्चेद्वरं विर्णं वरो वाप्यवरं यदि
 वहेत्तु वंतदाशौचं दृष्टार्थे द्विगुणं भवेदिति व्याघोक्ता कर्ममेव तदिति गोडाः॥ दाहेष्येवं॥ यत्तु ब्राह्मे॥ यो सवर्ण
 तु मूलेन नीत्वा चैव दहेन्नरः॥ आशौचं तु भवेत्तस्य प्रेतजातिसमं नृपेति तदापदि ज्ञेयं॥ सोदकनिर्हारे तु दशाहं
 इति माधवः॥ अलंकरणे तु शंखः॥ कृष्णपादो सपिंडस्य प्रेतालंकरणे कृते॥ अज्ञानादुपवासः स्यादशक्तो स्ना
 नमिष्यते॥ धर्मार्थं अमाय सवर्णहरणे क्रियाकरणे च द्विजस्यानंतयज्ञफलं स्नानं प्राणायामाग्निस्पर्शश्चोति
 माधवीये॥ अग्निदेव्येवं॥ प्रेतसंस्पर्शसंस्कारे ब्राह्मणे नैव दुष्यति॥ बोढा चैवाग्निदाता च सद्यः स्नात्वा वि
 धुयतीति अपराकैः सपराशरोक्तेः॥ मातुलादिसंबंधे त्रिरात्रं॥ असंबंधि द्विजा न्वहित्वा दहित्वा च स
 द्यः शौचं संबंधे त्रिरात्रमिति पैठीनसि स्मृतेः॥ गोतृममिताक्षरायां वृक्षादिः॥ स्तुतका द्विगुणं शावंशका
 द्विगुणमार्तवं॥ आर्तवा द्विगुणा स्तुतिस्ततोऽपि शवदाहकः॥ अत्र पूर्वोक्तं नो नरनिवृत्तिरित्यर्थः॥ विष्णुः॥
 मृतं द्विजं न शूद्रेण हारयेन्न शूद्रं द्विजेन॥ देवलः॥ ब्रह्मचारी न कुर्वीत शववाहादिकक्रियां॥ य
 दिकुर्याच्चरेत्कृच्छ्रं पुनः संस्कारमेव च॥ याज्ञवल्क्यः॥ आचार्यपित्रुपाध्यायान्निर्हृत्यापि व्रती व्रती॥ अ

यां तु भ्रातर्यपि च संस्क्रते॥ मित्रे जा मातरि प्रेते दोहित्रे भगिनी सुते॥ शालके तत्सुते चैव सद्यः स्नानेन शुध्यती
 तितत्त्वभ्रातृदोहित्रादो देशांतरे॥ शालकसुतजामात्रोः स्वदेशे ज्ञेयं॥ शालके तु स्वदेशे एकाहः॥ आचार्य
 पत्नी पुत्रोपाध्याय मातुलश्च शुरश्च भ्रूश्च शूर्यश्च हाध्यायि शिष्ये चैकरात्रमिति माधवीये विष्णुकेः॥ ह
 रदत्ती ये दशश्लोक्या मप्येवं॥ श्वशुर्यः शालकः॥ देशांतरे स्नानं॥ श्वशुरयोर्देशांतरे एकाहः॥ जावालनः॥ एका
 दकानां तु च्यवो गोत्रजाना महः स्मृतं॥ सर्वत्र मूल्याभावेऽपि क्रियाकर्तुर्दशाहः॥ गुरोः प्रेतस्य शि
 ष्यस्तु पितृमेधं समाचरन्॥ प्रेताहारेः समंतत्र दशरात्रेण शुध्यतीति मनूक्तेः॥ शिष्य इत्युपल
 क्षणं॥ निरन्वये सपिंडे तु मृते सति दयान्वितः॥ तदाशौचं पुराचीर्त्वा कुर्यात्पितृवत्क्रि
 यामिति माधवीये ब्रह्मोक्तेः॥ दिवोदासीये॥ सगोत्रो वा पु सगोत्रो वा योगिदद्यात्सखेनरः॥
 सोऽपि कुर्यान्न वभ्रातृशुध्ये च दशमे ह नि॥ यत्रैक विषये पक्षिण्ये काहादिपशूदयमुक्तं तत्र सं

नेविप्रेरोति चेक्षेत्रे वैश्वयोः ॥ तदा स्नातः ॥ स चैतस्त्वुद्धितीये ह निशुध्यति ॥ कृते तु संचये विप्रः स्नानेनैव
 शुचिर्भवेत् ॥ इतः सचयैः शेषेण ॥ १२ इतु संचयास्मा विप्रस्य त्रिरात्रं ॥ इतः वैश्वयोर्द्विरात्रौर्ध्वं तु द्विजा
 नामेकाहः ॥ १२ इतु सचयैः शेषेण विना संचयात्समेकाहः ॥ १३ ध्वं सज्योतिरिति माधवीये ज्ञेयं ॥ शुद्धितत्वे पार
 स्करस्तु अस्ति संचयनाद्ध्वं मासं यावत् द्विजातयः ॥ दिवसेनैव शुध्यंति वाससां क्षालनेन च ॥ सजाते दिवसेनैव
 यहास्तत्रिय वैश्वयोः इत्युक्तं ॥ सपिंडानां रोदनं निर्द्दारादावधोष इत्युक्तं प्राक् ॥ विज्ञानेभ्यस्तु मृतस्य बा
 धवैः सार्धं कृत्वा तु परिदेवनं ॥ वर्जयेत्तदहोरात्रं दान आत्यादिकर्म चेति पारस्करोक्तेः सर्वत्रैकरात्रमाह ॥
 अथाशौच्यन्तमक्षणे ॥ विष्णुः ॥ ब्राह्मणादीनामाशौचेयः सरुदेवान्ममभ्यातितस्य तावदाशौचं यावन्ने
 षामाशौचं व्यपगमे प्रायश्चित्तमिति ॥ अज्ञाने त्वंगिराः ॥ अंतर्देशाह भूक्तानं सत के मृत के पिवा ॥ अस्याशौ
 चं भवेत्तावदावदन्ने व्रजत्यधः ॥ प्रायश्चित्तं त्वमस्या विप्रस्य वर्णक्रमेण कोह्यहपंचाहसप्ताहोपवासाः द
 शविंशतिः षष्टिः शतं च प्राणायामाः पंचगव्याशनं च ॥ अभ्यासो द्विगुणः ॥ आपदितु प्राणायामशतं पंच

२२०

शतमष्टसहस्रं गायत्री जपश्च ॥ मात्या पदितु सवर्णाशौचे त्रिरघमर्षणं गायत्र्यष्टसहस्रं च ॥ सत्रियाशौ
 चे उपवासस्तच्च ॥ वैश्याशौचे त्रिरात्रोपवासश्च ॥ १२ इतु शौचे कृत्वा ॥ इतः वैश्वयोः पंचशतमष्टशतं गायत्री
 जपमुत्तमेषु ॥ १२ इतु सचयैः शेषेण स्नानं ॥ मस्यानापरिविप्रस्य वर्णेषु सांतपन कृत्वा महासांतपन चां द्राणि ॥ अभ्यासं
 मासिकद्वे मासिक त्रे मासिक षण्मासिकानि इत्यादि माधवीयादौ ज्ञेयं ॥ अथ दासस्य स्वदास्युत्पन्नस्य स्व
 सपिंडमृतो स्नानमात्रेण स्वामि कार्येण स्पृश्यत्वं ॥ भक्तदासस्य च होर्ध्वं ॥ सद्यः स्पृश्यो गर्भदासो भक्तदास
 स्त्रहा लुचिरिति ॥ स्मृत्यंतरोक्तेः ॥ मृत्युर्मैकेकराः १२ दादासी दासास्तथैव च ॥ स्नानेशरीरसंस्कारेण ह क
 र्मण्यदूषिता इति श्रुता तपोक्तेश्च ॥ एतच्चानन्यसाध्यतत्कार्यमात्रे ॥ अन्यत्र मासाद्यशौचमस्यैव ॥ एवं द
 स्यामपि स्तुतिकायास्तस्या अस्पृश्यत्वमपि मासमात्रं ॥ दासी दासश्च सर्ववैयस्य वर्णस्य यो भवेत् ॥ तद्वर्ण
 स्य भवेत्तच्च दास्या मासस्तु मृतकमिति अंगिरसोक्तेः ॥ षडशी तावपि ॥ स्वामिशौचेन दासाद्याः स्पृश्यामा
 सा तु कर्मसु ॥ योग्यास्तु मासितो दासी सती चेत्स्पृश्यतामियात् ॥ दत्तदासी दीना स्वपिंडमरणादौ स्वाम्या
 शौचमसंख्यदिनेर्ध्वं सत्यपि मासाद्याशौचे स्वामि कार्ये स्पृश्यते ति हरदत्तः ॥ दासांतवासिभृतकाः शि

४ नि. सिं. ल. प.

व्याश्रितैश्च वासिनः स्वामितुल्ये न शोचन् श्रुयन्ति मृतस्तु त के इति बृहस्पतिस्मृतः ॥ दासश्चात्र गृहज्ञा तस्य
 था क्रीतो लब्धो दायादुपागतः ॥ अन्नकालभृतस्तद्गृहाहितः स्वामिना वायः ॥ मोक्षितो महत्तु श्रुणाद्यु
 धः प्राप्तः पणोजितः ॥ तवाहमित्युपगतः प्रव्रज्या वसितः कृतः ॥ भारते दासश्च विज्ञेयस्तथैव वदवाहृतः ॥
 विक्रेता वात्मनः शास्त्रे दासाः पंचदशस्मृता इति नारदोक्तैः पुनर्भक्तदासो विनाज्ञेयाः ॥ वदवाहसी
 तया हतस्तमुदाहृतदासो जात इत्यर्थः ॥ अंते वास्यपितृनेवोक्तः ॥ स्वशिल्पमिच्छन्नाहर्तुं बांधवानाम
 तुल्यः ॥ आचार्यस्य वसेदंते कृत्वा कालं सुनिश्चितं ॥ आचार्यः शिष्ये देन स्वगृहे देन भोजनमि
 ति ॥ शिष्यस्तत्तुल्यो विद्यार्थी ॥ दासादेः स्वामित्वस्य पिंडमरणे तु विष्णुः ॥ पत्नीनां दासानामानुलो
 म्येन स्वामितुल्यमाशोचन्मृते तस्यामिन्यात्मीयमिति ॥ प्रतिलोमदासानामाशोचन्भावः ॥ वणा
 नामानुलोम्येन दास्यं न प्रतिलोमत इति याज्ञवल्क्योक्तेः ॥ अथ राज्ञो जनने मरणे चारात्रिंविधा
 गी कृत्वाद्यभागद्वये चैत्यूर्वेदिनं ॥ अंत्ये तस्मिन्मिति मृताक्षरायां ॥ यत्तु प्रागर्धरात्राद्या ग्वास्व

नृगमनेतुसपिंडेन दोषः ॥ विहितं हि सपिंडानां प्रेतनिर्हरणादिकं ॥ तेषां करोति यः कश्चित्तस्याधिक्यं
न विद्यते इति देवलोक्तेः ॥ दोषस्यात्सपिंडस्य तत्रानाथक्रियां विनेति हारीतोक्तेः ॥ समाहृत्य वर्ण
नुमाधवीयेकवर्णः ॥ अनुगम्य शवं बुध्वा स्नात्वा स्पृष्ट्वा कृताशनं ॥ सर्पि प्राश्य पुनः स्नात्वा प्राणायामो
विशुध्यतीति ॥ हीनवर्णेतु क्षत्रियेहः ॥ वैश्ये पक्षिणी ॥ शूद्रे त्रिरात्रं ॥ क्षत्रियस्य वैश्येहः ॥ शूद्रे पक्षिणी ॥
वैश्यस्य शूद्रेहः इति विज्ञाने श्वरः ॥ माधवस्तु विप्रस्य वैश्येहः ॥ क्षत्रियस्य शूद्रेणैवं ॥ अन्यस्यागवत् ॥
स्नानाग्निस्पर्शो घृताशनानि सर्वत्रेत्याह ॥ हीनवर्णस्य राहोर्ध्वदेहिककरणे तु ब्राह्मे ॥ ब्राह्मणो हीनवर्ण
स्वयः कुर्यादोर्ध्वदेहिकं ॥ कामाक्ष्यो भातथा मोहोत्प्लावज्जातितां व्रजेत् ॥ मनुः ॥ वस्यानां याजनं कुर्यात्
परेणामंत्यमकर्म च ॥ आभिचारमहीनं च त्रिभिः कृत्वेत्यपोहति ॥ परेषां सवर्णानां ॥ हीनेषु तु देव
प्यत्रैगुण्य चतुर्गुण्यौ घृह्ये ॥ अधरोदने समोत्तमवर्णयोः संवयनात्पूर्वसंचेतस्नानमूर्ध्वमाचम
नं ॥ हीनवर्णेषु तु संवयात्प्रोक्तं संचेतमूर्ध्वं स्नानमात्रं ॥ विप्रस्य क्षत्रवैश्यविषये तु ब्राह्मे ॥ अस्ति संवय

नि. त्र. आ.

यं॥ तेषां चाशौचमध्ये श्रवणे पितृदाद्ये बद्धाहादि॥ पितरौ चेन्नरतौ तौ स्यातां दूरस्थौ पितृपुत्रकः॥ शुक्ला
तद्दिनमारभ्य दशाहं सूतकी भवेदित्यस्य सर्वापवात्वादित्याहुः॥ तन्न॥ ज्ञातमरणस्य निमित्तत्वात्॥ अ
नग्निमत उक्तांते रित्यादिविरोधाच्च॥ स्मृत्यर्थसारेपि॥ जनने मरणे वा प्रथमदिना दूर्ध्वं ज्ञाते पुत्रादि
नाशौ षेणे वक्ष्येति॥ षड्दशितावपरार्के चैवं॥ दशाहादूर्ध्वं ज्ञाते तु वक्ष्येति॥ मासत्रये त्रि
रात्रं स्यात्सण्मासे पक्षिणि भिथा॥ अहस्तु नवमादूर्वा दूर्ध्वं स्नानेन शुध्यति॥ जनने त्वत्ति क्रांताशौचं
नास्येव॥ नाशुद्धिः प्रसवशौचे व्यतीतेषु दिनेषु पीतिदेवलोक्तेः॥ पितुः स्नानं तत्रापि भवत्येव॥ नि
र्देशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्मच॥ सवासा जलमाकृत्य शुद्धो भवति मानव इति मनुक्तेः॥
तत्राति-क्रांतशौचं दशाहादि जात्याशौचविषयं न त्वनुपनीतादि निमित्तत्रिरात्रादौ॥ उपनीते तु वि
षमंतस्मिन्नेवातिकालजमिति व्याघ्रोक्तेः॥ निर्देशं ज्ञातिमरणं॥ अत्रिक्रांते दशाहेत्विति मनुक्तेः॥
माधवीये देवलस्तु आत्रिपश्चात् त्रिरात्रं स्यात्सण्मासात्यक्षिणीततः॥ परमेकाहमावर्षादूर्ध्वं स्नातो
विशुध्यतीत्याह॥ तत्रापदानापदिषयत्वेन व्यवहृता॥ इदं चैकदेशं॥ देशान्तरे तु स्नानमात्रं॥ देशं

तरं मृतं शुक्लं कृष्णं वै रवानसं यतो ॥ मृतं स्नाने न शुद्धं ति गर्भं स्त्रावे च गोत्रिण इ पराशरोक्ते रिति विज्ञा
नं भवः ॥ स्नानं च त्सरांते ॥ अर्वा कृत्रि पक्षात् त्रिणिशं षणमासा अदिवा निशं ॥ अहः संवत्सरादवाक्ते
शांतरं मृतं षपीति विष्णुक्तेः रिति माधवः ॥ इदं सपिंडांतां ॥ देशांतरं स्नानं सोदकानामित्युक्तं ॥ तत्र
पंत्वाह बृहस्पतिः ॥ महानद्यंतरं यत्र गिरिर्वा व्यवधायकः ॥ वाचो यत्र विभिद्यंते तद्देशांतरमुच्यते ॥ दे
शांतरं वदं सैके षष्टियो जनमायतं ॥ चत्वारिंशद्दंत्यौ त्रिंशदन्ये तथैव चेति ॥ एतत्सर्वं माना पितृवि
षयं भिन्नं ॥ अथोस्तु पितरो चेदिति पूर्वपेठीन सिवाक्या त्सदा पूर्णमेव दशाहादि ॥ स्मृत्यर्थं सारं
सं पि ॥ माता पितृ मरणे दूरदेशे पितृ वत्सरो ध्वं ममि पुत्रो दशाहादिकं पूर्णमाशौ च कुर्यात् ॥ स्त्रीपु
ंसयोः परस्परं सपत्नीषु चैवमिति ॥ शुद्धित्वाद्योगोडास्तु ॥ उर्ध्वं संवत्सराद्यावद्बुधश्चैव
तमृतः ॥ भवेदेकाहमेवात्र तच्च सन्यासिनां न त्विति देवलोक्तेः ॥ पित्रो ब्रह्मे मध्ये त्रिरात्रमे
मकाहः ॥ बंधुर्माता पितृ भर्ता च पूर्वोक्तदशाहस्तु कलिंगादिदेशपर इत्याहुः ॥ ते बंधुपद

स्वापिचादिपरत्वेमानाभावेदुपेक्ष्या ॥ पितृपत्न्याभयेतायां मातृद्वयं हि ज्योत्तमः ॥ संवत्सरे व्यतीते पित्ररा
त्रमा शुभं भवति ॥ इति ॥ हो न वर्णमातृपुसपत्नीषु चैव मिति स्मृत्यर्थे सारे ॥ केचित्तु ॥ पितुः पत्न्या प्रमीता
यामोरसेतनयेतयेति ॥ ब्राह्मणे केरीरसेपीदमाहुः ॥ षडशीतावप्येवं ॥ एतत्सर्ववर्णतुल्यं ॥ पुत्र्यं वयसि
वेषामति-क्रांतेतथैव चेति व्याघोक्तेः ॥ अथाशौचसंपाते उच्यते ॥ तत्र शावशावसूतकं सूतकशाव
सूतकं सूतकेशावं वा ॥ तत्राप्युत्तरं कालतः पूर्वण समं न्यूनमधिकं चेति द्वादशभेदाः ॥ यदेकदिने
समं न्यूनमधिकं वा शौचद्वयं तत्र तत्रेणान्यसिद्धिः ॥ द्वयोरैककालत्वात् ॥ यदा तु द्वितीयादिदिने पुन
रं सजातीयं शावजुननं वा समकालं न्यूनकालं वा परं स्यात् ॥ तदा षट्सु पक्षेषु पूर्वशेषेण शुद्धिः ॥
अंतराजन्ममरणोपेक्षा हो भिर्विशुध्यतीति याज्ञवल्क्योक्तेः ॥ अंतराशौचे इत्यर्थः ॥ शातस्यैव जन
नादे निमित्तत्वात् ॥ पूर्वशौचोत्तरं तन्मध्योपसन्ने जाते तत्र मेव कार्यं ॥ शुधितत्वेप्युक्तं ॥ पूर्वशौचोत्तरं
यन्नसमानं लघुवा निमित्तं तत्कालादुपरि श्रुतं स्वाशौचदेतरेव ॥ अज्ञातं तु न ॥ अविशौतेन दोषः स्यात् ॥
इति कथंचनैत्यस्याशौचसंकर्ये पि प्रवृत्तेः ॥ तेनाज्ञानादेषां स्वर्गादौ कृते पश्चात् ज्ञाते पि नास्तीति

२३२

योदयात् पूर्वदिनमित्युक्तं ॥ तत्र देशान्वारतो व्यबस्ता ॥ सर्वं चाशौचमाहिताग्नेर्दाहंतं हि न्नस्य मरणमारभ्य
क्षेपं ॥ अनग्निमत उक्तांते राशौ चादि हि जातिषु ॥ दाहादग्निमतो विद्याद्विदेशखे मते सतीति पेठीन
सिस्मतेः ॥ साग्निराहिताग्निः ॥ आहिताग्निश्चेत्सर्वं म्रियते तपुनः संस्कारं कृत्वा शववदाशौचमि
ति वा सिद्धे विशेधोक्तेः ॥ दाहादेव तु कर्तव्यं यस्यैतानि कोविधिरिति च ब्राह्मणं ॥ यच्च धूर्तस्म
मिनारामांडारणे चोक्तं ॥ आहिताग्नेरपि मरणाद्येव दशरात्रं ॥ दशाहं शावमाशौचमिति मरण
निमित्तत्वात्तस्या ॥ यच्च दाहादेव तस्याशौचमुक्तं तत्संस्कारनिमित्ताशौचं पृथगेव ॥ तेन गृह्या
ग्नेः संस्काराणां त्रिरात्रं ॥ श्रौताग्नेस्तु दशरात्रं ॥ मरणनिमित्तं तूभयोर्दशाहं दाहाप्रागपीति ॥
तद्वचनविरोधात् पूर्वस्यैवोक्तं फलकस्य नालाघवाच्च चिंसं ॥ अथाति-क्रांताशौचं ॥
तत्राशौचमध्ये जननादौ जाते तत्तुल्येण शुद्धिः ॥ विगतं तु विदेशखे शरणयाद्यो ह्यनिर्दे
शं ॥ यत्तु दशरात्रस्य तावदेवाशुचिर्भवति मन्त्रैः ॥ अत्र केचिदेतत्सु त्रितिरिक्तविष

१०

हकः॥ अत्र पूर्वपूर्वेण नोत्तरोत्तरनिवृत्तिरस्पृश्यत्वाधिक्यादित्यर्थः॥ षडशीतावधि॥ स्वभावबद्धे सृतिस्तु न्यून
 नशावविशोधनीति॥ रात्रिशेषाद्योच्यते तद्विदिने रागंतुकेः स ते बद्धत्वेन स्वभावेन अतस्तत्र न्यूनशावस्यापि
 नपूर्वेण शुधिरितिवक्तुं स्वभावेत्युक्तं॥ ब्राह्मणि॥ नागतुके रथाहाभिराशौ चमपनुद्यते॥ नचपातनिमित्तं नशावस्या
 न्यस्यशोधनमिति॥ एवमवपशोः॥ यदा तु ग्रहाद्यत्याशौ चमध्ये सजातीयं विजातीयं वारीधे कालमुत्तरं जरापुनरं
 पूर्णं कार्यं॥ नपूर्वेण शुधिः॥ स्वत्माशौ चस्य मध्ये तु दीर्घाशौ च भवेद्यदि॥ नपूर्वेण विशुधिः स्यात्स्वकाले नैव शु
 ध्यतीत्युशनसोक्तेः॥ तेन ग्रहादिशावमध्ये दशाहादि सृतके विनपूर्वेण शुधिरित्यपरा र्कः॥ शावनिमित्तं म
 स्पृश्यत्वं च भवत्येव॥ शुधिविवेके तु शावेन शुध्यते सृतिरिति प्रागुक्तेस्तत्राप्युत्तराशौ च निवृत्तिरुक्ता॥ तन्न॥
 उत्तरस्य कालाधिक्येन बलवत्तात्॥ माधवीयेयमोपि॥ आद्यं वृद्धिमदाशौ च पश्चिमेन समापयेत्॥ यथात्रिंश
 त्रै प्रकृतं दशाहं प्रवक्ष्येद्यदि॥ आशौ च पुनरागच्छेत्तत्समाप्य विशुध्यतीति॥ हारीतोपि॥ गुरुणा लघुशु
 ध्ये तु लघुना नैव तद्भुवि ति॥ गुरुत्वं लघुत्वं च कालकृतमेव॥ पूर्वानुरोधात्॥ एतच्च हरदत्तेन स्पष्टमुक्तं॥ मिता
 क्षरायामप्येवं॥ यत्तु॥ अद्यानां योगपद्येतु ज्ञेया शुधिरित्युक्तेः॥ मरणो सत्तियोगे तु गरीया मरणं भवेत्तदिति
 हारीतकोर्मदित तत्रास्पृश्यत्वाभिप्रायं शावस्य गुरुत्वं ज्ञेयं॥ क्वचिदत्यकाले॥ नापि दीर्घकालाशौ च निवृत्तिमा

२३३

हदेवलः॥ परतः परतो शुधिरद्यवृक्षो विधीयते॥ स्याच्चेत्पंचतमादङ्कः पूर्वलेखत्रिशिष्यते॥ अस्वार्थः॥ अद्यवृक्षो दीर्घा
 शौ च परतो शुधिः परमाशौ च॥ यदि पूर्वाशौ च मुत्तरस्य पंचमदिना सरतो नुवर्तते तदा पूर्वणे वशुधिः॥ पूर्वस्या
 त्तराशौ चार्धिककाल व्यापित्वे पूर्वशेषा शुधिरित्यर्थः॥ तथा षष्ठमासे गर्भपातनिमित्तं षडहाशौ च मध्ये दशा
 हपाते पूर्वणे उत्तरनिवृत्तिः॥ यथा वा ग्रहमध्ये लावपातनिमित्तं चतुरहपंचाहयो रितिकश्चित्॥ तन्न॥ दशाहा
 वधिपूर्वशेषशुध्या वेदकवाक्यविरोधात्॥ षष्ठादिदिने पूर्णाशौ च मन्तरात्रौ तु द्वाह इत्यभौ चित्याद्य॥ अस्मद्
 रवस्तु पंचतमादङ्क आततो न्यूनं ग्रहादिचेत्यादत्रास्मिन्निषये पूर्वणे वा शुधिः शिष्यते॥ दशाहादिरात्रिशेषे च
 हादिपाते ग्रहाद्यत्याशौ चानां परस्परं त्रिशेषे संपाते च न द्वाहादि शुधिरित्यर्थमाहुः॥ क्वचित्पूर्वशेषेण शुधे
 रपवादमाह गौतमः॥ रात्रिशेषे सति द्वाभ्यां प्रभाते ति सृजिरिति॥ प्रभाते स्यामे॥ रात्रिशेषे द्वाहा शुधिर्यामशौ
 षशुचिस्त्र्यहादिति शातातपोक्तेः॥ इदं शावांते सृतकपाते सजातीये वा तुल्ये॥ अत्र केचित् रात्रिशब्दः अहोरात्रपरः॥
 अहोरात्रे द्वाभ्यां प्रभाते ति सृजिरिति शंखलुखितोक्तेः॥ अथ यदि दशरात्राः सन्निपाते पुरा द्यं दशरात्रमाशौ च मा
 नवमादिवसादतर्ज्यद्विरात्रेण व्युष्टायां त्रिरात्रेण तिवो धायनोक्तेः॥ पुनः पाते दशाहास्या क्यपूर्वण सह गच्छति॥ दशा
 मङ्कपते घस्याहं यास्त विशुध्यति॥ प्रभाते तु त्रिरात्रेण दशरात्रे ष्यं विधिरिति देवकोक्तेः॥ नवमदशमशब्दो चो

चि-सि-त-
व

पात्यां त्यदिनपरोतेन सत्रियादावपितयेत्याहुः ॥ माधवीयेष्वेवं ॥ अन्येत्याहुः ॥ अंतर्देशाहेस्यातो चेत्सुनर्मरणजन्मनी ॥ ता
वत्स्यादशुचिर्विप्रो यावत्तस्यादनिर्देशमिति मनुपराशराद्ये देशमदिने तोत्तरस्य शुद्धिरक्तत्वाविरोधः स्पष्ट एव ॥ विरोधे च
यदे किंचन मनुरब्रवीद्नेषजं ॥ कलौ पराशरस्मृतिरित्यनेन पूर्ववत्सोबाधः ॥ अतएव वाचस्पतिनातेषामनाकरत्वमुक्तं ॥
साकरत्वेपि जातिमात्रविप्रादिविषयदेशांतरविषययुगांतरविषयवास्तु ॥ तेन गौतमीयरात्रिशब्दो नाहोरात्रपरः ॥ रात्रिमा
त्रावशिष्ट इति मिताक्षरात्ते श्वनकुक्कुरितेरिवान्यथा व्याख्यायुक्ता ॥ माधवस्तु अनिर्गतदशाहमिति पूर्वस्वयं विरोधा
नुपेक्ष्य इति ॥ अस्मत्पितृवराणां सुबोधायनीये आनवमादिवसादिति द्वितीयशौचस्य नवमं दिनं प्रथमदशममेवाहः ॥ ह्य
हादिवृत्तेः पूर्वशेषापवादत्वात्तस्य च नायतो द्वितीयदिनादेव प्रवृत्तेः ॥ अतर्ध्वमिति दशमरात्रिपरः ॥ शंखलिवितोक्तो देव
शौको वाहः शेषे दशमे दिवातीते रात्रौ पातेदित्यर्थः ॥ दशम्यापितानामकुर्यादिति वत् ॥ तेन नमन्वाद्ये विरोधो नामपि मि
ताक्षराद्ये रित्याहुः ॥ अपराकं निर्णयामृतस्वरसोप्येवं ॥ यत्तु तत्रैव ब्राह्मे ॥ आद्यभागद्वयं यावत्सूतकस्य तु सतके ॥ द्वितीये
पतितेत्वाद्यासूतका लुक्षिरिव्यते ॥ अतर्ध्वं द्वितीयात्सूतकां ता लुचिः स्मृतः ॥ एवमेव विचार्यस्यामृतके मृतकां
तरे ॥ मृतकस्यांतरे यत्र सूतकं प्रतिपद्यते ॥ सूतकस्यांतरे वाथ मृतकं यत्र विद्यते ॥ मृतकांते भवेत्तत्र शुद्धिर्वर्णेषु स
विशति ॥ अस्यार्थस्तत्रैवोक्तः ॥ पूर्वशौचचरमाहोरात्रस्य दिनरूपे आद्यभागद्वयेऽन्याशौचपाते पूर्वणशुद्धिः ॥
भागद्वयोर्ध्वरात्रौ सूतकांतरे द्वितीयात्पूर्वभिन्नासूतकां ता लुहादिरूपा शुद्धिरिति ॥ अपराकं वा शौचकालं त्रैधा

२३४

रिति ॥ माधवीये यमोपि ॥ जनने जनने चेत्स्यान्मरणे मरणं तथा ॥ पूर्वशौचे पाशुद्धिं स्यादुत्तराशौचवर्जनं ॥ अ
त्र केचिदंतर्देशाहेस्यातो चेत्सुनर्मरणजन्मनी ॥ तावत्स्यादशुचिर्विप्रो यावत्तस्यादनिर्देशमिति मनुपराश
राद्ये देशाहग्रहणात्प्राशौच एव पूर्वशौचेण शुद्धिः ॥ यहाद्यन्याशौचसंपाते तूत्तराशौचे वशुद्धिरित्याहुः ॥
हरदत्तोप्येवमाह ॥ गौडा अप्येवं ॥ तन्ने ॥ याज्ञक्ये दशमदशाहस्य तु ल्यकालाशौचापत्तस्य त्वात् ॥
समानाशौचसंपाते प्रथमेन समापयेत् ॥ अस्मान् द्वितीयेन धर्मराजवचोयथेति माधवीये शंखोक्तेः ॥ अ
पराकं मिताक्षरादिविरोधाच्च ॥ यदा तु सूतकेशावं समन्यूनमधिकं वा तदा पूर्वशौचा लुद्धिः ॥ तदा हागिराः ॥
सूतके मृतके चेत्यामृतके त्वयसूतकं ॥ तत्राधिकृत्य मृतकं शौचं कुर्यान्मृतकं ॥ षट्त्रिंशन्मृतो ॥ शा
वाशौचे समुत्पन्ने सूतकं तु यदा भवेत् ॥ शावेन शुध्यते सूतिर्न सूतिः शावशौचिनी ॥ चतुर्विंशतिमतेषु ॥
मृतेन शुध्यते जातं न मृतं जातकेन तु ॥ अतो यदा दशाहजननमध्यतदंतं वा यहादिशावं तदा पूर्वणशुद्धा
वपितान्तिमिन्नमस्य शयत्वं भवत्येव ॥ मरणोत्पत्तियोगे तु गरीयो मरणं भवेदिति कोमोच्च ॥ गौतम्या
ख्यायादिहात्रिरपि ॥ सूतकादिगुणं शावं शावादिगुणमात्तवं ॥ आर्तवादिगुणास्तत्ततोपिशब्दा

१ नि.सि.त.
२३५

एवंभर्तुरपि॥ इयंचपक्षिणीदशमदिनात्पूर्वमातृमरणेजेया॥ दशम्योरात्रोत्तरभातेवामातृमरणेद्वाहृत्तमुच्चि
तापक्षिणीतिकश्चित्॥ तन्म॥ संख्यातरोपजननापत्याज्यहादिश्रुतिबाधापत्तेः॥ अतएवेकादेयाषट्देयाइत्या
होभुतवाधापत्तेः॥ समुच्चयोनिरस्तोद्वादशे॥ गुरुणिलघोरतर्गतैः॥ गुरुणालघुशुभ्योदित्युक्तैश्च॥ मातृरन्वा
रोहणेनूनपक्षिणी॥ यदानारीविशेदग्निप्रियस्यप्रियवांछाया॥ तदाशौचविधातव्यभर्तृशौचक्रमणादीतिपृथ्वी
चंद्रोदयलघुहाहीतोक्तैः॥ तत्रैवषडशीतिमतेपि॥ मृतपतिमनुज्ज्यपत्नीचेदनलंगता॥ नतत्रपक्षिणीकार्यापेत्
कोदेवशुभ्याति॥ पुत्रोन्योवाग्निस्तदस्यास्तावदेवाशुचिस्तयोः॥ नवश्राद्धं सपिंडं च युगपत्तु समापयेत्॥ गृहीतशि
शौचानां पुत्राणां पितुः संस्कारे मातुः सपिंडस्य वामरणे नायं निर्णयः॥ अतिक्रान्तकालाद्विद्यमाननिमित्तस्य बलवत्त्वा
त्॥ द्वादशवर्षोत्तरं संस्काराशौचमध्यमसपिंडमरणेप्येवं॥ यत्तु अपराके ब्राह्म॥ ऋग्वेदवादात्साध्वीस्त्री न भवेदात्म
घातिनी॥ अथाशौचे तु निर्वृत्ते श्राद्धं प्राप्नोति शास्त्रवत्॥ इति तद्भूतेशौचोत्तरमन्वा रोहणे त्रिरात्राशौचपरमिति पृ
थ्वीचंद्रः॥ ब्राह्मणादेः शत्रियाद्यनुगमने अथाशौचपरं ज्ञेयमित्यपराकेः॥ शुद्धितत्वादयो गोडास्तु भर्तृशौचोत्तरमन्वा
रोहणे त्रिरात्रं॥ सहगमने तु संपूर्णं॥ युद्धहृतस्य सद्यः शौचे न्वा रोहणे ब्राह्मि॥ तैत्तिरीयत्रत्या द्भूतुरपि अहोरात्रं पितृदानं
एकचित्तौतु सद्यः शौचमित्याहुः॥ अन्यस्यायुक्तं॥ पूर्वशेषेण शुद्धेरपवादोत्तरमुक्तं षडशीत्या॥ पूर्वशौचेन यशुद्धिः

२३५

मृतके मृतकेथवा॥ स्मृतिसामग्निदेहिवा प्रतस्य च सुता न्यपि॥ निष्कामा मृते स्मृति संग्रहेपि॥ इयं विशुद्धिरुदिता स्मृ
तिकामग्निदेविना इदमृत्युनदाहकरणे॥ मातृलघोरसंबंधेदाहमात्रकरणे तु त्रिरात्रमेवेत्युक्तं प्राक्॥ वृथात्रिः॥ स्मृ
तकाद्विगुणं शावंशावाद्द्विगुणं भर्तृवत्॥ अतर्वाद्द्विगुणा स्मृतिस्ततोपिशवदाहकः॥ तथाशौचे संपातेपि न शावजनननि
त्तकार्यप्रतिबंधः॥ आशौचे तु समुत्सने पुत्रजन्ममेदा भवेत्॥ कर्तुं स्तात्कालिकी शुद्धिः पूर्वा शौचेन शुध्यतीति प्रजा
पतिस्मृतेः॥ आशौचे द्विविधे पिशातपः॥ अंतर्देशाहे जननस्य श्राद्धात्प्राप्तमरणं यदि॥ प्रेतमुद्दिश्य कर्तव्यं पितृदानं य
थाविधि॥ प्रारब्धे प्रेतपिंडे तु मध्ये के जननं भवेत्॥ तथैवाशौचे पितृदास्तु शौचादद्याथाविधि॥ मातुः पक्षिणी मध्यमपि
तुरेकादशाहं कुर्यात्॥ आद्यं श्राद्धमशुभोपि कुर्यादेकादशाहं नीतिस्मृतेः॥ केचित्त्विदं शत्रियपरं॥ विप्रारेखाशौचा
तरे एकादशाहं श्राद्धं नेत्याहुः॥ अतएव विज्ञाने श्वरेण दश सपिंडं मृत्युरात्रिशेषशुचिर्भवेदिति शुचित्वं महैकोद्दि
ष्टां विप्रनिमंत्रणपरमिति वदता तत्र शुद्धेरंगत्वं दर्शितं॥ एवं ह्योत्सर्गशय्यादावपि॥ देवायां हिकेन त्वाशौचा
तरेपि भवत्येवेत्युक्तं॥ अथाशौचापवादः संप्रवृत्ता॥ कर्तुः कर्मतः द्रव्यतः मृतदोषतः विधानाच्चेति॥ आ
द्ये ब्रह्मचारियत्यादिषु॥ नैष्ठिकानां वनस्थानां यतीनां ब्रह्मचारिणां॥ नाशौचं कीर्तितं सद्भिः पतिने च तथा मृतेऽ
निकौर्मोक्तेः॥ तुर्यपादे पादेशावे चापि तथैव चेति देवलपाठः॥ आशौचमंत्यकर्मोपलक्षणं॥ ब्रह्मचरी न कुर्वीत श

नियधुत
२३६

शवदाहादिक्रियाः॥यदि कुर्याच्चरेत्कुलं पुनः संस्कारमेव चेति देवलोके॥एतस्यित्राद्यतिरिक्त विषयः॥आचार्यस्व
मुपाध्यायं मातरं पितरं गुरुं॥नित्यं तु व्रती व्रतं न व्रतेन वियुज्यते इति मनूक्तैः॥निर्हरणमस्य कर्मपरं॥यथा व्रतस्थो
पितस्तुतः पितुः कुर्यात्क्रियां नृप॥तथा माता महस्यापि दोहिकः कर्तुं महतीत्यपरां भविष्योक्तेः॥मातापित्रोरुपाध्याया
चार्ययोरौर्ध्वदेहिकं॥कुर्वन्मातामहस्यापि व्रती न भ्रश्यते व्रतादितिकालादर्शोच्च॥तत्रास्य कर्मनिमित्तमस्युच्यते
दशाहमस्येव॥सगोत्रोवायोग्निंदद्यात्सखेनरः॥सोपि कुर्यान्नवश्राधं शुद्धे तु दशमे हनीति रवोदासोक्तवचनात्
अतएव ब्रह्मचारिणः शवकर्मणो व्रतान्निष्ठितिरन्यत्र मातापित्रोरगुरोश्चेति गोप्रीये व्रतनिवृत्तेरेव पर्युदासो नाशो
चस्य॥संध्यादिकर्मलोपस्तु नास्ति॥नत्यजेत्सूतके कर्म ब्रह्मचारी स्वयं केचिदिति सुदोगपरिशिष्टात्॥पित्रोरगुरो
र्विपत्तौ तु ब्रह्मचार्येपि यः सुतः स व्रतश्चापि कुर्वेत्तु अग्निविज्ञोदकक्रियाः॥तेन शौचं न कर्तव्यं संध्या चैव न लुप्य
ते॥अग्निकार्यं च कर्तव्यं सत्यं प्रातश्च नित्यं शरति चंदिकायां संवर्तते॥अत्र कर्मानधिकाररूपाशौचनिषेध ए
व॥अपरां कर्माधवादयस्तु एकाहमाशौचमाहुः॥आचार्यं वा पुपाध्यायं गुरुं वा पितरं तथा॥मातरं वा स्वयंदग्धा
व्रतस्थस्तत्र भोजनं॥कृत्वा पतति नो तस्मात्प्रतान्तं तत्र भक्षयेत्॥अन्यभोजनं कुर्यान्न वदेत्सहसं वसेत्॥एकाहमथ
चिभूत्वाद्वितीये हनिशुध्यति इति ब्राह्मोक्तेः॥तदन्नभोजने तु प्रायश्चित्तं पुनरुपनयनमाशौचं वा॥दिवोदासाद

२३६

इयः

विभज्यनिर्गुणविषयत्वेनेदमुक्तं॥अस्य वचनस्य निर्मूलत्वोक्तिरज्ञोक्तिरेव॥अतः पूर्वाशौचां त्यरात्रावन्याशौचे
होरात्रैर्मधिकं॥रात्रेरंत्यया नैतु दिनत्रयमिति भट्टचरणोपदिष्टः पंथाः॥एतत्संपूर्णाशौचसंपाते एव॥रात्रिशौ
चत्रिरात्रादिसंपाते तु पूर्वशेषेणैव शुद्धिः॥द्विरात्रादिरात्रेः पूर्ववाक्ये रंशाहविषयत्वादपवादभावोपशुद्धे
रवसामान्यतः प्रवृत्तेः॥षडशीतो नृदशां हाने च्यहपातेपि द्वित्रिदिनसुक्षिरुक्ता॥रात्रिशौचेयदाशौचं पूर्वा नधि
कमापतेत्॥उर्ध्वदिनद्वयं पूर्वाद्यामशौचे दिनत्रयमिति॥अनधिकं समं न्यूनं वा॥तत्तुल्यं॥निर्मूलत्वादंतेपक्षिण्यास्य
दिपातेपि द्विरात्रादिवृध्यायंते॥पूर्वाशौचांतवर्धितद्वित्रिदिनमध्ये अधिकशौचांतरपाते तु वर्धितस्या
त्यत्वादधिके नैव शुद्धिः॥न च वर्धितस्य पूर्वशेषत्वं शंकनीयं॥रात्रिशौचे पूर्वशेषशुध्यपवादो नैमित्तिका
वृत्तिन्यायोपि जीवनांत॥अपवादो भावतु उत्सर्गस्य प्राप्तेः॥अपवादोतरमाहशंखः॥मातयेग्रे प्रमीताया मशुद्धौ
म्रियते पिता॥पितुः शेषेण शुद्धिः स्यात्प्रमातुः कुर्यात्तु पक्षिणी॥पादत्रयं स्पृष्टं॥चतुर्थस्य स्वयमर्थः॥पित्राशौचसंध्ये
मातृमृतोपित्राशौचांतमातुः पक्षिणीमधिकं कुर्यादिति॥अत्राशुधावित्युक्तेरात्माहातेः पितुराशौचाभावात्मात
मरणेन पक्षिणी कितु पूर्णमेवाशौचं॥इयंच पक्षिणी तृतीयादिदिनपरा नाद्यादिनद्वयं॥प्रतिनिमित्तं नैमित्तिका
वृत्तिन्यायापवादपूर्वशेषापवादत्वादिति पितृचरणा॥सपिंडाद्याशौचेन मातापित्रोराशौचापगमो नास्येव॥

नि. पू. त
२३७

नोपनयनयजनश्राद्धयुधप्रतिष्ठाचूडातीर्थार्थयात्राजपपरिणयनाद्युत्सवेष्वेतदर्थः ॥ नाशोचमिति शेषः ॥ सत्री
अन्नसत्रवान् ॥ मुख्यसत्रस्य दीक्षितपदास्त्येः ॥ त्रती अन्नव्रतारि नियमावाव ॥ नवनी नाव्रते इति विष्णुक्तेः ॥ प्र
चेताः ॥ कारवः शिल्पिनो वेद्याः दासी दासास्तथैव ॥ राजानो राजभृत्याश्च सद्यः शौचाः प्रकीर्त्तिताः ॥ कारवः सूपकार
द्याः ॥ शिल्पिनश्चैलु निर्णेजकाद्याः ॥ आतुरस्य व्याधिनाशार्थं दानादौ तु लादानादः प्रारब्धो नादी श्राद्धसंकल्पो
वा ॥ यजनंतडा गोत्सर्गं कोटिहोमादि ॥ लघुविष्णुः ॥ व्रतयज्ञविवाहेषु श्राद्धे होमैर्चने जपे ॥ आरब्धे स्रतके न स्यादना
रब्धे तु स्रतकं ॥ प्रारंभो वरणं युजे संकल्पो व्रतसत्रयोः ॥ नादी श्राद्धं विवाहादौ श्राद्धे पाकपरिष्कारेति पाकस्य परि
मंतात् क्रियापाकप्रोक्षणमिति शुद्धिप्रदीपः ॥ तन्मंदं ॥ तीर्थेति ॥ आशौचं आकस्मिकतीर्थप्राप्तौ ॥ विवाहदीर्घय
ज्ञेषु यात्रायां तीर्थकर्मणि ॥ न तत्र स्रतकं तद्वत्कर्म यज्ञादिकारयेदिति पैठीनसिस्मृतेः ॥ अत्र विशेषः प्रागुक्तः ॥ ज
पः पुरश्चरणादिस्तोत्रपाठः ॥ अविच्छेदेन संकल्पितहरिवंशश्रवणादिश्च ॥ अतएवोक्तं ब्रह्मे ॥ गृहीतनियमस्या
दन्यस्य कस्यचिदिति ॥ एवं देवपूजादि ॥ मदनपरिजातैर्यमोपि ॥ शिवविष्णुर्चनं दीप्तायस्य चाग्निपरिग्रहः ॥ श्रो
तकर्मणि कुर्वीत स्नातः शुद्धिमाप्नुयादिति ॥ गोडशुद्धित्वे मंत्रमुक्तावल्यां ॥ जपो देवार्चनविधिः कार्यो दीक्षा
नितैर्नरैः ॥ नास्ति पापं यतस्तेषां स्रतकं वायतस्मिनां ॥ राघवभट्टीयनारदः ॥ अथ स्रतकिनः पूजां वक्ष्याम्यागम

२३७

चोदितां स्नात्वा नित्यं च निर्वर्त्य मानस्या क्रियया तु वै ॥ बाह्यपूजाक्रमेणैव ध्यानयोगेन पूजयेत् ॥ यदिकामानचेत्का
मी नित्यं पूर्ववराचरेत् ॥ यत्तु नृसिंहकल्पे ॥ सदा मंत्रजपमुक्तायुदिस्यादशुचिर्नरः ॥ मनसा वहितस्तत्र स्मरेन्न च
न तत्र चरेत्तन्मन्त्राद्याशौचपरं ॥ रामार्चनचंद्रिकायां ॥ अशुचिर्वाशुचिर्वापि गच्छंति च स्वयन्मपि ॥ मंत्रैकस्मरणो
विहा न्न न सौवमदाभ्यसेत् ॥ कालानियमाभावे तु हेयमेव ॥ उत्सवोरध्यानादिः ॥ एषु नाशौचं ॥ अयं चाशौचाभा
वो अन्यगतिकत्वे आर्ते चित्तैः ॥ अत्र मूलमाकरे स्पृष्टं ॥ अत्र दीक्षितस्यावभृथात् पूर्वमेवाशौचमावः ॥ नरा
दित्वाशौचमस्यैव ॥ तेनैव स्नानोपासनाः कार्या इति वैतानलेप्यवभृथादिनभवत्येव ॥ अतएवोक्तं माधवीये ब्राह्मे ॥
तद्वद्गृहीतरीक्षस्य त्रेविद्यस्य महामरवे ॥ स्नानं नावभृथे यावत्तावत्तस्य न स्रतकं मिति वैतानोपासनाः कार्या
इति अनेव सिद्धेः कृत्वा जादी क्षितानां चेति पुनर्दीक्षितग्रहणं याजमानस्वयंकर्तृत्वात् स्नानप्राप्त्यर्थं चेति वि
ज्ञानेश्वरः ॥ वस्तुतस्तु दीक्षणीया संस्कृतस्य प्रागवभृथा कर्मप्राप्त्यर्थं दीक्षितग्रहणं ॥ तथा च छंदोगपरिशि
ष्टे ॥ नदीक्षिण्याः परं यज्ञेन कृत्वा दितपश्चरन्ति ॥ शुद्धित्वेप्येवं ॥ सत्विजां च मधुपर्कपूर्वमाशौचाभावः ॥
गृहीतमधुपर्कस्य यजमाना तु सत्विजैः ॥ पश्चादाशौचेपितैर्न भवेदिति निश्चय इति ब्राह्मणम् ॥ अतएव रामा

नि. ध. ह.
२३८

आरुः चतुर्णां वरणपक्षे अन्येषामाशौचे अन्ये आगमयितव्या इत्याह ॥ एवं स्मार्तेऽपि ॥ तुलाकोरिहोमादौ मधुपर्के स
तिदोषाभावो ज्ञेयः ॥ यत्तु प्रारंभो वरणं यत्तु इति तत्रापि मधुपर्कं तं ज्ञेयं ॥ तेनाधाने हि पशुबन्धादौ तदभावादन्ये भवन्ति
तिसिद्धं ॥ अपवादांतरमाह याज्ञिक्यः ॥ वेतानोपासनाः कार्याः क्रियाश्च श्रुतिचोदनात् ॥ तत्र त्यागमात्रे स्नानोत्तरं
स्वयंकर्तृत्वं ॥ श्रौते कर्ममितकालं स्नानः शुद्धिमाप्नुयादिति स्मृतेः ॥ त्यागातिरिक्ते तु श्रौते स्मार्ते चान्यस्येव कर्तृत्वं ॥
सूतके मृतके चैव अशक्तोऽप्यभोजने ॥ प्रवासादिनिमित्तेषु हावयेन्न तु हापयेदिति बृहस्पत्युक्तेः ॥ नित्यानि विनिवर्ते
रन्वेतानवर्जं शास्त्राग्नौ केके न्येतानि कुर्यादिति पृथगिति स्मृतेः ॥ इति विज्ञानेश्वरः ॥ एकग्रहणं पूजार्थं ॥ एतेन स्मा
र्तं कार्यमेवेति हारुतायां ॥ दक्षिणत्यास्तु विकल्पमाहुः ॥ अपराकादिनिबन्धास्तु श्रौतं स्वयं कार्यं ॥ स्मार्ते तु त्या
गातिरिक्ते न्येस्येव कर्तृत्वं ॥ त्यागमात्रे तु स्वस्य ॥ कर्मवेतानिकं कार्यं स्नानोपस्यशेनात्स्वयमिति हारीतोक्तेः ॥ दर्श
च पूर्णमासं च कर्मवेतानिकं च यत् ॥ सूतकेऽपि त्यजन्मोहाह्वायश्चितीयतो द्विज इति मरीच्युक्तेः ॥ जन्माह न्यो वि
तानस्य कर्मत्यागो न विद्यते ॥ शास्त्राग्नौ केवलं होमः कार्य एवान्यगोत्रजैरिति जाबालोक्तेः ॥ आशा
र्केष्वेव ॥ याज्ञिकाप्येवं ॥ सूतके तु सप्तस्नाने स्मार्तं कर्म कथं भवेत् ॥ विड्यतं चेत्तु होममसंगोत्रेण कार्येदिति
जातूकण्योक्तेः ॥ चरुः स्मार्तस्वात्कीपाकः शयणकर्मोदिति श्वेति विज्ञानेश्वरः ॥ प्रारब्धतुल्यं विड्येनापि

२३९

अ

यस्तु ब्रह्मोक्तेः ॥ प्रथमेऽह्नि संध्यादिलोचः ॥ ब्रह्मचारी यदा कुर्यात्सिद्धिनिर्वपणं पितुः ॥ तावत्कालमशौचं स्यात्तु नः स्ना
त्वा विशुध्यतीति प्रजापतिवचनात् द्वितीयाह दोषिडं दानकाले एवास्पृश्यत्वं मात्रं नान्यदेत्याहुः ॥ दशाहमस्पृ
श्यत्वेऽपि कर्मो गस्नानविधानार्थमेतदिति युक्तं ॥ अंस्य कर्मो करणे तु ब्रह्मचारिणः पित्रादिमरणेऽप्याशौचाभाव एव ॥
सोऽपि ब्रह्मचर्यकाल एव ॥ समावर्तनोत्तरं तु पूर्वमृतानां ग्रहाशौचं भवत्येव ॥ आदिष्टो नोदकं कुर्यादात्र तस्य समापनात् ॥
समासेतुदं दत्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेदिति मनुक्तेः ॥ तत्रापि विकल्पः ॥ पितर्यपि मृते नैष दोषो भवति कर्हिचित् ॥ आ
शौचं कर्मणो ते स्यात् ॥ हंवा ब्रह्मचारिणामिति ब्रह्मदोगपरिशिष्टात् ॥ तथा कृतजीवश्चाधेन किमप्याशौचं न क
र्तव्यमिति हमादिः ॥ शुद्धित्वे कौर्मो सद्यः शौचं समाख्येयं तदुर्भिश्चेवाप्युपदेवे ॥ दिवा हवहृतानां च विद्युतापायि
वे द्विजः ॥ उपदेवे स्यंतमारके ॥ उपसर्गमृते चैव सद्यः शौचं विधीयत इति पराशरोक्तेः ॥ उपसर्गं स्यंतमारक इति
भूतपाण्यनिरुद्धभट्टादयः ॥ याज्ञिक्योऽपि ॥ आपद्यपि च कुर्यात्तस्य शौचं विधीयत इति मरणसमयेऽपि ना
शौचं ॥ तथा च शुद्धिरनाकरदक्षः ॥ स्वस्त्यकालेऽपि सर्वं सूतकं परिकीर्तितं ॥ आपद्रुतस्य सर्वस्य सूतकेऽपि
न सूतकं ॥ अतः सति बे सन्यासोऽप्यातुरस्य भवतीति केचित् ॥ अथ कर्मतः ॥ त्रिंशद्व्योक्त्या ॥ तत्तत्कार्येषु सत्रि
प्रतिनृपनृपवद्वाक्षितर्त्विक्सुदेशभ्रंशापस्वप्यनेकश्रुतिमठनभिषक्कारुशित्यातुराणां ॥ संप्रारब्धेषु हा

नि. ५
२३९

कृनिषेधः॥ हरदत्तस्वाशोचेपिबहुचेवैधेवः कार्यः॥ तस्य ह्यवनध्याथोयदात्मसुचिर्यदेश इति ब्रह्मयज्ञस्येव शोचैव
शिष्यनिषेधात्॥ संध्यादीनामप्युवादिमाहापरांके पुनस्त्यः॥ संध्यामिष्टं च संहोमं यावज्जीवं समाचरेत्॥ नत्यजेत्सूतके वापि
युजनाद्येदधो द्विजः॥ सूतके सूतके चैव संध्या कर्म समाचरेत्॥ मनसोच्चारयेन्मंत्रान्प्राणायाममर्तद्विजः॥ यत्तु च दिक
यां जाबालः॥ संध्यापंचमहायज्ञान्नैत्यकं स्मृतिकर्म च॥ यन्मोहात्प्रापयेतेषां दशां हते पुनः क्रियेति॥ यच्च संवतः॥ सूत
के कर्मणो त्यागः संध्यादीनां विधीयते॥ तच्च विष्णुपुराणं॥ सर्वकालमुपासातु संध्योः पार्थिवेष्वने॥ अन्यत्र सूतकाशो
च विभ्रमातुरमीति तद्विदितसूर्ये संध्यापरं॥ अर्घ्यात्तामानसी संध्या कुशवारिविवर्जितेति शुद्धिदीपे यवनोक्तेः॥ पैठीनसि
स्वर्धे मंत्रोच्चारणमाह॥ सूतके सावित्र्यां जलं प्रक्षिप्य सूर्यं ध्यानं नमस्कृत्योत्॥ प्रयोगपतिरिति भरद्वाजोपि॥ सूतके
मृतके कुर्यात्प्राणायामममंत्रकं॥ तथा मार्जनं मंत्रास्तु मनसोच्चार्य मार्जयेत्॥ गायत्री साम्यं चार्च्य सूर्यो याच्ये निवे
दयेत्॥ मार्जनं तु नृवाकार्यमुपहृत्तं न चैव हीति॥ ग्रहणे आह्लादावप्याशौचापवादमाह व्याघ्रः॥ स्मार्तकर्मपरित्या
गोराहोरन्यत्र सूतके॥ इति लिंगेपि॥ सूतके मृतके चैव न दोषो राहुदर्शने॥ तावदेव भवेत्पुष्टिर्यो वन्मुक्तिर्न हरयते॥
प्रयोगपतिरिति हहस्पतिः॥ कन्याविवाहे संक्रांतौ सूतके न कदाचन॥ ह्यलशातातपः॥ यदा भोजनकाले तु अथ २३९

चिर्मवति द्विजः॥ भूमौ निक्षिप्य तं ग्रासं स्नात्वा विप्रो विशुध्यति॥ भक्षयित्वा तु तं ग्रासं होरात्रेण शुध्यति॥
अशित्वा सर्वमेवान्नं त्रिरात्रेण विशुध्यति॥ इदमविशेष्मात् सूतकादिपरमपीति श्रुतित्वे श्रुतपाणौ च॥ अथ
व्रतः॥ मरीचिः॥ अवणे मधुमांसे च पुष्पमूलफलैश्च॥ शाककाष्ठतृणेष्वप्युदधिसर्पिः पयः सूचः॥ तिलो
षधजिने चैव पक्षापके स्वयंग्रहः॥ पण्येषु चैव सर्वेषु नाशो च मृतसूतके॥ स्वयमेव स्वाम्यनुज्ञाया प्राह्यं न तं भक्ष
दित्यर्थः॥ कथेनु तत्तु स्तादपि न दोषः॥ पुष्कलं दुकादि॥ अपक्वं तु उलादि॥ एतदन्तः सत्रपरं॥ अन्तः सत्रं प्रह
ताना मासमन्नं प्रगर्हितं॥ शुक्लापकां न मेतेषां त्रिरात्रं तु व्रती भवेत् इत्यंगिरसोक्तेः॥ पक्षां न मोदना
दि॥ नृभक्ष्यं॥ षड्त्रिंशन्मते॥ उपाभ्यामपरिज्ञाते सूतके नैव दोषकृत्॥ एकेनापि परिज्ञाते भोक्तुं दोषमुपावहेत्॥
विवाहात्सवयवेषु त्वं तं रात्रत सूतके॥ परेरन्नं प्रादात्तं व्यं भोक्तव्यं चादिजोत्तमेः॥ भुजानेषु तु विप्रेषु त्वं तं रात्रत सूतके
अन्यगे होदकांताः सर्वे ते शुचयः स्मृताः॥ बृहस्पतिः॥ विवाहे सवेत्याद्युक्ता पूर्वसंकल्पिता नो पुन दोषः परिकी
र्तितः॥ षडशीति॥ संसर्गाद्यस्य चाशौचं यस्याति क्रांतकालता॥ तदीयस्य पदार्थस्य नाशो च विद्यते क्वचित्॥ शुद्धि
तत्वे शुध्येदिति अनुवृत्तौ विष्णुः॥ प्रोक्षणे न पुस्तकमिति॥ अथ मृतदोषा हेमाद्रौ षड्त्रिंशन्मते कोर्मव॥ व्या

नि. य.
२४०

सर्ववेद्य आत्मानं स्वयमग्न्युदकादिभिः ॥ विहितं तस्य नाशौ च नाग्निर्नाप्युदकक्रिया ॥ शब्ददर्शनं चार्वाकशौचम् ता
स्यैव ॥ हतानां नृपणा विप्रैरन्वक्षं चात्मघातिनां ॥ इति याज्ञवल्क्योक्तेः ॥ शक्षितत्वे कोर्मि ॥ सद्यः शौचं समाख्यातं
शापादिमरणे तथा ॥ आदिपदादभिचारहते ॥ भविष्ये ॥ स्वेच्छया मरणं विप्रान् गिदं हि सरीसृपैः ॥ अंशं य
जविषो ह्यधैरात्मना चैव ताडनैः ॥ पारखंडमाश्रित्वा श्वेव माहापातवर्केन स्तथा ॥ स्त्रियं श्वयन्निवारिष्य आ
रूढपतितास्तथा ॥ न तेषां स्नानं संस्कारो न श्राद्धं न सपिंडम् ॥ गोतुमः ॥ प्रायोनाशकं शस्त्राग्निविषोदको ह्य
धनप्रपतनाद्यैश्चेच्छतामिति ॥ नाशौचमिति शेषः ॥ अंगिराः ॥ चंडालाद्येऽप्युनात्सर्पो द्वास्तथा दुदकारपि ॥
दंष्ट्रिभिश्च पृथुभ्यश्च मरणं पापकर्मणां ॥ उदके पिंडदानं च प्रेतेभ्यो यत्प्रदीयते ॥ नोपतिष्ठति तत्सर्वमंतरिक्षे
विनश्यति ॥ वदन्ति शस्त्रेणैवं ॥ आलेपि ॥ शृंगिदंष्ट्रिभिरिव्यालविषवक्त्रि क्रियाजलेः ॥ व्यालोगजः ॥ सहस्राय
रिहतेऽप्यः कुबज्ज्जीर्णं मृतस्तथः ॥ नागानां विप्रयन्कु रूतश्चाप्यथ विद्युत् ॥ निगृहीतस्वयं राजा चोद्येदोषेण
कुत्रचित् ॥ परदारारूढं तद्वदेवा तु पुतिभिर्हताः ॥ असमानैश्च संकीर्णैश्चंडालाद्यैश्च विग्रहं ॥ कृत्वा ते नि
हतास्तद्वचंडालादीन् समाश्रिताः ॥ शस्त्राग्निगर्दाश्चैव पारखंडाः क्रूरबुधयः ॥ क्रोधात्प्रायं विषं वक्ति २४०

कार्यं ॥ न च तत्कर्म कुर्वाणः सनाभ्योप्यशुचिर्भवेदिति मनूक्तेः ॥ छदोगपरिशिष्टेपि ॥ होमः श्रोते तु कर्तव्यः शुक्लानेन फले
नवा ॥ अकृतं हावयेत्स्मान्नेतदभावे कृताकृतं ॥ अकृतं ब्रीह्यादि ॥ कृताकृतं तुंडलादि ॥ स्मार्तहोमादेतु विकृत्यो ज्ञेयः ॥ शाकान्नोवेके
इति प्रागुक्तेः ॥ यदा करणं तद्वान्यद्वारा ॥ अत्रेदं तत्त्वं ॥ येषां बह्वचदीनां द्वादशरात्रमहोमेपि नाग्निविच्छेदः ॥ तेनैव कार्यं ॥ तैत्तिरी
यायैः कार्यं ॥ त्रिरात्रचतुरात्रमहयमानोऽग्निर्लौकिकः संपद्यत इति सुदर्शनभाष्ये वचनात् ॥ समारूढेऽप्यग्नेनापि कार्यं ॥ न
किंतु पुरोनेधानमेव ॥ समारोपप्रत्यवरोहपोराशौचापवादभावाद नन्यकर्तृकत्वाच्च ॥ अन्यथा पुनराधानमपि स्यात् ॥
यत्तु आप्थलायनः ॥ नो चापि स्तूतकेशावेपुर्वणीष्टिं महापदि ॥ पुष्पवस्यां च भार्यायां न वुर्यानां कदाचन ॥ स्मार्ताग्निः स्तू
तकेशावेस्वयं न जुयाद्भिजः ॥ श्रोताग्निस्तु स ह्यधुत्वा समाप्ते वा स्वयं कुनेदिति तदपि समाकृतपरं ॥ तदाह स एव ॥ स्मा
र्ताग्निरात्मनो न्येषामभावे स्तूतकादिषु ॥ समारोप्य तदंते तु विहृत्य जुहुयात्स्वयमिति ॥ अतीताहुतयः सर्वा पूज्यानिष्कृ
तिर्हवकाः ॥ घृतेऽथ तुर्गहीनेऽस्तु कार्यान्निष्कृतिर्भवेत् ॥ तथा मनुः ॥ प्रसूहेनाग्निं शुक्रियादिति ॥ वैश्वदेवस्य स्व
नाग्निं साध्यत्वेऽपि निवृत्तिः ॥ विप्रो दशाहमासीत् वैश्वदेवविबर्जित इति सर्वतोक्तेः ॥ यद्यपि पंचयज्ञविधानं तु न
पुर्यान्मनुजानां नोरिति तेनैवोक्तेः पूर्वनिषेधो व्यर्थस्तथाप्यपस्तंबादीनां वैश्वदेवस्य पंचयज्ञभिन्नत्वात् स्थ

नि. ५२
१४९

क्रियां कृत्वा कुरुंसांतपनंचरेत् ॥ अज्ञाने त्वध्वं ॥ एतदनाहिताग्नेः ॥ आहिताग्नेः कुरु एवेति माधवः ॥ मिताक्षरायां ॥
आत्मनस्मा गिना नास्ति पतितानां यथा क्रिया ॥ तेषामपि तथा गंगा तोये संस्थापने हितं ॥ आहिताग्नेस्तु विशेषो
हेमाद्रौ भविष्ये ॥ वेतानं प्रक्षिपेत्पुष्प आवसंथं चतुष्पथे ॥ पात्राणि तु दहेद्ग्नौ साग्नि के पापकर्मणि ॥ छं
दोगपरिशिष्टेपि ॥ महापतकसंयुक्तो दोराख्यादग्निमान्यदि ॥ पुत्रादिः पालयेद्ग्रीन्युक्त आदोष संक्षयात् ॥
प्रायश्चित्तं न कुर्याद्यः सर्वा कुर्वन्वान्नियते यदि ॥ गृह्ये निर्वपयेद्धेतुमश्वस्येत्सपीरुद्धं ॥ पात्राणि दद्या
द्विज्ञायिदं हेतुं स्वैव वासिष्येत्समिध्वीथे पराशरः ॥ आहिताग्निर्भूतो विप्रश्चांडाले नात्मघातकः ॥ दहे
त्तं ब्राह्मणं विप्रो लोकाग्नौ मंत्रवर्जितं ॥ प्राजापत्यं चरेत्सश्चादि प्राणामनुशासनात् ॥ दग्धास्तीनि पु
नर्ह्यौक्षीरेण क्षारयेत्ततः ॥ स्वेनाग्निना स्वमंत्रेण पृथगेन पुनर्दहेत् ॥ हेमाद्रौ तु दाहयित्वा शर्वतेषां शरदैरवि
धिपूर्वकं इत्युक्तं ॥ एतदूर्णादिना मरणे लोयं ॥ प्रमादमरणे त्वाशौचादिसर्वं भवत्येव ॥ तदा हांगिराः ॥ अथ
कश्चित्समादेन म्रियतां मुदकादिभिः ॥ तस्याशौचं विधातव्यं कर्तव्या चोदकक्रिया ॥ ब्रह्मेपि ॥ प्रमा १४९

न दहपिनिः शंकस्त्वकस्माद्विचिचोदितः ॥ शरंगिदं द्विनरिव ब्याल विषविद्युज्जलादिभिः ॥ चंहाले रथवा चोरे निहतो
वापि कुत्रचित् ॥ तस्य दाहादिक कार्यं यस्मान्न पतितस्तु स इति ॥ प्रमादमरणे त्रिरात्रमारौ च इति गौडाः ॥ शु
धितत्वादयः ॥ दशाहवित्तिराशिणात्याः ॥ अस्यापवादो हेमाद्रौ भविष्ये ॥ प्रमादादिलुयावापिन कुर्यात्स
र्पतो मृते ॥ नागपूजां विना कुर्यादित्यर्थः ॥ बोधायनोपि ॥ बुधपूर्वात्सहं तृणं क्रियालोपोर्विधीयते ॥ क्रिया
त्यकर्म ॥ तत्र दुर्मरण निमित्तं रानादिकार्यं ॥ तत्र विश्वप्रकाशादोशात्तातपीये च ॥ व्याघ्रेण निहते विप्रे विप्रक
न्यां विवाहयेत् ॥ सर्पदष्टे नागबलिर्ज्ञेयः सर्पश्च कांचनः ॥ चतुर्निष्कमितं हेमगजं दद्याद्भुजैर्हते ॥ रावि
निहते दद्यात्सुरुषं तु हिरण्यमयं ॥ चोरेण निहते धेनुं वैरिणा निहते रुषं ॥ रुषेण निहते दद्याद्यथाशक्त्या
च कांचनं ॥ शय्या मृते प्रदातव्या शय्या तूली समस्त्रिता ॥ निष्कमात्रं सुवर्णं स्य विष्णुना समधिष्ठिता ॥
शौचहीनं मृते वैवद्विनिष्कं स्वर्णं जंहरिं ॥ संस्कारहीने च मृतं कुमारमुपनायेत् ॥ निष्कत्रयं स्वर्णमितं द
द्यादश्च ह्याहते ॥ शुनाहते क्षेत्रपालरुषापयेन्निजशक्तिनः ॥ स्तक्रेण हते दद्यान्महिषं दक्षिणां चितं ॥

मि. सि
१४२

कमिभिश्च मते दद्या गोधूमान्यं चरवारिकाः ॥ वभं वभहते दद्या सोवर्णं वस्त्रं संयुतं ॥ शृंगिणानि हते दद्या दुषभं वस्त्रं
संयुतं ॥ शकटेन हते दद्या इव्यं सोपस्करा नितं ॥ भगुपात्र मते वैव प्रदद्या धान्यं पर्वता ॥ अग्निना निहते कार्यं मुद्रण
नं स्वशक्तिः ॥ हारुणानि हते वैव कर्तव्या सरने सभा ॥ शस्त्रेण निहते दद्या अहिषी दक्षिणा नितं ॥ अश्मना निहते
दद्या सुवत्सा गां पयस्विनी ॥ विषेण च मते दद्या न्मेदिनी हेम निर्मिता ॥ उद्धने न च मते कपिकनक निर्मिता ॥ मते
जले न वरुणं हेमं दद्या द्विनिष्ठं ॥ विषूचिकामते स्वादु भोजये च शतं द्विजान् ॥ घृतधेनुं प्रदद्या तु कंठान्नक व
ले मते ॥ कास रोगेण च मते अक्षुद्रं व्रतं चरेत् ॥ अतिसार मत्तक्षं गायत्र्याः प्रयतो जपेत् ॥ शाकिन्या दिव्य हग्नौ
जपेद्दुद्रं यथोदितं ॥ विद्युत्पाते न निहते विद्यादानं समा चरेत् ॥ अंतरिक्ष मते कार्यं वेदपारायणं तथा ॥ सञ्ज्ञास्त्रं पुस्तकं
दद्या दस्यस्य शतो मते ॥ पतिते च मते कुर्यात्स्राजापत्यास्तुषोडश ॥ मते चापत्यरहिते कृच्छ्राणां नवतिं चरेत् ॥ एवं कृते
विधाने तु विदध्या दोर्ध्वं रोहिणं ॥ तथा वैधमरणे विनक्षोषः ॥ तदा हतुर्मनु ह्यधगाग्यो ॥ ह्यः शोचस्मतेर्लुप्तः प्रयास्या
तत्रिषा क्रियः ॥ आत्मानं घातयेद्यस्तु भगवन्मनशो नो बुभिः ॥ तस्य त्रिरात्र माशौ चं द्वितीये त्वस्ति संवत्सः ॥ तृतीये तद
कंदत्वा चतुर्थे आधमा चरेदिति हमाद्रौ विष्णुधर्मपि ॥ नरस्तु व्याधिरहितो न त्यजेदात्मनस्तनुं ॥ असूयानामये लोका अधेन
तमसा हताः ॥ तांस्ते प्रेत्यापि गच्छति ये केचास्मह नो जनाः ॥ अरिष्टेरात्मनो शोभा मत्यु कालमुपस्थितं ॥ व्याधितो भिषजा त्युक्तः

१४२

शस्त्रमुद्धनं जलं ॥ गिरिवशा प्रपाते च ये कुर्वन्ति नराधमाः ॥ कुशित्मजीविनो ये च सूता लंकारधारिणः ॥ मुखे भगास्त
ये केचित् क्लीबप्रायानपुंसकाः ॥ ब्रह्मांडं हता ये च ये चापि ब्राह्मणे हताः ॥ महापातकिनो ये च पतितास्ते प्रकी
र्तिताः ॥ पतितानां नराहः स्यान्मोत्येष्टिर्नास्ति संवत्सः ॥ न चाश्रुपातः पिंडो वा कार्यं आध्यादिकं कंचित् ॥ एतानि
पतितानां तु यः करोति विमोहितः ॥ तमक्षुद्रयेनेव तस्य शुद्धिर्न चान्यथा ॥ एतद्दुष्टिपूर्व सर्वेषां करणे
तु माधवी ये वसिष्ठः ॥ य आत्मत्यागिनां कुर्यात्स्नेहात्प्रेतक्रियां द्विजः ॥ स तप्तक्षुद्रसहितं चरेत् प्रायणं
व्रतं ॥ अज्ञाने तु कृत्वाग्निमुदकं स्नानं स्पर्शनं वहनं कथां ॥ रज्जुच्छेदाश्रुपातं च तप्तक्षुद्रेण अध्यतीवि
जयेत् ॥ प्रत्येकं बुद्धिपूर्वं एतदिति मदनपारिजातः ॥ प्रत्येकं तु स्पर्शाश्रुणोर्मिताक्षरायां ॥ तत्तु वं केव
लं स्पृष्टमश्रुवापातितं यदि ॥ पूर्वोक्ता नाम कारी चेदेकरात्रमभोजनां ॥ एकरात्रं तु नास्तीयात्रिरात्रं
बुद्धिपूर्वं कं मिति माधवी ये उत्तराख्ये ॥ अन्येषु तु संवत्सः ॥ एषमन्यतमं प्रेतं यो वदेत दहेतवा ॥ कथं दक

आलुणेवास्वर्गादिमाहाकल जिगीषया ॥ प्रविशेऽज्वलनं तोयं करोत्स्वनशनंतथेति तल्लया गतिरिक्त विषय
 मितिकेचित् ॥ हेमाद्रौ त्वेत्तदग्रे प्रयागवत् ॥ शरवाग्रादित्युक्ते श्रील्लणस्य प्रयागेऽपि नेति प्रतीयते ॥ माधवीये
 अपराके चादित्यपुराणे ॥ ५ ॥ श्रिकित्तेर्महारोगेऽपीडितस्तु पुमानपि ॥ प्रविशेऽज्वलनं दीप्तं करोत्स्वनशनंतथा ॥ आगाधतो
 यराशिं च भृगोः पतनमेव च ॥ गलेन्महापथं वापितुं वारगिरिमादरात् ॥ प्रयागवत् शरवाग्रादेहत्यागं करोति च ॥ स्वयं
 देहविनाशस्य काले प्राप्ते माहा मतिः ॥ उन्नुमान्प्राप्तुयाद्भो कान्तात्मघाती भवेत्कचित् ॥ एतेषामधिकारस्तु सर्वेषां स
 र्वजंतुषु ॥ नराणां मधुनारीणां सर्ववर्णेषु सर्वदा ॥ ईदृशं मरणं येषां जीवानां पुनश्चिद्भवेत् ॥ आशौचं स्या
 अहंतेषां च ज्ञानलहते तथा ॥ वाराणस्यां श्रियेद्यस्तु प्रत्यारव्या तन्निष्क्रियः ॥ काष्ठापाषाणमध्यस्थो
 जाह्नवीजलमध्यतः ॥ अविमुक्तो न्मुखस्तस्य कण्ठमूलगतो हरः ॥ प्रणवं तारकं श्रुतेनान्यथा कुत्रचि
 त्कचित् ॥ हेमाद्रौ चैवं ॥ अत्र काले प्राप्ते इत्युक्ते रप्राप्तमरणकालायाः स्त्रिया अन्वारो हरेः संपूर्ण
 मेवाशौचं ॥ पृथ्विचंद्रोदयस्त्वत्रापि सह माह ॥ शुद्धितथादिगोऽग्रथेष्वप्येवं ॥ एतच्च पृथ्व्यादि
 मरणं कलौ निषिद्धं ॥ भृगवगिरिपतनेऽथैव पृथ्व्यादिमरणं तथेति माधवेन पृथ्वीचंद्रेण कलिवर्जे

पूतैः ॥ नचात्र यावदुक्तनिषेधः ॥ विनिष्टोद्देशो वाक्यभेदात् ॥ तेनात्महननस्यैवोद्देश्यनच कलौ बानप्रेक्षाश्च भ
 निषेधादेव सिद्धेर्मरणनिषेधो व्यर्थ इति वाच्यं ॥ सर्ववर्णेष्वित्यादिभिस्तद्भिन्नस्यापि प्राप्तेः ॥ कास्यं भवत्येव ॥
 एवैतन्न १ विस्तजंतीति श्रुतेः ॥ स्मृत्या संकोचाया गाता ॥ नचेयं स्वाभाविकमृत्युपरा ॥ धीरपदोक्तेः ॥ मास्यभारतादि
 पुनलोकवचनात्तातनवेदवचनादपि ॥ मतिरुत्कमणा याते प्रयागमरणं प्रतीयते ॥ अतएव विष्णुधर्मोपनिषो
 दिमरणमुत्कृतं ॥ यथा युगानुसारेण संयजेदात्मनस्तनुमिति काश्यामप्युक्तं ॥ मास्यं ॥ अग्निप्रवेशं यत्कुरुष्वि
 मुक्ते विधानतः ॥ प्रविशंति सुखं ते मे निःसंदिग्धं वरानने ॥ हेमाद्रौ विवस्वान् ॥ सर्वेद्रियविमुक्तस्य स्वयं पाराक्ष
 मस्य च ॥ प्रायश्चित्तमनुज्ञातमनुपातो महोपथः ॥ धर्माज्जनासमर्थस्य कर्तुः पापं कितस्य च ॥ ब्राह्मणस्या
 प्यनुज्ञातं तीर्थं प्राणविमोक्षणं ॥ अपरार्कं चैवं ॥ सहगमनं लौभवत्येव ॥ कलौ नान्या गतिः स्त्रीणां सहानु
 गमनादृते इति ब्रह्मवैवर्तत् ॥ तेन मरणांति कृपायश्चित्तं काशीखंडादौ चालुवर्णस्य तनुत्यागविधेयश्च
 युगांतरपरा एव ॥ प्रयागेऽपि निष्ठुकी सेतोस्कां दे ॥ यथा कथंचितीर्षेऽभिजाणत्यागं करोति यः ॥ तस्यात्मघात

नि० सि० ३

२४४

४ प्राणान्

दोषेन प्राप्नुयादिति नान्यपि ॥ पाप्मे विष्णुः ॥ देह त्यागं तथा धीराः कुर्वन्ति मम संनिधौ ॥ मत्तनुं प्रवित्येव न पुनर्लभन्ते
तेनराः ॥ कौमे ॥ व्याधितो यदि वा दीनः कुपो वापि भवेन्नरः गंगायामुनमासाद्य यस्तु प्राणान्परित्यजेत् ॥ इति
तान् लभते कामान् वदन्ति मुनिपुंगवाः ॥ तथा ॥ या गतिर्योगयुक्तस्य सत्त्वस्थस्य मनीषिणः ॥ सा गतिस्तस्य
जतः गंगायामुनसंगमे ॥ वाराहे ॥ तत्र यो मुंचति प्राणान् वदन् मूलेषु सुंदरि ॥ सर्वलोकान् तति क्रम्य मम लोकं प्रप
द्यते ॥ तथा ॥ अकामो वा स कामो वा वदन् मूलेषु सुंदरि ॥ शीघ्रं प्राणान् मुंचेत्तथ ही छेत्परमां गतिं ॥ तथा ॥ पं
च यो जनविस्तीर्णो प्रयागस्य तु मंडले ॥ अतीतान् पुरुषान् समभविष्य श्वत्सुर्दश ॥ नरस्तारयते सर्वान् यस्तु प्रा
णान्परित्यजेत् ॥ ब्राह्मे ॥ ध्यात्वा विष्णुर्पदं भोजं प्रयौगे विष्णुतत्परः ॥ तनुं त्यजति वै माघे तस्य सुक्तिर्न संश
यः ॥ दुष्कृतोऽपि दुराचारो ब्रह्महत्यादिपातकी ॥ हरिं ध्यात्वा त्यजं दहं प्रायशो मुक्तिमान् भवेत् ॥ भविष्यो

राम
२४४

पूर्णे आयुषि चात्मनः ॥ यथा युगानुसारं संत्यजेदात्मनस्तनुं ॥ तस्मिन्कारणेन तु त्यागाद्यथेष्टं कलमाप्नुयात् ॥ आयुष
स्तु पुराहं नरण ब्रह्मणस्य च ॥ नेति गोडानामपपाठः ॥ उत्तरार्थे असंगते ॥ क्षत्रियस्य तु संग्रामे मृते भर्तुरियोचितः ॥
अपराके ब्रह्मे गर्भः ॥ योजि विवृतं न शक्नोति महा व्याधुपपीडितः ॥ सोऽग्न्युदकं महायात्रां कुर्वन्नात्र न दुष्यति ॥ अ
त्रोक्तं वक्ष्यमाणं चोचि च यास्त्यया गतिरिक्ते ॥ चिकित्स्य रोगाद्युपहृता नामधिकारः ॥ सोऽपि जीर्णवान् प्रसूयते
वेति विज्ञानेश्वरदेव्या इति कादयः ॥ अतएव मिताक्षरादौ भगुपातान् न शानादिकं वान् प्रसूयते वोक्तं ॥ अनुरूपि ॥
आसां महर्षिचर्याणां त्यक्त्वा न्यतमया तनुं ॥ वीतशोकभयो विप्रो ब्रह्मभूयाय कल्पते इति ॥ तेनान्यत्रापि तद्विषयमे
व ॥ मूले व्यादितिकेचित् ॥ तन्न ॥ वान् प्रसूयते मरणे आशौचनिषेधात् ॥ तेन गृहस्थादिपरमेवेदं ॥ तेन यतेनाधि
कारैः ॥ काम्येनधिकाराच्च ॥ नेमिस्तिके त्वेत्करणे दोषो नित्यता च स्यात् ॥ प्रयोगे त्वरोगिणां रोगिणां च ॥ यत्तु
इत्यक्षत्रिया वैश्या अंत्यजाश्च तथा धर्माः ॥ एतेत्यजेयुः प्राणान् नैवर्जयित्वा द्विजं नृप ॥ पतित्वा ब्राह्मणस्तत्र ब्र
ह्महाचात्महा भवेदिति तन्निर्मुक्तिमिति भद्राः ॥ तत्तनुं हेमाद्रौ व्रतकांडे लिखन्निर्मुक्तं लब्धं चित्यमम ॥ प्रक्रम
न्नुपतित्वेति भगुपातमानपरमित्युक्तं ॥ ब्रह्मणस्याप्यनुज्ञा तमिति वक्ष्यमाणविरोधाच्च ॥ यत्वा दित्युपराणे ॥ अ

नि० सि० ३
२४५

रूपे स्वबंधुनिः॥ मार्जंडपादमूले वा श्राद्धं हरिहरोस्मरन्॥ स्तर्यपदे इत्यर्थः॥ तत्र वर्षमध्येल्यमुक्तमपराके वायुपु
रणे॥ शुक्लपक्षे तु द्वादश्यां कुर्याच्छ्राद्धं तु वत्सरं॥ द्वादशाहानि वा कुर्याच्छुक्ले च प्रथमे हनि॥ छागलेयः॥ नारायणव
लिः कुर्यात्लोकगर्हा भवेन्नरैः॥ तथा तेषां भवेच्छौचं नान्यथेत्यब्रवीद्यमः॥ व्यासः॥ नारायणं समुद्दिश्य शिवं वाय
त्प्रदीयते॥ तस्य शुद्धिकरं कर्म तद्भवेन्नैतदन्यथेति॥ स चात्मघातादिप्रायश्चित्तं कृत्वा कार्यः॥ तदुक्तं हेमाद्रौ षड्विं
शमते॥ कृत्वा च द्वायणं सर्वक्रियाकार्या यथाविधि॥ नारायणवलिः कार्यो लोकगर्हा भवेन्नरैः॥ विंदो ह्येकः क्रि
याः पश्चाद्दोषोत्सर्गादिकं च यत्॥ एको हि एतानि कुर्वन्त स पिंडीकरणं तथा॥ दिवोदासी ये वृद्धा शाता तपस्तपनिते
ते च मृतेऽप्युपजापत्यांस्तु षोडश॥ मृते वा पत्न्यरहिते कृच्छ्राणां नवतिं वरे दित्याह॥ इदं प्रायश्चित्तार्हपित्रादि
विषयी॥ इदियैरपरित्यक्त्येव भूदा विषादिनः॥ घातयंतं स्वमात्मानं चांडालादिहताश्च ये॥ तेषां पुत्राश्च पौत्रा
श्वदयथा समनिष्ठताः॥ यथा श्राद्धं प्रतचंति विष्णुनामप्रतिष्ठितं॥ तथा ते संप्रवक्ष्यामि नमस्कृत्य स्वयं सुवे

राम
२४५

इति हेमाद्रौ तेनैवोक्तेः॥ तत्रैव बौधायनोपि॥ नारायणं कलें संख्यास्यामो मिशस्तपतितसुरापात्मत्वा गिनो ब्राह्म
णहतानां च द्वादशवर्षाणि चंडालादुदकात् सर्पाद्वाहणाद्देह्युतादपि॥ दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणां पापकर्मणाम्॥ ४९
विषादस्वरज्जुपाषाणादिशान्तरमृते वा ४९ त्रीणि वा कुर्वीतेति॥ मृद्वपरिशिष्टे तु चंडलादित्याद्युक्ता॥ दग्
ध्वां शरीरं मेतस्य संस्थाप्या स्त्रीनियततः॥ प्रायश्चित्तं तु कर्तव्यं पुत्रैश्च द्वायणत्रयमित्युक्तं॥ मदनरले ब्रह्मे॥
प्रमादादपि निःशंकस्त्वकस्माद्विधिवो दितः॥ मृगिदंष्ट्रिभ्यश्च विषयुक्तादितिः॥ चंडले श्रीहृणेशो
रे निहतो यत्र कुत्रचित्॥ तस्य दाहादिकं कार्यं यस्मान्न पतितस्तु सः॥ चांडायणं तसं कृच्छ्रयंतस्य विषुधये॥
यद्वा कृच्छ्रं च द्वादशकृत्वा तु विधिना दहेत्॥ बुद्धिपूर्वमृतानां तु त्रिंशत्कृच्छ्रं समाचरेत् इत्युक्तं॥ स्मृतिरलावण्या
तु द्विगुणं प्रायश्चित्तं कृत्वा वा गपि अष्टासर्वकार्यमित्युक्तं॥ आत्मनो घातश्च व्यर्थं चरेत् चांडायणद्वयं॥ तस
कृच्छ्रं चतुष्कं च त्रिंशत्कृच्छ्राणि वा पुनः॥ अर्वाक् संवत्सरा कुर्याद्दहनादियथोदितं॥ कृत्वा नारायणवलिमानि

नि. सि. ३
२४६

सत्वात्तदायुष इति ॥ इदं चात्मवधनिमित्तं तत्तज्जातिप्रायश्चित्ते न स सुचितं कार्यं ॥ अतएव बोधायनेनोक्तं द्वाद
शवर्षाणि त्रीणि वेति ॥ मदनपरिजाते स्मृत्यर्थं सारे ब्रह्महादीनां तयो ग्यं प्रायश्चित्तं नारायणबलिः कार्यं इत्यु
क्तं ॥ एवं म्लेच्छीकृतानामपि ॥ यद्युक्तश्चिदाह ॥ पुत्रकृतेन प्रायश्चित्तेन पितुः पापनाशो भवति ॥ आत्मघा
ते तु वचनादस्ति ॥ महापातके तु कथं स्यादिति ॥ सख्यमेवात्मैव धर्मायश्चित्तस्य जातिवधनिमित्तेन स मुच्यं वद च
हृदयशून्य एव ॥ न हि जातिवधनिमित्तं पुत्रैः कार्यमिति वचनमस्ति ॥ पुत्रकर्तृकसर्वप्रायश्चित्तादिविष्णुवापतेः ॥ प्रायु
क्तबोधाय वचनाच्चेति दिक् ॥ इदं प्रायश्चित्तार्हाणां मेव ॥ प्रायश्चित्तानर्हाणां तु पतितोदकमात्रं ॥ कार्यमिति
केचित् ॥ मदनपरिजातादिस्वरसोपेवं ॥ वस्तुतस्तु तर्हादं नर्हयो वचने नुपादानादविशेषात्तत्रापि नारायणब
लिर्गया आध्मं चेति युक्तं ॥ तद्यथा ॥ हेमाद्रौ ब्राह्मे ॥ पतितस्य तु कारुण्याद्यस्तु सिक्तुं मिषति ॥ सहिदासी समाह
यसर्वगां दत्तवतनां ॥ अमुं क्षयदहस्तांतां यथावत्तं ब्रवीत्यपि ॥ हेदासि गच्छ मूल्येन तिलानां नयसत्वरं ॥ तोय

राम
२४६

तरे ॥ समाः सहस्राणितुसप्तवैजलेदशैकमसौ पतने च षोडश ॥ महाहवैष छिरशीतिगो ग्रहे ॥ अनाशके भारत
चाक्षेयागतिरितिसामान्ये तोपि फलं ॥ एवमन्ये विधयो ज्ञेयाः ॥ यत्तु गोडाः ॥ प्रयागदिमरमं ब्राह्मणसिन्नवि
षयमित्याहुस्तद्वृषणं पितामहचरणैः प्रयागविधौ कृतमिति न त्रौच्यते ॥ अत्र दशाहमाशौचं ॥ त्रिरात्रस्याप्रा
प्तकालगोचरत्वात्तुतिभटाः ॥ युक्तं तु त्रिरात्रं ॥ दिवौ दीप्तीयेष्वेवं ॥ शुद्धितत्वेपिकाश्रयः ॥ अनशनमृतानां
मना निहतानां मज्जिजलप्रविष्टानां च गुरुसंग्रामे देशांतरमृतानां जातदंतानां च त्रिरात्रमिति ॥ एवं मरणोत्तप्रा
यश्चित्तेपि ॥ पूर्वोक्तश्चात्महृददाहाशौचादिनिषेधस्तदानीमेव ॥ वत्सरांते तु सर्वमौर्ध्वदेहिकं कुर्यात् ॥ गोब्रा
ह्मणहतानां च पतितानां तथैव च ॥ ऊर्ध्वसंवत्सरात्कुर्यात्सर्वमौर्ध्वदेहिकमिति हेमाद्रौ षट्त्रिंशत्कृता ॥ ए
वं म्लेच्छीकृतानामपि ॥ गया आध्मविकार्यं ॥ ब्रह्महाचरुतश्च गोघातपंचपातकी ॥ सर्वे ते निष्कृतिं योतिगया
यां पिंडपातनादित्यग्निपुराणात् ॥ ब्राह्मेपि ॥ क्रियते पतितानां तु गते संवत्सरे क्वचित् ॥ देशधर्मप्रमाणत्वाद्गया

नि.सिं.३
२४७

स्रसंगात् ॥ अतो घटस्योटेन बर्हिः कृतस्यापि पित्रादेरहंते नारायणबलिः ॥ निषेधास्तु पितृव्यादिपरा इति तत्त्वं ॥
केचित्तु नारायणबलौ कृतेष्वंतर्कमसिपिंडनवर्जकार्यं ॥ गोब्राह्मणहतानां च पतितानां तथैव च ॥ व्युत्कर्माच्च प्र
मीतानां नैव कार्यसिपिंडतेति वचनात् ॥ ब्राह्मणादिह ते ताते पतिते संगवर्जिते ॥ इति आधंप्रकारोक्तेः श्रुत्यादुः
ते हेमाद्रिस्तु पूर्वोक्तषट्त्रिंशन्मताविरोधानिर्मूलत्वाद्वाध्यप्रकारस्य च बहिःश्राद्धविषयत्वादुपेक्ष्याः ॥ नारा
यणबलिस्तु हेमाद्र्यानुसारेणोच्यते ॥ शुक्लायां कृष्णायां वैकादश्यां देशकालौ संकीर्त्या मुकगोत्रस्या मुकस्य
दुर्मणात्मघातजदोषनाशार्थमोर्ध्वदिहिके संप्रदानत्वयोग्यता सिध्यर्थमुकप्रायश्चित्तं कृत्वा पुनरुक्तं संकल्पं
कृतवाना नारायणबलिकरिष्य इति संकल्पब्राह्मणं विष्णुं शिवं यमं प्रेतं च पंचकुक्षेषु ॥ विष्णुस्वर्णं मुचः कार्यं
रुद्रस्ताम्रं मयस्तथा ॥ ब्रह्मास्तप्यमयस्तत्र मयो लोहं मयो भवेत् ॥ प्रेतो दर्भमयः कार्य इति देवाः प्रकल्पये

राम
२४७

दिति ॥ गौरुडोक्तास्तु सर्वासु हेवमीषु बाधति मासुषोऽशोपचारेः पुरुषसूक्तेनाभ्यर्च्योऽग्निप्रतिष्ठाया चारुपुरुषसूक्ते
न प्रत्यर्च्येना नारायणा येदमिति कृत्वा देवानां मन्त्रे दक्षिणाग्नेदसेषु विष्णुसूत्रं प्रेतस्मरन्नाम गोत्राभ्यां मधुघृतातिलयुतादरा
पिंडान्यशोपवीत्येव अमुकगोत्रा मुक शर्मन्नेत विष्णुत्रपायं ते पिंडं उपतिष्ठतामिति दत्वा पुरुषसूक्तेनाभितेनैव वा
लोदकेनाभिषिञ्च्य भ्यर्च्य मुकशर्माणममुकगोत्रं विष्णुसूत्रं प्रेतं तर्पयामीति पुरुषसूक्तेन प्रत्यर्च्यं तर्पयित्वा एकमा
मानं च ब्रह्मविष्णुमहादेवाय मय्येव सक्रियं करः ॥ बलिं गृहीत्वा कुर्वतु प्रेतस्य शुष्मां गतिमिति निवेदयेत् ॥ मिता
क्षरायां तु होमबल्यादिकं नोक्तं ॥ ततः प्रतिदेवं त्रिविधं फलशर्करामधुघृतगुडा निवेद्य पिंडानभ्यर्च्य नद्यां क्षि
प्त्यारत्रौ जागरं कृतवानवसन्नपंचवा विप्रान्निमं श्रीपोषितः श्योभूते पुनर्विष्णुं यमं च संपूज्यैको दिष्टविधि
ना श्राद्धं पंचकं करिष्ये ॥ मुक्ता विष्णुयमप्रेता स्मरा विप्रा तु पवेश्य प्रेतस्थाने चैकं विष्णुस्मरन्पाद्यावाह
नार्घ्ययुतं त्रिप्रश्नातं कृतवांस्ते खनादिकृत्वा न विरोषण विष्णवे ब्रह्मणे शिवाय यमाय सपरिवाराय

नि. सिं. ३
२४८

चतुरः पिंडान्दत्वाप्रेतसमगोत्रेस्मृत्वा विष्णुनाम्ना पंचमंदत्वाभ्यर्च्य चांतेष्योदक्षिणां दत्त्वेकं पेतं स्मृत्वा विशेषतः सं
तोष्य विप्रैः प्रेता ये दंतिलोदकमुपतिष्ठता मिति स तिलमुदकं दापयित्वा संजीतेति ॥ अत्र विशेषांतरं सदृ
कतां त्येष्टि पक्षतौ ज्ञेयं ॥ सर्पहते तु वर्षपर्यंतं पूर्वद्वारे कमेतु पूर्वशुक्लपंचम्यामुपवासेन कं वा रुत्वा वि
ष्टमयं तागमनंत वा रुक्किंशं खपद्मकं वलकं कौटिकाश्च तरधृत राक्षुशं खवाल कलिचतश्च ककपि
लेति नामसिः प्रतिमासं संपूज्य पायसेन विप्रा-संभोज्य बत्सरांते हेमनागं गां च दत्वा नारायणं च लिंकु
र्यात् ॥ मूलैर्हृद्देमाद्रौ ज्ञेयं ॥ बौधायनस्तत्रे स पश्चिमां नमो अस्तु सर्पस्य इति तिस्र आहुतीर्हुत्वा उदकं मृ
तानां समुद्राय वायुना येति दुत्वेति क्रियां कुर्यादिति शेषः ॥ व्यासः ॥ सौवर्णभारनिष्पन्नं नागं रुत्वा तथे
वगां ॥ व्यासाय दत्वा विधिं वक्षितुं शृणुय मा पवान् ॥ हेमाद्रौ न विधिः ॥ पंचम्यां पंचगं हेमं स्वर्णेनैकेन

राम
२४८

पूर्णघटं चैवं स तिलं दक्षिणामुखी ॥ उपविष्टा तु वामेन चरणेन ततः क्षिपत्वा कीर्तयेः पातकसंज्ञां त्वं पिबेति मुहुर्व
द ॥ निशम्य तस्य वाक्यं सात्कृत्वा मूल्यां करोति तत् ॥ एवं कृते भवेत्तसिः पतिता नां न चान्यथेति ॥ इदं चात्मना
हेकार्यं ॥ पतितस्य दासी मृताद्विद्यदाघतमपेवर्जयेदेतावता यमुपचरितो भवतीति मदनरत्ने विस्मृतः ॥ इदं
चात्मत्यागि विषयं ॥ आत्मत्यागिनः पतितास्तेनाशौचोदकभाजस्युरित्युपक्रम्य विष्णुना एतस्याभिधाना
दिति गौडाः ॥ उपलक्षणत्वात् सर्वेषां मिति तु युक्तं ॥ यत्तु कश्चिदाह ॥ यः पतितो घटस्योदेन बोधवेः बहिः कृत
स्तद्विष्णुयणिक्रियानिषेधं वाक्यानि ॥ जीवत्वेन तस्मिन्त्यकर्मणः कृतत्वात् पुनः करणाभावादि ॥ मृत्यु
त्यागेन जातवैराग्यस्य कृतप्रायश्चित्तस्याप्यकरणापत्तेर्मिताक्षरादिविज्ञेयं रोधमपश्यत् ॥ मूर्ख इत्युपेक्ष
णीयः ॥ न च कृतघटस्योदस्य संग्रहविधिर्नैति वाच्यः ॥ मनुना कृतस्योदस्य त्यागमुक्ता प्रायश्चित्ते लुचरिते
पूर्णकुम्भमपांनव ॥ तेनैव सार्धं प्रास्येयुः स्नात्वा पुण्ये जलाशये इत्युक्तेः ॥ अन्यथा प्रायश्चित्तमात्रेण

२४९

४४

२ विष्णो

ननुदाशोदेः॥ सन्यासिनोप्यादिकापुत्रः कुर्याद्यथाविधीति वायवीयोक्तेः॥ पृथ्वी चंद्रोदये प्रजापतिः॥ अह्नये
कादशोप्राप्ते पार्वणं तु विधीयते॥ स पिंडी करणं तस्य न कर्तव्यं सुतादिभिः॥ एषु स पिंडनादि निषेधा तु वादेषा
र्वणोक्तेः॥ तत्त्वानां यन्त्रं पार्वस्येण गम्यते॥ न गिरा गिरेति ब्रूयाद्देवैरुक्तं तद्व्यभिचिंत्यते॥ इदं वाविकादि
विधानं च त्रिदंदिनामेव॥ एकदंड परमं सादीनां तु न किमपि कार्यं॥ पूर्वोक्तो शनो वाक्ये त्रिदंदिग्रहणादिति
लपाण्यादयो गोडाः॥ त्रिदंदिनां नमो दंडादिदंडत्रयोक्तेः॥ यस्येते नियता दंडाः स त्रिदंदि ति चोच्यते इति स्म
तेः॥ बोधायनः॥ नारायण बलिश्चास्य कर्तव्यो दशो ह नि॥ अस्य पार्वणे न स मुच्यो ज्ञेयः॥ तं च स एवाह॥ क
मं यद्वा दशावरान्॥ अभ्यर्च्य गंध पुष्पाद्यैर्मंत्रैर्द्वादश नामभिः॥ संभोज्य हव्येनानेन दक्षिणी च निवे

२४९

रयेत्॥ न यो दशं द्विजं श्रेष्ठमात्मजं संयते दियं॥ विष्णुं यथा तथा भ्यर्च्य पाद्याद्यैश्च विधानतः॥ दद्यात्पुरुषसूक्तेन गंध पुष्पा
दिकं क्रमात्॥ वस्त्रालंकरणादीनि यथाशक्ति प्रदापयेत्॥ उच्छिष्टं संनिधौ तस्य दर्भानां स्तीर्य मृतले॥ सुसुवः स्वः
स्वधायुक्तेस्तस्मै दद्याद्बलिं नयं॥ अश्वमेध सहस्रस्य वा जपेयं शतं स्य च॥ यत्कृतं तत्तत्तत्तदेव यः करोति यति क्रि
यां॥ शौनकस्तु शौनको हं प्रवक्ष्यामि नारायण बलि परं॥ चंडालादुदकात् सर्पाद्वा क्षणाद्देयुतादपि॥ दंष्ट्रिभ्यश्च
पशुभ्यश्च रज्जुशस्त्रविषाशमसिः॥ देशांतरमृतानां च मृतानां वा न्यत्राधनैः॥ जीवन्मुक्ताश्च मृतानां च कनिष्ठा मां
तथैव च॥ यतीनां योगिनां पुंसामन्येषां मोक्षिका सिंहा॥ पुण्याहाद्यक्षयार्थाय द्वादशो हनिकारं तैर्यैः॥ द्वादश्यां
श्रवणे कृते॥ यंचंभ्यां पार्वणे स्तुवा इत्युक्ता पूर्वोक्तं सर्वं विधिमुक्ता तो देवेति षोडशः पुरुषसूक्तेन च प्रत्येवं
पाय संकुत्वा केशवादि द्वादश नामभिः तद्विधिं विद्वा दश विप्रान् संभोज्य तैर्द्वादश पिंडान् दद्यादित्यधिकमाह॥

नि. सिं. ३
२५०

पुष्पमृतेतुप्रागुक्तं ॥ कृतजीवमृतेसपिंडैराशौचादिकार्यनवा ॥ तदुक्तं हेमाद्रौलिंगे ॥ मृते कुर्यान्न कुर्याद्वाजीवन्मुक्तं
पतः स्वयं ॥ कालं गते हि जेष्ठमौस्वानेदापि दहतवा ॥ पुत्रकृत्यमशेषं च कृत्वा दोषो न विद्यते ॥ जीवत्यपि विज्ञे
पुस्तत्रैवोक्तः ॥ नित्यं नैमित्तिकं यत्तु कुर्याद्वासं त्यजेत वा ॥ बाधवेपि मृते तस्य नैवाशौचं विधीयते ॥ स्तनकंचनसं
देहः स्नानमात्रेण शुध्यति ॥ एतद्योगिविषयः ॥ योगमार्गरतोपिवेति तस्याप्युक्तेः ॥ तथा हि नाशौचोपितमृतेत
दस्तिदाहात्पूर्वपुत्रादीनामाशौचं संध्यादिकर्मलोपश्च नास्ति ॥ अनश्मिन्न उक्तांतेराशौचादि हि जातिषु ॥ दा
हादश्मिन्नो विद्यात्विदेशस्ते मृते सतीति स्मृतेः ॥ आहिताग्नेर्दाहात्मागपि दशाहः ॥ संस्कारां गंच त्रिजो दशाह उ
ति धूर्ते स्वाध्यायमांडारश्च ॥ तच्चित्यं ॥ मूलैश्चाद्वचो विरोधाच्च ॥ एतत्प्रागुक्तं ॥ अत्र देहस्यैव संनवेदाहः ॥ आहिताग्ने
विदेशस्ते मृते सतीति कर्त्तव्यं ॥ निधेयनाग्निभियां ब्रह्मदीपैरपि दद्यते इति प्राप्ताः ॥ तदभावे उदोगपरिशिष्टे ॥ वि
देशमरणे स्तीनि आहृत्याभ्यस्य सपिंडा ॥ दाहयद्दहिषा छाद्य पात्राभ्यासादि पूर्ववत् ॥ ॥ अस्मिन्मलाभे यणा निशक

गम
२५०

कारयेत् ॥ ह्रीराज्यपात्रमध्यच्छंष्टयविषयदापयेत् ॥ प्रायश्चित्तमिदं प्रोक्तं प्रागदृष्टस्य शुंषनेति ॥ अपरार्कं स्मृत्यं
तैरे ॥ तदेव शुध्यति प्रेते नारायणबलौकते ॥ यो ददाति किं वा विडुं तस्मै प्रेताय वे सुतः ॥ तस्यैवाशौचमुद्दिष्टं यद्
मेवन संशयः ॥ विष्णुश्चाक्षमासौ तु त्रयोदश्यादिनत्रयं ॥ आशौचं विडुदः कुर्यान्न तैर्दुधुगोत्रजाः ॥ ॥
॥ अथ विधानादाशौचाभावाः ॥ ॥ यथायति युष्मत्तादिषु ॥ अथाणामाश्रमाणां च कुर्याद्दाहदिकाः श्रि
याः ॥ येतेः किंचिन्न कर्तव्यं न चान्येषां करोति स इति ब्रह्मात्र ॥ उशनाः ॥ एकोद्दिष्टं न कुर्वीत यतीनां चैव स
र्वदा ॥ अहन्येकादशे प्राप्ते पार्वणं तु विधीयते ॥ सपिंडीकरणं तेषां न कर्तव्यं सुतादिभिः ॥ त्रिदं उग्र
हाणा देवप्रेतत्वं नैव जायते ॥ तत्संस्कारं वक्ष्यामः ॥ ॥ दत्तात्रयः ॥ एकोद्दिष्टं जलपिंडमाशौचं प्रेत
सत्क्रियां ॥ न कुर्याद्दार्षिकादन्यद्दूतीभूताय निक्षेपे ॥ वार्षिकादिति पूर्वमा विमासिकादिनिषेधो

कान्यकयावता ॥ दाह्येदास्त्रिसंख्यानिततः प्रकृतिसूतकं ॥ हेमाद्रौषट्त्रिंशन्मते ॥ कुर्याद्दर्ममयं प्रेतं दधौ शिशतशा ॥ प्राणिभिः ॥ पालश्रीभिः ॥ समिद्धिर्वा संख्यावेवं प्र
 कीर्तिता ॥ भविष्यो चत्वारिंशद्विंशतः श्रीवायां च दशैव तु ॥ बाह्वोश्चैव शतं दद्याद्द्विशतं चतुर्धरसि ॥ उदरे विंशतिं दद्याद्द्विशतं कटिदेशयोः ॥ द्वादशाध्वं वृष
 पायोरस्यार्धं शिश्न एव तु ॥ कुर्वीश्चैव शतं दद्याद्द्विशतं जानुजंघयोः ॥ पादांगुलीषु दशैव एषा च प्रेतकल्पना ॥ मूदरे नैते यरुपाश्च ॥ शिरस्यशीत्यध्वं दद्या
 द्द्रीवायां तु दशैव तु ॥ बाह्वोश्चैव शतं दद्याद्दशैव वांगुलीषु च ॥ उरसि त्रिंशतं दद्याद्द्विशतं जठरोदरे ॥ द्वादशाध्वं वृषपायोरस्यार्धं शिश्न एव तु ॥ कुर्वीश्चैव श
 तं दद्याद्द्विशतं जंघयोर्द्वयोः ॥ पादांगुलीषु द्वादद्याद्देतस्येतस्य कल्पनं ॥ मस्तकेनालिकैरनु अलबुंतालुके तथा ॥ पंचरत्नं मुखे न्यस्य जिह्वायां कदलीफ
 लं ॥ चक्षुषोस्तु कपरोद्दोनासिकायां तु कालकं ॥ कर्णयोर्ब्रह्मपत्राणिकेशे वटप्ररोहकः ॥ नालकं कमलानां तु आंत्रस्थाले विनिक्षिपेत् ॥ मृत्तिका तु वसाधा
 तु हस्तिनालकगंधको ॥ शुक्रे तु पारदं दद्यात्पुरीषे पित्तकं तथा ॥ संधीषु तिलपिष्टं तु मांसं स्याद्यवपिष्टकं ॥ मधुस्य ॥ लोहितस्थाने त्वचःस्थाने मृगत्वचा ॥ स्
 नयोगर्जरे देये नासायां शतपत्रकं ॥ कमलेनाभिदेशे स्याद्दुताके वृषपाश्रिते ॥ किं च रत्नमूलं तु परिधानंदुकूलकं ॥ गोमूत्रं गोमयं गंधं सवैषध्यादि
 सर्वत इति ॥ इदं निरुत्तरं पि ॥ तत्रैव बृहन्ननु ॥ प्रोषितस्य तथा काले गतश्चैव द्वादशाब्दिकः ॥ प्राप्ते त्रयोदशवर्षे प्रेतकायाणिकारयेत् ॥ बृहस्पतिः ॥ यस्य
 नश्रयते वात्ती यावद्द्वारं वसरात् ॥ कुशपुत्तलदोहनतस्य स्यादवधारणा ॥ भविष्ये ॥ पितरि प्रोषिते यस्य न वार्त्तानेव चागमः ॥ ऊर्ध्वं पंचदशाह्वं कृ
 त्वा तत्प्रतिरूपकं ॥ कुर्यात्तस्य तु संस्कारे यथोक्तविधिना ततः ॥ तदा दीप्येव सर्वाणि प्रेतकर्माणिकारयेत् ॥ द्वादशाब्दप्रतीक्षा पितृभिर्न विष्येति मदन
 रत्ने उक्तं ॥ गृह्यकारिकायां तु तस्य पूर्ववयस्कस्य विंशत्यध्वं तः क्रिया ॥ ऊर्ध्वं पंचदशाब्दं तु मध्यमेव यासि स्मृता ॥ द्वादशाह्वं स राह्वं मुत्तरवयसि स्म
 ता ॥ चोद्राय पत्रयंकृत्वा त्रिंशत्कृद्वाणि वा सुते ॥ कुशैः प्रतिकृतिं दग्ध्वा कार्याः शोचादिकाः क्रिया इत्युक्तं ॥ पराशरः ॥ देशांतरगतो नष्टास्तिथिर्न जा

पतेयदि कृष्णमीलमावास्या कृष्णवेकादशी च या उदकं पिंडं दत्तं च तत्र प्राङ्मुखं कारयेत् तत्राहिताग्नेः पूर्णाशौचं अनाहिताग्नेस्तत्रिरात्रं अ
 नाहिताग्नेर्दहस्तदाहो गृह्याग्निना स्वयं तदभावे पदलाशानां वृत्तैः कार्यः पुमानपि वैष्टितव्यस्तथा यत्नात् कृष्णसारस्य चर्मणा कृष्णसूत्रेण बध्नु
 तु प्रलेप्तव्येयं वेस्तथा स्तुपिष्टैर्जलसंमिश्रैर्दग्धव्यश्च तथाग्निना असौ स्वर्गाय लोकय स्वाहेत्युक्ता सर्वाध्वेः एवं पणशरं दग्ध्वा त्रिरात्रमुष्ण
 विर्भवेदिति ब्राह्मणेः इति त्रिरात्रं दशाहं मध्ये दाहे तत्र प्रापिते कालशेषः स्यादित्युक्तेः किंतु तदूर्ध्वं तत्र पत्नी पुत्रयोः पूर्वमगृहीताशौचं यो दिशो हाद्यं वा
 गृहीताशौचं योस्तत्रिरात्रं पत्नी मृतो भर्तुश्चैव सपत्न्योश्चैव मिति स्मृत्यर्थे सारे अन्यसपिंडानां तु सर्वत्र पणशरं दाहे त्रिरात्रं तदा हांगिरादेशांतर
 मृतेश्च त्वानाशौचं चेत्कथंचन कालाख्येऽपि कुर्वीत दाहकाले दिनत्रयमिति स्मृत्यर्थे सारे तु गृहीताशौचानां स्नानमात्रमुक्तं बहुच परिशिष्टेऽपि अ
 धातोतसंस्कारः स चेदं दशाहं स्यात्तत्रैव सर्वसमापयेद्दूर्ध्वं माहिताग्नेर्दाहात् सर्वमाशौचं च कुर्यादन्येषु पत्नी पुत्रयोः पूर्वमगृहीताशौचं योः सर्वमा
 शौचं गृहीताशौचं योः कर्मणि त्रिरात्रमिति षडशीतावप्येवं विश्वादेशे तु प्रतिकृतिदहने त्वग्निदेस्या त्रिरात्रमित्युक्तं द्वादशवर्षादि प्रतीक्षितं दाहे
 तु पुत्रादीनां सर्वेषां त्रिरात्रमिति कल्पतुरुदिवोदासादयः अथ प्रेतसंस्कारे कालः हेमाद्रोगार्थः प्रत्यक्षशवसंस्कारे दिनं नैव विशेषयेत् अथा
 शौचमध्ये संस्कारे दिनं शोधं तु संभवे आशौचं विनिवृत्तौ चेत्युनः संस्क्रियते मृतः संशोधयेदित्युक्तं मूर्ध्नि संवत्सराद्यादि प्रेतकार्याणि कुर्वीत
 श्रैष्ठतत्रोत्तरायणा कृष्णपक्षश्च तत्रापि वर्जयेत्तु दिनक्षया वारोहं चतुर्थाष्टमगे च द्वादशे च विज्वर्जयेत् प्रेतकृष्णं व्यतीपाते वेधुतो परिधेतथा क
 रणा विष्टिसंज्ञे च शनेश्च दिने तथा त्रयोदश्यां विशेषेण जन्मतारा ज्ञयेत्तथा जन्मदशमे को न विशानि जन्मताराः भारते नक्षत्रे तु न कुर्वीत यस्मिन्ना
 ता भवन्तरः न प्रोक्ष्य पदयोः कार्यं तथा गेयं च भारत दारुणेषु च सर्वेषु प्रत्यरे च विवर्जयेत् कश्यपः भरण्यार्द्रा मघाश्लेषा मूला द्विचरणानि च ॥

प्रेतकृत्येति दुष्टानि धनिष्ठाद्यं च पंचकं फाल्गुनी द्वितयं रोहिण्यनुराधा पुनर्वसु आषाढे देविशारवान् ज्योतिर्नरैश्चतुर्दशैर्गतिथिं नंदं क्षत्रं शुक्रवारवास
शो सिते ज्येष्ठे रस्तमयं द्वाघ्रिभां निषमाघ्रिभां शुक्लपक्षं च संसृज्य पुनर्देहनमुत्तमं वसुधैव कुटुम्बकम् पंचनक्षत्रेषु त्रिजन्मसु पोषु ब्रह्मर्षयो श्रेष्ठे वदन्
नालुलनाशनं अस्यापवादमाह तत्रैव वैजवापः प्रेतस्य साक्षाद्गन्धस्य त्राते त्वेकादशे हनि नक्षत्रे तिथि वारादि शोधनीयं न किंचन युगमन्यादिसंक्रांति
दर्शने तत्र क्रिया यदि देवादापतिता तत्र नक्षत्रादि न शोधयेत् विश्वप्रकाशे पि गुरुभार्गवयोर्मैत्रेये पोषमासे मालिगुन्वा नातीतः पितृमेधः स्याद्
योगोदावरी विना हनमपि तत्रैवोक्तं भद्रायां भूमिदानं स्यात्त्रिपादहो हिरण्यदः वारेषु तत्तद्वर्णं तु वा सोदानं विधीयते धनिष्ठा पंचकमृतं पंचरत्नानि
दापयेत् एकाशीति पलं कांस्यं तदध्वं वा तदध्वकं नवषट्त्रिपलं वापि दद्याद्दि प्रायश्चित्त इत्यलं प्रसंगेन हेमाद्रौ वृद्धमनुः अमृतमृतमाकर्ष्य कृ
तं यस्योर्ध्वदेहिकं प्रायश्चित्तमसौ स्मार्तं कुलाग्नीनादधीते च जीवन् यादिसमागच्छेत् कृतं कुंभे निमज्जतं उडुस्य स्त्रापयित्वा स्य जातकमादिकारयेत् तद्
दशाहं ब्रतं चर्या त्रिरात्रमथ वा स्य तु स्नातो ह्येतत्तां भार्यामन्यां वा तद्भावतः अग्नीनां धाय विधिवद्वायस्तोमेन वा यजेत् अथेन्द्राग्नेन पशुना गिरि
गत्वा च तत्र तु इष्टिमायुष्मतीं कुर्यादीप्सितांश्चक्रं तंस्ततः अनाहिताग्नेस्तु वरुः मृतवात्ता मात्रश्रवणत्वाश्च लायनः सूरभय एव यस्मिन् जीवे मृतशब्द
इति यस्य तु जीवत एव मृतिवात्तं श्रुत्वा स्त्रिया सह समं कृतं तदा तद्देधमव भर्तृमरणज्ञानस्यैव निमित्तत्वात् तस्मात् तस्मिन् मरणस्यैव निमित्तत्वं न चात्र
मरणज्ञानस्य निमित्तत्वं तीतानागतयोरपि तत्त्वापत्तेः भर्तुर्वैधदाहभावेन तस्याः सहगमनाभावाच्च तस्मादाशौचवत्त्वात् मरणस्यैव निमित्तत्वं न चात्र
तदस्ति परकाम्यमरणमस्तु अतः आत्महननं दापोस्तीति तत्तात्पादात् तथा सर्पसंस्कारे कृते त्रिरात्रमाशौचं तद्विधिं चाह शौनकाः अपवक्ष्या
मि सर्पसंस्कारविधिमुत्तमं सिनीवाल्पो पोषमास्यां पंचम्यां वापि कारयेत् कृतसर्पवधो विप्रः पूर्वजन्मनि वा यदि वधप्रख्यापयेत् पापी चरे
त्कुक्षौ श्वतुर्दश विप्राय कोहदं च तन्मूल्यं वापि दापयेत् मूल्यमाह निष्कत्रयं द्विनिष्कं वा निष्कमेकं कनीयसं अनुमत्यादिकर्तृणां निष्कमर्थं

नि० सि० त० प०
२५२

तदर्थकं। इदं स्वर्णरोपयोः शक्त्या ज्ञेयं। संस्कारमाह। ध्रियंगुत्रीहिगोधूमतिलपिष्टेन वा पुनः। कृत्वा सर्पकृतिं श्रेष्ठं निधाय प्रार्थयेद्गृहिं। गृहिपूर्वमृतः स
र्पः अस्मिन् पिष्टे समाविशे। संस्कारार्थं महं मन्त्रं प्राथम्येण समस्ततः। वस्त्रोपवीतगंधाद्यैः संपूज्य च हरिद्वहिः। कुर्यात्संस्कारसंयुक्ते प्राणायामपु
स्तं। यज्ञोपवीतिना कार्यं सर्पसंस्कारकर्म तु। लौकिकाग्निं प्रतिष्ठाप्य समिदाधानमाचरेत्। ततोऽग्नेराग्निदिग्भागे भूमिं संप्रोक्ष्य वारिभिः।
चित् कृत्वा संधं स्तीर्य कुडौ राग्नेयकार्यकैः। पर्युक्ष्याग्निं परिस्तीर्य परिषिञ्च्य समन्वयेत्। कृत्वा ध्याधानमाधारं च क्षुण्णं च यथाविधि। सर्पं गृह
वायलेन चितिमारोपयेत्क्षुण्णं। स्तुवे पाजुं दुयादाज्यमग्नौ व्याहृतिभिस्त्रिभिः। सर्पास्ये जु दुयादाज्यं व्याहृत्या च समग्रया। आज्यशेषं स्तुवे
णेव सर्पदेहे निषिञ्चयेत्। चमसंस्तेजलैः सर्पं व्याहृत्याभ्युक्ष्य पाणिना। अग्नेरक्षाण इत्यनया सर्पायाग्निं प्रदापयेत्। उपतिष्ठेद्दृष्टमानं नमो
स्तु सर्पमंत्रतः। ज्ञानतो ज्ञानतो वापि कुलः सर्पवधो मया। पूर्वजन्मनि वा सर्पतत्सर्वं क्षंतुं महासाक्षात्। राज्ञेन ततश्चाग्निं प्रोक्ष्य व्याहृतिभिर्जले। ना
स्ति संवयनं कुर्यात्स्नात्वा च मृगं गृहं प्रजेत्। ब्रह्मचर्यादिकं कार्यं त्रिरात्रांशौ च मिष्यते। संचलेत्तु चतुर्थीदिस्नात्वा विप्रान्समन्वयेत्। सर्पं नंत
स्तथाशेषः कपिलेनाग एव च। कालिकशंखपोलश्च भूधरश्चेति नामभिः। गंधपुष्पाक्षतैर्धूपदीपाद्यैश्च ये द्विजान्। घृतपायसमक्ष्ये श्राद्धं
जानघोतुभोजयेत्। एवं कृते विधानेन सर्पसंस्कारकर्मणि। सर्पं हिंसाकृतात्पापान्मुच्यते नात्र संशयः इति। इति सर्पसंस्कारः। कवित्त
जीवतोऽप्येकमंशौ च कार्यं। यथा प्रायश्चित्तानिष्ठोऽपतितस्य घटस्फोटे। पतितस्योदकं कार्यं तापि उर्वाध्वैः सह। निंदितेऽहनि सायाह्नेऽग्नौ
मृत्तिगुरुस्तानिधौ। दासीघटमपां पूर्णं पर्यस्येत्तवत्तदा। अहोरात्रमुपासीरन्नाशौ च बाधवैः सह। तिमनूक्तेः। निंदिते रिक्तादेः। अपरार्के वसिष्ठो
पि वेदावेष्ठावकश्च इत्याजकोत्तमवर्णवर्गपतितास्तेषां पात्रनिनयनमपात्रसंकरादकृत्स्नं पात्रमादाय दास्योऽसवर्णपुत्रो वा बंधुस्सहस्रो

श्रीरामः
२५२

वल्गुः चरितं तत्र आयाते निनयेरन्ववंधं जुगुप्सेरन्ववाप्येनं संवसेयुश्च सर्वशः। कृतघ्नस्फोटस्येवायं परिग्रहविधिरिति मितक्षरायामपरोक्षे च
 अन्यथा प्रायश्चित्तमात्रे एतत्संगात्। मनुरपि घटस्फोटमुक्ता निवर्तते सततस्मात्संभाषणसहासने इत्युक्ता। प्रायश्चित्तं तु चरिते पूर्णकुंभमपां
 नवं। तेनैव साधं प्रायश्चित्तं स्नात्वा पुण्ये जलाशये इति तच्छब्दं प्रायश्चित्तं। अपरोक्षे वा सिद्धेऽपि। पातितानां चरितं तत्रानां प्रत्यक्षारोधाप्युदाहरंति। अ
 ग्रिभ्युद्धरतांगे तत्कीडनिवहसान्निव। पश्चात्पातयतांगे तच्छब्दं च निवहदन्निवेत्याचार्यमातृपितृहंतारः तत्प्रसादादपगतयात्वा एषां तेषां प्रत्य
 पत्तिः पूर्णदूदात्तवृत्ताहाकां च न पात्रं माहयवादिः पूरयित्वा। पोहिष्ठीयाभिरे नृमद्भिर्मिषिंचेयुः सर्व एवाभिषिक्तस्य प्रत्यक्षारः पुत्रजन्मना व्याख्या
 त इति। प्रत्यक्षारः परिग्रहः। तत्रोद्धरतां हसन्निवाग्रेसरः स्नात्वा तयतांगे घटस्फोटं कुर्वतां शोचन्निवपश्चाद्भुक्त्वा मातापित्रादिहृत्तृणां परिग्रहो न कार्यः।
 तत्प्रसादे सति चीर्णं त्रतानां कार्यः। प्रवृत्तं निर्वहः पुत्रजन्मनेत्यभिषेकोत्तरं जातकर्मादयः संस्काराः पुत्रजन्मवत्कार्या इत्यपरोक्षे व्याचरन्त्ये। अत
 एव विज्ञानेश्वरः घटः पवर्जिते जातिमध्यस्थाय वसंगवां। प्रदद्यात्प्रथमं गोभिः सत्कृतस्य हि सत्क्रियेत्यत्र गवां भक्षणभावे पुनर्न तंचरेदित्येतत्स
 कृते एव चरितं तत्र विधौ विशेषोपमिलितवदं घटस्फोटोत्तरपरिग्रह एवेतन्म सर्वत्रेत्याह। तस्मात्कृतेऽपि घटस्फोटं प्रायश्चित्तं परिग्रहविधिः पुनः सं
 स्कारा भवन्तीति सिद्धं। तथा। जीवकाश्चरते हेमाद्रौ बोधायनः। तत्राशौचं दशाहं स्यात्स्वस्य जातेर्न विद्यते इत्यलं प्रसंगेन। एवं सापवादोऽशौ
 चोक्ते प्रतिशारवं भिन्नेष्वप्युक्तं किं साधारणं किंचिदुच्यते। तत्राधिकारिणः प्रायश्चित्तः। सर्वाभावे धर्मपुत्रो वा कार्यः। अपुत्रे वा सत्कृतः का
 र्याद्यादृक्तादृक्प्रयत्नतः। पित्रोऽदकक्रियाहेतोर्नामसंकीर्तनाय चेतियासवचनात्। गृहपरिविष्टे। असंगोत्रः संगोत्रो वा यदि स्त्री यदि वा पुमा
 न्। प्रथमे हनियो दद्यात्सदशाहं समापयेत्। दद्यात्पिंडमिति शेषः। भविष्ये। यत्राद्ये दीयते पिंडस्तत्र सर्वं समापयेत्। ब्राह्मेऽपि प्रथमे हनियो द

द्यात्तेत्यानं समाहितः। अन्नं न वस्त्वान्येषु स एव प्रददात्पिण्डे चितुः अग्निं दद्यादिति व्याचक्षते। संगोत्रो वा संगोत्रो वा योऽग्निं दद्यात्सर्वेन रासो
 पिकुर्यान्न वश्चां शुद्धोत्तुदशमेऽहनीति द्विदोदासी चैव चनाच्च। तेन दशांतरं भोजनं ददाहे जाते दाहकृत्। तीतश्चेत्तदा दाहकृत् दाहोप्यावर्तनीयस्तदाप
 न्याः सहगमनमापि विज्ञानेश्वरमते भवत्येवेति सिद्धं। यथा दशाहं पिंडदाने स्मृतं नियमः कर्तुं नियमश्च तथा इव नियमोऽपि। तदा हस्तुनः पुच्छः।
 राक्षिनासक्तुभिर्वापिशोके वाप्यथ निर्वपेत्। प्रथमे हनियद्व्यंत देवस्याहं गृहकर्मिति। तत्रैव। दृष्टा स्थानं स्मृत्मा सन्नमर्धोऽन्यीलितलोचनां भूमि
 संपितरं पुत्रो यद्विज्ञानं प्रदापयेत्। तद्विशिष्टं गयाश्चाहं देवमेधेशतादपि। तानियथा। मोक्षदेहि हृषीकेश मोक्षदेहि जनार्दन। मोक्षधेनुप्रदानेन
 मुकुंदः प्रीयतां मम। इति मोक्षधेनुमंत्रः। ऐहिकामुष्मिकं यच्च सप्तजन्माजितं क्रणं। तत्सर्वं शुद्धिमाया तु गामेतां ददतां मम। इति क्रणधेनोः। आज
 न्मोपाजितं पापं मनोवाक्कायकर्मभिः। तत्सर्वं नशमाया तु गोप्रदानेन केशव। इति पापधेनोः। भारते। शुक्लपक्षे दिवा भूमे गंगायां चोत्तरायणे। ध
 न्यास्तातमरिष्यति हृदयस्थे जनार्दने। हेमाद्रौ वाराहे। व्यतीपातोऽथ संक्रांतिस्तथैव ग्रहणं रवेः। पुण्यकालास्तदा सर्वे यदा भूत्कृतपापिणः। व्या
 सः। आसन्नमृकनाद्यागोः सवत्सालु पूर्ववत्। तदभावे तु गोरे वनरकोत्तरणाय वै। तदा यदि न शक्नोति दातुं वैतरणी तु गं। शक्नोत्योऽहं दाद
 त्वा दद्यात्तु यो न तस्य तु। मदनरत्ने जातकपयः। उक्तात्पादनिदानानि दश दद्यान्मृतस्य तु गोभूतिलाहिरण्याज्यवासो धान्यगुडानि च। रूप्यक
 वणमित्याहुर्दशदानान्यनुकृमात्। एतानि दशदानानि नराणां मृत्युजन्मनोः। कुर्यादशुद्ध्यर्थं तु प्रेतेऽपि हि परत्र वै। ब्राह्मे। तान्म पावन्तिलैः पूर्णं
 प्रस्थमात्रे हि नायच। सहिरपयं च यो दद्यात्तु दद्यात्तु वित्तानुसारतः। सर्वपापविशुद्धात्मा भूतगतिमुत्तमां। उक्तातिवैतरण्ये च दशदानानि वै वही। प्रे
 तिकृता तं प्रेतं शवधर्मपादाहयेत्। तत्रैव परिशिष्टे। क्रिया निबन्धे गारुडे त्वष्टे दानान्युक्तानि। तुलसी स्वनि
 थोक्तुं शालग्रामशिलां तथा। तिलको ह्यहिरपयं च कार्पासं लवणं तथा। सप्तधान्यांश्च तिर्गां वरकैः केपावनं स्मृतमिति दशदानवैतरणी धेनूः कर्त्तव्ये

नि.सि.पं.तं.
२५४

धनुदानादिभद्रकृतान्तेषुपुत्रोत्पत्तयेया कर्त्तव्यकर्मधिकारार्थं त्रीन्कृच्छ्रान्कुर्यादितितत्रैवोक्तं। अत्र देवयाज्ञिकेन मुमूर्षोर्मधुपर्कदानमुक्तं। तदुक्तं
वाराहोदयास्तुविद्वत्कल्पेन मम मार्गा तु सारिणः। प्रयाणकाले तु नरो भोजने विधिपूर्वकं मधुपर्कं चरन् गृह्यधर्मं मंत्रमुदाहरेत्। ॐ गृहाण च मं मधु
पर्कमाद्य ससारनाशनकरं तु तेन तुल्यं। नारायणे नरवितं भगवत्प्रियाणां दाहं च शांतिकुर्यात्स्फुरत् लोक पूज्यं। अनेनैव तु मंत्रेण दद्यात्स्वमधुपर्कं
कं। नरस्य मृतकाले तु परलोकस्तरवावहं। अथ इमं रणो। दिवा दासीयोः चंडाळादिमृतविशेषं तत्रिंशत् मृतपिवा। कृच्छ्रातिकृच्छ्रां द्वे स्तुभुद्धिस्तु
त्रप्रकीर्तिता। देवजानीये जावालिः। श्रुं देण दग्धो यो विप्रो न लभेत्काश्चिती गतिं। प्रायश्चित्तप्रकुर्वीत ब्राह्मणः पापशुद्धये। चांद्रायणं पराकंच प्राज
पत्यं विशोधनं। गृह्यकारिकायां। उदक्यास्तिकावापियदि प्रेतं स्पृशंति हि। तस्येष्टविधिरादिसो वा स्येनैव महात्मना। एषः स्तुतिकोक्तः। मदन
रत्ने स्मृतं पंतरे। ऊर्ध्वोष्ठिष्ठाधरोष्ठिष्ठाभयोष्ठिष्ठेतथैव च। अस्पृश्यस्पर्शने वै वरवद्वादिमरणोपि च। श्वानक्रव्यादसंस्पर्शो किमिकीरोऽपि च।
एतद्वापानुसारेण प्रायश्चित्तं समान्वरेत्। कृच्छ्रास्त्रिषु पंचदशांश्चांद्रयमथापि वा। शुद्धये तदानीं संपाद्य शवधर्मे पादाहयेत्। गृह्यकारिकायां। स्व
दायामरणे चैव त्रीन्कृच्छ्रान्प्रकल्पयेत्। सप्तोत्पत्तये स्तु संस्पृष्टो मृतो देवात्कथंचन। एकत्रिंशत्कृच्छ्रे स्तु शुद्धिस्तु मनीषिभिः। कुणपे लध
हग्धेतु चितास्पृष्टां सजातिभिः। तत्स्पर्शने दूषणं तु त्रिभिः कृच्छ्रे विंशुद्धति। धर्मप्रदीपे तु चंडाळस्तुतिको देव्यास्पृष्टे प्रेततथैव च। तस्य पापस्य
शुद्धये कृच्छ्रान्पंचदशान्वरेदित्युक्तं। मनुः। अस्वर्ग्याद्याहुतिः सास्यान्वुदसंपर्क इषिता। अत्रापि कृच्छ्रत्रयो अस्पृश्यस्पर्शने वै वरवत्कृतेः। तत्रैव
कर्मप्रदीपे। राज्ञो वारात्रिंशद्वाम्नि यंत वा हि जातयः। दाहं कृत्वा यथान्यायं द्वौ पिंडौ निर्वपेत्स्मृतः। रजस्वला गर्भिण्यादिमृतौ वक्ष्यामः। निर्णयाम
तिमदनपारिजाते च यमः। संध्यायां वा तथारात्रौ दाहः पाथेयकर्म च। न वश्चाहं च नो कुर्यात्कृतानिः फलतां प्रजेत्। एतद्दिनमृतस्य रात्रिनि

श्रीरामः
२५४

॥

वागुणहीनः सव्येन पादेन प्रकृताग्रान्दंष्ट्रां हितान् चोपस्तीर्या पः पूर्णपात्रमस्मे निनयेन्निनेतारं वास्य प्रकीर्णकेशां तातयोन्वाकभेरं नृपस्य कृत्वा गृहेषु
स्वेरमापद्ये रत्नत ऊर्ध्वे तेन तं धर्मयेयुस्तद्धर्माणस्तं धर्मयंत इति। उन्नमृवर्णाः ब्राह्मणादयः स्त्रियां वर्गः समूहस्तस्मात्प्रादतिता ब्रह्महादयः। अपात्रं स क
रुः कुत्सितपात्रं समूहः। प्रकृताग्राः किन्नाग्राः। स्वेरं यथैकधर्मादिकार्यं कुर्युः। अस्माहं च न सामर्थ्यात्पात्रेन यनात्प्राकृपतिततातीना धर्मकार्येषु धि
कारो नास्तीत्यपराकः। तस्य विद्यागुरो यो नि संबंधाश्च संनिपात्य सर्वेषु युद्धादि प्रेतकार्याणि कुर्युः पात्रं वास्य विपर्यये युदी सः कर्म करो वा। वक्रराम
ध्वं पात्रमानीय दासीघटात्पूरयित्वा दक्षिणामुखः पदा विपर्यये दमुमनुदकं करोमीति नामग्राहं सर्वेन्वाकभेरं आचीनावीतिना मुक्तशिरवा अपउ
पस्पृश्य ग्रामं प्रविशयुरिति गीतमात्मेष्टु। उदकादीस्तुक्ते दाहनिवृत्तिः। प्रेतकार्याप्येकादशाहं प्राद्वानि। दास्याहता बुधरो दासीघटः। तेनोदकेना मध्य
पात्रं पूरयित्वा दासादिन्युज्ज्वामपादन कुर्यादिति हरदत्तः। अत्र नामग्राहं च न मुदकादि प्रेतकार्ये तद्धर्ज्यं तार्थं। तेन तत्तस्ती भवति। एतच्च प्रायश्चित्तानि को
तस्य गुरोर्बोधवानां राज्ञश्च समक्षे दोषानभिरव्याप्य तमनुभाष्य पुनः पुनराचारं लभस्वेति संपाद्ये वमप्यनवस्थितमिति स्यात्ततोऽस्य पात्रं विपर्ययेयदि
तिशरवाक्तेः। जीवंतमेवादिश्य पिंडोदकश्चाह्निना आदद्यादित्यपराकः। कृतप्रायश्चित्तस्य घटस्फोटकृतोपि संग्रहविधिमाह गीतमः। यस्तु प्रायश्चित्ते
तथुद्धेतोस्मिन्नुदशातकुंभं मयं पात्रं पुण्यं दूदात्तपूरयित्वा स्ववंती भोवातत एनमुपस्पर्शयेयुरथा स्मेतसात्रे दधुस्तत्सप्रतिष्ठं जपे कौताद्योः शांता
पृथिवी शांतं विश्वं मंत्रं रक्षयोरान्वनस्तमिह गृह्णामीत्येतैर्यजुर्भिः पावमानीभिस्रत्समं दामिः कृशमांश्चैव यजुर्द्वयादिरप्येदद्यात्तं वाचा योय।
यस्य तु प्राणांतिके प्रायश्चित्तं समृतः शुद्धात्सर्वाप्येव तस्मिन्नुदकादीनि प्रेतकर्माणि कुर्युः। एतदेव शांत्कदकं सर्वेषूपपातके धिति। घटस्फोटोत्तरप्राणा
तिकप्रायश्चित्तकृतं तु मृतवशुद्धे न तत्र संग्रहविधिः। अतस्तेन विनापि प्रेतकर्म कुर्यादित्यर्थः। उपपातकेषु पिघटस्फोटकृते एवं कार्यमित्यर्थः। पाह

मासं कल्पयंते यजमानमांसां जायंतु ते हविषे सादिताय स्वर्गलोकमिमं प्रेतं नयंति मंत्राः प्रणीतपावकं तस्मिन् द्वादशोपात्तस्य पिशा तस्मिन् द्वादशोपात्तः कुर्यात्प्रेतमाह्वयति क्रियां नष्टे अग्निं धारयन् यो न शिखामीभियेत्त चेत् आहरेदग्नीं हं हं मनो ज्योतिर्नृणां ततः प्रेताधानं दाहश्च भवत्येव प्रतिकृते रग्नीनां च प्रेताधानप्रयोजकत्वाक्षते। यज्ञपार्श्वः यजमाने चित्तास्तु पात्रन्यासे कृतसति। वर्षाद्यभिहते वक्षो कथं कुर्वंति याज्ञिकाः तदर्थं दग्धका क्षेपनमथ नंतत्र कारयेत्। तच्छेषालभितो न्येन दग्धशेषेण वा पुनः द्वाज्यं लोके केवक्षो दग्धशेषं दहेत्तु वा। अत्राग्निं पुंसत्क पर्णशरेः शरीरोत्पत्तिः। शरीरे वा सति प्रेताधाने नाग्न्युत्पत्तिः। उभयाभावे तु प्रेताधानेऽनाधिकाराद् दाहादिसंस्कारलोपः। उदकदानाद्ये वकार्यमिति केशवी कुर्यात्तद्व्यो प्रमुरवाः। तत्तद्दाहवर्षादिप्रतीक्षांतरं दाहविधिर्विरोधात्। तर्हि तत्र देहाग्नयो वा सन्ति। निषेधाद्याः श्मशानां तास्तेषां वै मंत्रतः क्रिया इति विरोधात्। क्रियालोपगता ये चेति निषेधात्तदभावपक्षशाना वृत्तैः कार्यः पुमानपीत्यभावविधानस्यान्यभावेऽपि साम्याच्च। प्रेतादुत्पत्तौ वेपि स्थित्युक्तद्व्यांतरोक्तेरदृष्टार्थत्वात्तेन पत्न्या अप्येव। दाहयेत्ताग्निहोत्रेण स्त्रियं वृत्तवती पतिरितियाज्ञवल्क्योक्तेः। यत्तु द्वितीयां वैवयोभार्यादहेद्वे तानिकाग्निभिः जीवन्त्यां प्रथमायां तु सुरापानसमस्मृतमिति तदाधाने सहानधिकृता विषयमिति विज्ञानेश्वरः। मृदरे नैव ब्राह्मेपि। आहिताग्नेः श्मदं पत्योर्यस्त्वादौ न्नियते भुवि। तस्य देहः सपिंडश्च दग्धव्यस्त्रिभिर्गग्निभिः। पश्चान्मृतस्य देहस्तद् दग्धव्यो लोके काग्निना। अनाहिताग्निदेहस्तद् दाह्यो गृह्याग्निना द्विजेः। त्रिकां उमंडनस्तु विकल्पमाह। ज्येष्ठायां विद्यमानायां द्वितीया ये स्वयं वापिते। काम्पानित्याग्निहोत्रं वा न कथंचित्प्रयच्छति। स्त्रीमात्रविशेषेया दग्धान्ये वैदेकाग्निभिः। विवाह्यादह्यते यद्वाधानमेवास्ति चेद्दूधूरिति। अत्रेदंतत्वं। साम्नेः पत्नी मृतो द्वौ पक्षौ। पुनर्विवाहेष्वायां पूर्वाग्निभिर्देहदित्येकः पक्षः। भार्या ये पूर्वमारिपयेदत्वाग्नी नंत्यकर्माणि। पुनर्द्वारक्रियां कुर्यात्पुनराधानमेव चेति सूक्तैः। दाहये

वाग्निहोत्रेण स्त्रियं वृत्तवती पतिरितियाज्ञवल्क्योक्तेः। पुनर्विवाहाशक्तौ निर्मथ्येन तां दग्ध्वा पूर्वाग्निधेवाग्निहोत्रेष्वादि कार्यमित्यन्याः आहर्षणा नहि ताग्निं पत्नी चेत्प्राभ्युत्थाय नोक्तेः। भरद्वाजोऽपि निर्मथ्येन पत्नीमिति। पूर्वान्न्येव देहेन दहेदिति यज्ञपार्श्वदेवयाज्ञिकादयः। यानि च। तस्मादपत्नीकोप्यग्निहोत्रमाहरेदिति श्रुतिः। विष्णुः कुंदेण परिशिष्टं च। मृतायामपि भार्यायां वैदेकाग्निर्न हित्यजेत्। उपाधिनापि तत्कर्म यावज्जीवं समान्वरत्। उपाधिर्हमेकुरापत्न्यादिः। अन्ये कुशमयी पत्नी कृत्वा तु गृहमेधिनः। अग्निहोत्रं मुपासते यावज्जीवं मनुजता इत्यपराकं स्मृत्यंतरात्। कात्यायनोऽपि। रामोऽपि कृत्वा सौवर्णं सीतां पत्नीं यथास्विनीं। इजे बकुविधेर्यज्ञैः सह भ्रातृभिरभ्युत इत्यादीनि तानि पूर्वाग्निधेवाग्निहोत्रादिपराणि। नत्वपत्नीकस्याधानार्थानि। क्रतुविधीनामाधानाप्रयोजकत्वात्। अपत्नीकस्याधानाप्रवृत्तिरिति मानवपरिशिष्टान्। सोमो न भवत्येव। अपत्नीकोप्यसोमपइति श्रुतेः। यत्तु भरद्वाजोऽपस्तंबसूत्रं। दारकर्मणियद्युशक्त आत्मार्थमग्न्या धेयमिति। अस्यार्थः। पुनर्विवाहाशक्तो यद्ग्न्या धेयं पूर्ववृत्तमस्ति तदात्मार्थमेव। न पत्न्ये दद्यादिति। ब्राह्मणभाष्यापरा कशिकैरामांजरादितत्त्वमप्येवात्र त्रिकां उमंडनस्तु पक्षद्वयमाह। अन्येऽप्यपत्नीकस्याधानमाहुस्तदाशयं न विद्मः। वृद्ध्याज्ञवल्क्यः। आहिताग्निर्यधान्यायं दग्धव्यस्त्रिभिर्गग्निभिः। अनाहिताग्निरेकेन लोके केनापराजनः। क्रतुः। एव वृत्तां सवर्णं स्त्रीं द्विजातैः पूर्वमारिणीं। दाहयेदग्निहोत्रेण यज्ञपात्रे श्वधर्मवित्। कारिकायां। पत्नीमपि देहदेवं भर्तुः पूर्वमृतायदि। अनग्निं कांदहेदेवं कृत्वा पाकेन हविर्भुजा। आशेन च प्रकाशे क्रतुः। विधुरं विधवं चेव कृत्वा कस्याग्निना दहत्। ब्रह्मचारिणो यातं चेव देहदुत्तपनाग्निना। तुषाग्निना च दग्धव्यः कन्यका वा कएव च। अग्निवर्णं कृत्वा कृतं तत्र विनिक्षिपेत्। करीषादिततो बद्धिर्जातो यः सकृत्पाकं जातं अनुपनीते यदापि जातारण्याग्निः केऽग्निं दुक्तं तथापि तस्य कलौ निषिद्धत्वात्। तेनैव मेव ज्ञेयः। स्मृत्यंतरेण गृहस्थे ब्रह्मचारी च विधुरो विधवास्त्रियः। ओपस्यन् श्वेत्तपनस्तु याग्निश्च कृत्वा कजः। उत पनस्तु दग्धमाग्निं तु प्रज्वाल्य पुनर्देहं स्तु सव

नि.सिं.त.प.
२५६

तः पुनर्देमैरुतीयेतिरेष उक्तपनः स्मृतः यमः यस्यानयति शूद्रो ग्निं तृणहंका हवींषिना प्रेतत्वं च सदा तस्य सन्नाधर्मेण लिप्यते देवकः
चंडालाग्निर्मेधाग्निः स्तुतिकाग्निश्च कर्हिचित् पतिताग्निश्चिताग्निश्च नशिष्टग्रहणोचितः मनुः दक्षिणेन मूलं भूद्रपुरद्वारेणानिहरेत् पश्चि
मोत्तरपूर्वेस्तथथासंख्योद्दिजातयः अत्र प्रातिकोम्पेन क्रमः पूर्वो भुरवस्तुनेतव्यो ब्राह्मणो बांधवैर्गृहात् उत्तराभिमुखो राजा वैश्यः प
श्चान्मुखस्तथा दक्षिणाभिमुखः शूद्रो निर्हते व्यः स्वबांधवैरित्यादिपुराणादिस्मृत्युक्तैः तेन त्रिशकुल्युक्तो नुलोमक्रमो ह्येकः आश्वलायनः
अथ प्रथमाः कनिष्ठजघन्यागच्छुः अथाधानोत्तरं द्वितीयविवाहकृतं यजमानमरणे श्रोतस्मात्तान्येह संसर्गः बोधायनसूत्रे अथ यद्याहिता
ग्निर्हृभार्ये विंदेत प्राक् संयोगाद्विद्ये तोपासनं परिस्तीर्यो ज्यो विलाप्य चतुर्गृहीतं गृहीत्वा समिद्धयमग्नौ जुहोति संमितं संकल्पे धामिति मि
होत्तुतीर्णा द्वितीया द्वितीयाथैतमाग्निमयं ते यो निरुहिय इति समिधिसमाशेष्यगार्हपत्ये समिधमभ्यादधाति भवतं नः समनसा विदिगाहं
पत्य आज्यं विलाप्य चतुर्गृहीतं गार्हपत्ये जुहोत्यग्नावाग्नेश्चरति प्रविष्ट इत्यपरं चतुर्गृहीत्वा विदितः सकृदिति सग्रहं जुहोत्यथ गार्हपत्ये सकृवा
हुती जुहोति ब्राह्मण एकहोतृति दशभिरथ प्राचीना वीत्यन्याहार्यपचने जुहोति मे समानाये सजाता इति द्वाभ्यामथ तत्रैव स्वेवाहुतिं जुहोत्यग्नये
कृष्यवाहनाय स्विष्टकृते स्वधानमः स्वाहेत्यथ यशोपवीती हादशगृहीतेन स्क्रवं पूरयित्वा पुरुषस्तुतेनाहवनीये जुहोत्यथ स्वेवाहुतीं जुहोत्य
अथैविविवेस्वाहाः अग्नयेऽग्निपतयेऽग्नयेऽपवमानाय अग्नये पावकाय अग्नये स्वाहा अग्नये पथिकृते स्वाहा अग्नये तंतुमतेऽग्नये वैश्वानरायैव चतु
र्गृहीतं जुहोति मनो ज्योतिरिस्तुतुर्ध्वं पैतृकं कर्म प्रतिपद्यते इति आहिताग्नेो विदेशमृते पथिकृदिष्टिर्मुताग्निहोत्रं तदाहः पात्रयो जनं च कल्पसू
त्रादिभ्योऽस्मापितामहकृतपद्धतश्च हेयमिति बहुनक्तयेषु परम्यते स्मातीग्नेस्तत्तं मदनरत्ने छंदोगपरिशिष्टे च दुर्बलं स्नापयित्वा तु शुद्धं

श्रीरामः
२५६

अथार्यः यत्तु स्नांदे यदि राजो देह तस्य समाप्तिर्देह न स्पतु परे हन्युदिते सूर्ये कार्यं तस्योदका क्रिया दग्धस्य तु नेवे कार्यो राज्ञो जात एकक्रियेति तान्निर्
लं राज्ञि मृतस्य तु तत्रैव सग्रहं राज्ञो दग्धा तु पिंडांतं कृत्वा वपनवर्जितं वपनं नेष्यते राज्ञोश्च स्तनी वपनक्रियेति वपनं तु प्रातः तत्र सर्वैः पुत्रैः
कार्यं गंगायां भास्करक्षेत्रे माता पित्रोर्गुरोर्मतौ आधाने सोमयागे च वपनं सप्तस्मृतमिति मिताक्षरायां स्मृतेः मरणस्यातंगत्वान्नैमिति
कमिदं तदेव सग्रहवचनेन परे पुरुषं कृष्यते तीर्थवत् तेन कस्याचिद्वाहांगत्वाक्तिश्चिंत्या मदनरत्ने गालवः प्रथमे हनिकर्तव्यं वपनं चानुम
विना प्रेतस्य केशश्मश्चादिवापायित्वा दहयेत् आशौचांतं तु पुनः कार्यं विधिबलात् मदनपारि जाते प्येवं तेन सर्वस्यास्य निर्मूलत्वाक्तिरको
क्तिरेवास्मातेरत्ना वल्पा शबराभ्युषितं चैत्रीं कृत्वा दहयेत् मदनरत्ने गिरा ऊर्ध्वोच्छिष्टाधरोच्छिष्टे स्तेतरिक्षमृते पिव कृत्वा यत्रैक
व्रित आशौचमरणे पिव अथ साग्नेविशेषः करिकायां कृत्वा पक्षे प्रमीयेत यद्यदि प्रातराहुतीः शेषास्तु जुह्यादर्शपयिता पक्षहोमवत् प्रा
तिपत्प्रातर्होमात्ताड्यर्थः यद्याहिताग्निरपरं पक्षे म्रियेताहुतिभिरेनं पूर्वपक्षं हरेयुरित्याश्वलायनोक्तेः तदानीमेव जुह्यात्सायंकालाहुतीरपि
सायं म्रियेते च सायमाहुतीर्जुह्यादथा तदानीमेव जुह्यात्सातः कालाहुतीरपि सकृद्गृहीतमत्रेष्टिभिर्न तंत्रं च होमयोः दार्शनापि प्रकुर्व
तस्वाली पाकतदेव तु छंदोगपरिशिष्टे जुहतायां सायमाहुत्यां दुर्बलं श्वेद्गृहीतं वेत् प्रातर्होमस्तदेव स्याज्जीवैस्ते स पुनर्न वा दुर्बलो मुमूर्खः त्रिक
हमंडनः दर्शश्च तदा कुर्याद्विष्टिर्दिनसंभवत् देवतानां प्रधानानामेकैकस्य हुनेत्येकं पुरोनुवाक्यायाज्याभ्यां चतुराक्षरं धृताहुतीः तथा अ
था व्रतपारां रुद्रप्रमीयेत पतिर्यदि प्रेतं स्पृष्टुमथित्वाग्निं जलवापा वरद्वेष्टां घृतं च द्वादशोपात्तं तस्माद्गृत्वा शवक्रिया विहितं श्रोताग्नेमृ
ते तु प्रताधानं तत्रैवाहुतिं प्रेतं स्वाम्यालये क्षिप्त्वा मथिताग्नयेन लेह्यं रणी संनिधाप्यारणी मंथेद्यस्येत्यनुष्ठातः यस्याग्नौ जुहोतो मांस

॥

शाहिकाः। स्थाने चार्धपथेऽतीतो चितायां शवहस्तके। श्मशानवा सिधूतेभ्यः पञ्चसंचयने तथा। ततः। त्वं भूतकृत् जराद्योने त्वं लोकपरिपालकः।
 उक्तः संहारकस्तस्मादेनं स्तंभितं नयेत्पुनर्दिदत्वा अस्मात्त्वमिति मंत्रेणाध्वर्युः आज्याहुतिरुक्ता। आहिताग्नेः पुराशरः। दाम्यादिभ्यो विनिक्षिप्य अ
 रणीमुष्कयोरपि। जुह्वं च दक्षिणे हस्ते वामे तृपमृतं न्यसेत्। सितं लूरवलं दद्यात्पृष्ठे च मुसलं न्यसेत्। उरसि क्षिप्य दृष्टं तुलाज्यातिलान्मुरवे। श्रोत्रे
 च प्रोक्षणी दद्यात्। राज्यस्थाली च चक्षुषोः। कर्णे नित्रे मुरवे घ्राणे हिरण्यशकलं न्यसेत्। अग्निहोत्रोपकरणं मशेषं तत्र निक्षिपेत्। प्रचेताः। स्नानं प्रेतस्य
 पुत्राद्यैर्वस्त्राद्यैः पूजनं ततः। नग्नं देहं देहं नैव किंचिद्देयं परित्यजेत्। यमः। प्रेतं देहं कुभैर्गंधैः स्नापितं स्नाप्य भूषितं। आश्वलायनसूत्रे। सांस्थिते प्रेता
 लंकारान्कुर्वन्ति केशश्मश्रुलोभनखानि वापयन्ति नलदेनानुलिंपन्ति नलदमालां प्रतिमुञ्चन्तीति। माधवीयज्जोषादरिद्रोपिनदग्धव्यो नग्नः कस्यां
 चिदापि दातव्यः। निःशेषस्तु न दग्धव्यः शेषं किंचित्यजेन्नरः। दाहकालेऽग्निना शेतुमदनरत्नं यज्ञपार्श्वः। यजमाने मृते कापि चितादेवा प्रवेशिते। वर्षा
 द्यभिहते ग्नौ तु कथं प्रेतविकल्पना। शेषं दग्धाप्रदग्धेषु निमज्ज्ये वतु कारयेत्। अधपणशिरादि दाहेऽग्निना शेषं चितादेवा प्रवेशिते। मदनरत्नं जालि अ
 थपणैर्नरे दग्धे पात्रन्यासे कृते सति। गते धमिषु तदेहो यद्यध्वं लभ्यते क्वचित्। तदार्धं दग्धकाष्ठानि तानि निमज्ज्य तं देहं। यद्यर्धं दग्धकाष्ठं तु त
 दीप्य नैव लभ्यते। तदा तदस्मिन् खंडं तु निक्षेप्य महां जले इति। दंपती मृतौ विशेषमाहापस्तंबः। तथैव प्रेते सह वापि लभेधो द्विवचनलिङ्गान्
 त्रासं राधयति। पितृमेधो दाहं तं कर्म दाहं तमेकं तत्र त्वमिति बोधायनोक्तः। अस्मिन् संचयनमप्येकं। उदकपि उदानादि पृथगेवा। सहगमने ये वां त
 दाहमदनरत्नं भाष्यार्थसंग्रहकारः। एककालमृतो भाष्यार्थमर्त्ता च यदि वेदयोः। तंत्रेण दाहं कुर्यात्पि उश्राद्धं पृथक् पृथक्। एककालमृतो भाष्यार्थमर्त्ता यदि
 तदापितुः। विभज्याग्निं क्रिया कुर्यादिति यत्तदसंप्रतं। दाहं तमेकं तत्र त्वमिति याज्ञिकसंमतं। मृतं प्रतिमनु ब्रज्यमाना रीज्वलनं गता अस्मिन् संचयनी

तोस्या भर्तुः संस्कार एव हि। की कसानां तु संस्कारो न्यायसिद्धोपिनोमतः। एककालमृते प्येवं की कसानां विधिः स्मृतः। नवश्राद्धं सपिंडांतं पिच्छं क
 लमृतो यथा। कपर्दि कारिकापि। मृते भर्तोरितदाहात्मा कृपत्नी म्रियते यदि। पत्न्या वा प्राकृ प्रमीतायां दाहादवा कृपति मृतः। तत्र तंत्रेण दाहः स्या
 नंत्रेण हि त्वमृतो। की कसानां तु संस्कारः पृथगेव तयोर्भवेत्। एकाहमृतो युगपन्व ब्रह्मादिकैतयोः। मृतं प्रतिमनु ब्रज्य पत्नी चेदनरुंगता। तत्रापि
 दाहस्तंत्रेण। पृथगास्त्रिज्या भवेत्। अस्मिन् संचयन पृथक् विवर्त्यः। सहगमने सर्वत्र पाके व्यमाह प्रचेताः। एकचित्त्वां समास्तु गोम्रियेते दंपती यदि तं
 त्रेण श्रपणं कुर्यात्पृथक् पिंडं समान्चरेत्। **अधोदकदानं**। वसिष्ठः। शरीरमग्नौ संयोज्या न वक्ष्यमाणा अपोभ्य वयंति सेव्यो नराभ्यां पापि। यामु
 दकक्रिया कुर्वन्त्युग्मा। आपस्तंबः। मातुश्च योनि संबंधेभ्यः पितुश्चासप्तमात्पुरुषाद्यावतां वा संबंधो जायते तेषां प्रेते पूदक क्रियेति। याज्ञवल्क्यः। स
 पमादशमाद्वापि दातयोभ्युपयंतिये। अपनः शोशु च दधमनेन पितुर्दिशु रवाः। सकृत्सिचं स्फदकं नाम गोत्रेण वाग्यताः। सप्तमादशमाद्वापि दिवसा
 दातदं तमिति विज्ञानं श्वरः। कातीयः। सप्तमादशमाद्वापु रूपादित्याहुः। सप्तमात्पुरुषादशमाद्वा समानयामवासे यावत्संबंधमनुस्मरेयुरिति पारस्कर
 राक्तः। मंत्रस्नानांगमेवेति हेमादिः। प्रचेताः। प्रेतस्य बांधवा यथा चृद्धमुदकमवतीर्य नोद्वेषयेयु रुदकं ते प्रसिंचयेयु रप सव्ययज्ञोपवीतवाससो दक्षि
 णामुखा जालणस्योदञ्चुरवाः प्राञ्चुरवाश्च राजन्यवेश्ययाः। स एव। नदीकूलं ततोऽगत्वे स्फल्का संचेलरुततः स्नात्वा शुचिः प्रयतमानसः पाषापातत
 आदाय विप्रदद्याद्दशांजलीम्। द्वादशक्षत्रिये दद्याद्दशैपे च दशस्मृतः। त्रिंशच्छूद्रा यदा तव्यास्ततः संप्रविशेद्गृहं ततः स्नानं पुनः कार्यं गृहशोचं च कारयेत्। प्रे
 तस्नाने विशेषः शुद्धित्वे आदिपुराणे आहो वस्त्रं च प्रक्षाल्य तेन बाष्पादितस्ततः। कर्त्तव्यं तेऽसंचेलतु स्नानं सर्वमलपहं। पूर्वपरिहितं वस्त्रं प्रक्षाल्य पुनः
 परिधाय स्नायादित्यर्थः। अपन इति वामहस्ता नामिकया जला को उने। अवतरणे चूडपुरः सरोक्तवथा बालं पुरस्तु सति बोधायनीयजलादुत्थान
 परमिति हारतादयः। आश्वलायनः। सव्यावृतो ब्रजं त्यनीक्षमाणा यत्रोदकमहं वलितं प्राप्य सकृदुभयैकं जालिमुत्सृज्य तस्य गोत्रं न

मष्टहीवेति। प्रवेतसान्वहमंजलित्रयमप्युक्तं। त्रिः प्रसेकं कुर्युः प्रेतस्तप्यति। तथा। दिने दिने। जली न्यूणां प्रदद्यात् प्रेतकारणात्। तावद्द्विष्वक्ते व्याप्यावपि
उः समाप्यते। एकवृद्धिस्त्रिकवृद्धिर्वैसर्धः। मदनरत्ने भरद्वाजगृह्ये तु द्विकवृद्धिरप्युक्ता। आशौचांतं प्रदद्यात् प्रेतपुत्रस्ति लांजलीन्। प्रथमे द्विसकृद्दद्यात् सिंदूरं
वृतादिवा। त्रींश्वदद्याद् द्वितीये द्वितृतीये पंच एव च। चतुर्थे सप्त संख्यां स्तूपं च मनवोत्सृजेत्। षष्ठे द्विचैकादशकाः सप्तमे तु त्रयोदश। अष्टमे पंचदशका नवमे
दशसप्तच। एकोनविंशतिं चाग्नेशतांजलिमतं स्मृतं। केचिद्दशांजलीन् प्रोचुः केचिदाहुः शतांजलीन्। पंच पंचाशतं चान्ये स्वशारवोक्तव्यवस्थया। कुंदोगप
रिशिष्टे। अधानवेष्ट्यमेत्यापः सर्वे चैव शवस्पृशः। गोत्रनामप्रदांते तु तर्पयामीत्यनंतरं। दक्षिणाग्रान्कुरान्कृत्वा सतिलंतु पृथक् पृथक्। विष्णुपुराणे। स
पिंडीकरणं यावद्दुदभैः पितृक्रिया। सपिंडीकरणाद्धर्षद्विगुणोर्विधिवद्भवेत्। रामायणे। इदं पुरुषशार्ङ्गं विमलं दिव्यमक्षयं। पितृलोकेषु पात्रे नीयं मृतमु
पतिष्ठतां। दानवा केषां विकल्पः। याज्ञवल्क्यः। कामोदकं सार्वजनास्वस्त्रीयश्च श्वरत्विजां। कामश्छा। प्रेततृतीयायां देयमन्यथानेत्यर्थः। शंखपारस्करौ। आचार्ये
नैवेमांतामहयोश्च स्त्रीणां च प्रत्तानां कुवरीं स्ताश्रवतेषामिति। द्विवचनात्मातामह्या अपि। शंखलिखिते। उदकक्रिया कामं श्वरमातुल्यैः। त्रिष्वे सहाध्यायि
निराजनिचेति। वृद्धमनुः। क्लीबाद्यानोदकं कुर्युः स्तेना व्रात्या विधर्मिणः। गर्भभर्तृदुहश्चैव स्मराप्यश्चैव बोधितः। याज्ञवल्क्यः। न ब्रह्मचारिणः कुर्युः रुद्रकंप
तितास्तथा। षडशीतैः स्वीयान् चारादपि श्रृणुः पतिता ये च दूषिताः। न कुर्युः रुद्रकं तैवेतेभ्योऽप्यन्येनैव हि। मदनरत्ने हाशितः। यततामपविष्टानां वरती
नां च कामतः। प्रत्तानां चैव कन्यानां निर्वर्त्या सलिलक्रिया। अपरार्कं शंखलिखिते। अपपात्रितस्या रिवधपिंडोदकानिव्यावर्तते। अपपात्रितः कृतघ
टस्फोटः। तस्यापि सगृहविधौ कृते आशौचादकादि कुर्यादेवत्याशौचप्रकाशः। अधाशौचविनियमाः। याज्ञवल्क्यः। शतिसंश्रुसगळे युग्मं गालपु
रः सराः। विदृश्यान्निवपत्राणि नियताहारिवेशमनः। आचम्याग्न्यादिसलिलं गोमयं गौरसर्षपात्। प्रविशेयुः समालभ्य कृत्वा श्मनि पदं शनैः। प्रवेशनादि
कर्म प्रेतसंस्पर्शनामपि। क्रीतलब्धाशनाभूयोस्वपेयुस्ते पृथक् कृतिताः। इदं चाद्ये द्वि। वासिष्ठः। अद्य प्रस्तरेऽन्यहमनश्नंत आसीरन् क्रीतोत्पन्नेन वाव

लाभिसंवृतं। दक्षिणाग्निरसंभ्रमो बहिष्प्रत्यानिवेशयेत्। धृतेनाभ्यक्तमाह्वाज्यशुद्धवस्त्रोपवीतिनां नंदनोहितसर्वांगं समनोभिर्विभूष
येत्। हिरण्यशकलान्यस्य भित्वा छिद्रेषु सप्तस्त्राभुरव्ये सथापि धायेत् न निर्हरेद्युः स्मृतादयः। आमपात्रे न मादाय प्रेतमाग्निपुरःसरं। एकोनग
छेत्तस्यार्धमर्धपथ्यस्तृजेद्भुवि। ऊर्ध्वमादहनं कार्यमासीनो दक्षिणामुखः। सव्यं जान्वा च्यशनकैः सातिलं पिंडदानवत्। अथ पुत्रादिराहृत्य कु
र्वादा रुच्यं महत्। तत्रोत्तानं निपात्ये नंदक्षिणाग्निरसंमुखे। आज्यपूर्णांस्तु चंदद्यादक्षिणाग्नौ न सिद्धवं। पादयोरधरो प्राची मरणी मुरसी तरां। पाश्वर्यो
श्रृंषं नमसो सव्यदक्षिणयोः क्रमात्। ससमेतु न्यसेन्मुञ्जमंतं सुर्वी सुवूरवत्। वात्रो वीही कमत्रैव अन्योरप्ययं विधिः। अपसव्येन कृत्वेत द्वाग्यतः
पितृदिङ्मुखः। अथाग्निं सव्यमावृत्को दद्यादक्षिणतः शनैः। अस्मात्त्वमधिजातो सित्वद्यं जायतां पुनः। असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहो ते परि
कीर्तयेत्। तथा। एवमेवाहिताग्नेश्च पात्रन्यासादिकं भवेत्। कृष्णाजिनादिकं चात्र विशेषो ध्वर्युर्बोदितः। तत्रैवा। अन्ये वा वृत्तानां रीदग्ध
याया व्यवस्थिता। आग्निप्रदानमंत्रोऽस्यानप्रमो ज्य इति स्थितिः। इदं कुंदोगानामवा पात्रन्यासोक्तेरुत्तानदेहत्वं साम्नि परं। निरग्निकं स्तु पुमा
नधो मुखः। स्त्रीतूत्तानादाद्या। सगोत्रजेर्गृहीत्वा तु चितामारोप्य तेशवः। अधो मुखो दक्षिणादिकु प्रवणस्तु पुमानिति। उत्तानदेहानां रीतु सपि
उरपि बंधुभिरित्यादिपुराणादिति श्रुद्धितत्त्वहारत्वादायः। उत्तरदिग्मुखं सामगेतरं परं। वारो हत्वेऽग्निदाने न्यामंत्रः। कृत्वा तु उद्धृतं कर्म जानता वा
अप्यजानता। मृत्कालवशं प्राप्य नरपुंश्चरत्वागतो धर्मो धर्मसमस्तुक्ते लोभमोहसमावृतो दहयं सर्वगात्राणि दिव्या लोकांस गच्छतु। अलमान
महावर्हिर्गिरः स्थाने प्रदापयेत्। तत्तुर्वर्णेषु संस्थानमेवं भावति पुत्रिके। अत्र क्रिया निबंधगा रुडे पुट पिंडदानमुक्तं। मृतस्योत्क्रांति समये षट्पि
डानं क्रमशो ददेत्। मृतिस्थाने तथा द्वारि च त्वरता र्थ्यकारणात्। विश्रामे काष्ठवयने तथा संवयने च षट्। आदो देयास्तु षट् पिंडा दशा पिंडा द

२५२

तदेवस्याह शाहिकं। मदनरत्नेमात्रेपोतेजसंमन्यंवाथपात्रं संशोधयत्ततः। लौकिकाग्नावधिप्रित्यपनेद नंघृतहुतं। स्नात्वाथतिलसंमिश्रं प्रदद्याद्दर्भसंस्तरे
शुद्धित्वेदेवजानीये चब्राह्म। प्रथमेह नियोदद्यात्प्रतायान्नं समाहितः। अन्नं नवसूचान्येषु स एव प्रदद्यात्पि। मन्मयं भाउमादाय नवं स्नातः सुसंयतः। तं उल
प्रसूतितत्र त्रिः प्रक्षाल्यपचैत्स्वयं। सपवित्रैस्तिलैर्मिश्रं क्रिमिकेशविवर्जितं। द्वारोपातेततः क्षिप्वाशुकां वा गोरमृत्तिकां। तत्पृष्ठे संस्तरे दर्भा न्याम्यागौने
शम्भवान्। ततो वने जनंदद्यात्संस्मरन् गोत्रनामनी। तिलसर्विर्मधुक्षीरेः संसिक्तं सूतमेवाहि। दद्यात्प्रतायपिंडं तु दक्षिणाभिमुखः स्तितः। अर्घ्यं पुष्पैस्त
थाधूपेदपेक्षो ये श्वशीतले। ऊर्णातंतुमयेः सुडैर्वीसोभिः पिंडमर्चयेत्। दिवसे दिवसे देयः पिंड एव कर्मपातु। सद्यः शोवे प्रदातव्याः सर्वे पियुगपत्तथा॥
महाशोनेपि दातव्यास्त्रयः पिंडाः समाहितेः। द्वितीये चतुरोदद्यादस्थि संवयनं तथा। त्रीस्तु दद्यात्तृतीये द्विस्तु दिक्षा कथं नतः। दशाहं पिचदातव्यः प्रथ
मे त्वेक एवाहि। एकस्तोयांजलिस्त्वेवं पात्रमेकं च दीयते। द्वितीये द्वौ तृतीये त्रीनित्याद्युक्ता। एवं स्युः पंचपंचाशतोयस्यांजलयः क्रमात्। तोयपात्राणि ताव
ति संयुक्तानि तिलादिभिरिति। पात्रं कुंभः। अत्राहः पदमहोरात्रपूरातेन रात्रावपि देय इति गोडाः। दिवसपदा द्वात्रो नोतिमैथिल्याः। सर्वे वेत्सुक्तेः सपिंडे न द
शपिंडे प्रक्रांते पुत्रागमेपि स एव दद्यात्। असगोत्रः सगोत्रो विति प्रायुक्तेः। दाहकर्त्तव्यदशाहं कुर्यादिति मिताक्षरायां। शुद्धित्वे वायवीयेपि। असगोत्रः सगोत्रो
वायुद्वितीयदिवा पुमान्। यश्चाग्निदाता प्रेतस्य पिंडं दद्यात्स एव ही गतिः। तत्रैव। पूरकेण तु पिंडे न देहो निष्यद्यते यतः। कृतस्य करणा योगात्पुनर्न वर्त्तते क्रिया।
शुद्धिप्रकाशे वायवीयेपि। निवर्त्तयति यो मोहा क्रियामन्य निवर्त्तितं। विधिघ्नस्तन भवति पितृहा नोपजायते। तस्मात्प्रेतक्रिया येन कृतापि च कृतायादि
नतां निवर्त्तयेत्प्राहुः सतां धर्ममनु स्मरन्नि लि। आदिपुराणे। पितृशब्दस्व धां चैव न प्रयुजी त कर्हि न्वित्। अनुशब्दं तथा चैव प्रयत्नेन विवर्जयेत्। उपतिष्ठत।
मयं पिंडः प्रतायेति समुच्चरेत्। क्रियानिबन्धे व्यासः। प्रताय पिंडं दत्त्वा तु ततो श्रीयादिना त्यये। भविष्ये। ओदनामिषसक्तानां शाकमूल फलादिषु। प्रथमे
ह नियोदद्यात्तदद्यात्तद्वद्वेहानि। गृहद्वारे रमशाने वा तीर्थे देवगृहेपि वा। यत्राद्ये दीयते पिंडस्तत्र सर्वं समापयेत्। ब्राह्म। शिखराद्येन पिंडेन प्रेतस्या क्रि

यते सदा द्वितीयेन तु कर्णाक्षिनासिकाश्वसमासतः। गलांसभुजवक्षसितृतीयेन यथाक्रमं। चतुर्थेन तु पिंडेन नाभिलिङ्गगुदानि च। जानूजंघेन
 थापादौ पंचमेन तु सर्वदा। सर्ववर्माणि षष्ठेन सप्तमेन तु नाड्यः। दंतलोमान्यष्टमेन वीर्यं तु नवमेन च। दशमेन तु पूर्णं त्वं तु सताक्षिद्विपर्यय इति। या इ
 वत्क्येन तु पिंडायज्ञावृतादेयं प्रेतायान्नं दिनत्रयमित्युक्तं। अत्र फलतारतम्यं ज्ञेयमिति विज्ञानेश्वरः। तेन त्र्यहशीन्वपरत्वं देवयाह्निकोक्तं चिंसा आ
 शौचस्य च कासोपि पिंडान्दद्याद्दशैवास्त्विति वचनाच्च। दिनत्रयावश्यकत्वात्। मितिहारलतादयः। शालातपः। जलमुकाहमाकाशे स्थाप्यं क्षीरं च मृ
 न्मये। पारस्करः। मृन्मये तारात्रिंक्षीरोदके विहाय सिनिद्धुः। प्रेतात्रस्नाहीत्युदके पिबन्वेदमिति। क्षीरमिदं रात्रावेवेति गौडाः। गारुडे तु अपक्वे मृ
 न्मये पात्रे दुग्धं दद्याद्दिनत्रयमित्युक्तं। हेमाद्रौ पात्रे तु दशाहमुक्तं। तस्मान्निधेयमाकाशे दशरात्रं पयोजलं। सर्वतापोपशान्त्यर्थं मध्वश्रमावेनाशनं। दे
 वजानीये कारिकायां। तत्र प्रेतोपकृतये दशरात्रमरवं उतां कुर्यात्तदीपं तैलेन वारिपात्रं च मार्तिकं। भोज्याद्भोजनकाले तु भक्तमुष्टिं च निर्वपेत्। नाम
 गोत्रेण संबुद्धा धरिण्यां पितृयज्ञवत्। तशातातपः। भूलोकात्पेतलोके तु गंतुं श्राद्धसमाचरेत्। तत्पाथे याहि भवति मृतस्य मनुजस्य तु। अथ दश
 हमध्ये दर्शपाते निर्णयः। भविष्ये। प्रवृत्ताशौचं तत्र स्तुत्यदिदर्शं प्रपद्यते। समाप्य चोदकं पिंडान् ज्ञानमात्रं समाचरेत्। ऋष्यशृंगः। आशौचमंतरा
 दर्शोयदित्यात्सर्ववर्णिनां। समाप्तिं प्रेतत्रैतस्य कुर्यादित्याह गोतमः। पेठीनसिः। आद्ये दवेव कर्तव्या प्रेतपिंडोदकाक्रिया। द्विरेंदवे तु कुर्वाणः पुनः श
 वंसमश्नुते। मातापित्रोस्तु श्लोकगोतमः। अंतर्देशाद्देशे च तत्र सर्वं समापयेत्। पित्रोस्तु यावदारौ च दद्यात्पिंडाक्षतं जली। नृ। इदमपि अहमध्य
 र्शपाते। तद्धर्षं दर्शे तु पित्रोरपितं समाप्यमेव। पित्रोराशौचमध्ये तु यदि दर्शः समापयेत्। तावदेवोत्तरंतं पर्यवस्येत्त्रहास्यमिति गालवोक्तं। अन्य
 षांतु अहमध्योपि समाप्तिरिति पाराशरमाधवीये निर्णयामृतोक्तं। काकादर्शे पि। दर्शो दशाहमध्ये स्याद्धर्षं तत्र समापयेत्। त्रिरात्रादुत्तरं पित्रोर्मृता

श्रीरामः
२६०

नैरं। शुद्धितत्वे वैजवापः। शमीमालमंतेशमीपापंशमयत्विति। अश्मानमश्मेव स्थिरे भूयासमिति। अग्निमग्निर्नः शर्मय कलितित्योगित्यंतराग
 मजमुपस्पृशतः। क्रीलालब्धवावाग्यगेहादेकान्तमलवणमेकरात्रं दिवाभुंजीरं स्त्रिरात्रं च कर्मापरमणं। क्रीताद्यशानमुपवासो शक्तस्य। आश्वला
 यनस्तु नैतस्यां रात्र्यामन्नं पचरेत्स्त्रिरात्रं मक्षाराशं लवणादिनः स्युर्द्विदशरात्रं वेत्याह। अशक्तो रत्नो करे आपस्तंबः। भाषाः परमगुरु संस्थायां च
 कालमभोजनानि कुर्वन्। यदामृतं परादिने तावत्कालमित्यर्थः। बृहस्पतिः। अथः शय्यासनोदीनामालिनाभोगवर्जिताः। अक्षारलवणान्नाः स्यु
 र्द्विदशरात्रं वेत्याह। भागोभ्यंगतां बलादि। क्षाराः परिभाषायामुक्ताः। यत्तु नाकं उयपुराणो। ते त्वाभ्यंगोवांधवाना मंगसंवाहनं च यत्। तनचा
 यायते अंतुर्यश्चाश्रंतिस्वबंधवाः। प्रथमे द्वितीये च सप्तमे नवमे तथा। वस्त्रस्यागं बहिः स्नानं कृत्वा दद्यात्तिलोदकमिति तदंशदिनपरं। आशौचं ते
 तिलकल्कः स्नाता गृहं प्रविशेयुरिति विष्णुः। विष्णुपुराणे त्वस्ति सं च बोधं भोगोप्युक्तः। शय्यासनोपभोगस्तु सपिंडानामपीव्यते। अस्ति सं च यन
 दूर्ध्वं संयोगस्तु नयोवितां। भारते। तिलान्दत्तपानीयं दीपं दत्तजाग्रत। शांतिभिः सह भोक्तव्यमेतत्प्रेतेषु दुर्लभं। मनुः। मांसाशनं च नृश्रीयुः शयीरश्च पृथ
 क्क्षितं। देवजानीये कारिकायां। लवणक्षीरमाषान्नापूपमांसानि पायसं। वर्जयेद्गृह्णानेषु बालवृद्धातुरे विना। उपवासो गुरो प्रेतपत्न्याः पुत्रस्य वा
 भवतः। मरीचिः। प्रथमे द्वितीये च सप्तमे दशमे तथा। शांतिभिः सह भोक्तव्यमेतत्प्रेतेषु दुर्लभं। भोजनं च दिवैव। दिवा चैव तु भोक्तव्यममांसं मनुजर्षभेति
 विष्णुपुराणात्। क्रीलालब्धवादिवा न्नमश्रीयुरिति पारस्करोक्तं। मदनरत्नहारीतः। पाणिभुक्तमयेषु पर्णपुटकेषु वा श्रीरं। शुद्धितत्वे आदिपुरा
 णो। आशौचमध्ये येन भोजयेच्च स्वर्गोत्रजान्। अंतर्दिने तु मदर्शनं नरत्वे बाले। यस्य यस्य तु वर्णस्य यद्यस्यात्यश्चिमेत्यहः। सतत्र हृष्टुर्द्विच वस्त्रं शु
 द्धिकरोत्यपि। अन्यकर्मकालेन वस्त्रयोस्तु तत्रैवोक्तं। यामाद्विस्ततो गत्वा प्रेतस्पृष्टे तु वाससी। अंत्यानामाश्रितानां च त्यक्त्वा स्नानं करोत्यथेति। शंखः। दानं प्रति
 यहाहमस्वाध्यायः पितृकर्मच। प्रेतपिंडक्रियावर्ज्यमाशौचे विनिर्कते। काठकगृह्ये। यत्र प्राणोक्तमस्तत्राहं महाबलिकुर्यादिति। पारस्करः। तदानीमेव वस्त्रं

दरात् ततो यज्ञियवृक्षो ह्यंशारवामादाय वाग्यतः। प्रेतस्यास्तीनिगृह्णाति प्रधानांगोऽप्यनिवृत्तिरसो वक्षसः पाण्येः पार्श्वभ्यां चैव पादतः। पंचगव्येन
संस्नाप्य क्षौमवस्त्रेण वेष्टयन्। प्रक्षिप्य मृन्मये भागजेन वेसाह्वारिते शुभे। अरण्ये वृक्षमूले वा शुद्धे संस्थापयत्यपि। गृहीत्वा स्तीनित्वा स्मनीत्वा तोये
विनिक्षिपेत्। ततः संमार्जयेत् स्तीनयेत् कर्तव्यं गोमयां बुभुक्षे। पूजा च पुष्पाधूपाद्यैर्बलिभिः पूर्ववत् क्रमार्थितः। **अथ तोयनिक्षिपविधिः।** तत्रैव। तत्स्थानाच्छि
ने केनश्चिन्ना कदाचिज्जाडूवीजले। कश्चिद्विपति सख्युत्रो दोहित्रो वा सहोदरः। मातुः कुलोपितं कुलं वर्जयित्वा नराधमः। अस्तीन्यन्यकुलस्थस्य नीत्वा चाद्रा
यणं चरेत्। तत्रैव ज्ञानोत्पराणे। अस्तीनिभातापित् पूर्वजानो नयंति गंगामपि यै कथंचित् सदा धवस्यापि दयाभिभूता स्तोषांतु तीर्थानि फलप्रदा
नि। स्नात्वा ततः पंचगव्येन संस्नात्वा हिष्य मध्वाज्यतिलैश्च येन्यः। ततः सकृत्पुनः पुनः निधाय पश्यन्ति शं प्रेतगणो वगृह्णाज्जमोऽस्मधर्मा यवदेत्यानि शयज
हंसमे प्रीतिरतिक्षिपेत् च। उषायभास्वं तमवेक्ष्य सूर्यसदक्षिणां दिग्मुरवाय दद्यात्। एवं कृते प्रेतपुरस्थितस्य स्वर्गगतिः स्यात्तुमहे इत्युत्पायमः। गंगा
तोयेषु यस्यास्ति क्षिप्यते शुभकर्मपाः। न तस्य पुरनरावृत्तिर्ब्रह्मलोकात्सनातनात्। तथा। अस्तंगतगुरोः शुक्रे तथा मासे मलिमुक्ते। गंगायामस्थिते पंचकुर्यादि
ति गोतमः। दशाहाभ्यंतरे न दोषः। दशाहाभ्यंतरे यस्य गंगतोये स्ति मज्जति। गंगायामरणं यादृक्तादृक् फलमवाप्नुयादिति मदनरत्ने वृद्धमनूक्तेः शौनकाः। शौनको ह्यत्र
वक्ष्यामि अस्ति क्षेपविधिं क्रमात्। आदेशो माद्विर्गत्वा स्नानं कृत्वा सवैलकं। प्रोक्ष्य त्वं पंचगव्येन भुवं मंत्रैर्विचक्षणाः। गायत्र्याद्यैः पंचगव्यमंत्रैर्निरवातास्ति भूमिं प्रोक्ष्य
दित्यर्थः। उपसर्पादिभिर्मंत्रैः प्रार्थयेत् न वनवंतथा। मृत्तिकाद्वरणं वा स्त्रां ग्रहणं च यथाक्रमं। उपसर्पति चतुर्भिर्मंत्रैः क्रमेण प्रार्थनादिहेयं। स्नात्वा स्ति शुद्धिं कुर्वते। ए
तो चितिर्वस्तुक्तः। स्पृष्ट्वा स्पृष्ट्वा ततः स्नानं पंचगव्येन शुद्धति। दशस्नानानि कुर्वत तत्तन्मंत्रैर्विचक्षणाः। गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधिसर्पिकुरोदकं। भस्म मृन्मयवादी
निमंत्रतः स्नाति वैदशः। कुरोः संमार्जयेत् स्तीनयेत् तोदेवेति मंत्रतः। एतो चिदं शुची वेति न तमं हरतीति च। पावमानीयमाग्नीचरुद्रस्तुतं यथाक्रमं। एते कुशोर्मार्जनं हे
मश्रादंततः कुर्यात्पितृनुहित्रयत्नतः। पिंडदानं प्रकुर्वत ततश्च तिलतर्पणं। अस्ति क्षेपांगं चरेत्। अजिनं कंबलादर्भांगो केशाः शाणमेव च। भूर्जपत्रं ता उपजं

सप्तधा वेष्टनं स्मृतं। हेमं च मौक्तिकं रूप्यं प्रवालं नीलकं तथा। निक्षिपेदस्ति मध्ये तु शुद्धिर्भवति नान्यथा। ततो होमं प्रकुर्वत तिलाज्येन विचक्षणा उदीरतेति
सूक्तैर्न द्रुने दष्टोत्तरं शतं। ततो गत्वा क्षिपेत् तीर्थे स्पर्शदोषो न वर्धते। मूत्रपुरीषा च मनं कुर्वन्नास्तीनि धारयेत्। अत्र दशदानं वेतरणी क्रमामाक्षपापधनुदा
नमुक्तं। दिवोदासीये काशीखंडे। धनं जयोपि धर्मात्मा मातृभक्तिर्भै परायणः। आदायास्तीन्यथो मातुर्गंगामागी स्ति तो भवतः। पंचगव्येन संस्नाप्य तथा पंचाम
तनवे। यक्षकर्मदं मलेपेन लिप्त्वा पुष्पैः प्रपूज्य च। आवेष्ट्य तत्र वस्त्रेण ततः पीतो वरेण च। ततः स्तरसवस्त्रेण ततो मांजिष्ठवाससा। ने पालकं बलेनाथ मृदा
वाथ विशुद्ध्या। एतान् संपुटके कृत्वा मातुर्गंगान्यथो वहेत्। व्यासः। पट्टवस्त्रं च कोशे यमांजिष्ठं चेत वस्त्रं कं कंबलं शाणपट्टं च। अजिनं च तथा उत्तरं। एषां विक
ल्पः। अन्यश्चात्र विशेषास्ति स्थली सेतौ दिवोदासीये च हेयः। संवयनोत्तरं श्राद्धमाहाश्वलायनः। श्राद्धमस्मै दद्यादिति। स्मृत्यर्थं सारां संवयनं कृते
मनुष्यलोकं गच्छतः पाथेय श्राद्धमा मेन कार्यामिति। अनुपनीतस्य न संवयनं। **अथ नवश्राद्धः।** पृथ्वी चंद्रोदय आंगिराः। प्रथमे कृत्त तीये च पंचमे
सप्तमे तथा। नवमे कादशे चैव तन्नेव श्राद्धमुच्यते। शिवस्वामी। नवश्राद्धानि पंचादुराश्वलायनशार्वेन। आपस्तंबाः षडित्याहुर्विभाषा चितरेषु हि। पंच ए
कादशाहिकं विना। मरणा द्विषमे बुदिने षे के कं नवश्राद्धं कुर्यादानवमाद्यदि नवमां विधिं देते कादशे तत्कुर्यादिति मदनरत्ने बोधायनोक्तेः। भविष्ये। नवसप्त
विशारं शौनवश्राद्धं नुक्रमात्। आद्यंतयोर्वर्णयोस्तु षडित्याहुर्महर्षयः। हेमाद्रौ वृद्धवसिष्ठः। अलब्ध्वा तु नवश्राद्धं प्रेतत्वा नैव मुच्यते। अवीरुद्वादशाह
स्पलब्ध्वा तर्ति दुष्कृतं। अतः षडेव। एतान्येव विषमश्राद्धा नीत्युच्यते। नागरखंडे तु पंचमे सप्तमे तद्दृष्टमे नवमे तथा। दशमे कादशे चैव नवश्राद्धानि ता
नि चैत्युक्तं। कात्यायनस्तु चतुर्थे पंचमे चैव नवमे कादशे तथा। यदत्र दीयते जंतोस्तान्नवश्राद्धमुच्यते। प्रथमे सप्तमे चैव तेषां पादे व्यासपागः बद्ध्वा
तांतु नवश्राद्धं दशहानि नवमिश्रं तु षडुत्तरं नित्यं नारायणवत्तौ। दीपिकायां। अथ तनुयादाद्यं चतुर्थी दिने श्राद्धं पंचमे सप्तमाष्टमे नवदियुद्रेषु युग्मं हि
जे। प्रथमे कृत्त तीये च सप्तमे चैव पंचमं नवमं चैव। द्वौ द्वौ पिंडौ प्रदानं तयो शेषे षे के तु विन्यसेत्। एका विषमश्राद्धं च यवपिंडं चैव कश्चित् द्वौ विन्यसेत्। अत्र श

स्वाभेदाद्यवस्था। अपराके भविष्या नवश्राद्धं त्रिपक्षं नवषण्मासं मासिकानि चानकरोति स्मृतो यस्तु तस्या धापितरेगता। वाराहे गतो सिद्धिद्विष्यलोकं त्वंकृत
तविहितात्पथः। मनसा वायुभूतेन विप्रेत्वाहंनियोजये। पूजयिष्यामि भोगैस्त्वामेवं विप्रं निमंत्रयेत्। आवाहने पितृत्रेव। इह लोके परित्यज्य गतो सिपरमं
गतिं। मनसा वायुभूतेन विप्रेत्वाहंनियोजये। इति। तत्रैव बह्वचपरिशिष्टे। अन्तर्यमधूपंच गंधमात्यविवर्जितं। नवश्राद्धमंत्रं च पिंडोदकविवर्जितं।
उदकमर्घ्यं। पिंडोदकं शुद्धं तां पितर इत्यवने जनादि। एकादिष्टेषु सर्वेषु न स्वधानाभिरम्यतां। नाग्नौ करणमंत्रं च एकं वा थातिलोदकं। अनपत्येषु सर्वे
षु न स्वधानाभिरम्यतां। स्वस्त्यस्तु विसृजे देवं सकृत्प्राणवर्जितं। एकादिष्टस्य पिंडे तु अनुशब्देन विद्यते। पितृशब्देन कुर्वत पितृहा वापजायते।
सपिंडनात्मा गिति हेमाद्रिः। तेन न स्वधांच प्रयुं जीत प्रेतशब्दे दशाहिके इति कृत्वा शृंगोक्तो दशाहिकोक्तेर कादहा शाह स्वधाप्रयोग एवेति हारलता
परास्ता। रत्नो वत्पा। आशिषादिगुणादर्भा जयाशीः स्वस्तिवाचनं। पितृशब्दः स्वसंबधः। रामशब्दस्तथैव च। पात्रालंभो वगाहश्च उल्मुके क्षिरवनादिकात्
प्रिप्रश्नश्च विकिरः शेषप्रश्नस्तथैव च। प्रदक्षिणा विसर्गश्च सीमा तगमनं तथा। अष्टादशपदार्थश्च प्रेतश्राद्धं विवर्जयेत्। अत्र स्वधा पितृ नमः शब्दान्। ति
लोसीति मंत्रे प्रेतशब्दो हेन तृष्ठा वातिला वापनं। तृष्ठी मर्घ्यदानं। अमुष्मे स्वस्ति प्रेतनाम्ना पाणिहामः। नाम्ना एकः पिंडः। निनयनमंत्र ऊहः। अनुमंत्रणादि
त्वमंत्रकं। अभिरम्यता मिति विसर्जनं। एवं नवश्राद्धवर्ज्ये को दिष्टेषु। नवश्राद्धं त्वमंत्रकं सर्वमिति नारयणवृत्तिः। क्रिया निबंधे। उक्ताने स्थापयेत्पात्र मे
कादिष्टे सदा बुधेः। न्युं जंतु पार्वणे कुर्यात्तस्योपरि कुर्यान्त्यसेत्। नवश्राद्धं गृहे कार्यं भार्या यत्राग्नयोपिवार सपिंडी करणां तानि प्रेतश्राद्धानि यानि
वे। तानि स्थूलो किके वक्ता वित्याह त्वाश्वलायनः। इदं संभवेः न्नैव कार्यं। नवश्राद्धेषु यत्किंचिद्गृहपत्युषितं च यत्। दंपत्यो भुंक्त शेषं वनतडुं जीत कहि
वित्यागिरे वचनात्। द्वाभ्यां दत्त दातु कृष्णां शुद्धिः स्यात्तु विवेकिना मिति ब्राह्म उक्तं। विद्येतु निर्णयामृतकपवः। नवश्राद्धं मासिकं ये च ददन्ति तेषां

श्रीरामः
२६२

वितिविनिश्चयः। मदनपारिजाते तु गालवीयमापदनो रसपुत्रादिविषयः। अहोर्ध्वमपि पित्रे न तंत्र समाप्तिरित्युक्तं। मदनरत्ने पेषां मम तु देशाच
राद्यवस्थेति प्रतिभाति। **अथास्थिसंचयः**। तत्राश्वनो लायनेन कृत्वा पक्षे एकादशी त्रयोदशी दर्शेषु आषाढा फाल्गुनी प्रोक्षपदाभिर्नक्षत्रे
र्कः। तदाशौचमध्ये संभवेत्तदूर्ध्वं च प्रागब्दा करणे हेयं। आशौचमध्ये तु मदनरत्ने संवर्तः। प्रथमे द्वितीये वा सप्तमे नवमे तथा। आस्थिसंचयनं का
पीदने त जात्रजैः सह। कुंदोगपरिदिष्टे तु अपरेद्युस्तु तीये वा आस्थिसंचयनं भवेदिति द्वितीये प्युक्तं। विष्णुकात्यायनोः। संचयनं चतुर्थीमिति।
माधवीयेषमः। भो माकं मंदवारेषु तिथिमुग्मे विवर्जयेत्। वर्जयेत् ५ कपादक्षौ द्विपादक्षौ स्थिसंचयं प्रदात्तु जन्मज नक्षत्रे त्रिपादक्षौ विशेषतः। ब्राह्मे। चतुर्थे
ब्राह्मणानां तु पंचमे। हनिभूतां। नवमे वेश्यजातीनां श्रद्धापां दशमात्परा दशमे ह। नीतिवापाठः। शौनकः। पाकाशेषस्थि दाहेन सद्यः संचयनं भवेत्। का
म्यमरणे तु तस्य त्रिरात्रमाशौचं द्वितीये त्वस्थिसंचय इत्युक्तं। अंगिराः। प्रीती भूतं तथा दिश्ययः शुचिर्न करोति चेत्। देवतानां तु यजनं तशपत्यपदं व
ताः। तद्विधिः स्वस्वस्वरेषु कृतो न्वजेयः हेमाद्रौ नागरखंडे। त्रीणि संचयनस्यार्थं तानि वैश्रणुसो प्रतो। यवस्थाने भवन्मृत्युस्तत्र श्राद्धं प्रकल्पयेत्।
एकादिष्टे तथा मार्गविश्रामो यत्र कारितः। ततः संचयनस्यार्थं तृतीयं श्राद्धं निधयेत्। अपराके मदनरत्ने च ब्राह्मे। सद्यः शौचं तथैकादशे सद्यः संचयनं भ
वत्। अहोर्ध्वमपि द्वितीये द्वि कर्त्तव्यस्त्वस्थिसंचयः। तत्रैव। श्मशाने देवतायागं चतुर्थे दिवसे नरेत्। मृन्मयेषु च भांडेषु कुंभेषु रुचकेषु वा। रूपकैर्भ
क्ष्यभाज्येष्वपायसेः पानकेस्तथा। फले मूले वनो से श्वपूज्याः क्रव्याद देवताः। धूपो दीपस्तथा मात्यमर्घ्यं दयं त्वरान्वितैः। तत्र पात्राणि पूर्णानि श्म
शानाग्नेः समंततः। निवेद्या दिवै कृत्वा तैः सर्वैः सह कृतेः। नमः क्रव्यादमुरव्येभ्यो देवेभ्य इति सर्वदा। येऽश्मशाने देवाः स्फुर्भगवतः सनातनोः तेऽस्मत्सु
काशाङ्गुतु बालिमृगागमक्षयः। प्रेतस्यास्य शुभान् लोकां न्ययं कृतुं च शश्वताम्। अस्माकमायुरारोग्यं स्मरन् वदता चिरं। एवं कृत्वा बलिं सया
नक्षीरेणाभ्युक्ष्य वाग्यतः। एवं दत्वा बलिं चैव दद्यात्पि उत्रयबुधः। एकश्मशानवा सिभ्यः प्रतायेव तु मध्यमे। तृतीयं तत्पारिविषयश्च दक्षिणा संस्थमा

अध्यायतां युग्माभवतिसंततिरिति दानधर्मेत्तु काम्यपरं। अनुभाविनः पुत्रादय एवेत्येके। पुत्रः पत्नी च वपनं कुर्यादंते यथाविधि। पिंडदाने चितो
न्योपिकुर्यादित्यसमाहित इत्यपरा के व्यासोक्तेः। यत्तु मिताक्षरायां। द्वितीये हनिकर्तव्यं श्वकर्म प्रयत्नतः। तृतीये पंचमेवापि दशमे वा। प्रदानत इति
आप्रदानत इति चतुर्थादीनि। तस्य प्रथमदिने असंभवे ह्येयं। अलुप्तकेशेयः पूर्वसोत्रकेशान् प्रवापयत्। द्वितीये द्वितृतीये द्विपंचमे स्पृष्टमे पिबे। या
वृक्षां प्रदीयेत तावदित्यपरं मतमिति माधवी ये महरत्ने च बोधायनोक्तेः। बोधायनसूत्रे। एतस्मिन्काले मात्याः केशश्मश्रूणि वापयंत्ये समवधानी
भवन्त्यनिमित्तरेषु वापयन्वानि च वपेन्वास्तवता उपवस्य मेवासन्निधाने पीति बोधायनस्य कल्पेन समावृत्ता वपेन्वन्यत्र विहार इत्येके।
तेनापुत्राणामसन्निधौ नानित्यं। महनपारिजाते तु दशमे प्रथमे च समुच्चय उक्तः। यत्तु दशमपिंडमुत्सृज्य रात्रिशेषेषु चिर्भवेदिति तदेकादश
होत्राणां विप्रानि मंत्रणार्थं ह्येयं। **अथेकादशाहः।** मनुः। विप्रः शुद्धात्यपः स्पृष्टो क्षत्रियो वाहना युधो वैश्यः प्रतोदं रश्मीन् वा यश्चि श्रद्धः कृत
क्रियाः शुद्धित्वे देवकः। अघाहः सुनिवृत्तेषु सुस्नाताः कृतमंगलाः। आशौचादि प्रमुच्यंते ब्राह्मणान् स्नात्वा स्निग्धवायां हवत्यः। मृते हने तु कर्तव्यं
प्रतिमासंतु वत्सरं। प्रतिसंवत्सरं चैव आद्यमेकादशहनि। क्षत्रियादेशो नैवेद्येकादशहनि श्राद्धकार्यं। आद्ये श्राद्धमश्रुतेऽपि कुर्यादेकादशेऽ
हनि। कर्तुं स्नात्वा कालिकीं शुद्धिरशुद्धः पुनरेव स इति हेमाद्रेशं बोधते। पौर्णमासीः। एकादशे द्वियुक्ता उत तस्मान्मनुदादतो चतुर्णां मासि वर्णां तां सूत
कांते पृथक् पृथक्। यत्तु मरीचिः। आशौचादिततः सम्यक् पिंडदानं समाप्यते। ततः श्राद्धं प्रदातव्यं सर्ववर्णेष्वयं विधिरिति तत्सर्ववर्णानां दशाहशो च प
रं। यत्तु विष्णुः। अथाशौचापगम इति। यज्जगोऽयं धृतिः। अथोभूते एकोद्विष्टं कुर्यात्। यच्च वैजवापः। ऊर्ध्वं दशम्या अपरे द्युरिति तद्विप्रविषयं। एतेन दश
मपिंडात्कृत्वा पक्षेऽवयवपिंडा समाप्तौ कथमेकादशाहश्राद्धमिति भूरुक्तेः परास्ता। वचनादाशौचमध्यवतत्राप्यविरोधात्। भविष्ये। एकादशम्ये

विशेषो दद्यादेशोऽहनि। भोजनं तत्रैव कस्मै ब्राह्मणाथ महात्मने। यत्तु मात्स्ये। एकादशे हनि तथा विप्रानेकादशे वतु। श्राद्धादिः सूतकांते तु भोजये
द्युजो द्विजानिति तद्दुर्गणश्राद्धपरमिति मदनपारिजातः। गोडास्तस्माद्वचनां क्षत्रियादीनामाशौचांत एवेत्याहुः। रामायणेऽपि। समतीते द
शाहेतुकृतशौचो यथाविधि। चक्रेद्वादशिकं श्राद्धं त्रयोदशिकं चैव। द्वादशिकं द्वादशाहेनैवेत्यं त्रयोदशिकं त्रयोदशाहश्राद्धं। त्रयोदशिकं चतुर्दशाहवि
धेयं सपिंडनपाथेयारि। क्षत्रियाणां द्वादशाहशौचे त्रयोदशाहमेकोद्विष्टं। चतुर्दशे सपिंडने। द्विविधवाक्यादेकादशाहशौचांतयोर्विकल्पइत्ये
के। सद्यः शौचो दोषः कुहूतारदरेकादशाहः। अन्येषामाशौचांत इति वयं। कोर्मै। एकादशे द्विकुर्वत प्रेतमुद्दिश्य भावतः। द्वादशे वा द्विकर्तव्यमनिर्द्येय
थवा हनि। निर्द्येयप्रतक्रियाकाले उक्तं। एकादशे तु निवेद्य इत्कृत्वा कृत्वा बृहस्पतिः। वस्त्रालंकारशय्यादिपितुर्यद्वाहनादिकं। गंधमात्येः समभ्य
र्च्य श्राद्धं भोक्ते तदप्येत्। श्राद्धाभोजनीयान् स्नानवसत्रयोदश। ज्ञातयो बांधवानि स्वास्तथास्वाचातिथयोऽपरे। देवयाशिकनिबंधे। एकादशसु
विप्रपुत्रे तमावाह्यभोजयेत्। तत्राद्याय च शय्यादि दद्यादाद्यमिति स्मृतं। विष्णुः। एकवचनं त्रानृहेतौ कोद्विष्टे। बहुवचनां तां नेकवचनां तां नृवेदेदित्यर्थः।
एतच्चदृष्टार्थत्वे। अस्याविधेर्गोणकालमाह हेमाद्रौ बोधायनः। एकोद्विष्टं श्व एव स्याद्वादशाहनि वा पुनः। अत ऊर्ध्वमयुग्मेषु कुर्वताहः सश
क्तः। अर्धमासे थवामासे कृतौ संवत्सरेऽपि वैति। तत्रैव लघुहारीतः। एकोद्विष्टं तु कुर्वतपाके नैव सदास्तव्यं। अभावे पाकपात्राणां तदहः समुपो
षणं। गोभिलः। ब्राह्मणं भोजयेदाद्ये हातव्यमनलेथुना। पुनश्च भोजयेदं द्विरुत्तिर्भवेदिति। एतदाद्यमासिकाद्यादिकयोः सिद्धार्थमिति भ
ट्टः। तेन महैकोद्विष्टोऽशश्राद्धाद्भिन्नमेव। अत एवाद्यं सर्वैकोद्विष्टप्रकृतिस्तमेकादशे इति विज्ञानेश्वरः। अन्येत्वादमासिकाद्यादिकयोरा
द्यमेकादशहनीति नियमादभेदमाहुः। दूयोस्तत्रैव बाधार्थं गार्ग्यवीयमित्यन्ये। युद्धहतादौ तु हेमाद्रौ पृथ्वी चंद्रादयश्च पौर्णमासीः सद्यः शौचे

नि० सि० तृ० प०
२६४

पिदातव्यं प्रेतस्यैकादशेहनि। स एव दिवसस्तस्य श्राद्धशय्यासनादिषु। एवमेकाहोदो अत्रेति द्वितीयेह्येकादशहंवदनदोहो। स्मार्त्तगोश्रुतपरास्तः। ए
तेनाद्यमेकादशेहनीत्याशौचानंतरदिनपरं। विष्णुक्तेः। प्रायश्चित्तं श्राद्धादिवचनानां चानाकरत्वादिति वदंतः कल्पतरुवाचस्पतिभ्यः प्रमुखाः सर्वमहानिबन्ध
विरोधादुपेक्ष्याः। उशाना। ग्रहाशौचेऽपि कर्त्तव्यमाद्यमेकादशेहनि। अतीतविषये सदा स्मर्यहोर्ध्ववातदिष्यते। याज्ञवल्क्यः। एकादशेह्येवहीनमेकादशे
पवित्रकं। आवाहितान्नोक्तं। अतः सव्यवत्। उपातिष्ठतामित्यक्षय्यस्थाने विप्रविसर्जने। अभिरम्पतामिति वदन्त्युक्तेभिरताः स्मरन्। अग्नौ करणा
निषेधेन्यपरः। बहुचानांतु सर्वेकोदृष्टेषु तद्भवत्येवैकं प्राक्। स्वदितमिति तृप्तिप्रभृति काल्पायनः। प्रथमपात्रे सैस्त्रयानि स्युः तृतीयापात्रे
न स्युः च पात्रान्न पात्रान्यु अतः तिसृषु पात्रेषु। प्रवेताः। नात्र पात्रे लभ्यते नाशिर्यः प्रार्थयेत्। अत्र विशेषो हेमाद्रौ वारहे। श्मश्रुकर्म लुक्त्वेन न च
दस्तपैव च। स्वपनाभ्यंजनं दद्याद्विप्राय विधिपूर्वकं। तथा। उपवेश्यासने भद्रं कुरु तत्र प्रकल्पयेत्। पश्चादुपानेह दद्यात्सर्वाण्याभरणानि च। विष्णुः। दक्षिणांत
श्राद्धमुक्तादत्ताक्षयोदकेषु चतुरंगुलपृथ्वीति स्तः कर्षः कुर्यात्कर्षणां समीपे ग्रिमाधाय परिस्तीये के कस्मिन्नाहुतित्रयं जुहुयात्सोमाय पितृमते स्वधान
मायने कुर्यात्। अनाययमायंगिरस्वते इति स्थाने अत्रे प्राग्वत्पिंडं निर्वपणं दधिमधुघृतमांसैः कर्षं त्रयं पूरायेत्तत्तज्जपेत्। शेषं न वश्राहवत्। अत्र
साग्निरयं ते वैश्वदेव इत्येकं प्राक्। इदं दशाहं कर्त्तुं पुत्रेण न कार्यमित्युक्तं। क्रियानिबन्धे गृह्यकारिकाया। तिलांसि प्रेतदेवत्यः प्रेतलोकां नृदिनादकामं त्रमुक्ता
तिलानेवं प्राक्षिपदध्यपात्रतः। दक्षिणामुदं कुंभं च स्यान्नंदत्वात्तथेव गे। तस्मै दद्यात्तुक्तशेषं तद्ग्राह्यं पिपाजनं। विप्रभावेन्यावेकोदृष्टं तु अग्नौ पायसं
अपयित्वा ज्यभागां ते तदग्रे श्राद्धप्रयोगं कृत्वा ग्नौ प्रेतमावाह्यं गंधार्घ्यैः संपूर्णं पृथ्वीते पात्रमित्यादिना न संकल्प्यादीरताम वरइत्यष्टाभिश्च लुरावृत्ता
भिर्द्वात्रिंशदाहुती कुंभापिंडानां श्राद्धं समापयेदिति। याज्ञवल्क्यः। एतत्संपिंडं करणमेकादशेह्ये स्त्रिया अपि। अधवृषोत्सर्गः। सचान्यः का

श्रीरामः
२६४

वत्। तत्तदुत्तरसातं व्यादनुष्ठेयं प्रवक्षते हेमाद्रौ गालवः। शावेतुस्तके चोत्स्यान्निशायां च मृतो तथा। न वश्राहानि देयानियथा कालं पथाक्रमं निशा
यामाशौचांतं दद्यात्। अचाराहणे तु न वश्राहानि सर्वाणि सपिंडीकरणं पृथक्। एक एव वृषोत्सर्गो गौरैकातत्र दीयते। आशौचांत्यादिने क
र्त्तव्यमुक्तं प्राप्ते। यस्य यस्य तु वर्णस्य यद्यत्स्यात्पश्चिमं त्वहं। स तत्र वस्त्रं शुद्धिं च गृहं शुद्धिं करोत्यपि। समाप्य दशमं पिंडं प्रेतस्युष्टु वाससी। अ
स्तानामाश्रितानां च दत्तास्नानं करोति च। श्मश्रुलोमनरवानां च यस्याज्यं तज्जहात्यपि। गोस्सर्पकल्केन तिलकल्केन संयुतं। त्रिशिरः स्नानं ततः कृ
त्वा तोयेनाचम्य वाग्यतः। वृषभंगांस्तु वर्णं च स्पृष्ट्वा शुद्धो भवेन्नरः। क्रियानिबन्धे गृह्यकारिकाया। अत्र पिंडत्रयं दद्यात्सर्पिभ्यस्तदादिमं प्रेताय
मध्यमं तद्वत्तृतीयं च यमायवे। तथा। कर्त्तव्यं प्राप्तिताः संतो जाति संबंधि बांधवाः। द्युरभ्यंगतः पूर्वजैः स्त्रीधर्मैर्दकांजलीन्। पूर्ववन्नामगेत्राया
नियमानेह कश्चन। मदनरत्ने विष्णुहारीते। आशौचांतं कृतं श्मश्रुकर्म पातिलकल्केः सर्पकल्के वा स्नाताः शुक्लवाससा गृहं प्रविशेद्युस्तत्र शा
तिकं कृत्वा ब्राह्मणपूजनं कुर्यादिति। देवलः। दशमेहनि संप्राप्ते स्नानं ग्रामाद्बहिर्भवेत्। तत्र त्याज्यानि वासांसि केशश्मश्रुनरवानि च। अपराके बृहस्प
तिः। न वमेवाससां त्यागो नरवरो म्यातधातिमः। तत्रैव व्यासः। आशौचांत्यादिने शौरं जनन्यां च गुरो मृतं। एतत्प्रेताल्पवयसां मित्याहापस्तपवः।
अनुभाविनां च परिवपनमिति। अनुभाविनः कनिष्ठा इति विज्ञाने श्वरत्वाकरादयः। आशौचमनुभवतां पुंसो सर्वशिरैश्च मुंडनं। आशौचांतरपत
र्द्धिज्मनां दारकर्म मृतसूतकेषु च। बंधमोक्षमरवदीक्षणे च पिशोरमिष्टमरिचि लघु चोडुषु। इति रत्नमालां क्तेर्जननाशौचोपीति शुद्धित्वादयः।
अत्र दशाचारव्यवस्था। परिशिखावर्ज्यैः केशश्मश्रुलोमनरवानि वापयति शिखावर्ज्यमिति गोभिलोक्तेः। यत्तापस्तंबः। न समावृत्तावपेयुरन्य
त्र विष्णुहारीत्येकं। विहारो दशादियागः। तेन विना समावृत्ता गृहस्थान वपयुरित्यर्थः। यच्चावृथा छिनत्तियः केशां समाहुं ब्रह्मधातिनमिति तत्केशश्म

रा

येमृतकं यदि पिंडदानं प्रकुर्वीत वृषोत्सर्गतिथे च न हन्यात्स तर्कं कर्मद्वयोकादशाहिकं। शुद्धो वा यदि वा शुद्धः कुर्यादेवा विचारयान्तिता। अत्र
 पददानं मुक्तं देवजानीये गारुडः। एकादशाहं प्रक्रम्य तद्विहीयत सर्वदा दशाहं विशेषतः। पदानि सर्ववस्तूनि वरिष्ठानि त्रयोदशाहं। यो ददाति मृत
 स्पेहजीवतोप्यात्महेतवे। स्फुरवी भूत्वा महामार्गे वेनते। यस्य गच्छति। तथा। आसनोपानहो कृत्वा मुद्रिका चक्रमंडलः। भाजनं भाजनाधारो वस्त्राण्य
 एविधं पदं। तथा। भाजनासनसौ दानेन मुद्रिकाभाजनेन च। आज्ययज्ञोपवीतेन पदं संपूर्णतां व्रजेत्। महिषीरथगोदानात् स्फुरवी भवति निश्चितं। स
 र्वापस्करयुक्तानि पदान्यत्र त्रयोदशाहं ददाति मृतस्पेहजीवन्तोप्यात्महेतवे। सगच्छति पदं स्थानं महाकृण्विवर्जितं। त्रयोदशपदानि शंभ्रेता येकाद
 शोऽहनि। दातव्या नियथाशक्ति तेनासौ प्रीयते भवेत्। अन्ये चैवोदकं चैवोपानहो चक्रमंडलः। कृत्वा वस्त्रं तथा यष्टिं लोहदंडं तथा घुमं। अग्नीष्टका च दी
 पं च तिलोस्तांबूलमेव च। चंदनं पुष्पदानं च पदानि च तदंशः। यो भवेत्तं जं रथं वापि ब्राह्मणेभ्यः प्रदामयेत्। स्वमाहिमो नुसारं पाततत्स्फुरवमवाप्नुय
 दिति। अत्र मूलं चिंत्यं। **अथ शय्यादानं**। हेमाद्रौ प्रविष्ये। तस्मान्मुक्त्या समासाद्य सारदारुमयीं दृढां। दंतपत्रान्वितारम्यां हर्मपट्टं लंकु
 तां। हंसतूलीप्रतिष्ठनां शुभ्रगंडोपधानिकां। प्रच्छादनपटीयुक्तां गंधधूपदिवासितां। तस्यां संस्थापयेत्। हर्मं हरिलक्ष्म्या समन्वितं। अत्र हरिश्चाते प्रेताः।
 उच्छीर्षके घृतभृतं कलशं परिकल्पयेत्। तांबूलं कुंकुमं क्षौद्रं कर्पूरं रागं रुचंदनं। दीपिकापानहं च चामरासनभाजनं। पाश्वर्षेष्ठापयेत्। तस्यां सप्तधान्या
 नि चैव हि। शयनस्थं भवति यदन्यदुपकारकं। शृंगारकरकाद्यंतु पंचवर्णवितानकं। मंत्रं च यथान कृच्छ्रायनं शून्यं सागरजातया। शय्याममा
 यशून्यास्तु तथा जन्मनि जन्मनि। यस्मादशून्यं शयनं केशवस्य शिवस्य वा। अर्धतदेवा दत्त्वं तस्य सकलं प्राणिपत्यविसर्जयेत्। एकादशाहं पितृथा
 विधिरेष प्रकीर्तितः। विशेषं चात्र राजेंद्रकथ्यमानं निशामय। तेनोपभुक्तं यत्किंचिद्दस्त्रवाहनभोजनं। यद्यदि संचतस्यासीत् सर्वपरिकल्पयेत्। त

२६५

मेव पुरुषं हेमंतस्यां संस्थापयेत्तदा। पूजयित्वा प्रदातव्या मृतशय्याय धोदिता। पादौ मृतकांते द्वितीये द्विशय्या दद्यात्कलक्षणां। कान्चनं पुरुषं तद्वत्
 लवस्त्रं समन्वितं। संपूज्य द्विजदं पत्यं नानाभरणभूषितं। उपवेश्य तु शय्यायां मधुपकृतं तोवदेत्। रजतस्य तु पात्रेण दधि दुग्धं समन्वितं। अस्त्रि
 लाकारिकं गृह्य सप्तमं कृत्वा सपायसं। भोजयति द्विजदं पत्यं विधिरेष सनातनः। एव एव विधिर्दुष्टः पार्वतीये द्विजे क्षमेः। एतत्प्रतिग्रहं तत्रैवोक्तं। एही
 तायां तु तस्यां वैपुनः संस्कारमर्हतीति। शय्यादानं फलं प्रविष्ये। स्वर्गपुरंदरपुरे सूर्यपुत्रालये तथा। स्फुरवं वसत्यसौ जंतुः शय्यादानं प्रभावतः।
 आभूतसंज्ञं वसतिष्ठत्यातं कवर्जित इति। **अथोदकुंभः**। हेमाद्रौ स्मृतिसमुच्चये। एकादशाहात्प्रभृतिर्घटस्तोयान्नसंयुतः। दिने दिने प्र
 दातव्यो यावत्संवत्सरं कृते। लोगादिः। यस्य संवत्सरं दूर्वाकसपिंडीकरणं भवेत्। मासिकं चोदकुंभं न देयं तस्यापि वत्सरं उत्तरार्द्धे तस्याप्य
 न्नं सोदकुंभं दद्यात्संवत्सरं द्विजे इति याज्ञवल्क्यपाठः। सपिंडनापकर्षः। स्यापकर्षं प्राप्तेर्वाधकमिति श्रुत्युपाधिः। तन्नो। प्रकृतिविकाराभा
 वेन तदंतःस्थाया विषयत्वात्। मात्स्यायावद्वत्तयो दद्यादुदकुंभं विमत्सरः। प्रतायान्नसमायुक्तं सोध्वमेधकं लंभेत्। केचिन्नेकादशाहमारभ्या
 दस्तन्निर्मूलं। अत्र देवयाहिकः। सपिंडनापकर्षं सोवत्सरयावदुदकुंभमर्वागेव दद्यान्नो ध्वेः। प्रेतलोकागतस्यान्नं सोदकुंभं प्रयच्छतेति गोविंदराज
 धृतविष्णुकेः। अन्नं चैव स्वशक्त्या तु संख्या कृत्वा वि. का. वि. दातव्यं ब्राह्मणे स्फुरदघटादो निष्पद्यतु वा। अपि आशुशते दत्ते रुदकुंभं विना नराः।
 दरिद्रा दुःखिनस्तात भ्रमति च मृगार्णवे। तेनापकृष्य दातव्यं प्रेतस्याप्युदकुंभकमिति गोभिलभारव्ये स्फुरदात्र सपिंडनाप्रागेव तस्य विधा
 नादूर्ध्वनिषेध इत्याह तन्न। उदकुंभपार्वपाविधानानुपपत्तेरेवं व्याख्यायोमानाभावान्मिताक्षरादिविरोधाच्च। वचनंतु यादिसमूलं तदा कृत्वा
 पकर्षविधेः। प्रेतभ्रातृनि सवीणि सपिंडीकरणं तथेति हेमाद्रौ शास्त्रायनोक्तेः। तस्याप्यन्नं सोदकुंभमिति याज्ञवल्क्यविरोधाच्च। मदनर
 लोकातमा। अंदेवपार्वणश्राद्धं सोदकुंभमधर्मकं। कुर्यात्प्रत्यावेका कुडात्संकल्पविधिगान्धर्वं। अधर्मकं ब्रह्मचर्यादिनिषमहीनं। एतन्मासिक

नि० सि० त० प०
२६६

वदेकोद्विष्टं पार्वणं वा कार्या अपराकस्तु सपिंडीकरणे वृत्ते पृथक्कनोपपद्यते पृथक्ते तु कृते पश्चात्पुनः कार्यसपिंडं ततिलधुहारीतोक्तावपित
स्याप्यनसोदकुंभं देयं संवत्सरं द्विजे इति यावत्क। ये तस्येकत्वेन सपिंडोत्तरमप्येकोद्विष्टं भवेत्साह। अत्रपिंडदानं कृताकृता अहरहर
नमस्मै ब्राह्मणाया दकुंभं च दद्यात्पिंडमप्येके निपुणंतीति हेमाद्रौ पारस्करोक्तेः। आशुशक्तौ पिंडदानमात्रमिति गोऽह। तन्ना अपिशब्दबाधापत्तेः। हा
रीतः। मृतोपितारिवे पुत्रः पिंडमवसमान्वरत। अने कुंभं च विधाय प्रतुर्निर्देशधर्मतः। प्रतशब्दोच्चारणेति हलायुधः। यद्वा प्रेतस्य निर्देशो यत्र त
देकोद्विष्टं तद्धर्मकमित्यर्थः। अत्राशौचांतदिनाद्यव्यंतयावद्वसरात्पूज्यं शौचान्नाधिकारिविशेषणं। तेन मृतिदिनमारभ्येतत्कार्यमिति केचित्।
तन्ना हेमाद्रिधृतवचो विरोधात्। मध्ये आशौचादिना बाधेतु लोप एव दाशिवत। तथा प्रथमाब्दे दीपदानमुक्तं देवजानीयेदं गारुडे। प्रत्यहं दे
वकोद्विष्टो मागेतु विषमे नरे। यावत्संवत्सरं चापि प्रेतस्य स्मृत्तुं लिख्यया। प्राञ्जुरवादः। अत्रवदीपं देवागारे द्विजालये। कुर्याद्याम्यमुरवंपिच्ये
आहुः संकल्प्य स्मृतिता। अधमासिकानि। तानि च कृत्वेव सपिंडं न कृत्वा कार्यं। तथा च गोपिकल्लोणाक्षी। आहुनिषादुशादत्तानेव कुर्या
त्सपिंडं न। आहुनिषादुशापाद्यविधेर्दधीत सपिंडं न। तानि त्वाह जातकर्म्यः। द्वादशप्रतिमास्यानि आद्यषाण्मासिकेतथा। नैपाक्ष
कादिके चेति आहुन्येता निषादुश। आद्यषाण्मासिकादिके शब्दाः। कुनमासिके न षष्ठ्यानादिके पराः। हेमाद्रौ तु सपिंडीकरणं चैव इत्येतद्वा उच्यते।
शमित्युत्तरार्धपाठः। तदाऽहं मूनमासिकं द्वादशाहं। षाण्मासिकं कुन षष्ठ्यानादिके इत्यर्थः। कात्यायनस्त्वन्यथाह। द्वादशप्रतिमास्यानि आद्यषा
ण्मासिकेतथा। सपिंडीकरणं चैव इत्येतद्वा उच्यते। एकाहेन तु षण्मासा यदा स्युरपि वा त्रिभिः। न्यूनाः संवत्सरस्येव स्यातां षाण्मासिकेतथा। या दि
भिः। द्वादशाहपदमूनमासिकपरं। तस्य द्वादशाहेषु क्तेरिति कालादर्शः। मदनरत्ने प्राप्ते त्वन्यथाक्तं। नृपांतु स्य कृदेहानां आहुः षादुश सर्वदा। चतुर्थे

श्रीरामः
२६६

म्यः न करोति वृषोत्सर्गं सुतीर्थं वा जलं जलिं। न दद्यात्सुतो यस्तु पितुरुच्चारय सः। उच्चारः। वृषो यष्टव्या बहवः पुत्राय द्वे कोपि गवां क्रजेत। यजेत वा श्व
मधेन नीलं वा वृषमुत्सृज्य दिति मात्स्यकोर्मिक्तेः। एकादशदिने प्रेतस्य यस्य नोत्सृज्यते वृषः। प्रेतत्वं स्मृतिरंतस्य दत्ते आहुशतेरपीति षट्त्रिंशं येते निर्दिष्ट
तः। एवं कृत्वा वृषाणां फलं वाजिमुखं दितं। यमुद्दिश्योत्सृजे नीलं सलभेत परांगतिं। वृषोत्सृष्टः पुनस्त्येव दृशतीति नृशपरांतिदेवीपुराणमवि
ष्योदो फलश्रुतेश्च। अयं द्वादशाहेषु क्तो भविष्यो वैष्णवापितृतीयायां वैशाखां द्वादशाहिवति। विष्णुधर्मतुमुता हेयुक्तः। विष्णुवद्वितये चैव न
हेतो बांधवस्य चेति। अयं गृह नकायः। न गृह नानुयन्ती लं कामयन्पुत्रं फलमिति कालिकापुराणात्। कामधो नो। वत्सराभ्यंतरे पित्रो वृषस्यो
त्सर्गं कर्माणि। वृद्धिश्चाह न कुर्वत तदन्यत्र समारभत। तल्लक्षणं तु ब्राह्मणं। लोहितो यस्तु वर्णं मुखं पुच्छं च पांडुरः। श्वेतः खुरविषाणाभ्यां स नीले
वृष उच्यते। श्वेतवर्णस्य मुखं वादी निश्यामानि श्यामस्य वा श्वेतानि यस्य सोपि नील उक्तं मात्स्यादौ। चतस्रा वा त्सिको भद्रा द्वे वा संभवतो पिवा।
यत्तु पतंति। वृषोत्सर्गस्य वेलायां वृषाभावः कथंचन। मृद्भिः पिष्टं श्वदभैर्वा वृषं कृत्वा विमोचयेत्। न शक्यते वृषोत्सर्गो होमं वा तत्र कारयेदिति त
न्निर्मलं। तद्विधिं हेमाद्रौ हि दृक्तो न हयः। अत्रैव यादिकेन वृषोत्सर्गोत्सर्वं पुरुषसक्तं न विष्णुपि प्रेतो देशा विष्णुतर्पणमुक्तं तत्र मूलं चित्यां पार
स्करः। सव्येन पाणिना पुच्छं समालंब्य वृषस्य तु। दक्षिणाप आदाय सतिलाः सकुशास्ततः। प्रेतगोत्रं समुच्चार्य अमुकस्य इति ब्रुवंत। वृष एष मया दत्तस्तं ता
रयतु सर्वदा। स हेमसालिलं भस्मा विस्फुर्य विनिक्षिपेत्। तथा। विधारयेन्न तं कश्चिन्न च कश्चन वाहयेत्। न दोहयेच्च ता भेदं न च कश्चन बंधयेत्।
स्त्रीषु विशेषः स ग्रहा पाति पुत्रवती नारी भर्तुरग्रे नृताय दि। वृषोत्सर्गं न कुर्वत गांतु दद्यात्पयस्विनीं। पाति पुत्रयोः साहित्यां विवक्षितं। अन्वारो
द्वे पापि गोदानमेवैकं कृत्वा कृत्वा आशौचांतरे पिष्ट्वा त्सर्गाद्यमासिकशय्यादि दद्यादवेत्यक्तं क्रियानिबंधं स्मृत्यंतरं। सूतकं मृतकं चैव द्विती

द्वितीयमासशब्दाकारमासिकादीनि। अशुक्लौ तु हरीतः। मुख्यश्राद्धमासिमासिअपर्याप्तावतुं प्रति द्वादशाहेनवाभोज्याएका
हद्वादशापिवा। अतुं प्रतिद्वेइत्यर्थः। यदापितुर्गणान्नयाविशति तमेदिने दर्शवर्जिवास्यात्तदा द्वादशादिनिषुद्वादशमासिकानिकायाणि
स्यर्थः। त्रेपक्षिकं तु त्रिपक्षेतीतमृताहेकार्यं त्रेपक्षिकं भवेदुत्तरेपक्षे तदनंतरमिति भाविष्योक्तेरिति मदनरत्ने उक्तं। पृथ्वीचंद्रकाळादर्श
निर्णयामृतादयस्तु ऊनायूनेषु मासेषु विषमाहेस्तमेपिवा। त्रेपक्षिकं त्रिपक्षे स्यान्मृताहेतिरतराधित्वेति काष्ठाजिनिस्मृतेः पूर्व
त्रवृत्ते प्रवृत्ते इत्यर्थमाहुः। तेतदनंतरशब्दविरोधात् त्रेपक्षिकं द्वितीयमासिकयोः संकरापत्तेरेवं व्याख्यायामानाभावाच्चोपस्थाः। त्रि
पक्षसपिंडने त्वेवं शब्दाभावादधिकरणत्वेमेव हेयां यत्तु क्रियानिवंधे बासुडे। त्रेपक्षिकं त्रिपक्षे तु त्रवृत्ते विषमदिने। मासिकान्यपि चो
नानि अष्टाविंशतिमोदिने इति निर्मूलं। स्मृतिरत्नावल्ल्या। द्वादशाहे यदा कुर्यात्पितुः पुत्रः सपिंडनं। एकादशे द्विकुवशतं त्रेतश्राद्धानि
षोडशापेठीनसिः। सपिंडीकरणादवीकुर्वन् श्राद्धानि षोडशा एकादशविधानेन कुर्यात्सर्वापितानितु। सपिंडीकरणाद्ध्वं यदा कुर्या
त्तदा पुनः। अत्यंबु यथा कुर्यात्तथा कुर्यात्सतान्यपि। मदनरत्ने कोत्यायनः। श्राद्धमासिमतः कार्यं द्वादशे एकादशे हनि। अर्वाणि तु त्रकु
वशतं त्रमीताहनि सर्वदा। अर्वाणि त्रेपक्षिकाद्ध्वानि। क्रियानिवंधे गारुडे। त्रिपक्षात्पूर्वतः सान्नेर्भवेत्संस्कारवासरो। ऊर्ध्वमृतिदिने। त
त्रैः सर्वाप्येव मृताहतः। एतानि च यदा सपिंडनात्पूर्वं युगमे प कुर्यात्तदा कालकर्वैक्ये तत्र त्वादेकः पाक इति केचित्। पाकभेद इति भट्ट
वरणाः। अत्र केचिदाहुः। देशकालदेवतेक्ये तत्र त्वाद्धका कालाति क्रमापत्तेः द्वादशाहेथ सर्वाणि संक्षेपेण समापयेत्। तान्यवतु

पुनः कुर्यात्त्रे तशब्दं न कार्येदिति कात्यायनोक्तेः। नेकः श्राद्धं कुर्यात्समाने हनिकुत्राचिदित्यस्येदवतेक्यपरत्वेयत्र तत्सत्त्वाद्धांडं कृत्वा तु त
स्येव पुनः श्राद्धं न कार्येदिति जाबालोक्तेः। षोडशसंख्यायाश्च वाजपेये प्राजापत्ययागसप्तदशत्ववत्सामान्ययागादित्ववच्च दर्शपातसंक्रां
तिश्राद्धवद्युगपदनुष्ठानेषु पक्षे राद्यमासिकाघृणादिकांतेषु षोडशाश्राद्धेषु क्षणः क्रियतामित्येवं प्रयोगेणोक्तो विप्रः पिंडोर्ध्वश्चेति। विरु
द्धविधिविधं सेप्येवं तमंदे। द्वादशाहेनवाभोज्या एकाहेद्वादशापिवेति हेमाद्रौ हारीतवचोविरोधात्। तेन विप्रभेदात्पिंडार्घ्याद्यपि भिन्न
मिति सिद्धं। एतानि द्वादशाहादौ सपिंडनात्पूर्वं कृतान्यापि वृद्धिं विनापकर्षे पुनः स्वकाले कार्याणि। यस्य संवत्सरादवीक्सपिंडीकरणं
कृतं। मासिकं चोदकुं भंचेदयंतस्यापि वत्सरमिति मनदे रत्ने। गिरसोक्तेः। न चेदं मासिकानां नापकर्षविधत्ते किंतु सपिंडनोर्ध्वं स्वकाले
नुष्ठानमेवेति वाच्यं। श्राद्धानि षोडशादत्तानतु कुर्यात्सपिंडतामिति विरोधात्। यस्य संवत्सरादवीग्विहिता तु सपिंडता विधिवत्ता
निकुवशतपुनः श्राद्धानि षोडशेति माधवीये गोभिलोक्तेः। अर्वाक्संवत्सराद्यस्य सपिंडीकरणं कृतं। षोडशानोद्विरादिति कुर्यादित्या
ह गोतम इति गालोक्तेः। षोडशलं चैकादशाहसपिंडनपक्षे तत्राद्यमासिकस्य कालसत्त्वात्। अन्यपक्षेषु यथासंभवं हेयां यत्तु दीपिकायां
अनुमासिकानितु चरेतान्यवसापिंड्यतः पश्चाद्वादशे त्युक्तेरुत्तानां त्रेतत्त्वविमोक्षार्थत्वात्सपिंडनापकर्षतदंतन्यायेन तेषामप्यर्कपेया
मासिकानां न पुनः कृतिरिति। यत्तु मासिकं चोदकुं भंचेति लोकाध्यादिचनंत निर्मूलं। समूलत्वेपि दार्शपरं वेत्याहुः। तेन च वक्ष्यमाणवचोनिबं
धाविरोधात्पूर्वादिपक्षेऽप्यः। यत्तु मिताक्षरायां सपिंडनोर्ध्वं स्वकाले एव कार्याणि। अपकर्षत्वनुकल्प इत्युक्तं। तदापि पूर्वविरोधाच्चित्यं। तेन वृद्धि
विनापकर्षपुनः कृतिः। अर्वाक्संवत्सराद्यस्य सपिंडीकरणं भवेत्तत्रे तत्त्वमिह न स्यापि हेयसंवत्सरं नृपत्याग्निपुराणात्। वृद्धिनिमित्तापकर्षे

न पुनः कृतिरित्युक्तं। तदेतद्विरोधाच्चित्यं यत्तु गोडाः सपिंडीकरणात्तानुज्ञेया प्रतक्रिया बुधैरिति शातातपोक्तेर्मासिकानां ४४

नि० सि० तु० प०
२६८

तस्यैव तन्निवृत्तिः अन्यथा वृद्ध संभवादिति श्रुलपाणिः। काष्ठीजिनिः। सपिंडीकरणाद्वर्गपक्ष्यकृतान्यपि। पुनरप्यपकर्षते वृद्धुत्तरति
बधनात्। निषेधं वाहकात्सायनः। निर्वर्त्य वृद्धितंत्रं तु मासिकानि तंत्रयेत्। अथातया मंमरणं न भवेत्पुनरस्यालिति। द्विरनुष्ठानं चोत्तरेषां
मेव न पूर्वेषां स्वकालकृतानां। तदाह माधवीये काष्ठीजिनिः। अर्वागव्याजत्रयं सपिंडीकरणं कृतं। तदूर्ध्वमासिकानां स्याद्यथा काल म
नुष्ठितिरिति। हेमाद्रौ शक्यायनिः। प्रेतश्राद्धानि शिष्टानि सपिंडीकरणं तथा। अपकृष्यापि कुर्वीत कर्तुं नोदी। मुरवं द्विजः। वृद्धिं विनापकर्षेदो
षमाहोशना। वृद्धिश्चाह विहीनस्तु प्रेतश्राद्धानि यश्चरेत्। सश्राद्धी नरके धोरे पितृभिः सह मज्जतीति। आधानेऽपकर्षमाह हेमाद्रावुशना। वि
तुः सपिंडीकरणं वार्षिके मृतिवासे। आधानाद्युपसंप्राप्तावेतस्यागपिवत्सरात्। विशेषस्तुतो विवाहनिर्णये। कण्वः। नवश्राद्धमासिकं
वयद्यदंतरितं भवेत्। तत्तदुत्तरसातं व्यादनुष्ठेयं प्रचक्षते। गारुडपि। आपदाद्यकृतं यत्तु कुर्यादूर्ध्वमृताहनि। अथ सपिंडीकरणं। माधवी
ये हरीक। यालु पूर्वममावास्यामृताहादशमी भवेत्। सपिंडीकरणं तस्यां कुर्यादेव सुतो ग्निमान्। मृताहादूर्ध्वदशमी। एकादशी इत्यर्थः। सपिं
डीकरणं कुर्यात्पूर्ववच्चान्निमान्कृतं। परतो दशरात्रान्नेत्कुहू। रव्योपरीतरे इति काष्ठीजिनिस्मृतः। अगहिताग्नेस्तनविना श्रोतपिंडपितृ
यज्ञासिद्धः। तदाह गालवः। सपिंडीकरणात्ते पेतु कं पदमासेते। आहिताग्नेः सिनीवाल्यां पितृयज्ञः प्रवर्तते। मदनरत्ने प्रजापतिः। नासपिं
ड्याग्निमान्पुत्रः पितृयज्ञं समाचरेत्। अपरार्के कासायनः। एकादशहनिर्वर्त्य पूर्वदर्शाद्यथाविधि। प्रकुर्वीताग्निमान्विप्रो मातापित्रोः सपिं
डुनं। आशौचांत प्रथमदर्शयोर्मध्ये कस्मिंश्चिदक्षीत्यर्थः। पित्रादीनां सपत्नीकानां देवतात्वेन मातुरपितृनुप्रवेशान्मातुरपि प्राग्दर्शात्सपिं

श्रीरामः
२६८

पंचमेव नवमेकादशेतथा। ततो द्वादशभिर्मासेः श्राद्धाद्वादश संख्ययेति चतुर्थीनिदिनानि भविष्ये त्वन्यथोक्तं। असि संख्यनं श्राद्धं त्रिपक्षमा
सिकानितु। रिक्तयोश्च तथा तिथोः प्रेतश्राद्धानि षोडशेति। रिक्तयोस्तिथ्योरिति न्यूनपक्षो नाबिकपरमिति हेमाद्रिः। अत्र देशकुलशारवाभेदाद्यव
स्थितिसर्वनिबन्धाः। गालवः। ऊनषापमासिकं पक्षमासे वा पूनमासिकं त्रैपक्षिकं त्रिपक्षस्यादूना ब्रह्मादशेतथा। ऊनमासिकं तु गोभिलः। मरणाद्वा
द्वादशे स्यान्मास्युने वोनमासिकं। मदनरत्ने कालादर्शश्चक्रावगोतकः। एकद्वित्रिदिनेरूनं त्रिभागेनानेव वा। श्राद्धान्पूनादिकादीनि कुर्यादित्याह
गतमः। क्रियानिबन्धकतुक्तं सार्धे एकादशमासे सार्धे वै पंचमेतथा। ऊना ब्रह्म न षण्मास भवेतां श्राद्धकर्मणीत्कर्तुं। तत्र मूलं नित्यं। ऊनेषु वज्या
न्याहमरीचिः द्विपुष्करं च नंदस्य सिनीवाल्यां भृगोर्दिने। चतुर्दश्यां च नानानि कुनिकास्तु त्रिपुष्करं। ज्योतिषे। त्रिपादुक्षतिथिर्भद्राभौ मेज्यव्योभिः
सह। तदा त्रिपुष्करं योगा इत्येव गे द्विपुष्करं। गालवः। त्रिभिर्वदिवसेरूनं लेकेन द्वितयेन वा। आद्यादिषु च मासेषु कुर्यादूनादिकादिकं एकपू न पक्षे पंच
स्यामृतस्य तृतीयायां त्रिभिर्न्यूनै प्रतिपादिद्वाने द्वितीयायामिति कंचित्। माधवस्तु षापमासिकादिकं श्राद्धे स्यातां पूर्वधुरेवतो मासिकानि स्वकीयेतु
दिवसे द्वादशपिवेति पेठीनसिवाक्ये ऊनषापमासिकं मृताहात्पूर्वेद्युः कार्यमित्याह। पूर्वधुर्मृताहादित्यर्थः। मासिकानि स्वकीयेतु दिवसे
इत्युक्ते। इदमेव युक्तं। मदनरत्ने पंचवा। यज्ञवल्क्यः। मृतहनि तु कर्तव्यं प्रतिभासेन वत्सरा। प्रतिसंवत्सरं चैव माद्यमेकादशेति। अनाद्यमासिकमादि
कंचैकादशादि इति निर्णयामृतादयः। ब्राह्मणं भोजयेदाद्य होतव्यमनलथवा। पुनश्च भोजयेद्विप्रद्विरावृत्तिर्भवेदिति गोभिली। यंचताद्विषय
माहुः। अन्यतु मासपक्षतिथिस्पष्ट इत्यादिविराधादादिकं वर्षेति एव। मासिकं तु मासादे। द्विरावृत्तिस्तु एकादशादिकाद्यमासिकपरादेव यादिके
व्यवमाह। लोगाक्षिरपि। मासादमासिकं कार्यमादिकं वत्सरे गते। आद्यमेकादशकार्यमाधिकं वाधिकं भवेत्। दीपिकायां तु आद्यरुद्रमिते कं स
मितादिनवास्वादिस्तु। गोडास्तु मृततिथ्यधिके एकदिनादिके माससंवत्सरपदगोणं। पूर्णवे इति इषदसमास परलोमिति श्रुलपाणिः। तेन

नि० सि० त० प०
२७०

कुतस्तुर्वविरोधाच्चित्तं तच्च पुत्रे सति नान्यः कुर्यात्। आहुनिषोडशादत्तानतु कुर्यात्सपिंडतां। प्रोषितावसितेषु पुत्रः कालादतिचिरादपीति वा
यवीयोक्तेः। षोडशश्राद्धानां वर्षादूर्ध्वं कालाभावेपितान्पदत्तान् कुर्यात्किंतु दत्तत्वे वा तानियदिकनिष्ठं आत्रादिना कृतानि तदा सपिंडनमेव कु
र्यादित्यपरार्कः। सपिंडने तु कनिष्ठानां नैवाधिकार इत्यर्थः। तत्रैव अज्ञानादथवा मोहान्न कृतानि सपिंडता। तत्रापि विधिवत् कार्या काला
दतिचिरादपि। तेषां पित्र्येष्वप्येवाधिकारः। ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानव इति मन्त्रेः। अपरार्कं प्रचेता अपि। एकादशाद्याः क्रमशो
ज्येष्ठः स्रविधिवत् क्रियाः। कुर्यान्नेकैकशः श्राद्धमादि कंतु पृथक् पृथक्। मरीचिः। सर्वेषां तु मतं कृत्वा ज्येष्ठे नैव तु यत्कृतं। इत्येव विभक्ते
न सर्वैरेव कृतं भवेत्। यत्तु वाचस्पतिश्चूलपाणिभ्यामुक्तं। इव्यदानानुमत्यभावे कनिष्ठः पृथक् कार्यमिति। तन्ना। एवकारस्य तदभावेपि पृ
थक् करणाभावार्थत्वात्। अंधादेरिव ज्येष्ठे सति कनिष्ठानां मनीधिकारश्च। अतस्तेषां प्रत्येकमात्रं। आह न हि ताग्निः कनिष्ठस्तु कुर्याद
त्। अन्यथा पितृयज्ञासिद्धेः। एवमावश्यकं वृद्धावापि कनिष्ठान्यः सपिंडावा कुर्यात्। आता वा आत पुत्रो वा सपिंडः। शिष्य एव च। स
हपिंडक्रियां कृत्वा कुर्यादभ्युदयं ततः। तथैव काम्यं यत्कर्म वत्सरात्रयमादृते इति मदनरत्ने लघुहारीतवचनात्। वृद्धनंतरं प्रथमाष्टमध्यपि
काम्यं कुर्यात्। वृद्धभावे तु प्रथमाष्टादूर्ध्वमेवत्यर्थः। काम्योक्तेरनावश्यके सापत्नादौ नापकर्षः। एतद्भ्रातृपुत्रादिसंस्कारे प्राप्ताधिकारस्य नास्ती
ति आह अधिकारार्थं अभ्युदयपदेन नादी श्राद्धनिमित्तकर्ममात्रपरमिति हेमाद्रिः। तेन ज्येष्ठे देशांतरस्थे कनिष्ठः सपिंडनं विनैव वृद्धिं कृत्वा पुत्रसं
स्कारं कुर्यादिति श्रीदत्तोक्तिः परास्ता। आतृशिष्याद्युक्ते नो दी श्राद्धे ज्येष्ठतामात्रपरोपकर्ष इत्यपास्तं। अस्मिन् क्रममात्रपरत्वाद् वृद्धिं कृत्वा स
पिंडनं कुर्यादिति नानियम इति गोडाः। अतएव कन्यायां मातृभरणे आत्रासपिंडने कृतं पितुर्दत्ताधिकारः। शूलपाणिस्तु महापुरुषे तत्र भले वृ

श्रीरामः
२७०

उत्तमं युक्तमित्यपरार्कः। एवं पितृमहादेरपि सपिंडनं प्राग्दर्शित्वा कार्यं तेन विना पार्वणायोगात्। द्वादशाहे वा कार्यं साग्निकस्तथ दत्तार्ताप्रेत
श्रान्निमान् भवेत्। द्वादशाहे भवेत् कार्यं सपिंडीकरणं स्मृतैरिति गोभिलोक्तेः। साग्नेः प्रेतस्य तु त्रिपक्षे। प्रेतश्च दग्धाग्निः स्यात्कर्त्तृनाग्निर्
दा भवेत्सपिंडीकरणं तस्य कुर्यात्पक्षे तृतीयके इति स्मृतं त्तेः। मदनरत्ने लघुहारीतोपि। अनग्निस्तथ दग्धीर भवेत्कुर्यात्तदा गृही। प्रेतश्च
दग्निमांस्तस्या त्रिपक्षे वै सपिंडनं। इत्योः साग्नित्वे द्वादशाह एव। साग्निकस्तथ दत्तार्ताप्रेतो वाप्यग्निमान् भवेत्। द्वादशाहेन दत्तार्तात्स
पिंडीकरणं पितृतेनैवोक्तेः। इत्योर नग्नित्वे तु भविष्ये। सपिंडीकरणं कुर्याद्यजमानस्त्वनग्निमान्। अनाहिताग्नेः प्रेतस्य पूर्णं। बभूव
र्षमा। द्वादशाहनिषण्मासो त्रिपक्षे वा त्रिमासि वा। एकादशेपि वामासि मंगल स्यात्पुपुस्थितो। कात्यायनगोभिलौ। यदहर्वा वृद्धिरपद्यतो। त
च्च वृद्धिदिने एवेति वाचस्पतिः। तन्ना। प्रातर्वृद्धिनिमित्तकमिति नियमात्सपिंडनस्य चापराह कालीनत्वेन पूर्ववत् बाधापत्तेः। वृद्धिदिने तत्पू
र्वदिने चति श्रीदत्तः। स्मार्तगो उक्तं वृद्धिपूर्वः वर्षात्त्यश्रुक्षणाः सपिंडनस्य प्रेतत्वेनाशे सहकारी। तेन परेद्युर्विघ्नाद्वाप्यभावेपितृकर्त्तव्यः
तानि श्रवणसहितमेव कालांतरं क्रियमाणं वृद्धिपूर्वक्षणा सह कृतं प्रेतत्वेनाशकमित्याह। तन्ना। अकालं कृतं स्य फलाजनकत्वात्। एतेन
निमित्तनिश्चयमेव एवाधिकाराद्वाप्यभावेपि न क्षतिरिति मिश्रोक्तिः परास्ता। वृद्धिपूर्वदिनस्य वर्षात्स्य च कालस्यांगत्वेन निमित्तत्वाभावात्
तेन पुनः कार्यमित्यन्ये। मदनरत्ने पुलस्त्यः। निराग्निकः सपिंडनं पितुर्मर्तुश्च धर्मतः। पूर्णं संवत्सरे कुर्याद्वृद्धिर्वायदहर्भवेत्। वतुर्विंशतिम
तो। सपिंडीकरणं वाचे संपूर्णेभ्युदयेपि वा। द्वादशाहे तु केषां विन्मतं वैकादशे तथा पृथ्वी चंद्रोदये बोधायनः। अथ सपिंडीकरणं त्रिपक्षे वा तृती

डीकृतिरिष्यते। यदि मातायदि पितामहत्तन्निषेधविधिः स्मृत इति माधवीये स्कांदोक्तेः। मदनरत्नादौ चैवं अत्र प्रपितामहादिभिः पितुः सपिंडने
 कृते पितामहमृते तत्सपिंडने सति पुनस्तेन सह पितुः सपिंडनं कार्यमिति हेमाद्रिर्मतमाह। अन्ये नैतन्न्यन्ते। तत्तु पितुः सपिंडनाभावे पि
 तामहं सपुनः कार्यं न तत्सत्त्वे। त्रयाणामपि पिंडानामेकेनापि सपिंडने। पितृत्वमश्नुते प्रेत इति धर्मो व्यवस्थित इति विश्वधर्मोक्तेः। पि
 तामहं प्रपितामहं वा पुत्रांतरं संस्कृते प्यसंस्कृताभ्यामेव पितुः सपिंडनं कुर्यात्। असंस्कृतौ न संस्कार्यो पूर्वपौत्रपौत्रके। पितरं तत्र संस्कृत्य
 दितिकात्यायनो ब्रवीदिति कुंडोगपरिशिष्टात्। असंस्कृतौ दाहाद्यैरिति केचित्। असपिंडी कृताविति तु तत्र। अत एवोक्तं तत्रैव। पापिष्ठ
 मापिष्ठुनश्चुंडपाफुतापिवा। पितामहं पितरं संस्कृत्य दिति निश्चयः। पापिष्ठं अकृतसपिंडनं न तु पतितादि। अभिशप्तपतिर्भूणाघान
 स्त्रियश्चातिचारिणी न संस्कृतेति दिव्ये जवापोक्तेः। पापकर्मिणो न संस्कृतेरिति गोतमोक्तेः। स्मृतं निर्णयामृतो पूर्वयोः पुत्रापावतुपौत्रः कु
 र्यादेव। पितामहः पितुः पश्चात्पुत्रं च त्वं यदि गच्छति। पौत्रेणैकादशाहं दिकर्तव्यं श्राद्धपौत्रं। नेतस्योत्रेण कर्तव्यं पुत्रवाश्वे। पितामहः पितुः स
 पिंडतां कृत्वा कुर्यात्। मासानुमासिकमिति कात्यायनोक्तेः। अपराकं श्रुत्वा पापे चैवं। तेन सपिंडनस्या नित्यत्वाद् दत्तसपिंडनयोरेव पावणा तु
 प्रवेश इति मूर्खोक्तिः परस्तात्। कृते सपिंडीकरणे प्रेतः पावणशुभं भवेदिति हारीतवचनं विरोधाच्च। केचित् पुत्रांतराभावे पितामहवार्षिक
 मप्याहुः। तन्नाश्राद्धपौत्रं भित्तिनियमात्। इक्यभक्त्येव। पितामहस्य चेद् दद्यादकोटिं पुनर्पावणमिति वानस्पतिधृतगर्भोक्तेः। त्रया
 णां योगपद्ये तु प्राधान्यात् पितुः सपिंडनं कृत्वा पूर्वयोः कुर्यात्। पितामहमृते दशाहं तः पितुर्मृतो पितुः संस्कारं कृत्वा पितामहस्य पुनः सर्व
 मावर्त्तयेत्। कृते दशाहं नैव। अशक्त्या पित्रा तु दशाहं न पौत्रेण पितामहश्राद्धं प्रकृते पितृमृतो दशाहं च न हन्येव पौत्रः पितामहं कर्त्तुं

र्यात्। प्रकृतं त्वारिति मदनपारेजातपृथ्वीचंद्रौ। यत्तु उत्तरात्रितयरोद्रेहोहिणीयाम्यसर्पपितृभेषु चाग्निभेः श्मश्रुकर्मसकलं च वर्जयेत्। तत्कार्यं
 मपि बुद्धिमान्नर इति सपिंडनप्रकरणपाठा मुख्यकारके निषिद्धं सपिंडनापकर्षः। सर्वकालेषु तद्व्यतिरेकं न्येव प्रपूर्वोक्तं ब्राह्मणोक्तानि पौत्र
 श्राद्धनिकार्याणीति वानस्पतिमिश्राः। तन्नाश्रयपरिभाषालेन वाक्यात्सावकाशकर्मपरत्वात्। अस्य प्रेतमात्रं देव्यत्वात्सावान्ना। **आप्य**
स्त्रीपुं च तैः हेमाद्रौ च हस्पतिः। भर्तृगोत्रेण नाम्ना च मातुः कुर्यात्सपिंडनं। यत्तु भाविष्ये। पितृगोत्रं समुत्सृज्य न कुपे। अतः गोत्रं तदिति तदास्करादि
 विवाहादापरं। आस्करादिविवाहेषु पितृगोत्रेण धर्मो विदितिवृद्धशातातपोक्तेः। तच्चानेकवचनेषु पितामह्यापत्यामातामहं वा सहोक्तं। तत्र व्यव
 स्थाक्ताभाविष्ये। जीवलितापितामह्यामातुः कुर्यात्सपिंडनं। प्रमीतपितृकपि। जातापित्रा पुत्रिका स्मृतः। तत्पित्रामातुः पुत्रा। लोगादिः। पिताम
 ह्यादिभिः सार्धमातरं तु सपिंडयेत्। पितरि श्रियमाणो तु तेनैव परते सति। शंकरः। मातुः सपिंडीकरणं कथं कार्यं भवेत्स्मृतेः। पितामह्यादिभिः सार्धं
 सपिंडीकरणं स्मृतं। येन केनापि मातुः सपिंडयेत्। पुत्रान्वसृज्य मातुः श्राद्धं पृथगुक्तं तत्र पितामह्यासहकार्यं नादीमुखे सकाश्राद्धिगयायां च मृ
 तहनि। पितामह्यादिभिः सार्धं मातुः श्राद्धं समाचरेदिति शातातपोक्तेः। अपुत्रायां तु पौत्री न सति। अपुत्रायां मृतायां तु पतिः कुर्यात्सपिंडनं। श्व
 श्रादिभिः सह वास्याः सपिंडीकरणं भवेत्। यत्तु लघुहारीतः। पुत्रेणैव तु कर्त्तव्यं सपिंडीकरणं स्त्रियः। पुरुषस्य पुनस्त्वन्ये। मातुः पुत्रादयोपि इति। यच्च मातुः
 पुत्रपुराणे। सपिंडीकरणं स्त्रीणां पुत्राभावेन विद्यते इति तत्पुत्रपत्यभावज्ञेयः। अत्र सपत्नी पुत्रोपि न सति। वृद्धी नामेकपत्नी नामेका चैव पुत्री भवेत्। सर्वास्ता
 स्तेन पुत्रेण प्राह पुत्रवती मे नुरिति मन्त्रेरेतत्परत्वात्। यत्तु शातातपोः। मृतिपितरि मातुश्च न कार्यं सहपिंडता। पितरेव सपिंडते तस्या अपि कृते भवेदि
 तितदंशमपरे कथाचिदामृतमिति हेमाद्रिः। **अन्यथा** ह्येतु भवेत् सपिंडनं। मृतायां तु गतानां धंसातेन सहपिंडता। अहंस्वर्गवास च यावद
 भूतसंज्ञमिति शातातपोक्तेः। पत्या चैकेन कर्त्तव्यं सपिंडीकरणं स्त्रियाः। सामृतापि हितेन व्यंगतामंत्राहुतिर्पथे। त्रिधर्मोक्तं। अत्रैकशब्दः पिता

मह्यदिपक्षनिवृत्त्यर्थः। पतिपदं वर्गपरं। सपिंडनस्य पार्वण्ये को हि पुरुषत्वादिति माधवकल्पतरुमदरेण लोदयः। अन्येतु भवेत्वेनाहुः। स्वेन
भर्त्रा सहेवास्याः सपिंडीकरणं भवेदिति वकारश्च पातः। पृथ्वी चंद्रोदयोपिविकल्पउक्तः। इदं तु तत्रो यदा हेमाद्र्यादिमते द्वयोरैकः पिंडस्तदा
वर्गेण सह। यदा माधवपृथ्वी चंद्रादिमते पृथक् पिंडस्तदैकेन पत्येव। वचनाच्चेकेनापि। अतो मातृपिंडं असपिंडी कृते नैव पाति पितृपिंडं न संयोज्ये को
कृतं पिंडं द्वयंतत्पित्रादिभिः संयोजयेत्। अंशपक्ष एव युक्तः। स्मृत्यर्थस्यारंभे तु अचरो हणने कदिनमरणे स्त्रियाः पृथक् सपिंडनं नास्ति। भर्तुः कृ
तस्त्रिया अपि कृतं भवतीत्युक्तं तन्मतान्तरमस्ति। इदं ब्रालादिविवाहेषु ज्ञेयं। आसुरादिषु तु शातातपः। तन्मात्रातपितामह्यातकृत्वा सपि
डनं। आसुरादिविवाहेषु विज्ञानां योषितां भवेत्। मातामह्यामातुः पितामह्यातसपितामह्यावत्यर्थः। समतुः पितापितामहयो ज्यः पूर्णसंव
सरे स्मृतैः। मातामातामहत्तद्वदित्याह भगवान् शिबः। इदमासुरादिपरं पुत्रिकादिषु च परं चोक्तं प्राक्। हेमाद्रिस्तु ब्रालादिषु पिसर्वत्र देशभेदादिक
त्यमाह। अतएव गुणैरपुकोक्तं मतानुसारिणां मातृमातामहप्रमातामहा इति श्राद्धप्रयोगः सपिंडनं च दृश्यते। हेमाद्र्यावापस्तंबोपि। को किल
स्य यथा पुत्रा अन्यसंवयजीविनः। पुत्रास्तस्वकुलं याति एवं नारी मृता सती। यदपि विज्ञानेश्वरो मातामहनमातुः सपिंड्यपितृश्राद्धवत्मात
श्राद्धनित्यमित्याह। यच्च वृद्धिः श्राद्धं कुंदागपरिशेषः। षड्भ्यः पितृभ्यस्तदनुश्राद्धदानमुपक्रमेदिति तदेतद्विषयमेव मातुः पृथक् श्राद्धभावात्
अतएव हेमाद्रौ भाविष्ये। मातुः सपिंडनं प्रक्रम्य उदितेनुदिते चैव हेमभेदो यथा भवेत्। तथा कुलकृमायातमाचारं च वरं दुधइत्युक्तं। अस्पृ
कवपवादमाह तत्रैव व्याघ्रपातः। कुर्यान्मातामहश्राद्धं सर्वदा मातृपूर्वकं। विधिर्होविधिमास्थाय वृद्धो मातामहादितेत्। केचिदेतत्पुत्रिकापुत्रप
रमाहुः। पत्न्यः सपिंड्यः पुत्रमाह लोकादिः। सर्वाभावे स्वयंपत्यः स्वभर्तृणामभर्तकः सपिंडीकरणं कुर्युस्ततः पार्वणमेव चेति। यत्तु वचनां अपुत्र
स्य परेतस्य नैव कुर्यात्सपिंडतामिति यच्चापस्तंबः। अपुत्राय मृताः केचित्पुत्रसंवास्त्रियापिवा। तेषां सपिंडनाभावादेको हि पितृपार्वणमिति तस्य

दिकर्मन युज्यते। इति निषेधान्मृतस्य भ्रात्रादि सपिंडनं कृत्वा तत्पुत्रकन्यादेरभ्युदयं कुर्यान्न तु स्वपुत्रसंस्तारे। संस्कार्यपितुः सपिंडनं विना
रुद्रो देवतात्वाभावादित्याह। तन्ना देवताप्रयुक्तापकर्षस्य निस्तत्वात्। वृद्धिर्विना कनिष्ठेन कृते तु विदेशस्तु न ज्येष्ठेन पुनः कार्यं। यवीयसा
कृतं कर्म प्रेतशब्दं विहाय तु। तज्ज्याय सापि स कर्त्तव्यं सपिंडीकरणं पुनरिति स्मृतेः। ज्येष्ठेन वा कनिष्ठेन सपिंडीकरणे कृते। आद्यपादे मा
तापित्रोः कनिष्ठेनेति वा पाठः। देशांतरगतानां च पुत्राणां तु कथं भवेत्। श्रुत्वा तु वपनं कार्यं देशांतरांतिलोदकं ततः सपिंडीकरणं कुर्यादे
कादशो हनि। द्वादशाहेन कर्त्तव्यमिति शातातपो ब्रवीदिति वचनाच्चेति भेदः। शिंगाभट्टीयेप्येवं। पूर्ववचनेऽवमृत्तं चित्यं। स्मृत्यर्थस्यारंभे तु
विभक्ताः क्रुद्धिका माश्चेत्पुत्राः पृथक् सपिंडीकरणं कुर्युरित्युक्तं। अत्र दत्तकस्य तत्पुत्रादीनां च विशेषः प्रागुक्तः। केचित् वृद्धिर्विनापि कनिष्ठ
स्य सपिंडनमाहुः। मातापित्रोर्मृतेः काले ज्येष्ठे देशांतरे स्थिते। कनिष्ठेन प्रकर्त्तव्यं सपिंडीकरणं तदेतिका कर्त्ताजिनि स्मृतेः। गते वारो धिते ज्य
ष्ठेपित्रा वा प्रमिते सति। षणमासा न निवर्त्तत तदा कार्यं कुर्यात्। संवर्त्तः पुनः सपिंडीकरणं श्राद्धं पार्वणं च चरेत्। अर्घ्यसंयोजनं नैव पितृसं
योजनं न चेति ते वचनां निर्मूलत्वात् शोषितावसिते पुत्रइत्यादिविरोधाच्चोपेक्ष्याः। व्युत्क्रममृतो तु हेमाद्रौ ब्रालादिमते पितरियस्यापि विद्यते
वपितामहः। तेन देया स्त्रियाः पितुः प्रापितामहपूर्वकः। तेभ्यश्च पत्युः पितुः नियोक्तव्यस्तु पूर्ववत्। मातर्यथ मृतायां च विद्यते वपितामही। प्रापि
तामही पूर्वस्तु कार्यस्तत्राप्ययं विधिः। एवं प्रापितामही जीवने तत्पित्रादिभिर्ज्ञेयं तदा हस्मन्तुः। त्रयाणामपि पितृनामैकेनापि सपिंडने। पितृत्वं
मश्रुतं प्रेतइति धर्मो व्यवस्थितः। यत्तु व्युत्क्रममातृप्रमाता नानैव कार्यं सपिंडने तदेतितन्मातापितृभर्तृभिन्नविषयं। व्युत्क्रमेण मृतानां सपि

इति श्राद्धं कुर्यात्। एतन्मन्त्रमासेपिकार्यं अधिमासेन कर्तव्यं श्राद्धमाभ्युदयंतथा तथैव काम्यं यत्कर्म वत्सरात्प्रथमादृते इति हेमाद्रौ हारीतोक्तः॥
 ॥ इतिकमलाकरभट्टकृते निर्णयसिंधोः सपिंडीकरणं। अथ प्रथमाब्दे निषिद्धाणि। हेमाद्रौ। स्नानं वैव महादानं स्वाध्यायं वासितर्पणं
 प्रथमाब्देन कुर्वतमहागुरुनिपातने। स्नानं समावर्तनं। अग्नितर्पणं लक्ष्मणमादि। नत्वाधानं। तनुप्रथमाब्दे भवसेवा। तदा हेमाद्रौ वृशना। पितुः
 सपिंडीकरणं वार्षिके मृतवासरे। आधानाद्युपसंक्रान्ता वेतलागपिवत्सरात्। अन्यतर्पणमिति श्रुद्धितत्वे पातः। आदिपदे वृद्धिनिमित्तनित्यक
 र्मपरं। दिवोदासीयो महातीर्थस्पर्गमनमुपवासं ज्ञतानि च। संवत्सरं न कुर्वतमहागुरुनिपातने। इदं श्राद्धं को मुद्यां देवीपुराणसमुक्तं। गोउनि
 बंधे मात्स्ये। सपिंडीकरणाद्ध्वं प्रेतः पार्वणभुग्भवेत्। वृद्धीष्टापूर्तयोग्यश्च गृहस्थश्च सदा भवेत्। वर्षांतसापिंडनाभावेनाधिकारीत्यर्थः। गृह
 स्थः सपिंडोपीत्यर्थः। अतएव प्रेतकर्माप्यनिर्वर्त्य नरेनाभ्युदयक्रिया। आचतुर्थततः पुंसिपंचमेशुभदं भवेदिति ज्योतिषे उक्तं। माधवी
 ये देवतः। प्रमीतोपि तस्यैव देहस्तस्याशुचिर्भवेत्। न देवं नापि वापि ज्ञेयं यावत्पूर्णं न वत्सरः। इदं वर्षांतसापिंडनपरं। तथैव काम्यं यत्कर्म
 वत्सरात्प्रथमादृते इति हारीताद्येकवाक्यत्वात्। वृद्धनंतरं प्रथमाब्दमध्येपि काम्यं कुर्यात्। वृद्धभावे तु प्रथमाब्दाद्ध्वं भवेत्यर्थः। काम्यत्वे
 यनावश्यं केष्टापूर्तौ नापेकर्षः। श्रुलपाणिः। महागुरौ प्रेतभूते वृद्धि कर्म न युज्यते इति निषेधात् मृतस्य श्राद्धादिः सपिंडनं कृत्वा तत्पुत्रात्का
 म्यादेराभ्युदयं कुर्यान्नेस्वस्त्यं तसंस्कारत्वात्। वृद्धिनिमित्तापकर्षं तु वर्षमध्ये काम्यादि भवत्येवेति गोऽः। पित्र्यं सपिंडनं। अतएव लोचगाक्षिः
 अन्येषां प्रेतकार्याणि महागुरुनिपातने। कुर्यात्संवत्सरादवां कृश्राद्धमेकं तु वर्जयेत्। दाहाद्येकादशाहं तं कार्यं तत्राशौचांतरस्याप्रतिबं
 धकत्वात्। आद्यं श्राद्धमभ्युदयेपि कुर्यादेकादशहनीत्युक्तं। एकं सपिंडनं। पत्न्यादौ च पवादमाह माधवीये कृष्यशृंगः। पत्न्याः पुत्रस्य

तत्पुत्रश्राद्धोक्ततनयस्य वा स्तुषास्त्वोश्वपित्रोश्च संघातमरणं यदि। अथ गिब्यान्मातृपितृपूर्वसापिंड्यमान्वरे तालो गाक्षिः। पत्नीपुत्र
 स्तथापित्रोश्चातातत्पुत्रका अपि। पितरो च यदेकस्मिन्त्रिये रं न्वासरतदा। आद्यमेकादशे कुर्यात्त्रिपक्षे तु सपिंडनं धवलनिबंधे। महा
 गुरुनिपाते ते प्रेतकार्यं यथाविधि। कुर्यात्संवत्सरादवां कोद्विष्टं न पार्वणं। भृगुः। माता चैव तथा श्राताभायो पुत्रस्तथा स्तुषा। एषामृतौ च
 रेखाद्धमन्यस्य न पुनः पितुः। एतदपि सपिंडनपरं। पितुर्मृतावन्यस्य श्राद्धं न चरेदित्यर्थः। श्रुद्धितत्वे श्राद्धं को मुद्यां च देवतः। अन्यश्राद्धं पर
 नं च गंधमाल्यं च मेथुनं वर्जयेद्गुरुपाते तु यावत्पूर्णं न वत्सरः। पारस्करभाष्ये बृहस्पतिः। पितर्युपरतः पुत्रो मातुः श्राद्धाच्चि वृत्तते। मा
 तर्यपि च वृत्ताया पितृश्राद्धादृते समं। समं पितरं विना। न्यश्राद्धं नेत्यर्थः। महागुरुनिपाते तु काम्यं किं चिन्नकारयेत्। आर्विज्यं ब्रह्म
 चर्यं च श्राद्धं देवक्रियां तथा। एतत्सपिंडनात्यागितिकेचित्। तदुत्तरमपीत्यन्ये। श्राद्धं को मुद्यां कालिकापुराणे। पूर्वग्रे। विशेषतः शिवा
 पूजां प्रमीतपितृको नरः। यावद्दत्तस्य पयं ते मनसापि न चान्वरेत्। केचित्तु पित्रोरब्दमशौचं स्यात्पणमासमातुरे वचा त्रेमासिकं तु भार्या
 यास्तदर्थं श्राद्धं पुत्रयोरिति स्मृतं। सपत्नमातुरर्धाब्दमाहुः। श्राद्धं को मुदीकारस्तु द्वयोरैव महागुरोरब्दमकर्मशौचं। नान्येषामधिकारो
 वै स्वजातिविहिता किलेति समूलजातकपयैव रोधानिर्मूलमाह। हेमाद्रौ भाविष्ये। गयाश्राद्धं मृतानां तु पूर्णत्वं प्रशस्यते। त्रिस्थली सतो
 गारुडे। तीर्थश्राद्धं गयाश्राद्धं श्राद्धमन्यं चैतत्कं। अब्दमध्येन कुर्वतमहागुरुविपत्तिषु। इदं वृद्धार्थं सपिंडनाभावे। वृद्धो सपिंडनापकर्षं
 ब्रह्मध्वेपि दार्शादिकार्यमेव पितुः सपिंडनं कृत्वा कुर्यान्मासानुमासिकमिति छंदोगपरिशिष्टात्। सपिंडीकरणाद्ध्वं प्रेतः पार्वणभुग्भवेदिति
 मात्स्यात्। ततः प्रभृतिवै प्रेतः पितृसामान्यमेव न। विंदते पितृलोकं तु च ततः श्राद्धं प्रवर्तते इति हारीताच्चेति श्रुलपाणिः। यत्तु कातीयं। स

लाय सर्वभूतक्षयाय च। ओदुंबराय हृत्पाय नीलाय परमेष्ठिनो वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वैकुण्ठमातु। विधिनाश्रयणं कृत्वा एकैका
 माहुतिं कुनेत। कृष्णांगं कृष्णवर्णं च हेमनिष्कसमन्वितां। दद्याद्दिवाय शान्ताय प्रीतो भवतु मेयम्। त्रिपादक्षेप्यते देव। अपरां कौ। पुनर्वसुतरा
 षाढा कृत्तिकोत्तरफाल्गुनी। पूर्वाभाद्रपदविशाखा च ज्येष्ठा मृगशिरा चित्रा मयूरचित्रा गार्गाः। मृतः श्मशानं यानीत उपजीवति मानवः। गृहे यस्य
 प्रतिष्ठोत्थोतिष्ठेदथ कदाचन। अचिरान्मृत्समायाति हृत्पाय तत्पारपरिग्रहः। तत्र शान्तिं प्रवक्ष्यामि धर्मराज मत्तं यथा। सक्षीराणां घृताक्तानां अग्ने
 ईत्वा मुरवे म बुधा। ओदुंबरीणां विधि वत्ततः शान्तिः कृता भवेत्। सा विज्यते सहस्रेणाक्षीरशान्तिं च कारयेत्। कपिलांतिलकांस्यं च कुतांते भरि
 दक्षिणेति। अथ ब्रह्मचारि मृतो। शौनकाः ब्रह्मचारि मृतो रीतिं कथयामि समासतः। तत्रावकीर्णदोषस्य प्रायश्चित्तं प्रशान्तये। द्वादशाब्दं
 षडब्दं वा च्यव्यं शतपाथवाचरेत्। स्नानको ब्रह्मचारी च निधनं प्राप्नुयाद्यदि। संयोज्य चार्कविधिना संयोज्यो तोततः परं देशकालोऽस्मत्वाऽमुक
 गात्रामुकनाम्नो मृतस्य ब्रह्मचारिणो ब्रतविसर्गं करिष्ये इत्युक्त्वा हेमनां दीश्राद्धं कृत्वाऽग्निप्रतिष्ठाद्याधारांते च तस्य भिव्याहृतिभिरग्नये
 ब्रतपतयेऽग्नये ब्रतानुष्ठाने संपादनाय विश्वेभ्यो देवेभ्यश्चाज्यं दुत्वा स्विष्टकृदादिसमाप्य पुनर्देशकालोऽस्मत्वाऽर्कविवाहं करिष्ये इत्युक्त्वा
 हेमनां दीश्राद्धं कृत्वाऽर्कशारवांशवं च हरिद्र्या लिप्त्वा पीतसूत्रेण वस्त्रयुग्मेन वा वेष्ट्याग्निप्रतिष्ठाद्याधारांतेऽग्नये बृहस्पतये विवाहवि
 धियो जकाय च यस्मै ता काम कामायेति कामाय व्याहृतिभिश्चाज्यं दुत्वा स्विष्टकृदादिसमाप्य अर्कशारवांशवं च दहेत्। विधानमालायां येषां क
 लंब्रह्मचारी निधनं प्राप्नुयाद्यदि। तत्कुलं क्षयमाप्नोति सोऽपि दुर्गतिमाप्नुयात् मृतस्य त्रियमाणस्य षडब्दं ब्रतमादिशेत्। त्रिंशद्भ्यो ब्रह्मचारि

फल

चरे

भ्यो दद्यात्कोपीनकान्वान्। हस्तमात्राः कर्णमात्रा दद्यात्कृष्णाजिनानि च। पादुकाश्च त्र्यम्बकानि गोपीचंदनमेव च। मणिप्रवालमालाश्च भूष
 णादिसमर्पयेत्। एवं कृते विधाने च विघ्नः कोऽपि न जायते। अत्र मृतं मृग्यं। कुक्षि मृतौ तु यमः। मृतस्य कुक्षिनो देहं निरवने जाह्नवे भूमि
 शु। वासरत्रितयं पश्चाद्दुह्यन्त्यत्र तं दहेत्। नगंगाप्रवने कार्यं निक्षेपे विधिकं च। षडब्दं ब्रतपूर्णेन विधिना संक्रतुं चरेत्। ततोऽस्ति संवयं तस्यै
 गायत्रिं प्रतिपेत्स्वधीः। मासि मासिततः कुर्यान्वासि श्राद्धं निपावणात्। इत्येतत्कुक्षि मरणे कथितं शास्त्रकोविदैः। शुद्धित्वे भविष्ये। शृणु
 कुक्षिगणं विप्र उत्तरोत्तरं तोयुः। निचर्चि कानुदुश्चर्मा बर्बरीयस्तृतीयकः। विकर्तुं प्रेणताम्रो च कृष्णश्चेत्तथा मुकमित्युक्त्वा। मृते च प्रापयेत्।
 र्थमथ वात रुमूलकं। नपि उं नोदकं कार्यं न च दानक्रियां चरेत्। षणमासी यत्रिमासी यमृतः कुक्षी कदाचन। यदि स्नेहाच्चरेद्दाहं यतिनां इत्यण
 चरेत्। अकृतप्रायश्चित्तकुक्ष्यादिदाहे इदं प्रायश्चित्तं। अतएव कुनरव्यादिव कुक्षिनोऽपि द्वादशरात्रं शूलपाणिना क्तं। अतएवाप्यदीयं कुक्षि
 नो मरणांतमाशौचमुक्तं कौर्मि। क्रियाहीनस्य मूर्खस्य महारोगिण एव च। यथेष्टा चरणस्याङ्गुली मरणांतमशौचकं। महारोगास्तु वातव्याध्य
 श्मरी कुष्ठमेहोदरभगंदराः। अशोसिग्रहणी त्यष्टो महारोगाः प्रकीर्तिता इति। रजस्वलायास्तु द्वादशरातातफः। रजस्वलायाः प्रेतायाः
 संस्कारादीनि न चरेत्। ऊर्ध्वं त्रिरात्रात्स्नातां तांशवधर्मण दाहयेत्। अतः प्रक्षाल्य काष्ठवद्गन्धान् दाहयेत्। संकटे तु मदनरत्ने स्मृतं त
 र। उद्व्यास्य तिकावापि मृता स्याद्यदि तां तदा। आशौचे त्वनति क्रांते दाहयेदंतरायदि। उद्धृतं न तु तोयेन स्नापयित्वा तु मंत्रतः आपो हिष्ठेति
 तिसृभिर्हिरण्यवर्णाश्च तस्य भिन्नपवमानानुवाकेन यदतीति च सप्तभिः। ततो यज्ञपवित्रेण गोमूत्रेणाथ च द्विजाः। स्नापयित्वा तु गव्यैः प्रेता
 काद्यशवधर्मतः। दाहादिकंततः कुर्यात्सजापतिवचो यथा। यज्ञपवित्रं आपो अस्मानिति मिताक्षरायां पंचभिः स्नापयित्वा तु गव्यैः प्रेता

नि० सि० त० प०
२७६

रजस्वलाः। वस्त्रांतरावृत्तां कृत्वा दाहयेद्विधिपूर्वकं। गृह्यकारिकायां। अंतरिक्षमृताये च वस्त्रावप्रमादतः। उदक्यास्तृप्तिका नारीचरे च
द्रायणत्रयं। ततो यवपिष्टेनानुलिप्थाष्टोत्तरशतश्रृणोदकैः संस्नाप्य भस्मगामय मृत्कुरोदकपंचगव्यकुरोदकैरापोहिष्ठापावमानी
भिः संस्नाप्यान्यवस्त्रे धृतदेहदिलिभट्टाः। अत्र प्रायश्चित्तमाह बोधायनः। उदक्यास्तृप्तिकामृतोन्वरे च द्रायणत्रयमिति। स्त्र
तिकायास्तृप्तिमाक्षरायाः। स्त्रतिकायामृतायां तु कथं कुर्वेति याज्ञिकाः। कुंभे सलिलमादाय पंचगव्यं क्षिपेत्ततः। पुण्याग्निं रभिमंज्या
पोवाचा शुद्धिलभेत्ततः। तेनैव स्नापयित्वा तु दाहं कुर्याद्यथाविधि। आर्क्षे गावो मंत्रियाभिर्वा मदेव्याभिरेव च। अन्येष्ववासेषु मंत्रैः संस्ना
यविधिना देहं। गृह्यकारिकायां। स्त्रतिका मरणे प्राप्ते सर्वोषधनुलेपनं। असूतकी तु संस्पृष्टः श्रृणोपां तु शतं क्षिपेत्। प्रायश्चित्ते विशेष
स्तत्रैव। स्त्रतिका तु यदा साध्वी विस्नाता मरणंगता। त्रिवर्षपूर्णा पर्यंतं शुद्धे कृत्वेण सर्वदा। इदं चाद्यं न्यहे। स्त्रतिका तु यदा नारी रजसा तु परि
श्रुता। त्रियते चेत्तु सानारी द्विवर्षं कृत्वा चरेत्। इदं द्वितीयं न्यहे। स्त्रतिका तु यदा साध्वी विस्नाता मरणंगता। त्रिषण्वदिना दूर्वा गेकाब्दे
न विभुज्यति। ऊर्ध्वं तु स्त्रतिका तु यदा नारी प्राणांश्चैव परित्यजेत्। मासमेकावधिं यावत्त्रिभिः कृत्वे विभुज्यतीति। गर्भिणी मृतौ तु मर
नरत्तेशोनकः। गर्भिण्या उदक्या संस्कारं शिशुसंस्कारमेव च। प्रवक्ष्यामि समासेन शोनको हं हि जन्मना। गर्भिणी मरणे प्राप्ते गोमूत्रे पाज
लेः सह। आपोहिष्ठादिभिर्मंत्रैः प्राक्ष्य भस्मासमास्थितः। प्रतश्मशानेनी तथोत्तिरव्यसज्योदरं ततः। पुत्रमादाय जीवंश्चेत्तनंदत्वा कृता
यतु। यस्ते स्तनः शशाय इत्युवाग्रमिति धाय च। उदरं चात्र पांकुर्यात्पृषदाज्येन पूर्य च। मृद्भस्मकुरोदकगोमूत्रैरापोहिष्ठादिभिस्त्रिभिः स्ना
य च। काद्यवासेभिः शवधर्मणा दाहयेत्। तत्रैव षडशीतिमते गद्यानि। गर्भिण्यां मृतायां दाक्षिणाशिरसि निधाय तस्यानाभिरध्यात्सव्य

श्रीरामः
२७६

दाहयेत्। द्वित्रिपुष्करयोर्दोषास्त्रिभिः कृत्वे र्जपो हति वा सवे मरणं चेत्स्याद्देवापि पुनर्भूतिः। स्वर्णं दक्षिणां दद्यात्कृष्णवस्त्रमथापि वा। वासवं ध
निष्ठा। ब्रह्मा। कुंभमीनास्थिते चंद्रे मरणं यस्य जायते। न तस्योर्ध्वगतिर्दृष्टा स ततो न शुभं भवेत्। न तस्य दाहः कर्तव्यो विनाशात्स्वेषु जंतुषु। अथ वा
तद्दिने कायो दाहस्तद्विधिपूर्वकं। धानिष्ठा पंचके जीवो मृतो यादिकथंचन। त्रिपुष्करेयाम्यभवा कुलजान्मारयेद्भुवं। तत्रारिष्टविनाशार्थं वि
धानं समुदीर्यते। दर्भाणां प्रतिमाः कार्यः पंचोर्णास्तत्र वेष्टिताः। यवपिष्टेनानुलिप्तास्ताभिः सह शवं देहत्। प्रतवाहः प्रतसरयः प्रतफः प्रतभूमिपः।
प्रतहता पंचमस्तूनामान्येतानि चक्रमात्। अत्र प्रतिमाः गंधपुष्पैः पूजयित्वा प्रथमां शिरसि। द्वितीयां नेत्रयोः। तृतीयां वामकुक्षौ। चतुर्थी
नाभौ। पंचमीं पादयोर्न्यस्य तदुपरि नामभिर्धृतं कृत्वा यमाय सोमं चक्रमिति मंत्राभ्यां प्रत्येकं तास्वाज्यं दुनेदिति भट्टाः। स्मृतकांतततः पुत्रः कुर्या
कांतिकपोष्टिकं। कांस्यपात्रं स्मृतं तैलं वीक्ष्य दद्याद्दिजन्मने। ब्रह्मविष्णुमहेशं इव रुपां प्रीतयेततः। माषमुद्गयवजीहि प्रियं वादिप्रयच्छति। स्वर्णं दा
ने रुद्रजाप्यं लक्षहोमो द्विजार्चनं। गोभूदानं च देतानि कुर्याद्दोषोपशान्तये। अपराकं। धानिष्ठा पंचकमृते पंचरत्नानि तन्मुखे। प्रास्याद्भुतित्रयं तत्र दु
नेद्देहवपामिति। ततो निहंरणं कुर्याद्दोषसाग्नेर्विधिः स्मृतः। इतरनिरवने देवजले वा प्रतिपादयेत्। त्रिपादस्तमृते तद्वा इरप्यशकलं मुखे। न्यस्य
पिष्टमयं कुर्यात्पुरुषत्रितयं ततः। होमं प्रतिमुखं कुर्यात्तथा वहवपामिति। कांक्षा य संवकापो संकुसुंभं प्रतिपाद्य च। त्रिहंससाग्ने संस्क्रुयाद्भुवग्नौ
वान्यमुत्सृजेत्। तत्रैव। कनकं हीरकं नीलं पद्मं रागं च मोक्तिकं। पंचरत्नमिदं प्राक्तनं षिभिः पूर्वदृष्टिभिः। रत्नानां वाप्यभावं तु स्वर्णं कर्णं धर्मवत्वात्। स्व
वर्णस्याप्यभावं तु आज्यं देवां विचक्षणैः। मदनरत्नेष्वेवं। तथा। एकाशीति फलं कांस्यं तदर्धं चादतैर्धकं। नवषट्त्रिंशलं वापि दद्याद्दिनाय शक्तितः। त
था न्यत्र। स्वर्णं स्नातविधानेन कृत्वाग्नेः स्थापयेत्ततः। अन्वाधानं निर्वपणं देवतानां तथाहुतिः। यमाय धर्मराजो मम यवे चातकाय च। वेवस्वताय च।

खेनुक्ताफलं न्यसेत्। ततो ग्निप्रार्थनं कृत्वा मंत्रेणानेन निश्चितं। स्वाहासं श्लेषनिर्विघ्नं शर्वगोत्रं दुताशनं। सत्त्वमार्गं प्रदानेन नयमां प
 स्फुरंतिकं। ततो ग्नावाज्येनाग्नेयेते जोधिपतये विष्णवे सत्त्वाधिपतये कालाय धर्माधिपतये पृथिव्यै लोकाधिपतये अश्वोरसाधिप
 त्रीभ्यो ब्रह्मणे वेदाधिपतये वायवे बलाधिपतये आकाशाय सर्वाधिपतये कालाय धर्माधिपतयेऽङ्गः सर्वसाक्षिणीभ्यो रुद्राय श्मश
 नाधिपतये च दुताऽग्निं प्रदक्षिणी कृत्य दृष्टमुपसीतां च संपूज्य पुष्पांजलिं गृहीत्वाऽग्निं प्रार्थयेत्। त्वमग्ने सर्वभूतानामंतश्चरसि सा
 क्षिवत्। त्वमेव देवजानीषे ना विदुर्यानि मानुषाः। अनुगच्छामि भर्तारं वेधमभयपीडितां। सत्त्वमार्गं प्रदानेन नयमां भर्तुरंतिकं। मंत्रमुच्चार्य श
 नैकैः प्रविशेच्च दुताशनं। गोडास्तु इमानारीरविधवा इति। ॐ इमाः पतिव्रताः पुण्याः स्त्रियोयायाः सुशोभनाः। सहभर्तेशरीरेण संविशंति वि
 भावस्तु इति च विप्रः पठेदित्याहुः। कातरांतु प्रतोत्तरे स्फुप्ता देवः शिष्यो वा उदीर्ष्येति द्वाभ्यामुक्त्वा पथेत्। एतन्महिमा मिताक्षरा दोजेयः। पृथ्वी चं
 द्रोदये स्फुटो दे। अनुव्रजंती भर्तारं गृह्णाति त्वनं मुदा। पदे पदे स्वमेधस्य फलं प्राप्नोत्यनुत्तमं। यच्च गिराः। यास्त्री ब्राह्मणजातीयामृतं पतिमनु
 ब्रजेत्। सा स्वर्गमात्मघातेन नात्मानं न पतिं न येदिति। यच्च व्याघ्रपात्रं। नम्रियेत समं भर्त्रा ब्राह्मणी शोककल्परिहा। न ब्रह्मगतिमाप्नोति मर
 णादात्मघातिनीति तत्पृथक् क्वचित्पि परं। पृथक् क्वचित्पि समासं न विप्रगंतुमर्हति। अन्यासां चैव नारीणां स्त्रीधर्मायः परः स्मृत इत्युक्तं सोक्तेः
 पृथक् क्वचित्पि स्तुतत्रियादिपरा। तद्विधिब्रह्मो देशांतरं मृते पत्यो साध्वी तत्पादुकाद्वयं। निधायोरसि संशुद्धा प्रविशेज्जातवेदसां। ऋग्वेदवादात्साध्वी
 स्त्री न भवेदात्मघातिनी। अहाशो चैव नृते तु श्राद्धं प्राप्नोति शास्त्रवत्। इमानारीरविधवा इत्युक्त्वा देवाः। अहाशो च मन्वारो हण परमिति स्मार्तः। निषे
 धवाक्यानि प्रायश्चित्ता धर्ममृतेन पतितेन वा सह मरणानिषेधपराणीत्याहुः। अस्मिदो हे पलाशादा देवान पृथक् क्वचित्पि दोषः। अंगत्वेन खाना पत्या वा

शरीरतुल्यत्वात्। यत्तु ब्रह्मघ्नो वा कृतघ्नो वा मित्रघ्नो वा भवेत्पतिः। पुनस्त्यविधवानारी तमादाय मृता तु या इति हारी तीयंत्यतित दाहादिनिषे
 धेन सह गमनस्य दूरापास्तत्वादर्थवादमात्रमिति पृथ्वी चंदः। जन्मांतरं तीय पापवत्तु सह मरणे नो जार इति स्मार्तं गोडाः। श्रुतितत्वेन्यासादि
 नेकगम्य देशस्था साध्वी चित्कृतनिश्चया। न दहेत्स्वामिनं तस्या यावदागमनं भवेत्। तत्रैव भविष्ये। तृतीयो द्विज उदकपापामृते भर्तुरिवे द्विजाः।
 तस्यांतु मरणार्थायिस्था पथे देकरात्रकं। एकां चितां समासाद्य भर्तारं यानुगच्छति। तत्रर्तुर्यः क्रियाकर्ता स तस्याश्च समान्वरेत्। एतदुशाहां
 तं। यश्चाग्निदाता प्रेतस्य पि उदद्यात्सरवहीतिया इव तस्योक्तेः। आपस्तंबः। चित्तिभ्रष्टा तु यानारी मोहाद्विचलिता भवेत्। प्राजापत्येन शु
 धेत तस्माद्देव पापकर्मणः। तथा। अन्वारो हेतु नारीणां पत्युश्चैकोदका क्रिया। पिंडदानक्रियास्तव दृष्टोऽं प्रत्यादिकं तथा। अन्वारो हेतु पत्याः
 पृथक् पिंडांस्तिलांजलीनां पृथक् रेशिले न कुर्वेत्तदद्यादेकशिले तथा। अन्यत्वागुक्तं। इदं गार्ग्ये। बाला पत्यास्तुतिकारजस्वला व्यापि
 वाशिणी भिर्नकार्यः। स्वेरिणी नां गार्भिणी नां पतितानां च योषितां। नास्ति पत्याग्नि संवेशः पतितो हितथा उभा विति मदनरत्ने स्मृतिसंश्र
 होक्तेः। बृहस्पतिः। बाल संवर्धनं मुक्तां बाला पत्या न गच्छति। व्रतोपवासनियतारक्षे कर्भं च धारिष्य गर्भिणी। तृतीयपादे रजस्वला स्तुतिका चे
 ति पृथ्वी चंदोदये गोडीय श्रुतितत्वेन पाठः। तत्रैव बृहन्नारदीयेपि। बाला पत्याश्च गर्भिण्यो दृष्टं कृतवस्तथा। रजस्वला रजस्वते नारो हंति
 चितांतुता इति। अत्र पतिव्रता सा सदीप्तं प्रविशेच्च दुताशनमिति भारतादुक्त्वा देवात्साध्वी स्त्रीति ब्राह्मणं पतिव्रतानामेवाधिकारानुदु
 क्तानां। यत्तु अवसत्य च्याः पूर्वपतिदुष्टेन चेतसा। वर्तते त्याश्च सततं भर्तृणां प्रति कूलतः। अत्रानुमरणां काले याः कुर्वंति तथा विधाः। का

खेनुक्ताफलं न्यसेत्। ततोऽग्निप्रार्थनं कृत्वा मंत्रेणानेन निश्चितं। स्वाहासंश्लेषनिर्विघ्नं शर्वगोत्रदुताशन। सत्त्वमार्गप्रदानेन नयमाप
 स्फुरतिकं। ततोऽग्नावाज्येनाग्नयेते जोधिपतये विष्णवे सत्त्वाधिपतये कालाय धर्माधिपतये पृथिव्ये लोकाधिपतये अश्विनो रसाधिप
 त्रीभ्यो ब्रह्मणे वेदाधिपतये वायवे बलाधिपतये आकाशाय सर्वाधिपतये कालाय धर्माधिपतयेऽऽः सर्वसाक्षिणीभ्यो रुद्राय शमश
 नाधिपतये च दुताऽग्निं प्रदक्षिणीकृत्य दृष्टमुपसीतां च संपूज्य पुष्पांजलिं गृहीत्वाऽग्निं प्रार्थयेत्। त्वमग्ने सर्वभूतानामंतश्चरसि सा
 क्षिवत्। त्वमेव देवजानीषे न विदुर्यानि मानुषाः। अनुगच्छामि भर्तारं वेधमभयपीडिता। सत्त्वमार्गप्रदानेन नयमाप
 नैकेऽप्रविशे च दुताशनं। गोडास्तु इमानारीरविधवा इति। ॐ इमाः पतिव्रताः पुण्याः स्त्रियोऽयायाः सुशेभनाः। सहभर्तेशरीरेण संविशंति वि
 भावसं इति च विप्रः पठेदित्याहुः। कातरांतु प्रेतोत्तरे सुप्तां देवः शिष्यो वा उदीर्ष्येति द्वाभ्यामुक्ता पथेत्। एतन्महिमा मिताक्षरां देहेयः। पृथ्वी च
 द्वादये सुप्तां दे। अनुव्रजंती भर्तारं गृहापितु वनं मुदा। पदपदेश्वमेधस्य फलं प्राप्नोत्यनुत्तमं। यत्तु गिराः। यास्त्री ब्राह्मणजातीयामृतपतिमनु
 व्रजेत्। सा स्वर्गमात्मघातेन नात्मानेन पतिं नयेदिति। यच्च व्याघ्रपात्रं नम्रियेत समभर्त्रा ब्राह्मणी शोककथं शिता। न ब्रह्मगतिमाप्नोति मर
 णादात्मघातिनीति तत्पृथक् क्वचित्ति परं। पृथक् क्वचित्ति समासु ह्यनविप्रागंतुमर्हति। अन्यासां चैव नारीणां स्त्रीधर्मो यः परः स्मृत इत्युक्तं सोक्तेः
 पृथक् क्वचित्ति स्तुतत्रियादिपरा। तद्विधिब्रह्मो देशांतरे स्मृते पत्यो सा ध्वी तस्या दुका ह्यं। निधायोरसि संश्रुह प्रविशे ज्ञातव्यं। ऋग्वेदादासा ध्वी
 स्त्री न भवेदात्मघातिनी। अहाशो चो न वृत्ते तु श्राद्धं प्राप्नोति शास्त्रवत्। इमानारीरविधवा इत्युग्वेदवाद्। अहाशो च मन्वारो हण परमिति स्मार्तः। निष
 धवा क्पानि प्रायश्चित्ताथे मृतेन पतितेन वा सह मरणानिषेधपराणीत्याहुः। अस्मिदाहे पलाशदाहे वा न पृथक् क्वचित्ति दोषः। अंगत्वेन स्नाना पत्यावा

शरीरतुल्यत्वात्। यत्तु ब्रह्मघ्नो वा कृतघ्नो वा मित्रघ्नो वा भवेत्पतिः। पुनस्त्यविधवानारी तमादाय मृता वय्या इति हारी तीयंत्यतित दाहादिनिषे
 धेन सहगमनस्य दूरापास्तत्वादर्थवादमात्रमिति पृथ्वी चंदः। जन्मांतरीयपापवत्तु सहमरणे नोऽप्यार इति स्मार्तगोडाः। शुद्धितत्वे यो सादि
 नेकगम्य देशस्था सा ध्वी चित्कृतनिश्चया। न देहत्वा मिनंतस्याथावदागमनं भवेत्। तत्रैव भविष्ये। तृतीये द्विउदकपापामृते भर्तारिवे द्विजा
 तस्यांतु मरणाथयि स्थापयेदेकरात्रकं। एकां चितां समासाद्य भर्तारं यानुगच्छति। तत्रैव तुर्यः क्रिया कर्ता स तस्याश्च समस्वरेत्। एतदुशाहां
 तां यश्चाग्निदाता प्रेतस्य पिंडं दद्यात्स एव हीतिया इव तस्योक्तेः। आपस्तंबः। चित्तिभ्रष्टा तु यानारी मोहाद्विचलिता भवेत्। प्राजापत्येन शु
 धेत तस्माद्देवपापकर्मणः। तथा। अन्वारो हेतु नारीणां पत्युश्चैकोदकक्रिया। पिंडदानक्रियास्तव हृद्योऽं प्रत्यादिकं तथा। अन्वारो हेतु पत्याः
 पृथक् पिंडांस्तिलांजलीना पृथक् चैशिले न कुर्वत दद्यादेकशिले तथा। अन्यथा गुक्तं। इदमभिपीवाला पत्यास्तुतिकारजस्वला व्याप्ति
 वारिणीभिर्न कार्यः। स्वेरिणीनां गर्भिणीनां पतितानां च योषितां। नास्ति पत्याग्नि संवेशः पतितो हितथा उभा विति मदनरत्ने स्मृतिसंय
 होक्तेः। बृहस्पतिः। बाल संवर्द्धनं मुक्ता। बाला पत्या न गच्छति। व्रतोपवासनियतारक्षे ऋभं च धारिष्य गर्भिणी। तृतीयपादे रजस्वला स्मृतिका चे
 ति पृथ्वी चंदो दये गोडीय शुद्धितत्वे च पाठः। तत्रैव बृहन्नारी येपि। बाला पत्याश्च गर्भिण्याश्च दृष्टवस्तथा। रजस्वला रजस्वते नारो हांति
 चितो तुता इति। अत्र पतिव्रता सा संदीप्तं प्रविशे च दुताशनमिति भारताद्ग्वेदवादा सा ध्वी स्त्रीति ब्राला च पतिव्रतानामेवाधिकारो न दु
 वेतानां। यत्तु अवमत्यव्याः पूर्वपतिं दुष्टेन चेतसा। वचंते याश्च सततं भर्तृणां प्रतिकूलतः। अत्रानुमरणां काले याः कुर्वंति तथा विधाः। का

जाबालश्रुतेः। आत्मन्यग्नी समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद्गृहादिति मनूक्तेः। विज्ञानेश्वरादयः। वृद्ध्याह वल्क्योऽपि च त्वारो ब्राह्मण
 स्योक्ता आश्रमाः श्रुतिबोदिताः। क्षात्रियस्य त्रयः प्रोक्ता द्वैवेको वैश्यश्च द्वयोरिति। माधवस्तु ब्राह्मणः क्षत्रियो वाधवैश्यो वा
 प्रव्रजेद्गृहादिति कोर्माद्युक्तेर्वर्णत्रयस्याप्यधिकारः। पूर्ववाक्यं तु काषायदं जादिनिषेधार्थं। मुखजानामयं धर्मो यद्विष्णोर्निगधा
 रणं। स जन्यवैश्ययोर्नैति दत्तात्रेयमुनेर्वच इति बोधायनोक्तेरिति पक्षांतरमाह। तत्तु कुटीचकादिपरमेतदिति। योऽपि सन्या
 संपलेपैतकमिति कुलो निषेधः सोऽपि त्रिदं जादि परइत्थं कं प्राक्। स च सन्यासश्चतुर्थेऽप्याह हारीतः। कुटीचको बहूदको हंसश्चे
 वत्तृतीयकः। चतुर्थः परमो हंसो योयः पश्चात्स उत्तमः। आद्यः पुत्रादिना कुटीकारयित्वा तत्र गृहे वा वसनं काषायवासः शिरवे
 पवीतदंडवान्बंधुषु स्वगृहे वा भुंजान आत्मज्ञो भवेत्। एतदुत्तमं ताशक्त परं। द्वितीयस्तु बंधुवैरित्वा सप्तागाराणि भेक्षं च रं
 नृपूर्वोक्तवेषः स्यात्। हंसस्तु पूर्वोक्तवेषोऽप्येकदंडः। एकदंडेण वंदंडं धारयेन्नित्यमादरादिति स्फोटात्। विष्णुरपि यज्ञोपवी
 तदंडं च वस्त्रं जंतुनिवारणं। तावान्यरिग्रहः प्रोक्तो नान्यो हंसपरिग्रहः। चतुर्थोऽपि स्फोटे। परहंसश्चिदंडं च रं भुंगो वा कनि
 र्मितां। शिरवां यज्ञोपवीतं च नित्यकर्मपरित्यजेत्। अयमप्येकदंड एव। ये तु शिरवोपवीतादिस्त्रिगुणनिषेधास्ते कुटीचकादिपराः।
 यत्तु मेधातिथिः। यावन्नस्पृश्यो दंडास्तावदेकेन वर्तयेदिति तदपि तत्परमेव। यच्चात्रिः चतुर्थोऽपि भिक्षवः प्रोक्ताः सर्वे चैव त्रिदं

उिन इति तद्वागदं जादि परं। नयापि परं। वागदं जोधमनोदंडः कर्मदंडस्तथैव च। यस्येते नियता दंडाः स त्रिदंडीति चोच्यते इति मनूक्तेः।
 तस्मात्परमहंसस्येकदंड एव। सोऽप्यविदुष एव। विदुषस्तु सोऽपि नास्ति। नृदंडं न शिरवां नाच्छादनं चरति परमहंस इति महोपनिषद्
 केः। ज्ञानमेवास्य दंड इति वाक्यशेषाच्च। यत्तु यमः। काष्ठदंडो धृतो येन सर्वांशो ज्ञानवर्जितः। स्याति नरकाग्निघोरान्महोरंख संज्ञिता
 निति तद्द्वैराग्यं विना जीवनार्थं सन्यास परं। एकदंडं समाश्रित्य जीवंति बहवो नराः। नरकरोरवे धारे कर्मत्यागात्पतंतिति इति स्मृतः। यच्च
 धर्मो धेकः। एकदंडी त्रिदंडी वा शिरवीमुंडित एव वा। काषायमात्रवासोऽपि यतिः प्रज्यायुधिसिरोतित स्यापि पूर्वोक्ता व्यवस्थाज्ञेया। आ
 यतद्विधिः। बोधायनः। कृत्वा आश्रानि सर्वाणि पित्रादिभ्योऽष्टकं पृथक्। वापयित्वा च केशादीन्मार्जयेन्मातृका इमाः। सर्वाणीति स्वस्य
 नवश्राद्धोऽश्राद्धादिकृतेत्यर्थः। स्मृत्यर्थे सारेपि। एकोऽपि विधानेन कुर्याच्छ्राद्धानि षोडश। अग्निमान्पार्वणेनेव विप्रधिनानि व
 पत्स्वयमिति। कात्यायनः। कृच्छ्रास्तु चतुरः कृत्वा पावनार्थं मनोऽश्रमी। आश्रमी वेत्त स कृच्छ्रं तेनासो योग्यतां व्रजेत्। बोधायनः। स देव
 मार्षकं दिव्यं पित्र्यं मातृकमानुषं। भौतिकं चात्मनश्चांते अष्टोऽश्राद्धानि निर्वपेत्। अवक्रममाह हेमाद्रौ शैलकः। देवश्राद्धे ब्रह्मविष्णुम
 हेश्वरादेवताः। आर्षे देवर्षिर्ब्रह्मर्षिश्च त्रयः। देवर्षिश्च त्रयः। मरीच्यादिः कृष्य इति सन्यासपद्धतो तच्चित्यां दिव्ये वस्तु
 शादित्याः। मानुषे सनक सनंदन सनातनाः। भूतश्राद्धे पृथिव्यादिभूतानि चक्षुरादिकरणानि चतुर्विधा भूतग्रामश्चेति तिस्रः। पित्र्ये पित्रादित्रये
 मातरमहश्वाः। मातृके मात्रादयस्तिस्रः। आत्मश्राद्धे आत्मपितृपितामहादेवताः। आत्मश्राद्धं परमात्मदेवत्यमिति सन्यासपद्धतो तच्चित्यां

सर्वत्र च नदीमुखं विशेषणं हेयं। सर्वत्र पिंडदानं युग्मविधा। दक्षकृतसत्यवस्त्राविश्वेदेवौ। अन्यन्नादीश्रावदिति हेमाद्रिः। सम्यक्स्य
रा केशश्मश्रुलोमनखं वापयित्वा पकल्पयेत्। इदं जलपवित्रं च शिष्ये पात्रं कमंडलु। आसनं कौपीनमाच्छादनं कंधां च पादुके इति दश पंचवा। एत
श्च पूर्वधुनीदीमुखं कृत्वा परे धुपुण्याहवाचनं कृत्वा कार्यमिति शौनकाः बोधायनः। त्रीन् गुणान्गुलीसूत्रान्वेषावाभ्यर्धसंमितात्। एकादश नवदि
त्रिचतुःसप्तान्यपर्वकान्। वेष्टितान् कृष्णगोवालरज्ज्वा लुचतुरंगुलान्। एको वातादृशो दंडो गोवालसदृशो भवेत्। अनग्निरग्निमुत्पाद्य नित्येन वि
धिना ततः। पृष्ठोदिविविधानेनेत्यर्थः। स्वाग्नाववाग्निमान् कुर्यादपवर्गोक्तनादितः। आज्यं पयोदधीत्येतां त्रिवृद्वा जलमेव वा। ३३ भरित्यादिना प्र
रात्रिचोपवसेत्ततः। अथादित्यस्यास्तमयात् पूर्वमग्नीं विहृत्य सः। आज्यमग्ने गार्हपत्ये संस्कृत्य तेन चस्कृत्वा। पूर्णया हवनीये तु जुहुयात्
णवेन ततः। ब्रह्मान्वाधानमेतत्पादग्निहोत्रे जुते ततः। संस्तीर्य गार्हपत्यस्य दर्भानुत्तरतो त्रुत्वा पात्राण्यासाद्य दर्भेषु ब्रह्मायतन एव तु जागृया
द्रात्रिमेतां तु यावद्वालो मुहूर्तकः। अग्निहोत्रं स्वकाले तु दुधत्वा प्रातस्तनंततः। इष्टिं वैश्वानरी कुर्यात्प्राजापत्यामथापि वा। जंबालश्रुतो तु तद्वै के प्रा
जापत्यामेव शिंकुर्वेति तत्तु तधान कुर्यादाग्नेयीमेव कुर्यात्पश्चात्त्रेधातवीयामेव कुर्यादित्यक्तं तेनात्र विकल्पः। अत्राहुः। त्रेताग्नेः प्राजापत्या
तद्वाक्ये शेषेऽग्नौ निति ब्रुत्वश्रुतेः। एकाग्नेस्त्वाग्नेयीति। अनाहिताग्नेरिष्टिस्थाने वैश्वानर आग्नेयो वाचरुरिति माधवः। कात्यायनः। आत्म
न्यग्नीसमारोप्य वेदिमध्यस्थो हरिः। ध्यात्वा हृदित्वनुज्ञातो गुरुणा प्रेषमारयेत्। कपिलः। विधिवत्प्रैषमुक्ता धात्रिरुपांशुत्रिरुत्तमैः। अभयं स
र्वभूतेभ्यो मत्तः स्वाहेत्यथोभुवि। निनीय दंडादित्यादिगृहीत्वा ध्यात्वा हिर्जयेत्। बोधायनः। सरवामेत्यादिना दंडं येन देवाः पवित्रकः। यदस्य पात्रं
शिष्यं तु पात्रं व्याहृतिभिस्तथा। सुवासुवासाः कौपीनं गृहीत्वा बांधवास्तपजेत्। अथक्रमः। तत्र सन्यासेऽधिकारसिद्धयर्थं स्वस्य नवश्रा

जमाता च भ्रातृवर्गस्तथैव च। अथ विधवाधर्माः। मदनरत्ने स्कांदे। विधवा कबरी बंधो भर्तृ बंधाय जायते। विरसो वपनं तस्मात्कार्यं वि
धवया सदा। एकाहारः सदा कार्यो न द्वितीयः कदाचन। मासोपवासं वा कुर्याच्चंद्रायणमथापि वा। पर्यंकशायिनी नारी विधवा पातयेत्पतिं।
नेवांगोद्वर्तनं कार्यं स्त्रिया विधवया क्वचित्। गंधद्रव्यस्य संभोगो नैव कार्यस्तथा पुनः। तर्पणं प्रत्यहं कार्यं भर्तुस्तिलकुंदोदके। तपितुस्त
पितुश्चापि नाम गोत्रादि पूर्वकं। इदमपुत्रापरमिति मदनपारिजातः। नाधिराहे दनद्राहं प्राणेः कंठगतैरपि। कंचुकं न परीदध्याहा सो न वि
कृतं वसेत्। वेशारवे कालि के माघे विशेष नियमं चरेत्। अचेताः। तां ब्रूताभ्यं जनं नैव कांस्यपात्रे च भोजनं। यातिश्च ब्रह्मचारी च विधवान् च वि
वर्जयेत्। श्राद्धं तु विशेषः प्रायुक्तः। यत्तु बोधायनः। संवत्सरं प्रेतपत्नी मिधुमां संवि वर्जयेत्। अधः शयीत षण्मासानिति मोक्षल्यभाषित
मिति तदसवर्णापरमित्यपराधः। अथ सन्यासः। तत्र याज्ञवल्क्यः। वज्राहुहाहू कृलोहिं सार्ववेदसदक्षिणां। प्राजापत्यां तदंते तान
ग्नीनारोप्य चात्मनि। अधीतवेदो जपकृत्युजवान्नदोग्निमान्। शक्त्या च यज्ञकृन्मोक्षे मनः कुर्यात्तु नान्यथा। एतदाश्रमसमुच्चयप
क्षो जाबालश्रुतो त्वेन्येपि पक्षा उक्ताः। यद्विचेतथ रथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजे हहा वनाहम्। अथ पुनरव्रती वा व्रती वाऽस्नातको वा स्नातको
वाऽस्नातान् अग्निनाग्निं को वा यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेति दिति। अंगिराः। प्रव्रजेद्ब्रह्मचर्याह प्रव्रजेच्च गृहादपि। वनाह प्रव्रजेद्दिद्वाना
तुरो वा यदुःखितः। आतुरो मुमूर्षुः। दुःखितश्चो रव्याघ्रादिभीतः। भारते। आतुराणां च सन्यासेन विधिर्नैव चक्रिया। प्रेषमात्रं समुच्चार्य स
न्यासं तत्र पूरयेत्। जाबालश्रुता वापि। यद्यातुरः स्यान्न मनसा वाचा वा सन्यसोदिति। अत्र विप्रस्ये वाधिकारः। ब्राह्मणाः प्रव्रजतीति

ततः आचम्यांजलिना प्रणवेन जलमादाय व्याहृतिभिर्गुह्यगायत्र्यात्रिः शिखा गायत्रीं जपेत्ता उदिते सूर्ये प्रणवेन व्याहृतिभिर्वर्षात्रिं
 त्वामित्रस्य चर्षणीत्याद्यैः पूर्वोक्तसोरीभिरिदं विष्णुस्त्रिदंबो ब्रह्मजज्ञानमिति चोपस्थाय सर्वभूतेभ्यो नमः इति प्रदक्षिणामावर्तते ततो नवा
 आदिप्रायविभ्रहसहस्राक्षाय धीमहि तन्नः सूर्यः प्रचोदयादिति त्रिजपेत् एवं त्रिकालं विष्णुपूजां ब्रह्मयज्ञं च कुर्यात् अथ भिक्षा वि
 धूमे सन्नमुसले व्यंगारे भूक्तवर्जने कालेऽपराह्णभूयिष्ठे नित्यं भिक्षां यतिश्चरेत् इत्युक्ते काले ज्ञेयमिति च तत्प्रभिरादित्यमुपस्थाय तेनैक्यं ध्या
 त्वाऽकृष्णेनेति प्रदक्षिणां कृत्य येते पंथान इति जपित्वा यो सो विष्णुर्व्य आदिष्ये पुरुषो तर्ही दिक्षिष्यतः सो ह नारायणो देव इति ध्यात्वा प्रणम्य
 तं त्रिदं उदक्षिणे त्वंगेततः संधाय बाहुना पात्रं वामकरे शिखा श्लेषयेदक्षिणेन त्विति बोधायनोक्तदिशा त्रीन्यं च सप्तवारं हाणिगत्वा भवत्पूर्वाभि
 क्षां याचयित्वा पूर्णमासे पूर्णमेभया इत्यागत्य शुचिर्नृत्तं प्रोक्ष्य ॐ ह्रः स्वधानमइत्यादिव्यस्तसमस्तव्याहृतिभिः सूर्यादिदेवैर्ताभ्यो नमः इत्य
 श्वभूमे शिखाभुक्ता प्रणवेन षोडश प्रणया यामां कुर्यादिति संक्षेपः गोतम व्याख्यायां भृगुः यतिहस्ते जलं दत्वा भैक्षं दद्यात्पुनर्जलं भैक्षं पर्वत
 मात्रं स्यात्तज्जलं सागरोपमां अत्र सर्वत्र मूलं माधवा परा कर्मदनरत्नस्मृत्यर्थं सारां दोज्यं कपवः एकत्र वसेद्गामे नगरे पंचरात्रकं वर्षा
 भ्यान्पत्रवर्षासमासां स्तुतुं चतुरो वसेत् जलं बालं श्रुतेऽन्यागारं देवगृहं तृणकुटीरं वल्मीकं वृक्षमूलकुलाक्षालाग्निहोत्रगृहनदीपुलि
 नगिरिकुहरानिर्मरुतं उलेखनिकेतन इति मात्स्ये अष्टो मासान् विहारः स्याद्यतीनां संयतात्मना एकत्र च चतुरो मासान् नृपिकान् निवसेत्पुनः
 अविमुक्तं प्रविष्टानां विहारस्तु न विद्यते अत्रिः भिक्षादुनं जपः स्नानं ध्यानं शौचं सूर्यार्चनं कर्तव्यानि षडेतां नि सर्वधानं पदं उवता मं वचं सुक
 वस्त्रं वस्त्री कथालोत्पमे वत्वा दिवा स्थापय च यानं च यतीनां पतनानि षड् आसनं पात्रं लोभश्च संवयः शिष्यसंग्रहः दिवा स्थापय च यानं च यतीनां पतनानि षड् आसनं पात्रं लोभश्च संवयः शिष्यसंग्रहः दिवा स्थापय च यानं च यतीनां पतनानि षड् आसनं पात्रं लोभश्च संवयः शिष्यसंग्रहः

श्रीरामः
२८२

इषोडशश्राद्धस्तिपिंडानि साग्निपार्वणा न्यनग्निस्त्वेको द्विष्टविधिना कृत्वाऽनाश्रमीचेत्कृच्छ्रचतुष्टयं अन्यस्तत्तत्कृच्छ्रं कृत्वा दगयने एकादश्यां
 द्वादश्यां वा साग्निरमावास्यायां षोडश्यां चतुर्दश्यां वा यथा पर्वणि प्राजापत्या स्यात् तत्र देशकालोऽस्मृत्वा परमहंसादिसन्यासग्रहणं
 करिष्ये इति संकल्प्य गणेशं संपूज्य पुण्याहं वाचयित्वा मातृकां पूजां वृद्धिं श्राद्धं च कृत्वा स्नानं यात्रागोपासनं सामिध्याहिताग्निस्तुगाहं पयं
 विधुरोऽग्निहोत्री तु त्रिकां उमं उनेक्तदिशा कुशपत्न्या सह पवमाने स्थितं पूर्णां दुप्यं तं वाधानं कुर्यात् ब्रह्मचारी चेत्लोकिके विधुरश्चेद्वाहृतिभिः
 प्रणवेन चाग्निमादायान्यग्निरुष सामित्पानीयं पृष्टोदिवीति निधाय तेनैव समिध्या तत्सावितुस्तोसावितुर्विश्वानि न इति तिस्रः सामिधो
 न्यादध्यात् एवमग्नौ सिद्धे कक्षोपस्थवर्ज्यं वपनं कृत्वा पयोदधियुतमाज्यं पयोवा ॐ ह्रः सावित्रीं प्रविशामि तत्सावितुर्वरेण्यमिति प्राश्या
 चम्य पुनरादाय ॐ भुवः सावित्रीं प्रविशामि भर्गो देवस्य धीमहि ति द्वितीयं ॐ स्वः सावित्रीं प्रविशामि धियो यो नः प्रचोदयादिति तृतीयं सम
 स्तया चतुर्थं ॐ भुवः स्वः सावित्रीं प्रविशामि तत्सावितुर्वरेण्यमिति सन्यासपद्धतौ तु त्रिवृदसीति प्रथमं प्रवृदसीति द्वितीयं त्रिवृदसी
 तितृतीयं प्राश्यापः पुनरिति जलं प्राश्य सावित्रीं प्रवेश उक्तः ततः आहवनीयं विहृत्य ब्रह्माणमुपवेश्याज्यं संस्कृत्य चतुर्द्वादशवारं गृहीत्वा
 समित्पूर्वामो स्वाहा परमात्मन इदमिति कुलं पवसेत् ततः सायं होमं वैश्वदेवं च कृत्वाऽग्नेरुदकुशानां स्तीर्य दंडादीनि दशपंचवाऽसाद्य ब्रह्म
 सने कृष्णाजिनोपविष्टो रात्रौ जागरणं कृत्वा प्रातर्होमानंतरं प्राजापत्यां वैश्वानरी वा कृत्वा कृत्वा लिङ्गभ्यः सर्वस्वं ब्रह्मणो च मधुपूर्णं तेजस
 पात्रं च दत्वा दारुपात्रा पयाहवनीयेऽश्ममृन्मयानि च जले क्षिपेत् कृष्णाजिनं त्वाददीत् अनाहिताग्निस्तु वैश्वामरमाते यं वस्त्रं कृत्वा पात्रा प्यग्नौ
 शिखाभृश्वः स्वरित्यपः स्पृष्टांतरत्समं दीति जह्वा विप्रान्संभोज्य पुण्याहं वाचयित्वाऽत्र यावपनं कृत्वा हिमरूपं कुशजले स्नात्वा पुरुषाय च संकृत्वा

कुटीरकस्य तु दाहः कार्यः यथा सर्वभोगवत्कृत्वाऽग्निं प्रक्षाल्य साग्नेर्दक्षिणकरे उपावरो हेत्यवरोह्य निर्मथ्य वागेर्त्तौ चितिं कृत्वा उ
 ग्निनाग्निः सामिधपतइत्यग्निं दत्त्वा सावित्र्या प्रणवेन वादहेत् ततोऽष्टशतं प्रणवनारायणः परं ब्रह्मेति च जप्त्वा सशिरः प्रणवव्याह
 र्या गायत्र्या तद्भस्मास्त्री नितोर्थे क्षिप्त्वा स्नानाच्छुद्धिः नास्यान्यदोर्ध्वं देहिकं त्रिदंडग्रहणादेव प्रेतत्वं नैव जायत इत्युक्तं स्मृतं
 एकादशेऽङ्गि पार्वणां तदपि त्रिदंडिनः हंसपरमहंसादीनां पार्वणादिकमपि न कार्यमिति श्रुलपाणिः श्राद्धचिंतामणौ दत्तात्रे
 यः एकोद्दिष्टं जलं पिंडमाशौचं प्रेतसत्क्रियां न कुर्याद्द्वार्षिकं दान्यं द्रव्यं भूतान्यभिक्षवे वार्षिकपदं दर्शमहालयतीर्थश्राद्धाद्युप
 लक्षणां र्थमिह संयोगपारिजाते प्रेतक्रियेयेकोद्दिष्टनिषेधे सिद्धे पुनस्तद्ग्रहणमादिकपरां तेन तत्पार्वणमेव त्रिदंडिनोद्वा
 द्यशेनास्यणवलिः तद्विधिरन्यश्च विशेषः प्रागुक्तः इत्यलं खड्ग ॥ एवमनिरूपितमिदं गहनं तु धर्मतत्त्वं विचार्य वचने श्रवने चैव सम्यक्
 तद्दोषदृष्टिं पहाय विवेचनीयं विद्वद्भिरित्यविरतं प्रणतोऽस्मि तेषु १ श्रीभद्रामेश्वरसूरिस्तु श्रीभद्रनारायणसूरिस्तु नोः श्रीरामकृ
 ष्णस्य सक्तः कृती मं व्यधाति बंधं कमलाकराख्यः २ नानानिर्णयवत्तानिर्णयसिंधुः प्राच्यतां विबुधाः निर्णयसरोजवत्तानिर्णयकम
 लाकरोप्यस्तु ३ वस्तुचक्रतु ४ क्रतु ५ भू १ मिते गतेऽब्दे नरपतिविक्रमतोऽध्यातिरोद्दे तपसि शिवतिथौ समापितो यं रघुपतिपादस
 रसुहेर्गर्वितश्च ४ जगति सकलविद्यासिंधुमुद्दिध्यानां परभाषिते परीक्षायुज्यते स जनानां तदिह मम निबंधे दूषणं भूषणं वा य
 दि भवति विगदधेस्तद्व्यवश्यावेमग्यं ५ ॐ इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीमद्रामेश्वरभट्टसूरिस्तु नारायण

भट्टसक्तविद्वन्मुकुटहरीसंकुशश्रीरामकृष्णभट्टात्मजदिनकरभट्टानुजकमलाकरभट्टकृते निर्णयसिंधौ तृतीयपरिकेदः समाप्तश्चायं नि
 बंधः ॥ ७ ॥ ॥ शके १७३० वर्षे विभवनाम संवत्सरे भाद्रपदवदि द्वितीयायां इदं मणोरीकरोपाहसं ब्रह्मण्ययज्वनः पुस्तकं प्र
 वेसाधद्विशतपत्राणितेरिव तानि अधुना तदग्रे धोपेश्वरोपाहानतयज्वस्तुत्तरवारामसूरिणा लिखितं समाप्तिमागतं ॥ ७ ॥
 श्रीविजयादुर्गापामस्तु ॥ ७ ॥ ॥ श्रीसांबसदाशिवार्पणमस्तु ॥ ७ ॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

नि.सि.त.प.
२८४

इति

कमलाकर भट्ट प्रणीतः

॥ इति तृतीयपरिच्छेदः समाप्तः ॥

निर्णयसिन्धुः

समाप्तः

104

श्रीरामः
२८४

धकराणिषट्। दक्षः। नाभ्येत्यनवक्तव्यं न श्रोतव्यं कथं च न। याज्ञवल्क्यः। यतिपात्राणि मृदेणुदार्वालाबुमयानि। चामदनरत्नेऽत्रिः। पित्रर्थं
कल्पितं पूर्वमेन्द्रदेवादिकारणाल। वर्जयेत्तादृशीं भिक्षां परबालधाकरी तथा। बृहस्पतिः। नतीर्थवासी नित्यं स्यान् नोपवासपरो यतिः। नवाध
मनशीलः स्यान् नव्यारण्यानपरो भवेत्। एतद्द्वयार्थं भिन्नपरं। अत्रिः। स्नानं स्नानार्चनं ध्यानं प्राणायामो बलिः स्तुतिः। भिक्षादनं जपः संध्या
त्यागः कर्मफलस्य च। एते यतिधर्मा इत्यर्थः। अन्येपि माधवीयामिताक्षरादौ ज्ञेयाः। यतिधर्मसमुच्चये। न स्नानमात्रेरेद्विद्वः पुत्रादिनिध
ने श्रुतौ। पितृमातृक्षयं श्रुत्वा स्नात्वा शुद्धाति सांबरः। अथ यतिसंस्कारः। स्मृत्यर्थे सारे। सर्वसंगनिवृत्तस्य ध्यानयोगरतस्य च। न तस्य
दहनं कार्यं नाशो च नोदकक्रिया। तथा। कुटीचकं तु प्रदेह्युर्येष्वबहूदकं। हंसो जले तु निक्षेप्यः परहंसं प्रपूरयेत्। पलाशमूलेन दीतीरे न्यत्र वा
गंधपुष्पालंकृतं शवं वा दधौषे पानीत्वा दंडमात्रं व्याहृतिभिः खत्वा सप्तव्याहृतिभिः स्त्रिः प्रोक्ष्य दर्भानास्तीर्थेन वधरे पंचरत्नलोदकं क्षिप्वा
नारायणोः परं ब्रह्मेत्यभिमंत्र्य तेनैव संस्नाप्याक्षाक्षरेण वस्त्रगंधपुष्पधूपदीपान्दत्त्वा विष्णो हव्यं रक्षस्वेति शवं गर्ते निधाय दंडं विष्णुरिति
दक्षिणहस्ते दंडं दध्यादस्य पारे इति सव्ये विष्वक्पदेन देवाः पवित्रेणेति मुरवेजलपवित्रं सावित्र्यो हरे पात्रं भूमिः श्वभ्रेति रुह्ये क्रमं उक्तुं निधाय
चित्तिः स्कागिति दशहोत्राभिमंत्रयेदिति विश्वादर्शदीकायां स्मृत्यर्थे सारे च। बृहच्छो न कस्त यतिपुरुषस्तत्तेन स्नापयित्वा वटंततः। प्रण
वेनाष्टवारं च प्रोक्ष्येदथ सर्वतः। विष्णो हव्यं रक्षस्वेति यजुषा प्रणवेन च। गर्ते भ्रेतं विनिक्षिप्य च दंडं विष्णुर्विवक्रमे। इति मंत्रेण दंडं तु दद्यादक्षिण
हस्तके। मूर्धानं भर्भुवः सव्ये स्काशं रवे न भेदयेत्। गते पुरुषस्तत्तेन लवणेन प्रपूरयेत्। शृगालश्चादिरक्षार्थं सम्यगगर्तं प्रपूरयेदिति ॥